RAT JE ZAVRŠEN SEDAM DANA KASNIJE

MILAN BASTA

Milan Basta

RAT JE ZAVRŠEN 7 DANA KASNIJE

Recenzent
Akademik MIHAILO APOSTOLSKI

Urednik
Prof. dr RADOVAN VUKADINOVIC

Milan Basta

RAT JE ZAVRŠEN 7 DANA KASNIJE

TREĆE IZDANJE

SPEKTAR ZAGREB
FORUM NOVI SAD
JEDINSTVO PRIŠTINA
PRVA KNJIŽEVNA KOMUNA MOSTAR
CENTAR ZA INFORMACIJE ZAGREB-OPATIJA
PARTIZANSKA KNJIGA LJUBLJANA

Savet fonda Saveznog odbora SUBNORJ
na svojoj sednici

od 9. juna 1976. godine

dodelio je

Basta Milanu

nagradu
fonda Saveznog odbora SUBNORJ

kao vanredno društveno priznanje za stvaralaštvo i rad od značaja za negovanje revolucionarnih tradicija NOB-e u oblasti

publicistike

o čemu se izdaje ova diploma.

U Beogradu, 1. jula 1976. godine.
Broj diplome 3.

Predsednik,
Veljko Afrić

PREDGOVOR

Knjiga Milana Baste »RAT JE ZAVRŠEN 7 DANA KASNIJE« predstavlja prijatnu literaturu za svakog čitaoca koji se interesira za našu nedavnu prošlost. Svojevremeno je njegova knjiga »Agonija i slom NDH« dobila veoma pozitivne kritike gotovo cjelokupne jugoslavenske dnevne i periodične štampe. U povodu 35. godišnjice naše pobjede pisac se potrudio da iznese niz novih činjenica i materijala, obuhvaćajući upravo posljednjih 7 sudbonosnih dana, vrijeme kada se rat u Jugoslaviji produžio sve do 15. maja 1945. godine. Zbog toga je knjizi s pravom dao adekvatniji naslov. Ovo je bilo to nužnije, jer je dijelu knjige koji tretira tih 7 »prekobrojnih« dana rata poslije službene kapitulacije Njemačke povećana gotovo polovica novih stranica, tj. dat je opis novih događaja. Cijela je knjiga opsežno nadopunjena i presistematizirana, te zapravo prije predstavlja novu knjigu nego drugo izdanje djela »Agonija i slom NDH«.

Pravi trenutak izlaska ovog rada izabran je u vrijeme kada naši narodi, zajedno s čitavim slobodoljubivim čovječanstvom slave 35. godišnjicu pobjede nad mračnim silama fašizma koje su pretendirale na to da postanu gospodari svijeta. Jugoslavija je zemlja koja ima mnogo razloga da dade poseban i velik značaj proslavi te velike pobjede nad fašizmom.

Prije nego što iznesemo neke od tih razloga, želimo jstaći da ovim radom Milan Basta ukazuje na veličinu revolucije naroda Jugoslavije, koje je organizator KPJ, njen sekretar i vrhovni komandant NOV-a i POJ-a drug Josip Broz-Tito.

Evo nekih od tih razloga:

i. Pod udarom fašističke soldateske, jedne od najjačih ratnih mašina koje je svijet vidio, pod udarom rasne ideologije nacizma i fašizma, narodi Jugoslavije bili su stavljeni u uvjete genocida i gotovo biološkog uništenja. Nije slučajno što se Jugoslavija u frontu antihitlerovske koalicije nalazi na trećem mjestu po broju žrtava u odnosu na broj stanovnika. Danas, 30 godina od svršetka rata, sa sigurnošću možemo tvrditi da su ustanak i oružana borba naroda Jugoslavije, pod vodstvom KPJ i druga Tka, spasili naše narode od najtežeg ropstva i uništenja.

1. Kroz specifičan oblik antifašističke narodnooslobodilažke borbe, istodobno s borbom protiv okupatora, razbijeni su ostaci starog kapitalističkog sistema, što je bio osnovni preduvjet za izgradnju novog dru-

štveno-političkog sistema. U toj borbi stvorena je nova Jugoslavija koja izgrađuje novo, samoupravno socijalističko društvo te vodi politiku nezavisnosti i nesvrstanosti. Stvorena je državna zajednica u kojoj se razvijaju potpuno novi, ravnopravni odnosi između naroda i narodnosti. Sve je to našoj zemlji pribavilo priznanje svih progresivnih snaga u svijetu. Stoga tridesetgodišnji jubilej pobjede nad fašizmom ne predstavlja samo oslobođenje od tuđina, nego istodobno i pobjedu društvenog revolucionarnog preobražaja Jugoslavije.

3. Pod vodstvom KPJ i druga Tita, Jugoslavija je prva u okupiranoj Evropi povela oslobodilački rat najširih razmjera - svenarodni rat - u doba kad je fašizam bio na vrhuncu svoje moći. Na tlu Jugoslavije stvoren je svojevrstan front koji je četiri godine vezivao uza se velik broj okupatorskih i kvislinških divizija. Time su jugoslavenski narodi dali najveći doprinos koji je jedna mala zemlja mogla dati općoj pobjedi nad fašizmom. Zahvaljujući tom natčovječanskom otporu i ogromnoj snazi NOP-a osujećena je tendencija podjele Jugoslavije na interesne sfere i osigurano je jedinstvo i nezavisnost naroda i narodnosti Jugoslavije.

4. Jugoslavija je jedina evropska zemlja u kojoj se II svjetski rat produžio za još 7 dana. Prvi od porobljenih naroda Evrope digli smo ustanak protiv fašizma, a posljednji smo odložili oružje jer je mir za jugoslavenske narode »zakasnio«. Jugoslavenski su borci morali još 7 dana liti krv i davati živote u borbi protiv njemačkih i kvislinških snaga, koje su se po svaku cijenu htjele izvući iz zemlje kojoj su nanijele velika zla, ne da bi li izbjegle odgovornost za ratne zločine i genocid koji su provodile u našoj zemlji.

Knjiga Milana Baste svojevrstan je prilog proslavi 35. godišnjice pobjede nad fašizmom. U njoj su date brojne slike te antifašističke borbe s mnogo smisla za historijske analize. Sve je to potkrijepljeno mnogim zanimljivim detaljima i podacima. U svojem radu pisac argumentirano ukazuje na fenomen ustaške izdaje i stvaranje marionetske kvislinške državice koja se zvala NDH. Sasvim prirodno, uzgred se govori i o drugim izdajnicima: četnicima, VMRO-vančovistima, bjelogardistima, ljotićevcima, crnogorskim izdajicama, balistima i svima drugima, bez obzira na to kako se zvali. Epitetom »nezavisna država Hrvatska« okupator je demagoški pokušao opsjeniti hrvatski narod kako bi ga što bolje iskoristio i upregao u svoja ratna kola te do maksimuma iskoristio ljudske i privredne potencijale. Ovo je okupatorima bilo nužno zato da organiziraju kvislinšku vojsku koja bi oslobodila okupatorske divizije za druge frontove.

Hrvatski narod je brzo uvidio da je NDH bila fašistička kreatura te da je Pavelić od terorista stigao do lakeja talijanskog fašizma i njemačkog nacizma, pa je sve te propagandne makinacije brzo otkrio i odbacio. Vidio je kako su njemački i talijanski okupatori na teritoriju Jugoslavije povlačili granice po svojem nahođenju, kako su uzeli naše Jadransko more i njegovo zaleđe, podijelili zemlju između sebe, poklanjali teritorije svojim satelitima i dr.

Milan Basta u svojoj knjizi vrlo pronicljivo ulazi u zakulisne igre i kamuflirane pokušaje frankovačke, ustaške, klerofašističke i druge propagande u NDH o navodnom ostvarenju velikih nacionalnih težnji hrvatskog naroda, čime istodobno razobličuje perfidnost i neodrživost fašističke propagande i njezinih ciljeva te otkriva slabe neprijateljeve točke i neminovnost njegova poraza.

Nekima će vjerojatno smetati to što knjiga po metodološkom postupku ima dva izrazita dijela. Prvio dio knjige više je historijski prikaz uz ukazivanje na izvore i dokumente o razvitku i genezi ustaškog pokreta i njegovu dolasku na vlast, koncepciji ustaške države itd. U drugom dijelu knjige preteže memoarski karakter: to je kazivanje autentičnog svjedoka događaja koji nije samo promatrač zbivanja nego aktivni učesnik i akter određenih događaja koji su se desili u 7 dana borbi poslije službene obustave rata na sjeverozapadnom dijelu Jugoslavije u trokutu Dravograd-Celje-Pliberg. Bez obzira na metodološke razlike i prividno nejedinstvo prvog i drugog dijela knjige, jasno je izraženo suštinsko jedinstvo teme i materije. Bio je to neminovan put da se daju nužna prethodna objašnjenja koja su potrebna najvećem broju čitalaca, osobito mlađih, kako bi se građa lakše i do kraja cjelovito shvatila.

Pisac je postepenom gradacijom uspio zainteresirati čitaoca, da bi ovaj na sredini i na kraju knjige doživio uzbudljivu priču u kojoj je predočena autentična atmosfera koja se lako ne zaboravlja.

U prvom dijelu rada Basta mnogo šire i dokumentiranije nego ranije razrađuje ulogu Vlatka Mačeka i reakcionarnog vrha HSS-a, posebice i detaljno opisuje ulogu reakcionarnih krugova vrhovne katoličke hijerarhije u našoj zemlji koja se neprijateljski odnosila prema našim narodima i angažirala se na strani fašizma i ustaštva, utječući negativno i na držanje većeg dijela nižeg klera. Za svakog poštenog građanina bilo je čudno da su mnogi svećenici bili zaklete ustaše, te da su neki čak bili i predvodnici u pokoljima nevinih žrtava: djece, žena i staraca. Na ovom mjestu dužni smo iskazati puno priznanje časnim izuzecima koji su prema svojim mogućnostima štitili narod od ustaškog i okupatorskog nasilja. Danas sa zadovoljstvom možemo konstatirati određenu promjenu političke atmosfere u odnosima Vatikana i katoličkog klera te težnju prema sve većoj suradnji s novom Jugoslavijom.

U knjizi Milana Baste nalaze se i podrobni podaci o zarobljavanju Alexandera von Lohra, komandanta IV zrakoplovne njemačke flote koja je 6. aprila 1941. godine rušila nezaštićeni Beograd, komandanta njemačke grupe armija »E« koji je organizirao IV i V neprijateljsku ofanzivu. Osim toga, pisac u svojoj knjizi veoma upečatljivo iznosi mnoge teškoće i sukobe koje su naše starješine imale s rukovodiocima I bugarske armije. U posljednjim trenucima rata Bugari se pokušavaju miješati u borbu protiv njemačko-ustaško-domobransko-četničke grupacije, nastojeći da je oni preuzmu, iako se ta skupina nalazila duboko na teritoriju Jugoslavije.

Koliko to prostor dopusta, Basta ukratko prikazuje držanje i određene sukobe s pojedinim divizijama i drugim jedinicama otačastveno-frontovske bugarske armije, koje su sebi pripisivale naše uspjehe u Makedoniji, Kosovu i Srbiji. Tada su naše jedinice kratko vrijeme surađivale s bugarskom armijom na osnovi odobrenja Nacionalnog komiteta narodnog oslobođenja Jugoslavije i druga Tita koji su željeli pomoći Bugarskoj da se bar u posljednjim danima rata, poslije ulaska Crvene armije u Bugarsku, uključi u antifašističku borbu. Naravno, ti isti bugarski oficiri, koji su nekoliko godina komandirali okupatorskim jedinicama u našoj zemlji i vršili strahovite ratne zločine u Makedoniji i Srbiji, nisu se mogli preko noći promijeniti. Međutim, bugarska armija već 35 godina pripisuje sebi naše borbene uspjehe u posljednjem razdoblju rata. Negiranje makedonske nacije u Bugarskoj i sad je aktualno, što posljednji popis stanovništva eklatantno potvrđuje. Svemu tome pisac posvećuje određen prostor, a čitalac će lako shvatiti aktualno značenje i korijene i tih događaja.

Iznošenjem novih podataka o djelovanju slovenskih divizija, brigada i odreda, posebno jedinica IV operativne zone, još jednom se u knjizi osvjetljavaju sve komponente našeg ustanka i revolucije.

Trud Milana Baste u razjašnjavanju nekih pojava i metoda razvoja borbi u završnim operacijama predstavlja određen prilog za historijsko razjašnjavanje nekih koncepcija opće narodne obrane.

Svjedoci smo vremena u kojem i pored katastrofalnog poraza fašizma, neofašisti i revanšisti raznih boja ponovo dižu glave, podstrekavaju teror protiv naših naroda, podstiču revanšističke želje, pokušavaju razbiti bratstvo i jedinstvo naših naroda itd. Jugoslaveni nikada neće zaboraviti svoju tešku herojsku prošlost, koja i sve netom navedene i slične snage podsjeća na njihovu sudbinu od prije 35 godina. U svojoj knjizi Milan Basta i o ovome iznosi dosta novih saznanja, i to na vrlo slikovit način.

Ovu nadasve zanimljivu knjigu treba svakako pročitati. Nakon čitanja čovjek doista postaje bogatiji za mnoga nova saznanja i iskustva. Boljim poznavanjem vlastite bliske prošlosti samo olakšavamo i ubrzavamo naš hod u budućnost.

Akademik, general-pukovnik
Mihailo Apostolski

MILAN BASTA

UZ TREĆE IZDANJE

Kad Milan Basta svjedoči o narodnooslobodilačkoj borbi, onda to nisu samo činjenice, imena i brojevi, već prvenstveno iskričava eksplozija bogatog duha u kojem ima mjesta i za sve ljudsko. Nema potrebe tumačiti djelo. Basta je sam sve rekao: treba samo slijediti njegovu analitičku, ali i poetski zanosnu misao. Taj čudno složeni general, koji je sve prije nego vojnik, sam po sebi je tema: atraktivan kao i zbivanja o kojima svjedoči. Ovdje je, zbog teme koju obradjuje, prvenstveno važno ustvrditi: nastupao je sa svojom divizijom na špici snaga Koste Nadja, rukovodio je trupama koje su zatvorile sjeverne izlaze na Dravi, i bio svakako posebno značajan medju onima koji su i Nijemce i ustaše i četnike primorali da 15. maja polože oružje i u zarobljeničkim beskrajnim kolonama krenu s raskrsnice Hrust prema Mariboru — i preko Pliberka i preko Ravna na Koroškem..

Zagrebačko-subotički skojevac, ratnik iz prvog partizanskog bataljona osnovanog u Hrvatskoj, komesar brigade koja je razbila desant u Drvaru, komesar divizije koja je vodila poslednji boj drugog svetskog rata, kasnije: komesar armije, Milan Basta: kako je pišući svoje memoarske zapise otišao u povjesničare, »ne zbog doktorata, niti zbog upravo primljene četvrtosrpanjske nagrade, nego neophodno zbog toga što je zbog budućnosti neophodo tumačiti povijest«.

Bastu sam upoznao bez uniforme, bez opasača, bez ordena na grudima, bez lenti. Bio je u raskopčanoj ljetnoj košulji kratkih rukava, golem čovjek, sav — činilo mi se — unekoliko predimenzioniran. Svega je kod njega bilo previše, ali ne na štetu, čak i glasa, silovitog na mahove, a na mahove suzdržavanog dok je pjevao »Lakše, lakše, moj konjiću«. Sav je prožet melanholijom pjesme, ali i dertom. Kao da se lišava svega, dok pjeva, osim pjesme. Ali ne, kasnije postaje jasno, on pjeva i prati oči svoga društva. I šapat čuje. Tad su mu reakcije različite: ovisno o ranije uspostavljenom odnosu; nekad je to vic, drugi put ironično-gorka pripomena, zatim podsmijeh.

Mi svi znamo da je on pripadao onoj vrsti ljudi (on, zapravo, njima uvijek pripada) kojima je svejedno hoće li ili neće biti ubijeni, kao što znamo da je još u siječnju 1942 (ili je možda bio prosinac 1941?) u »džepnim novinama« napisao da se njegova — on je rekao »naša« sudbina u svemu »podudara s interesom naše borbe; tu nema dviju sudbina, samo jedna«.

Ako Milana Bastu mjerite mjerom izvršena djela, onda je on vrlo, vrlo star čovjek. A zapravo je još borac. Pedesetogodišnjak s gustom kosom »srebrom protkanom«. Velike oči, velike ruke, velike grudi. Njegovo se selo, naime zove Kurjak. Ima u njemu mnogo od toga sela kod Udbine, u srcu Like, gdje leži osamnaestoro njegovih najmilijih, koje su največi dio ustaše poubijale a ostali dio poginuo je u redovima boraca revolucije. Dok o njima govori, govori sama nježnost. Jer dugo poslije smrti dragih u nama prestaje tužbalica, pa i gorčina: počinjemo o njima misliti s nekom neobjašnjivom nježnosti.

Milan Basta je ratnik bez funkcije, ako nije neka funkcija biti član Savjeta Republike. Bastin zemljak i prijatelj, jedan iz brigade ličkih penzioniranih pukovnika uvijek duhoviti Božo Pavičić obično za Bastu kaže: senator. Basta se na to smije razvaljujući široko usta, a onda tiho govori —* i tu je neoporeciva nota predike:

Nisi komunist, a ne pogotovo revolucionar po tome što si kakav predsjednik ili komandant armije, nego po tome što to zbilja jesi. Postoji uvjerljivost djela koja se uveliko razlikuje od uvjerljivosti funkcije. Možemo odoljeti primjeru što nam ga pruža čovjek određen veličinom funkcije, ali primjeru što nam ga pruža moralno superioran čovjek nitko ne može odoljeti.

Drugi put je, u dijalogu o istoj temi, rekao:

— Pišem. Zar to nije veličanstvena funkcija? Ja sam u službi revolucije. Učim se tkati svijet svojih snova, a u njima je neporeciv romantizam revolucionara. Vi, dakako, shvaćate: revolucioner bi pokrenuo ljude na akciju, mora postojećoj stvarnosti dodati realne snove, da u mračne boje utka ružičaste vizije . . .

Mračna potka svih Bastinih knjiga — a tu su najznačajnije tri sličnog sadržaja: »Rat poslije rata«, »Agonija i slom NDH« i ova upravo izišla, koja je nagrađena najznačajnijom boračkom nagradom — »Rat je završen 7 dana kasnije« — samo je siže iz kojeg zrači zanos onih koji su znali naći rješenja, jači od mraka.

Nesvikao da ocenjujem knjige, valjda i nesposoban za taj posao, mogu govoriti samo o čovjeku; drugi će o knjizi. Ali ako se vrlo često čovjek i djelo razlikuju, svaki određen (ne mora biti — i ograđen) svojom sudbinom, Bastina djela su slika autora: to su kazivanja, saopćavanja, analize, procjene i tumačenja sebe i svoga svijeta. Ne bih rekao — memoari, jer svaka sveska memoara obično nastaje iz potrebe da se čovjek na kraju posvjedoči i da ostavi traga o sebi. Basta je, to je neoporecivo, imao potrebu da o sebi svjedoči samo onda, i samo u onim prilikama, kad je to ujedno i svjedočenje o svijetu sukobljenom mrakom preživljenog i »suncem slobode«. Basta je, naime, zaplivavši zaista smiono u povijesne vode, ravan u tome i najvrsnijim što je jugoslavenska historiografija dala na temu ustaštva, četništva, svega kvislinškog i na temu sloma toga ološa i sloma snaga hitlerovskog Reicha na Dravi između Maribora i Celovca, memoarist samo onda kad je i njegovu sudbinu okrznula povijest; usudili bismo se čak reći: kad je njegova sudbina postala povijest. On ni u jednom retku nije onaj koji muči svoje sjećanje, samozaljubiv pa ohol, nego je sebe utkivao u djelo tek ondje gdje je mogao sobom tumačiti povijesni dokument. Mi koji smo pročitali na stotine knjiga o ratovima i našem ratu upravo stoga cijenimo ovu Baštinu izuzetnost: revolucionarni zanos kadar da se povjesničarski obuzda na stupnju dokazivog i dokazanog.

No, rekosmo, nije ovo kritika Bastinog djela; samo zapis o komesaru i piscu iz Kurjaka, zapis o jednom Ličanu koji je za pisano djelo dobio tako visoku, tako vrijednu nagradu na jugoslavenskom nivou.

Basta, kako god ga gledate, ostaje čovjek izvan serije. Bivši rukovodilac SKOJ-a u prvom partizanskom bataljonu osnovanom u Hrvatskoj (Jovanovićev bataljon »Krntija«), prvi komesar 9. hrvatske brigade (Treća lička; slavna po Drvaru, odlikovana Ordenom narodnog heroja), komesar 51. divizije, koja je u Sastavu Nadevih snaga izvojevala zaključnu pobjedu drugog svetskog rata u Evropi, poslijeratni komesar 7. armije. Čovjek, izuzetno obrazovan, dinamičan, plodotvoran (ne smijem reći: blagotvoran!), komunist u svakom postupku. Ujedno, možemo biti radosni što imamo Baštine knjige.

Basta je primio četvrtosrpanjsku nagradu SUBNOR-a Jugoslavije, a uz to i jedno od naših najvećih odlikovanja — Orden Republike sa zlatnim vijencem. Njegov sin (kćeri su se udale; Basta se, naime, kao i većina partizanskih komandanata ili komesara rano ženio) mi je u njihovom stanu u Beogradu u Ždanovljevoj ulici pokazivao ono što Basta ne voli činiti: »tatino ordenje«. Mladi Basta je naslagao orden do ordena — a ima i zlata, i dragog kamenja — u dužini od pola metra. Tu treba spomenuti: Orden partizanske zvezde I reda, Orden za hrabrost,

Orden zasluga za narod I reda, Orden bratstva i jedinstva I reda, Orden ratne zastave, Orden Republike sa zlatnim vijencem i drugi.

Kad smo u »ličkom klubu« u Zagrebu, u Gajevoj ulici (»Zlatni medvjed«) razgovarali posljedni put, upravo u trenu kad je u redakciju stigla teleks-vijest od Tanjuga da je Basta nagradjen, netko od prisutnih je spomenuo i ordenje. Basta se smije:

— Djelo je mjera čovjeka, a ne priznanja!

Dakako, ovisno o tome od koga je priznanje.

Spremao se u Liku. Kad tamo ide, Zagreb je prvo stajalište: tu je gimnazijalac V muške realke Milan Basta postao 1930. godine skojevac. U rodnom Kurjaku ga redovno čekaju o Danu borca. Tamo je Basta prije 40 godina, vrativši se zajedno s Dokom Jovanićem iz Vojvodine, prvi progovorio o ustanku i tamo je organizirao prvu jedinicu ustanka. Oranice Bastina oca darovane su jednom od susjeda, ocu desetoro djece, spomenicam Daniki Đuriću. Baštine ruke se naglo dižu prema kosama, oči zatamnjuju; mi već znamo, govorit će o Lici.

— Lika je moja rana i moja ljubav. Idem tamo da tražim svoje ljude. Često idem na groblje. Ima tada trenutaka trauma, ali i ponosa. Samo, znate, Lika je prečesto preskakana, previđena. Ta Lika, koja je sva u ustanku, Lika koja je dala jedinu proletersku diviziju iz Hrvatske (jednu od tri u Jugoslaviji) i još jednu diviziju koja je ostala bez proleterskog zvanja, pa osnovu za 19. sjevernodalmatinsku diviziju, ta Lika koja je dobila u ratu priznanje da ima najborbeniju omladinu Jugoslavije, ne bi smjela biti sad mjerena kao i svi drugi krajevi. Za Liku ne bi ekonomski kriteriji bili presudni. Ima i drugih značaja, koje je neobhodno u sistem našeg mjerenja ukalkulirati. Odjednom biste onda vidjeli da Lika izbija na čelo, a nije — kao sad — redovno na posljednjem mjestu. No, i sami smo krivi. . .

Nekom prilikom na putu iz Like, kad sam se zatekao u kolima zajedno s komesarom 3. brigade Bastom i s komandantom 3. brigade Milanom Sijanom (uglavnom su od Gospića do Zagreba sve vrijeme pjevali, i to mahom sevdalinke; Šijan je u nekoliko navrata potsjetio svog komesara: »Sjećaš li se: ove sam pjesme u ratu zabranjivao ... .«), zapisao sam i njihov dijalog: mladi-revolucija-Lika.

— Vjekovima zapretana energija graničara probuđena je u revoluciji. Partija je blistavo kanalizirala tu energiju i otud ona brojna herojstva ravna antičkim legendama. Upravo to nas izvodi na svjetsku pozornicu. Titova strategija u koju je ukalkulirana mogućnost našeg čovjeka . . .

I tako, eto, još bi se mnogo moglo govoriti: o Basti, ili, ponavljajući iz zapisa što mi je Basta govorio. Ali ima vremena. Sasvim sam siguran: sam Basta će već naći načina da napiše sve što je bitno za tumačenje našeg puta, njegova hoda.

Jovo Popović

PRVI DIO

GENEZA, RAZVOJ I SLOM USTAŠKOG POKRETA

RAZVITAK USTAŠKOG POKRETA, SEPARATIZAM U SLUŽBI FASlSTlCKE EKSPANZIJE

Zarobljavanje cjelokupne Pavelićeve vojske i kadrovskog jezgra ustaškog aparata na sjeverozapadnim granicama naše zemlje, 15. maja 1945, predstavlja definitivni slom NDH, satelitske fašističke tvorevine, pojava koje bez sumnje predstavlja jednu od najmračnijih stranica u historiji naših naroda. Državno-politička i vojna organizacija ustaške države bila je od svojeg stvaranja pa sve do konačnog sloma upregnuta u kola fašističkog agresora. Kompletan mehanizam ustaške države bio je usredsredjen na masovni teror i uništavanje naših ljudi. Krivica žrtava najčešće se sastojala jedino u tome što su se rodili kao Srbi, Zidovi ili Cigani. Ultranacionalisti i rasisti i iz redova vlastite nacije uništavaju sve one koji se s tim zvjerskim nacionalizmom bilo u čemu ne slažu. Zato je Pavelić uništavao i Hrvate, i ne samo komuniste i antifašiste, nego i svakog onog koji se nije slagao s pojedinim postupcima ustaša, na primjer u pogledu masovnog ubijanja, pljačke i paljevine. Ubijao je i one Hrvate koji su u početku bili za stvaranje NDH, ali se nisu slagali s prodajom Dalmacije i Hrvatskog primorja fašističkoj Italiji. Likvidirao je napokon i one građane koji su slušali inozemne radio-stanice. Ustaše su, što je bilo manje poznato, ubijale hrvatski živalj čak u posljednjim minutama rata, jer se nije htio povlačiti s ustašama i dijeliti s njima sudbinu poraza.

Uz pomoć fašističkih okupatora ustaški pokret, njegova država i vojska nanijeli su neiskazano i nezapamćeno zlo našim narodima, koje se po svojim čudovišnim razmjerima, u kratkom roku od četiri godine, ne pamti za hiljadu godina našeg postojanja na tlu Balkana.

Da bi se lakše shvatio značaj poraza jedne od najvećih izdaja u povijesti našeg naroda, nužno je dati neka objašnjenja nastanka ustaškog pokreta i osvijetliti, makar i u ograničenu opsegu, korijene te izdaje. Historijski gledano, ti se korijeni povlače ne samo iz vremena postojanja Austro-Ugarske nego se još više nalaze u unutarnjim i vanjskim političkim uvjetima stare Jugoslavije, konstantna kriza koje je pogodovala razvijanju separatističkih pokreta, posebno ustaškog. Nacionalno ugnjetavanje, koje su u najgorem vidu provodile monarhija i velikosrpska buržoazija, uz pomoć hrvatske i slovenske buržoazije koje su tražile samo više udjela u vlasti, objektivno je, uz siromaštvo i svakovrsnu obespravljenost, pothranjivalo i podstrekavalo ustaški pokret i njegove oiljeve. Zbog takvog

stanja u zemlji, ustaše su u početku uspijevale da se u očima jednog zaostalijeg djela masa predstave kao borci za nacionalna prava hrvatskog naroda.

Reakcionarni vlastodršci bivše Jugoslavije, predvođeni monarhijom i namjesnikom princom Pavlom Karađorđevićem, sve su uredili da zemlju upregnu u fašistička kola. Vladajući krugovi bivše Jugoslavije utrkivali su se u svojem poltronskom i sluganskom dodvoravanju fašističkim gospodarima. Oslanjanje na Mussolinijevu Italiju i Hitlerovu Njemačku, koje je kulminiralo potpisivanjem Trojnog pakta, predstavlja veliku izdaju vitalnih nacionalnih interesa naših naroda i zločin koji je prethodio i uvjetovao sva ona stradanja i golgotu naših naroda u II svjetskom ratu. Ustaška izdaja 1941. godine u suštini je samo nastavak ranije izdajničke profašističke politike buržoazije kao klase svih jugoslavenskih nacija, što sve u stvari čini jednu kariku u jedinstvenom lancu služenja tuđinu, a što je naše narode stajalo toliko ogromnih žrtava. Stoga nije bitno koja je sluganska skupina prva počela voditi takvu politiku.

Poslije Poljske i SSSR-a, naša se zemlja nalazi na trećem mjestu u svijetu po broju žrtava u II svjetskom ratu u odnosu na broj stanovnika. Sa sigurnošću možemo reći da je oslobodilačka borba naših naroda, koju su predvodili komunisti pod rukovodstvom Josipa Broza Tita, ne samo uskrsnula Jugoslaviju kao državnu zajednicu jugoslavenskih naroda, koja je bila tako duboko potonula u vihoru rata, nego i spasila naše narode od gotovo potpunog fizičkog uništenja. Od 1.700 000 žrtava za četiri godine rata samo je 305 000 boraca poginulo u NOB-u. Najveći dio preostalih progutala su fašistička strelišta, konclogori, jame i bezdani, kaznene ekspedicije i teror koji su organizirali fašistički okupatori uz pomoć izdajnika naših naroda.

Relativno brzo stvaranje Pavelićeve nakazne države, aktiviranje državnog, političkog i vojnog aparata u službu zločina, uvelike je potpomogao Vlatko Maček, vodja Hrvatske seljačke stranke, koji je, dosljedan svojoj ranijoj proosovinskoj orijentaciji, 10. aprila 1941. godine izdao proglas upućen svim svojim pristalicama i hrvatskom narodu s pozivom da se pomaže nova ustaška vlast. Tim je aktom potpomogao ustaški pokret da, makar i privremeno, obmane i prevari jedan dio zaostalih masa i tako na samom početku ustaškoj državi dade veći legitimitet i širu bazu koju sam pokret, sa svojim snagama, ne bi mogao za dulje vrijeme postići.

Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i njezinu postavljanju na noge kumovao je i svesrdno je pomagao reakcionarni katolički kler, sa svim svojim crkvenim, vjerskim i poluvjerskim organizacijama, što je, sa svoje strane, dalo početni zamah novoformiranoj ustaškoj državi da ide na obračune na vjerskoj i nacionalističkoj osnovi^ vršeći zločin genocida. U doprinosu ustaštvu ništa manje nisu bile ni zasluge mnogobrojnih viših i nižih oficira, među kojima je bilo i generala, koji su sve svoje znanje stečeno u bivšoj jugoslavenskoj vojsci stavili na raspolaganje oružanoj sili NDH.

Pavelićeva vojska, rođena i razvijana u moru prolivene krvi naših naroda, predala se prije 30 godina - 15. maja 1945. Ona je bila oružana snaga, glavni instrument i provodilac mračne politike ustaškog pokreta. Pod udarcima te vojske i ustaškog aparata palo je u NDH više stotina hiljada muškaraca, žena i djece. Zato i mali pogled unazad može u određenoj mjeri pomoći u sagledavanju ustaškog pokreta i vojske koja je vjeran izraz tog pokreta. Lakše će, naročito mlađi čitaoci, shvatiti događaje oko predaje 120 000 ustaških i domobranskih vojnika s Pavelićevim generalštabom, zarobljavanje nekoliko hiljada crnogorskih i hercegovačkih četnika i balkanskog štaba njemačke grupe armija »E«. Lakše će shvatiti psihozu bijega po svaku cijenu, psihozu straha od odgovornosti za učinjene zločine u toku rata i ubojstva nevinih ljudi čak u posljednjim minutama poslije rata, lakše će shvatiti grčevit otpor koji je našoj vojsci davan i poslije službenog završetka rata. Bolje će se, vjerujem, razumjeti i veličina naše borbe i žrtava koje smo dali da bi se izvojevala konačna pobjeda revolucije i porazile mračne snage koje su izdale zemlju i stavile se u službu tuđina, u službu fašističkog zločina.

Velik je broj žrtava pao kako bi se zločin zaustavio na zapadnom kraju naše domovine u nadi da se nikad neće povratiti. Protiv zločina i izdaje moralo se boriti svom snagom svuda, na svakom mjestu. Zločin i izdaja idu kao rijeka bez povratka, kao epidemija kuge ako borba protiv njih posustane ili prestane. Poznavanje događaja koji su se dogodili na našem tlu prije više od 30 godina svakako će nas podsjetiti na to kako se jedna generacija borila za nove ideale, za pobjedu revolucije, protiv mračnjaštva, izdaje, nasilja i zločina.

Simbioza frankovačkog i ustaškog pokreta

Porazom buržoasko-demokratske revoluoije koja je 1848. godine iz temelja potresla habzburšku monarhiju nastao je period okrutnog Bachovog apsolutizma i kontrarevolucionarnih zahvata. Sve je to imalo dalekosežne negativne posljedice i na politički život u Hrvatskoj. Odrazilo se to u razbijanju dotadašnjih političkih partija i pregrupiranju raznih političkih struja. Ilirski pokret, koji se počeo naglo razvijati desetak godina ranije, koji je bio zahvatio široke slojeve hrvatske inteligencije, u toj je situaciji bio svim silama suzbijan. Vladajućim slojevima »žute monarhije« nije odgovaralo širenje ideje koja je u svojoj osnovi sadržavala oslobođenje svih Južnih Slavena ispod austrougarske i turske vladavine i njihovo ujedinjenje u posebnu državu. To se odnosilo na velik teritorij koji je naseljavao slavenski živalj: na Korušku, Kranjsku, Štajersku, Istru, Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju, Bosnu, Hercegovinu, Vojvodinu, Makedoniju, zatim Srbiju i Crnu Goru, koje su bile samostalne države. Pri navođenju i zastupanju ideje o ujedinjenju Južnih Slavena sve se više spominjala i Bugarska.

Premda ciljevi buržoasko-demokratske revolucije 1848. godine nisu bili ostvareni, a oslobodilačka je borba tragično okončana, i ma koliko Habsburgovci taj poraz iskoristili zato da bi jugoslavensku misao ugušili, ona je i u tim novim, otežanim uvjetima svakovrsnog pritiska i terora i dalje živjela, razvijala se, modificirala i tražila približavanje i ujedinjenje naroda slavenskog Juga u jednu državnu zajednicu. Bez obzira na to da li su i koliko su te ideje zajedništva južnoslavenskih naroda bile sasvim jasne, one su vršile snažnu duhovnu pripremu približavanja naroda bez obzira na sve krize i oscilacije.

Da bi otupili oštricu borbe hrvatskog naroda za njegovo nacionalno oslobođenje i veća politička i demokratska prava, da bi otupili oštricu borbe za ujedinjenje svih jugoslavenskih naroda, austrougarski su vlastodršci preko svojih eksponenata i slugu širili mržnju i sukobe izmedju Srba i Hrvata, jer im je smetalo jedinstvo i sloga tih dvaju naroda. Dualističkim preuređenjem carevine hrvatski je narod došao u još teži položaj. Ugarsko-hrvatskom nagodbom (1868) pojačao se politički i ekonomski pritisak agresivnih mađarskih vlastodržaca. Hrvatska je i dalje ostala teritorijalno rasparčana. Vojna krajina ostaje pod austrijskom upravom u Beču (do 1871). Dalmacija i Istra u istom su položaju sve do sloma Austro-Ugarske. Međimurje (1861) i Rijeka (1868) pripojeni su Mađarskoj.[1]

U politici širenja mržnje, gloženja i podjarivanja nacionalističkih struja i šovinizma, raspaljivanja lažnog hrvatskog nacionalizma, osobito se isticao veliki mađaron, hrvatski ban barun Levin Rauch (1867), vođa Unionističke stranke. Ban Khuen-Hedervary (1883) počeo je zaoštravati hrvatsko-srpski spor okrećući se tzv. zaštiti Srba i raspaljujući nacionalističke strasti po principu zavadi pa vladaj. Takva politika mogla je, naravno, pokazati samo privremene rezultate. Tok kasnijih dogadjaja pokazao je da su vanjski faktori, tj. utjecaj vlastodržaca iz Pešte i Beča, u toj političkoj igri bili odlučujući. Već na početku novog vijeka, jačanjem narodnog pokreta, počinje se snažno razvijati svijest o jedinstvu Srba i Hrvata. Srušen je zloglasni ban Khuen Hedervary (1903).

Jedna od najjačih partija u Hrvatskoj na početku druge polovine prošlog stoljeća bila je Hrvatska stranka prava (HSP), koju je osnovao doktor Ante Starčević (rođen u selu Žitniku kraj Gospića). Starčević odbacuje ideje ilirskog preporoda, kojđ je inače u mladosti vatreno zastupao, ali isto tako odbacuje i ideju trijalizma, tj. mogućnost da Hrvatska bude ravnopravni partner s Mađarskom i Austrijom u zajedničkoj državi zasnovanoj na federativnoj osnovi. Starčević i njegove pristalice proklamiraju program stvaranje samostalne nacionalne države Hrvatske. Na temelju takve osnovne koncepcije, zajedno s Eugenom Kvaternikom, formirao je Stranku prava, kojoj su u početku pretežno pripadali intelektualci.

[1] Po statistici iz 1910. Austro-Ugarska je imala 51.390 228 stanovnika: Nijemaca 12,4 milijuna, Mađara 10 milijuna, Sjevernih Slavena (Poljaka, Ceha, Slovaka, Malorusa) 17,7 milijuna, Južnih Slavena (Hrvata, Slovenaca i Srba) 7 milijuna, Rumunja 3,2 milijuna i Talijana 800 hiljada.

Iako su Starčević i njegovi pravaši negirali srpsku nacionalnost u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, te čak smatrali da su Srbi Hrvati, oni su kao svoj cilj postavili stvaranje Velike Hrvatske, što je u onim historijskim uvjetima značilo beskompromisnu borbu protiv inozemne hegemonije i oslobođenje Hrvatske i Bosne i Hercegovine ispod vjekovne vladavine Austro-Ugarske i Turske.

Protiv nametnute tzv. Ugarsko-hrvatske nagodbe - uzbuđen naročito nametanjem mađarske jurisdikcije nad Rijekom (Rijeka je proglašena za »corpus separatum« Mađarske) - drugi vođa i osnivač HSP-a Eugen Kvaternik digao je 1871. godine poznati rakovički ustanak (po mjestu Rakovici blizu Plitvičkih jezera), koji je bio u krvi ugušen. Zbog izdaje u vlastitim redovima i neučestvovanja većine rukovodstva Stranke prava i njenog vođe Ante Starčevića, rakovički ustanak, uperen protiv Austro-Ugarske, nije uspio. Poginuli su vođe bune Eugen Kvaternik, Ante Rakijaš i Vjekoslav Bach, a komandant pobunjene vojske Rade Cujić uspio je preko Bosne prebjeći u Srbiju.[1] Ali za pozitivan stav HSP-a prema Srbima karakteristično je to da je ustanak podignut na granici Like i Korduna, na području Vojne krajine, u kraju gdje žive zajedno Srbi i Hrvati koji su zajedno sudjelovali u borbi protiv obespravljenosti i ugnjetavanja. Karakteristično je i to da je Eugen Kvaternik za komandanta svoje pobunjene vojske postavio Ličanina, Srbina Radu Cujića.

Iako se neuspjeh rakovičke bune vrlo nepovoljno odrazio na tadašnje stanje u Hrvatskoj, napose na Stranku prava, Ante Starčević i njegovi pravaši počinju sve više očekivati pomoć od Rusije, prisutnost koje se sve više osjećala na Balkanu. Istovremeno se u Stranci prava počinje postepeno mijenjati i dotadašnji negativni stav prema Srbima te omekšavati odbojnost prema jugoslavenskoj ideji.

Poslije smrti Ante Starčevića, posredstvom i uz pomoć bečkih i peštanskih kombinatora političkih makinacija, rukovođenje Strankom prava preuzima advokat Josip Frank (1844-1911), jedna od najkobnijih figura na političkoj pozornici Hrvatske. Frank se brzo povezao s dvorskim vojnim i klerikalnim krugovima Austro-Ugarske i počeo raditi na produbljavanju jaza i raspirivanju sukoba između Srba i Hrvata. Vlastodršci dvojne monarhije bojali su se jedinstva Hrvata i Srba. Jabuka razdora bila je Franku potreba da vodi borbu protiv ideje jugoslavenstva, protiv ideje stvaranja državne zajednice Južnih Slavena, koja se širila i hvatala sve dublje korijene, ne samo među hrvatskom inteligencijom, nego se počela širiti i u narodnim masama. Nasuprot tome, Josip Frank, kao eksponent tuđinske politike, zastupao je tezu trijalizma, tj. određivao je sudbinu Hrvatske samo u okvirima habsburške monarhije. Njemu je bila potpuno strana svaka ideja o stvaranju državne zajednice Južnih Slavena. Tu politiku, taj osjećaj i duh Josipa Franka nosili su i njegovi kasniji sljedbenici

[1] Mladen Colić: »Tzv. NDH - 1941«, str. 10.

- frankovci i ustaše. Prema tome, ustaštvo nema suštinske veze s duhom i osnovom politike Starčevića i Kvaternika, nego samo s idejama i politikom Josipa Franka.

Veći dio hrvatskog naroda i Stranke prava nije se slagao s takvom politikom izdaje nacionalnih interesa novog vođe Stranke prava, te je uskoro došlo do rascjepa u njoj, i to na frankovce i milinovce (pristalice dra Mile Starčevića, sinovca osnivača stranke dra Ante Starčevića).[1]

Tako su na političku pozornicu Hrvatske stupili frankovci kao najreakcionarnija politička grupa, koja je u služenju Beču i Pešti u toku I svjetskog rata bila gora od Habsburgovaca. Dogodilo se točno po onoj narodnoj izreci: »Poturica je gori od Turčina«.

Frankovluk nije samo pojam najreakcionarnije politike uperene protiv osnovnih interesa hrvatskog naroda, a za služenje tuđinu, nego je i po svojim metodama bio vrlo agresivan, brutalan i netolerantan: služio se terorom i nasiljem nad političkim protivnicima. Godine 1908. frankovci osnivaju svoje partijske jurišne odrede (Hrvatsku narodnu legiju), žrtve koje su bili braća Radići, Frano Šupilo i mnoge pristaše Mile Starčevića. Teror i nasilje kao metodu nasljeđuju kasnije i ustaše, čineći zločine čudovišnih razmjera, svjedoci kojih smo bili 1941. godine i u daljnjem toku rata.

Jugoslavenska misao zastupala je ideju ujedinjenja južnoslavenskih naroda od Triglava do Crnog mora. Počam od iliraca Ljudevita Gaja, pa preko Strossmayera, Račkog i drugih na početku ovog stoljeća, ideja bratstva i jedinstva Hrvata i Srba dobila je nove impulse i pobornike koji su ostvarili i organizacijske političke forme. Dolazi do stvaranja Hrvatsko-srpske koalicije. Dne 3. oktobra 1905. donijeta je Riječka rezolucija. 17. oktobra iste godine Zadarska rezolucija, da bi *iz.* decembra 1905. došlo do donošenja Manifesta Hrvatsko-srpske koalicije. Svi su ti datumi veliki dani i događaji koji su učinili prekretnicu u političkoj situaciji u Hrvatskoj i doveli do takvog jedinstva obaju naroda od kojega su se smrtno uplašili upravljači i u Beču, i u Pešti.

[1] Stranka prava više se puta cijepala. Pod utjecajem Josipa Franka te da bi učvrstio jedinstvo stranke, i sam drAnte Starčević potpisao je pri kraju svoga života (1894. godine) trijalistički program, po kojem bi se ujedinile sve hrvatske pokrajine (Dalmacija, Rijeka, Međimurje, Istra, Bosna i Hercegovina i eventualno slovenske zemlje) u samostalnu državnu zajednicu u okviru habsburške monarhije. Novi politički kurs nije u stvaranju hrvatske državnosti u okviru Monarhije doveo do željenog jedinstva stranke, te je već 1895. godine došlo do rascjepa na Cistu stranku prava (nazvanu frankovci po njenom tvorcu) koja je predstavljala pretežno sitnu buržoaziju, dok se stara Stranka prava preimenovala u Domovinsku stranku. Godine 1903. došlo je do fuzije Domovinske stranke prava i Strossmayerove Neodvisne stranke u novu Stranku prava. Ona je predstavljala krupnu buržoaziju i više slojeve građanstva. Zatim dolazi do rascjepa frankovaca u tzv. Čistoj stranci prava, pa se 1908. odvaja Mile Starčević koji osniva Starčevićevu stranku prava koja se držala starog pravaškog programa beskompromisnog rušenja Austro-Ugarske, ali se držala i programa ujedinjenja svih južnoslavenskih naroda. Milinovci postepeno pristupaju sve većoj suradnji Srba i Hrvata, suprotstavljajući se frankovačkoj protusrpskoj hajci aneksionističkog perioda. Svjesni toga da je jedinstvo dvaju naroda osnovni preduvjet borbe protiv Habsburgovaca, milinovci su kasnije pristupili Hrvatsko-srpskoj koaliciji.

Da bi prekinuli raskol, političke svađe koje su samo koristile tuđinu, da bi se udružili u jedinstveni front i pokret protiv tuđinskog režima, Frano Šupilo i drugi dalmatinski političari okupljeni oko Trumbića dali su inicijativu za stvaranje Hrvatsko-srpske koalicije. Riječkom rezolucijom Hrvati i zadarskom rezolucijom Srbi, kao predstavnici opozicionih građanskih partija, ujedinjuju se u opozicioni front u cilju borbe za stvaranje zajedničke države slavenskog Juga izvan Austro-Ugarske. Koalicija je sastavljena od: Hrvatske stranke prava, Hrvatske napredne stranke, Srpske radikalne, Srpske samostalne i Socijaldemokratske stranke. Težnja je bila da svaki narod sam odlučuje o svojoj nacionalnoj individualnosti, težilo se za ujedinjenjem Dalmacije s Hrvatskom i demokratizacijom zemlje.[1] Najistaknutiji vođa Hrvatsko-srpske koalicije bio je Frano Šupilo, bivši pravaš koji je napustio Stranku prava kad je u njoj prevladao Frank koji je stranku doveo u položaj otvorene bečke agenture.

Aneksija Bosne i Hercegovine bila je povod za pokušaj bečko-peštanskih vlastodržaca da u kontraudaru taj pokret zaustave inscenacijama »veleizdajničkih« procesa protiv Srba s ciljem da Srbe iz Austro-Ugarske diskvalificiraju pred evropskom javnošću, ali i istovremeno, i u prvom redu, da spriječe proces ujedinjavanja Srba i Hrvata, u čemu su gledali glavnu opasnost za svoju vladavinu. Naravno, takve represalije nisu imale uspjeha. One su čak imale obratno djelovanje: još su više učvršćavale liniju bratstva i jedinstva Hrvata i Srba.

Kad je pobijedila koncepcija stvaranja države Narodnog vijeća Hrvata, Srba i Slovenaca i ujedinjenja te države s ostalim južnoslavenskim narodima, već 1918. godine dolazi do pregrupacije političkih snaga. Na čelo pobornika izdvajanja južnoslavenskih naroda iz Austro-Ugarske staje Starčevićeva stranka prava - milinovci i Socijaldemokratska stranka Hrvatske, podržana također od istoimene stranke Slovenije. Nešto kasnije, poslije izvjesnih kolebanja, njima se priključuje i Hrvatsko-srpska koalicija te mlada Radićeva Hrvatska pučka seljačka stranka (HPSS), koja se kasnije preimenovala u Hrvatsku republikansku seljačku stranku (HRSS).

Tako su se u oktobru 1918. godine, izuzev frankovaca, sve stranke u Hrvatskoj našle na strani ujedinjenja u novoj državi. U toj novoj državi veći dio hrvatskog naroda okupljao se oko Radićeve seljačke stranke (i pored sve njegove kolebljivosti i kasnijeg odricanja od republikanizma) i oko radničkog pokreta koji je sve više rastao. Koliki je utjecaj u to vrijeme imala KPJ vidi se iz podatka da je na izborima za Ustavotvornu skupštinu 19Z1. KPJ bila treća stranka po broju glasača u zemlji: dobila je 59 poslanika. Ali ono što je ovdje važno istaći je slijedeće: sve te snage koje su se okupljale oko seljačkog i radničkog pokreta bile su za jedinstvo i bratstvo Hrvata i Srba i ostalih naroda Jugoslavije. Politika, ideje i rad Frankove stranke i frankovluk bili su u masama toliko nepopularni,

[1] Vaso Bogdanov - Historija političkih stranaka u Hrvatskoj, Zagreb 1958. god., str. 790-974.

a narod listom za ujedinjenje, da je vodstvo HSP-a (Prebeg i Horvat) bilo prisiljeno izjaviti da će stranku rasformirati. Kasnije se frankovci pokušavaju organizirati pod starim imenom HSP, ali kompromitirani i bez masovne podrške, ostavši na antijugoslavenskoj poziciji, nisu uspjeli dobiti iole masovniju bazu, premda su hegemonistički krugovi monarhističke Jugoslavije svojom politikom nacionalnog bespravlja i surove kapitalističke eksploatacije radnih ljudi davali obilje razloga za širenje nacionalne mržnje i gloženja Hrvata i Srba. Skupina bivših austro-ugarskih oficira, veleposjednika, reakcionarnih klerikalaca, pojedinih trgovaca i industrijalaca bila je uska ali agresivna grupa nacionalista koja je predstavljala političku snagu frankovaca. Nemajući oslonca u masama, tražili su pomoć i podršku susjednih revanšističkih sila.

Nakon poraza monarhije, Austrija i Mađarska pružaju utočište frankovačkim vođama: Ivici Franku (sinu Josipa Franka koji je pošao očevim stopama), Vladimiru Sachsu, generalu barunu Sarkotiću, Ivanu Perčeviću, Stjepanu Dujiću, Narcisu Jasenku i dr. Svi ovi spomenuti i dobar dio drugih frankovaca kasnije su prišli Pavelićevim ustašama. Za vrijeme NDH neki od njih bili su visoki funkcioneri u Pavelićevoj vojsci i administraciji.

Dok je ogromna većina narodnih masa svih jugoslavenskih nada težila ujedinjenju u zajedničku državu i dok su mnoge političke snage zastupale ideju i platformu borbe za ujedinjenje, neke stranke, buržoaski prvaci i političari različitih nacija to su jugoslavenstvo različito shvaćali. Mnogi su to svoje jugoslavenstvo ispočetka očitovali u ideji da se ujedine svi Južni Slaveni u okviru Austro-Ugarske, te tako zasnivali neko svoje jugoslavenstvo na idejama trijalizma, tj. postojanja ravnopravne slavenske državne jedinice s Austrijom i Mađarskom. Naravno, u toj slavenskoj jedinici hrvatska bi buržoazija, kao predstavnik najbrojnije nacije, bila hegemon.

S druge strane, vladajuća buržoazija iz Srbije jugoslavenstvo je shvaćala tako da u novoj državi ostvari svoju hegemoniju, svoju ekonomsku, političku i nacionalnu dominaciju. U okviru svih tih shvaćanja i kombinacija jedni su jugoslavenstvo smatrali kao integralni pojam, jer je tako više odgovaralo njihovim interesima, dok su drugi tražili više autonomije, polazeći od svojih interesa da na svojem teritoriju obezbijede svoje klasno-buržoaske interese i političku prevlast. Tako se sve dalje išlo u raskorak. Stvorilo se stanje konstantnih sukoba, kriza i konfrontacija, koje su najzad dovele do katastrofalnih posljedica najočitije izraženih kapitulacijom Jugoslavije i okrutnom fašističkom okupacijom koja je našim narodima donijela teška iskušenja i patnje, vjerojatno najteže u njihovoj historiji.

Zato se u periodu diskusija i priprema ujedinjenja i samog čina proklamiranja zajedničke države SHS u hrvatskoj buržoaziji pojavljuju opet dvije struje. Ali sad to više nisu one koje se razlikuju po tome jesu li za ili protiv Beča i Pešte, nego se one luče po različitim stavovima u odnosu prema Beogradu. Jedni su u Srbiji i Beogradu vidjeli moćan nov centar, pomoću

koga se može obezbijediti učešće u vlasti i učvršćenje svojega povlaštenog klasnog položaja i efikasnijeg držanja masa u potčinjenosti, s obzirom na to da je svršetkom rata i otpočinjanjem velike oktobarske revolucije došlo do oštrog gibanja masa koje su prijetile pobunom. Drugi dio buržoazije, koji je također bio za ujedinjenje, tražio je više samostalnosti i autonomije, manje prevlasti srpske buržoazije tako da hrvatski teritoriji budu pretežno njihovo tržište i lovište. Izraziti predstavnik takve struje bila je sitna buržoazija, frankovačka stranka prava, ali i određen broj predstavnika HRSS-a čiji je posjednički i malograđanski mentalitet dominirao njihovim političkim ponašanjem. Međutim, stanovit broj naprednih hrvatskih građanskih političara z HRSS-a, Socijaldemokracije i drugih stranka i samostalnih političara bio je za federativno uređenje nove države. U tome su vidjeli trajniju osnovu narodnog jedinstva, jer bi nova država bila zajednica u kojoj bi bilo više socijalne pravde, demokracije i nacionalne slobode pojedinih naroda i nacionalnih manjina. Tako koncipirana državna zajednica Južnih Slavena sigurno bi lakše odoljela svim burama, pritiscima izvana i predstojećoj najezdi fašizma.

Našim je narodima bila nametnuta centralističko-unitaristička koncepcija države, s predominantnom ulogom velikosrpske buržoazije i monarhije Karađorđevića. Dva dana poslije proglašenja ujedinjenja dolazi do proglasa Stanke prava, koji je potpisao dr Prebeg, u kome se izražava protivljenje aktu nametanja nove dinastije bez sudjelovanja Stanke prava i Radićeve HRSS. Kao posljedica takve aktivnosti, u Zagrebu je došlo do demonstracija i intervencije vojske i do prvih žrtava.

U hrvatskim masama, baš kao i kod drugih slavenskih naroda, postojala je snažna težnja za svrgavanjem mnogovjekovnog ropstva i tutorstva tuđina. Historijski gledano, to svrgavanje tuđina bilo je moguće samo preko ujedinjenja Južnih Slavena u zajedničku državu. Ali većina narodnih masa, predvođena svojim političkim vođama, nije bila spremna da jedno ropstvo i tutorstvo zamijeni drugim. One su tražile federativni princip državnog uređenja, više socijalne pravde i slobode. Velikosrpska buržoazija, koristeći se položajem pobjedničke sile u okviru Velike antante u I svjetskom ratu te raspolažući organiziranom vojnom silom, uz pomoć jednog dijela hrvatske, slovenske buržoazije i one iz drugih krajeva, u stvari iz straha od svojeg vlastitog naroda, bez šireg narodnog dogovora, preko koljena, tako reći preko noći, proglašava centralističko-unitarističku državu. Negirala je postojanja nacija i nacionalnog pitanja, što je urodilo hegemonijom najjače nacije, ali i jačanjem separatizma kod gotovo svih jugoslavenskih nacija i nacionalnih manjina. Sve je to dovelo do opće nestabilnosti u zemlji i do njenog žalosnog kraja u aprilskom ratu 1941. godine, kao i svih već svima poznatih, teških posljedica.

Ali frankovci, separatisti i ultranacionalisti svih vrsta nisu išli za tim da se, polazeći od jugoslavenske ideje i zajedništva svih jugoslavenskih naroda, bore za državno preuređenje na federativnoj osnovi, za narodni sporazum i demokratizaciju unutrašnjeg života, nego su nastavili svoj stari posao

i u novim uvjetima poveli borbu za razbijanje nove države za račun tuđih interesa. Pošto Austrija nije više bila tako močna kao ranije, trebalo je tražiti novog, jačeg gospodara. Bila je to fašistička Italija koja je i inače gajila stoljetne aspiracije na naše more, naše primorske oblasti i njihovo zaleđe. To je kasnije, dolaskom nacionalsocijalizma, bila i Hitlerova Njemačka, koja je, između ostalog, težila dominaciji i na Balkanu. U tom prljavom razbijačkom poslu ustaše su pomagali iredentisti i revanšisti iz Austrije, Mađarske i Bugarske.

I poslije izjave o obustavljanju rada, Hrvatska je stranka prava uskoro obnovila svoje djelovanje, ali bez većih uspjeha i masovnije podrške birača. Starčevićeva stranka prava-milinovci, zajedno s Naprednom demokratskom strankom, osniva 1919. novu stranku: Hrvatsku zajednicu, koja se poslije 192.6. pretvara u Hrvatsku federalističku seljačku stranku. Tako do 1929. u Jugoslaviji od ranijih nekoliko pocijepanih stranaka prava djeluje samo njezino suženo frankovačko krilo i to pod imenom Hrvatska stranka prava. Na njezinu čelu ostaje dr Vladimir Prebeg, a na mjestu tajnika pojavljuje se dr Ante Pavelić. Na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1920. godine udružene opozicijske stranke, udružene u tzv. Hrvatski blok, koji su sačinjavale Radićeva HRSS, Hrvatska stranka prava i Hrvatska zajednica, dobivaju 56 poslaničkih mjesta. Hrvatski blok bojkotira Ustavotvornu skupštinu i donošenje centralističko-unitarističkog Vidovdanskog ustava. Bojkotu se ne pridružuju jedino poslanici Hrvatske zajednice. Većina bivših milinovaca učestvuje u radu Ustavotvorne skupštine (Starčevićeva stranka prava).

Prebegova i Pavelićeva stranka prava, upravo zvog svoje nacionalističke velikohrvatske koncepcije i antijugoslavenstva, u novoj je državi samo vegetirala bez neke ozbiljnije podrške naroda. Poslije kratkotrajne suradnje s Radićevom HRSS-om među njima dolazi do oštrog neslaganja i isključenja Prebegove stranke iz »Hrvatskog bloka«. Prebeg i Pavelić u svojem politikanstvu pokušavaju da na račun Hrvatske republikanske seljačke stranke ojačaju svoje pozicije u suradnji s radikalima i Nikolom Pašićem. Na tom paktiranju s Beogradom i Pašićem naročito je inzistirao Pavelić. Promjena kursa i suradnja s radikalima traje od 192z. do 1925. godine. Ovaj pokušaj miniranja Radića i njegove stranke, što su ga HSP i radikali poduzeli zajednički, ali svaki iz svojih razloga, nije uspio. Zbog izmijenjene situacije radikali su prekinuli suradnju s frankovcima.

Osjetivši da daljnja apstinencija jugoslavenskog parlamenta može HRSS-u ozbiljno štetiti, Radić se odlučuje na sporazum s Pašićem. Radić se osjetio jakim, jer je, usprkos teroru i njegovu hapšenju, njegova stranka na izborima 1925. dobila 69 poslaničkim mjesta i tako po broju poslanika postala druga stranka u zemlji. Ispred njega su još samo radikali. Radić priznaje Vidovdanski ustav, monarhiju i iz naziva stranke izbacuje riječ republikanska; njegova stranka sada postaje Hrvatska seljačka stranka (HSS). Predstavnici HSS-a ulaze u vladu.

Preko Hrvatskog bloka, koji je na izbore 1927. išao bez HSS-a, Pavelić u Zagrebu postaje poslanik. Koristeći suradnju HSS-a s radikalima, Pavelić otpočinje kampanju protiv jednih i drugih, premda je i sam ranije paktirao s radikalima. Političku aktivnost svoje stranke naročito usmjerava protiv Jugoslavije te zastupa stav o odvajanju Hrvatske iz Jugoslavije i stvaranju nezavisne »velike Hrvatske«. Ta njegova antijugoslavenska i separatistička aktivnost naročito je došla do izražaja poslije smrtnog ranjavanja Stjepana Radića i ubojstva njegovog sinovca Pavla i Đure Basaričeka u parlamentu. Tom su prilikom od atentatorskih hitaca povrijeđeni Ivan Pernar i Ivan Granđa. Nakon tog bezumnog poteza dvorske kamarile duhovi su se u zemlji, posebno u Hrvatskoj, jako uznemirili. U masama je naglo poraslo neraspoloženje prema hegemonističkoj politici Beograda i srpske buržoazije, prema tako koncipiranoj državi i stanju u njoj, gdje se opozicijske vođe tako velike stranke mogu ubiti usred parlamenta. Nacionalistički i šovinistički elementi to su iskoristili za širenje mržnje prema Srbima kao narodu, prema Jugoslaviji i jugoslavenstvu uopće. Najekstremniji i najradikalniji nacionalisti i separatisti bili su HSP i njezin vođa Pavelić, koji je od tada počeo stvarati ilegalne omladinske terorističke organizacije. Stvorena je ilegalna organizacija »Hrvatski domobran« koji je organiziran po načelima konspirativnih trojki i petorki, apsolutno odanih i poslušnih vođi Anti Paveliću. »Hrvatski domobran« bio je po svojoj organizaciji i metodama rada preteča kasnijoj ustaškoj organizaciji.

U tom radu Pavelića potpomaže Gustav Perčec, tadašnji tajnik Hrvatske stranke prava, i Branimir Jelić, rukovodilac pravaške omladine. Oni u to vrijeme razvijaju veliku antijugoslavensku aktivnost kroz svoju štampu, letke i tajne sastanke. U povodu 10. godišnjice ujedinjenja, I. decembra 1928. godine, organiziraju demonstracije u kojima glavnu ulogu ima »Hrvatski domobran«. Predvodnici su Perčec i Jelić. Naoružane ekstremne grupe demonstranata, po ugledu na fašističke demonstracije u Italiji 1922, izvedene su na ulice. Demonstracije izazivaju policijsku intervenciju, žrtve i prolijevanje krvi, a vođe bježe u inozemstvo. Najprije bježe Perčec i Jelić, a uskoro, 19. januara 1929, u Beč bježi i sam Pavelić. Prije emigriranja, organizaciju »Hrvatski domobran« pretvara u »Ustašku hrvatsku revolucionarnu organizaciju« (UHRO), i to dan nakon objavljivanja šestojanuarske diktature.[1] Poslije Pavelića u inozemstvo bježe i drugi frankovci: Josip Milković, Drago Valenta, Eugen Kvaternik zvani Dido (sin kasnijeg ustaškog vojskovođe Slavka Kvaternika), Vilko Pečnikar, Erih Lisak i dr. Tamo u inozemstvu oni nalaze već ostarjelu raniju frankovačku emigraciju, uglavnom austro-ugarske oficire koje smo ranije spomenuli.

* Fikreta Butić-Jelić »Prilozi proučavanju djelatnosti ustaša do 1941«, Mladen Colic »Tzv. NDH-1941«, str. 20.

Ti su se stari frankovci zvali »prva hrvatska emigracija« koja se nije bila pomirila s raspadom Austro-Ugarske. Oni su po svršetku I svjetskog rata ostali u emigraciji: u Austriji i Mađarskoj. Od te tzv. prve emigracije posebno su se isticali dr Ivan Frank, jedan od šefova HSP-a, general Sarkotić, potpukovnici Ivan Perčević i Stjepan Dujić. Naravno, bilo je još dosta drugih, manje značajnih, koji su bili spremni da rade protiv Jugoslavije. Karakterističan je jedan detalj. Kad je Stjepan Radić podnio memorandum američkom predsjedniku Wilsonu, u kojem ga obavještava 0 nezakonitom aktu i načinu ujedinjena i uređenja nove države SHS i. decembra 1918. godine, te da se to učinilo bez širokog sporazuma s Hrvatima itd., odmah su se javili i aktivirali i ti stari spomenuti frankovački emigranti. Oni su 14. marta 1919. Mirovnoj konferenciji također podnijeli jedan memorandum protiv nove države SHS, jer da, navodno, hrvatski narod nije za to ujedinjenje. Od tada datira i početak subverzivne aktivnosti tih emigranata koji se organiziraju u organizaciju »Hrvatski emigrantski komitet«[1]. Počinju djelovati tri subverzivna centra uperena protiv Jugoslavije. U Budimpešti centar vodi Ivan Frank, u Beču bivši austrijski potpukovnik Perčević, a u Grazu takav centar vodi također austrijski potpukovnik Dujić. Svi su oni izjavili da pripadaju »Hrvatskom oslobodilačkom pokretu« (HOP).

Sve su te grupe i centri bili brojno beznačajni, ali je njihov politički značaj bio znatno veći zato što su ti emigranti imali značajne veze s politički utjecajnim faktorima Austrije i Mađarske te imali podršku zvanične propagande tih država. Bili su povezani i sa VMRO i njegovim vođom Vančom Mihajlovom, zatim sa separatistima s Kosova Mustafom Krujom 1 Hasanbegom Prištincem. Sve te grupe i mnogi zvaničnici, razni veleposjednici, grofovi, bivši oficiri, klerikalci i emigranti svih boja iz raznih krajeva naše zemlje, a koji su ranije pripadali Austro-Ugarskoj, svesrdno su prihvatili Pavelića, Perčeca, Jelića i druge. Ti stari emigranti svoje su veze iskoristili te Pavelića i njegovu bratiju upoznali s utjecajnim austrijskim ličnostima, naročito onima u vojsci. Većina tih austrijskih oficira ratovala je u Srbiji i tamo činila razne zločine, kao i u Bosni, Hercegovini i drugim krajevima gdje živi naš živalj. U Beču i Grazu bilo je dosta studenata frankovaca s kojima su povezali nove emigrante iz Hrvatske. U početku se činilo da će Perčec stati na čelo ojačanog frankovačkog emigrantskog krila u inozemstvu, ali pod utjecajem baruna generala Sarkotića, Perčevića

[1] Predsjednik »Hrvatskog emigrantskog komiteta« u Grazu bio je sin osnivača frankovačke stranke dr Ivan Frank, a članovi Komiteta prilikom osnivanja bili su: dr Vladimir Sachs-Petrović, advokat, inžinjer Viktor Najdorfer, dr Manko Galjardi, Baltazar Petras, zatim majori Vilhelm Stipetić i Narcis Jasenski, pukovnik Franc Apolonio, kapetan Emil Lahovski, Josip Mecger, Nikola Petričević, Josip Mitras, Julije Fučar, Dezider Hampl, poručnik Josip Biljan i drugi. Među njima bilo je i onih koji su učestvovali u okupaciji Srbije: major Stipetić je bio šef obavještajne službe u Beogradu, Galjardi šef policije u okupiranom Kragujevcu, Narcis Jasenski je vršio strijeljanja u Bosni itd. (M. Marić: Tajna ubistva kralja Aleksandra »Večernje novosti« od 8. III 1972, feljton broj 9, Fikreta Butić-Jelić isto djelo 59-60; Mladen Colić »Tzv. NDH-1941«, str.23).

i drugih Pavelić je dobio funkciju šefa i organizaciju rukovođenja »Hrvatskim oslobodilačkim pokretom« koji je okupljao sve one koji će se ubuduće nazivati ustašama.

Ali Pavelić je imao i šire pretenzije. On se htio nametnuti kao vođa cjelokupne hrvatske emigracije, ali su mu te pretenzije izmakle iz ruku: u emigraciju su došli predstavnici HSS-a Krnjević i Košutić, koji se tada nisu izjašnjavali za bezuvjetno rušenje Jugoslavije, nego za njezino preuređenje na federativnoj ili konfederativnoj osnovi. Pavelić i Perčec zalagali su se za bezuvjetno rušenje nove države te su zato kucali na vrata fašističke Italije i svih revizionističkih krugova u susjednim zemljama koje su gajile teritorijalne revindikacije u odnosu na našu zemlju.

Separatizam - osnova ustaštva

Tako se vođa frankovaca, zagrebački advokat dr Ante Pavelić, nastavljajući vjerno politiku Franka i klerofašističkih krugova, deklarirao za bezuvjetno razbijanje Jugoslavije kao državne zajednice južnoslavenskih naroda, a za stvaranje »velike Hrvatske«, koja, izdvojena iz Jugoslavije, postaje lak plijen za svakog jačeg tuđina. On i njegove ustaše odmah su shvatili da Jugoslaviju mogu razbiti samo uz pomoć stranog agresora kojem moraju platiti cijenu gubljenjem nezavisnosti te njihove zamišljene samostalne separantne države. Moraju je staviti pod tuđi protektorat i tutorstvo Postizanje tog cilja moglo se ostvariti po cijenu najveće izdaje najdubljih interesa svojega naroda. To su mogli uraditi samo obični tuđinski plaćenici i sluge koje ne prezaju od najvećih zločina, ne samo prema drugim bratskim narodima istog jezika i krvi, nego se ne ustručavaju ni od uništavanja svakog onog iz redova vlastite nacije koji bi se suprotstavio izdaji i prodaji vitalnih interesa svoga naroda.

Ustaše su se najprije stavile u službu talijanskog fašizma koji je težio za grabljenjem naših teritorija i za dominacijom na ovoj strani Jadrana, a zatim u službu osionog nacizma koji je sebi postavio za cilj to da zagospodari svijetom. Pavelićeve ustaše otpočele su širiti zvjersku mržnju prema Srbima i prema svakoj ideji zajedništva jugoslavenskih naroda i narodnosti. Ostavši bez podrške naroda, Paveliću su, poslije Italije i kasnije Hitlerove Njemačke, pogodovale i druge revizionističke države koje su u I svjetskom ratu bile potučene: Bugarska, Mađarska i Austrija.

Italiji nije bilo dovoljno samo pozivanje na Londonski ugovor iz 191S- godine, nego je ispoljavala svoju agresivnu težnju za ovladavanjem cjelokupnim Balkanom i Podunavljem.

Pavelić je tražio oslonac u hortijevskoj Mađarskoj. Ova je kao osnovu svoje politike imala stvaranje velike Mađarske u kojoj bi se nalazila i Hrvatska.

Ustašama je odgovarala i revizionistička politika koburške Bugarske, koja je također težila ka stvaranju velike Bugarske koja bi obuhvaćala

Makedoniju te neke dijelove Srbije i Grčke. Pavelić gaji naročito prijateljstvo prema makedonskom teroristu i separatistu, reakcionarnom vodi VMRO Vanči Mihajlovu, koji je uživao bugarsku podršku.

S austrijskim legitimistima Pavelić je održavao veze i tražio pomoć. Oni su se borili za vraćanje stare »dobre« Austro-Ugarske.

Hitlerovi uspjesi u Evropi sigurno su fascinirali ovog sitnog diverzanta i agenta u službi talijanskog fašizma, te je on sve više sanjao da se stavi pod njegovu moćnu zaštitu. Budući da su fašisti podijelili među sobom interesne sfere, Hrvatska i dio Balkana potpali su u Mussolinijevu sferu. Pavelić je bio prepušten Talijanima. I pored svih nastojanja, tek je u ratu kao kvisling, naročito poslije» kapitulacije Italije, najzad potpao pod potpuno tutorstvo nacista, ali već na zalasku njihove moći, poslije gubljenja velikih bitaka kod Staljingrada i u Africi i približavanja savezničkih armija Hitlerovu brlogu.

Karakteristično je to da odmah nakon bijega iz zemlje, poslije kraćeg zadržavanja u Austriji i Mađarskoj, Pavelić i Perčec odlaze u Bugarsku, gdje su ih tadašnji bugarski vlastodršci primili blagonaklono. U Sofiji Pavelić i Perčec čak drže javne govore, koje su organizirali pripadnici VMRO, te s njima potpisuju nekakvu deklaraciju o zajedničkoj aktivnosti. Beogradski sud za zaštitu države ubrzo poslije toga i Pavelića i Perčeca osuđuje na smrt (u odsutnosti). Po ugledu na Vanču Mihajlova, koji mu u tome pruža svesrdnu pomoć, Pavelić i Perčec nešto kasnije organiziraju terorističke logore u Mađarskoj i Italiji. Fašistička Italija, naš najagresivniji susjed, prihvatila je Pavelića kao svojeg vjernog eksponenta u nadi da će on kad-tad poslužiti za razbijanje i komadanje Jugoslavije i uspostavljanje fašističke vlasti u njoj.

Terorizam - glavna metoda akcije

Fašistička Italija prihvatila je Pavelića i nekolicinu njegovih suradnika - Branka Jelića, Didu Kvaternika, Vilka Pečnikara, Josipa Milkovića i dr. Glavni zadatak koji su ustaše dobile od svojih talijanskih gospodara sastojao se u izazivanju nemira u Jugoslaviji, vršenju akcija sabotaža, diverzija, podmetanju paklenih mašina itd. Valjalo je tako stvarati opću nesigurnost u zemlji, demoralizaciju da bi se na taj način oslabio otpor pred planiranom agresijom.

Talijanska obavještajna služba poslije Pavelićeva vršljanja po Austriji, Bugarskoj, Mađarskoj i Miinchenu izdaje Paveliću lažni pasoš na ime Antonija Serdara te ga upućuje u Veronu gdje ga povezuju s određenim državnim i partijskim funkcionerima. Da bi se izbjeglo otvoreno miješanje i subverzivan rad protiv susjedne zemlje s kojom su postojali normalni diplomatski odnosi, da bi se izbjeglo službeno pokroviteljstvo, vidljiva financijska i svaka druga pomoć, određeni su tajni kanali te pomoći i kontakti koje je trebala obaviti obavještajna služba OVRA. Od fašističke par-

tije, za neposrednog gazdu i naredbodavca Paveliću i njegovim ustašama određen je fašistički senator Arturo Bochini. Da bi se ta tajna i prljava subverzivna rabota protiv susjedne zemlje što bolje kamuflirala, čak su pošta i paketi koji su bili upućeni Paveliću išli preko Švicarske, iz Lugana. Tamo su pošiljke bile primane a zatim slane u Milano posredstvom »Hrvatske emigrantske kancelarije«, kojom je rukovodio ustaški emigrant novinar Stanko Hranilović.

Talijanska obavještajna služba smjestila je pristigle ustaške teroriste po logorima, snabdjela ih oružjem, odjećom i hranom. Osigurala im je i stručni kadar za vojnu obuku i vršenje diverzija. Jedan od glavnih inspektora ministarstva unutrašnjih poslova Italije dr Ercole Conti bio je zadužen da o ustašama vodi brigu i da im se nađe pri ruci. U talijanskoj tajnoj policiji (OVRA) zä ustaše je bio zadužen i Cirilo Verdianie (koji je nakon dolaska ustaša na vlast, 1941. godine, postao policijski izaslanik Italije pri ustaškoj vladi u Zagrebu). Za ustaše je bio zadužen i poznati službeni fašistički propagandist Italo Zingerelli. Osim toga, Mussolini je zadužio svojega brata Arnolda, inače glavnog urednika fašističkog lista »Popolo d'Italia«, da popularizira Pavelića, ustaše, njihovu aktivnost i diverzije te ustaški program.

Pored toga što je i sam posjećivao Vanču Mihajlova i učio terorističke vještine od članova VMRO, Pavelić je Mihajlovu na jednogodišnji kurs poslao svoga šefa obavještajne službe Miju Babića. Vrlo bliska suradnja s ilegalnom fašističko-nacionalističkom organizacijom Vanče Mihajlova nastavljena je i dalje od 1929. pa sve do sloma NDH. U toku prošlog rata Mihajlov se dugo nalazio u Zagrebu, odakle je, uz pomoć svog subrata Pavelića, nastavio rad protiv narodnooslobodilačke borbe.

U ljeto 1929. godine u Bologni dolazi do sastanka između predstavnika VMRO Ivana Hadžova i Georgija Kondova i ustaških predstavnika. Prisutni su i Pavelić i Perčec. Tada dolazi do dogovora o tome da se pristupi akciji prikupljanja što većeg broja ljudi iz zemlje i inozemstva, da se naročito povede akcija među našim iseljenicima ekonomskim emigrantima, da se pristupi osnivanju jačih terorističkih logora sličnih onima u Bugarskoj te da se razvije veća aktivnost na organiziranju atentata i diverzija u Jugoslaviji.

Za teroristički i diverzantski rad trbalo je što više ljudi, i to smjelih i dobro izvježbanih. Stari su frankovci već prilično ostarjeli i prorijedili su se. Da bi prikupili što više ljudi za svoje ideje i za diverzantski rad, odlučili su poslati svoje emisare u Ameriku, najviše u Argentinu, i vrbovati naše iseljenike, dok u Evropi težište bacaju na Belgiju.

Branko Jelić,[1] kao glavni Pavelićev emisar, obišao je gotovo sve države Južne Amerike u kojima živi dosta brojna ekonomska emigracija iz Hrvat-

[1] Još 1928. Branko Jelić se nalazio na čelu HPRO (Hrvatskopravaška revolucionarna omladina) koja je nastala 1926. Zbog terorističko-diverzantske aktivnosti bio je

ske i koja je bila upoznata s političkim prilikama u Jugoslaviji i šokirana drskim ubojstvom Stjepana Radića i njegovih suboraca u skupštini te zavođenjem šestojanuarske militarističke diktature kralja Aleksandra. Ali usprkos svemu tome, Jelić nije uspio stvoriti neki ozbiljniji pokret ustaškog karaktera. Naši iseljenici, ma koliko bili spremni da kritikuju političko stanje u svojoj staroj postojbini i režim kralja Aleksandra, nisu bili spremni da stvaraju neke ilegalne terorističke organizacije ni da u njima učestvuju. Jelić je samo uspio stvoriti »Hrvatski domobran«, organizaciju sličnu onoj koju je Pavelić osnovao pred bijeg iz zemlje. Tako je ta organizacija u Americi poprimila sasvim drugi karakter nego u Evropi, gdje su ustaše uspjele stvoriti logore atentatora i diverzanata.

Organizacije »Hrvatskog domobrana« s određenim brojem ogranaka stvorene su u Južnoj Americi samo u Argentini, Urugvaju, Boliviji i Brazilu, i to s vrlo različitim stupnjem organiziranosti. Nešto jača propaganda za ustaški pokret ostvarena je preko listova »Hrvatski domobran« i »Nezavisna država Hrvatska« u Pittsburghu u SAD. Jelić je još gore prošao u Sjevernoj Americi. Njegova se organizacija uglavnom svela na neke povjerenike. U Kanadi je HSS imao daleko veći utjecaj nego frankovci, tako da Jelić tu nije imao ozbiljnijeg uspjeha. Sve u svemu, emisar Jelić među našim radnicima u Americi ostvario je slab učinak. Uspio je jedino ostvariti dosta utjecaja među rimokatoličkim svećenicima iseljenicima. Ustaše su naročito napadale najjaču iseljeničku organizaciju »Hrvatsku bratsku zajednicu«, ali nisu uspjele uhvatiti ozbiljnijeg korijena u članstvu niti dobiti neku znatniju podršku osim kod nekolicine iz rukovodstva, posebno predsjednika, izvjesnog Butkovića. Zbog toga neuspjeha Pavelić povlači Jelića i šalje nove ustaške emisare Antu Valentu i Zlatka Frajsmana.[1]

Među ustaškim emisarima koji odlaze u Belgiju nalazi se i sam Perčec. U Belgiji je bilo oko 35 000 naših radnika. Oni su većinom radili u rudnicima. Ustaše su uspjele oformiti svoj centar u mjestu Seraingu i nekoliko podružnica koje su vrbovale radnike za ustaške logore u Italiji i Mađarskoj.

U Njemačkoj je 1932.. osnovan ustaški centar kojim je po dolasku iz Amerike rukovodio Branko Jelić, zatim Mile Budak, Mladen Lorković i dr. Tamo su oni izdavali jedan bilten pod nazivom »Croatia Press«, zatim tjednik »Nezavisna država Hrvatska« koji je uređivao Jelić. Pošto su Nijemci u osnovi svoje vanjske politike imali aspiracije da surađuju

prisiljen da emigrira zajedno s Perčecom u Austriju decembra 1928. (dva mjeseca prije Pavelića). U Austriji su ih prihvatili stari frankovci Perčević i Dujić. Ustaša Jelić bio je po smrti Pavelića glavni kolovođa ustaša u Evropi, pretendent na titulu poglavnika, glavni inicijator terorističkih akcija protiv naših građana i predstavništava u inozemstvu i inspirator nekoliko diverzija izvršenih u posljednje vrijeme u našoj zemlji. Umro je 1972. godine u Zapadnom Berlinu.

[1] Mijo Bzik: Ustaška pobjeda, str. 16 i 18; Mladen Colić »Tzv. NDH-1941«, str. 28, 29 i 30.

s Jugoslavijom kao cjelinom, radili su na njenom privlačenju na svoju stranu; zato nisu dozvolili neko jače širenje ustaških ilegalnih terorističkih organizacija i prilično su kočili rad oko izdavanja tih raznih ustaških biltenčića. Ali obavještajna služba (Abwehr) uvijek je po pravilu držala određene veze koje se nisu prekidale sve do rata. To je bilo u skladu s generalnom nacističkom linijom razbijanja Jugoslavije, ukoliko je ne privuku kao cjelinu u kola Osovine.

Za privlačenje i vrbovanje ljudi za ustaški pokret iz Jugoslavije ustaše su organizirale tri centra, i to: Zadar, Rijeku i Trst. Preko tih triju centara prihvaćali su emigrante iz zemlje, vršili kurirsku i obavještajnu aktivnost, prikupljali municiju, bombe i eksploziv. Ovuda se ubacivani atentatori, teroristi i diverzanti. Zadarskim centrom rukovodio je Ante Vrkljan, riječkim Vjekoslav Servatzy, a u Trstu je djelovao Ante Godina, inače po mnogim podacima poznati gangster američkog podzemlja.

O ustaškim, centrima u Beču i Grazu govorili smo ranije, ali ti centri nisu odgovarali koncepciji šire i jače terorističke aktivnosti. Zato su težište terorizma i centri iz kojih su slane paklene mašine i atentatori u Jugoslaviji bili prebačeni u Italiju i Mađarsku.

Teroristički logori u Italiji "i Mađarskoj

Glavni ustaški stan (GUS) s Pavelićem na čelu nalazio se najprije u mjestu Bovegnu u Italiji. Kasnije je (1931) GUS preseljen u Bresciu, jer je Bovegno bilo određeno za stvaranje ustaškog terorističkog logora. Ustaše su u Bresci počele izdavati svoj list pod nazivom »Ustaša«.

Prve ustaše u logoru Bovegno koje su pomagale Paveliću u njegovoj aktivnosti protiv Jugoslavije bili su Vjekoslav Servatzy, Branimir Jelić, Mijo Babić i Stanko Hranilović. Godine 1932. Pavelić izdaje organizacijsko-programatski ustav, a 1933. takozvana »Načela« ustaškog pokreta. U tim dokumentima Pavelić zastupa u osnovi ideologiju talijanskog fašizma i njemačkog nacionalsocijalizma, a njegove organizacije (UHRO) djeluju po metodi fašističkih organizacija. Pavelić proklamira da su za ostvarenje njegovih ciljeva dopuštena sva sredstva, od propagande do paklenih mašina i ubijanja ljudi.

Pri učlanjivanju u organizacije zvane UHRO i ustaše polaže se pred raspećem, kamom i pištoljem zakletva poglavniku Anti Paveliću. Po položenoj zakletvi Poglavnik postaje gospodar života zakletog ustaše. Osnovni cilj ustaškog pokreta bio je otcjepljenje Hrvatske iz Jugoslavije i stvaranja totalitarnog društvenog sistema. Kao i njegovi gospodari Mussolini i Hitler, i Pavelić demagoški kritikuje kapitalizam kao sistem i ističe potrebu, uvođenja korporativizma po uzoru na fašizam i nacionalsocijalizam. Pavelić propovijeda čistoću po krvi hrvatstva i objašnjava da Hrvati nisu Slaveni nego da su gotskog porijekla.

Gustav Perčec, bivši novinar i bliski Pavelićev suradnik, još dok je bio u Beču pokušao je s grupom ustaških emigranata (Hranilovićem i Seletkovićem) organizirati nekoliko diverzija i atentata u našoj zemlji. Bivša jugoslavenska policija intervenirala je u Beču i čak organizirala neuspjeli atentat na Perčeca. Sve je to dovelo do intervencije austrijskih vlasti koje otkazuju gostoprimstvo Perčecu i grupi oko njega. Pod imenom Emila Horvata, Perčec prelazi u Mađarsku, gdje od službenih krugova Horthyjeve Mađarske, naročito ministra njegove vojske Julijusa Gömbösa (koji je kasnije postao i predsjednik mađarske vlade), dobija podršku.

Perčec osniva ustaški teroristički logor u Janka Puszti kod Nagy Kanizse, gdje je u početku bilo otprilike dvadeset ljudi. Kasnije se taj broj povećao na 42. U logoru je vladala gvozdena disciplina koja je graničila s teroriziranjem ljudi. Za najmanju neposlušnost i eventualno bježanje kažnjavalo se batinama ali i teškim mučenjima, ovisno o veličini prijestupa. Zbog takvog terora, koji je bio metoda odgajanja ustaša - terorista, izvršio je samoubojstvo ustaša Josip Žarko, koji se ranije bio »istakao« pucanjem na jugoslavenskog opunomoćenog ministra i izvanrednog poslanika u Belgiji Milojevića i koji je zatim uspio prebjeći u Mađarsku. U logoru je dolazilo do unutrašnjih trzavica i sukoba. Poznat je sukob između vodećih ustaša Perčeca i Seletkovića. Seletković je za sobom imao jednu čitavu grupu (Ignjaca Domitrovića, Antuna Crvića, Ljubu Krezmira, Adama Tišlera i dr.). U jednoj protivakciji Perčec nije uspio ubiti svojeg rivala Seletkovića. Na intervenciju mađarskg policije, koja je stala na Perčecovu stranu, uklonjena je iz logora grupa njegovih oponenata od kojih jedni odlaze u Italiju a drugi u Segedin. Poslije neuspjeha da sam uspostavi red i učvrsti autoritet, Gustav Perčec je sa svojom ljubavnicom Jelkom Pogorelec (inače agentom višeg policijskog inspektora jugoslavenske vlade zaduženog za ustaše Vladete Milićevića) pobjegao u Budimpeštu. Nakon toga u logor Janka Puszta dolazio je samo nedjeljom.

Ali Paveliću koriste ti sukobi u Janka Puszti i neuspjesi Gustava Perčeca, njegova glavnog rivala. On ga nastoji ukloniti i čak fizički likvidirati. Kasnije ćemo vidjeti da je u tome i uspio.

Početkom 1933. na Janka Pusztu došle su provjerene) ustaše atentatori Zvonko Pospišil, Stjepan Kopčinović, Emil Lahovski i dr.

Novi emigranti stigli su iz Jugoslavije a nekoliko njih i iz Brazila. U logoru ih je te godine bilo tridesetak. Donijeli su nešto oružja, najviše pištolja, eksploziva i drugog materijala za pravljenje mina i paklenih mašina. Iste godine stigao je i poznati terorist iz VMRO Vlado Cernozemski (pravo ime Veličko Kerin) te Kiril Drangov (pravo ime Gligor Milčinov).[1] Pojačana je vojna obuka, a obavezno je bilo nošettije uniformi za vrijeme boravka u logoru. I sam Pavelić 1933. godine obilazi logor Janka Pusztu. Poslije bijega Jelke Pogorelec, Perčecove ljubavnice, a na osnovu njezine

[1] M. Marić: Tajna ubistva kralja Aleksandra, »Večernje novosti« od *16,* 17. i 18. marta 1972, nastavak feljtona broj 16, 17. i 18.

izjave, objavljena je knjiga o ustaškim logorima i aktivnostima. Knjigu je izdala jugoslavenska vlada. Dolazi do energičnog protesta jugoslavenske vlade kod Društva naroda u Ženevi i kod mađarske vlade. **1934.** godine Janka Puszta je raseljena. **Ali** ustaški teroristi rasporedili su se samo u manje grupe po drugim mjestima u Mađarskoj, a jedan dio prebačen je u Italiju. Perčec je proglašen izdajnikom, i Pavelić ga je u ime GUS-a opozvao i osudio na smrt. Prije nego što je logor Janka Puszta raspušten, za njegova šefa postavljen je Vjekoslav Servatzy, bivši austrijski oficir i frankovački emigrant. On je učestvovao u obuci atentatora koji su kasnije izvršili ubojstvo kralja Aleksandra u Marseilleu. Servatzy je u vrijeme NDH postao ustaški general i jedan je od najvećih ratnih zločinaca koji su pali u naše ruke 15. maja 1945. godine.

O slučaju likvidacije Perčeca ustaški general Ante Moškov našim je istražnim organima izjavio:

. »Pavelić je Perčeca bio definitivno isključio iz svake političke akcije i prije nego što je izbila poznata afera s Jelkom Pogorelec. Ali nakon te afere o njemu je u našim redovima pronijet glas kao o izdajici. Po riječima Servatzyja mogao sam zaključiti da je Perčec likvidiran prilikom puta u Italiju (logor se nalazio u preseljenju iz Mađarske u Italiju, p. p.). Kad sam pitao Servatzyja što je s Perčecom, on je odgovorio: 'Odnio ga Dunav kad se kupao prilikom našeg preseljenja u Italiju. Ne pitaj više za tu fukaru.« Međutim postoje podaci (Milićević Vladete) da je Perčeca poslije mučenja sa tri metka iz pištolja u Italiji ubio lično Ante Pavelić.

Janka Puszta je raspuštena, ali su ustaški teroristi razmješteni po Mađarskoj i to: u Surdu-pustaru 15 ustaša, u Nagy Kanizsu Z3 ustaše, na Ana-Pusztu 17, na Buzu-Pusztu 30 i nekih z8 u zamak Langsnok. U tim su se mjestima organizirali i uvježbavali atentatori na kralja Aleksandra u Marseilleu, i tek poslije uspjelog atentata ustaški su logori u Mađarskoj bili konačno raspušteni. Tu su se uvježbavali atentatori Veličko Kerin, Zvonko Pospišil, Mijo Kralj i Ivan Rajić. Tu je otpočeo svoju koljačku karijeru zloglasni Vjekoslav Luburić Maks, kasnije ustaški general i komandant logora u Jasenovcu.

U Italiji u prvom ustaško-terorističkom logoru u Bovignu neposredno brigu vodio je u početku sam Pavelić uz asistenciju profesora Ante Brkana, Vjekoslava Servatzyja, dra Antuna Crvića, Stanka Hranilovića, nešto kasnije Marka Došena i gospićkog advokata dra Andrije Artukovića, koji su poslije velebitske diverzije u napadu na žandarmerijsku stanicu Brušane u Lici pobjegli u Italiju. Svim tim ustaškim emigrantima talijanske su vlasti omogućile da dobiju pogodne izdvojene kuće i vile, a ustaše u logorima snabdjele su oružjem, odjećom i obućom.

U logoru Bovigno kraj Brescie bilo je februara 1933. godine 24 ustaša, a kasnije, poslije nekoliko mjeseci, taj se broj popeo na 40. Poslije demarša jugoslavenske vlade o postojanju ustaškog terorističkog logora u Bovignu, koji je otkriven zahvaljujući ubačenim agentima jugoslavenske policije, ta-

lijanske su vlasti logor iz Bovigna premjestile u Borgo Val di Taro. Tamo su se ustaše radi kamuflaže predstavljale kao Bugari.

Zanimljivo je spomenuti da su ustaški emisari vrbovali razne jugoslavenske švercere koje su zbog šverca u Zadru, Rijeci i na talijanskim otocima pohapsile talijanske vlasti. Kad su te švercere Talijani, navodno po ustaškoj protekciji, pustili iz zatvora, ustaše su ih zadržavale, plašile povratkom u zemlju, upoznavale s ustaškim načelima itd. Poslije toga bi te krijumčare slali u Trst gdje su učili i polagali »Ustaški ustav« a zatim polagali ustašku zakletvu. Odatle su slani u logor Borgo Val di Taro, gdje bi prestali biti građanske ličnosti. Tamo su bili podvrgnuti okrutnom režimu discipline i drastičnih kazni za najmanju neposlušnost.

Među prvim komandantima logora bio je austrijski oficir Narcis Jasenko. On je poslije proglašenja Pavelića za poglavnika prvi unaprijeđen u najviši ustaški čin - ustaški pukovnik. Vrlo okrutan komandant logora u Borgo Val di Taro bio je Stjepan Tomičić zvani Dabiša, austrougarski kapetan. Komandanti logora bili su i Andrija Artuković, Kopčinović, Mile Budak i dr. Logor se zatim preselio u selo Vichetti, nedaleko od mjesta Bardija. Poslije otkrivanja pokušaja atentata na kralja Aleksandra u Zagrebu (u decembru 1933) logor se opet preselio na periferiju Arezza, zatim u San Demetrio nei Vestini u pokrajini Aquila.

Pokušaj atentata na kralja u Zagrebu

Još u decembru 1933. ustaše su od svojih fašističkih gospodara dobile zadatak da izvrše atentat na kralja Aleksandra u vrijeme njegova posjeta Zagrebu gdje je htio proslaviti svoj rođendan (17. decembra). Za izvršioce atentata bili su određeni ustaše Petar Oreb i Ivo Herenčić, ikoji su bili upućeni u Zagreb iz talijanskog logora Bardio. U Zagrebu su se povezali s Josipom Begovićem, studentom šumarstva, i Antunom Pogorelcem, zidarskim radnikom. Atentatori su prvog dana koji je određen za atentat propustili priliku da u odlučnom trenutku bace bombu na kola u kojima se kralj sa svitom vozio. Glavni atentator Oreb bio se pokolebao i nije aktivirao bombu koju je držao u džepu. Negdje je napisano da je) Oreb na saslušanju izjavio da ga je u tom odsudnom trenutku pokolebala masa koja je prisustvovala dočeku i klicala kralju. Ali bilo je odlučeno da se drugog dana, kad se kralj sa svitom bude kretao prema zagrebačkoj katedrali, izvrši nov atentat. No do drugog atentata nije došlo; atentatore je otkrila policija. Uhvaćeni su Oreb, Pogorelec i Begović, dok se Herenčić uspio izvući. Atentatore su saslušavali tadašnji kraljevski policijski funkcioneri doktor Juraj Spiler (za vrijeme rata šef njemačke policije u Banatu; dopao u naše ruke kao veliki ratni zločinac) i Dragi Jovanović (također poznati ratni zločinac; i on je pao u ruke naših vlasti). Oreb, Begović i Pogorelec osuđeni su na smrt, ali je Pogorelec kasnije pomilovan i osuđen na dugogodišnju robiju.

Interesantno je samo otkrivanje ustaških atentatora u vrijeme tog prvog pokušaja ubojstva kralja. Oreb i Herenčić odsjeli su u jednom stanu u Štoosovoj ulici br. 4 u Zagrebu. Taj je stan za njih iznajmio student Begović. Taj njihov ilegalni stan otkrio je preko svojih veza poznati policijski inspektor ekspert za ustaše Vladeta Milićević, koji je poslao hitnu depešu zagrebačkoj policiji te tražio hitan postupak. Zanimljivo je napomenuti da se po Milićevićevu brzojavu interveniralo tek drugog dana, i to poslije prvog neuspjeha atentata, kad se Oreb navodno bio pokolebao. Zagrebački policijski funkcioneri dr Viđali, Cividini i Grdelj (bili su, po svemu se čini, već tada ustaški orijentirani; nakon formiranja NDH postali su visoki policijski funkcioneri) poslali su agenta Nikolu Curčića i Kostu Lečića da po brzojavu provjere stan u Štoosovoj ulici br. 4, ne naglasivši da je riječ 0 ozbiljnu zadatku otkrivanja naoružanih atentatora spremnih na sve. Oba su agenta dosta neoprezno ušla u kuću tako da je Oreb ubio agenta Curčića a lakše ranio Lečića, te su svi iz ustaške grupe u prvi mah uspjeli pobjeći iz kuće. Lako ranjeni agent Lečić, uz pomoć jednog taksista, uspio je za kratko vrijeme uhvatiti Begovića i Pogorelca, dok je Dalmatinac Petar Oreb, glavni atentator, uspio tada pobjeći ali je uvečer i on pronađen i uhapšen. Ivo Herenčić, vođa atentatorske ustaške grupe na kralja, uspio je pobjeći.[1]

Istina o takozvanom velebitskom ustanku

Poslije neuspjeha atentata na kralja Aleksandra u Zagrebu, Pavelić 1 njegova bratija doživljeli su velike kritike i zamjerke svojih fašističkih gospodara. Agresivna politika fašističke Italije tražila je stalno vršenje psiholoških pritisaka, uključivši i diverzije i atentate, kako bi se protivnik što više uplašio, demoralizirao, a njegov otpor, uslijed stalnih pritisaka, što više oslabio. Po njihovom diktatu ustaše su grozničavo pripremale i vršile atentate i diverzije u našoj zemlji. Trebalo je uz to vršiti pritisak i na svoje ustaše po logorima, naročito na one koji se ne bi bezuvjetno pokoravali naredbama svojih starješina u izvršavanju diverzantskih akcija. Svaka takva akcija bila je povezana sa smrtnom opasnošću da će atentator pri njenom izvršenju biti na licu mjesta ubijen ili uhvaćen i osuđen na smrt. Zato su Mijo Babić (inače Pavelićeva desna ruka), zatim Vlado Šofer (Veličko Kerin), specijalist za atentate iz VMRO, bili instruktori za diverzije i istodobno glavni egzekutori u izvršenju smrtnih kazni koje bi izrekao Pavelić i njegov Glavni ustaški stan (GUS) nad svakim neposlušnim ustašom. Jeziv je primjer ustaša Milasa i Bilića koje je Pavelić osudio na smrt. Babić i Kerin najprije su nožem zaklali Bilića, odrezali mu nos i uši te natjerali Milasa da ih pojede da bi zatim i njega zaklali. Sve je to bila samo pred-

[1] M. Marić: Tajna ubistva kralja Aleksandra »Večernje novosti« od 20. 3.1972. godine, feljton broj 19.

igra najjezivijim zločinima koje su ustaše izvršile nad stotinama hiljada ljudi za vrijeme svoje vladavine u tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Osim ove dvojice egzekutora, na istim poslovima našli su se i Vjekoslav Servatzy, Eugen Dido Kvaternik, Vjekoslav Luburić Maks, Rafo Boban i dr. koji su bili najodaniji Pavelićevi ljudi spremni na svako djelo i zločin. Stanovnici mjesta u blizini ustaških logora u Italiji često su nailazili na nepoznate leševe. Dok je postojao ustaški logor u okolini Arezza, po okolnim brdima u jamama pronađeno je oko 18 leševa. Policijske vlasti su se na te izvještaje seljana i čobana pravile gluhe, jer su, po instrukcijama OVRA i doktora Contija, glavnog inspektora obavještajne službe, slučajeve samo registrirale kao obračun ustaša s ubačenim agentima koje je navodno slala jugoslavenska policija.

Teroristička aktivnost ustaša u zemlji imala je dvostruku namjenu: da se stvori psihološka nesigurnost u zemlji, strah kod vlastodržaca i podstrek frankovcima i raznim šovinistima i s druge strane, što je za njih čini se tada bilo važnije, da se upozori međunarodno javno mnjenje na ustaški pokret koji sve to radi navodno u ime hrvatskog naroda koji je protiv postojanja Jugoslavije kao države.

Dne 22. 3. 1929. ustaše Mijo Babić i Zvonimir Pospišil ubili su u Zagrebu glavnog urednika »Novosti« i predsjednika »Jugoštampe« Tonija Slegela. U augustu iste godine u kasarni žandarmerijskog puka u Zagrebu eksplodirala je paklena mašina što su je Perčecovi ljudi iz logora Janka Puszte poslali preko Beča. Potkraj augusta 1929. godine ubijeni su od ustaških terorista policajci Josip Kec i Matija Trenski. Godine 1930, a zatim i 1931, podmetnuta je paklena mašina na pruzi Strizivojna-Vrpolje, a zatim je došlo do eksplozije u zgradi Savske banovine u Zagrebu. Februara 1931. godine ubijen je predsjednik općine Gradiška Andrija Barić. Ali sve su to bile mahom sitnije akcije i diverzije koje nisu imale željene političke posljedice te su više izazivale ogorčenje naroda nego simpatije manjeg dijela frankovaca i okorjelih nacionalista. Zato je trebalo poduzeti neke krupnije diverzije koje bi ličile na pobunu, ustanak ili izvršiti ubojstvo kralja Aleksandra, čime bi, po njihovim procjenama, izazvali nered, pa, čak, i rasulo Jugoslavije. Osim toga, Pavelić se htio pred svojim talijanskim gospodarima istaći i dokazati da nije ništa gori od Perčeca, vođe terorističkog ustaškog logora u Janka Puszti, odakle su u to vrijeme uglavnom i pokretane akcije atentata i diverzija u zemlji. Neka veća akcija donijela bi mu mnogo više autoriteta i prestiža i kod fašističkih gospodara, i u samim redovima ustaša.

Zato se Pavelić odlučuje na organiziranje pobune u Lici koja bi pred međunarodnom javnosti pokazala neodrživost Jugoslavije kao državne zajednice. Po procjeni fašističkih vlastodržaca, šestojanuarska diktatura, koju je zaveo kralj Aleksandar, neminovno je morala u Jugoslaviji zaoštriti nacionalne odnose i dovesti do velikih trvenja. Oni su očekivali da će jugoslavenskoj vladi, zbog veće zaokupljenosti prilikama u zemlji, moći dikti-

rati međusobne odnose i javno istaći svoje aspiracije na Jadran i teritorije s ove strane mora: Dalmaciju, Primorje i dublje zaleđe. U pogodnom bi im trenutku hrvatski separatisti omogućili i proširenje tih teritorija na čitav Balkan i Podunavlje. Zato i jesu svesrdno pomagali i odobravali ustašku akciju u Lici.

U Lici, odnosno u Gospiću i okolini, djelovao je za one prilike dosta jak ustaški punkt koji bi takvu zamišljenu ustašku akciju potpomagao. Za to vrijeme Talijani bi pokrenuli svoj propagandni aparat koji bi isticao njihova prava na Dalmaciju i Primorje. Aktivirane su čak iredentističke organizacije koje su organizirale manifestacije i demonstracije te postavljale pitanje revindikacija naših teritorija. Prema tome, sve pripreme ljudske, vojničke, političke, psihološke bile su poduzete da bi poduhvat uspio. Plan napada na žandarmerijsku stanicu u Brušanima, nedaleko od Gospića, napada koji je trebao prerasti u širu pobunu u Lici, bio je plan talijanskih vladajućih krugova. On se uklapao u njihovu politiku ekspanzije i osvajanja. Ustaško rukovodstvo kao obična fašistička agentura bilo je najobičnije slijepo oruđe u rukama fašističke obavještajne službe i politike Mussolinijeve ekspanzije i teritorijalnih osvajanja.

O toj akciji u Lici odlučeno je u Austriji u mjestu Spittalu (kod Semmeringa) na jednom sastanku održanom 1932. godine. Pavelić, Servatzy i Perčec odlučili su postupiti po zahtjevu talijanske obavještajne službe i fašističkih političkih vrhova i organizirati ustanak u Lici, koji bi, uz pomoć ubačenih terorista, organizirale vodeće ustaše iz Gospića; advokat Andrija Artuković i Marko Došen. Glavni snabdjevač oružjem bio bi Vjekoslav Servatzy.

Oružje je prebačeno jednim talijanskim brodom do Zadra, a odatle do Krusača Drage pod Velebitom. Ono je odneseno dalje na Velebit kako bi se podijelilo povjerljivim ljudima spremnim na akciju. Isto je tako, uz pomoć OVRA, organizirana prva diverzantska grupa, koju su sačinjavale ustaše emigranti uglavnom iz Belgije: Rafo Boban, šef (za vrijeme NDH Pavelićev general), Ante Pejković, Mile Barišić, Venturo Baljak i još jedno neidentificirano lice. Poznati zadarski švercer Ivan Devčić-Pivac, koji je nosio neslavni naziv »kralja podgorskih švercera« (inače jedan od bliskih Pavelićevih suradnika i član GUS-a), preuzeo je tih 5 ljudi iz Zadra, koji je tada bio pod Italijom, i doveo ih na označeno mjesto pod Velebitom. Bilo je to još u julu 1932. godine.

Lutajući oko mjesec dana po velebitskim škrapama i pokušavajući doći u dodir s ljudima u siromašnim primorskim zaseocima, ustaški teroristi nisu naišli na očekivan prijem. Uz obećanje da će po povratku u Italiju biti dobro nagrađeni, da će dobro živjeti i tako se riješiti svojeg siromaštva, jedva im se priključilo šest ljudi, od kojih su dvojica bili petnaestogodišnjaci. Naravno, u prenošenju oružja i izvršavanju određenih zadataka priključio im se i stanovit broj ljudi koji su za nagradu i novac inače šver-

cali i činili slične poslove bez obaveza da se priključuju nekakvom političkom pokretu.

U strahu da ne budu otkriveni, krili su se ustaški teroristi po velebitskim šumama i kamenjarima. Nisu imali hrabrosti da poduzmu neku akciju. Veze s gospićkim ustašama još nisu bile tako dobro uspostavljene. Međutim, nestrpljivi Pavelić, koji je u tu akciju polagao velike nade, poručio im je preko svog suradnika Pivca da se živi ne vraćaju u Italiju ako se »ne budu čule puške i bombe u Hrvatskoj; tražim akciju po svaku cijenu«.

Znajući za okrutnost svojeg gospodara i njegovih glavnih suradnika, spremnost na svaki zločin i fizičku likvidaciju, grupa se odlučila za akciju, ali tek onda kad je pristiglo još pet terorista koji su se potkraj augusta 1932. prebacili iz Zadra u selo Lukovo Sugarje, gdje ih je skrivao i hranio član ustaške organizacije seljak Leopold Super.

Gospićka ustaška grupa intenzivno je radila na tome da se akcija proširi i dobije karakter pobune, odnosno ustanka. Jezgro ustaške grupe u Gospiću činili su: advokat dr Andrija Artuković (rodom iz Ljubuškog u Hercegovini), Marko Došen, posjednik iz Gospića (stari frankovac koji se poslije 1928. pridružio HSS-u i bio poslanik na njenoj listi; ostao je privržen frankovluku), Juco Rukavina (austrougarski oficir; živio u selu Klancu kod Perušića), dr Josip Dumandžić, advokat, trgovac Josip Tomljenović, Ivica Sarić, Josip Japundžić, student prava (sekretar sportskog kluba »Viktoria«), Nikola Orešković i dr. koji su bili prvi organizatori ustaša u Lici. U vrijeme njihova planiranja pobune zavrbovali su za ustaše Josu Cačića i Stjepana Malbašu, narednike bivše vojske iz drugog bataljona 55. pješadijskog jugoslavenskog puka koji je vršio garnizonsku službu u Gospiću. Ustaše su uspjele pridobiti i jedan broj seljaka iz sela Pazarišta, Rizvanuše, Klanca i Lukovog Šugarja, Jezgro ustaške grupe u Gospiću i okolini stvoreno je još 1930. godine.

Ali lička grupa ustaša jedva je uspjela pokrenuti u akciju dvadesetak seljaka, a mnogi od njih nisu bili točno obaviješteni o čemu se radi. Gospićke ustaše računale su na masovniju podršku hrvatskoga naroda iz zapadne Like pa su zbog takve procjene iz Italije dobile mnogo više oružja nego što je uopće bilo potrebno. Kad se uzme u obzir desetak obučenih ustaša terorista dovedenih iz Italije, oko desetak ustaških organizatora iz Gospića i dvadesetak pokrenutih seljaka, od kojih je bilo dosta profesionalnih švercera koji su htjeli zaraditi koju paru, uključivši u taj broj i dva zavrbovana podoficira gospićkog garnizona, u tu je akciju sve u svemu bilo uključeno četrdesetak ljudi.

Planiran je bio napad na žandarmerijsku stanicu u Brušanima, selu desetak kilometara udaljenu od Gospića, na cesti Gospić-Karlobag. Selo Brušane duboko je uvučeno u šumom obraslu dolinicu ispod Velebita. Ustaška se grupa prikrila u selu Rizvanuši. Devet je dana boravila u kući Ivana

Devčića i Polde Šuperine sve do *6.* septembra 1932. godine, kad je otpočeo napad na žandarmerijsku stanicu.

Prije samog napada diverzanti su prekinuli telefonske i telegrafske žice i zatim podmetnuli bombu pod vrata žandarmerijske stanice. Istovremeno su otvorili vatru na prozore stanice iz koje su dvojica žandara odgovorila protuvatrom. Druga grupa terorista napadača pronašla je kuću komandira i zamjenika komandira žandarmerijske stanice u Brušanima, koji su, čuvši paljbu kod svoje stanice, na vrijeme otkrili diverzante i iz svojih kuća na njih otvorili puščanu vatru. Vidjevši da ne mogu ništa ozbiljnije napraviti, diverzanti su se nakon pola sata puščane paljbe povukli u obližnje velebitske šume, dok su se seljaci, učesnici napada, u toku noći vratili svojim kućama. Zandarmerijska stanica bila je samo djelomično oštećena. Poginuo je član terorističke grupe ustaša Stjepan Devčić.

Ustaški organizatori bavili su se mišlju da napadnu i na kasarnu drugog bataljona 55. pješadijskog puka, ali nisu uspjeli pridobiti nikog osim dvojice spomenutih podoficira. Sve u svemu, akcija o dizanju nekog ličkog ustanka pod Velebitom potpuno je propala i svela se samo na demoliranje jedne seoske žandarmerijske stanice.

Ali bomba se »čula«, i ustaše su požurile natrag u Italiju odakle su i došle. Na povratku preko Velebita zastali su radi odmora u blizini Jadovna (gdje je u toku rata bio ustaški konclogor u kojem je ubijeno i bačeno u jame na desetine hiljada ljudi). Na grupu je sasvim slučajno naišla žandarmerijska patrola, koja je mnogo ranije, po svojem planu patroliranja, krenula u tom smjeru i zatekla ustaše na spavanju. Diverzanti su počeli bježati i bacati oružje i rančeve. U toku slijedeće noći teroristi su se prebacili na otok Pag, a odatle ih je Pivac prebacio u Zadar.

Međutim, glavni organizatori te akcije u Lici, gospićke ustaše Artuković i Došen, sumnjajući i sami u mogućnost nekog ustanka u Lici i šire akcije, »junački« su pobjegli u Zadar još 3. septembra, tj. tri dana prije napada na žandarmerijsku stanicu u Brušanima. Ubrzo poslije toga napada i ostali ustaški organizatori Josip Tomljenović, Ivica Sarić i Nikola Orešković pobjegli su iz zemlje, ostavivši zavedene ličke seljake i švercere kontraudaru jugoslavenske žandarmerije i drugih organa gonjenja.

Pošto su glavni organizatori pobjegli u inozemstvo, na suđenje su kasnije, izuzev Juce Rukavine, izvedeni sasvim mali faktori akcije, kao što su pojedini seljaci, jataci, pomagači u nošenju oružja itd. Dva glavna sudska procesa, na koja je bilo izvedeno oko 50 optuženih lica, održana su u Beogradu pred Državnim sudom za zaštitu države, a ostali su održani pred Okružnim sudom u Gospiću. Juco Rukavina, kao glavna osoba koja je uhvaćena, osuđen je najprije na smrt vješanjem, ali ga je poslije toga kralj pomilovao na doživotnu robiju (u toku NDH Juco Rukavina je slovio kao jedan od najzloglasnijih Pavelićevih ustaških komandanata). Na doživotnu robiju osuđeni su podoficiri Cačić i Malbaša, na 20 godina

zatvora Leopold Super, Berislav Bedeković na 18, Josip Japundžić, Ivo Avramović, Antun Super i Jure Gazić na po 15, a svi ostali dobili su od 2 do 12 godina.[1]

Ovaj slučaj neuspjele diverzije nije bio tako bezazlen. Ali nije uspio. Sam po sebi ne bi vrijedio mnogo pažnje da se kasnije oko njega nisu zbili drugi događaji. Naime, talijanska fašistička propaganda događaj je toliko napuhala da je kraljevska vlada bivše Jugoslavije, izazvana tim pisanjem, organizirala čitavu žandarmerijsku ekspediciju za čišćenje terena zapadne Like i podvelebitskog primorja, vršeći masovnu odmazdu. Tako je »brušanski slučaj« dobio prevelik značaj, koji ni po čemu ne zaslužuje. Drugi su se pobrinuli da tom, objektivno ne tako značajnom, slučaju daju dimenzije i razmjere pobune naroda koja je imala odjeka i u inozemstvu, a u samoj Lici vrlo negativne političke posljedice. Kako se taj događaj u propagandnom pogledu režirao?

Brat Mussolinijev, zvani Arnoldo inače urednik fašističkog lista »Popolo d'Italia« i šef Mussolinijeve propagande, na široko je počeo pisati ne samo o »ustanku« u Lici nego i o oružanim borbama u Hrvatskoj i Jugoslaviji. Naravno, nigdje nije spomenuto da je teroriste organizirala i poslala talijanska obavještajna služba i da su oni pobjegli nazad u Italiju, odakle su i došli, te da su samo razbili prozore i vrata jedne seoske žandarmerijske stanice. Senzacionalistička evropska štampa, a naročito američka, jedva je dočekala da prenese te nove uzbudljive vijesti, bez obzira na njihove izvore i istinitost događaja. Tako je cio slučaj oko jedne bombe i polusatnog puškaranja u kojem je poginuo jedan terorist dobio razmjere koje može izmisliti i zamijesiti samo dobro uhodana propagandna mašina.

Ali mnogo više nego fašistička i buržoaska propaganda legendi 0 »ustanku« doprinijele su kasnije akcije odmazde nad nedužnim stanovništvom Like koje su vršili vlastodršci stare Jugoslavije. Cijeli žandarmerijski bataljoni poslani su u hrvatska sela zapadne Like. Nekoliko stotina ljudi zatvoreno je i tučeno, a nekoliko je desetina sud za zaštitu države osudio na robiju. Vršene su i druge mjere pritiska, šikaniranja, čak i pljačke, tako da je ova bezumna odmazda samo išla na ruku Paveliću. Tako se širilo neraspoloženje i ozlojeđenost među narodom, što je mnogo kasnije pomoglo ustašama da lakše ostvare svoj utjecaj u tom kraju zemlje 1 više nego što bi to inače mogle učiniti. Na taj se način o ustašama čulo mnogo više nego što su i oni sami i njihovi naredbodavci mogli pretpostavljati. A ustaše diverzanti i njihovi pomagači, među kojima i jedan broj zavedenih seljaka, svjesno su žrtvovani od strane Pavelića i njegovih doglavnika, koji su kao obična agentura vršili sve zadatke protiv svoje rođene zemlje i protiv najdubljih interesa hrvatskog naroda gurajući ga u ralje fašističkih agresora.

[1] Ferdo Čulinović: Jugoslavija između dva rata, II, Zagreb, 1964. god., stranica **58-59-**

Ubojstvo kralja Aleksandra; očekivao se raspad Jugoslavije

Veliki neuspjeh u dizanju ličkog naroda na tzv. lički ili velebitski ustanak, zatim razne sitne terorističke akcije s paklenim mašinama, u kojima je obično stradao poneki običan čovjek, sve to nije donijelo priželjkivane političke rezultate, niti je dovodilo do pajačavanja popularnosti ustaša. S druge strane, ove akcije bez većeg političkog efekta mogle bi ustaše ozbiljnije diskreditirati kod njihovih inozemnih fašističkih gospodara. Zato su se ustaške glavešine odlučile na krupniji korak, na ubojstvo kralja Aleksandra, kojega su Pavelić, a vjerovatno i njegovi gospodari, smatrali nosiocem jugoslavenskog jedinstva i kohezionim elementom jugoslavenske države. Shodno takvoj logici, i ubojstvo jednog kralja moralo bi, po njihovoj logici, značiti i kraj državne tvorevine, koju je, navodno, takva ličnost držala.

Ma koliko su suprotnosti u samoj zemlji zbog šestojanuarske diktature bile velike, ma koliko nacionalni pokreti sve više rasli kod pojedinih naroda a zajedno s njima i otpor radničke klase i obespravljenih masa, jugoslavensko jedinstvo i u tako koncipiranoj centralističko-unitarističkoj državi nije bilo zasnovano na jednoj ličnosti. Jugoslavenstvo, bez obzira na to što su mu različite političke grupe davale različit značaj, bez obzira na to što ga je sistem inauguriran Vidovdanskim ustavom kompromitirao, imalo je svoje dublje korijene u vjekovnim težnjama masa južnoslavenskih naroda za ujedinjenjem. Samo ujedinjeni mogli su se osloboditi potčinjenosti i robovanja Turcima, Austriji, Ugarskoj, Veneciji i drugima. Osnovne opozicione demokratske i progresivne snage zbog takvog stanja u zemlji nisu težile razbijanju Jugoslavije, nego su postavljale zahtjeve i borile se za izmjenu stanja i skidanje s vlasti reakcionarne buržoazije i dvorske kamarile. Te su snage tražile preuređenje države na demokratskim principima, a federativno uređenje države kao osnovu jedinstva zemlje i obrane od opasnosti izvana.

No ustašama je trebala akcija i opravdanje za pomoć koju su dobivale od talijanskih i drugih fašističkih vlastodržaca, kojima je odgovaralo razbijanje i komadanje Jugoslavije kao državne tvorevine. Naravno, i u ustaškim redovima bilo je pojedinaca koji su smatrali da se ubojstvom Aleksandra neće ostvariti željeni ciljevi: raspad Jugoslavije i stvaranje NDH. Ali prevagnulo je mišljenje Pavelića i njegovih vlastodržaca kojima je bilo stalo da se pred fašistički pohod u Evropu i SSSR stvori što više nereda, nestabilnosti i petih kolona u svim zemljama, budućim žrtvama nacističke agresije. Logika je bila jasna. Svaku zemlju, objekt buduće agresije, treba, ne birajući sredstva, sve više iznutra rasklimati, da bi se kasnije što lakše mogla progutati.

Preko ustaške ilegalne štampe, koja se proturala u zemlji, otpočela je organizirana propagandna kampanja protiv ličnosti kralja Aleksandra, kako bi se stvorilo što jače nezadovoljstvo protiv njega. S druge strane, na taj je način trebalo izvršiti psihološku pripremu u vlastitim ustaškim

i frankovačkim redovima radi lakšeg poduzimanja energičnih priprema za atentat i lakšeg žrtvovanja svojih ljudi.

U Mađarskoj su samo formalno raspustili ustaški logor u Janka Puszti. Ustaše su samo rasporedili uzduž jugoslavenske granice. Tamo su se one i dalje uvježbavale za terorističke akcije u zemlji. Jedan manji dio ustaša ostao je i na samoj Janka Puszti, gdje su se intenzivno pripremali atentatori teroristi na kralja Aleksandra, kojega je trebalo ubiti za vrijeme njegova posjeta Francuskoj u jesen 1934. godine.

Benitu Musoliniju, u planu nametanja njegova utjecaja na Balkanu, po svemu se čini smetao je kralj Aleksandar. U to vrijeme priprema za atentat vršio je pritisak na Jugoslaviju organizirajući velike vojne manevre u blizini naše granice. Organizirane su iredentističke manifestacije u Italiji, a u Dalmaciji su organizacije talijanske manjine podstaknute na antijugoslavenske ispade. U Italiji je kroz štampu provedena široka protujugoslavenska propagandna kampanja.

Talijanska tajna policija dobila je zadatak da organizira izvršenje likvidacije kralja Jugoslavije. Zbog neuspjeha atentata na kralja u Zagrebu, Pavelić i njegove ustaše dovedeni su u delikatan položaj. Nude se svojim gospodarima da ponovno pokušaju. Namjeravano putovanje kralja Aleksandra u Francusku prodrlo je u javnost i pružilo ustašama novu šansu za rehabilitaciju za dosadašnji neuspjeh. Doktor Ercole Conti, specijalni inspektor OVRA u Pavelićevu Glavnom ustaškom stanu, Eugen-Dido Kvaternik, Vanča Mihajlov, šef VMRO, i major Timov drže u jednom hotelu u Rimu augusta 1934. godine sastanak, na kojem odlučuju da izvrše atentat na jugoslavenskog kralja za vrijeme njegova puta u Francusku, a ne u Bugarsku, kamo je trebao prethodno ići. Odlučeno je da se pripreme dva atentatorska para, od kojih je jedan bio određen za Marseille, a drugi, za slučaj neuspjeha prvog, za Pariz. Zbog međunarodne javnosti i mogućnosti kompromitacije Mussolinijeva režima atentatori ne smiju biti iz Italije, nego se moraju odrediti iz Mađarske. Po zamisli organizatora, ubojstvo treba što više nalikovati djelu jednog ogorčenog čovjeka, a ne neke organizacije! Kad bi samo netko u to mogao povjerovati!

Organizaciju atentata na jugoslavenskog kralja u svoje je ruke uzeo lično Pavelić. Pomagali su mu, netko više netko manje, svi tadašnji članovi Glavnog ustaškog stana: Eugen-Dido Kvaternik, Mijo Bzik, Ante Godina, Ivo Herenčić, Ivo Perčević, Andrija Artuković, Stjepan Perić, Vjekoslav Servatzy i dr. Uži štab za pripremu atentata sačinjavali su: Pavelić, Kvaternik, Bzik i Godina. Sama organizacija atentata povjerena je Didi Kvaterniku.[1]

Izbor trojice atentatora iz logora Janka Puszta izvršen je kockom. Između 15 terorista u prisutnosti Ivana Perčevića izabrani su: Mijo Kralj,

[1] M. Marić: Tajna ubistva kralja Aleksandra »Večernje novosti« 19. 3.1971. godine, feljton broj 2.8.

Zvonimir Pospišil i Ivan Rajić. Njima se, po izričitom Pavelićevu nalogu, pridružio Bugarin Veličko Kerin, poznati atentator i ubojica iz VMRO, koji je inače služio kao izvršilac kazni koje je izricao Vančo Mihajlov.

Veličko Kerin, zvani Vlado Šofer, poznat i po imenu Vlado Černozemski - Georgijev, Bugarin je iz mjesta Kamenice. U Sofiji je dva puta osuđivan na smrt zbog ubojstva narodnog poslanika komunista Dime Hadžidimova 192.4. godine, a drugi puta kad je 1930. godine ubio Nauma Tomalevskog, člana VMRO koji se nije slagao s Vančom Mihajlovom. Oba je puta amnestiran i osuđen na doživotnu robiju da bi potom, ponovno amnestiran, zauvijek napustio Bugarsku. Na gangsterski je način ubio i protivnika Vanče Mihajlova Jordana Velinova, kojega je u policijskoj uniformi izveo iz kasarne prevarivši komandanta.

Mijo Kralj iz Koprivnice istaknuti je terorist iz logora Janka Puszte koji je ranije bio podmetnuo paklenu mašinu u vlaku na koprivničkom kolodvoru. Tom je prilikom poginuo jedan policijski službenik, a dva su druga ranjena. Likvidirao je trojicu logoraša, jednog od njih su njegove starješine smatrale policijskim agentom bivše Jugoslavije, a druga su dvojica bila neposlušne ustaše koje nisu izvršile naređenja šefa logora Servatzyja.

Zvonimir Pospišil također je vrlo poznat terorist Janka Puszte. Učestvovao je u ubojstvu novinara Šlegela i dvojice zagrebačkih policijskih službenika. Sudjelovao je 1929. u postavljanju paklene mašine u zgradi žandarmerijskog puka u Zagrebu. Zajedno s Mijom Babićem bio je osuđen na smrt (u odsutnosti).

Ivan Rajić, zavrbovan od ustaša u Brazilu gdje je bio ekonomski emigrant, bio je dobro izvježban u istom ustaškom logoru, premda za njega nema nekih konkretno zapisanih akcija i diverzija izvedenih u našoj zemlji.[1]

U to je vrijeme Pavelić, vjerujući da će s nestankom kralja nestati i Jugoslavija ili bar upasti u velike nerede, naredio svojim ustašama u logorima u Italiji da vježbaju upad u Jugoslaviju i vršenje diverzija radi povećanja kaosa i dezorganizacije u zemlji. Ukoliko bi takva situacija nastupila i dovela do veće dezintegracije i usijanja, nereda i oružanih pobuna, ustaše bi otvoreno pozvale talijansku vojsku da uspostavi red u Hrvatskoj itd. Tako se Pavelić, uz svesrdnu podršku svojih fašističkih gospodara, stalno zanosio nekakvim dizanjem ustanka u našoj zemlji. Naravno, sve su to tada bile samo obavještajne i propagandističke kombinacije koje se, pored svih nesređenih prilika u Jugoslaviji, nisu mogle ostvariti sve do aprilskog rata 1941. godine i napada fašističkih armija na našu zemlju. Ali sve je to bila opasna aktivnost i priprema ustaškog aparata i kadrova, koji su kasnije, kad su s trupama okupatora došli na

[1] Nikola Milanović: Od Marsejskog atentata do Trojnog pakta, Zagreb 1963. godine, strana 32; Mladen Colić: »Tzv. NDH-1941«. 1973. Beograd, str. 43.

vlast, u NDH bili spremni na najgora zvjerstva i vršenje genocida nad našim narodima. Didu Kvaternika Pavelić je ovlastio da rukovodi organizacijom atentata na kralja. Kad je došlo vrijeme, atentatori su dobili lažne pasoše, krenuli su iz Nagy Kanizse i preko Beča doputovali u Zürich. Tamo su ih dočekali Kvaternik i Bugarin Kerin. Tu su dobili nove lažne pasoše s čehoslovačkim imenima. Krenuli su za Pariz, kamo su stigli 30. septembra 1934. godine. Po novim pasošima Kvaternik je bio Egon Kramer. Kralj je dobio ime Jan Hoš, a Pospišil Jaroslav Novak. Rajić je nosio ime Ladislav Beneš, a Kerin Rudolf Suk.[1]

Ante Godina (za vrijeme NDH Pavelićev šef tajne policije) i njegova žena Stana, pod imenima Jan i Marija Vondraček, snabdjeveni također lažnim čehoslovačkim pasošom, otputovali su direktno u Pariz i donijeli atentatorima oružje. Atentatori su bili podijeljeni u dva para. Jedan su par sačinjavali Veličko Kerin, koji je imao zadatak da puca na kralja, i njegov pratilac Mijo Kralj, koji ga je trebao štiti i obezbijediti mu bijeg. Oni su određeni da pucaju na kralja u Marseilleu. Drugi par tvorili su Zvonko Pospišil, kao vođa koji puca, a za drugog, onoga koji treba pomagati, određen je Ivan Rajić. Oni su određeni kao drugi atentatorski par za Pariz, odnosno Versailles, ukoliko iz bilo kakvih razloga ne uspije atentat u Marseilleu. U slučaju da ne uspije ni jedan od ovih planova za atentat na kralja u Francuskoj, ostavljena je mogućnost kasnijeg dogovora o novom atentatu u Lausannei.

Atentatori su vrlo vješto, sada po treći put, promijenili pasoše i imena te po grupama otputovali iz Lausanne preko Ženevskog jezera za Pariz. Iskrcali su se najprije u Fontaineblauu, odakle su se lokalnim autobusima dovezli u Pariz, gdje su odsjeli u različitim hotelima. Sve je to režirao Kvaternik koji se u Parizu sastao s Godinom i njegovom ženom koji su donijeli oružje. Poslije zajedničkog posjeta Versaillesu i izviđanja terena ostavljena su dvojica atentatora (Pospišil i Rajić), a ostala petorka (Kvaternik, Kerin, Kralj, Godina i njegova žena) otputovala je 8. oktobra 1934. godine u Marseille. Tamo su najprije izviđali i napravili detaljan plan atentata.

Dvojica glavnih atentatora određena za Marseille odsjela su u jednom hotelu u Aix-en-Provenceu, odakle su u marsejsku luku došla na dan atentata sat i pol prije kraljeva iskrcavanja s broda »Dubrovnik«. Kad je sve to organizirao, Dido Kvaternik se istog dana izvukao preko granice u Švicarsku. Kada je ostavio potrebno oružje, Godina sa ženom također je pobjegao preko granice što dalje od mjesta atentata.[2]

[1] Nikola Milanović: Od Marsejskog atentata do Trojnog pakta, Zagreb 1963. god., str. 33.

[2] Za Antu Godinu postoje određeni podaci da je bio jedan od bliskih suradnika i tjelohranitelja čuvenog vođe američkog podzemlja gangstera Al Caponea. Poslan je u Evropu, u Italiju, kao Al Caponeov predstavnik i vođa za krijumčarenje droga. Govorio je više jezika. Bio je vrlo hladnokrvan, spretan i korpulentan čovjek, sposoban

Jugoslavenski brod »Dubrovnik« s kraljem Aleksandrom stigao je u Marseille 9. oktobra 1934. godine i oko 15,30 dospio u luku. Tamo na keju sačekala ga je službena francuska delegacija na čelu s ministrom vanjskih poslova Francuske Louisom Barthouom. Poslije protokolarne ceremonije, u otvoren je automobil sjeo kralj s ministrom Barthouom. Nasuprot kralju i Barthouu sjedio je član francuskog Vrhovnog savjeta general Georges. Ispred kraljevih kola bilo je osiguranje, a oko kola jedan manji policijski odred konjice kojim je komandirao pukovnik Piol.

Kad je povorka koja se dosta sporo kretala bila u visini zgrade Marsejske burze u ulici La Canebiere, u masi naroda, kojega je na ulicama bilo dosta, nastala je najprije manja, a zatim sve veća gužva. Iz mase je izletio atentator Kerin koji se brzo kretao i glasno vikao: »Živio kralj«. Čim je izbio na ivicu trotoara, lako je skočio na papučicu automobila koji se kretao sasvim sporo, izvukao revolver i počeo pucati u kralja, Barthoua i generala Georgesa. Nastala je opća gužva. Pukovnik Piol, s konja uplašena pucnjavom, kasno je reagirao: tek nakon što je atentator ispalio nekoliko metaka, udario ga je nekoliko puta sabljom po glavi, od čega se Kerin lako onesvijestio i pao na pločnik, ali je i dalje pritišćući svoj automatski pištolj tipa »mauser« kalibra 7,65 nasumce pucao. Iz kola koja su bila iz kraljevih, a koja se nisu našla pod atentatorovom vatrom, istrčali su ministar vanjskih poslova Jugoslavije Jeftić, maršal dvora Dimitrijević i jugoslavenski poslanik u Parizu Spalajković.[1]

Cim je atentator skočio na papučicu automobila, šofer je zaustavio kola i poslije nekoliko ispaljenih metaka uhvatio atentatora za vrat. Poslije toga uslijedili su udarci sabljom. Atentator je pao na pločnik. Prisutna masa počela ga je linčovati. U dubokoj komi atentator je odnesen u policijsku zgradu gdje je preminuo oko 20 sati. Kralj Aleksandar odmah je pao u agoniju i u prefekturi je ubrzo umro. Ministar Barthou je oko 17 sati izdahnuo u bolnici. Čudnovato je bilo to da kralj Aleksandar nije prebačen u bolnicu, iako je još bio živ, već su ga odvezli u prefekturu gdje nije bilo liječnika. Atentator je ranio 17 osoba, od kojih je troje umrlo: jedan policajac i dvije žene. General Georges bio je teško ranjen s nekoliko metaka, ali je preživio.

Poslije šest dana francuska policija uhvatila je Miju Kralja. On se krio u šumama oko Avignona, ali se zbog gladi i premora morao predati.

Poslije nekoliko dana uhvaćena su i druga dvojica rezervnih atentatora Pospišil i Rajić, koje je policija uhapsila u Thononu gdje su aten-

revolveraš i krijumčar velikog stila, spreman na sve. Rođen je u Istri od oca Slovenca i majke Hrvatice, te je talijanski i engleski govorio kao i svoj materinji jezik. Bio je član Pavelićeva Glavnog ustaškog stana. (M. Marič: Tajna ubistva kralja Aleksandra, »Večernje novosti« od 6. 4.1972, feljton br. 34.

[1] Nikola Milanović: Od Marsejskog atentata do Trojnog pakta, Zgb 1963, str. 57.

tatori pogrešno sišli. Da nisu učinili tu pogrešku nego produžili do slijedeće stanice, vjerovatno bi uhvatili brod koji bi ih iste večeri odvezao preko granice u Švicarsku. Ovako su morali odsjesti u hotelu gdje su idućeg jutra uhvaćeni. Istraga je dosta brzo došla do zaključaka tko je organizator atentata i kako je do njega došlo. Saučesnici atentata koji je izvršio Bugarin Kerin dobili su na suđenju u Francuskoj kaznu doživotne robije s prinudnim radom. Održano je i suđenje Paveliću i Kvaterniku: oni su u odsutnosti osuđeni na smrt. Sva trojica atentatora do okupacije Francuske izdržavala su kaznu u centralnom zatvoru »Fonervo«.[1]

Pavelić je sa svojim suradnicima grozničavo iščekivao vijest o ubojstvu kralja, očekujući, kako smo već ranije naglasili, makar nerede i metež u zemlji da bi mogao ubaciti svoje diverzante ustaše brižljivo pripremane u logorima u Italiji. Naoružane ustaše u Italiji, kojih je bilo oko 340 i koje su izvodile sedmodnevne vojne manevre, svakog su časa očekivale pokret ka granici.

Naravno, ubojstvima pojedinih ličnosti u suvremeno doba redovno se ne rješavaju pitanja razbijanja pojedinih država, ni velikih i značajnih društvenih promjena. Ubojstvo kralja Aleksandra imalo je velik odjek u cijelom svijetu. Čak su i napredne snage u svijetu atentat ocijenile kao diverziju u službi mračnih planova agresivnog fašizma. U Jugoslaviji je umjesto nereda i ustanka ispoljeno veliko ogorčenje.[2] Sam akt atentata osudila je i KPJ koja »odlučno odbacuje atentate i individualni teror kao sredstvo borbe«. Takva reakcija svjetske javnosti uplašila je organizatora atentata Mussolinija koji je, pod pritiskom javnog mnjenja i memoranduma što ga je u povodu ubojstva kralja Aleksandra

[1] Nikola Milovanović u svojoj knjizi »Od Marsejskog atentata do Trojnog pakta« na str. 40 tvrdi da su osuđene saučesnike atentata na kralja nacisti poslije okupacije Francuske pustili, da su se oni javili svojemu šefu Paveliću, koji ih je primio hladno i nije im dao položaje koje su očekivali. Navodno da su, nezadovoljni stavom svojega poglavnika, namjeravali protiv njega poduzeti neku akciju. Saznavši za to, ustaške su ih vlasti uhapsile i od tada ih nitko više nije vidio. Međutim, Marić (u feljtonu »Tajna ubistva kralja Aleksandra« u Večernjim novostima od 21. aprila 1972. godine, u nastavku feljtona broj 47) tvrdi da je Eugen-Dido Kvaternik (navodno je poslije rata poginuo u saobraćajnoj nesreći) pisao u »Hrvatskoj reviji« (izlazila u Buenos Airesu) da je Mijo Kralj na robiji u Francuskoj duševno obolio, ali ne spominje ništa o sudbini ostale dvojice. Međutim, u spomenutom feljtonu »Večernjih novosti« piše da je još prvih dana ustanka u Hercegovini, pored Mije Babica, poginuo i jedan od atentatora, te da svi podaci govore da je riječ o Zvonku Pospišilu. O sudbini terorista Ivana Rajića za sada se nije ništa našlo u literaturi a ni u istražnim materijalima.

[2] Francuske vlasti pokušale su zataškati neka pitanja u vezi s ubojstvom kralja Aleksandra. Jugoslavenski inspektor Milićević, koji je bio sa jugoslavenske strane određen da učestvuje u istrazi, postavljao je pitanja: otkud u kraljevoj karoseriji i meci koji nisu pripadali atentatorovu pištolju, kalibra 7,65? Kako je bilo moguće da ministar Barthou umre od jedne rane u nadlaktici lijeve ruke? Od čijih su metaka umrle još 3 osobe kad je kralj od atentatora dobio 3 metka, general Georges 4, a Barthou 1? Od čijih je metaka ubijeno i ranjeno 17 osoba? Na ta pitanja, naravno, nije dobio odgovore.

jugoslavenska vlada uputila Društvu naroda, bio prisiljen da raspusti ustaške logore u Italiji, ustaše razoruža i djelomično raseli. Da bi sebe opravdao, Mussolini konfinira ustaše na otoke Lipare, a Pavelića i Kvaternika hapsi (iako su to faktički učinili samo formalno radi javnosti, a de facto najvažniji razlog bio je taj da se glavni organizatori zaštite od eventualne odmazde ili kidnapiranja od strane Jugoslavena, odnosno Francuza.)

Za komandanta ustaškog logora na Liparima postavljen je Mile Budak. On je pročitao Pavelićevu presudu poslatu iz zatvora, kojom je u ime Glavnog ustaškog stana izrekao smrtnu presudu nad Gustavom Perčecom. Tim se činom htjelo zastrašiti sve one pripadnike ustaškog pokreta koji su bili nezadovoljni stavom talijanskih vlasti koje su ih poslije ubojstva kralja Aleksandra protjerale na pusti otok.

Kraljica Marija bila je, čini se, podnijela francuskom sudu privatnu tužbu protiv organizatora atentata, ali je odustala od tužbe jer su se političke prilike u Francuskoj već bile promijenile: takozvana viša politika izbjegavala je javno kompromitiranje Mussolinija, s kojim je francuska vlada u to vrijeme vodila pregovore o uspostavljanju prijateljstva i na taj ga način, navodno, pokušala pridobiti i spriječiti povezivanje Italije s Njemačkom.

Osim toga, neki autori tvrde da je postojalo i određeno sudjelovanje nacističke Njemačke. Njezina oštrica, po onom što se zna, više je bila usmjerena na francuskog ministra vanjskih poslova Barthoua koji je bio izraziti protivnik Hitlerove Njemačke. Ali Nijemci su vrlo konspirativno radili i tada ustašama ni približno nisu pridavali onakav značaj kakav im je davao Mussolini koji ih je otvoreno angažirao u atentatu na kralja Aleksandra. Nijemci su se vješto izvukli iz svega toga pa su i sami ukazivali na organizatore atentata u Italiji. Cak je u ime Hitlerove vlade i sam feldmaršal Göring učestvovao na sahrani kralja Aleksandra u Beogradu.[1]

Poslije likvidacije rivala Perčeca i uspješno izvršenog atentata na kralja Aleksandra Karađorđevića, Pavelić se najzad mogao proglasiti jedinim vođom, poglavnikom ustaškog pokreta. U ustaškim je redovima zaveden najstroži režim. Zahtijevana je slijepa poslušnost i subordinacija. Sve su ustaše morale polagati zakletvu na vjernost lično Poglavniku. Zavedene su najstrože mjere željezne discipline: i za najmanju neposlušnost nemilosrdno se kažnjavalo, mučilo i čak ubijalo. Ubijani su čak i poznati frankovci i ustaše koje se nisu slagale s pojedinim metodama i odnosima među ljudima.

Pavelićev »vojskovođa« Slavko Kvaternik, koji je u Pavelićevoj odsutnosti io. aprila 1941. godine proglasio NDH, našim je sudskim organima dao slijedeće ocjene o ustašama u emigraciji:

[1] Nikola Milovanović: Od Marsejskog atentata do Trojnog pakta, Zagreb 1963. god., str 39. do 45; M. Marić: Tajna ubistva kralja Aleksandra, od 17. aprila 1972.. god., nastavak feljtona broj 43.

»Ustaška organizacija u Italiji bila je čisto vojnička postrojba, naravno po svojoj vanjštini. U svojoj biti i srži ona je bila političko-zavjerenička organizacija vezana na život i smrt uz dra Pavelića. Njezina su zavjerenička obilježja:

Usmena i pismena zakletva na vjernost osobi dra Pavelića.

Pismena obaveza bezuslovnog potčinjavanja članova organizacije ustaškoj disciplini i ustaškom sudovanju.

... Doktor Pavelić je tražio i trebao osobno roblje, ljude bez vlastitog ja, pristaše koji ne misle svojom vlastitom glavom i koji nemaju dar prosuđivanja ili kakav kriterij, te koji su ponizne sluge. Trebao je beskičmenjake, moralno oštećene puzavce, štrebere i denuncijante, kojima može zaokrenuti vratom svakodnevno ako skrenu iz službenog odnosa. Trebao je osvetnike i psihopate za provedbu svojih okrutnih namjera.

Ustaški pokret u Italiji bio je 95 posto sastavljen od priprostog svijeta, većinom iz naših pasivnih krajeva Dalmacije i Hercegovine. Iz jugozapadne Bosne i Like bio je broj podjednak, ali ne velik... Broj ustaša iz Hrvatskog zagorja, Slavonije, Srijema, Gorskog kotara i Korduna bio je neznatan.

Oni koji su potjecali iz intelektualnih sredina mogli su se na prste nabrojati. Desetak nesvršenih studenata. Samo trojica su svršila svoje nauke: dr Branko Jelić, dr Mladen Lorković i moj sin Eugen. Kao kuriozum navodim da su bila tri Zidova kao zaklete ustaše.«[1]

Aktiviranje ustaša poslije atentata u Marseilleu

Poslije izlaska iz fiktivnog zatvora 1936. godine, Pavelić se nastanio i živio u Sieni, odakle je na sve moguće načine pokušavao da u novonastaloj situaciji ponovno poveže rad svojih ustaša. Tu su mu naročito pomogli ustaški privrženici, pojedini katolički svećenici, preko kojih uspijeva prikupljati i podatke i okupljati pojedine raštrkane grupe ustaša i u Italiji i u inozemstvu. Naročito mu je bilo stalo da podigne moral interniranih ustaša na otocima Liparima gdje je vladala priličiia apatija i demoralizacija. Uskoro dolazi do političke suradnje između Stojadinovićeve vlade i fašističke Italije, što će se odraziti i na položaj ustaša. U vrijeme boravka u Jugoslaviji Ciana (ministra vanjskih poslova Italije i Mussolinijeva zeta) jugoslavenska strana traži zabranu ustaško-terorističke djelatnosti u Italiji. Uskoro Stojadinović vraća posjet Rimu. Tada jugoslavenska strana traži zabranu ustaško - terorističke djelatnosti u Italiji. Godine 1937. dolazi u vezi s tim pitanjem i do jugoslavensko-talijanskog ugovora, u 4. članu kojeg između ostalog stoji: »Visoke strane ugovornice obećavaju da neće trpjeti na svojim respektivnim teritorijama niti pomagati u ma kakvom vidu nikakvu aktivnost uprav-

[1] Iz zapisa M. Rajkovića, »VUS«, marta 1970. godine.

ljenu protiv teritorijalnoga integriteta ili utvrđenog reda druge ugovarajuće strane« ... Uskoro Stojadinović uzvraća posjet Rimu.

Za provođenje ovog ugovora pri jugoslavenskom poslanstvu u Rimu bio je određen Vladeta Milićević, visoki policijski savjetnik i delegat Ministarstva unutrašnjih poslova bivše Jugoslavije, koji je još 192.9. godine bio određen da prati rad ustaške emigracije. Na repatrijaciji ustaša Milićević je u Italiji radio od 1937. pa do 1941. godine.[1]

U to je vrijeme u Italiji bilo oko 340 uniformiranih ustaša. Raspuštanjem logora u Mađarskoj poslije atentata na kralja i protjerivanjem aktivnih ustaša iz Belgije i Holandije, njihov se broj u Italiji popeo na otprilike 500.

Osvrćemo li se na porijeklo tih ustaša, onda zapažamo da je 3/5 potjecalo iz zapadne Hercegovine, Dalmatinske zagore i jugozapadne Bosne (Livno, Duvno, Bugojno). Sve su to bili ljudi iz najpasivnijih krajeva na radu u drugim zemljama, kao što su Belgija, Holandija, Francuska i dr. To su bili mahom polupismeni i nepismeni ljudi, čija je obaviještenost o prilikama u Jugoslaviji bila nikakva ili na najnižem nivou. Takvi su mogli lako padati pod utjecaj ustaške propagande i raznih lažnih obećanja. Naravno, ustaše su kao zmija noge krile istinu da su u službi talijanskog fašizma, nacizma i drugih revizionističkih sila koje su išle za razbijanjem Jugoslavije i prisvajanjem njezinih teritorija i ponovnim stavljanjem pojedinih jugoslavenskih naroda pod tuđinski jaram i robovanje.

Repatrijacija ustaša iz Italije, o čemu su se dogovorili Stojadinović i grof Ciano, išla je u početku sporo. Ali Stojadinovićeva vlada donosi odluku o općoj amnestiji, bez obzira na stupanj krivice prema svojoj domovini. Stojadinović naređuje vladinom delegatu Milićeviću da stupi u kontakt s Milom Budakom, da ga privoli da se odrekne Pavelića, da se vrati u zemlju, pod uvjetom da bude lojalan. Na jezeru Como dolazi čak do kontakta između Budaka i Stojadinovića. Stojadinović je tražio da se Budak, istaknuti ustaški ideolog i emigrant, vrati u zemlju, da okupi oko sebe frankovce, ali da se odrekne Pavelića te da surađuje s Beogradom. Tadašnji predsjednik jugoslavenske vlade traži od tog ustaškog emigranta da utječe na Mačeka, kao svojeg prijatelja, da surađuje sa Srbima. Budak se poslije toga vratio u zemlju. Od značajnih ustaških funkcionera vraćaju se dr Mladen Lorković, dr Branko Jelić, Josip Miljković, Jure Francetić (u vrijeme NDH zloglasni komandat ustaške »Crne legije«) i još nekih 260 pripadnika ustaškog pokreta. U Italiji je ostalo otprilike 250 ustaša, od čega samo na Liparima oko 170.

Ali Pavelić uza se zadržava najvjernije suradnike: Miju Babića, Eugena-Didu Kvaternika, Vjekoslava Servatzyja, Vjekoslava Lubarića,

[1] M. Marić: Tajna ubistva kralja Aleksandra, »Večernje nosovsti« od 6. 3. 1972. god,, feljton broj 7.

Rafu Bobana, Andriju Artukovića, Ivu Herenčića, Ivana Devčića-Pivca i mnoge druge okorjele ustaše koje su učestvovale u takozvanom ličkom ustanku, atentatu na kralja Aleksandra i mnogim diverzijama i atentatima u zemlji.

Naišao sam na jednu verziju, iako nedovoljno provjerenu, po kojoj su se Talijani, poslije potpisivanja beogradskog sporazuma sa Stojadinovičevom vladom, vjerujući u potpun uspjeh uvlačenja Jugoslavije u fašistički blok, ponudili da izruče Pavelića Jugoslaviji, ali da je tadašnji režim odbio da ga primi, premda je Pavelić ranije bio dva puta osuđivan na smrt u odsutnosti.

Postoji i jedan drugi podatak na koji sam naišao a koji kaže da je Andrija Artuković 1934. godine u vezi s atentatom u Marseilleu bio upućen u Englesku kao Pavelićev izaslanik. Odande je protjeran a zatim, preko francuskih vlasti, izručen jugoslavenskim vlastima, ali je opet uspio pobjeći u Italiju.[1] Neki su mi očevici ispričali da je Artuković po deportiranju u Jugoslaviju došao u Gospić, jer su ga vlasti pustile na slobodu. Taj je organizator ustaške diverzije u podvelebitskom selu Brušanima u Lici 193z. godine, čovjek koji je umiješan u organiziranje ubojstva kralja Aleksandra i francuskog ministra vanjskih poslova Barthoua, održao u Gospiću svojim pristalicama govor s prozora kuće Marka Došena i između ostalog rekao da je smaknut jedan lopov i krvnik hrvatskog naroda (aludirajući na kralja Aleksandra) i da će tako proći i svi ostali lopovi. Poslije tog govora nesmetano se udaljio iz Gospića i poslije nekoliko dana ponovno se obreo u inozemstvu. Sve to govori o potpunoj nesposobnosti i nespremnosti bivšeg režima da se bori protiv ustaških terorista, što se kasnije gorko osvetilo i skupo koštalo naše narode. Artuković je za vrijeme NDH bio ministar unutrašnjih poslova ustaške vlade; direktno je odgovoran za ubojstvo stotina hiljada ljudi.[1]

Politika Stojadinovićeve vlade za vraćanje ustaša u zemlju imala je za cilj razbijanje koncentracije ustaša u susjednoj zemlji gdje im se pružila mogućnost nesmetane aktivnosti protiv Jugoslavije. Trebalo ih je razbiti, raslojiti ili bar pasivizirati i izbiti iz ruku kao sredstvo pritiska na Jugoslaviju. Međutim, teško opće stanje u našoj zemlji, nesređene političke i ekonomske prilike, neriješeno pitanje državnog života, u prvom redu hrvatsko pitanje, sve je to i te kako pogodovalo repatriranim ustašama da se u zemlji povežu s frankovcima i nacionalistima te da stvore ustaške centre i organizacije. Oni uspješno preko svojih glasila

[1] Mladen Colić: »Tzv. NDH-1941. god.«, Beograd 1973. godine, strana 348.

* Andrija Artuković emigrirao je u maju 1945. godine. Dugo godina živi u Sjedinjenim Američkim Državama. Usprkos mnogobrojnim zahtjevima vlade SFRJ upućenim vladi SAD s mnogobrojnim dokumentima i zvaničnim podacima da se radi o jednom od najvećih ratnih zločinaca u drugom svjetskom ratu, još nije izručen našoj zemlji da pred sudom naroda odgovara za ratne zločine i provođenje genocida nad našim narodima.

organiziraju ustašku propagandu, uperenu ne samo protiv velikosrpske hegemonije, centralizma i unitarizma, protiv čega su se borile i druge progresivne snage u zemlji, nego i protiv ideje jugoslavenstva i zajedničke države naših naroda, što je odgovaralo njihovim fašističkim gospodarima. Osim toga, ustaše su propagirale nacističko-fašističku ideologiju, propovijedale šovinističku mržnju protiv Srba i Zidova te širile otrovnu antikomunističku propagandu. Njima je na ruku išla i službena politika jugoslavenskih vlastodržaca koji su šurovali i koketirali s Hitlerom, da bi na kraju surađivali s njime sve do potpisivanja Trojnog pakta, a komuniste i antifašiste, istinske rodoljube, progonili, tjerali u zatvore i koncentracione logore.

Poslije Stojadinovićeva pada dolazi do obustave repatrijacije ustaških emigranata, a Pavelić i njegovi suradnici ponovo se aktiviraju i učvršćuju svoje organizacije. Zbog određenog udaljavanja nove vlade od sila Osovine, Talijani odmah aktiviraju Pavelića, pa maja 1940. dolazi do sastanka između grofa Ciana i Pavelića. Ponovo se aktivira Glavni ustaški stan (GUS). Okupljaju se poznati Pavelićevi suradnici, aktiviraju se špijunski kanali za slanje paklenih mašina, letaka, agenata itd. Pavelić ponovo propovijeda i radi na razbijanju Jugoslavije i stvaranju samostalne Velike Hrvatske koja bi, osim teritorija Hrvatske, obuhvaćala Bosnu, Hercegovinu, Vojvodinu, Sandžak, čak i Crnu Goru i Sloveniju. To se prikazuje kao povijesna granica Hrvatske.

Ponovo dolazi do emigracije pojedinih istaknutih ustaša koje su se bile vratile, a odlaze i neke nove, kao što su na primjer: aktivni generalštabni major Tomislav Sertić, koji je slao Paveliću i Talijanima važne vojno-obavještajne i mobilizacijske planove bivše vojske, major Adolf Sabljak, koji je radio na istom poslu itd. Emigriraju i Josip Rukavina, Marijan Simić, Jerolim Katić i drugi koji su preko ustaških agenata i zagrebačkih policijskih inspektora, koji su bili zaklete ustaše, saznali da će biti uhapšeni.

Zbog svojeg namjeravanog ratnog pohoda protiv sovjetske Rusije, Hitler je htio da Jugoslaviju kao cjelinu privuče Osovini. Pavelić je zbog toga bio u teškoj neprilici i strahovanju i stalno je preko Contija, Filipa Anfusa (šefa Cianova kabineta) i pojedinih ličnosti talijanskog generalštaba urgirao i objašnjavao da se ne pristane na Trojni pakt s Jugoslavijom kao cjelinom, nego da se iz nje izdvoji Hrvatska i s njom sklopi pakt itd. Zbog takve njemačke politike Paveliću su donekle bile vezane ruke, ali su ga talijanski vlastodršci i obavještajna služba stalno držali u rezervi, davali mu podstreka da se strpi jer da će doći njegovo vrijeme. Naravno, uvijek se ima vremena da netko, u datoj pogodnoj situaciji, odigra ulogu sluge i trojanskog konja, preko kojega će se fašistički imperijalisti lakše dočepati tuđeg, u ovom slučaju našeg, teritorija.

Iako su Italija, Mađarska, Austrija, Bugarska pomagale ustaše i igrale na njihovu kartu, zanimljivo je spomenuti da su veze ustaša s nacističkom Njemačkom bile relativno slabije, odnosno mnogo slabije nego što

su to ustaški glavari očekivali. Očito je bilo suprotnosti između Italije i Njemačke u odnosu na balkansku politiku, iako je Hitler planirao razbijanje Jugoslavije kao versajske tvorevine. U toj konkretnoj politici date situacije nezavisna Hrvatska, pod dominacijom Italije, nije po nacističkoj zamisli imala mnogo mjesta, jer se Hitleru žurilo i htio je uvući Jugoslaviju kao jedinstvenu državu u svoja kola. Suradnja Beograda i Berlina u to je vrijeme bila dosta razvijena, tako da su tada bez nekog većeg uspjeha u Njemačkoj radile ustaše dr Benzon, dr Budak, dr Jelić i dr. Naravno, njemačka obavještajna služba, kao i sve obavještajne službe u svijetu, nikad ne prekida određene veze s takvim ljudima koji su spremni da im u određenom momentu služe i postanu sredstvo provođenja generalno zacrtane politike. Tek poslije raskidanja Trojnog pakta Nijemci se jače orijentiraju prema ustašama, iako su poslije sloma stare Jugoslavije i stvaranja Nezavisne Države Hrvatske, zbog velikog angažiranja na istočnom frontu, NDH prepustili interesnoj sferi Italije. Ali, tokom svekolikog postojanja te kvislinške državice između Italije i Njemačke bilo je suprotnosti i trzavica.

Pojačana ustaška aktivnost u zemlji

Odlaskom Pavelića i njegovog ustaškog jezgra u emigraciju i organiziranjem iz inozemstva terorističkih akcija uperenih na slabljenje i kompromitiranje Jugoslavije, mnogi frankovci koji su ostali u zemlji uključili su se u HSS, gdje su predstavljali njezino ekstremno nacionalističko krilo. Jedan dio frankovaca nije bio za ekstremne terorističke akcije, ali je ideološko-politički potpomagao Pavelićev separatistički program i stvaranje samostalne hrvatske države kao krajnjeg cilja. Drugi dio frankovaca koji je ostao u zemlji bio je agresivniji i spreman na sudjelovanje i pomaganje terorističke aktivnosti. Nezadovoljni teškim stanjem u zemlji, ali i konfuzijom u stavovima HSS-a, omladinci su se opredjeljivali ili kao ekstremni nacionalisti frankovci i separatisti, ili, oni progresivniji, kao komunisti koji su se borili za novu Jugoslaviju, zasnovanu na novom socijalističkom društvenom poretku i federativnom principu državnog uređenja.

Dolaskom velikog broja ustaških propagatora i ideologa iz Italije i drugih zemalja u Jugoslaviju, ustaše su u periodu pred sam rat razvile grozničavu aktivnost. Stvarale su punktove i centre gdje im se god za to pružila prilika. Razvijale su forme svojega rada kroz razna društva, osnivale terorističke grupe i stvarale svoje listove, biltene i časopise kroz koje su naširoko propagirale otrovne ideje fašizma, rasizma, separatizma, antikomunizma i pisale protiv svega onoga što je bilo napredno.

Jedna od najbolje organiziranih ustaških organizacija u Hrvatskoj bila je u Lici, u Gospiću i bližoj okolini, gdje su se kao direktni organizatori uključila dva gospićka advokata Andrija Artuković i Josip Dumandžić,

zatim posjednik i poslanik Marko Došen, inače stari frankovački prvak. Ta je trojka bila centar za propagandu i rasturanje ilegalnog ustaškog materijala koji je dolazio iz inozemstva (u prvom redu »Grič«, »Ustaša« i dr.).

Preko sportskog društva »Viktoria« formirali su upravu od 14 proustaških članova, među kojima je najaktivniji bio trgovac Jozo Tomljenović. Kao trgovac lako je dolazio u doticaj sa seljacima, što mu je olakšavalo rad na propagiranju ustaškog programa. Tomljenović je za ustašku stvar pridobio i čuvenog švercera Poldu Superinu iz sela Rizvanuše preko koga je dobavljao oružje i eksploziv iz Zadra. Student Jozo Japundžić, tajnik tog sportskog društva, pridobio je i nekoliko vojnih lica. Osim spomenute dvojice podoficira istaknutih u »brušanskom slučaju«, ustaše su kasnije pridobile još poručnika Karla Zaveca, potporučnika Damjana Vučkovića i narednika vodnika Stojana Kravicu. Bivšeg austrijsko-jugoslavenskog poručnika Josu Rukavinu za ustaštvo je vrbovao advokat Andrija Artuković i odredio ga da stvara organizaciju u perušićkom kotaru. Rukavina je privukao Ivana Štimca-Ugra, općinskog lugara, koji je zajedno s Josom podmetnuo paklenu bombu na spomenik kralju Petru u Otočcu. Ustaše su postale i Ivan-Ico Rukavina, Jakov-Jacketa Rukavina i poznati švercer Luka Stipić.

Gospićke su ustaše još 1932. godine držale sastanak s članovima svoje organizacije iz Gospića, Perušića, Klanca, Rizvanuše, Kalinovače i Čalić Drage. Tada je usvojen ustaški statut koji im je Pavelić poslao i tada su određeni tabornici i logornici. Za tabornika kotara Gospić izabran je trgovac Jozo Tomljenović, a za kotar Perušić Juco Rukavina. Za logornika u općini Smiljan postavljen je Šuperina, u općini Gospić Nikola Orešković, u općini Perušić Ivan Štimac-Ugar, a u općini Pazarište Ivan-Ico Rukavina. Tako je u to vrijeme u Lici vjerovatno postojala najorganiziranija ustaška organizacija u zemlji, ali je poslije takozvanog velebitskog ustanka u tom sastavu bila skoro potpuno razbijena, da bi kasnije, naročito poslije povratka ustaških emigranata uslijed Stojadinovićeve amnestije, ponovo oživjela.

Vidjevši da od terorističkih akcija i ubojstva kralja nema očekivanih rezultata, ustaška organizacija sve više svoju aktivnost usmjerava na propagandno i organizacijsko jačanje u zemlji. To joj je olakšano povratkom ustaških emigranata u zemlju, a i uslijed pasivnosti rukovodstva HSS-a prema ustašama i frankovcima. U početku su se ustaše uvukle i djelovale unutar HSS-a, ali kad su ojačale, počele su se odvajati svojim ekstremnim političkim zahtjevima i separatističkim programom. To su ustaše to više radile što se HSS u pojedinim razdobljima više orijentirala na suradnju s Beogradom, bilo s opozicionim srbijanskim partijama, bilo s onim partijama koje su na vlasti. Tada ustaše oštro kritikuju HSS, ali im to nimalo ne smeta da teže da HSS što više pretvore u bazu za svoj ekstremistički rad i pridobijanje pristalica za izdvajanje Hrvatske

iz okvira Jugoslavije. Tu, u HSS-u, dobile su najviše pristalica i izvršile najdublji ideološko-politički prodor.

Na Zagrebačkom sveučilištu ustaše su svoje političko djelovanje provodile kroz razna društva. Studenti frankovci uspjeli su još 1936. godine u svoje ruke uzeti društvo »August Šenoa«, te su preko studenata iz ovog društva ustaše počele širiti svoj utjecaj medu omladinom u cijeloj Hrvatskoj, a kasnije u Bosni i Hercegovini. Porast frankovluka, ustaštva i nacionalizma bio je usko povezan s porastom utjecaja nacionalsocijalizma u Njemačkoj i fašizma u Italiji te s porazom republikanaca u Španjolskoj. Dolazi do čvršćeg povezivanja i s klerofašizmom. Bilo je i drugih ustaških i proustaških društava, kao na primjer, »Zadruga Ante Starčevića« ili manje društvo »Matija Gubec« koje je više ilegalno radilo i tek se kasnije otkrilo da to nije bila HSS-ovski orijentirana omladina, nego čista ustaška teroristička organizacija u kojoj su se čak obučavali i diverzanti.

Društvo »Eugen Kvaternik« bilo je pod utjecajem klerikalaca i pod rukovodstvom katoličkog lista »Hrvatska straža«. Urednik tog lista bio je Ivo Bogdan, kasnije poznati ideolog i propagandist u vrijeme NDH. I to društvo i taj list izražavali su potpuno ustašku orijentaciju. Članovi tog društva i suradnici nisu bili samo studenti i sjemeništarci nego i profesori kao što su Ivan Oršanić, Dušan Zanko, kasnije poznati visoki ustaški funkcioneri u NDH. Preko mladih svećenika i studenata klerikalaca počinje se iz ovog centra naglo širiti ustaška ideologija i u unutrašnjost zemlje te zahvaćati kako seosku, tako isto i srednjoškolsku i studentsku omladinu. Katolički odgoj omladine dopunjava se odgojem na ustaškim načelima. Tako je došlo do bliskog spajanja katoličkih i ustaških koncepcija koje naročito koordiniraju i razvijaju ustaški emigranti i ideolozi dolaskom u zemlju nekoliko godina prije rata. Takvog je karaktera bilo i društvo »Domagoj«, zatim naročito »Križari«, »Junak«, a ustaškoklerikalni rad odvijao se i kroz pododbore »Marijine kongregacije«.

Kulturno društvo »Kranjčević« u Sarajevu bilo je središte širenja ustaške ideologije u Bosni i Hercegovini. Sekcije tog ustaškog društva širile su se u raznim krajevima BiH i radile su na principima ilegalnog djelovanja, gvozdene discipline i izvršavanja po svaku cijenu zadataka dobivenih od svojih rukovodilaca. Unutar društva stvaraju se ilegalne grupe od 3 do 5 članova koji su dobivali konspirativna imena. Punu podršku takvom ustaškom radu davali su sarajevski nadbiskup Sarić, svećenik Božidar Brale, Ante Alupović i prvak HSS-a doktor Juraj Sutelj. Drago Jilek i Božidar Kavran, koji su još 1938. položili ustašku zakletvu, zatim Robert Sreško, Dragutin Milas i drugi, rukovodili su tom organizacijom nekoliko godina prije početka rata.

Tako su u periodu prije samog rata djelovala tri ustaška centra. Prvi i najvažniji bio je u Zagrebu gdje se djelatnost odvijala preko kulturnih društava »August Šenoa« i »Eugen Kvaternik«, drugi je bio u Sarajevu

u društvu »Kranjčević« koje je svoju aktivnost proteglo na cijelu Bosnu i Hercegovinu, a treći se nalazio u Osijeku. Sve do 1939. godine nije bilo mnogo ustaša, jer se smatralo da su prave ustaše samo oni koji su položili ustašku zakletvu. Ali od 1939. godine pojedini su ustaški funkcioneri bili ovlašteni da provode organizaciju prihvaćanja zakletve, tako da je već 1939- godine samo na četiri fakulteta Zagrebačkog sveučilišta po nekim procjenama broj zakletih ustaša omladinaca dostigao jednu hiljadu. Naravno, kad se uzme broj zakletih ustaša u Sarajevu, Osijeku, zapadnoj Hercegovini, Dalmatinskoj zagori, Lici i drugim krajevima, taj je broj do 1941. godine sigurno dostigao zamašnu veličinu.

Emigranti povratnici - Mile Budak, Jure Francetić, Joža Milković - povezuju se sa Slavkom Kvaternikom, advokatom drom Jozom Dumandžićem, advokatom iz Zagreba drom Nikolom Kaićem, advokatom iz Gline drom Mirkom Pukom i trgovcem iz Zagreba Leonardom Grivičićem. Oni osnivaju pomoćno-štednu zadrugu »Uzdanica« i pokreću nedjeljni list »Hrvatski narod«. Zadruga »Uzdanica« okupljala je nove članove ustaše, a po cijeloj su se zemlji stvarale podružnice za ilegalni politički rad. Sad se pred Budakom polagala ustaška zakletva i po njegovom su se odobrenju stvarale ilegalne grupe.

»Uzdanica« formira »Ustaški sveučilišni stožer« pod rukovodstvom Zdenka Blažekovića, Grge Ereša i Frane Miletića, a rukovođenje aktivnošću društva »Avgusta Senoe« prelazi na taj stožer. Isto tako prestaje s radom zadruga »Ante Starčević«, a u okviru »Uzdanice« stvara se centar građanske ustaške omladine pod rukovodstvom Božidara Cerovskog i Viktora Tomića. Sve je to bilo vođeno iz jednog centra koji je upravljao i okupljao i sve ostale razne ustaške i proustaške grupe i struje u zemlji. U listu »Hrvatski narod« sve se više počinje veličati hitlerovska Njemačka i predskazivati kraj Jugoslavije. Članovi »Uzdanice« još se jače uvlače u redove HSS-a i sve više privlače njihove članove na ustaške pozicije. U Hrvatskoj su ustaše najdublje korijene uhvatile u Mačekovoj seljačkoj i građanskoj zaštiti. Pojedini istaknuti funkcioneri te Mačekove zaštite otvoreno su se izjašnjavali za ustašku orijentaciju i aktivno su kao zaklete ustaše radili za ustaški pokret, a zaštitari su najzad i razoružavali bivšu jugoslavensku vojsku i učestvovali u preuzimanju ustaške vlasti poslije proklamiranja NDH.

Slavko Kvaternik uspio je ostvariti ustaški utjecaj i kontrolu u »Hrvatskom Radiši«, privrednoj organizaciji za održavanje veza i pomoći hrvatskih iseljenika u Americi. Sarajevski »Naprijed« također se nalazi u ustaškim rukama. Uz pomoć profesora Lukasa ustaše se učvršćuju i u »Matici Hrvatskoj« i njezinu organu »Hrvatskoj reviji«. Pododbori »Matice Hrvatske« nicali su pred rat svuda kao proustaške organizacije i centri nacionalističkog i frankovačkog djelovanja.

Tako su prije samog rata ustaše preko svojih organizacija počele čak izvoditi i vojne vježbe, učiti rukovanju oružjem i bombama, a vježbama su rukovodili rezervni oficiri ustaški orijentirani. Prvi njihov javni

nastup bio je i. novembra 1940. godine kad je na Dan mrtvih iz ilegale izišlo oko hiljadu ustaša koji su javno, u vojnoj formaciji, posjetili grobove hrvatskih političara na Mirogoju i Šestinama.[1]

Ustaše oko »Uzdanice«, kojom su rukovodili Budak, Lorković, Cerovski i Kvaternik, bile su više orijentirane pronacistički, dok je jedna druga manja grupa bila više okrenuta Italiji i Paveliću. Na čelu ove grupe bio je Juco Rukavina (koji je u međuvremenu bio pomilovan zbog učešća u takozvanom velebitskom ustanku) i Emanuel Gagliardi. Ova posljednja grupa sve je više dolazila do izražaja, naročito od onda kad je 1940. godine Pavelić uspio ponovo reorganizirati ustaški pokret u Italiji i kad su mu talijanski vlastodršci poklonili više povjerenja nakon Stojadinovićeva pada.

Poslije stvaranja Banovine Hrvatske, nakon sporazuma Cvetković-Maček, ustaše otvoreno napadaju sporazum smatrajući ga izdajničkim jer nije stvorena povijesna velika Hrvatska. Radi pritiska počeli su čak vršiti i manje terorističke akcije. Tek su tada vlasti u Banovini Hrvatskoj počele prema njima istupati oštrije, premda su prethodno bile prema njima vrlo blagonaklone. No i te nešto oštrije mjere prema ustašama bile su zakasnile: rat je uskoro sve pretekao.

Pored Zagreba, Gospića, Osijeka i nekih mjesta Dalmatinske zagore, ustaški se centar u Bosni i Hercegovini nalazio u Sarajevu, ali su ustaše bile najaktivnije u Hercegovini. Tamo su irtiale najviše utjecaja u masama. Ondje su se naročito aktivirali svećenici i studenti u okviru društva »Uzdanica« na području Širokog Brijega (Lištice), Posušja, Ljubuškog i Čapljine. Tamo je pred rat djelovalo dvadesetak ilegalnih ustaških grupa s više od tri stotine članova. Taj je rad osobito živnuo poslije povratka izvjesnog broja ustaša emigranata. Ilegalnim je radom bio obuhvaćen znatan broj ljudi. U Bosanskoj krajini ustaški utjecaj prije rata bio je nešto slabiji, ali se osjećao u pojedinim mjestima. Centar je bio u Banjaluci.

Ustaška i proustaška štampa

Do 1928. godine frankovci su ekstremne članke objavljivali u listu »Starčević« te u listu »Hrvatski domobran«. Ustaše su uglavnom u inozemstvu štampale svoje listove, biltene i časopise koji su bili namijenjeni hrvatskoj emigraciji. Ilegalnim putem slali su ih također u Jugoslaviju. Među najznačajnije publikacije te vrste spada »Grič«, koji je počeo izlaziti 1929. godine. Urednik mu je bio Gustav Perčec. List je propagirao ustaške ideje i s ustaških pozicija objavljivao vijesti o položaju Hrvata u Jugoslaviji. Tiskan je i na njemačkom i na francuskom jeziku i dostavljen ličnostima u inozemstvu za koje se smatralo da su

[1] Spomen-knjiga prve obljetnice Nezavisne Države Hrvatske, Zagreb 1942. godine, strana 8-9; Mladen Colić »Tzv. NDH-1941«, Bgd. 1973, str. 63.

naklonjene ustašama. U njemu su preštampavani razni antijugoslavenski članci iz mađarske i austrijske štampe kojih je u to vrijeme bilo dosta. Prestao je izlaziti 1934. godine, poslije atentata u Marseilleu.

List »Ustaša« je bio glasilo Glavnog ustaškog stana u Italiji. U početku ga je uređivao sam Pavelić, a kasnije je taj posao preuzeo Mijo Bzik. U njemu su uglavnom štampane službene naredbe i stavovi ustaške centrale namijenjeni ustaškim emigrantima. Prestao je izlaziti poslije ubojstva kralja Aleksandra.

»Hrvatski domobran« u Buenos Airesu i »Nezavisna država Hrvatska« u Pittsburghu osnovani su u Americi 1931. godine, a utemeljitelji su bili Jelić i Valenta. Financirali su ih imućniji iseljenici, a pomagala ih je iseljenička organizacija »Hrvatska bratska zajednica«, čiji je dio uprave na čelu s Ivanom Butkovićem bio izrazito proustaški. Pod Butkovićevim utjecajem ta je organizacija financijski pomagala i ostalu ustašku i proustašku štampu u Evropi i Americi.

»Croatia« (1932.-1934) kao presbiro izdavala je vijesti na njemačkom, francuskom i engleskom te izlazila u Švicarskoj pod rukovodstvom Lorkovića i Jelića. Obnovljena je 1937. godine.

Potkraj 192.9. godine Pavelić upućuje memorandum Društvu naroda u kojem pledira za stvaranje Nezavisne Države Hrvatske. Napisao je posve propagandističku knjigu antikomunističkog sadržaja pod naslovom »Strahote zablude« u potpuno fašističkom i nacionalsocijalističkom duhu, prikazujući ustaški pokret kao sljedbenika te ideologije. Rukopis »Die kroatische Frage«, napisan 1936. godine, bio je namijenjen nacističkim krugovima. U njemu je Pavelić zastupao ideju stvaranja NDH i njezina uklapanja u novi hitlerovski »evropski poredak« na Balkanu. Tu je on zastupao i stavove da kod Hrvata »nikad nije postojala neka opća slavenska svijest«, što je dokaz »da Hrvati uopće i nijesu slavenskog nego gotskog podrijetla«.

»Hrvatska revija«, časopis Matice Hrvatske, bio je pod utjecajem ustaških pristalica još 1933. godine.

Nema sumnje da je Hitlerov dolazak na vlast dao podstreka i jačem razvijanju frankovačke, klerofašističke, ustaške i proustaške aktivnosti i na polju štampe i publicistike. Hitlerove lomače knjiga okuražile su intelektualnu reakciju u borbi protiv radničkog pokreta i marksističke misli, ali i protiv jugoslavenske ideje i misli. U Hrvatskoj je izlazilo otprilike šezdeset klerikalnih glasila, časopisa, listova i listića svih vrsta, od kojih je najveći broj tiskan u Zagrebu.

Putem jakih klerikalnih organizacija: Katoličke akcije, Križara, raznih kongregacija i brojnih militantnih klerikalnih društava, Kaptola, taj naš klerikalizam u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini u periodu uspona nacizma (1933-1941) predstavio se kao izrazito petokolonaška pojava u službi nacizma i fašizma, kao što se to eklatantno pokazalo u toku II svjetskog rata.

Među dnevnim klerikalnim listovima najviše se isticao list »Hrvatska straža«, organ zagrebačkog Kaptola (1929-1941), »Hrvatska smotra« (1933-1934), odgovorni urednik koje je bio Kerubin Šegvić, poznati klerofašist i zagovornik ideje o gotskom porijeklu Hrvata. Izlazili su i tjednici (»Bogoslovska smotra«, »Hrvatska prosvjeta« »Katolička nedjelja«, jezuitski časopis »Život«, te »Nezavisnot« koju je uređivao Stjepan Buć, propovjednik ideologije nacizma.[1]

Preko spomenutih društava »August Šenoa«, »Eugen Kvaternik«, »Zadruga Ante Starčevića« i drugih izdavali su mnoštvo ilegalnih novina i biltena: »Gruda«, »Njiva«, »Orač«, »Sijač«, »Grudobran«, »Hrvatska pošta«, »Hrvatski politički vjesnik« i dr.

Već smo napomenuli da je pod rukovodstvom »Uzdanice« na početku 1939. počeo izlaziti legalni dnevni list »Hrvatski narod« koji je otvoreno zastupao nacističke ideje i izjašnjavao se protiv svakog sporazuma Zagreba s Beogradom, napadao stvaranje Banovine Hrvatske kao djelomično rješenje hrvatskog pitanja, te zastupao ideju povijesne velike Hrvatske. Sve su to bivše vlasti tolerirale, omogućavale svakodnevno trovanje fašističkim duhom stotina hiljada čitalaca i otvoreno propovijedanje teze o neodrživosti Jugoslavije kao državne zajednice Južnih Slavena. Tek kad su se ustaše suviše obezobrazile i počele vršiti neke manje terorističke akcije, list je pred sam početak rata zabranjen. Budak je umjesto njega pokušavao stvoriti nove novine »Hrvatsku zemlju«, zatim »Hrvatsku slobodu«, ali se ti listovi nisu održali.

Revizionistički stav Italije i Njemačke prema Jugoslaviji i osciliranje tih odnosa

U razdoblju između dva svjetska rata stav Italije i Njemačke prema Jugoslaviji predominantno je bio negativan. Obje države, jedna prije, druga kasnije, išle su na reviziju Versajskog ugovora, na razbijanje Jugoslavije radi pripojenja pojedinih dijelova našeg teritorija. Od preostalog dijela jugoslavenskog teritorija stvorile bi se mini-državice, koje bi bile pod njihovom dominacijom i zavisile bi od jedne ili druge fašističke sile. To je bio strategijski dugoročni cilj koji se u svojoj osnovi nije ozbiljnije mijenjao od dolaska Mussolinija na vlast 1922. i Hitlera 1933. godine. Pod pritiskom i razvojem događanja u svijetu i Evropi, i naročito razvojem odnosa i posebnih interesa među silama Osovine, iz posve pragmatističkih ciljeva, obje su države u pojedinim periodima bile spremne da odustanu od razbijanja Jugoslavije ako se ukaže prilika da Jugoslaviju kao cjelinu odvoje od vojno-političkog bloka zapadnih sila pobjednica iz I svjetskog rata i stave je pod svoj utjecaj i uvuku u blok sila Osovine.

[1] Hrvatska lijeva inteligencija, knjiga I, Zagreb, 1970. god., str. 183.

Prije dolaska na vlast, Hitler je, izlažući i formulirajući svoju istočnu politiku prema Slavenima, odredio i generalni stav prema Jugoslaviji. On je bio za komadanje Jugoslavije i razdvajanje Hrvatske od Srbije. Tog svog generalnog stava Hitler se - u suštini - nikad nije odrekao. Ali pri provođenju tog cilja u odnosu na Jugoslaviju vršio je taktička odstupanja i prilagođavao se datoj situaciji. Sve je zavisilo od razvoja međunarodnih događaja. Ukoliko se jače angažirao bilo prema zapadnoj ili istočnoj Evropi, Hitler je, nekad manje, nekad više, prepuštao Jugoslaviju interesnoj sferi Italije, iako se Njemačka nikad nije odrekla svoga interesa za našu zemlju. Brzina kojom su reagirali na raskidanje Trojnog pakta, 27. marta 1941, govori posebno o tome da je još ranije postojao ratni i operativni plan za napad na Jugoslaviju. S druge strane, brzina kojom su proglasili NDH, samo četiri dana poslije napada na Jugoslaviju, govori također o tome da se provodio raniji plan razbijanja Jugoslavije i odvajanje Hrvatske od Srbije. Da se nije držao svojeg ranijeg plana, Hitler je mogao ostvariti okupaciju i zavesti okupacioni sistem u Jugoslaviji kao državnoj cjelini, bez njenog cijepanja i komadanja na niz dijelova i zona.

Dolaskom fašizma na vlast, talijanska je politika ispoljavala teritorijalne pretenzije u odnosu na našu zemlju, i to ne samo u pogledu onih teritorija koji su proizlazili iz neizvršenih odluka Londonskog ugovora iz 1915. godine,[1] po kojem je Italija, radi ulaska u rat na strani sila Velike antante a protiv Austro-Ugarske, trebala dobiti, između ostalog, i veći dio Dalmacije i mnogo otoka. To je sada bilo malo. Apetiti su postali mnogo veći: Italija je išla na zadobijanje cijelog Jadranskog mora i na dominaciju na Balkanu i prodor prema Podunavlju.

Da bi dobila podršku za politiku ekspanzije na Balkan, Mussolinijeva je diplomacija podržavala austrijske legitimiste koji su zagovarali vraćanje habsburške monarhije, kao i revizionizam Horthyjeve Mađarske i koburške Bugarske, koje su težile ostvarenju velike Mađarske, odnosno sanstefanske Bugarske[2] na račun teritorijalnih revindikacija prema Jugoslaviji.

[1] U Londonu je 26. IV 1915. potpisan tajni ugovor između vlada V. Britanije, Rusije, Francuske i Italije, po kojem se Italija obavezala da će preći na stranu sila potpisnica i objaviti rat Austro-Ugarskoj najkasnije mjesec dana poslije potpisivanja pakta. Zauzvrat, sile potpisnice obećale su Italiji, pored nekih dijelova u Austriji i Albaniji i proširivanja kolonijalnog posjeda u Africi (Eritreju, Somaliju, Libiju i dr.), još i Trst, Goricu, čitavu Istru do Kvarnera (uključivši Volosko, otoke Cres i Lošinj, zatim niz manjih otoka) i veći dio Dalmacije (tadašnju administrativnu oblast) uz neke korekture, s tim da Italija dobije sve otoke na sjeveru i zapadu Dalmacije i na jugu do Mljeta. Talijanima je uspjelo da u posebni ugovor s Austro-Ugarskom, u Padovi 1918. godine, uđu sve najvažnije klauzule iz Londonskog ugovora. Kao što je poznato, na Mirovnoj konferenciji 1919, zbog opozicije predsjednika SAD Wilsona, Italija nije uspjela potpuno ostvariti odredbe Londonskog ugovora.

[2] Poslije pobjede Rusije u ratu s Turskom potpisan je 1877. mir u San Štefanu (blizu Carigrada). Iako su u tom ratu na strani Rusije učestvovale Srbija i Crna Gora,

Koburška Bugarska je, sa svoje strane, odmah po svršetku I svjetskog rata dala podršku i svaku pomoć makedonskom nacionalističkom pokretu (VMRO), koji je sve više postajao eksponent i oruđe politike priključenja Makedonije Bugarskoj.

Nesređeno stanje u Jugoslaviji, koje je naročito postalo teško zbog sve većeg nacionalnog ugnjetavanja, fašistička Italija je vrlo lukavo koristila i potpomagala nacionalističke ekstremiste u našoj zemlji, kao što su: crnogorski, makedonski separatisti i teroristi VMRO, albanski nacionalisti, zatim razni klerofašisti, frankovici i dr. Pavelićevim dolaskom u Italiju i pretvaranjem frankovaca u ustaše, zvanična talijanska politika pruža ustaškom pokretu i Paveliću puno gostoprimstvo te mu daje ne samo političku već i materijalnu i vojnu podršku.

Neriješeno socijalno i, naročito, nacionalno pitanje zaoštrilo je unutrašnje odnose u Jugoslaviji i izazvalo povećani otpor, posebice u Hrvatskoj. Takvo je stanje pogodovalo Italiji i drugim susjednim zemljama koje su tražile reviziju Versajskog ugovora. S druge strane, takav nepovoljan razvoj u zemlji i ispoljeni revizionistički stavovi susjeda natjerali su režim kralja Aleksandra da traži kompromis, u prvom redu s najjačim susjedom - Italijom.

Vladajuća klika Jugoslavije, praveći uslijed svoje slabosti kompromise, definitivno je Italiji ustupila Rijeku s okolicom (Rimski ugovor od 27. januara 1924. godine). Tako je Italija dobila jugoslavenski etnički teritorij na kojem je živjelo oko 600 000 Hrvata i Slovenaca.

Vrhunac krize u zemlji predstavljalo je smrtno ranjavanje vođe HSS-a Stjepana Radića u Skupštini 1928. godine. To je bio jedan od izrežiranih povoda za zavođenje šestojanuarske diktature i pokušaj zastrašivanja masa. Krizu, koje je uslijed svega toga nastala, vlada pokušava ublažiti vanjskopolitičkim potezima koji se ogledaju u novim kompromisima s fašističkom Italijom. Vlada pristupa ratificiranju tzv. Netunskih konvencija koje su bile potpisane 1925. godine. Zbog nezadovoljstva širom zemlje, naročito u Hrvatskoj, zbog niza privilegija i prednosti koje se tim ugovorom daju Talijanima na račun interesa naših naroda, ratifikacija je izvršena tek u augustu 1928. godine.

Francuska, jedna od tvoraca Versajskog ugovora i pokroviteljica Jugoslavije, u svojoj je vanjskoj politici išla također na suradnju s Italijom ne bi li je izolirala od Njemačke koja je sve više jačala i pretvarala se u veliku silu. Zbog nerješivih suprotnosti interesa na Sredozemlju, u Africi i na Balkanu, propali su svi pokušaji Francuske da pridobije Italiju za suradnju.

U takvoj unutrašnjoj i vanjskopolitičkoj situaciji Aleksandar Karađorđević pokušava djelovati na dva fronta. S jedne se strane trudio da

Rusija je težište svoje politike na Balkanu bacila na stvaranje tzv. velike Bugarske. Bugarska se po tom miru trebala proširiti i obuhvatiti dijelove Trakije, Makedonije i dio Srbije (Pirot i Vranje), koje su Srbi oslobodili od Turaka.

izgradi obrambene saveze na Balkanu, radi jačanja svojih pozicija u odnosu na Italiju, a s druge, zajedno sa svojom vladom, trudio se da se sporazumi s Italijom. Ima nekih podataka koji govore o tome da je Aleksandar izrazio spremnost da Italiji dade neke koncesije u Boki Kotorskoj, ali se fašistička Italija, čini se, nije zadovoljila tako malim ustupcima kad su njeni apetiti bili mnogo veći. Ona je željela uzjahati na obje obale Jadranskog mora smatrajući ga svojim (»Mare nostrum«). Zato je Mussolini nastavio podržavati separatističke težnje Pavelićevih ustaša.

Uz pomoć u prvom redu Italije, zatim Mađarske, Bugarske i Austrije, nemajući masovnu podršku naroda (usprkos šestojanuarskoj diktaturi), Paveliću je ostalo jedino da svoju organizaciju pretvori u terorističku. Pored inscenacije takozvanog ličkog ustanka, Pavelić je uz Mussolinijevu pomoć organizirao ubojstvo kralja Aleksandra, koji je prethodno shvatio da nema ništa od sporazumijevanja s Italijom te da se treba čvršće vezati uz politiku Francuske. Prijeteća opasnost od Hitlera već je bila na pomolu.

Prije nego što je pošao u Francusku, ne uspjevši da se sporazumi s Rimom, kralj Aleksandar pokušao se preko nekog saveza balkanskih država suprotstaviti ekspanziji Italije na Balkan (Italija je još 1926. godine stavila Albaniju pod svoj protektorat). U Bugarskoj je bila tada došla na vlast Zemljoradnička partija koja se izjasnila za prijateljstvo s Jugoslavijom. Kralj Aleksandar posjetio je Sofiju oktobra 1933. godine, a kralj Boris uzvratio je posjet već decembra iste godine.

Balkanski pakt, zaključen februara 1934. godine u Ateni, između Jugoslavije, Rumunije, Grčke i Turske imao je podršku Francuske. Pakt je trebao biti brana prodiranju i širenju utjecaja Italije na Balkanu i u Podunavlju. Bugarska i Albanija, zbog svojih veza s Italijom i neraščišćenih računa sa susjedima, ostale su izvan tog pakta. Bugarska je mnogo kasnije (1938. godine) potpisala Balkanski pakt, ali je jasno stavila do znanja da se ovim potpisivanjem ne odriče svojih zahtjeva na teritorije koje je izgubila Nejskim ugovorom.[1]

U razdoblju poslije pogibije kralja Aleksandra politička situacija u Evropi počinje se brzo mijenjati. Sve se jasnije ocrtava nova politička orijentacija vladajućih krugova Jugoslavije, koja se ogleda u približavanju Italiji i Njemačkoj. Ta orijentacija raste proporcionalno s jačanjem Hitlerove moći.

Nakon državnog udara 1935. godine u Bugarskoj dolazi do jačanja revanšizma. I u Mađarskoj se osjeća zaoštravanje kursa i povećanje

[1] Mirovni ugovor zaključen je u Neuillyu-sur-Seine 27. XI *1919.* god. između Bugarske i saveznika u prvom svjetskom ratu. Ovim je ugovorom Bugarska izgubila zapadnu Trakiju (izlaz na Egejsko more), Dobrudžu, bosiljgradski i caribrodski kotar; priznala je državu SHS i obavezala se da saveznicima plati reparacije.

revizionističkih aspiracija prema Jugoslaviji. Dolazi do jalčeg povezivanja tih zemalja s Njemačkom i Italijom.

Na vlast u Grčkoj dolazi Venizelos koji također mijenja politički kurs i vanjskopolitičku koncepciju. Događaji u susjednim zemljama gotovo su potpuno obezvrijedili Balkanski pakt. Dolazi do preorijentacije politike i u Jugoslaviji.

Dolaskom Stojadinovića na vlast jugoslavenski državni brod sve više plovi prema silama Osovine. Da bi se približila Rimu, Stojadinovićeva vlada u svom prvom potezu 25. VII1935. potpisuje Konkordat s Vatikanom. Zbog opozicije najviših vlasti Pravoslavne crkve i otpora masa došlo je do demonstracija. Na povorku demonstranata, u kojoj su se nalazili i pojedini pravoslavni svećenici, nasrnuli su naoružani žandari koje je poslala vlada Stojadinovića i princa Pavla. Mnogi su demonstranti i svećenici bili premlaćeni, te je ta demonstracija zato i nazvana »krvava litija«. Konkordat zbog tog otpora nije ni ratificiran.

Stvaranjem saveza nazvanog Osovinom Rim-Berlin, a naročito Trojnim paktom između Italije, Njemačke i Japana, potpisanim septembra 1940, nazvanim još i Osovinom Rim-Berlin-Tokio, priznata je interesna sfera Italije u Sredozemlju i na Balkanu, a Njemačke u zapadnoj, istočnoj, srednjoj i jugoistočnoj Evropi. Cilj tih saveza bilo je rušenje sistema stvorenog Versajskim ugovorom.

Takva promjena odnosa snaga na međunarodnom planu sve je više pogodovala Stojadinoviću i princu Pavlu da sa u svojoj politici okrenu prema silama Osovine. Stojadinović je i sam maštao da postane vođa te da fašističkom diktaturom riješi pitanje učvršćenja svoje vlasti i sve unutrašnje klasne i nacionalne sukobe.

Dobivši od njemačkog partnera odriješene ruke za djelovanje na Balkanu, Mussolini pokušava pridobiti Jugoslaviju kao cjelinu za saveznika. Igrajući na tu kartu, prestaje otvoreno pomagati separatističke pokrete, među kojima i ustaše. Mussoliniju se žurilo da dođe do sporazuma s jugoslavenskim vlastodršcima koji su se iz vlastitih interesa priklonili novoj političkoj orijentaciji. Njemu se žurilo jer se pribojavao sve veće moći Njemačke koja je rapidno rasla, a s njom i njemački utjecaj na Balkanu i u Podunavlju.

Tako je došlo do poznatog posjeta fašističkog ministra vanjskih poslova grofa Galleazza Ciana Jugoslaviji. Tom je prilikom 25. marta 1937. u Beogradu potpisan takozvani Beogradski sporazum. Tim su se sporazumom obje potpisnice obavezale da će poštovati postojeću zajedničku granicu i na kopnu i na moru, da će miroljubivo rješavati sve sporne probleme, da će se u slučaju neizazvanog napada druga strana uzdržavati od svake akcije koja bi mogla koristiti napadaču itd.

Obje su se strane također obavezale da na svojem državnom teritoriju neće trpjeti ni ma kako pomagati bilo kakvu aktivnost uperenu protiv teritorijalnog integriteta ili postojećeg poretka druge ugovorne strane ili

takvu djelatnost koja bi štetila prijateljskim odnosima između obje zemlje. Sporazum je zaključen na pet godina.

Dopunska izjava grofa Ciana o interniranju ustaša prihvaćena je kao sastavni dio potpisanog sporazuma. Ciano je tada izjavio da će Pavelić i njegovi najbliži suradnici biti internirani te da će se spriječiti njihova aktivnost, a sve će ostale ustaše biti deportirane čak u Afriku itd.

Svaka je strana poslije potpisivanja ovog sporazuma vjerovala da je izvukla određene koristi. Stojadinovićeva vlada smatrala je da je učvrstila svoj međunarodni i unutrašnji položaj te da je likvidirala hrvatski separatistički pokret lociran u Italiji. Talijani su držali da su napravili korak dalje u vezivanju Jugoslavije za svoja kola, korak naprijed u svojoj penetraciji na Balkan i u Podunavlje.

Došlo je do sklapanja pakta o vječnom prijateljstvu s Bugarskom (1937) i Mađarskom (1940). Ti su paktovi bili odraz razvitka novih odnosa, nove orijentacije i sve većeg utjecaja Italije i Njemačke u Evropi, a posebno na Balkanu. Premda je na prvi pogled ispalo da je Jugoslavija ovim paktovima pojačala svoj položaj, otklanjajući oštricu revizionističke politike ovih dviju država, ipak su svi ti paktovi značili kidanje tradicionalnih veza sa starim saveznim zemljama pobjednicama iz I svjetskog rata koje su učestvovale i u stvaranju Jugoslavije.

Sve je to učinilo to da je Stojadinovićeva vlada za vrijeme Anschlussa Austrije (1938) i okupacije Cehoslovačke (1939) objavila svoj neutralan stav, iako je okupacijom Austrije džinovska vojna sila hitlerovske Njemačke izbila na naše granice i zahuktavala se u susret velikom svjetskom pokolju.

Avet rata već se bila nadvila nad našu zemlju. Jedina antifašistička snaga koja je upozoravala na približavanje fašističke agresije i ratnih strahota bila je KPJ. Ona je tražila promjenu profašističke Stojadinovićeve vlade i klike oko njega, pledirala za stvaranje vlade narodnog jedinstva sposobne da se bori za nezavisnost i demokraciju. CK KPJ proglasom je pozvao sve napredne ljude da se javljaju kao dobrovoljci za pomoć bratskim narodima Cehoslovačke.

Mačekova inicijativa na otcjepljenju Hrvatske 1938-1939

Postavši predsjednik HSS-a, Vlatko Maček, posjednik iz Kupinca, nastojao je svim silama da, poslije smrti Stjepana Radića, stranku odvuče što dalje od demokratskog programa i životnih interesa širokih seljačkih slojeva. Maček je HSS odvodio u mutne i nacionalističke vode, stavljajući je tako sve više u službu sebičnih klasnih interesa uske grupe reakcionarne hrvatske buržoazije. Njemu je smetalo to što se Stojadinović umjesto njega grli s grofom Cianom u Beogradu i što je došlo do Beogradskog sporazuma. Maček ne sjedi skrštenih ruku, nego se nudi tada moćnijem susjedu

s one strane Jadrana. Već potkraj 1938. Maček šalje svog izaslanika inž. Amadeona Carneluttija a odmah zatim, na početku 1939, grofa Bombellesa u specijalnu misiju ministru vanjskih poslova Italije grofu Cianu. Grof Ciano je bio utjecajna ličnost u fašističkoj Italiji, ne samo zato što je bio ministar vanjskih poslova, nego i zato što je bio zet diktatora Mussolinija. Od Ciana je Maček tražio podršku za razbijanje Jugoslavije i stvaranje nezavisne Hrvatske u savezu ili personalnoj uniji s Italijom.

Ne treba sumnjati da su neriješeno hrvatsko pitanje i zaoštrene srpsko-hrvatske odnose fašistički vlastodršci s one strane Jadrana maksimalno koristili za vršenje pritiska na Jugoslaviju da pristupi čvrstom savezu s njima ili da bude razbijena kao država.

Grof Ciano u svojem dnevniku o tome piše:

> *»20. ožujka. - Primio sam ing. Carneluttija, Mačekovog izaslanika. On je talijanskog porijekla, brat mu je čak bio u talijanskoj konzularnoj službi. U početku razgovora bio je vrlo uzbuđen i obazrivo mi je preporučio da sačuvam tajnu, jer je u pitanju ,igra glavom'. Ukratko sam zapisao što mi je rekao: Hrvati su neprijatelji Nijemaca, ali su usprkos tome spremni da padnu u naručje Berlina, kad bismo ih mi odbili, samo da se riješe srpskog jarma. Kao program ponovio je ono što je Bombelles rekao: pregovori, da bi se od Beograda isposlovala autonomija; ako bi ovi pregovori propali, ustanak, traženje talijanske vojne pomoći, stvaranje hrvatske republike, koja bi bila s nama vezana ugovorom o savezu kakav imamo s Albanijom, povrh toga carinska i monetarna unija. Druga faza: personalna unija s Italijom. Duce mi je naredio da prihvatim hrvatski program. Sutra ću ponovo konferirati s Carneluttijem .. -*[1]*

Maček ubrzo ponovno šalje svoga izaslanika inž. Carneluttija s još preciznijim prijedlozima o dizanju pobune u Hrvatskoj i potrebi da se pozove talijanska vojska da intervenira. Za dizanje pobune Maček od Talijana traži 20 miliona dinara. Evo što o svemu ovome u svojem dnevniku piše grof Ciano:

> *»18. svibnja - Mačekov izaslanik Carnelutti traži obavještenje o našim razgovorima i eventualnim obavezama s Pavlom. S naše strane nema nikakvih promjena pošto Beograd nije preuzeo nikakvu formalnu obavezu da će pristupiti Osovini. Na to mi Carnelutti saopćava slijedeće:*
>
> *1. Maček nema više namjeru da se sporazumije s Beogradom;*
>
> *2. ponovo pristupa svojoj akciji za rascjep;*
>
> *3. traži zajam od 10 milijuna dinara;*
>
> *4. spreman je da u roku od 6 mjeseci, na naš zahtjev, podigne ustanak. Ugovorio sam sastanak nakon svog povratka iz Njemačke radi produženja pregovora«.**

[1] Dnevnik grofa Ćana, Zagreb, 1948, str. 54 i 55.
[1] Dnevnik grofa Ćana, Zagreb, 1948, str. 78.

Grof Ciano dalje piše kako se Mussolini složio da se financira Maček. 0 svom ponovnom sastanku s Mačekovim izaslanikom Carneluttijem Ciano nastavlja:

> *»26. svibnja - Razgovor s Carneluttijem koji se vratio iz Zagreba. Danas potvrđuje da je Maček čvrsto odlučio da odbaci svaki sporazum s Beogradom i da pripremi pobunu. U posebnom zapisniku utvrdili smo i ugovorili slijedeće točke:*
>
> *1. Italija sa 20 milijuna dinara financira Mačekov hrvatski pokret;*
>
> *2. Maček se obavezuje da će pripremiti revoluciju u roku od 4-6 mjeseci;*
>
> *3. odmah će pozvati talijanske trupe da osiguraju red i mir;*
>
> *4. Hrvatska će se proglasiti nezavisnom državom u savezu s Rimom; imat će svoju vladu, ali ministri vanjskih poslova i narodne obrane bit će zajednički s Italijom;*
>
> *j. Italija će moći da drži oružane snage u Hrvatskoj i da ima svoga generalnog namjesnika, kao što ga ima u Albaniji;*
>
> *6. poslije nekog vremena odlučit će se o mogućnosti sklapanja personalne unije.*
>
> *Duce je pročitao i odobrio zapisnik, želi da ga potpiše i Maček. Zbog toga sam ga po sigurnom čovjeku poslao u Zagreb. Tokom slijedeće nedjelje mi ćemo početi isplatu u Zürichu.*
>
> *Mussolini je sav obuzet mišlju da razbije Jugoslaviju i da pripoji kraljevinu Hrvatsku. Pohvat smatra prilično lakim, a kako stvari stoje, i ja držim da itha pravo. U međuvremenu namjeravam da bolje organiziram kosovske Arnaute da bi bili nož uperen u bok Beograda.«*[1]

Iako je u martu 1939. od njemačkog ambasadora u Rimu Ciano ponovno dobio Hitlerovo uvjeravanje da se Talijanima prepušta potpuni utjecaj nad Hrvatskom, Ciano ipak upozorava inž. Carneluttija da Maček 1 njegovi ljudi ne stupaju ni u kakve veze s Nijemcima, nego da budu s njim u kontaktu i obavještavaju ga o toku akcije.[2]

Ciano je održavao intenzivne kontakte i s grofom Bombellesom. S njim je imao tri susreta u 5-6 dana (30. III do 5. IV 1939). Ciano je ovlastio Bombellesa da kao Mačekov predstavnik tajno stupi u kontakte s Pavelićem kako bi se, vjerovatno, ispitala mogućnost zajedničke suradnje u otcjepljenju Hrvatske. Bombelles je to uradio i izvijestio da je sastanak uspio te da se vraća u Zagreb da o svemu obavijesti Mačeka i položi računa o svojoj misiji. Kasnije će se vratiti da definitivno riješi pitanje novčane pomoći za vođenje akcije ustanka i otcjepljenja.

Poslije sporazuma s vladom Dragiše Cvetkovića i stvaranja Banovine Hrvatske Maček odustaje od potpisivanja sporazuma s grofom Cianom. Postojala je nada da će se Jugoslavija kao cjelina moći uključiti u novi hi-

' Dnevnik grofa Cana, Zagreb, 1948, str. 80.

[2] Dnevnik grofa Cana, Zagreb, 1948, str. 54-55.

tlerovski poredak. To pogotovo sada kad u vrhu vlasti sjedi Vlatko Maček čiji utjecaj i veze nisu za potcjenjivanje.

Svjetska politička kriza dostizala je kulminaciju i njeno razrješavanje i rasplet bili su mogući samo oružanim obračunom. Unutrašnje pomjeranje snaga, preorijentacija i zaoštravanje protivrječnosti u svakoj zemlji bili su sve očitiji. U našoj zemlji sve klasne, političke i nacionalne suprotnosti rapidno su se zaoštravale. U to vrijeme KPJ, kojoj je na čelo došao drug Tito, počela se oporavljati i sve se više osjećati na političkoj sceni zemlje. Tako radnički pokret, predvođen komunistima, postaje ne samo realna snaga u borbi za prava radnika i za okupljanje širokih slojeva oko sebe već se počinje afirmirati kao društveno-politička snaga i inicijator stvaranja narodnog fronta i klime otpora i obrane zemlje od prijeteće opasnosti fašizma.

U toj se situaciji nacionalno pitanje toliko zaoštrava da postaje sve važnije za stabilnost i jedinstvo zemlje. Unutrašnja kriza primorala je velikosrpsku buržoaziju da u toj situaciji ide na kompromise s hrvatskom buržoazijom, koja je u stvari težila samo za većim dijelom u vlasti. Na te ju je kompromise natjerivala i vanjsko-politička situacija, koja je za Jugoslaviju postajala sve teža otkad su Italija i Njemačka plele političku igru oko Jugoslavije, boreći se ili za njeno pridobijanje u fašistički blok ili, u protivnom, za njeno razbijanje. Razbijanje Cehoslovačke i stvaranje »nezavisne« države Slovačke, s kvislingom Tisom, bila je opomena za jugoslavenske vlastodršce.

Ma koliko se Jugoslavija osjetno približavala silama Osovine, zapadne države, Francuska i Engleska, nisu se odrekle svojega utjecaja. U zemlji su također postojale snage, kako u nekim građanskim partijama, tako i u vojsci, koje nisu bile za kidanje tradicionalnih veza sa silama pobjednicama iz I svjetskog rata u kojem je i stvorena Jugoslavija. Zapadnim je silama bilo stalo da Jugoslaviju zadrže na svojoj strani i da se kako-tako, makar i formalno, riješi hrvatsko pitanje. To je sve potrebno radi unutrašnje konsolidacije zemlje, kako bi lakše održala svoju nezavisnost u odnosu na pritisak Italije i Njemačke.

S druge strane, službena talijanska i njemačka politika smatrale su da je Jugoslavija toliko vezana za njihovu politiku i ekonomiku da unutrašnja konsolidacija, makar i djelomičnim rješenjem hrvatskog pitanja, ne može štetiti silama Osovine. To se tumačilo i time što bi hrvatska buržoazija, koja historijski više inklinira prema njima, imala više utjecaja na vođenje zemlje.

Što se tiče talijanske politike, ona se u stvari vodi na tri kolosijeka: privremeni kontakti sa službenim predstavnicima Jugoslavije i tajni pregovori s Mačekovim predstavnicima, držanje u rezervi oprobanog trabanta i agenta Pavelića.

U vezi s takvom procjenom situacije, utjecaja i upliva sa strane, knez Pavle smjenjuje Stojadinovića i na njegovo mjesto ustoličuje Dragišu Cvet-

kovića, koji dobiva nalog da postigne sporazum s Mačekom o hrvatskom pitanju te na taj način riješi, bar za neko vrijeme, taj važan unutrašnji problem; a u vanjskoj politici treba više naglašavati neutralnost zemlje, što je u toj situaciji sigurno odgovaralo željama i zahtjevima zapadnih država.

Poslije pregovora s Mačekom, na Bledu je 26. VIII 1939. potpisan sporazum o osnivanju Banovine Hrvatske i formiranju nove vlade Cvetković-Maček.

Sporazum Cvetković-Maček, iako je predstavljao udarac centralističko-unitarističkoj koncepciji države, ipak je bio samo kompromis između srpske i hrvatske buržoazije i njihovo udruživanje u borbi protiv narastajućeg radničkog pokreta, sve većeg jačanja utjecaja komunista i gibanja širokih slojeva narodnih masa. Ali taj potez, ma koliko je trebalo da smiri duhove, bio je suviše kasno poduzet. Rat je već bio na pomolu. KPJ je ukazivala da se nacionalno pitanje ne može riješiti podjelom vlasti između srpske i hrvatske buržoazije, da se ništa nije učinilo na poboljšanju položaja radničke klase i siromašnog seljaštva, da se ništa nije učinilo na demokratizaciji zemlje. KPJ je uporno isticala neophodnost saveza sa SSSR-om i ujedinjavanja svih progresivnih antifašističkih snaga za obranu zemlje protiv sve veće opasnosti od fašističke agresije.

Italija je planirala napad na Jugoslaviju septembra 1940. godine

Iako je grof Ciano u Beogradu u pridobijanju Stojadinovića imao uspjeha (Stojadinović ga je čak pozdravljao fašističkom pozdravom, uzdignutom rukom), Talijani su se bojali Nijemaca i nerado su gledali na posjetu Stojadinovića Berlinu, gdje je Hitler u njegovu čast priredio i vojnu paradu. Ti posjeti Njemačkoj su učestali. Ministar Cincar-Marković poslije posjeta Veneciji aprila 1939. sastaje se s Ribbentropom i Hitlerom. Iste godine knez Pavle odlazi na razgovore s Mussolinijem, ali odmah zatim odlazi u Njemačku, gdje ga prima Hitler.

Talijanska vanjska politika boji se jačanja njemačkog utjecaja u Jugoslaviji. Na sastanku Mussolinija i Ciana s Göringom, u Rimu 1939. goine, Göring potvrđuje njemački stav da Jugoslavija apsolutno ulazi u talijansku interesnu sferu i da Njemačka pretendira samo na ekonomske interese. Mussolini upozorava tada Göringa da Jugoslavija proživljava tešku unutrašnju krizu i da je Italija zainteresirana za jedinstvo Jugoslavije samo pod uvjetom ako se nalazi potpuno na strani Rima i Berlina. Ali izvjesne i minimalne tendencije neutralizma, koje se u Jugoslaviji ispoljavaju u slučaju sukoba sa Zapadom, ne mogu Talijane zadovoljiti.

Mussolini u svom tajnom memorandumu, upućenom Hitleru 30. maja 1939j izlaže strategijske ciljeve svoje politike i, između ostalog, piše da u slučaju rata sa zapadnim »plutokracijama« treba odmah, u prvim sa-

tima, zaposjesti Balkan i Podunavlje i da se neće smjeti zadovoljiti izjavama o neutralnosti.

Pripremajući rat protiv Poljske, Hitler je očekivao kao mogućnost, iako nije čvrsto vjerovao u to, da će mu zapadne sile objaviti rat. Zato je proširenje rata na Balkanu i angažiranje vojnih snaga Engleske i Francuske na tom prostoru smatrao kao olakšanje pritiska na Nijemce na zapadnom frontu. Zato se Hitler ponovno vraća na ideju razbijanja Jugoslavije i pokušava gurnuti Italiju u rat protiv naše zemlje.

Poslije kapitulantskog Minhenskog sporazuma i popuštanja zapadnih sila, Hitler nije potpuno vjerovao u to da će se njegovom napadu na Poljsku vojnički suprotstaviti Engleska i Francuska. Mislio je da one, u stvari, još nisu spremne da uđu u rat. Isto tako zbog antagonizma između zapadnih država i SSSR-a, Hitler je procjenjivao da ni SSSR neće intervenirati prilikom napada Njemačke na Poljsku. On je smatrao da je jugoslavenska neutralnost nepouzdana, da treba iskoristiti sukob oko Poljske, napasti Jugoslaviju i riješiti stari spor oko Hrvatske i Dalmacije.

Mussolini nije prihvatio prijedlog da tada, tj. 1939. godine, napadne Jugoslaviju, jer nije bio sasvim siguran u ishod rata, a čekao je i rasplet rata oko Poljske i reagiranje glavnih zapadnih sila i SSSR-a. Ali Hitler je pregazio Poljsku uprkos tome što su mu objavile rat Engleska i Francuska. Nijemci su 1940. godine okupirali niz evropskih zemalja: Dansku, Norvešku, Belgiju, Holandiju, Luksemburg i najzad Francusku. Tako je 1940. godine gotovo cijela Evropa, izuzev britanskih otoka, Jugoslavije, Grčke i dviju neutralnih zemalja, Švicarske i Švedske, bila pod nacističkom okupacijom.

Mussolini je tada, u jesen 1940. kada je vojno-politička situacija u Evropi bila jasnija, zaključio da mu se pružila prilika da i on postigne neki uspjeh i dočepa se ratne pobjedničke aureole. Poslije tako brzog pada Francuske Mussolini je računao da će mu napad na Jugoslaviju ići glatko. Vjerovao je da će postići brz uspjeh i time podići svoj ugled, kako u svojoj zemlji, tako i kod svojih partnera.

Budući da Maček nije više dolazio u obzir, u prvom planu kao eksponent ponovno se aktivira Pavelić. Plan Talijana, prema Cianovom dnevniku, bio je da se u Hrvatskoj digne ustanak, zauzme Zagreb i umjesto Mačeka postavi kao odaniji eksponent Pavelić, koji bi pozvao talijansku vojsku u pomoć, a zatim bi se talijanskoj kraljevskoj kući ponudila kruna hrvatskog kralja Zvonimira. Po Mussolinijevom odobrenju, grof Ciano 23. januara 1940. prvi put prima Pavelića, ali u privatan posjet, i utvrđuje plan Pavelićevih obaveza prema Italiji kada ga ova ustoliči na vlasti u Hrvatskoj.

Ciano se u svojoj kući sastao s Pavelićem 23. januara 1940. u prisustvu svog šefa kabineta Filipa Anfusa i ranijeg Mačekovog emisara Bombellesa. Opet se govori o organiziranju ustanka u Hrvatskoj i potrebi da

30 ooo talijanskih vojnika bude spremno da upadne u Hrvatsku, što će sve Srbe prisiliti da se povuku u Srbiju. Pavelić je ocjenjivao da će uslijed toga ustanka rasulo Jugoslavije biti tako totalno te predlaže da Talijani uđu ne samo u Hrvatsku nego da zauzmu i Beograd i da tamo ustoliče Stojadinovića.

Dogovoreno je da faze ustanka budu ove:

i. proglašenje hrvatske nezavisnosti, obrazovanje vlade i poziv talijanskim trupama

i. ulazak Talijana predvođenih ustašama emigrantima u Zagreb, a u slučaju otpora gonjenje Srba do Beograda, pa čak i dalje

3. potpuna okupacija Hrvatske i objava deklaracije o personalnoj uniji s Italijom.

Određene su i okvirne granice NDH, Sič (južno od Kotora), starom granicom između Dalmacije i Crne Gore, sa Srbijom Drinom, Savom do Beograda i ušća Tise u Dunav. Slovenija bi ostala u granicama Hrvatske, s tim što bi imala izvjesnu samoupravu. Kosovo bi trebalo pripojiti Albaniji. Vojvodina bi također dobila izvjesnu samostalnost u okviru NDH, ukoliko se ne bude drukčije riješilo s obzirom na pretenzije Horthyjeve Mađarske.

Dne 10. maja 1940. dolazi do ponovnog sastanka između Pavelića i grofa Ciana, na kojem se stvari ubrzavaju, jer kako vrijeme odmiče, sve se više mogu simpatije Hrvata okrenuti Hitlerovoj Njemačkoj, što nije u interesu Italije. Tada je Ciano izjavio da je dobio podatke kako Bombelles navodno igra dvostruku igru, da je plaćenik Beograda i da ga ustaše trebaju likvidirati.

Međutim, situacija se iz prošle godine upravo ponavlja, ali sada obrnuto. Hitleru, koji je već odlučio da napadne SSSR, ne odgovara više napad na Jugoslaviju, jer se boji da bi se Njemačka morala angažirati na jednom sasvim sporednom kolosijeku. To bi značilo gubljenje dragocjenog vremena u njegovom angažiranju na glavnom istočnom ratištu. Hitler traži od Mussolinija da ne pristupa oružanoj akciji, nego da vrši politički pritisak i da se diplomatskim putem postigne pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu. Mussolini je prihvatio te razloge i odustao od napada na Jugoslaviju, koji je bio planiran za septembar 1940. Tada je na našoj granici već imao koncentriranih 500 000 vojnika. Italija je te jeseni 1940, bojeći se prestiža Nijemaca i istiskivanja s Balkana, napala Grčku.

Potpisivanje Trojnog pakta

Sporazumom Cvetković-Maček stanje u zemlji nije se poboljšalo. Usporedno s oživljavanjem komunističkog pokreta i njegovih zahtjeva, rasla je reakcija i pritisak režima na mase sada udružene srpske i hrvatske

buržoazije. Otpočeli su progoni i obračuni s demokratskim pokretom. U decembru 1939. policija je pucala na demonstrante u Beogradu i ubila 6 studenata i radnika, a više od 50 ranila. To se događalo samo nekoliko mjeseci poslije potpisivanja sporazuma Cvetković-Maček. Nova vlada naredila je stvaranje koncentracionih logora, u koje su bili bačeni istaknuti komunisti i drugi napredni ljudi-antifašisti. U Beogradu, Zagrebu, Splitu i drugim gradovima nisu se mogli ugušiti zahtjevi masa za mir, protiv skupoće, za savez sa Sovjetskim Savezom. Policija je dobila zadatak da u krvi uguši i najmanju javnu manifestaciju. Tako su 9. IX 1940. godine žandari pucali na goloruke beogradske omladince koji su izašli u Košutnjak na priredbu. Fašizacija zemlje bio je neposredan cilj nove vlade Cvetković-Maček i kneza Pavla.

Osim naredbe o konclogorima, izašla je i naredba za Zidove, naredba 0 radničkim jedinicama, uredba o radničko-poslodavačkim sporovima itd. Sve je to bilo upereno protiv naprednog pokreta, a teret ratnih priprema bačen je na leđa naroda. Narod je ovu vladu nazvao »vladom gladi i skupoće«. Ona 31. XII1940. zabranjuje klasnu sindikalnu organizaciju URS.

Ratni požar bjesnio je Evropom. Vladajući krugovi Jugoslavije sve više srljaju u ralje sila Osovine, jer nemaju snage, zbog svoje klasne ograničenosti i nesposobnosti, da se oslone na narod i da uspostave savez sa Sovjetskom Savezom. Pod pritiskom masa vlada ljeti 1940. bojažljivo uspostavlja najprije trgovinske, a zatim diplomatske odnose sa SSSR-om. Njena neutralnost, koju je objavila za vrijeme napada na Austriju i kasnije Poljsku, sve se više topi.

Poslije katastrofalnog poraza i brze kapitulacije Francuske i porobljavanja gotovo svih evropskih država, Hitler je još u jesen 1940. donio odluku da pođe u ratni pohod na SSSR. To je postavio kao svoj naredni glavni ratni cilj. Zato je nastojao da se riješi balkanska situacija ili okupacijom, ili političkim pridobijanjem. Italija je već oktobra 1940. bila zagazila u rat protiv Grčke i tamo doživljavala prve neuspjehe. Da ne bi neuspjeh Italije u Grčkoj psihološki okrnjio ugled dosadašnjih blic-pobjeda Njemačke, Hitler je odlučio da potpomogne Italiju u napadu na Grčku. Prethodno je htio da pridobije jugoslavenske vlastodršce za svoje saveznike 1 satelite. Njemu se žurilo da što prije otpočne napad na SSSR i nije mu se gubilo dragocjeno vrijeme na sporednom balkanskom ratištu, u Jugoslaviji.

Susjedne zemlje, Rumunjska i Mađarska, pristupile su Hitlerovom bloku 1940, a u proljeće 1941. i Bugarska.

Knez Pavle još novembra 1940. godine šalje svoje izaslanike V. Stakića u Rim, a D. Gregorića u Berlin. Po određenim podacima, Pavlov izaslanik predložio je tada Talijanima savez između Jugoslavije i Italije s velikim garancijama Italiji, ali s demilitarizacijom Jadrana. Mussolini i Ciano smatrali su da to, u tom trenutku, odgovara Italiji. Grof Ciano je u svom dnevniku o tome pisao:

»Oduvijek sam smatrao da je napad na Jugoslaviju težak podvig, nekoristan za ciljeve buduće evropske ravnoteže. Vjerujem da bi nam bilo korisnije da stvorimo čvrst osnov sporazuma između Italije i Jugoslavije negoli da u svoju kuću uvučemo jednu nevjernu i nestalnu masu kao što su Hrvati. Sporazum sa Jugoslavijom za nas je povoljniji, bilo da nas budućnost povede pravcem proturuske, bilo pravcem protunjemačke politike.«[1]

Da bi prije napada na Sovjetski Savez dobio Jugoslaviju za svog saveznika, Hitler i sam nudi neke ustupke i garancije: garancija granica Jugoslavije, da joj se ustupi Solun i izlaz na Egejsko more i demilitarizacija Jadrana. Mussolini je ustupanje Soluna uvjetovao pristupanjem Jugoslavije Trojnom paktu. Takve ustupke ni kasnije, za vrijeme potpisivanja Trojnog pakta (da njemačka i talijanska vojska neće koristiti teritorij Jugoslavije i prelaziti preko njega i da neće tražiti od Jugoslavije vojno angažiranje) nije dobila ni jedna druga susjedna zemlja koja je potpisala sličan pakt (Mađarska, Romunjska i Bugarska). Sve to govori koliko su značenje Nijemci pridavali privođenju Jugoslavije u fašistički tabor mirnim putem.

U jugoslavenskom društvu bilo je političara i struja, naročito u opozicionim partijama, zatim u vojsci, koje su bile protiv pristupanja silama Osovine. Široki narodni slojevi, predvođeni u prvom redu komunistima i drugim progresivnim snagama, bili su antifašistički raspoloženi i protiv pakta. Velika Britanija i SAD vršile su pritisak da se pakt ne potpiše. Churchill je dao izjavu u kojoj je upozorio na teške posljedice za Jugoslaviju nakon rata ako takav korak učini. Slično upozorenje dao je i predsjednik Roosevelt preko pukovnika Williama Donovana. Vladajuća garnitura je zbog svega toga odugovlačila sa odlukama o pristupanju paktu.

Ali početkom marta 1941. knez Pavle se sastao s Hitlerom u Berchtesgadenu i tada je vjerojatno definitivno odlučio da potpiše Trojni pakt. Hitler je obećao da jugoslavenski teritorij neće koristiti u vojne svrhe i da neće tražiti prolaz za svoje trupe preko Jugoslavije.

Šestog marta se Krunsko vijeće, koje je sazvao knez Pavle, izjasnilo za pristupanje Trojnom paktu, a 25. marta 1941. predsjednik vlade Dragiša Cvetković i ministar vanjskih poslova Aleksandar Cincar-Marković potpisali su u Beču, u dvorcu Belvedere, sporazum o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu sila Osovine.[2]

[1] Dnevnik grofa Cana, Zagreb, 1948, str. 217.

[2] Interesantno je napomenuti da bivši jugoslavenski ambasador u Washingtonu Konstantin Fotić, inače veliki protivnik nove Jugoslavije, u svojoj knjizi »Rat koji smo izgubili«, govoreći o motivima koji su pridonijeli da se knez Pavle odluči za Trojni pakt, ističe i to da je Hitler Pavla obavijestio da će napasti SSSR 1941. godine. Postoji i verzija da je Hitler na tom sastanku početkom marta 1941. u Berditesgadenu postavio knezu Pavlu i pitanje vladara Rusije, iznoseći mogućnost da to može postati netko i iz srpske vladalačke dinastije.

zy. mart - prvo veliko iznenađenje i prvi udarac fašističkim agresorima u Evropi

Istoga dana kada je potpisan Trojni pakt, CK KPJ izdao je proglas osuđujući izdaju u Beču, a narod je izašao na ulice Beograda, Splita, Kragujevca, Niša, Leskovca i drugih mjesta i klicao: »Bolje rat nego pakt!« »Bolje grob nego rob!« Mase su pod rukovodstvom komunista tražile jedinstvo u borbi za obranu zemlje, čišćenje državnog i vojnog aparata od kapitulanata i pljačkaša, davanje oružja narodu i sklapanje pakta sa SSSR-om.

Grupa mlađih zrakoplovnih oficira, predvođena generalom Simovićem, ponesena valom ogorčenja narodnih masa i uz pomoć engleske obavještajne službe, izvršila je puč 27. marta 1941. i izbacila s vlasti vladu Cvetković-Maček, svrgla kneza Pavla Karađorđevića i proglasila maloljetnog Petra Karađorđevića, Aleksandrovog sina, za kralja Jugoslavije.

Maloljetni kralj Petar nije znao za puč i da će biti prije vremena proglašen za kralja. Vojne jedinice, kojima su komandirali pučisti, zauzele su bez otpora zgradu vlade, generalštaba, radio-stanice i druge javne ustanove, a članovi vlade preko noći su bili pohapšeni. Formirana je vlada na čelu s generalom avijacije Dušanom Simovićem.

Za novu vladu bilo je značajno da u njoj budu predstavnici Hrvata i Slovenaca, da bi kako-tako očuvala unutrašnje jedinstvo. U početku su pučisti, zajedno s ostalim političarima, pritvorili i hrvatske ministre iz oborene vlade, haesesovce Torbara, Šuteja, Smoljana i Andresa. Ponuđeno im je da uđu u novu vladu, ali su oni tu ponudu odbili, izjavivši da za takav korak moraju dobiti suglasnost šefa stranke Mačeka.

Toga dana, 27. marta ujutro, Vlatko Maček je razgovarao s knezom Pavlom, koji se nalazio na proputovanju kroz Zagreb. Maček mu je savjetovao da pomoću zagrebačke armije izvrši kontraudar protiv pučističke grupe oficira. Pavle je taj prijedlog odbio. Maček je kasnije dao pristanak da četvorica njegovih ministara mogu ući u vladu, ali je svoje učešće u vladi uvjetovao pregovorima na kojima će dobiti garancije i za Banovinu Hrvatsku, i za vođenje daljnje politike. U tu svrhu šalje Ivana šubašića na pregovore u Beograd. S banom Subašićem otputovao je» u Beograd i knez Pavle.

Maček je vrlo lukav političar. On u stvari sa svim tim uvjetima i najavljenim pregovorima želi samo da dobije na vremenu kako bi ispitao stav Njemačke u vezi s pučem i stvaranjem nove Simovićeve vlade. Već sutradan, 28. marta 1941, razgovara s njemačkim funkcionerom inž. Dörflerom iz Beča i moli ga da ga informira o stavu njemačke vlade povodom beogradskih događaja. Već 1. aprila Ribbentrop upozorava Mačeka preko njemačkog konzula u Zagrebu da ne surađuje s novom Simovićevom vladom i šalje svoga predstavnika, dra Edmunda Veesenmayera, koji mu prenosi službeni prijedlog Njemačke da proglasi Nezavisnu Državu Hrvatsku i da pozove njemačke trupe

u pomoć. Maček je tada odbio prijedlog o stvaranju samostalne Hrvatske, izjavivši da će ući u novu vladu, ali da će se založiti za priznavanje Trojnog pakta. On je i dalje želio da Jugoslaviju kao cjelinu okrene prema silama Osovine i da se prizna pristupanje paktu, koji je prethodna vlada, u kojoj je on bio potpredsjednik, potpisala 2.5. marta. Njemački predstavnik Veesenmayer, nezadovoljan takvim Mačekovim stavom, povezuje se s frankovačkim liderima. Nijemci su očito bili odlučili da napadnu i razbiju Jugoslaviju, bez obzira na mogućnost da nova vlada prizna Trojni pakt.

Maček je prije pristupanja novoj vladi postavio uvjet priznanja ranijih prava Banovine Hrvatske i pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu. Pošto je Simovićeva vlada prihvatila te uvjete, Maček je 3. aprila 1941. otputovao u Beograd.

O političkoj dezorijentaciji nove vlade govori i podatak da je ministar vanjskih poslova dr Momčilo Ninčić uputio notu Njemačkoj i Italiji i drugim satelitskim zemljama, u kojoj u ime nove vlade svečano izjavljuje da Jugoslavija priznaje sve svoje potpisane obaveze i da na osnovi toga priznaje pristupanje Trojnom paktu. Da apsurd bude veći, to izjavljuje ministar vanjskih poslova vlade koja je rođena nekoliko dana ranije na osnovi rušenja tog istog Trojnog pakta! Vlada je dalje odlučila da njena delegacija, s potpredsjednikom vlade drom Slobodanom Jovanovićem, otputuje u Rim i tamo na licu mjesta potvrdi svoju privrženost Trojnom paktu. Mussolini odbija tu ponudu vlade o slanju delegacije, a Njemačka nije niti odgovorila na notu nove jugoslavenske vlade o priznavanju spomenutog pakta.

Simovićeva vlada pokušava ustupcima Italiji tražiti njeno posredovanje kod Nijemaca. Mussolini pristaje da posreduje ukoliko se nađe baza za pregovore oko odstupanja od ranijih obaveza sila Osovine o ustupanju Soluna Jugoslaviji. Jugoslavenska vlada nudi nove ustupke da će odustati od daljnjih razgovora sa SSSR-om, Turskom i drugim državama, da će prihvatiti sve prijedloge Njemačke i Italije i da će ostati lojalna silama Osovine. Sva ta uvjeravanja ostala su bez odgovora.

Simovićeva vlada istovremeno počinje razgovore s predstavnicima Velike Britanije i SAD-a o mogućnosti vojne pomoći. U Beograd je 30. III 1941. tajno stigao engleski general Dil, načelnik britanskog kraljevskog generalštaba, i Dixon, sekretar ministra vanjskih poslova Anthonyja Edena, koji se tada nalazio u Grčkoj. Vođeni su razgovori o mogućnostima koordinacije ratnih napora, kao i o pružanju vojne pomoći Jugoslaviji, ukoliko dođe do napada. To je, po svemu sudeći, bila više moralna podrška nego realna mogućnost da se dade stvarna pomoć i koordiniraju ratni napori.

U Moskvu je poslana delegacija da pregovara o potpisivanju ugovora o prijateljstvu i pomoći. Pokušaj vlade da sklopi vojni savez sa SSSR-om nije uspio. Vlada je, naime, ponudila SSSR-u sklapanje ugovora o savezu i uzajamnoj pomoći, ali SSSR je pristao samo na sklapa-

j*

nje ugovora o prijateljstvu i nenapadanju, da ne bi poremetio svoje odnose s Njemačkom. Za SSSR ugovor je potpisao ministar vanjskih poslova Molotov, a za Jugoslaviju njen poslanik u Moskvi Milan Gavrilović. Ugovor je potpisan noću 5/6. aprila 1941. Sovjetski Savez je time dao moralnu podršku narodima Jugoslavije za obranu nezavisnosti. Ali sve je bilo kasno. Kolebljivost i kapitulantstvo nove vlade skupo je stajalo naše narode. Ratna mašina već je bila pokrenuta. Šestog aprila 1941. njemačko zrakoplovstvo rušilo je nebranjeni Beograd. Njemačke motorizirane i tenkovske trupe već su prelazile granice Jugoslavije.

Simovićeva vlada pokazala se potpuno smušenom i nesposobnom, kapitulantskom, kolebljivom i suviše kompromisnom da odgovori trenutku. U njoj su sjedili pojedini petokolonaši, koji nisu imali ni trunka vjere u snagu naroda i mogućnost da zemlja pruži otpor agresoru. Ona nije imala jasan kurs ni u unutrašnjoj, ni u vanjskoj politici. Nije ništa poduzela za obranu zemlje i propustila je značajan moment da još 27. marta proglasi opću mobilizaciju. Djelomičnu mobilizaciju provela je odmah, a opću tek 7. aprila, tj. drugog dana fašističkog napada na Jugoslaviju. Vlada je bila uvjerena da Hitler neće napasti Jugoslaviju poslije svih zaklinjanja na vjernost silama Osovine. Kao potvrda tom uvjerenju karakterističan je i detalj da je Simović odredio vjenčanje svoje kćerke za 6. april izjutra, kad su njemački avioni već zasipali Beograd svojim smrtonosnim teretom. Takoder je karakteristično da je 6. aprila Generalštab obavijestio komandanta III jugoslavenske armije da nema bliže opasnosti od napada, jer se nekoliko ministara sprema u Berlin!

Na unutrašnjem planu vlada nije ništa učinila na učvršćenju jedinstva zemlje. Svi njeni potezi bili su potpuno slični onima koje su činile prethodne vlade. Tako je 30. marta 1941. u Zagrebu pohapšeno više od 200 istaknutih komunista koji su bačeni u zatvore i tamo zadržani do dolaska Nijemaca. Ban Subašić nije dozvolio da se puste. Tako su svjesno predani u ruke Gestapoa i ustaša.

Ali je 27. mart 1941, kada je narodni gnjev eksplodirao i pridonio obaranju izdajničke vlade Cvetković-Maček od strane pučista, značio je prvi veći poraz i iznenadni udarac koji je zadan Hitleru na vrhuncu njegove moći, u njegovom do tada pobjedonosnom ratnom pohodu. Čuvši za obaranje pakta, Winston Churchill je rekao: »Jugoslavenski je narod ponovno našao sebe.«

Ovaj događaj značio je istupanje istinskih demokratskih revolucionarnih snaga u Jugoslaviji koje su zadale prvi ozbiljan udarac ne samo Hitleru nego i izdajničkoj i kapitulantskoj domaćoj buržoaziji, spremnoj da služi i crnom đavolu kada je bio u pitanju njen klasni interes. Stoga 27. mart 1941. znači historijsku prekretnicu u političkom životu zemlje. Taj događaj bio je uvod u ustanak naroda Jugoslavije, koji je počeo nekoliko mjeseci kasnije.

Slom stare Jugoslavije

Iz dokumentacije objavljene poslije rata može se vidjeti da je Hitler bio sasvim iznenađen razvojem martovskih događaja u Jugoslaviji. U prvi mah nije povjerovao u istinitost vijesti o državnom udaru 27. marta, vjerujući da su to lažne informacije podmenute od neprijateljske obavještajne službe. Kada se uvjerio u istinitost događaja, još je istog dana naredio svojoj Vrhovnoj komandi kopnene vojske da se Jugoslavija uništi »i vojnički, i kao država«. Hitler je bio bijesan što su mu se izjalovile kalkulacije o mirnom uključenju Jugoslavije u novi evropski poredak i što je morao odgoditi napad na SSSR, koji je bio određen za sredinu maja 1941. Koncentracije trupa predviđenih za istočni front morao je slabiti i razrjeđivati, šaljući ih na Jugoslaviju.

Tražeći odmazdu, Hitler je naredio Göringu, maršalu svoje avijacije, da kazni Beograd jakim udarom zračnih snaga. U njegovoj direktivi broj 25 od 27. marta 1941. stoji između ostalog da treba »razoriti Beograd«.

O odluci da uništi Jugoslaviju Hitler je preko svog poslanika u Rimu obavijestio Mussolinija noću 27/28. marta. Mussolini je prihvatio odluku i sve prijedloge sadržane u tom ličnom pismu. Njemački ambasador Mackensen poslao je odgovor svom Führern, u kojem, između ostalog, piše:

»Duce, koji je učinio utisak najveće svježine i nepomućenog mira, izgleda da pozdravlja, radi daljnjeg općeg uređenja, promjenu koja je nastala u Jugoslaviji, jer se sad pruža prilika da se izravnaju računi s vještačkom tvorevinom Versaillesa kojoj je kumovao Wilson. Posljednje držanje Jugoslavije, koje nema primjera u svjetskoj historiji, odjek je Sarajeva, a prouzrokovali su ga isti nepopravljivi elementi«.

Mussolini naglašava Hitleru da, pored učešća Bugarske i Mađarske, u napadu na Jugoslaviju treba računati sa separatističkim hrvatskim pokretom, koji predstavlja Ante Pavelić, tadašnji emigrant u Italiji. Time Mussolini stavlja do znanja svom njemačkom partneru da Pavelić uživa podršku Italije i da ona računa s njim. Mussolini odmah poslije toga, 29. marta 1941, prima Pavelića i utanačuje njegove obaveze i obaveze buduće NDH prema Italiji.

Interesantno je kako načelnik njemačke Vrhovne komande, feldmaršal Keitel, razrađuje Hitlerovu direktivu u svojim smjernicama za propagandu protiv Jugoslavije:

a) Protivnik Njemačke je isključivo srpska vlada, koja je, u službi Engleske, uprkos dalekosežnim ustupcima i pored značajnih garancija, krenula u rat protiv Njemačke.

b) Budući da su Srbi prema nesrpskim narodnim grupama Jugoslavije, a prije svega Hrvatima i Makedoncima, uvijek provodili bezobzirnu diktaturu, to ovim treba isticati da njemačka vojska ne dolazi kao neprijatelj

Hrvatima, Bosancima i Makedoncima. Staviše, ona ih želi zaštiti od toga da ne budu na bojištu beskorisno poubijani od strane srpskih šovinista.
No ako bi, međutim, ovi ne-Srbi, pod utjecajem englesko-srpske propagande, ipak pružili otpor, tada je njemačka vojska prinuđena da taj otpor slomi ma gdje se on pokazao i ma od koga dolazio.«[1]

Istoga dana general-pukovnik Jodl, u prijedlogu svojoj Vrhovnoj komandi u vezi s koordinacijom njemačkih i talijanskih operacija protiv naše zemlje, ističe:

»i. U slučaju da politički razvitak zatraži oružanu akciju protiv Jugoslavije, njemačka je namjera da se Jugoslavija ima što je moguće prije koncentrično napasti, njena vojska uništiti, a državna područja raskomadati...
3. *Radi unutrašnjeg razbijanja jugoslavenskog državnog područja osobito je poželjno da se u svakom smislu izlazi u susret hrvatskim težnjama za nezavisnošću i da se s Hrvatima postupa kao s prijateljima Osovine. Svrsishodno je, prema tome, da se odustane od svakog zračnog napada na hrvatsko područje, ukoliko se pri tome ne radi o akciji protiv neprijateljskih trupa, koje se tamo bore .. .«*[2]

Opravdavajući rat protiv Jugoslavije kao napad na novu »uzurpatorsku srpsku vladu« koja Balkan stavlja na raspolaganje Britancima i radi zaštite njemačke nacionalne manjine, išlo se toliko daleko da Treći Reich okrivljuje Srbiju za otpočinjanje I svjetskog rata!

U spomenutoj Hitlerovoj direktivi i razmatranju o položaju Jugoslavije između ostalog stoji:

... »Rat protiv Jugoslavije morao bi biti vrlo popularan u Italiji, Mađarskoj i Bugarskoj, s obzirom na to što će se ovim državama staviti u izgled teritorijalna povećanja: Italiji jadranska obala, Mađarskoj Banat, Bugarskoj Makedonija.
Ovaj plan pretpostavlja da će se sve naše pripreme blagovremeno ubrzati i staviti u pokret tako jake snage da će jugoslavenski slom uslijediti u najkraćem roku.
U vezi s tim mora se početak pothvata »Barbarossa« (plan napada na SSSR, p. p.), odložiti za četiri tjedna .. .[3]

U okviru svoje poznate direktive, Hitler je najzad podijelio Jugoslaviju tako da dio Slovenije anektira i pripaja državnom teritoriju Trećeg Reicha, uspostavlja marionetsku Nezavisnu Državu Hrvatsku a Jadran, Dalmaciju i Crnu Goru prepušta Italiji. Makedoniju priključuje Bugarskoj, Bačku Mađarskoj, a područje stare Srbije od prije I svjetskog rata stavlja se pod njemački vojni protektorat. To bi bio uglavnom osnovni plan komadanja Jugoslavije, s nekim detaljnim razgraničenjima između

[1] Ferdo Čulinović, Slom stare Jugoslavije, Školska knjiga, Zgb, 1985, str. 151. i 152..
[8] »Proces velikim ratnim zločincima u Niirnbergu«, sv. 28, dokument PS-1746 (iz knjige F. Culinovića, Slom stare Jugoslavije, str. 153. i 154).
[3] Proces des grands criminels ... iz istoimene knjige Ferde Culinovića, str. 148.

Italije i Bugarske u Makedoniji i Kosovu i Metohiji, odnosno pripajanjem Međimurja i Prekomurja Mađarskoj, dok se područje Banata stavlja pod njemačku upravu.

Pod komandom generallajtnanta von Lohra, koji je pri kraju rata pao u naše ruke (o čemu će se u ovoj knjizi detaljnije pisati), IV njemačka zračna flota s oko 700 aviona bombardera i lovaca napala je *6.* aprila 1941. otvoren i nezaštićen grad Beograd, u kojem je tada našlo smrt oko zo 000 ljudi. Tako je počeo rat protiv Jugoslavije.[1]

Pred sam napad *6.* aprila 1941. na prilazima našoj zemlji koncentrirale su se 5z divizije neprijateljske vojske, u jačini oko 850 000 vojnika s oko 1000 aviona.

Znajući da u ratu pobjeđuje, pored ostalog, i onaj koji zna da proračuna i faktor vremena, Hitler je, da bi dobio na vremenu, htio da na miran način pridobije Jugoslaviju za svog saveznika. Bio je spreman na ustupke koje[1] nije dobila ni jedna druga zemlja koja je pristala da bude saveznica sila Osovine. Njegove namjere nisu se ostvarile uslijed odlučnog otpora određenih snaga koje su oborile vladu, potpisnicu Pakta. Angažirajući se u napadu na Jugoslaviju, Hitler je izgubio najmanje šest dragocjenih tjedana od namjeravanog pohoda na SSSR. On je morao već koncentrirane trupe prema istočnom bojištu povući na Jugoslaviju. To se pokazalo kao vrlo negativno i fatalno za Nijemce u prvoj fazi rata. Njemačku armiju zatekla je velika ruska zima pred Moskvom dok još nisu poduzeli odlučujuću bitku.

Svjestan značenja gubitka tempa, Hitler je bijesno odgovorio na obaranje Trojnog pakta, tražeći odmazdu i energičnu akciju. Drugoj i iz. njemačkoj armiji naređeno je da izvrše napad na Jugoslaviju i Grčku. Na teritoriju Rumunjske i Bugarske koncentrirane su snage, s tim da Rumunjska obezbjeđuje zaledje od eventualne intervencije Rusije, a Bugarska da štiti pravce koji vode iz Turske.

Tako je u našu zemlju upala iz. njemačka armija pod komandom feldmaršala Lista, sa koncentracijskog prostora Rumunjske i Bugarske, i z. armija, pod komandom general- pukovnika Weichsa, iz Austrije i Mađarske, Druga talijanska armija, pod komandom generala Ambrosija, koja je bila koncentrirana duž kopnene granice, prodirala je kroz Istru i Slovensko primorje, a 9. talijanska armija, pod komandom generala Cavallera, napadala je iz Albanije, s leđa. Strategijska zamisao bila je da se naša zemlja napadne iz osnovnih pravaca: sa sjeverozapada iz rajona Rijeke i Graza i s istoka iz rajona Sofije, općim pravcem prema Beogradu, s tim da se odsiječe mogućnost povlačenja jugoslavenske vojske u Grčku. Osvojen jugoslavenski teritorij bio bi polazna osnovica za napad na Grčku. Mađarski brzi korpus i dijelovi drugih triju korpusa, u ukupnoj snazi od pet divizija, izvršili bi napad iz Vojvodine.

[1] Po najnovijim istraživanjima broj neprijateljskih aviona prilikom bombardiranja Beograda je bio znatno veći a broj žrtava se penje preko 30.000.

Na Grčku je od Dojranskog jezera u prvi mah nastupala 2. oklopna divizija 18. njemačkog korpusa, da bi se kasnije uključio u borbu i 40. njemački motorizirani korpus.

Jugoslavenska vlada i vojno rukovodstvo sa kraljem bježali su prema Crnoj Gori i već 15. aprila 1941. s nikšićkog aerodroma odletjeli preko Grčke na Bliski istok, noseći sa sobom zlatne rezerve Narodne banke.

Predsjednik vlade Dušan Simović još je 14. aprila predao dužnost načelnika Vrhovne komande generalu Danilu S. Kalafatiću, sa zadatkom da zatraži primirje. Agresori nisu prihvatili primirje, nego su tražili bezuvjetnu kapitulaciju. Kao ovlašteni predstavnici Vrhovne komande Jugoslavenske vojske, Aleksandar Cincar-Marković, bivši ministar vanjskih poslova u vladi Cvetković-Maček koja je potpisala pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu, i general Radivoj Janković potpisali su u Beogradu u štabu 2. njemačke armije generala Weichsa 17. aprila 1941. akt 0 bezuvjetnoj kapitulaciji.

Tako je Kraljevina Jugoslavija razbijena za svega 12 dana a da nije tako reći niti pružila otpor. Pregažena je na prvom ratnom koraku, kada je rat, u stvari, trebao tek početi.

Koliko god vojno-politička situacija u Evropi nije bila povoljna, niti je neka veća vojna pomoć sa strane mogla priteći kako bi se Jugoslavija što duže održala pred nadmoćnijim neprijateljem koji je već pokorio gotovo cijelu Evropu, Jugoslavija je katastrofalno poražena bez bitke, bez otpora. Unutrašnje rasulo i izdajnička politika domaće buržoazije svih boja učinili su da taj poraz bude potpun. Oportunizam i kukavičluk doveli su narode Jugoslavije u najstrašnije ropstvo u njihovoj historiji. Svaki organizirani otpor podigao bi moral i vjeru ljudi u sebe. Nacionalna svijest bi, u svakom slučaju, bila podignuta. Uslijed tako brzog poraza bila je neizbježna duboka demoraliziranost. Ona je pokrenula mračne izdajničke snage da brzo postanu slijepo oružje u rukama okupatora. Nastao je neviđeni teror, pljačka našeg nacionalnog bogatstva, bratoubilački rat i međusobno istrebljenje, lukavo podstrekivano od fašističkog okupatora. Nastalo je ubijanje ljudi od djece do staraca. Čitava su sela u jednom trenutku bila zbrisana sa lica zemlje i nestala su u pokolju 1 plamenu.

U ruke neprijatelja, a da se nije čula gotovo ni puška, pala su za dvanaest dana 344 162 jugoslavenska vojnika i oficira. Kako je okupator vodio politiku razbijanja i razjedinjavanja naroda Jugoslavije, pustio je vojnike i oficire hrvatske i makedonske narodnosti, tako da je, prema nekim podacima, u ropstvo odvedeno oko 200 000 ljudi. Neprijatelju je palo u ruke sve naoružanje, oprema, skladišta, vojno-privredna postrojenja, saobraćajna sredstva i dr. Talijani su zarobili cjelokupnu flotu, osim jedne podmornice i dviju torpiljarki, koje su prešle zapadnim savezni-

cima, te razarača »Zagreb«, koji su junački potopili poručnici bojnog broda Sergije Mašera i Milan Spasić i s njim potonuli.[1]

Nasuprot izdajničkoj vladajućoj kliki, narod se htio boriti. Bilo je junačkih podviga pojedinih boraca, mlađih oficira i manjih jedinica, koji su tako reći gloruki skakali na neprijateljske tenkove i ginuli na pojedinim položajima: na granici Albanije, kod Strumice, Stracina, Lapova, Gornjeg Milanovca, Užica, Skadra, zatim junačkih podviga avijatičara pri obrani Beograda i dr. Iako su to samo simbolični otpori, oni govore 0 spremnosti naroda da se bori protiv fašističkih agresora.

Jedina organizirana politička snaga koja ulaže napore da se spriječi rasulo vojske i države koje je bilo na pomolu bila je KPJ. Ona se odlučno zalaže za obranu, traži od svojih članova da se bore, da se javljaju kao dobrovoljci i razvija patriotske osjećaje u masama. Partija traži kontakt s vojnim komandama, traži oružje za naoružavanje radnika 1 antifašista. CK KPJ poslije svoje sjednice 10. aprila 1941. u Zagrebu izdaje letak koji se pojavljuje 15. aprila kada je Simovićeva vlada već tražila primirje. U njemu se pozivaju narodi Jugoslavije da pruže otpor fašističkim osvajačima i daju perspektive borbe. U proglasu se kaže:

> »Vi *koji se borite i ginete u borbi za svoju nezavisnost, znajte da će ta borba biti okrunjena uspjehom, pa ma vi sada sa nadmoćnim neprijateljem i podlegli u toj borbi... Komunisti i čitava radnička klasa Jugoslavije ustrajat će do konačne> pobjede, u prvim redovima narodne borbe protiv osvajača. Ne klonite duhom ni onda ako u toj borbi s vremenom i podlegnete, jer će se iz ovog krvavog imperijalističkog pokolja rađati novi svijet... Stvorit će se na istinskoj nezavisnosti svih naroda Jugoslavije slobodna, bratska zajednica.*«

Za dvanaest dana pala je država koja je prije napada imala pod oružjem 600 000 vojnika, ali koji, na žalost, nisu bili pod pravom komandom. Ta vojska nije znala što treba da radi i koji joj je zadatak. Ako bi se računalo po uobičajenoj procjeni, po kojoj se u ratnoj pripremi mobilizira 10-15 stanovništva, onda bi Jugoslavija mogla mobilizirati još 1-1,5 milijun vojnika. Sto bi ta vojska mogla učiniti i kakve udarce nanijeti neprijatelju i u mnogo manjem broju da je bila na vrijeme pozvana pod oružje, da je bila bolje organizirana i vođena tako da svaka jednica zna svoje zadatke! Stoga je osnovni uvjet bio da se ima jasan ratni plan i da se na vrijeme mobilizira, koncentrira i razvije mobilizirana armija pod komandom sposobnih oficira patriota.

Da ne govorimo o tome da je armija bila zapostavljena i u pogledu naoružanja i opreme, kao i u pogledu vojne doktrine, koncepcije obrane itd. Pravilno vođena, mogla se uspješno boriti i sa slabijom tehničkom

[1] Proglašeni su za narodne heroje Jugoslavije.

opremom. Takav otpor značio bi neprocjenjivu korist u dizanju duha otpora, borbenosti i dostojanstva naroda. U tom slučaju ne bi se pojavila tako masovna demoralizacija, izdaja i kasnije služenje okupatoru. Spriječili bi se i umanjili masovni zločini, pokolji, zvjersko divljanje i nacionalističke mržnja Okupator je upravo ta niska osjećanja, šovinističku mržnju, kapitulantstvo i izdaju, svim sredstvima razbuktavao i na taj način provodio svoje paklene planove okupacije i potčinjavanja. Nepuna tri mjeseca kasnije goloruk se narod, pod vodstvom komunista, digao za ustanak i već 1942. samo sa 150000 slabo naoružanih partizana, bez školovanog oficirskog kadra, uspješno se borio protiv 800 000 do zuba naoružanih neprijatelja, što brojčano odgovara snazi neprijatelja koji je *6.* aprila 1941. izvršio invaziju na Jugoslaviju.

Zato nije čudno što se i taj dio buržoazije, izraz kojeg je bila Simovićeva vlada, uplašio narodnog gnjeva i otpora 2.7. marta 1941. Vlada je svim silama nastojala da se taj masovni val otpora fašizmu smiri. Buržoazija nije smjela dati oružje narodu i osloniti se na njega u borbi za obranu zemlje. Ali zato toj vladi nije ništa smetalo da se dodvorava Hitleru i Mussoliniju i da u svom kukavičluku prizna pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu. Na kraju je ta vlada s generalštabom kukavički pobjegla iz zemlje. Ali čim se digao narodni ustanak, našla je snage da se bori protiv NOP-a. U prvom trenutku ona to radi prikriveno i pod parolom da nije vrijeme za ustanak, da bi se vrlo brzo, već potkraj 1941, našla otvoreno u borbi protiv narodnog ustanka, na strani fašističkog okupatora, organizirajući četnike Draže Mihailovića, koga su postavili za ministra vojske svoje izbjegličke vlade u Londonu. Draža Mihailović, kao ministar izbjegličke Kraljevske vlade u Londonu, sve četiri godine rata, zajedno s okupatorom i Pavelićevim ustašama, borio se protiv NOP-a i NOVJ-a. A NOV Jugoslavije je svojom herojskom borbom u hitlerovskoj evropskoj tvrđavi zadivila cijeli svijet.

Pošto se iz Banje Koviljače Maček već 8. aprila 1941. godine vratio na svoj posjed u Kupinec, odmah je dao javnu izjavu u kojoj je rat prikazao nesrećom i pozvao hrvatski narod, članstvo HSS-a, na red i disciplinu. Ubrzo nakon toga, dva dana kasnije, podržao je proglašenje NDH i ustašku vlast, o čemu će kasnije biti mnogo više riječi. Ban Dravske banovine Marko Natlačen još ***6.*** aprila 1941. godine obrazuje »Narodni svet«, u ime kojeg traži da jugoslavenska vojska na teritoriju Slovenije prestane s otporom i izražava ponudu za mir i stvaranje Nezavisne Države Slovenije.

U izdaji nacionalnih interesa nimalo se ne razlikuju monarhija, sa kraljem Petrom i knezom Pavlom, Stojadinović, Cvetković, Maček, Draža Mihailović, Pavelić, Nedić, Aćimović, Pećanac, Sekula Drljević, Rupnik, Vanča Mihajlov i drugi mnogobrojni špekulanti i izdajnici, bez obzira na to kako se zovu, kojim se perjem kite, kojoj naciji pripadaju, da li su za povratak monarhističke i centralističke Jugoslavije ili za njezino razbijanje. Svi su oni u jednom bili jednaki - u svojoj bezgraničnoj

mržnji prema narodnooslobodilačkom pokretu i njegovoj vojsci, protiv koje su se borili ne birajući sredstva. Zato su svi skupa, na jedan ili drugi način, služili okupatoru, bez obzira na ciljeve i taktiku - da li odmah otvoreno s njim surađivali ili u početku prikriveno. Pod pritiskom borbe, najzad, svi su oni otvorili karte i otvoreno se deklarirali protiv oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije, utrkujući se tko će se više dodvoriti i vjernije služiti tuđinu. Poslije poraza svojih gospodara fašističkih okupatora, kompromitirana kao izdajnik nacionalnih interesa naših naroda, ta buržoazija svih nacionalnosti definitivno je zbrisana s političke pozornice i iz života Jugoslavije. Historija ju je u ovoj novoj etapi sasvim skinula s dnevnog reda.

STVARANJE NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE I BORBA PARTNERA ZA DOMINACIJU U NJOJ

Ustaška koncepcija nove države

Cilj je fašističkih okupatora bio da Jugoslaviju ne samo vojnički razbije nego da je uništi i kao državnu zajednicu Južnih Slavena. Raskomadali su zemlju na desetak administrativnih dijelova, stvarajući u njima kvislinške uprave i svoje protektorate, dijeleći pojedine dijelove našeg teritorija svojim saveznicima. Cio sistem okupacije bio je postavljen tako da ovjekovječi njeno komadanje. Da bi narode Jugoslavije što više razjedinio i oslabio njihov duh otpora, okupator je izazvao zvjersku nacionalnu mržnju, neviđen teror i bratoubilačko istrebljivanje. Nastojao je svim silama unijeti razdor i demoralizaciju da bi lakše našao što više suradnika i pomagača, da bi stvorio kvislinški aparat i vojsku koja će provoditi njegovu politiku. Na taj bi način okupator mogao najveći dio svoje vojske prebaciti iz Jugoslavije na istočni front protiv Sovjetskog Saveza.

Interesne sfere između Italije i Njemačke Hitler je dopunio. Horthyjevoj Mađarskoj dodijelio je Bačku, Baranju, Međimurje i Prekomurje, da bi je što više pridobio za saveznika. Veći dio Makedonije i dio jugoistočne Srbije ustupio je koburškoj Bugarskoj. Kasnije se okupaciona zona Bugarske, uslijed sve žešće borbe protiv NOV-a, proširuje gotovo na cijelu užu Srbiju. Albaniji, koja je bila pod talijanskim protektoratom, dodijeljena je oblast Kosova i Metohije i zapadni dio Makedonije. Kao što je poznato, Italija je pripojila Dalmaciju, veći dio Hrvatskog primorja, gotovo sve otoke i Boku Kotorsku, a okupirala je dio Slovenije i Crnu Goru. Njena zona vojnog djelovanja proširila se i na polovicu teritorija Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Njemačka je anektirala Štajersku i Gorenjsku, a stavila je pod okupacioni režim najveći dio Srbije i Banat. Zona vojnog djelovanja Njemačke širila se i dodirivala s talijanskom u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Sandžaku i Kosovu i Metohiji. Oko razgraničenja teritorijalnih zona u Jugoslaviji održane su dvije konferencije, i to predstavnika okupatora i NDH u Beču 18. aprila, a odmah potom između grofa Ciana i Ribbentropa od 20. do 22. aprila 1941. godine.

Na stranu fašističkog okupatora otvoreno se stavio gotovo cio aparat državne administracije, žandarmerije, policije, mnogobrojni kotarski načelnici i bilježnici, znatan dio oficirskog kadra stare kraljevske vojske, koji je svoje vojno stručno iskustvo stavio na raspolaganje kvislinškim vlastima i pomogao im da znatno brže stanu na noge.

Jedan dio petokolonaške buržoazije otvoreno se i odmah stavio na raspolaganje fašističkom okupatoru koji je preko njih i starog državnog aparata uspostavio okupacionu kvislinšku upravu.

Druga grupa buržoazije, bježeći na Zapad, formalno se u početku izjašnjavala protiv fašističkog agresora, vješto ubacujući parolu o čekanju oslobođenja koje će donijeti glavne sile antihitlerovske koalicije. Propovijedajući da još nije vrijeme za borbu, težila je da pasivizira narodne mase da ne idu u borbu protiv okupatora, kako bi poslije pobjede nad fašizmom lakše osigurala povratak stare monarhističke Jugoslavije. Kada se ustanak, uprkos kočenju izbjegličke vlade u Londonu, razbuktao, buržoazija organizira četničku vojsku koja je u početku ustanka vješto taktizirala i formalno surađivala s partizanskim snagama, da bi već novembra 1941. zabila nož u leđa ustanku, četnička vojska se ubrzo otvoreno stavila na stranu okupatora, boreći se protiv NOP-a ogorčeno sve do kraja rata.

Osnovna zamisao razbijanja Jugoslavije bila je stvaranje Nezavisne Države Hrvatske. Oko toga tko će imati veći utjecaj i dominaciju u novostvorenoj marionetskoj državi vođena je zakulisna borba između Njemačke i Italije, mada su se ranije o tome načelno dogovorili.

U početku stvaranja NDH glavnu riječ vodili su Nijemci. Njemačke trupe prve su ušle u Zagreb. Grupa pronjemački orijentiranih ustaških rukovodilaca iz zemlje već je 10. aprila 1941. proglasila novu državu. Protalijanska grupa ustaša, pod Pavelićevim rukovodstvom, još je bila duboko u Italiji i tek se prikupljala.

Talijanske pretenzije na dominaciju u okupaciji Jadrana i Dalmacije, zatim Crne Gore i Albanije, ispoljavale su se odavno, ali talijanska iredenta nije se tada više zadovoljila dodijeljenom ulogom i ograničenim ciljevima, jer su njeni apetiti bili mnogo veći. Učešćem talijanskih vojnih snaga u ratu protiv Jugoslavije, iako su te trupe umarširale u našu zemlju uglavnom bez borbi i s dosta zakašnjenja, Mussolini je izrazio svoje pretenzije na potpunu dominaciju u Hrvatskoj, koja je trebala da mu posluži kao baza za sve veći utjecaj i penetraciju na Balkan i u Podunavlje. Stoga mu je za ostvarenje utjecaja u NDH mogao korisno poslužiti dugogodišnji emigrant i šef ustaškog pokreta Ante Pavelić, kome su Talijani dali ne samo politički azil nego i svakovrsnu podršku, nadajući se da će im se trud isplatiti kada dođe moment razbijanja Jugoslavije.

U početku su sve ustaške grupe i u emigraciji i zemlji, u svojoj težnji da dođu na vlast u Hrvatskoj, vidjele i tražile oslonac u Italiji. Vidjevši

sve veće uspjehe Njemačke na bojnom polju, koja je u munjevitom ratu pokorila gotovo cijelu Evropu, razočarane neuspjesima Italije u Grčkoj, pojedine grupe ustaša, naročito u zemlji, sve su se više opredjeljivale za Njemačku, smatrajući da će ih Hitler prije dovesti na vlast.

Početkom aprila 1941. godine jedna delegacija istaknutih ustaša, Artuković, Benzon, Perčević i Rieger, odlazi u Berlin da traži podršku i mandat za proglašenje NDH. Nijemci su igrali na Vlatka Mačeka, nadajući se da će on preuzeti vlast i proglasiti samostalnu Hrvatsku pod njihovom dominacijom. Za Nijemce je bilo svakako korisnije da daju prednost legitimnom predsjedniku najjače stranke u Hrvatskoj, u koju bi mase bar u početku imale više povjerenja nego u grupu ustaških terorista predvođenih Pavelićem.

I Italija je, kako smo ranije izložili, neko vrijeme računala s Mačekom i vodila preko njegovih predstavnika vrlo konkretne razgovore. Pošto se Maček sporazumio s Cvetkovičem i ušao u njegovu vladu, Talijani su ponovno aktivirali Pavelića, ponašajući se po staroj poslovici: »Bolje vrabac u ruci, nego golub na grani«. U svom dnevniku grof Ciano piše 13. septembra 1939. godine:

> ... *»Na kraju Mussolini dokazuje da mora dobiti svoj dio plijena u Hrvatskoj i Dalmaciji.«*[1]

Već 22. septembra Ciano nastavlja:

> ... *»Trebamo čekati i biti spremni da i mi ugrabimo svoj dio plijena u Hrvatskoj i Dalmaciji. Duce je već sastavio za tu svrhu armiju pod zapovjedništvom Grazianija. Ja sam počeo mobilizirati svoje hrvatske prijatelje u Italiji i samoj Hrvatskoj.«*[2]

Naravno, ti su mu hrvatski prijatelji u Italiji Pavelić i njegova ustaška bratija, a u zemlji Maček i reakcionarno vodstvo HSS-a.

Grof Ciano je 23. januara 1940. primio u posjet Pavelića i utvrdio plan političke akcije i Pavelićeve obaveze prema Italiji. Tu su se zapravo dogovorili o kupoprodaji Dalmacije i Hrvatskog primorja. O tome sastanku u svom dnevniku grof Ciano piše:

> ... *»Primio sam Pavelića. Anfuso je vodio zapisnik o razgovoru. Pavelić je odlučan i staložen čovjek, zna što hoće i ne boji se odgovornosti, samo da postigne svoj cilj. Utvrdili smo najvažnije točke priprema i akcija«.*[3]

[1] Dnevnik grofa Gana, str. 101.
[2] Dnevnik grofa Cana, str. 105
[3] Dnevnik grofa Cana, str. 149.

Prodaja Dalmacije i Primorja; sastanak Mussolini-Pavelić

Talijansko-njemačka igra oko Jugoslavije i kasnije oko Hrvatske nastavlja se i dalje. U toji igri Ante Pavelić je bio najobičniji pion i oruđe u rukama talijanskih fašista. Čas je bio aktualan i tražilo se da bude aktivan, a čas da miruje, što je sve zavisilo od uspjeha politike pridobijanja Jugoslavije kao cjeline za svog saveznika. Pavelić je slijepo slušao. Slušao je kada je trebalo da podmeće paklene strojeve i da vrši terorističke diverzije u zemlji kada je to odgovaralo njegovim gospodarima, učestvovao je po njihovom nalogu u organiziranju atentata na kralja Aleksandra, pristajao je na privremeno uklanjanje i internaciju kada je to zahtijevala situacija i interesi fašističkih gospodara, da bi se po njihovom nalogu ponovno aktivirao kada je nova vlada Cvetković-Maček naglašavala jedno vrijeme neutralnost koja se nije poklapala s politikom uvlačenja Jugoslavije u blok sila Osovine. Poslije potpisivanja Trojnog pakta od strane vlade Cvetković-Maček, Pavelić je bio ponovno zaobiđen i odbačen u stranu, da bi nekoliko dana nakon rušenja toga pakta ponovno bio angažiran u službi talijanskog imperijalizma za razbijanje Jugoslavije.

Talijanski vlastodršci raspolagali su Pavelićem kako su htjeli i kada su htjeli. On im je dobro došao sada kada je propao pokušaj pridobivanja Jugoslavije na miran način. Paveliću je bila potrebna Italija da pošto-poto dođe na vlast, pa makar morao za to prodati i kožu rođenog oca. Za vlast mu nije bilo teško dati Jadran, otrgnuti dijelove tijela naše zemlje kao što su Dalmacija, Primorje, Međimurje.

Prvih dana marta 1941. Pavelića je iz Firenze pozvao u Rim barun Feraris, šef kabineta vršioca dužnosti ministra vanjskih poslova Italije Filipa Anfusa, jer se grof Ciano nalazio na vojnoj vježbi u zrakoplovnoj jedinici u Foggi (od januara do aprila 1941). Tom prilikom Feraris je stavio Paveliću do znanja da Italija, s obzirom na odnose sa Jugoslavijom i njeno predstojeće pristupanje Trojnom paktu, želi da se ustaška organizacija ponovno dezaktivira i da talijanskoj diplomaciji ne pravi teškoće. Pavelić na to bez pogovora pristaje.

Poslije raskida Trojnog pakta, već 29. marta 1941, Mussolini prima Pavelića prvi put otkako se našao kao emigrant u Italiji. Filipo Anfuso u svojoj knjizi »Od palače Venezia do Gardskog jezera« piše:

> *»Mussolini nije ušao ni u Atenu ni u Bizertu, ali je zato stigao u Ljubljanu nekoliko sati prije Nijemaca, a u Zagreb je poslao Antu Pavelića, budućeg šefa hrvatske države, ducea (poglavnika) Hrvatske.*
>
> *Pošto je pala odluka o Pavelićevu odlasku u Hrvatsku, morao sam ga odvesti k Mussoliniju. Rekao sam Duceu da mi, bez obzira na ružičaste izglede budućnosti Ante Pavelića, njegovo agitatorsko značenje ne izgleda dostojno da ga izložimo službenim počastima Palače Venezia. On se složio s time, pa sam potajno otpratio šefa ustaša u vilu Torlonia, privatno*

obitavalište Ducea. Mussolini nije našao ništa bolje nego da ga primi u skromnoj blagovaonici.«[1]

Pavelića je Simovićev puč zatekao u Firenzi. Dr Ercole Conti, generalni inspektor talijanskog ministarstva unutrašnjih poslova, došao je 26. marta 1941. u Firenzu i saopćio Paveliću da mora otputovati u Rim na poziv ministarstva vanjskih poslova.

Anfuso, kao šef Cianovog kabineta i njegov zamjenik, imao je potpun uvid u odnose između Pavelića i talijanskih službenih vlasti od 1936. do 1942. godine. Barun Feraris, šef Anfusova kabineta, bio je referent za hrvatsko pitanje. U talijanskom ministarstvu inozemnih poslova Anfuso je i sam nekoliko puta razgovarao s Pavelićem. Dnevnik grofa Ciana i Anfusova knjiga: »Roma-Berlin-Salo« (izdana u Milanu 1950), djela dvojice glavnih aktera u stvaranju NDH, otkrivaju potpuno izdajničko lice Pavelića i njegovih ustaša.

Mussolini je primio Pavelića s riječima: »Addesso e il vostro momento!« (Sada je vaš čas!)

Cio problem tih razgovora nije bio u tome da se Pavelić cjenka i pregovora koliko mora Talijanima platiti, ustupajući im naše teritorije što su ga do sada izdržavali i što ga dovode na vlast, nego u tome kako da se izbjegnu teškoće i zavaraju hrvatske mase zbog prodaje zemlje i kako da se što je moguće više sačuva forma tog čina izdaje.

Anfuso o tome razgovoru piše:

»On (tj. Pavelić) potvrđuje prijašnje obaveze prema Italiji, preuzima garanciju da će ih izvršiti, raspršuje svaku sumnju u pogledu lojalnosti. Premda ga Nijemci podržavaju, zna što duguje Italiji, koja je do tada nastojala da mu pribavi njemačko kumstvo. Srž čitavog pitanja je Dalmacija. Hoće li Poglavnik moći, i u kojoj mjeri, zadovoljiti težnje svojih zemljaka nasuprot talijanskom iredentizmu? Pavelić ne krije da će to biti teško. Mussolini izgovara riječ: ,Dalmacija'. Pavelić potvrđuje i odgovara ,Hrvatska', ili još bolje, ,hrvatsko-talijanska unija'. Pavelić nije ni pokušao da izbjegne problem Dalmacije. On će uvjeriti dalmatinske Hrvate o prednosti federacije s Italijom i tako ih pripraviti na venecijanske zahtjeve i uvjeriti konačno Mussolinija da će u Split i Šibenik ulaziti na velika vrata Zagreba.

Paveliću je najvažnije da stigne u Zagreb prije nego dođe do drugih rješenja, koja bi onemogućila rješenje da se vlast preda ustašama. Premda taj plan ima podršku Hitlera, Pavelić se boji da kakva nepredviđena promjena germanskog raspoloženja ne bude uzrok da izgubi prijestolje poglavnika. Mussolini se nalazi pred rješenjem jadranskog pitanja, koje za njega ne dolazi nenadano, jer ga nosi u sebi već dugo godina, rješenje suviše zavodljivo, ali i suviše radikalno, a da ne bi pobuđivalo bojazan da iza garancija, koje je dao Pavelić, ipak ne dođe do skidanja pitanja Dalmacije s dnevnog reda ili do potpune njemačke kontrole nezavisne

[1] Citati uzeti iz knjige S. Balen, Pavelić, Zagreb 1952..

Hrvatske, čime bi postali bespredmetni sporazumi zaključeni s hrvatskim agitatorom.

Iz čahure agitatora izvukao se državnik; Pavelić je ponizan i miran pred Mussolinijem; riječi su mu prožete umjerenošću, koja otkriva njegov napor da postupa kao političar, a ne više kao terorist.

Kad Hrvati budu uvjereni, veli Pavelić, da ne postoje više političke i administrativne nesuglasice s Talijanima, dalmatinsko pitanje neće imati nikakva razloga postojanja.

Mussolini je zaključio s riječima da ne vidi nikakva razloga da Pavelić ne pođe u Hrvatsku, zatim mu je ponovno, vjeran principu da razgovor zaključi s izvjesnim rezultatom, izložio pred kraj audijencije da će talijanska vlada, čim Poglavnik dođe u Zagreb, početi s pregovorima o sporazumu, inspiriranom ovim razgovorom.«

Poslije toga sastanka Duce je naredio da Radio-stanica Firenza iza 22 sata emitira vijesti kao radio-stanica Glavnog ustaškog stana pod imenom »Velebit«. Dogovoreno je tada s Mussolinijem, i sutradan s državnim tajnikom talijanskog ministarstva rata, generalom Soduom, da se internirane ustaše pokupe po Italiji i da se koncentriraju u jednom logoru u sjevernoj Italiji. Paveliću je dodijeljen kao pratnja i ispomoć potpukovnik Sangiorgio, koji treba da ga s inspektorom Contijem doprati do Zagreba.

Ustaše se prikupljaju u logoru u Pistoji i do 10. aprila 1941. bilo ih je oko 250.[1] Tu su dobile talijansko naoružanje i uniforme, dodavši samo na kape slovo »U«, hrvatske zastavice i noževe za pojaseve. U logoru u Pistoji ustaše su preko radija čule da je Slavko Kvaternik proglasio Nezavisnu Državu Hrvatsku.

Proglašenje Nezavisne Države Hrvatske

Dok su Talijani pripremali Pavelića i prikupljali rasute ustaše po Italiji, dotle je Veesenmayer, predstavnik Ribbentropovog ministarstva vanjskih poslova Trećeg Reicha, nastojao da Njemačka uspostavi NDH. Po nagovoru Veesenmayera, pronjemački orijentirani ustaški eksponenti u Zagrebu bili su spremni da prihvate Mačeka kao šefa hrvatske države. Maček je odbio njemački prijedlog da stane na čelo nove države, jer nije vjerovao u krajnju pobjedu sila Osovine. Pored Veesenmayera, to mu je kasnije ponudio i njemački general koji je sa svojim trupama pristigao u Zagreb, kao i oficir Gestapoa Nassenstein. Maček sve te prijedloge odbija, ali pristaje da izda proglas u kojem od hrvatskog naroda i svojih pristalica traži da iskreno surađuju sa novom vlašću. O tome

[1] Postoje različiti podaci o broju ustaša koji su krenuli s Pavelićem iz Italije. Njemački poslanik u Rimu Mackensen govori o 300 ustaša. Ustaški list »Hrvatski narod« od 11. IV 1941. govori o 340 ljudi. V. Maček u svojim memoarima piše o 200 ustaša.

tragičnom trenutku Pavelićev vojskovođa Slavko Kvaternik na suđenju izjavljuje:

> *»Ja sam došao u stan gosp. Mačeka bez oružja, a u mojoj pratnji bio je gosp. Veesenmayer, koga ja nisam zvao. Kada sam došao Mačeku, bila je tu cijela njegova oružana garda, konjanici. Sjedili su u sobi on i Košutić. Ja sam rekao dru Mačeku, jer on nije otcijepio od Simovićeve vlade Hrvatsku, da ću ja to učiniti danas na radiju, pa bi trebalo radi održavanja kontinuiteta volje naroda i legaliteta vodstva, da on da jednu sličnu izjavu, i to nasigurno, jer mi je stalo do toga da bude održan red i mir, da to ne bude revolucionaran akt, nego akt koji proizilazi iz volje i naroda i njegovih predstavnika. Gospodin Maček je na to s malo riječi razgovarao s ing. Košutićem kraj stola. Košutić je sjeo na stolicu, a ja sam se okrenuo prema drugoj sobi, jer sam mislio da oni imaju nešto da se dogovore i nisam htio prisluškivati. Maček je diktirao Košutiću i oni su izražavali međusobna mišljenja. Ja se nisam pačao u to ni jednom riječi, a kad je bilo gotovo, Košutić je prepisao to na jednoj dugačkoj cedulji i uručio mi tu cedulju. Ja sam pročitao cedulju i u toj cedulji je stajalo da se narod poziva da podrži novo stanje, da održi red i mir i da podupre vlast. Ja sam se zahvalio i otišao direktno na radio s ceduljom. Na radiju sam najprije govorio ja, a stajao sam kad je iza mene spiker pročitao izjavu Mačekovu.«*

Prije nego što je preko radija pročitao svoj proglas o proglašenju NDH, Kvaternik dobija podršku komandanta Mačekove zaštite Zvonka Kovačevića, šefa policije Vragovića i komandanta Subašičeve žandarmerije, generala Tartalje.

Veesenmayer je još jednom, 10. aprila 1941. oko *16* sati, razgovarao s Mačekom i nastojao ga privoliti da odstupi od ranije odluke i da preuzme vlast u Hrvatskoj. Maček nije ni ponovni poziv prihvatio, ali je rekao da je spreman javno izjaviti kako predaje vlast Kvaterniku i da će se obratiti narodu i svojim pristalicama da priznaju novo stanje i da surađuju s novom vlašću. Proglas o proglašenju NDH Kvaternik je čitao preko radija oko 17 sati i 45 minuta.[1] Odmah poslije proglasa spiker je pročitao Mačekov proglas.[2] Njemačka oklopna divizija, pod ko-

[1] Hrvatski narode!

Božja providnost i volja našeg saveznika te mukotrpna višestoljetna borba hrvatskog naroda i velika požrtvovnost našeg poglavnika dra Ante Pavelića te ustaškog pokreta u zemlji i inozemstvu odredili su da danas pred dan uskrsnuća Božjeg sina uskrsne i naša nezavisna hrvatska Država.

Pozivam sve Hrvate, u kojem god oni mjestu bili, a naročito sve časnike, podčasnike i momčad cjelokupne oružane snage i javne sigurnosti, da drže najveći red i da svi smjesta prijave zapovjedništvu oružane snage u Zagrebu mjesto gdje se sada nalaze, te da cijela oružana snaga smjesta položi zakletvu vjernosti Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i njenom Poglavniku.

Cjelokupnu vlast i zapovjedništvo cjelokupne oružane snage preuzeo sam danas kao opunomoćenik Poglavnika. (Narodne novine od 11. IV 1941.)

[2] Pukovnik Slavko Kvaternik, vođa nacionalističkog pokreta u zemlji, proglasio je danas slobodnu, samostalnu i nezavisnu državu na cjelokupnom historijskom teritoriju hrvatskog naroda, te je današnjim danom preuzeo vlast u svoje ruke.

mandom generala Kühna, ulazi u Zagreb istog dana oko 19 sati. Lukavi Veesenmayer vrlo je vješto izrežirao to proglašenje nove države, naravno bez ikakvog udjela i utjecaja Talijana.

Poslije čitanja tih proglasa, Kvaternik telegramom obavještava Hitlera da je od Mačeka, potpredsjednika jugoslavenske vlade i predsjednika HSS-a, dobio ovlaštenje o preuzimanju vlasti i moli priznanje NDH.

Proglašenje NDH od pronjemački orijentiranih ustaša u zemlji unijelo je pometnju u redove ustaša emigranata u Italiji i zebnju kod samog Mussolinija. Talijanski krugovi i sam Pavelić saznali su preko radija vijest o proglašenju NDH i Mačekovom priznanju ustaške države. Jačanje utjecaja Nijemaca u NDH značilo je dominaciju Nijemaca na Balkanu i njihovu penetraciju u bazen Sredozemlja. Sada je to izraženo mnogo više nego što su Talijani mogli vjerovati. Na svim ranijim sastancima njemački partner ih je uvjeravao u prioritet talijanskih interesa u Hrvatskoj i Sredozemlju. Zato Mussolini već 11. aprila 1941. prima, sada u službeni posjet, Pavelića i traži od njega ponovnu potvrdu ranije datih obaveza prema Italiji. Oba diktatora ocjenjuju da će oko Dalmacije biti teškoća, ali Pavelić sluganski predlaže personalnu uniju ili federaciju Hrvatske i Italije. Tako bi Italija preko Zagreba došla ne samo do Dalmacije nego i do cijele Hrvatske. Pavelić je tom prilikom istakao da će odmah, čim dođe u zemlju i preuzme vlast, započeti državne razgovore 0 svim tim teritorijalnim pitanjima na bazi datih obaveza. Tada je Pavelić dobio odobrenje za odlazak u zemlju sa svojom ustaškom vojskom, koja je brojala - kako smo kazali - nešto oko 250 ljudi.[1]

Tada Mussolini još nije znao o Hitlerovoj odluci da uskoro kreće u napad na SSSR i da će samo zbog toga prepustiti Italiji prioritetni utjecaj u Hrvatskoj. Zbog toga se Mussolini grčevito drži Pavelića kao u tom momentu jedinog svog aduta i zadovoljava se Dalmacijom 1 Hrvatskim primorjem. Od Pavelića traži, prije nego što dođe na vlast, jasna i čvrsta obećanja. Pavelić je bio obavezan da čim dođe na vlast dade javnu izjavu o svim obavezama NDH prema Italiji, prije nego što dođe do priznavanja nove države. Ali od Pavelićevog polaska iz Italije i dolaska do Zagreba te davanja obećane javne izjave desilo se više toga

Pozivam sav hrvatski narod da se novoj vlasti pokori. Sve pristaše Hrvatske seljačke stranke, koji su na raznim upravnim položajima, članove kotarskih odbora, općinske načelnike, odbornike itd. pozivam da na svojim mjestima ostanu i s novom vladom iskreno surađuju«. Dr. Vlatko Maček

(»Hrvatske novine« br. 1 od 11. IV 1941.)

[1] Kvaternik je poslije proglašenja NDH poslao telegram Hitleru da je od Mačeka, potpredsjednika jugoslavenske vlade i vođe HSS-a, dobio sva ovlaštenja i moli vođu njemačkog Reicha da prizna novu državu. Sebe je proglasio Poglavnikovim zamjenikom, a dra Budaka je imenovao predsjednikom vlade, tj. šefom »Hrvatskog državnog vodstva« kao vrhovnog organa vlasti, Slavka Stancera zapovjednikom vojske i mornarice, a dra Josipa Dumandžića gradonačelnikom grada Zagreba. Premda je Pavelić o svemu ovome saznao preko radija, isto tako je Kvaternik preko ustaša iz Beča tek iz. aprila saznao da je Pavelić, s na brzinu skupljenim ustašama, krenuo iz Italije prema Zagrebu.

što osvjetljava svu težinu ustaške izdaje najhitnijih interesa hrvatskog naroda.

Pavelić i grupa oko njega imali su tih aprilskih dana 1941. godine vrlo slabe veze sa zemljom. Sve vijesti u Firenzi dobivali su preko ostalih radio-stanica i štampe. Veza preko Rijeke i Sušaka, koju je tada držao trgovac iz Makarske Marijan šimić (kasnije ministar trgovine), bila je nedovoljna, neredovita i nije odgovarala trenutku u kojem se nalazio ustaški pokret. Tih dana je šef riječkog kanala javljao da je granica zatvorena i da nema nikakvih vijesti. Drugi kanal bila je pošta preko koje je vijesti slao major Adolf Sabljak, ali tim javnim putem nije se moglo bogzna što značajno saznati. Treći kanal bili su kuriri, odnosno turisti i putnici, što je također bilo neredovito, prema tome i nedovoljno.

Okupljanje ustaša u Pistoji trajalo je skoro desetak dana. Kako nije bilo vijesti iz zemlje, ustaški teroristi Marijan Šimić i Ante Godina dobili su zadatak da se svakako probiju, odnosno uspostave vezu s organizacijom u zemlji. Negdje prvih dana aprila našao se u Firenzi dr Erich Ferer, advokat iz Beča, koji je kao Himmlerov emisar posjetio Pavelića. Trebalo je, ukoliko se ne uspije s Mačekom, sondirati teren za eventualno Pavelićevo putovanje u Berlin na razgovor s Hitlerom. Za Pavelića, kao i za Talijane, ponašanje Nijemaca u vezi s uspostavljanjem samostalne hrvatske države nije bilo sasvim jasno. Nije bilo jasno ni to da li će Hrvatska dobiti status sličan Slovačkoj ili će biti na kraju tretirana kao i ostale nacije u Jugoslaviji, bez obzira na sve ranije propagandne izjave koje su mogle biti samo taktičke prirode dok se rat ne privede kraju. Tek kasnije se pokazalo da Nijemci od Hrvatske ne traže nikakve teritorijalne zahtjeve izuzev vojne suradnje i korištenja privrednih potencijala.

Tih aprilskih dana ustaška aktivnost u Italiji svodila se na slušanje raznih radio-stanica, a Pavelić je pripremao program za Radio-Firenzu, koja je u kasnim večernjim satima emitirala vijesti na našem jeziku pod imenom »Radio-Velebit«. Vijesti je čitao Pečnikar. Tek 10. aprila, dolaskom poslednje grupe sa Sardinije, okončana je koncentracija ustaša. Toga dana Pavelić je sa sinom Velimirom, Mijom Bzikom i talijanskim potpukovnikom Sangiorgiom posjetio ustaški logor. U početku su Talijani predlagali da se ustaše prebace na neki otok koji su Talijani držali u Kvarneru, na Cres ili Lošinj. Međutim, mogućnost manevriranja i ubacivanja u zemlju s ovih otoka bila je veoma smanjena i potpuno bi zavisila od talijanske mornarice. Zato je taj prijedlog otpao kao neprihvatljiv.

Još uvijek je Pavelić u nedostatku informacija smatrao da treba svoje ustaše ilegalno prebaciti u zemlju. Tih 250 ustaša trebali su predstavljati glavni oficirski kadar u ustaškoj vojsci, iako većina nije imala potrebnog vojnog obrazovanja, izuzev pojedinih oficira bivše austro-ugarske vojske, koji su poslije raspada Austro-Ugarske prišli frankovcima, odnosno ustašama. Bilo je i pojedinih oficira bivše jugoslavenske vojske, kao što su bili Tomislav Sertić, Sabljak i još nekoliko pojedinaca koji su pobjegli iz

zemlje i pridružili se ustašama. Naravno, kasnije, poslije uspostave NDH, u Pavelićevu je vojsku primljen velik broj oficira bivše vojske. Ali ustaška emigracija, na koju se Pavelić poslije povratka potpuno oslanjao, stvarala je određene teškoće u vođenju Vojnih jedinica. No zato su se isticali svojim znanjem stečenim u logorima u Italiji, gdje su bili stručno obučeni i osposobljeni za masovno uništavanje stanovništva, za klanje nedužnih ljudi, žena i djece, za paljevine, pljačku i rušenje svega onog što je ljudska ruka decenijima stvarala i stjecala.

Pred polazak iz Pistoje Pavelić je održao smotru ustaša[1], a paradu je predvodio major Stjepan Tomičić »Dabiša«. Prisutni su bili Vjekoslav Servatzy, Ivo Herenčić i Ante Moškov. Koliko su ustaše bile neobaviještene o događajima u zemlji, govori podatak da su tada, za vrijeme parade, preko Radio-Zagreba saznali da je načelnik grada Zagreba postao ustaša Jozo Dumandžić. Tada su svi potrčali u logor da čuju radio-vijesti. Tek kada se Pavelić sa svojom pratnjom vratio u Firenzu, saznao je od svoje žene da su u Zagrebu ustaše uzele vlast i da je Slavko Kvaternik izvršio proglašenje nove države u ime poglavnika Pavelića.

Događaji se brzo nižu i još nije sigurno da će Ante doći na vlast. Još se nije znalo da li su se saveznici o tome međusobno dogovorili. Osim toga, proglašenje je izvršeno pod tutorstvom i pokroviteljstvom Nijemaca, a Talijani su 10. aprila 1941. bili tek ozbiljnije uputili trupe u napad na jugoslavenski teritorij.

Veesenmayer, kao Ribbentropov opunomoćenik, i ostali njemački predstavnici proveli su to proglašenje pred sam ulazak njemačkih trupa s ljudima iz zemlje koji su bili pronjemački orijentirani. Pavelić nema nikakvog aranžmana s Nijemcima i očito zna da njegov mandat podržavaju samo Talijani, koji su u svim tim ratnim događajima u Evropi, pa i u ovima u Jugoslaviji, bili tek druga violina.

Osnova za sumnju je bilo. Još 8. aprila njemački konzul u Zagrebu sazvao je sjednicu kojoj su, osim konzula Freundta, prisustvovali predstavnik Ribbentropa E. Veesenmayer, predstavnik Wermachta dr H. Probst, dr Suster, Janko Tortić i inž. Carnelutti ispred HSS-a i Slavko Kvaternik, kao predstavnik hrvatskih nacionalista. Veesenmayer otvoreno odbija Pavelića kao budućeg poglavara Hrvatske, jer je previše eksponent Italije i obavezan na teritorijalne ustupke Talijanima. Iako je Kvaternik odbijao sumnje u Pavelića, Tortić istupa s ocjenom da bi dolazak Pavelića na čelo države značio katastrofu. Zbog tih neslaganja ne donosi se tada nikakav zaključak.

[1] Ustaška bojna koja je s Pavelićem pošla u zemlju imala je 6 satnija. Komandant bojne bio je spomenuti Tomičić-Dabiša, a zamjenik mu je bio Mijo Seletković. Zapovjednici satnija bili su: Ivan Devčić-Pivac, Nikola Zelić, Jerolim Katić, Rafo Boban, Ante Pejković i Kruno Devčić. Oficiri za vezu s talijanskom vojskom bili su: potpukovnik Sangiorgio i kapetan Tabaio.

Pavelić više osjeća nego što zna da njegov položaj kao budućeg šefa države nije baš tako siguran, iako je u njegovo ime proglašena državna samostalnost Hrvatske. On i tada daje Mussoliniju garanciju da će dobiti Dalmaciju i Hrvatsko primorje. Anfuso o tome piše:

> *»Pavelićeve su brige mnogostruke, a najteže su one koje će mu zadati mnoge njegove pristaše. Njima će trebati prikazati takvu sliku NDH po kojoj njen Poglavnik neće ispasti izdajica.«*

Stvaranje NDH bez Talijana dosta je šokantno djelovalo na sve njih u Italiji. Talijanska štampa bila je uzdržana i škrto je informirala o ulasku njemačkih trupa u Zagreb i o proglašenju NDH. Jedna vijest agencije Štefani, datirana iz Zagreba, govorila je o tome kako su Hrvati razočarani jer su očekivali slobodu, a vojnički su okupirani.

Sve je ovo bio razlog što je Mussolini požurio da pozove Pavelića da bi mu ovaj potvrdio ranije date garancije. Pavelić je na taj razgovor s Mussolinijem išao sam, bez svjedoka. Ali kasniji Rimski ugovori, koji su sankcionirali prodaju Dalmacije, većeg dijela Hrvatskog primorja i jadranskih otoka Italiji, govore o tome da su ti prvi kontakti Pavelića s Mussolinijem bili samo uvod u kasnije zvanično ustupanje tih naših krajeva, koji su pretrpjeli nebrojena zla i nevolje pod talijanskom okupacijom.

Karlovačka uvertira

Talijani su Paveliću, navodno, bili osigurali avion da bi što prije stigao u Zagreb. Sve tehničke pripreme bile su učinjene u Trstu u štabu druge talijanske armije. Ustaška grupa kreće 11. IV 1941. posebnim vlakom iz Pistoje u Trst, kamo stiže 12. IV izjutra. Pavelić s obitelji i ustaškom pratnjom posebno kreće i stiže u Trst već 11. IV oko 23 sata. Mjesne vojne i civilne talijanske vlasti službeno ga dočekuju. U Trstu je donesena odluka da Pavelić ne ide u Zagreb avionom. Sigurnije je i politički korisnije da u Zagreb stigne s cijelom grupom ustaških emigranata. Za svaku eventualnost.

Ali Paveliću još nije jasna situacija u zemlji. Nema podrobnijih podataka o ratnim događajima ni o stvarnoj situaciji oko preuzimanja vlasti od strane ustaša. Vrše se pripreme da se Herenčić avionom prebaci u okolicu Zagreba, gdje bi mu navodno ustaše stavile na raspolaganje oko 2000 studenata i đaka radi širenja i uspostavljanja ustaške vlasti. Širi rajon Zagreba potrebno je osigurati od eventualnih ostataka jugoslavenske vojske ili mogućnosti neke druge diverzije. Pavelić želi obezbijediti svoj siguran povratak. Herenčić od Pavelića dobiva dva pisma: za njemačkog komandanta i za Slavka Kvaternika. Pavelić također osjeća potrebu da Ivo Herenčić usmeno prenese Kvaterniku da su od Talijana dobili

garancije da neće od njih tražiti ništa izuzev što će privremeno okupirati neke otoke iz vojno-operativnih razloga.

Poslije povratka iz štaba komandanta druge talijanske armije, generala Ambrosija, Pavelić odustaje od slanja Herenčića u zemlju, jer ga je talijanski komandant obavijestio da je njegova vojska na prilazima Karlovcu i da je put slobodan. Poslije prikupljanja vozila ustaška kolona tek iz. aprila 1941. oko 22 sata nastavlja put u Jugoslaviju.

U Sušak su stigli 13. aprila oko 2 sata ujutro. Sve same talijanske zastave. Dalje kroz Gorski kotar već se vide hrvatske zastave. Iz Delnica Pavelić telefonom razgovara sa Slavkom Kvaternikom i ugovara s njim sastanak u Karlovcu 13. aprila oko *16* sati. U Vrbovskom Pavelića pozdravlja dr Lovro Sušić (kasnije ustaški ministar), zatim u Ogulinu dr Milovan Zanić, Jure Pavičić, Ivo Bogdan i dr. (kasnije ministri i visoki funkcioneri u NDH). U Dugoj Resi, na putu između Ogulina i Karlovca, Pavelićevu kolonu presrela je njemačka delegacija predvođena Veesenmayerom. Pavelić prelazi ü Veesenmayerov »mercedes« i odlazi s njim u Karlovac. Mercedes je vozio njemački potpukovnik Saltzer, pomoćnik njemačkog vojnog atašea u Beogradu, tako da se Pavelić nije stigao javiti ni svojoj pratnji, ni talijanskom oficiru za vezu, potpukovniku Sangiorgiu. U Karlovcu ga tek oko 20,30 sačekuju Slavko Kvaternik i grupa ustaša te njemačkih i talijanskih oficira. Njemački general, komandant divizije u Karlovcu, pozdravlja Pavelića i obraća mu se riječima: »Gospodine šefe države.«[1]

Pavelić je u Karlovcu održao duži sastanak s Veesenmayerom. Pavelić pozdravlja njemačkog predstavnika riječima da je Hrvatska i u prošlom ratu bila saveznik Njemačke, da Hrvati nisu Slaveni nego gotskog porijekla i da će i sada lojalno surađivati s Trećim Reichom. Veesenmayer izražava želju da Pavelić što prije dođe u Zagreb, da bi se provelo i formalno priznanje Hrvatske od strane Trećeg Reicha. Veesenmayer traži od njega da već sutradan, 14. aprila, krene u Zagreb. Sada de facto Pavelić nudi ostatak Hrvatske Nijemcima, jer je Dalmaciju, jadranske otoke i Primorje već prodao Italiji.

Cim je ustaška grupa iz Pavelićeve kolone stigla u Karlovac, počela je pljačkati mirne građane. O tome je na suđenju Slavko Kvaternik rekao:

> *»Dobio sam obavijest od redarstva u Karlovcu da ustaše zalaze u tuđe kuće i oduzimaju građanima dragocjenosti. Tu je uslijedila moja intervencija (kod Pavelića) i protest s riječima: »Molim te, provedi najstrožu istragu i kazni krivce, jer ovo je žalostan početak«.*

Isto veče Veesenmayer i S. Kvaternik vraćaju se u Zagreb, a Pavelić odlazi u stan predsjednika karlovačkog suda, dra Ante Nikšića, koji je

[1] U Karlovcu Pavelića, osim Kvaternika, sačekuju dr Artuković, dr Benzon, Muftić, Vršić, prof. Blažeković, dr Kaić, Jakčin, Rajković, dr Jerec, Jelić (Ivo), Malivuk i dr.

kasnije postao njegov ministar unutrašnjih poslova. Pavelić ostaje u Karlovcu, jer je dobio obavještenje da Anfuso hitno dolazi u Hrvatsku. Mussolini je nestrpljiv jer ne dobiva nikakve vijesti od Pavelića. Boji se da ga Nijemci potpuno ne obrlate i da Talijani ne izgube svaki utjecaj u Hrvatskoj. Poslije neuspjeha u Grčkoj, ranijeg neuspjeha u Abesiniji, zatim neuspjeha u Francuskoj, nipošto ne smije izgubiti ovu igru s Pavelićem. U protivnom, talijanska politika doživjet će totalan krah.

Mussolini je vrlo nervozan i traži od Pavelića javnu izjavu o pravima Italije na Jadranu, pa tek onda pristaje da zvanično prizna NDH. To bi bila nekakva garancija da Nijemci neće niti pokušati da ih izguraju iz igre. Ali Pavelić niti ne misli da igra na kartu suprotnosti interesa i borbe među osovinskim partnerima i da spriječi prodor Talijana na Jadran ili bar da se umanje koliko je to moguće njihovi teritorijalni zahtjevi. Kao sitni piončić uporno čeka u Karlovcu Anfusa, v. d. ministra vanjskih poslova Italije.

Anfuso u već spomenutoj knjizi opisuje Mussolinijevu uznemirenost:

»Kad su jednom Pavelić i ustaše otišli, o njima se više ništa nije čulo, odnosno vrlo malo. Prvo pitanje koje mi je Mussolini postavio prilikom jutarnjeg referata bilo je: ‚Sto znate o Paveliću? Odgovorio sam da ne znam mnogo, izuzev da se bez teškoća vratio u Hrvatsku i da je Wilhelmstrasse pripravna da prizna njegovu vladu.

Mussolini je tada promijenio pitanje: ‚A Dalmacija? pitao me niti ne izgovorivši Pavelićevo ime ...

Četiri ili pet dana nakon odlaska Hrvata, jednog lijepog jutra stajao sam uza stol u ‚Palači Venezia', u uniformi admirala, detalj koji sam dosad propustio spomenuti. (Talijanski diplomati su u to doba nosili admiralske uniforme)... Dok smo zajedno ocjenjivali kada i kojeg bi dana Pavelić, dobivši priznanje svoje vlade, mogao početi, kako je obećao, da se bavi problemima ocrtanim u toku razgovora u vili ‚Torlonia', Mussolini me živo prekinuo:

‚Ne vidim jasno', uzviknuo je. ‚Hrvate su već obradili Nijemci. Ako ne njega, a ono bar njegove emisare: Kvaternika i druge! Otkuda ja to znam? Budemo li dulje čekali, Berlin će nam predložiti da \zajedno priznamo hrvatsku vladu, a osim Pavelićevih izjava nemamo nikakve garancije da će poštovati talijanska prava u Dalmaciji!'

Lijepo sam mu rekao - nastavlja Anfuso - da se Pavelić već prije toga, još mnogo određenije nego u vili ‚Torlonia', obavezao da priznaje talijanske aspiracije na Jadranu, ali ga nisam uspio uvjeriti...

‚To je pitanje koje treba da se stavi na dnevni red i riješi prije nego Nijemci stvore nepopravljivu situaciju. Mogu vjerovati u Pavelićevu riječ - produžio je Mussolini - ali što će on učiniti nađe li se pred njemačkim vetom! Pavelić je jedini pion koji držimo na balkanskoj ploči i ne smijemo dopustiti da nam ga otmu.'

U taj čas, pozvavši tajnika Sebastiana telefonom, Mussolini je naredio da pripreme sve potrebno da me prebace u Zagreb, sat kasnije, još u admiralskoj uniformi, ličnim Mussolinijevim avionom. Primljeni nalozi bili su takvi da im se nije smjelo prigovoriti, i ubrzo sam se našao u zraku

na putu prema Zagrebu, a da nisam znao da li je ,hrvatski vođa' tamo prispio, a još manje da li su napokon stigli i Nijemci. Primio sam od Ducea ovu uputu: postići od Pavelića, prije nego što Italija službeno prizna njegovu vladu, javnu i svečanu izjavu koja ga obavezuje da odredi granice nove hrvatske države, vodeći pri tome naročito računa o talijanskim interesima u Dalmaciji«.

Uzalud su S. Kvaternik i Veesenmayer sutradan čekali Pavelića da dođe u Zagreb. Oni ga uporno traže telefonom, da bi, najzad, ponovno išli u Karlovac. Anfuso je hitno avionom stigao u Zagreb, ali također nije našao Pavelića. »Saznao sam« - kaže Anfuso - »da se Pavelić skriva u Karlovcu, očekujući ulazak u Zagreb, gdje situacija još nije bila čista«.

Pavelić izjavljuje da u Karlovcu čeka odgovor Berlina, koji je očekivao nakon razgovora s Veesenmayerom. Čitava ta trka oko kupoprodaje Hrvatske između Njemačke i Italije odvija se u Karlovcu kao kakva kazališna predstava. Takav razvoj događaja nesumnjivo je uvjetovalo iznenadno ustajanje naših naroda protiv Trojnog pakta jer su na brzinu pripremljene koordinirane operacije protiv Jugoslavije, iako je opća varijanta napada postojala otprije. Zbog vremenskog tjesnaca, mnoge stvari među osovinskim partnerima nisu bile dogovorene. Sada se svaka minuta koristi da svaka strana dobije što veći zalogaj. Tko prije i bolje povuče figuru na šahovskoj tabli, taj dobija partiju. Anfuso o toj predstavi u Karlovcu piše:

»Kad je došao Pavelić, pogledao me je začuđenim pogledom od glave do pete i kleo se da se ništa nije promijenilo u njegovim namjerama. Zabavljen da uspostavi prvi dodir s hrvatskim stanovništvom, nije još imao vremena - rekao mi je - da konkretizira obaveze koje je preuzeo prema Mussoliniju, ali da, računa, s tim neće zakasniti. Odgovorio sam mu da sastavljanje i potpisivanje sporazuma zahtijeva vremena. Sada mi je potrebna izjava, kojom bi se obavezao na svečan način, a koja bi istovremeno oslobodila Mussolinija sumnje u pogledu budućeg statusa Dalmacije«.

Usred toga razgovora upao je u sobu Slavko Kvaternik, koji je ponovno došao u Karlovac s Veesenmayerom čim su čuli da je Anfuso u Karlovcu. Anfuso je uspio Pavelića odvući na stranu i s njim razgovarati, o čemu u svojoj knjizi govori.[1]

»Izložio sam mu iznova Mussolinijevo stanovište i ukazao na to da nije čas za razmišljanje. Pavelić me pitao u kojoj formi treba da se sastavi

[1] Pavelić je uvijek u najvažnijim pregovorima vodio razgovore sam bez prisustva i jednog svog suradnika. To je činio i s drom Anfusom i s Cianom u Ljubljani i ranije s Cianom i Mussolinijem u vili Torloniji i Palazzo Venezia i Casertanom itd.

izjava. Odgovorio sam mu da je dosta telegram, koji bi on uputio Mussoliniju i od kojeg bih ja uzeo kopiju radi objavljivanja u Italiji. Dodao sam da bi takva poruka proizvela na Ducea najbolji dojam i da je to cilj mojeg posjeta. Sto se tiče srži tog pitanja, o tome će se diskutirati između Talijana i Hrvata u zajednici misli, kako je sam odredio u vili Torlonia.

,Nije u pitanju tekst telegrama ili karakter obaveze' - odgovorio je Pavelić. - ,Znam da je Mussolini prijatelj hrvatskog naroda i da će sporazumi, koji treba da se zaključe, biti u obostranom interesu. Pitanje... - postao je ozbiljniji - to su Nijemci. Ne mogu učiniti takvu poruku bez njihova pristanka. Ako oni poslije toga budu nezadovoljni... Vi me razumijete?'

Bila je to noć - nastavlja Anfuso. - Izložio sam mu zašto je taj čas najpogodniji da uspostavi vezu s moćnicima u Wilhelmstrasse. Pođe li mu za rukom da uhvati povjerljiva čovjeka, to je najbolji sat da dobije pristanak Berlina. Ne tiče me se to, ali sam ga uvjerio da će nam pomoći Fiihrerova besanica«.

O situaciji u Karlovcu, o toku razgovora s Pavelićem i o mišljenju njemačkog predstavnika Anfuso je htio obavijestiti Rim. Ali uzalud! Nijemci su po nalogu Veesenmayera sabotirali uspostavljanje veza. Anfuso je išao čak u Zagreb da uhvati vezu s Rimom, i tu su Nijemci prekinuli vezu. Ali Pavelić mu je olakšao posao. Čekao je cijelu noć vezu s Berlinom, tražeći njemačku suglasnost za teritorijalne ustupke Talijanima! Tek pred zoru dobio je vezu i pristanak za spomenutu izjavu u vidu telegrama koji će se objaviti i u talijanskoj štampi. Telegram glasi:

»Hrvatski narod izražava najdublju zahvalnost talijanskim četama na oslobođenju Hrvatske. Hrvatska će ući u novi evropski poredak pod okriljem i zaštitom fašističke Italije. Kod određivanja granice nove države vodit će se napose računa o talijanskim pravima u Dalmaciji.«

Na intervenciju Veesenmayera da se uputi sličan telegram zahvalnosti i Hitleru, Anfuso se suprotstavlja paralelnom priznanju NDH sve dok se ne priznaju prava Italije. Kasnije se ispostavilo da Nijemci, zbog svoje preokupiranosti i predstojeće angažiranosti u pripremi rata protiv Sovjetskog Saveza, nisu htjeli zbog Jadrana i Hrvatske zaoštravati odnose s Italijom.

Anfuso je, poslije svega toga, s Pavelićevim telegramom u džepu otputovao zadovoljan iz Zagreba u Rim. Pavelić je najzad postao mandator obaju gospodara - Nijemaca i Talijana. I tek poslije toga odlučio se da dođe u Zagreb. Ali nije došao po danu, jer je bio obaviješten o neprijateljskom raspoloženju naroda. Taj izdajnik ušunjao se u Zagreb noću, kukavički, kroz kolonu njemačkih tenkova i preuzeo vlast na Markovom trgu.

Anfuso može, najzad, ovu scenu u Karlovcu završiti:

»Prije podne sam predao Mussoliniju brzojav, koji je, priznavajući talijanska prava, prethodio sporazumima od 18. svibnja, sporazumima o proklamaciji vojvode od Spoleta kraljem Hrvatske i o utvrđivanju dana njegova krunisanja nakon prestanka neprijateljstava. Njima se u isto vrijeme utvrđivala garancija o talijansko-hrvatskoj suradnji, pravo prolaza za talijansku vojsku u Hrvatskoj, vojna suradnja i obaveza Hrvatske da ne drži ratnu mornaricu. Italija je dobila Dalmaciju, gradove Šibenik i Split, dalmatinske otoke i Boku Kotorsku«.

Rimski ugovori o prodaji najčistijih hrvatskih krajeva

Iako su Nijemci u početku bili protiv talijanskih teritorijalnih pretenzija i njihovog velikog utjecaja u Hrvatskoj, Pavelić je odmah po dolasku u Zagreb počeo izvršavati svoje obaveze date Mussoliniju. Da bi pripremio koliko-toliko javnost za tu izdaju, počinje se kroz štampu isticati zasluga Italije za formiranje ustaške države. Do tada su se isticale samo njemačke zasluge za proglašenje »Endehazije«. Dokazujući u početku svoju zainteresiranost za Hrvatsku, već 15. aprila 1941. Nijemci šalju u Zagreb svog opunomoćenog generala Glaisea von Horstenaua, kao predstavnika Hitlerove Vrhovne komande. Opunomoćeni ministar S. A. Obergruppenführer Siegfried Kasche dolazi u Zagreb zo. aprila 1941. Talijanski predstavnik dr Rafaelo Casertano dolazi tek 25. aprila 1941. godine vršeći u početku dužnost otpravnika poslova. Budući da imenovani poslanik Cortese nije stigao, Casertano predaje akreditive kao talijanski poslanik 30. jula 1941.

Da bi se koliko-toliko usaglasili stavovi Italije i Njemačke, dolazi *zo.* aprila 1941. u Beču do sastanka između Ribbentropa i Ciana. Interesantno je napomenuti da je tada stav Ribbentropa bio da Italija u vezi s Dalmacijom mora voditi direktne pregovore s Hrvatima, primjećujući da je stanovništvo Dalmacije pretežno hrvatsko. Ciano je na to reagirao da Italija ne traži Dalmaciju iz etničkih razloga, nego taj zahtjev zasniva na principu životnog prostora i da postoje politički, historijski i kulturni razlozi koji Dalmaciju čine dragom svakom Talijanu, kao bilo koji drugi dio Italije. Ciano ni jednog trenutka nije spomenuo mogućnost izlaska Hrvatske na more. Ribbentrop je zbog svega toga postavio pitanje izlaska Mađarske na more. Izrazivši svoju zainteresiranost za Hrvatsku kao dio političkog, ekonomskog i vojnog sistema novog poretka pod rukovodstvom Trećeg Reicha, Ribbentrop je također iznio svoje rezerve prema personalnoj uniji Italije i Hrvatske.

Njemačka diplomacija nije davala potpunu podršku talijanskim zahtjevima i time je pružala šansu Paveliću da bar, ako ništa drugo, umanji talijanske zahtjeve na naša područja. Pavelić nije iskoristio tu šansu, nego se ponio kao obična lutka. Ribbentrop je isto veče poslije spomenutog sastanka s Cianom vodio telefonski razgovor s Hitlerom o talijanskim za-

htjevima. Hitler je iznio svoj stav da ne treba zaoštravati s Italijom, s obzirom na to da je njemački glavni interes bio okrenut prema Istoku. Već je bila započela koncentracija trupa za napad na Sovjetski Savez. Ostavljajući im zonu Jadrana i utjecaj u Hrvatskoj, Hitler prepušta Talijanima i sve brige i glavobolje koje će uslijediti na tom opasnom teritoriju. Prepuštajući jadranski bazen, Nijemci su zakočili talijanske pretenzije u Podunavlju, koje su se kretale na liniji stvaranja jedne podunavske konfederacije u koju bi u početku ušle NDH, Mađarska i Slovačka. To bi bila katolička unija s talijanskim tutorstvom i eventualno, po njima, i pod talijanskom krunom. U Beču je utvrđena i privremena kompromisna demarkaciona linija između njemačke i talijanske vojske na teritoriju NDH, jer se zbog pretjeranih talijanskih zahtjeva nisu mogli definitivno složiti.

Prvi Pavelićevi diplomatski koraci poslije preuzimanja vlasti bili su pregovori s Cianom u Ljubljani 25. aprila 1941.[1] Završetak pregovora bio je 7. V 1941. u Tržiču. Talijansku delegaciju, koju je predvodio Ciano, sačinjavali su Anfuso, Pietromarci, ministri Butti i Viteti, poslanik Casertano i šef protokola Celesia. Sa ustaške strane u delegaciji su, pored Pavelića, bili: Budak, Lorković, E. Kvaternik, Košak, Bulat i Perić.

Ciano je u svom dnevniku taj sastanak u Ljubljani prokomentirao ovako:

»25. *IV____sastao sam se s Pavelićem.*
Okružuje ga čopor njegovih razbojnika

Prema kasnijim svjedočenjima nekih učesnika na ljubljanskom sastanku pred našim sudskim vlastima, njemački poslanik Kasche primio je Ribbentropovu poruku da ne treba pristati na potpune teritorijalne zahtjeve Rima. Prema tim iskazima, Pavelić je na tim pregovorima predlagao da se zahtjev Italije ponešto umanji. Nezavisnoj Hrvatskoj ostao bi dio Dalmacije, kako je po Londonskom sporazumu bilo riješeno u odnosu na državu Južnih Slavena, s tim što kao kompenzaciju predlaže personalnu uniju između Italije i Hrvatske. Pavelić predlaže da jedan savojski princ preuzme krunu hrvatskog kralja Zvonimira. Po tome bi trebalo da Hrvatskoj ostanu Split, Trogir i Dubrovnik s nekim otocima. S obzirom na držanje Nijemaca, koje je bilo krajnje nejasno, i s obzirom na mogućnost teškoća i komplikacija koje se mogu povodom svega toga očekivati u Hrvatskoj i otežati učvršćenje diktatorske vlasti njihovog eksponenta Pavelića, Mussolini pristaje na neka ublaženja u svojim zahtjevima, tražeći, pored pred-

[1] »Sutra imam s Pavelićem razgovor u Ljubljani. Radi se više o tome da vidimo što Hrvati misle nego da nešto zaključim. Stvar neće ići glatko. U Italiji se razmahala žestoka propaganda za Dalmaciju... Na svaki način, pripremili smo dva rješenja: jedno obuhvaća cijelu Dalmaciju od Rijeke do Kotora, a drugo se odnosi na tzv. povijesnu Dalmaciju. U cijeloj ovoj stvari Nijemci su dvolični. U Beču su nam dali slobodne ruke, ali do koje granice ide njihova iskrenost? (Dnevnik grofa Ćana, Zagreb,

viđene oblasti Dalmacije, pošto-poto Split i Trogir. Sporazum je bio postignut.

Tako je došlo do potpisivanja Rimskog sporazuma, koji su 19. maja 1941. potpisali u Rimu Pavelić i Mussolini. Po tom sporazumu Italija je dobila gotovo cijelu Dalmaciju, i to područje Zadra, Šibenika, Splita, otok Rab, Krk, Vis, Lastovo, Korčulu, Mljet i mnoge druge manje otoke, Boku Kotorsku, dijelove Hrvatskog primorja i Gorskog kotara. Pavelić je došao u Rim sa svitom od 100 ljudi da bi što svečanije obilježio najveću izdaju u historiji hrvatskog naroda.[1]

[1] *Ugovor o određivanju granica između Kraljevine Hrvatske i Kraljevine Italije*

Hrvatska vlada i talijanska vlada,
želeći odrediti granice između Kraljevine Hrvatske i Kraljevine Italije, u zajedničkoj nakani ustanoviti teritorijalno uređenje, koje ima biti siguran temelj za tiesnu suradnju između obiju Država,

sporazumjele su se kako sliedi:

Članak 1.

Priznaju se sastavnim dielovima Kraljevine Italije:

Kotari Kastav, Sušak, Čabar, a od kotara Delnice jedan dio prema crti, koja polazi od kote 710 od Biljevine, ide grebenom Starčeva Vrha, Velikog Tomca, Oštraca, Rogozna i Brloškog, stiže do upravne granice kotara Sušaka u vrhu Jelenčić (kota 1106) i silazi zatim visovima brda Gorica, Meč te kotama 623, 424 i 252 na more kod Bakarca, ostavljajući na hrvatskom području občine Hreljin, Dok-Bakarac i Kraljevicu (Kraljevicu-Smriku) s istom lukom i čvorištima cesta, koje tamo vode,

otočić Sveti Marko, otoci Krk, Rab i oni manji do visine Jablanca;

svi otoci zadarskog otočja;

područje obuhvaćeno crtom, koja polazi od rta Privlaka, dostiže Planinski kanal, sliedi njegovu unutranju crtu do Novigradskog mora, nastavlja se uzduž gornje obale rečenog mora, zahvaća Bukovicu i stigavši do toka Krke izpod mjesta Pađani, silazi duž rieke te se od nje odvaja tako da obuhvaća cielo područje Šibenika i Trogira te grad Split, uključivši predgrađa a izključivši otoke Brač i Hvar;

otoci Čiovo, Drvenik, Šolta, Vis, Biševo, Sv. Andrija, Jabuka i ostali manji koji do njih leže;

otoci Korčula i Mljet;

kotar koji obuhvaća cielu Boku Kotorsku prema crti, koja ostavlja obalu u jednoj točci između mjesta Cavtat i Vitaljine i uzlazi prema sjeverö-iztoku uključivši mjesto Grudu i masiv planine Orjen dok ne dostigne granicu s Crnom Gorom.

Zbog jasnoće priložena je karta u mjerilu 1 : 750.000 ovome ugovoru, kojega je ona sastavni dio i u koju je unesen tok crte, što razgraničuje gore navedena područja.

Zasebna će se konvencija zaključiti glede upravnoga uređenja grada Splita s predgrađima i Kaštelima kao i otoka Korčule.

Članak 2.

Povjerenstvo sastavljeno po pola od izaslanika talijanske vlade i izaslanika hrvatske vlade pristupit će čim prije na terenu određivanju granica između Kraljevine Italije, uključivši pokrajinu Ljubljanu, i Kraljevine Hrvatske.

Konačno određenje granica izvršit će se u duhu pravičnosti vodeći računa o zemljopisnim položajima, o potrebama gospodarske naravi i o prometnim putevima.

Članak 3.

Ovaj ugovor stupa na snagu podpisom.

U vjeru čega opunomećenici podpisaše ovaj ugovor.

Učinjeno u Rimu u dva primjerka, dne 18. svibnja 1941 - XIX.

Dr ANTE PAVELIĆ MUSSOLINI

(Međunarodni ugovori NDH 1941, 59-60)

Što se tiče savojskog princa vojvode od Spoleta, on nikad nije ni ustoličen na hrvatsko prijestolje. Ustanak naroda Hrvatske nije mu dozvolio ni da se živ pojavi, a kamoli da kraljuje.

Italija je odmah napravila administrativnu podjelu. Dijelove Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, sa otocima Krkom i Rabom, priključila je Riječkoj provinciji, a anektirani dijelovi Dalmacije i Boke Kotorske s otocima, zajedno s ranijom zadarskom provincijom, ušli su u sastav guvernata Dalmacije. Dalmacija je opet bila administrativno podijeljena na tri provincije: zadarsku, splitsku i kotorsku. Rimskim ugovorom Hrvatska se odrekla svoje mornarice.[1]

Za civilnog komesara Dalmacije u početku je bio odreden Bartolucci, fašistički sekretar Zadra, koji je imenovao svoj područni aparat u općinama i kotarevima. Poslije potpisivanja Rimskog ugovora, za guvernera Dalmacije imenovan je dr Giuseppe Bastiannini, istaknuti član Direktorija fašističke stranke. Pod vladom fašističke Italije nastali su u tim krajevima teški dani za naš narod. Nastala je bjesomučna talijanizacija tih pokrajina. Naši natpisi ulica i javnih ustanova zamijenjeni su talijanskima. Zabranjeno je bilo isticanje hrvatskih zastava i izlaženje novina na našem jeziku. Uvedeni su rimski pozdravi i službeno saobraćanje na talijanskom jeziku. Talijanski jezik ušao je u škole, upravu, sudstvo i trgovinu.

[1] *Sporazum o pitanjima vojničkog značaja, koja se odnose na Jadransko Primorsko područje*

Hrvatska vlada i talijanska vlada,
uzevši u obzir ugovor o određivanju granica između Kraljevine Hrvatske i Kraljevine Italije, koji je danas podpisan, sporazumjele su se u sliedećem:

Članak i.

Hrvatska se vlada obvezuje da na otocima- i na području između mora i crte, prikazane na priloženoj karti, koja čini sastavni dio ovoga sporazuma, neće podići ni održavati nikakvu vojničku utvrdu ili uređaj kopneni, pomorski ili zrakoplovni, niakvu vojničku (operacionu) bazu i nikakvu napravu, koja bi se mogla iskoristiti u ratne svrhe, niti ikakvu tvornicu ili skladište strjeljiva i ratnog tvoriva.

Članak z.

Hrvatska vlada izjavljuje da nema namjere držati ratnu mornaricu, osim što će razpolagati naročito osposobljenim jedinicama, potrebnim za osiguranje redarstvene i oružničarske službe.

Članak 3.

Obje će vlade naknadnim sporazumom utvrditi modalitete, po kojima će talijanska vlada imati mogućnost prevesti svoje oružane snage preko hrvatskoga područja obalnom kolonom cestom Rijeka-Kotor i željezničkom prugom Rijeka-Ogulin-Split i njezinim možebitnim produljenjem do Kotora.

Članak 4.

Ovaj sporazum stupa na snagu podpisom.
U vjeru čega podpisani opunomoćenici, valjano ovlašteni, podpisaše ovaj sporazum.
Učinjeno u Rimu, u dvostrukom izvorniku, dne 18. svibnja 1941 - XIX.

Dr ANTE PAVEUC MUSSOLINI

(Međunarodni ugovori NDH 1941, J3)

Uslijed otpora naroda Dalmacije i Primorja, Mussolini je bio prisiljen da io. juna 1941. govori pred svojim fašističkim političkim forumom 0 mjerama raseljavanja hrvatskog stanovništva ako ne bude lojalno. Mussolini želi da se politička granica podudara s rasnom.

Budući da, uprkos svim preduzetim mjerama, nije bilo naročitog uspjeha, pristupilo se provođenju drakonskih mjera. Počelo je otpuštanje bivših službenika i njihovo zamjenjivanje službenicima koji su dovođeni iz Italije. Dovedeni su učitelji, profesori, liječnici, trgovci i dr. Pristupilo se postepenom doseljavanju talijanskog življa radi promjene etničkog sastava u korist Talijana. Uvedena je lira kao platežno sredstvo.

Nastao je teror, pljačka, zatvori, javno šibanje. Uvode se ratni sudovi. Smrtna je kazna predviđena za najsitnije prestupe. Specijalni sud za Dalmaciju izricao je masovne smrtne presude. Masovna strijeljanja rodoljuba počela su u Benkovcu, Šibeniku, Splitu, Vodicama i drugim mjestima.

Poslije Rima, Pavelić odlazi na poklonstvo Hitleru u Berghof. Tu se 1 njemu zaklinje na vjernost i prima od njega naredbe. Tu padaju odluke o prepuštanju Međimurja Mađarskoj (za Prekomurje je sam Hitler odlučio da ga dodijeli Mađarskoj). Pitanje Baranje i Bačke, koje su Mađari okupirali, ustaška delegacija nije niti postavljala. Tu se odlučuje o uvođenju njemačkih vojnih instruktora u Pavelićevu vojsku, o radu Gestapoa u Hrvatskoj, o slanju radnika iz Hrvatske na rad u Njemačku (u Njemačku je u toku rata na rad bilo poslano oko 150 000 ljudi), o povlaštenom položaju njemačke nacionalne manjine, članovi koje se kao građani prvog reda praktički izuzimaju iz jurisdikcije Pavelićeve administracije. Na tome sastanku *6*. VI 1941. u Berghofu između Pavelića, Artukovića i Lorkovića s jedne te Hitlera, Göringa i Ribbentropa s druge strane, određuje se granica NDH prema Srbiji, i to na Drini, zatim Savom do ušća u Dunav. Nešto kasnije istočni Srijem sa Zemunom priključuje se NDH.

Na jednoj konferenciji u Zagrebu 4. VI1941. donesena je odluka o preseljenju Srba iz NDH u Srbiju i Slovenaca iz dijelova priključenih Trećem Reichu u Srbiju i Hrvatsku.[1] Toj konferenciji u Zagrebu od Nijemaca su prisustvovali: Kasche, Veesenmayer, Glaise Horstenau, Turner (šef vojne uprave u Srbiji), Uberreither (nacistički vođa iz Donje Štajerske - priključenog dijela Slovenije) i Neuhausen (njemački generalni konzul u Beogradu i opunomoćenik za privredna pitanja); u ime NDH učestvovali su: S. Kvaternik, Lorković i Dumandžić. Određene su etape preseljenja. U prvoj etapi za nekoliko mjeseci bilo je organizirano preseljeno (a velik

[1] U NDH su bili organizirani 1941. godine logori za plansko raseljavanje u Capragu, Slavonskoj Požegi, Bjelovaru, Zagrebu i drugim gradovima. Samo do 15. oktobra 1941. poslano je u Srbiju po etapama oko 64 transporta. Iseljavanje je vršeno uglavnom iz ovih kotareva: Grubišno Polje, Bjelovar, Banja Luka, Petrinja, Zagreb, Ludbreg, Požega, Bugojno, Našice, D. Miholjac, Mostar, Visoko, Bosanska Gradiška, Tuzla, Čazma, Podravska Slatina, Koprivnica, Virovitica, Teslić, N. Gradiška, Sisak, Gračanica, Derventa, Zepče, Doboj, Đurđevac i iz drugih mjesta.

Andrija-Ljubomir Lisac: Deportovanje Srba iz Hrvatske 1941, Historijski zbornik, 1956; Mladen Colić: Tzv. NDH-1941, Beograd, 1973, str. 377).

broj ljudi je samoinicijativno bježao u Srbiju) oko 180000 ljudi. U planu je bilo da se blizu dva milijuna Srba preseli, uništi ili pokrsti, ali su narodni ustanak i NOB spriječili provođenje u dijelo tog paklenog plana hitlerovaca i ustaša. Sve to preseljavanje bilo je provedeno u prvim mjesecima postojanja NDH. Računa se da se u toku rata broj iseljenih i prebjeglih iz NDH u Srbiju popeo na nekoliko stotina hiljada ljudi.

Iz Štajerske i Gorenjske bilo je prebačeno u Hrvatsku oko 9000 lica, a 17 000 je prebjeglo pred terorom u Srbiju. Na toj konferenciji u Zagrebu 4. VI1941, ustaške su vlasti bile prihvatile da u NDH prime oko 170 000 Slovenaca, do čega uslijed ustanka nije došlo.

Ustaške su vlasti vrlo brzo odustale od tog organiziranog preseljavanja. Pristupilo se istrebljenju i pokrštavanju kao lakšoj formi rješavanja tzv. srpskog pitanja. Na primjer, u Lici je pokušano samo u općinama Plitvice i Petrovo Selo iseljavanje desetak hiljada ljudi, žena i djece, ali su ih ustaše uspjele dovesti do Drvara, gdje je iseljeni narod zatekao ustanak te se poslije toga vratio natrag u Liku. U ostalim općinama u Lici ustaše su primjenjivale metodu likvidacije, slanja naroda u konclogore i metodu pokrštavanja.

Pavelićeva marionetska vlada potpisala je u Veneciji 15. VI1941. pristup Trojnom paktu, zatim je 2.5. XI 1941. potpisala i pakt protiv Kominterne. NDH je objavila i rat SSSR-u. Istog dana, *zz.* juna 1941, ustaše zatvaraju američki konzulat u Zagrebu i protjeruju osoblje konzulata iz zemlje. Dne 14. decembra 1941. Pavelićeva vlada objavljuje rat Engleskoj i Americi. U toj se odluci, između ostalog, kaže:

> *»... Stoga se ne osjećamo samo Trojnim paktom obvezni prema našim velikim saveznicima, već potpuno po našem najdubljem uvjerenju, kada utvrđujemo da i Nezavisna Država Hrvatske proglašuju ratno stanje sa Sjedinjenim Državama i s Velikom Britanijom.«*

Pavelićevu su državu 1941. godine priznale samo satelitske države. Sve ostale savezničke i neutralne zemlje odbile su da to učine.

Mačekova zaštita uspostavlja ustašku vlast

Stvaranjem ustaške vlade počela se preuzimati vlast na cjelokupnom području nove države, koja je bila određena po Hitlerovim privremenim smjernicama. Kao što smo već vidjeli, sporazumima Ciana i Ribbentropa (zi. i *zz.* aprila 1941) u Beču konkretizirana je demarkaciona linija između njemačkog i talijanskog okupacionog područja, određene granice područja koje treba da zauzmu Bugari i Mađari, definiran je status i granice okupirane Srbije. Ugovorima su određene granice NDH s Italijom i Njemačkom.

Da bi ustanovila svoj poredak, Pavelićeva je administracija otpočela svakodnevno donositi bezbroj novih zakona i propisa. Zakonskom odredbom od 19. aprila 1941. ukinuti su dotadašnji propisi o Banovini Hrvatskoj i staroj strukturi vlasti, a svuda su umjesto starih organa postavljeni ustaški povjerenici. Ali uzimanje vlasti bilo je postepeno i vrlo neujednačeno, što je najčešće ovisilo o tome koliko je ustaša bilo u pojedinim krajevima i kakav je bio njihov utjecaj, a posebno koliko je bila jaka Mačekova seljačka i građanska zaštita, koja se gotovo u cjelini stavila na stranu Pavelića. Brzina i čvrstina vlasti ovisila je o tome da li je stanovništvo bilo mješovito i koliko je bilo područja s pretežno srpskim stanovništvom. U te krajeve ustaše su morale dovoditi svoje ljude sa strane.

Aparat stare jugoslavenske vlasti u početku se gotovo sav stavio u službu nove ustaške države. U nekim krajevima, gdje su bile srpske općine i sela, seoski kmetovi i općinski službenici pokorili su se u većini novoj vlasti i ostali privremeno vršiti funkcije.

S druge strane, oko preuzimanja vlasti postojale su konfuzije u talijanskoj demilitariziranoj zoni. Talijani su direktno kočili i sprečavali stvaranje ustaške vlasti u krajevima koje su Rimskim ugovorima dobili pod svoju jurisdikciju. Talijani su brzo uspostavljali aparat svoje vlasti, a za razliku od Nijemaca, ustašama nisu davali na dobivenom teritoriju mogućnost da dođu do izražaja. Kako su se ustaše predstavljale kao predstavnici nove hrvatske vlasti, došlo je u cijeloj NDH, a posebno u tim krajevima, do jačanja antitalijanskog raspoloženja. Snažno antitalijansko raspoloženje izražavalo se u svim primorskim krajevima, stanovnici kojih nisu bili spremni da budu jednostavno prodani i da postanu građani Italije. Koliko god im nije bilo posebno stalo do nekakve ustaške vlasti, narodu je u tim krajevima posebno teško palo da tuđin okupira naš Jadran i njegovo zaleđe i jednostavno ih pripoji tuđoj državi. Sve je to bio rezultat prodaje Dalmacije i najvećeg dijela Primorja i našeg otočja. To je bila cijena koju su ustaše platile da bi došle na vlast. O tome tada javnost nije u početku znala ništa ili vrlo malo, sve do momenta kad se Rimski sporazum počeo provoditi u djelo, kada se počeo uvoditi u službenu upotrebu talijanski jezik, talijanske zastave i donositi talijanski zakoni i dr.

Ustaška vlast se na teritoriju nazovi-nezavisne države dosta sporo organizirala. Počele su se stvarati ustaške organizacije po župama, kotarevima, općinama i pojedinim naseljima. Po istoj vertikali stvarali su se organi državne izvršne vlasti. U svim tim centrima postojale su i vojne i žandarmerijske komande, koje redovno u ratu imaju veliku vlast. Stvarano je dvojstvo, pa i trojstvo vlasti, i to po liniji ustaške organizacije, državnog aparata i vojne komande. Bilo je tu u početku dosta zbrke. Ipak, postepeno glavna vlast postaje partijska vlast ustaške organizacije.

S druge strane, talijanske i njemačke vojne komande, kao predstavnici armija koje su i pobijedile staru Jugoslaviju, okupirale je i dovele ustaše na vlast, također su po svojoj vojnoj i obavještajnoj moći bile na svome području glavna i vrhovna vlast, koju je sav ustaški aparat morao slušati.

S treće strane, vrlo brzo je planuo ustanak, razvila se široka partizanska borba, u kojoj su NOV i POJ stvarali velike slobodne teritorije, na kojima se uspostavljala narodna vlast NOO, koji su često bili organizirani i na neslobodnim teritorijima.

S četvrte strane, pod protektoratom talijanskog okupatora stvarani su i četnički odredi, koji su na svojem teritoriju, gdje su se bili učvrstili, imali svoju vlast i utjecaj, bez obzira na to koliko su taj utjecaj i ta vlast bili jaki ili ne.

Sve u svemu, u toj Pavelićevoj »nezavisnoj« državici vladala je u pogledu vlasti prava papazjanija. Sam Pavelić i njegove ustaše vrlo su brzo, poslije nekoliko mjeseci od postanka NDH, uslijed svenarodnog ustanka i razvitka borbe u uvjetima okupacije, imali najmanje vlasti i utjecaja. Njihova vlast se još ponešto zadržala u većim garnizonima i punktovima na kojima su bili stacionirani veći okupatorski garnizoni, gdje su još uz pomoć okupatorskog vojno-obavještajnog aparata uspijevali vršiti funkciju vlasti i provoditi teror. To su mogli raditi i za vrijeme velikih neprijateljskih kaznenih ofanziva kada su zajedno s okupatorima i četnicima pročešljavali teren i uglavnom se svetili nezaštićenom stanovništvu. Što se borba dalje odvijala, ta se njihova vlast sve više sužavala.

Naravno, sve ovo nije smetalo ustašama da u prvih nekoliko mjeseci prije početka ustanka ne izvrše velike pokolje srpskog stanovništva, Zidova i Cigana, kao i hrvatskih antifašista, što su kasnije - uslijed razvitka i jačanja NOB-a - mogli činiti sve manje. Iako se Poglavnikova ustaška vlast izrazito ispoljavala svega nekoliko mjeseci, u stvari do početka ustanka, Pavelićeva administracija je patila od izdavanja brojnih zakona, odredaba, ustrojstava i naređenja. I što im je vlast više izmicala iz ruku, sve su se više na papiru igrali države. Svi ti zakoni, i odredbe, i tumačenja zakona odnosili su se na osnivanje oružane sile, stvaranje prijekih sudova, rasne čistoće, deportiranja, pokrštavanja, tj. ticali su se svega onoga što je trebalo provoditi u službi tuđina: pokolje, pogrome, teror, pokrštavanja, deportiranje u konclogore smrti itd. Naročito su se trudili da što prije stvore oružane snage te su uz pomoć Mačekovog stava i politike HSS-a, klerofašizma i velikog broja bivših oficira uspjeli da relativno brzo stvore oružane snage, u prvom redu domobranstvo, koje je krajem 1941. godine brojilo blizu 100 hiljada vojnika.

Ali u doba proglašenja NDH smatralo se da je u zemlji bilo samo 2000 zakletih ustaša. S njima se nije mogla na tako velikom teritoriju, koji je zahvaćao skoro pola Jugoslavije, preuzeti vlast. Zato im pomaže Mačekova seljačka i građanska zaštita, koja je pred rat brojala oko 200 000 ljudi.[1]

Ustaše su posebno pridavale značenje preuzimanju vlasti u Bosni i Hercegovini, jer je to značilo ostvarenje - kako su to oni i razni, drugi nacionalisti govorili - povijesne velike Hrvatske. Ali zato je trebalo imati

[1] Ferdo Culinović: »Slom stare Jugoslavije«, Zagreb, 1958. str. 107

vojsku, koju oni nisu imali. Priskače im u pomoć Mačekova Građanska zaštita u Zagrebu, koja je stvaranjem Banovine Hrvatske bila naoružana do zuba. Na čelu te Zaštite stajali su ustaše Zvonko Kovačević i svi njegovi pomoćnici i pobočnici. Od Zaštite se formiraju tzv. Hrvatski zaštitni lovci, koji odlaze u Sarajevo, zatim Zenicu, Višegrad, Goražde, Mostar i druge gradove da u ime Poglavnika i nove države NDH preuzmu vlast. U Sarajevo dolazi vojskovođa i proklamator NDH Slavko Kvaternik u društvu s njemačkim generalom Glaise Horstenauom, zatim komandantom zagrebačke Mačekove Zaštite Zvonkom Kovačevićem, pukovnikom Petrom Blaškovićem i dr. Uz pomoć poznatog ustaše, sarajevskog nadbiskupa Ivana Sarića, fratra i ustaškog povjerenika Božidara Brale i drugih poznatih ustaša iz društva »Kranjčević« i raznih frankovaca i nacionalista - nekoliko se dana svečano slavio ulazak Bosne i Hercegovine u NDH i preuzimanje vlasti od strane ustaša.

Budući da je u Srijemu i Zemunu jurisdikcija Pavelićeve vlasti određena nešto kasnije, ustaška se vlast bila uspostavila tek u oktobru 1941.

Bilo je krajeva gdje se ustaška vlast nikada nije uspjela niti uspostaviti. Ustanak naroda Hrvatske teritorijalno je tu vlast svakim danom sve više sužavao.

Maček je organizirao Seljačku i Građansku zaštitu na poluvojničkoj osnovi još 1935. godine. Ona je sve više narastala, tako da je bila organizirana u 15 velikih gradova u Hrvatskoj i u više od 100 kotareva u samom Zagrebu. Mačekova Građanska zaštita brojala je oko 4000 ljudi, organiziranih na sasvim vojničkim principima. Njeni rukovodioci uspjeli su je u vrijeme Banovine Hrvatske potpuno naoružati suvremenim oružjem. Uvedeni su bili i činovi (vodnik, narednik, stožerni narednik, poručnik, natporučnik, satnik, podzapovjednik i zapovjednik). Isto tako vojna je organizacija bila sastavljena po: rojevima (po ulicama), vodovima (po kvartovima), satnijama (po kotarevima), zatim su postojali bataljoni, konjički eskadron, motorizirani odred i jurišna satnija. Mačekova je Seljačka i Građanska zaštita po osnivanju Banovine Hrvatske dostigla zavidan i impozantan broj (200 000 ljudi).

Vrlo je karakteristično da su kasnije i ustaške formacije bile u početku formacijski slično organizirane kao Mačekova Zaštita. Slično su se nazivali i pojedini činovi. Karakteristično je i to da su se za Zaštitu birali odabrani članovi HSS-a koji su služili vojsku, i to samo uz preporuku funkcionera i istaknutih članova HSS-a. Na vrlo sličan način primane su u početku uz preporuku i ustaše u Pavelićevu Ustašku vojnicu. Ali ono što je najgore, u vodstvo Zaštite »dolazili su najokorjeliji frankovci«[1] i ustaški agenti, koji su joj dali potpuno antijugoslavenski separatistički karakter.

Zapovjednici Zaštite po kotarevima bili su isključivo predsjednici kotarskih organizacija HSS-a ili njihovi zamjenici. Jedan od najbližih Mačekovih suradnika, Duka Kemfelja, bio je rukovodilac cjelokupne Mačekove

[1] Tito: Vojna djela I, Beograd, 1961.

Seljačke i Građanske zaštite. Imao je svoja dva pobočnika i bio je potčinjen neposredno Mačeku. Zvonko Kovačević, poznati ustaša, bio je inspektor cjelokupne Zaštite i zapovjednik Građanske zaštite u Zagrebu, koja je obuhvaćala zaštitne jedinice u kotarevima oko Zagreba. Kovačević je odigrao u početku jednu od najvećih uloga u uspostavljanju ustaške vlasti u Hrvatskoj - u razoružavanju bivše jugoslavenske vojske, jer je u stvari raspolagao dobro naoružanom i organiziranom vojskom, koju je odmah stavio u službu Slavku Kvaterniku. I ostali Kovačevićevi pomoćnici i razni pobočnici, kao što su Belak, Pele i dr., odmah su se stavili u službu ustaša.

U periodu pred proglašenje NDH u prostorijama »Gospodarske sloge« bio je održan tajni sastanak rukovodstva Zaštite, kojem su prisustvovali Duka Kemfelja, Zvonko Kovačević, Milan Pribanić i dr. Na njemu su odredili načine kako zauzeti Zagreb i razoružavati bivšu jugoslavensku vojsku. Iako je u početku rata navodno postojala Mačekova direktiva da se zaštitari odazovu pozivu za odlazak u jugoslavensku vojsku u vrijeme mobilizacije, najveći njihov dio, pod utjecajem frankovačkih ustaških rukovodilaca unutar Zaštite, nije se javljao u vojsku. Oni su bili okupljeni u svoje zaštitne jedinice i slušali naređenje svojih ustaških i proustaških zapovjednika.

U izvršenju postavljenih zadataka oko razoružavanja bivše jugoslavenske vojske, zauzimanja magazinskog oružja, hrane i opreme, Mačekova Zaštita posebno se istakla na komunikacijama:

- Zagreb—Sv. Ivan Zelina-Varaždin
- Velika Gorica-Petrinja.

Na željezničkim prugama:

- Zagreb-Varaždin
- Zagreb-Osijek
- Zagreb-Sisak-Slavonski Brod.

U Dalmaciji, Lici, Primorju, Kordunu itd. ovih je pojava bilo, ali znatno manje.

Slavko Kvaternik, koji je pod zaštitom nacističkih bajoneta proklamirao NDH, iskoristio je do maksimuma Mačekovu Zaštitu. Čak je zagrebačku Građansku zaštitu proglasio za sastavni dio Hrvatskog domobranstva, te je ta formacija posebnom odlukom dobila naziv »Hrvatski zaštitni lovci«. Pod komandom potpukovnika Milana Pribanića, bataljon zagrebačkih »Hrvatskih zaštitnih lovaca« odigrao je, kako rekosmo, glavnu ulogu u preuzimanju ustaške vlasti u Bosni i Hercegovini. U Mostaru su zaštitari došli u sukob s talijanskim vlastima te su morali biti povučeni u Sarajevo.

Tako je Mačekova Zaštita odigrala daleko veću ulogu u uspostavljanju ustaške vlasti nego same ustaške organizacije u zemlji, veću i od samog Pavelića s njegovih Z50 ustaša, koji su bili isuviše zakasnili iz Italije kad se radilo o početnom formiranju vlasti. Razoružanjem bivše

jugoslavenske vojske, Mačekova se Zaštita naglo širila po svim kotarevima, općinama i selima.

Vojskovođa Kvaternik ocijenio je tu pionirsku ulogu riječima punog priznanja: »Zaštitnici! Ja sam ponosan na vas kako ste se od osnutka NDH ponijeli, a osobito kako ste se u Bosni iskazali, jer se tim radom pokazuje kako se osniva država«.[1]

O ulozi Zvonka Kovačevića u prvim danima uzimanja ustaške vlasti Kvaternik kaže:

»Zvonko Kovačević je zbilja najviše doprinio osnutku NDH, jer je kao zapovjednik Mačekove Zaštite čitavu Zaštitu stavio meni na raspoloženje u svrhu održavanja reda i mira, i to sam ja smatrao njegovom ustaškom zaslugom.«[2]

Nakon Pavelićeva dolaska »Hrvatski zaštitni lovci« rasformirani su i razoružani. Paveliću vjerovatno nije išlo u račun da je Mačekova Zaštita učinila više za uspostavljanje ustaške vlasti u NDH nego njegove zaklete ustaše u zemlji i pridošli emigranti. Pavelić je cijelo vrijeme svoje ustaške vladavine osjećao Mačeka kao svog glavnog rivala, čijeg se utjecaja i autoriteta bojao. Imao je razloga, jer je Maček bio predsjednik najjače političke stranke u Hrvatskoj i jedno vrijeme vođa cjelokupne jugoslavenske opozicije protiv diktature kralja Aleksandra. Ta inferiornost i strah od Mačeka držat će ga do samog kraja NDH. To se pojačavalo i s činjenicom da su u početku Nijemci, a kasnije i Talijani, igrali političku igru oko Mačeka i njime mahali kao crvenom maramom ispred nosa sujetnom i samozvanom Poglavniku.

Maček i ustaše

Nekada je Pavelić kao predsjednik Stranke prava surađivao preko Federalističkog bloka sa Seljačko-demokratskom koalicijom i HSS-om. HSS brzo raskida s njim političku suradnju. Poslije neuspjelog pokušaja da surađuje s Pašićevim radikalima, Pavelić se definitivno opredjeljuje i javno istupa sa zahtjevom za stvaranje Nezavisne Države Hrvatske i razbijanje Jugoslavije. Mučno ubojstvo Stjepana Radića i njegovih suradnika pogodovalo je širenju raspoloženja radikalizma, ekstremnog nacionalizma i separatizma u prvom redu u hrvatskim građanskim krugovima. Pavelić se svojom ekstremnošću i nacionalnom isključivošću nameće za vođu te ekstremno-radikalističke struje i separatizma i otada počinje stvarati ilegalne terorističke organizacije u zemlji. Ubrzo emigrira iz zemlje i uz pomoć određenih susjednih država stvara veće terorističke centre u inozemstvu i usmjerava svoju aktivnost na razbijanje Jugoslavije.

[1] »Narodni list« od i. V 1941.

[2] A VII, Fond NDH, kutija I. 0.9.; Mladen Colić: »Tzv. NDH-1941.« Beograd, 1973, str. n i .

Sama HSS, koja je formirana 1904. godine, dugo je bila kao stranka na državno-pravnom stanovištu. Zalagala se za preuređenje Austro-ugarske na federativnoj osnovi, s jačim slavenskim obilježeni i oslanjanjem na slavensku Rusiju. Ali u doba ujedinjenja Jugoslavije, Radićeva stranka bila je za uspostavu republike i državnog uređenja nove države na federativnom principu. Zbog drukčije, centralističko-unitarističko-rojaiističke koncepcije bivše Jugoslavije, Radićeva stranka suzdržala se od rada Ustavotvorne skupštine.

Radićeva teza seljačke, mirotvorne, republikanske države, zasnovane na bazi federacije svih nacija u okviru jugoslavenske države i njegov poznati antiklerikalizam naišao je na duboke korijene u hrvatskim masama. Kasnije Radić počinje surađivati s Pašićevim radikalima u vladi i mijenja naziv svoje stranke ispuštajući republikanizam kao program i cilj. Njegova se stranka naziva Hrvatska seljačka stranka. Samim tim činom verificirani su u Skupštini i mandati njegovih poslanika, koji su, kao što je poznato, ranije tu Skupštinu bojkotirali.

Ubojstvom Radića i dolaskom Mačeka na čelo HSS-a dolazi do postepenog zaokreta u toj stranci. Maček kao konzervativni političar nije antiklerikalno raspoložen kao Radić, nego naprotiv surađuje s nadbiskupom Stepincem i visokim klerom. On stvara svoje vojničke i poluvojničke organizacije po ugledu na fašističke vođe i samog Stojadinovića. Svakim danom u HSS-u sve više jača struja političke suradnje s fašističkim državama itd.

HSS se nije nikada kao stranka posebno obračunavala ili kritizirala ustaštvo. Ona je prema ustašama bila vrlo tolerantna i suzdržljiva, iako se sama nije služila terorističkim metodama niti se s njima zvanično slagala. Neosporno je prevladavalo mišljenje dobrog dijela rukovodećeg kadra u HSS-u da i frankovci i ustaše idu istim pravcem i teže istom cilju, samo se služe različitim metodama. Dok se zvanično HSS služi uglavnom umjerenijim i legalnim metodama, dotle se ustaše služe ilegalnim, podrivačkim radom protiv Jugoslavije kao državne zajednice i terorom. Mnogi stariji haesesovci rezoniraju da samo postojanje ustaštva i njegovog terorizma može biti dobro sredstvo za pritisak na vlastodršce da se ubrza rješavanje hrvatskog pitanja i davanja veće ili manje autonomije Hrvatskoj. U svojoj taktici zvanična politika HSS-a nije bila sve do pred rat protivnik Jugoslavije kao državne zajednice. Federativno ili čak konfederativno uređenje države moglo bi obezbjediti interese hrvatske buržoazije i stvoriti mogućnost eventualnog kasnije lakšeg otcjepljenja ako bi se to pokazalo korisnim ili ako bi interesi te buržoazije bili ma čime bitno ugroženi.

Međutim, činjenica je da predstavnici HSS-a nigdje, ni u inozemstvu, ni u zemlji, ne kritiziraju ustaštvo. Čak je Košutić, najbliži Mačekov suradnik i tajnik HSS-a, na jednom javnom skupu u Londonu opravdavao ustaške stavove i Pavelićeve akcije protiv Kraljevine Jugoslavije. Sve do gotovo posljednjeg dana bivše Kraljevine, HSS nije pri-

mjenjivao odlučnije mjere protiv ustaša, izuzev pred sam rat, kada ban šubašić poduzima neke odlučnije mjere protiv ustaša koji su smatrali da je sporazum s Beogradom i stvaranje Banovine Hrvatske izdaja velikohrvatske ideje te su čak počeli vršiti i neke manje terorističke akcije. Ali sve te mjere protiv ustaša jako su zakasnile, jer je ubrzo otpočeo rat.

Međutim, rat i stvaranje NDH razobličili su pravo lice mnogih haesesovskih funkcionera, od najnižih do najviših rukovodstava, a najviše njihovog vođe Vlatka Mačeka. Ne samo da je gotovo cjelokupna Mačekova Građanska i Seljačka zaštita stala na stranu Pavelićevih ustaša, nego je i sam Vlatko Maček podržao stvaranje NDH i pozvao svoje članove na suradnju s novom ustaškom vlašću. Dobar dio najvišeg Mačekovog rukovodstva imenovan je za ministre, doglavnike, velike župane u ustaškoj državi, a mnogi su bili i krvnici.

Ustaše nisu u zemlji uspjele stvoriti neku legalnu političku organizaciju. Oni su legalno radili kroz HSS, a stvarali su ilegalne terorističke organizacije i djelovali kroz razne kulturne, vjerske, križarske, sportske, studentske i druge organizacije i društva, u čemu je prednjačilo po svojoj snazi i širini ustaško društvo »Uzdanica«, formirano od ustaških emigranata, koji su se Stojadinovićevom amnestijom vratili iz inozemstva u zemlju.

Velik broj povratnika ustaških ideologa i propagatora infiltrira se u HSS. Interesantno je razmotriti političko raspoloženje u HSS-u i njegovim vrhovima kroz jednu povjerljivu okružnicu, koju je pred rat rukovodstvo HSS-a uputilo svojim povjerljivim funkcionerima, a koju je u cjelini u svojoj knjizi »Slom stare Jugoslavije« iznio naš poznati historičar dr Ferdo Culinović. Ma koliko se razni historičari glože oko porijekla tog dokumenta, da li je autentičan ili falsificiran itd., za nas je interesantno napomenuti da su se glavne intencije te dosta dugačke i sporne Okružnice u periodu pred rat i u toku samog rata skoro u cijelosti potvrdile. Zbog zanimljivosti, ali i dužine teksta dat ćemo cijelu Okružnicu kao prilog na kraju knjige.

Smatra se da je u danima stvaranja NDH bilo u zemlji, kako su rekli, oko zooo zakletih ustaša, članova ilegalnih ustaških organizacija. Naravno, ovdje se ne radi niti je moguće dati iole približne podatke 0 ustaškim simpatizerima, koji su na ovaj ili onaj način bili manje ili više spremni da s ustašama sarađuju, odnosno onima koji su i sami kasnije postali ustaše. Sigurno je da je velik broj raznih nacionalista, frankovaca, pa sve do osnovne mase malograđana prihvatio razbijanje Jugoslavije i stvaranje separatne države Hrvatske. Po talijanskim izvorima 1 dokumentu koji datira od 29. IV 1941. godine, govori se da je u NDH Pavelićeva partija imala 20-30 hiljada pristalica.[1] Ali od aprila pa do ustanka, ili ako uzmemo period od aprila do kraja godine, za tih 7-8

[1] Zbornik NOR-a, tom XIII, knjiga 1, str. 31-34.

mjeseci situacija se znatno promijenila što se tiče broja ustaški orijentiranih ljudi. Sigurno je da je uslijed ustanka i razvitka taj broj u prvom periodu stagnirao, a kasnije je sve brže i znatnije opadao.

Odmah u početku stvaranja NDH organizira se Ustaška vojnica, u koju su ulazili dobrovoljci, ustaški orijentirani mladići iz porodica koje su osvjedočeno bile nacionalistički ili ustaški orijentirane. Pripadnici vojnice biraju se u početku na osnovi provjerenih preporuka. Ustaška vojnica podijeljena je na petnaestak ustaških bojni i specijalnih jedinica, a brojala je oko 15 hiljada ljudi. Legionarske jedinice, koje su se u principu na dobrovoljnoj bazi također birale i slale na istočni front, brojale su oko 8000 ljudi. Ustaško oružništvo (žandarmerija) brojalo je oko 8000 ljudi. »Veliko križarsko bratstvo«, još po podacima iz 1938. godine, imalo je 540 križarskih društava sa 30 hiljada članova, a »Veliko križarsko sestrinstvo«, sa 45z društva, imalo je oko 19 hiljada članova[1]. Poznato je da su ta društva bila kompletno pod utjecajem klerofašizma i ustaštva. Na istrazi je vojskovođa Slavko Kvaternik izjavio da je bilo tzv. divljih ustaša oko 25-30 hiljada. Oni su počinili velika zvjerstva i predstavljali pravi strah i trepet tamo gdje su djelovali. Treba uzeti u obzir da je u zoo hiljada pripadnika Mačekove Seljačke i Građanske zaštite dobar broj otpadao na ustaše, nacionaliste i frankovce. Kada se uzmu u obzir sve te nabrojane organizacije: predratne ustaše u zemlji i ustaški emigranti, ustaška vojnica, legionarske jedinice, ustaško oružništvo, jezgra ustaškog aparata vlasti, ustaška policija, »divlje ustaše«, jezgra poluvojničke organizacije, veliko križarsko i sestrinsko bratstvo, ostale frankovske organizacije, klerikalne organizacije, sportska i kulturna društva pod dominacijom ustaša, jezuitske i franjevačke gimnazije i sijemeništa, velik broj svećenika, zatim ako se uzme makar 10 °/o ustaških i proustaških elemenata u sastavu Mačekove zaštite - onda se može s pravom ustvrditi po jednoj aproksimativnoj procjeni da je od 10. aprila do kraja 1941. godine u NDH bilo blizu 90-100 tisuća ustaša i njihovih aktivnih pristalica. Naravno, broj onih koji su im po sili zakona putem mobilizacije i prinude pasivno služili bio je daleko veći. Uzgred samo spominjemo da je do kraja 1941. godine hrvatsko domobranstvo brojalo oko 9Z-95 hiljada ljudi.[2]

Od članova vrhovnog Mačekovog rukovodstva, tajnik HSS-a Janko Tortić postaje ministar u Pavelićevoj vladi, dr Dragutin Toth, član rukovodstva HSS-a i glavni organizator »Gospodarske sloge«, također ministar u NDH, zatim Zivan Kuvedžić, narodni poslanik na listi HSS-a, Ivan Đurić i drugi postaju također ustaški funkcioneri. Već 1941. godine nastaje masovno davanje izjava kotarskih i općinskih organizacija posla-

[1] Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera, str. 292,.

[8] Mladen Colić: »Tzv. NDH-1941«, Beograd, 1973, str. 319.

nika i viših funkcionera HSS-a u kojima se govori o vjernosti NDH i Paveliću.

Tortićevi istomišljenici još se 9. augusta 1941. godine sastaju i u ime funkcionera HSS-a daju izjavu o pristupanju ustaškom pokretu. Tu izjavu pristupanja pokretu i vjernosti Paveliću potpisalo je 115 narodnih poslanika HSS-a, njihovih zamjenika i dio funkcionera i odbornika kotarskih, općinskih i mjesnih organizacija. Svi ti potpisnici položili su ustašku zakletvu.

Bez obzira na to što je, kao i u svakoj drugoj organizaciji slične vrste u ratnim uvjetima, bilo pojava psihološke i druge vrste prisile, svakako je ovoliki broj potpisnika bio sramni akt izdaje od strane znatnog dijela rukovodstva HSS-a. To je svakako, između ostalog, bila posljedica izjave Mačekove solidarnosti ustaškoj državi, njegovog poziva upućenog hrvatskom narodu da se pokori novoj vlasti i poziva svojim pristašama da iskreno surađuju s novom vladom.

Trideset pet poslanika HSS-a ušlo je 1942. godine u Pavelićev Sabor Po svim raspoloživim podacima čini se da se najveći dio rukovodstva HSS-a po kotarima i općinama opredijelio u prvom periodu rata za ustaše. I onaj dio koji je izražavao privrženost Mačeku bio je lojalan ustaškoj vlasti i NDH i propovijedao parolu čekanja: »Još nije vrijeme za borbu«, »Na kraju rata to će sve riješiti velike sile«, »Sve su žrtve uzaludne« itd. Jedan manji dio rukovodstva HSS-a bio je s jugoslavenskom kraljevskom vladom u Londonu i de facto pomagao četnike Draže Mihailovića. Činjenica je da se manji dio rukovodilaca HSS-ovaca opredijelio za NOB i time odužio svoj dug časti prema svome narodu. Ovisno o snazi utjecaja organizacije KP na terenu i snage NOP-a u pojedinim područjima, određeni članovi i lokalni funkcioneri HSS-a opredjeljivali su se za NOB, naročito poslije velikog poraza hitlerovaca kod Staljingrada, koji je poraz predstavljao prekretnicu u drugom svjetskom ratu. Tamo gdje je ustaški pokret bio utjecajniji i gdje su bili dislocirani jači okupatorski garnizoni, tamo su se obično članovi HSS-a više opredjeljivali za ustaše i domobrane ili se dosta kasnije uključivali u NOP. Dobrim su dijelom pasivno čekali rasplet događaja služeći u velikom broju u Pavelićevom domobranstvu. Istina, zbog slabog borbenog morala predavali su se partizanima kada god im se za to pružila prilika, ali nisu ostajali u partizanskim redovima, izuzev rijetkih izuzetaka. To su masovnije činili tek u posljednjoj godini rata.

Edvard Kardelj u svome članku »Narodne mase i kolebanje u HSS-u« pored ostalog kaže:

> *»Ne može biti sumnje da je krvava marioneta Pavelić u samom početku postigao izvjesne rezultate u Hrvatskoj, time što je uspio da pokrene šovinistički talas u hrvatskim gradovima i selima. No - to bi bilo premalo za njegovo učvršćenje. Pomagala mu je jedna druga činjenica,*

naime: politika službenog vodstva HSS-a, politika iščekivanja, politika sprečavanja borbenog jedinstva hrvatskog naroda, politika pasivne tolerancije, pa čak i odobravanja strahovitih zločina koje je Pavelić vršio i još vrši u ime hrvatstva. Treba otvoreno reći da je baš ta politika najviše pomagala privremenom učvršćivanju Pavelića na vlasti, da je - drugim riječima - ta politika objektivno predstavljala jedno od najvažnijih uporišta i rezervi okupatora hrvatske zemlje i neprijatelja cjelokupnog slobodoljubivog čovječanstva.«[1]

Može se reći da se Mačekova HSS, njeno buržoasko reakcionarno krilo najvećim dijelom stavila na raspolaganje Pavelićevoj vlasti i u instrument ustaške vlasti pretvorila skoro cjelokupnu svoju Građansku i Seljačku zaštitu. Prema svemu tome može se s puno sigurnosti ustvrditi da je dr Maček i većina njegovih funkcionera prihvatio razbijanje Jugoslavije kao državne tvorevine i odobrio i potpomagao stvaranje posebne fašističke satelitske države Hrvatske, bez obzira na to što je ona postala obična kolonija fašističkih okupatora Italije i Njemačke. Ukoliko je i bilo određenog antagonizma između ustaša i HSS-ovaca, on se, po svemu izgleda, zasnivao više na tome tko treba u toj novoj separatnoj državi vršiti vlast: HSS ili ustaše. Ukoliko je Maček bio hapšen, to je bilo više zbog rivalstva od strane Pavelića i bojazni da Maček ne uskoči na njegovo mjesto. U početku su Mačeka forsirali Nijemci, kasnije, poslije određenih zaoštravanja u NDH s Italijom, Talijani također hvataju određene veze s Mačekom, što Pavelića nagoni na to da Mačeka drži stalno na njegovom posjedu u Kupincu. Jedno vrijeme ga je bio čak i uhapsio i sproveo u logor Jasenovac, gdje je odležao pet mjeseci (od 15. 10. 1941. do 16. z. 194z. godine), obrazloživši taj svoj postupak potrebom zaštite Mačekovog života.

Vjerojatno je zbog određenih metoda rada ustaša kao i njihove koncepcije države bilo u određenim krugovima HSS-a oprezne opozicije, ali je neosporno da se Mačekova izdajnička uloga kretala po dvije linije: separatističkoj orijentiranosti i pomaganju Pavelićevim ustašama da uspostave tzv. Nezavisnu Državu Hrvatsku, suglasivši se s razbijanjem Jugoslavije, i drugo, njegovoj velikoj mržnji prema NOP-u i velikoj oslobodilačkoj borbi naroda Jugoslavije za istjerivanje fašističkih okupatora i stvaranje nove Jugoslavije. Za njega ništa nije značilo stvaranje nove državne zajednice na novim koncepcijama, s riješenim nacionalnim pitanjem i federativnim državnim uređenjem, gdje će i hrvatski narod, u zajednici s ostalim narodima zemlje, ostvariti svoju ravnopravnost i samostalnu federalnu državu u okviru jugoslavenske federacije.

Pisci i historičari kod nas dosta pišu o Mačeku i HSS-u. U radovima do kojih sam došao svi se slažu u tome da je Maček reakcionarni buržujski političar koji je potpomagao uspostavljanje NDH i koji je

[1] Edvard Kardelj, Put nove Jugoslavije (članci, govori iz NOB-a 1941. do 1945.), Kultura 1949, Beograd, str. 234-2.35.

bio nepomirljivi protivnik NOB-a. Ali ima dosta neslaganja oko toga da li je Maček po svojoj političkoj orijentaciji bio separatist i zastupnik razbijanja Jugoslavije kao državne zajednice južnoslavenskih naroda. Postoje pisci i historičari koji izvjesne Mačekove separatističke poteze objašnjavaju upornim odbijanjem beogradskih centralističko-unitarističkih vlastodržaca da se riješi hrvatsko pitanje.

Sve veze Mačeka i njegovih najbližih suradnika u prvom redu s talijanskim vladajućim krugovima, a zatim s njemačkim nacistima, pregovori njegovih predstavnika s talijanskim vladajućim krugovima za razbijanje Jugoslavije i izdvajanje Hrvatske kao separatne države tumače pojedini historičari isključivom potrebom da se u novoj političkoj konstelaciji odnosa u Evropi i svijetu, do koje je došlo snaženjem Italije a potom Njemačke, riješi pritiskom, nekom vrstom ucjene i koketiranja sa silama Osovine, tzv. hrvatsko pitanje. Da to ne znači odustajanje od pozitivnog i konstruktivnog odnosa prema Jugoslaviji kao državi, jer bi se rješenjem hrvatskog pitanja implicite u nekoj malo kasnijoj fazi moglo doći do preuređenja države na federativnoj i svakako trajnijoj osnovi itd., itd. Naravno, život, praksa i kasniji razvoj događaja sigurno su demantirali takve analize i postavke, iako u svim tim razmatranjima ima sigurno puno interesantnih podataka i ocjena koje su vrijedne za našu historiografiju.

Iako je vođa HSS-a bio vrlo iskusan, lukav i nadasve proturječan građanski političar, koji je mogao dosta rano predvidjeti rasplet II svjetskog rata u korist antihitlerovske koalicije, ipak je dr Vlatko Maček i najveći dio njegovog rukovodstva i njegove stranke, bez obzira na sve moguće iznesene razloge i objašnjenja pojedinih njegovih postupaka, skliznuo u vode separatizma i objektivno pridonio razbijanju Jugoslavije) kao državne zajednice i stvaranju separatne fašističke državice koja se zvala NDH.

Ono što je najgore, njegov tzv. separatizam — koji je mogao biti uvjetovan teškom i dugotrajnom vladavinom centralističko-unitarističke vladajuće velikosrpske klike i dvorske kamarile - nije značio davanje istinske slobode i istinske nezavisnosti hrvatskom narodu, što je u onim političkim konstelacijama odnosa snaga bilo gotovo nemoguće. Maček je mogao i te kako dobro vidjeti da je njegov separatizam ili njegov doprinos separatizmu mogao Hrvatsku odvesti samo u nacionalno ropstvo pod jaram tuđina i okrutne fašističke okupacije ili dominacije, što je značilo daleko teže nacionalno ropstvo nego što je bilo pod Austro-Ugarskom. To njegovo, da kažem, najprije klizanje a ubrzo potom na kraju ptvoreno stavljanje na pozicije separatizma i spremnost i podrška da se Hrvatska stavi pod potpunu dominaciju drugih, i to fašističkih država, bez obzira na to o kakvom se obliku radi - najprije personalnoj, carinskoj ili nekoj drugoj vrsti unije, koja bi kasnije logikom događaja potpala u potpunu potčinjenost i ropstvo - izdaja je ne samo jugoslavenske ideje zajedništva južnoslavenskih naroda nego izdaja i najdubljih nacionalnih interesa

hrvatskog naroda. To je utoliko gore što je Maček jedno dulje vrijeme, za života Radića i poslije njega, prihvatio politiku i principe traženja sporazuma s Beogradom na bazi postizanja određenog stupnja autonomije Hrvatske u okviru Jugoslavije. Međutim, dok je Radić bio stvarni vođa jednog širokog, seljačkog i nacionalnog pokreta hrvatskih masa i kao krajnji cilj nije ispuštao iz vida rješenje hrvatskog pitanja i zajedničkog života s ostalim narodima Jugoslavije na bazi federativnog i republikanskog državnog uređenja Jugoslavije, dr Maček se na toj poziciji zaista nije održao.

Njegova profašistička orijentacija i zapravo samo formalno rješenje tzv. hrvatskog pitanja nije zadovoljilo ne samo hrvatske mase nego ni vlastitu buržoaziju. Stvaranje Banovine Hrvatske na bazi sporazuma Cvetković-Maček bio je samo kompromis dviju buržoaskih grupa, a što je dovelo do još većeg općeg nezadovoljstva koje je objektivno pogodovalo ekstremnim, ultranacionalističkim i separatističkim snagama u građanskim slojevima društva, posebno unutar HSS-a. To stanje samo je stvorilo povoljne uvjete za frankovsku separatističku aktivnost i za razbijanje Jugoslavije, za djelovanje ustaša, klerofašista i prodor nacizma i fašizma.

Maček ulazi u jugoslavensku vladu da bi u suradnji s velikosrpskim i drugim buržoaskim profašističkim političarima i princom Pavlom Karađorđevićem učinio da se Jugoslavija priključi silama Osovine i da njegova vlada, čiji je on potpredsjednik, potpiše Trojni pakt. Ponovno učešće u Simovićevoj vladi može se isto tako tumačiti kao pokušaj privole nove vlade da Jugoslaviju kao cjelinu ponovno uvuče u fašistička kola, jer je i Simovićeva vlada otvoreno izjavila da priznaje pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu. S druge strane, u tim trenucima, bez obzira na sve Mačekove veze sa zvaničnim predstavnicima hitlerovske Njemačke, nije se sasvim pouzdano znalo hoće li Hitler odgoditi namjeravam veliki pohod na Istok i otpočinjanje rata protiv Sovjetskog Saveza i neće li mu štetiti neplanirani ratni zaplet na Balkanu.

Prema tome, može se izraziti suglasnost s onim piscima koji Mačeku pripisuju izdaju u prihvaćanju razbijanja Jugoslavije i izdaju najdubljih nacionalnih interesa hrvatskog naroda, koji je stvaranjem NDH u stvari bio stavljen u jedan od najtežih položaja porobljavanja u svojoj historiji. Ta Mačekova evolucija i gospodskog dijela HSS-a u primicanju separatizmu, koji je objektivno pomogao fašističkom porobljavanju hrvatskog naroda i svih ostalih naroda Jugoslavije, jedna je od najtežih izdaja jednog visokog političara u našoj zemlji. To se ogleda u njegovim višestrukim postupcima:

i. Dnevnik talijanskog ministra vanjskih poslova grofa Galeazza Ciana i izjave Mačekovog predstavnika inž. Amadea Carneluttija pred sudskim vlastima potvrdili su istinitost navoda da je Maček pregovarao s talijanskim fašističkim vlastodršcima preko svojih emisara i da je tražio još 1939. godine novčanu i vojnu pomoć za dizanje ustanka u Hrvatskoj i vezivanje Hrvatske u personalnu i carinsku uniju s Italijom. Koliko nam je poznato, do sada se dnevnik grofa Ciana u svim njegovim osnovnim

postavkama nije opovrgao ni kod nas, ni u svjetskoj historiografiji. Odustajanje od tih pregovora moglo je biti po intencijama i pritisku Nijemaca, koji su već tada kao moćni agresori bili pokorili gotovo čitavu Evropu i koji su zahtijevali da se Jugoslavija kao cjelina veže za pakt Osovine, jer Hitleru prije pohoda na Istok nije potreban zaplet u Jugoslaviji. Da je Hitlerova procjena o nepotrebnosti ratnog zapleta u Jugoslaviji bila točna, pokazalo se kad je njemački napad na Jugoslaviju odgodio Hitlerov napad na SSSR za čitavih šest nedjelja, što mnogi vojni i drugi historičari kod nas i u svijetu smatraju velikim minusom za hitlerovce, jer ih je to zakašnjenje u otpočinjanju napada dovelo u odlučujućem trenutku pred Moskvu u najtežim i nepovoljnim zimskim uvjetima te su izgubili strategijsku inicijativu koju su imali do tada.[1]

z. Mačekova javna izjava i poziv hrvatskom narodu da se pokori novoj vlasti i poziv pristašama da iskreno surađuju s novom vladom znači priznanje razbijanja Jugoslavije i podršku stvaranju posebne države Hrvatske u uvjetima teške fašističke okupacije. Nitko ne može poreći da je ubrzo skoro svakom prosječnom čovjeku bilo jasno da hrvatska država nije bila nezavisna nego obična marionetska fašistička tvorevina, u kojoj je okupator radio što je htio, pretvorivši je u najgoru tamnicu naroda, posijavši po njenom teritoriju konclogore smrti, vršeći zajedno s kvislinzima nečuvena zvjerstva i genocid nad našim narodima.

3. Gotovo cjelokupna Mačekova Seljačka i Građanska zaštita, koja je po svom broju predstavljala gotovo čitavu armiju, stavljena je u službu ustaške države. Ta je Zaštita uspostavljala ustašku vlast, razoružavala bivšu jugoslavensku vojsku, stavljajući se na taj način direktno u službu fašističkih osvajača. Sa svom tom Mačekovom vojnom i političkom podrškom, ustaše su u svojim prvim danima vladavine dobile određeni legitimitet vlasti u očima hrvatskog naroda i relativno brzo uspostavile aparat svoje vlasti i organizirale oružane snage koje su ubrzo otpočele stvarati novi poredak na krvi i teroru.

4. Za cijelo vrijeme rata nigdje se nije čuo Mačekov glas neslaganja i protesta zbog masovnih pokolja nevinog stanovništva, žena, djece, staraca, niti zbog akcija deportiranja, pokrštavanja, hapšenja, mučenja, pljačke itd. Oslobodilački pokret koji je ustao u borbu protiv takve okupatorske i kvislinške politike i genocida nad našim narodima nailazio je na najgoru Mačekovu osudu i odbijanje.

5. Najveći dio funkcionera i poslanika njegove stranke surađivao je u Pavelićevom Saboru i ustaškom aparatu vlasti.

6. Po povratku ustaškog prvaka Mile Budaka (jednog od naših najvećih ratnih zločinaca) pred rat iz emigracije, Maček je s njim bio u vrlo

[1] Pod pritiskom masa koje je usmjeravala KP, Simović je bio prinuđen da raspusti konclogore za komuniste. Hrvatska banovina ne samo da nije raspustila logore nego je 6 dana prije početka rata uhapsila novi broj istaknutih revolucionara, članova CK KPJ, CK KPH i javnih radnika. Tako su Mačekovci predali 200 komunista ustašama i Gestapu koji su ih ubrzo sve egzekutirali.

prisnim prijateljskim odnosima, čak ga je zvao na sjednice svog užeg rukovodstva, surađujući i s mnogim drugim poznatim nacionalističkim i velikohrvatskim elementima. U augustu 1941. godine na jednoj ustaškoj skupštini u Novskoj Mile Budak, Pavelićev doglavnik, rekao je između ostalog:

> *» ... Svi mi znamo da je bilo raspoloženje takvo da je cio narod išao uz HSS vjerujući da njezino rukovodstvo nije ništa drugo nego ono što hoće cio narod, a to je slobodna i nezavisna država Hrvatska. Zato sam 1938- godine rekao svima u ime Poglavnika da svaki pošten Hrvat mora glasovati za listu dra Mačeka!«*[1]

Za razliku od Radićeve borbe protiv agresivnog klerikalizma koji se htio nametati cjelokupnom društvu i narodu, Maček je još od 1935. godine uspostavio bliske prijateljske odnose s drom Alojzijem Stepincem, prononsiranim ustašom i pobornikom NDH i nosiocem politike pokrštavanja u Hrvatskoj za vrijeme rata, koji je proglašen ratnim zločincem i kao takav osuđen.

7. Najveći dio oficira i vojnika Mačekovih pristaša haesesovaca stupio je u Pavelićevu domobransku vojsku, koja je pored svog osvjedočenog slabog borbenog morala bila rezerva ustaša i instrument za vrijeme cijelog rata u rukama okupatora i Pavelića. Ona je izvršavala nužne određene vojničke zadatke, onoliko koliko su njena uvježbanost i njen borbeni moral dozvoljavali, s čime je Pavelićevo vojno rukovodstvo računalo, i bila je u službi NDH od 1941. pa sve .do 15. maja 1945. godine.

8. Potvrđeno je da je Maček primio zlatnike iz ruku Pavelićevih ministara, a koji su platnici oteti od ubijenih žrtava fašizma i da se pod zaštitom jednog motoriziranog odreda ustaške vojnice povukao pred NOV-om u inozemstvo, da bi po nagovoru haesesovskog dijela Pavelićevih ministara mogao lakše od kompromitiranog Pavelića braniti ustašku stvar pred javnošću Zapada.

9. Iako to nije predmet ovih razmatranja, postoje određeni napisi koji govore o pokušajima određenih reakcionarnih snaga na Zapadu koje su kombinirale[7] s Mačekom da se stvori neka podunavska konfederacija, u koju bi, između ostalih, ušla i Hrvatska. Po toj političkoj špekulaciji spriječio bi se ulazak jedinica u Zagreb i dalje prema zapadu u Sloveniju. Time bi se spriječilo stvaranje nove Jugoslavije i spasila separatna hrvatska država, pa makar u nekom drugom obliku i savezu. O realnosti takvih pokušaja određenih snaga govori i postojanje tendencija pri kraju rata, a koje su se ispoljile u pokušajima podjele interesnih sfera u Jugoslaviji, što se nije moglo ostvariti pred otporom i snagom milijunske oslobodilačke armije i zajedničke težnje i slobodne volje svih jugoslavenskih naroda i narodnosti da žive u zajedničkoj državi zasnovanoj na novom društvenom poretku i federativnom principu.

Ujedinjenje jugoslavenskih naroda u zajedničku državu ocijenila je KPJ i ostale progresivne snage kao historijski progresivni akt i u datim histo-

[1] »Hrvatski narod« 11. VIII 1941; Viktor Novak, »Magnum Crimen«, str. 790.

rijskim uvjetima kao jedinu mogućnost da se samo ujedinjeni južnoslavenski narodi mogu istrgnuti iz ropstva Turske, Austro-Ugarske, Italije i drugih. Ujedinjenje Južnih Slavena je vjekovna težnja naših naroda i svih njihovih najboljih sinova. Drugo je pitanje, i to važno, životno pitanje svih naših naroda, kakvi su trebali biti unutrašnje uređenje i politički sistem u novostvorenoj državi Jugoslaviji koji bi odgovarali osnovnim progresivnim težnjama svih naših naroda. Na žalost, ujedinjenje stare Jugoslavije nije išlo putem narodnog sporazuma, već jđ većina buržoazije svih nacija iz straha od gibanja vlastitih masa koje je izazvao rat i početak velike oktobarske socialističke revolucije pristala da na brzinu, tako reći preko koljena, pristane na stvaranje rojalističke, centralističke, unitarističke i hegemonističke države s kapitalističkim sistemom najgore eksploatacije. Velikosrpska hegemonija, pokrivena plaštom unitarizma i najkrućeg centralizma, provodila se često i kroz najcrnju militarističku diktaturu i despotizam, kakva je bila šestojanuarska diktatura kralja Aleksandra. Jugoslavija je bila tamnica naroda; proturječnosti njenog unutrašnjeg razvitka bile su dovedene do usijanja. Sasvim je prirodno da su se kod naprednih pokreta i progresivnih građanskih političara razvili otpori i otpočeli procesi borbe protiv takvog stanja traženjem više demokracije i zakonitosti, zatim autonomije pojedinih nacija i nacionalnih manjina kroz federativni princip državnog uređenja itd. Isto tako su se, kao reakcija na takvu vlast nasilja i terora, nacionalnog bespravlja, pljačke i hegemonije koja se provodila kroz kruti centralizam i unitarističku ideologiju, kao reakcija na sve to, kod svih naroda i narodnosti otpočele razvijati i separatističke težnje u cilju izdvajanja iz Jugoslavije. Redovno su se u te separatističke pokrete miješale strane, u prvom redu revizionističke, sile, koje su težile vraćanju teritorija koje su ratom izgubile a koji se sada nalaze u sastavu novostvorene države Jugoslavije. Separatizam je postepeno dobivao sve više forme terorizma i antijugoslavenskih akcija svake vrste. Separatizam su posebno pomagale Italija, Austrija, Mađarska i Bugarska.

Međutim, separatizmom su se služili i mnogi drugi političari koji su bili okarakterizirani kao tvorci unitarizma i hegemonije. Separatizam je bio potreban da se u pogodnom trenutku izrazi neki sebičan klasni interes određene nacionalne buržoazije. Kada je oktobarska revolucija istrgla 1917. godine Rusiju iz fronta sila Velike antante i kada su zapadne diplomacije pokušale Austro-Ugarsku otrgnuti od Njemačke ostavljajući joj u tom slučaju mogućnost opstanka, s tim što bi podređene nacije koje bi ostale u njenim okvirima imale veće prava i autonomiju, čak su se i Nikola Pašić i regent Aleksandar, pobojavši se takve solucije, brzo odrekli Krfske deklaracije i stvaranja Jugoslavije te iznijeli svoj separatni plan proširenja Srbije na teritorij Bosne i Hercegovine i dijela Dalmacije radi izlaska na more.

Prema Svetozaru Pribićeviću (Diktatura kralja Aleksandra, Beograd, 1952.), njemu je kao tadašnjem predsjedniku Samostalno-demokratske stranke (inače jednom od tvoraca unitarističke Jugoslavije), kada je u

svojstvu predstavnika Seljačko-demokratske koalicije i teško ranjenog Radića došao kralju u audijenciju, kralj Aleksandar ponudio, odnosno pročitao, tekst o potrebi mirnog razdvajanja Srba i Hrvata, kao što su se mirno razdvojile Švedska i Norveška, i predložio da Radić po povratku u Zagreb proglasi otcjepljenje Hrvatske. Pribićević je ovaj kraljev stav otklonio i okategorizirao ga kao veleizdaju. Sutradan je prenio kralju apsolutno protivljenje teško ranjenog Radića takvoj ideji. Isti prijedlog kao Pribićeviću kralj je ponovio Gregoru Žerjavu, prvaku Samostalnih demokrata u Sloveniji.

Jugoslavensku državu stvorile su 1918. građanske snage, a ne radnička klasa. Istina, zajedno s građanskim partijama učestvovale su u njenom stvaranju i socijaldemokratske partije Slovenije i Hrvatske.[1] Međutim, te partije u činu stvaranja nove države nisu imale neku ozbiljniju ulogu.

U KPJ od samog početka njenog postojanja bile su u osnovi dvije struje, odnosno frakcije, koje se međusobno nisu posebno slagale oko nacionalnog pitanja i rješenja u novoj državi. Postojala je desna struja, frakcija Sime Markovića, koja je u osnovi branila unitarističku tezu da u Jugoslaviji postoji jedna nacija i da je nacionalno pitanje u osnovi buržoasko-demokratsko, odnosno ustavno pitanje, dok je lijeva struja pod utjecajem oktobarske revolucije i Lenjinovog učenja zastupala tezu o postojanja više nacija u zemlji i da je potrebno boriti se za njihovo pravo samoopredjeljenja do otcjepljenja. Ali ta lijeva malobrojna frakcija u našoj partiji, u prvom redu pod utjecajem ocjena određenih krugova Komunističke internacionale, zastupala je stav razbijanja Jugoslavije kao versajske tvorevine i »izdvajanja Hrvatske, Slovenije i Makedonije iz sastava Jugoslavije i stvaranje samostalnih republika«. To je značilo odbijanje ranijeg stanovišta KPJ da je ujedinjenje jugoslavenskih naroda u zajedničku državu historijski napredno i da KPJ nastoji da se narodi unutar te države dobrovoljno ujedine na federativnome principu u Savez radničko-seljačkih republika. Na bazi tih utjecaja sa strane bilo je i ocjena partijskog rukovodstva u emigraciji (192.8) da se u Jugoslaviji očekuje revolucija, obavezno otcjepljenje pojedinih nacija, slom jugoslavenske države itd.

Uprkos takvim pogrešnim procjenama, koje su bile više izraz teške unutrašnje krize unutar partijskog rukovodstva KPJ, miješanja sa strane, idejne zbrke i neshvaćanja značenja raščišćavanja nacionalnog pitanja u borbi za socijalizam, naročito kod pojedinih rukovodilaca u emigraciji, KPJ nije nikada u svojoj praksi vodila akciju i politiku razbijanja Jugoslavije. Sve do dolaska Josipa Broza na čelo KPJ postojalo je još određenih neshvaćanja i zbrke oko nacionalnog pitanja, iako su se mnoge stvari i

[1] U to vrijeme Srbija je sve do kraja I svjetskog rata bila pod okupacijom njemačkih, austrijskih i bugarskih trupa. Rukovodstvo Socijaldemokratske partije Srbije vratilo se iz inostranstva i počelo obnavljati svoj rad u Jugoslaviji kao u novoj državi koja je za nj predstavljala svršen čin. Trebalo je tek odrediti svoj stav prema novoj stvarnosti.

pojmovi počeli raščišćavati, naročito poslije Sedmog kongresa Kominterne, održanog ljeti 1935- godine, kada uslijed opasnosti od najezde rastućeg nacizma dolazi do otrežnjavanja i mnogo realnijih ocjena date političke situacije u svijetu, Evropi i u radničkom pokretu. Daje se direktiva stvaranja narodnih frontova, ističe potreba ujedinjenja radničkih pokreta, pa prema tome implicite i ujedinjenja radničkog pokreta unutar Jugoslavije na bazi borbe, između ostalog i rješavanja nacionalnog pitanja na osnovi samoopredjeljenja do dobrovoljnog ujedinjenja.

Dolaskom Josipa Broza Tita na čelo KPJ dolazi do jasnog kursa partijskog rukovodstva oko nacionalnog pitanja, do snažne afirmacije stavova i politike KPJ na liniji okupljanja masa u borbi protiv profašističkih režima i ujedinjavanja svih nacija i patriota u jedinstveni front u borbi protiv rastuće opasnosti od fašističke najezde. Jasno se ističe potreba borbe protiv separatističkih i unitarističkih skretanja unutar partije. Pred neposrednu opasnost od fašističke agresije, CK KPJ i drug Tito pozivaju komuniste da se javljaju u vojsku i brane zemlju od agresije fašističkih okupatora. CK KPJ i drug Tito pozivaju poslije okupacije zemlje sve narode Jugoslavije na dizanje jedinstvenog oružanog ustanka i revolucije u svim krajevima Jugoslavije. CK KPJ i drug Tito oštro reagiraju i sprečavaju pokušaje sa strane da se iz KPJ otcijepi partijska organizacija Makedonije i odlučno se suprotstavljaju sličnim pokušajima sa strane i na nekim drugim mjestima. CK KPJ, NOP i drug Tito daju odlučan otpor podjeli Jugoslavije na interesne sfere od strane ratnih saveznika i daljjnjim sličnim pokušajima i pritiscima poslije rata itd., itd.

Prema tome, historija Jugoslavije je historija političke borbe protiv nosilaca centralističko-unitarističke politike i borbe protiv separatizma zasnovanih na osnovi fašističke ideologije, vezivanja za revizionističke sile na bazi razbijanja Jugoslavije kao države. To je historija borbe unutar radničkog komunističkog pokreta protiv nepravilnih stavova o nacionalnom pitanju, koje je opet bitno trpjelo negativne utjecaje sa strane i čija se faza završava dolaskom Josipa Broza Tita na čelo KPJ, iako se repovi i bezuspješni pokušaji takvih utjecaja sa strane pokatkad pojavljuju i danas. I separatističke i unitarističko-centralističke pojave, koje se manje ili više i danas pojavljuju u procesu našeg društvenog razvitka, imaju i te kako korijene ne samo u problemima našeg neravnomjernog unutrašnjeg razvitka, ne samo u zaostaloj svijesti prošlosti nego i u snažnim utjecajima velikih moćnih krugova određenih država i blokova.

Samo socijalistička Jugoslavija, zasnovana na Avnojskim principima 1 tekovinama revolucije, na ravnopravnosti naroda i narodnosti, na razvijanju i usavršavanju federativnog uređenja, na samoupravljačkim koncepcijama našeg unutrašnjeg socijalističkog razvitka i nezavisne politike na bazi nesvrstavanja može svakom narodu i narodnostima u Jugoslaviji donijeti pun nacionalni prosperitet i procvat na društvenom, privrednom i kulturnom polju. Samo tako ujedinjena državna i društvena zajednica može nam svima zajedno osigurati nezavisnost i bolju budućnost. Svaka

druga politika i kurs vodili bi nas slabljenju jedinstva i napretka, vodila bi nas nazatku i razjedinjavanju i predstavljali bi stalnu opasnost da u datom momentu postanemo plijen neprijatelja naše slobode, nezavisnosti i socijalističkog puta koji smo sami izabrali. Pouke bliže historije suviše su velike i bliske da bismo ih smjeli i za trenutak zaboraviti.

Zato svaku stvar, događaj i pojavu iz naše prošlosti, posebno bliže historije koja još uvijek živi i prisutna je u našoj svijesti, treba što objektivnije postaviti na pravo mjesto. Zato se ne treba plašiti da se mjesto i uloga građanskog političara dra Vlatka Mačeka i gospodskog krila njegove HSS, čiji je rad i aktivnost i te kako ostavio traga u našoj prošlosti i našem životu, ocijeni i okarakterizira pravim imenom. Potrebno je i dalje studirati historijsku građu, pronalaziti je i po mogućnosti što preciznije i objektivnije ocijeniti stupanj svačije, pa i Mačekove, historijske odgovornosti za njegov rad i postupke. Vremenska distanca će sigurno omogućiti ne samo da se objašnjava nego i da se daju sudovi i esencijalni rezultati Mačekove politike, prakse i njegovih postupaka i posljedica tih postupaka na sudbonosnim historijskim prekretnicama. Cesto mnogi dokumenti, rezolucije i izjave samo zamagljuju stvarni tok događaja, stvaraju privid pravog stanja stvari i otežavaju donošenje ocjene krajnjeg rezultata kao vrhovnog postulata svake ozbiljnije historijsko-političke studije.

Oružane snage NDH

Oružane snage NDH sastojale su se od domobranstva, ustaške vojnice i oružništva. Na čelu oružanih snaga nalazilo se Zapovjedništvo vojske i Ministarstvo hrvatskog domobranstva. Poslije reorganizacije 4. VIII 1941. nazvano je samo Ministarstvo hrvatskog domobranstva. Od februara 1943. godine ono je preimenovano u Ministarstvo oružanih snaga.

Domobranstvo je glavni dio oružanih snaga NDH. Ono je sačinjavalo redovnu vojsku koja se putem zakona popunjavala mobilizacijom i regrutiranjem Hrvata i Muslimana. Oružane snage su formalno imale tri vida: kopnenu vojsku, zračne i plovne snage (ove druge dvije bile su samo simbolične). Domobranstvo su u stvari sačinjavale kopnene snage.

Stvaranje domobranske vojske otpočelo je pozivom Slavka Kvaternika da se oficiri, podoficiri i vojnici javljaju u novu vojsku prije nego što je jugoslavenska vojska kapitulirala i prije nego što je potpisana kapitulacija stare Jugoslavije. Poziv za stupanje u Pavelićevu vojsku upućen je pripadnicima hrvatske nacionalnosti i Muslimanima. Kvaternik je u vezi s tim u svojstvu zamjenika Poglavnika potpisao još 10. aprila 1941. godine Zakon o osnutku vojske i mornarice Hrvatske (iako kasnije, potpisivanjem Rimskih ugovora, NDH nije smjela držati mornaricu).

Već 10. aprila 1941, na sam dan proglašenja NDH, Kvaternik je postavio za zapovjednika kopnenih snaga domobranstva penzioniranog pukovnika Slavka Stancera, za zapovjednika svih pomorskih snaga kapetana

bojnog broda Duru Jakčina, za zapovjednika zračnih snaga kapetana Vladu Krena. Već n. aprila 1941. godine u svojstvu zamjenika Poglavnika unaprijedio je Stancera u čin generala, Krena u čin pukovnika zrakoplovstva, intendantskog pukovnika Begića u čin generala, kapetana Zvonka Kovačevića, zapovjednika Mačekove Građanske zaštite Zagreba, u čin pukovnika i još desetak drugih oficira i poznatih ustaša u više oficirske činove.[1]

U Petrinji su ustaše zarobile štab I grupe armija bivše jugoslavenske vojske s komandantom na čelu. U Topuskom je zarobljen štab 7. jugoslavenske armije, kao i dio štaba 4. jugoslavenske armije bivše vojske. Generalštabni pukovnik Franjo Nikolić, načelnik operativnog odjeljenja u štabu I grupe jugoslavenskih armija, držao je vezu sa Slavkom Kvaternikom, koji se tada početkom aprilskog rata nalazio u ilegalnom skloništu u Zagrebu. Nikolić ga je obavijestio o rasulu jedinica armije, o pobuni organiziranoj od strane ustaša u garnizonu u Bjelovaru, o neredima u Koprivnici, o tome da je ban Subašić otputovao u nepoznatom pravcu* Pred Kvaternikom je Nikolić položio ustašku zakletvu i dobio zadatak da se miniraju mostovi, sklone artiljerijske baterije za obranu, da se što više vojnika raspusti kućama i da defetistički prikazuje svojem štabu i drugim štabovima kako je otpor besmislen. Kvaternik mu također daje zadatak da dođe u dodir s njemačkim nastupajućim jedinicama i da ih obavijesti o namjeri Kvaternika i ustaša u Zagrebu da će preuzeti vlast i dočekati Nijemce kao prijatelje. Sličnu ulogu odigrao je, uz položenu ustašku zakletvu, i komandant žandarmerije general Tartalja, šef policije dr Grgić i dr.

Tako se još u vrijeme rasula jedne armije, koja nije zvanično još ni kapitulirala, stvorila nova kvislinška vojska u službi tuđina. Komandant Savske divizije bivše vojske general August Marić nakon stvaranja NDH nastavio je da radi kao komandant Pavelićeve Savske divizijske oblasti sve do nove reorganizacije Pavelićeve vojske itd.

Tako se odmah po kapitulaciji i ubrzo poslije nje javilo u Pavelićevu vojsku oko 3600 oficira, među kojima 31 general, 228 pukovnika, 245 potpukovnika, 254 majora, 1005 kapetana, 417 poručnika itd.[2]

Javlja se i velik broj kapetana bojnog broda, kapetana fregate, kapetana korvete, poručnika bojnog broda, poručnika korvete i vojnih svećenika. Neki su od ovih oficira po ustaškim zaslugama još 1941. godine odmah unaprijeđeni u viši čin, ali stanje od 3600 oficira s manjim izmjenama odgovara stvarnom stanju broja prijavljenih bivših oficira jugoslavenske vojske.

Samo manji broj čine aktivni austro-ugarski oficiri. Pregled je napravljen prema Vjesniku vojnih zapovijesti iz 1941. godine.[3]

Domobranstvo je 1941. godine bilo podijeljeno na pet divizijskih područja i 19 mobilizacionih komandi (popunidbenih zapovjedništava).

[1] Mladen Colić: »Tzv. NDH-1941.«, Beograd, 1973, str. 194-195.
[2] Mladen Colić: »Tzv. NDH-1941.«, Beograd, 1973, str. 318.
[3] **Mladen Colić: »Tzv. NDH-1941.«, Beograd, 1973, str. 328.**

U okviru divizijskih područja stvarale su se pukovnije, zatim specijalne jedinice, intendantura, konjica, inženjerske jedinice, ijedinice veze i druge. Sva ta organizacija stvarana je na bazi iskustava bivše jugoslavenske vojske, a kasnije su stjecana i nova iskustva uz pomoć njemačkih i talijanskih instruktora i kadrova školovanih u domobranskoj akademiji i podoficirskoj školi.

Kad je otpočeo ustanak u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, stvarale su se posebne jednice za ugušivanje ustanka. Sve te jedinice bile su pod operativnom komandom Nijemaca ili Talijana, ovisno o tome u čijoj su zoni djelovale. Već potkraj 1941. stvaraju se pješadijske divizije i zborovi, tako da je bilo organizirano *6* divizija i tri domobranska zbora. Sjedišta zborova bila su u Sisku, Slavonskom Brodu i Sarajevu. Stvara se i nova vojno-teritorijalna podjela s tri domobranska zborna područja. Sjedišta operativnih divizija pukovnija i samostalnih jedinica mijenjala su se ovisno o vodenju operacija.

Zrakoplovne snage bile su male. Raspolagalo se s oko 150 pilota, oko 50 izviđača i ostalog drugog stručnog i pomoćnog osoblja od oko 2.600 ljudi, s oko 80 aviona, većinom zastarjelog tipa. U protuavionskoj obrani imali su 1941. godine oko 2000 ljudi[1].

NDH uglavnom nije imala mornarice, jer se Rimskim ugovorom mornarice odrekla. Imala je samo na jednom dijelu mora koje je kontrolirala nešto plovnih objekata manje nosivosti, u principu ispod 50 registarskih tona. To su u stvari bili manji brodići i ribarski čamci. Tako je Zapovjedništvo mornarice (I odjel za mornaricu) samo fiktivno postojalo, a pukovnik bojnog broda Đuro Jakčin unaprijeđen je u čin admirala i samo je simbolično komandirao zapravo nepostojećom mornaricom. To što je NDH držala jedan mali dio obale i otoka i imala pod upravom određene manje luke, sve je bilo pod strogom kontrolom Talijana.

Legionarske jedinice - Po Hitlerovom zahtjevu, Pavelić je morao uputiti svoje legionarske jedinice na istočni front. Izdan je proglas da se jave dobrovoljci iz sviju oružanih jedinica NDH. Sabirni centri za buduće legionare bili su Zagreb, Sarajevo, Banja Luka, Osijek i Mostar. Prikupljanje glavnine nove legionarske jedinice bilo je u Zagrebu i Karlovcu. Tako je stvorena »Pojačana hrvatska 369. legionarska, pješačka pukovnija«. Javilo se oko 5000 dobrovoljaca. Jedna bojna bila je muslimanska, a druge dvije bile su sastavljene od hrvatske nacionalnosti. Zvanično formiranje objavljeno je 16. jula 1941. godine, a zakletva se polagala u mjestima formiranja bojni u Sarajevu, Varaždinu i Zagrebu. S legionarima, koji su u stvari poslani u smrt na istočni front, na vojnim svečanostima opraštali su se: Kvaternik, Pavelić, njemački general Glaise von Horstenau i talijanski general Antonio Oxilia, zatim general Stancer i drugi visoki oficiri oružanih snaga NDH.

[1] A. VII. Fond NDH, kutija 1.0.9.; Mladen Colić - isto djelo, str. 245.

Za komandanta legionarske pukovnije bio je imenovan pukovnik Ivan Markulj. Dana 24. jula 1941. godine legionarska pukovnija prebačena je iz Zagreba vlakom u Njemačku u mjesto Delersheim. Tamo su dobili njemačko naoružanje i opremu i odslušali su dopunsku obuku; 369. pojačana legionarska pukovnija morala je tamo u Njemačkoj u prisustvu njemačkih generala i vrhovnog nadzornika oružanih snaga NDH generala Slavka Stancera položiti zakletvu Hitleru. Iz Njemačke je već 29. augusta 1941. godine legionarska pukovnija odvezena u Besarabiju, a potom je stigla u Pervomajsku, gdje je uključena u sastav 100. lake lovačke njemačke divizije 17. njemačke armije »Jug«. U prvu borbu legionari su stupili 13. oktobra 1941. godine istočno od Dnjepra.[1]

Tristo šezdeset deveta pojačana legionarska pješačka pukovnija učestvovala je na istočnom frontu u desetak borbi u sastavu 100. a kasnije 79. njemačke divizije, s kojom je dogurala i do samog Staljingrada. U međuvremenu je pukovnik Markulj predao komandu pukovniku Viktoru Pavičiću, a ovaj je na nezahvalnom kraju predao dužnost komandanta potpukovniku Marku Mesiću. Kasnije su, radi popune pukovnije koja je u Sovjetskoj Rusiji trpjela velike gubitke, formirane tri doknadne bojne 369. legionarske pješačke pukovnije, koje su slane najprije u Njemačku u Stockerau radi brze obuke i kasnije su hitno uključivane u sastav desetkovane legionarske pukovnije.

Na istočni je front poslana i *legija zrakoplovstva* pod komandom pukovnika Ivana Mraka, koja je sastavljena od dviju eskadrila: bombarderske s oko 17 aviona i 100 ljudi i lovačke eskadrile od 20 aviona i 120 ljudi, kojima je komandirao bojnik (major) Franjo Džal. Dok su bombarderi bili zastarjelog tipa, Džalovi lovci bili su sastavljeni od najmodernijih aparata dobijenih od Nijemaca te su učestvovali u zračnim borbama sa sovjetskim pilotima u južnoj Ukrajini i na Krimu.[8]

Legija mornarice - ili mornarički odred brojao je oko 340 ljudi i ušao je u sastav njemačke crnomorske mornarice kao posada šest njemačkih minolovaca i jedne podmornice. Prvi zapovjednik bio je kapetan fregate Antun Vrkljan, a posljednji kapetan bojnog broda Stjepan Rumenović. Na Crnom moru zadržali su se do novembra 1943. godine, a kasnije su prebačeni na njemačke brodove u Trst. Jedan broj ovih oficira iz Trsta prebjegao je saveznicima.®

Laki prijevozni zdrug brojao je oko 1100 ljudi i našao se u sastavu Treće brze talijanske divizije »Principe Amadeo Duca D'Aosta«, gdje su ti naši ljudi morali položiti i posebnu zakletvu Mussoliniju. Zajedno sa Trećim bersaljeskim talijanskim pukom još 20. decembra godine 1942. prestao je postojati taj laki prijevozni zdrug jer je bio uništen i zarobljen na istočnom frontu.[4]

[1] »Hrvatski narod« od 14. oktobra 1941.
[2] A. VII. fond NDH, kutija 1. o. 9.: Mladen Colić - isto djelo, str. 260.
[3] A. VII. fond NDH, kutija 89. Colić - isto djelo, str. 261.
* A. VII. fond NDH, kutija 115; Mladen Colić - isto djelo, str. 262.

Na istočni front u sastavu legionara bilo je poslano 8215 ljudi. Kod Staljingrada su bili gotovo potpuno uništeni. Iz izvještaja s istočnog fronta točno se izvještava kako je broj legionara počeo opadati. Od pukovnije sveli su se na dvije, pa na jednu bojnu, pa najzad na jednu satniju (četu). Usprkos popuni, u jednom izvještaju govori se da je ostalo na položaju kod Staljingrada još samo 40 boraca. Ostali su svi bili ili poginuli, ili ranjeni, ili zarobljeni. Zbog izuzetnih zvjerstava koje su legionari činili na istočnom frontu, Rusi su ih zvali čortovima - đavolima.[1]

Poluvojničke organizacije - Državna časna služba bila je stvorena po ugledu na slične organizacije fašističke i nacističke omladine u Italiji i Njemačkoj. Po zakonskoj odredbi Poglavnika i naredbi ministra domobranstva Kvaternika, stvorena je »Časna radna služba« u koju je bila uključena omladina od 19-25 godina, organizirana na vojno-organizacijskim principima. Cilj je bio da se omladina odgaja u ustaškom duhu i pripremi za vojsku. Osim toga, omladinska radna služba bila je besplatna radna snaga. Služba je bila obavezna i trajala je jednu godinu. Plan je bio da se za nekoliko mjeseci obuhvati tom službom 40-50 hiljada mladića i djevojaka, koji su se zvali domoradnici.[2]

Narodna zaštita - Zakonskom odredbom ta je organizacija trebala postojati radi otklanjanja posljedica ratnih rušenja, elementarnih nepogoda itd. Služba u zaštiti bila je obavezna i opća od 15 godina do stupanja u vojsku. Vojnička prednaobrazba bila je dominantna. Vojska je imala pravo totalne kontrole u njoj i slala je svoje ljude da organiziraju vojnu obuku. To je bio dio napora da se na strani ustaštva ostvari totalna mobilizacija skoro cjelokupnog stanovništva od 15. godine nadalje.®

Ustaška vojnica - Ustaške ilegalne organizacije, zaklete ustaše i ustaški emigranti bili su osnova na kojoj se gradila ustaška vojnica. Po Pavelićevom dolasku, ustaški emigranti postali su rukovodeći kadar u toj vojsci. U ustašku vojnicu primane su osvjedočene ustaše i frankovci te ljudi koji su u NDH gledali ostvarenje svojih nacionalističkih težnji.[4] Ali u ustašku vojnicu ulazili su i razni kriminalci i ljudi koji su se deklarirali kao velike ustaše, a ustaška vojnica dala im je velike mogućnosti da se obogate, da ostvare svoje ambicije i postignu koljačku slavu. Najviše položaje dobijali su najvjerniji Pavelićevi suradnici. To je u stvari bila ideološka vojska ustaškog pokreta po ugledu na SS-jedinice u Njemačkoj i crne košulje u Italiji.

Prvi komandant ustaške vojnice bio je poznati ustaša, pukovnik Juco Rukavina. Kasnije ga je zamijenio pukovnik Franjo Lukac pa onda generalštabni potpukovnik jugoslavenske vojske Tomislav Sertić, koji

[1] Viktor Novak: Magnum Crimen str. 839; »Katolički tjednik« 15. II. 192.
[1] Zbornik zakonika i naredaba 1941. godine; Colić, isto djelo, str. 264.
* Mladen Colić: Isto djelo, str. 266 do 267.
[4] »Hrvatski narod« od 7. V. 1941.

je kao ustaški agent otkriven u bivšoj vojsci i pred sam rat pobjegao u Mađarsku, a potom u Italiju. Po uspostavi NDH unaprijeđen je u čin ustaškog pukovnika, a kasnije postaje i general. U cilju obuke svojih oficira i podoficira, ustaška vojnica formira i posebne škole. Prvi komandant bio je Sertić, a njegov zamjenik poznati ustaški terorist Mijo Seletković, također unaprijeđen u čin ustaškog pukovnika.

U svim tim bojnama ustaške vojnice mogu služiti samo oni koji su osvjedočeno pripadali ustaškom pokretu i njihovi sinovi. Pored ustaške bojne, u službi kod Poglavnika, i redovite djelatne bojne, pripremane su u početku ustaške satnije, koje su bile u stvari dio sveučilišne bojne. Studenti su nosili uniformu i oružje samo dok su bili u službi. Inače sve su to bile provjerene ustaše i frankovci, pripadnici raznih ustaških organizacija: »Matija Gubec«, »Hrvatski junak«, »Hrvatski skaut«, »Veliko križarsko bratstvo« i drugi. Formirale su se i pričuvne ustaške bojne, u kojima su postojali i ženski odjeli. Njihov je zadatak bio vršenje odgojnog rada u narodu u ustaškom duhu. Ustaški podmladak dijelio se pa tri grupe: od 7 do 11 godina, od 11 do 15 i od 15 do 18 godina. Članovi ustaške vojnice imali su posebne privilegije i prvenstvo u dobivanju nagrada, a njihove obitelji prvenstvo u dobivanju zemlje ubijenih ili raseljenih Srba.

Po redoslijedu, najprije su formirali Poglavnikovu tjelesnu bojnu, pa prvu ustašku dobrovoljačku pukovniju, zatim Satniju ustaša sveučilištaraca, Željezničku ustašku bojnu itd. Prema tome, ustaška je vojnica po svojoj organizacionoj strukturi i mjestu dislokacije izgledala ovako:

1. Glavni stožer ustaške vojnice
2. Poglavnikova tjelesna bojna - Zagreb

I ustaška bojna - Sarajevo
II ustaška bojna - Sarajevo
III ustaška bojna - Brčko
IV ustaška bojna - Jasenovac-Gradiška
V ustaška bojna - Glina
VI ustaška bojna - Bosanski Novi
VII ustaška bojna - Dvor na Uni
VIII ustaška bojna - Banjaluka
IX ustaška bojna - Zagreb
X ustaška bojna - Slunj
XI ustaška bojna - Vrgin Most
XII ustaška bojna - Kostajnica
Obrambena ustaška bojna - Jasenovac
Francetićeva Crna legija — Istočna Bosna
Željeznička ustaška bojna - Zagreb
Ustaško-domobranska pukovnija »Dr A. Pavelić« - Zagreb
Bojna ustaških domobrana - Zagreb

Pripremna ustaška bojna - Zagreb
Bojna njemačke momčadi[1]

U Lici je također bila formirana ustaška bojna kao i u Sunji, Sremskoj Mitrovici, Virovitici i drugim mjestima.

Komandanti svih tih ustaških bojni bili su poznati ratni zločinci: Luburić, Francetić, Moškov, Sertić, Herenčić, Sudar, Rukavina, Salčić, Banovac, Rof i mnogi drugi koji su kasnije postali komandanti zdrugova, pukovnija, divizija i zborova. Do kraja 1941. godine ustaška vojnica brojala je oko 15 000 ljudi. Sigurno su kasnije te ustaške bojne popunjavane, jer su u borbama s jedinicama NOV-a i POJ-a trpjele velike gubitke.

Oružništvo NDH - Zandarmerijska brigada Banovine Hrvatske pod komandom generala Milana Mizlera s oba svoja puka u Zagrebu i Splitu prešla je skoro kompletno na stranu NDH. Preformirana je u oružničke postaje u pojedinim mjestima; postojala su četiri velika sjedišta u kojima su djelovali štabovi oružničkih pukovnija, i to: u Zagrebu, Splitu, Banjaluci i Sarajevu. Sve u svemu, u NDH je bilo oko 600-700 oružničkih postaja. Cjelokupno oružništvo brojalo je od 7,5 do 8 hiljada ljudi. Svuda gdje su postojali Pavelićevi žandari pokušali su od stanovništva organizirati ustašku miliciju. Ustaška milicija ili »divlje ustaše« znale su pod utjecajem pojedinih ustaških vođa, ustaških emigranata, ustaški nastrojenih svećenika da prave velika zvjerstva nad stanovništvom, naročito u istočnoj Hercegovini, ali isto tako i u drugim krajevima u Bosni, Lici, Kordunu, Baniji, Slavoniji i drugim mjestima. Iako izgleda ne postoje organizirani podaci o njihovom broju, istražnim organima izjavio je Slavko Kvaternik da je divljih ustaša moglo biti koncem 1941. godine 25-30 hiljada.

Prema svemu iznijetom, oružane snage u Hrvatskoj imale su do kraja 1941. godine oko 120 hiljada organiziranih vojnika, od kojih na domobranstvo otpada oko 92-95 hiljada, ustašku vojnicu oko 15 hiljada i oružništvo oko 7-8 hiljada ljudi.[2] Naravno, tu nisu uračunati: ustaška seoska milicija, tzv. »divlje ustaše«, legionari, ustaški aparat, policijske snage, ustaške organizacije, poluvojničke organizacije, razna križarska bratstva i druga društva itd. U ratu, uslijed gubitaka i stalnih popuna, taj je broj sigurno, ukupno uzevši, bio znatno veći.

Moralno-političko stanje u domobranstvu - Zahvaljujući brzoj i katastrofalnoj kapitulaciji bivše vojske, izdaji Mačeka i držanju visokog katoličkog klera i najvećeg dijela nižeg svećenstva, zahvaljujući masovnom prelaženju bivših oficira u vojsku NDH, Pavelić je uz pomoć okupatora i svih navedenih faktora uspio stvoriti ne samo ustašku vojsku i žandarmeriju nego dosta brojnu domobransku vojsku, koju je mobilizacijom i redovitim regrutiranjem uspio relativno brzo organizirati. To je bio velik

[1] Mladen Colić: Isto djelo, str. 323.
[2] Mladen Colić: Isto djelo, str. 319.

Pavelićev uspjeh, iako se ta domobranska vojska po mnogo čemu razlikovala od ostalih Pavelićevih oružanih jedinica, u prvom redu po niskom borbenom moralu.

Formiranje domobranskih jedinica do početka ustanka nije nailazilo na veće teškoće. Okupator je tražio i težio da se stvori kvislinška vojska koja bi bila spremna da se sama bori protiv NOP-a da bi oslobodio svoje trupe za druge važnije frontove. Ali se sigurno može tvrditi: okupatoru nikada nije uspjelo da u NDH stvori takvu vojsku koji bi bila sposobna sama, bez pomoći okupatora, da se bori protiv NOV-a i POJ-a. To naročito nije mogla činiti domobranska vojska. Opće je poznat slab moral domobranske vojske, osnovnu jezgru koje je činila seljačka masa koja je politički više bila vezana za političku organizaciju HSS-a nego za ustaše. Zbog Mačekova držanja, seljačke mase su se u početku odazivale pozivima za regrutaciju u domobranstvo i držale se u suštini pasivno. No kada su se razvile krvave borbe s ustanicima, ti isti seljaci tražili su stotine načina da izbjegnu služenje u domobranstvu. I kad su morali poći u borbu, čim im se ukazivala prilika ili pod pritiskom borbe domobrani su se predavali partizanima i bacali oružje, ali u početku nisu htjeli ostajati u partizanskim jedinicama i boriti se protiv okupatora i njihovih slugu, nego su se redovno vraćali kući da bi ponovno bili mobilizirani, naoružani i gurnuti u borbu protiv NOV-a i POJ-a. U početku su samo rijetki pojedinci ostajali u partizanskim jedinicama. Ta kolebljivost i pasivnost domobrana, uglavnom hrvatskih seljaka mobiliziranih iz pretežno sjevernih krajeva Hrvatske, odraz je politike i stava HSS-a i njenog vođe dra Vlatka Mačeka.

Poznat je također antagonizam između domobranskih i ustaških jedinica. U domobranstvu je bilo mnogo simpatizera NOP-a, naročito u pojedinim garnizonima gdje su čak u nekim jedinicama radili i organi NOP-a, kao na primjer u Slavonskoj Požegi. Iz Varaždina prelazi NOP-u jula 1943. godine čitav jedan domobranski artiljerijski divizion na čelu s potpukovnikom Vardom. Bez sumnje, što se rat više primicao kraju, to su domobrani i njihove pojedine jedinice više prelazile na stranu partizana. Poznat je događaj otkazivanje poslušnosti i pobune u 15. pješadijskoj domobranskoj pukovniji na Palama kod Sarajeva još krajem 1941. godine, gdje je došlo do masovnih hapšenja i strijeljanja. U gušenju pobune morale su sudjelovati i njemačke jedinice. Osim toga, u mnogim borbama dolazilo je do masovnog zarobljavanja domobrana još 1941. kod Kulen Vakufa, Pištelačke Drage u Lici, na Trusini i Berkovićima u Hercegovini, kasnije u Ličkom Lešću i drugim mjestima. Masovno puštanje domobrana kućama od strane partizana još je više slabilo moral domobranstva. Poslije dva poziva vrhovnog komandanta NOV-a i POJ-a maršala Tita upućenih domobranima 1944. godine došlo je do masovnog prijelaza domobrana u NOV i POJ.

Međutim, pored svih tih masovnih primjera neborbenosti i predavanja domobrana partizanima, domobranstvo je bila vojska koja je služila okupatora i Pavelića u NDH, bez obzira na sve ocjene njene slabe

borbene gotovosti. Domobranstvo je tvorevina okupatora i čuvar interesa fašizma u NDH bez obzira na to što ono nije bila ideološka vojska kao što su bile ustaše i što je ono te interese moglo čuvati s ne tako vidljivim i izraženim uspjehom. Okupator je s domobranskom vojskom računao. Domobranstvo je egzistiralo i borilo se protiv NOV-a od početka do kraja rata.

Treba razlikovati pojavu predaje u borbi i pojavu prelaženja na stranu NOP-a i javljanje u jedinice NOV-a i POJ-a. Isto tako treba razlikovati predavanja koja su uslijedila poslije efikasnih vojnih akcija jedinica NOV-a i POJ-a; tada su mnogi domobrani uslijed borbenih akcija partizana bili prisiljeni na predaju. Izuzev rijetkih pojedinaca, u početku NOB-a dobrovoljnih prelaženja u NOV nije bilo, iako je i tada predavanje bilo masovna pojava. I zaista, bilo bi potcjenjivanje djelovanja NOV-a i POJ-a kad bi se tvrdilo da su se domobrani predavali čim bi se partizani pojavili. Bolje rečeno, oni su se u većini slučajeva predavali onda kada su bili na to natjerani, pa makar i najmanjim akcijama. Ima dosta primjera bezuspješnog pregovaranja o predaji domobrana i vrlo žestokih i teških borbi koje su naše jedinice vodile s domobranskim jedinicama. Sve je ovo potrebno reći da bi se dala objektivna slika i ocjena domobranske vojske, koja koliko god bila rezervoar za naoružavanje NOV-a i POJ-a, ujedno je bila kvislinška vojska u službi okupatora koja se zajedno s okupatorskim jedinicama, ustaškom vojnicom i Pavelićevim aparatom, crnogorskim četnicima, vlasovcima i slovenskim bjelogardijcima borila i odstupala sve do zapadnih granica naše zemlje; njezini ostaci predali su se našim jedinicama tek 15. maja 1945. godine.

Drzavno-pravni poredak u NDH. Sistem masovnog terora i zločina

NDH je bila kvislinška tvorevina Mussolinija i Hitlera, a Ante Pavelić je došao na vlast izdajom i prodajom vitalnih interesa hrvatskog naroda. On se i održavao oslanjajući se u prvom redu na moći armija sila Osovine i njihovog aparata, pa tek onda na svoje snage.

Ustaški pokret je esencijalni izraz najšovinističkijeg dijela velikohrvatske buržoazije. Nacionalističkim parolama i separatizmom, koristeći se teškim stanjem i neriješenim nacionalnim pitanjem u staroj Jugoslaviji, ta je buržoazija stvaranjem NDH pokušala prikriti najveću izdaju u historiji hrvatskog naroda. Paveliću su pripisivane historijske zasluge za oslobođenje Hrvata od velikosrpskog jarma, a on je hrvatski narod bacio u najstrašnije fašističko ropstvo i sraman bratoubilački rat za račun germanskih i latinskih osvajača, što se nije desilo u hiljadu tristogodišnjoj historiji od doseljenja na Balkan.

Ustaški pokret deklarirao se kao hrvatski nacionalistički pokret, koji se, formalno, nije nazvao ni fašističkim, ni nacističkim, ali se kao takav uklapa u »novi evropski poredak« koji su proklamirale sile Osovine.

Unutrašnja organizacija društva zasniva se na principu totalitarnog i korporativnog sistema, po ugledu na osnivače - Mussolinijevu Italiju i Hitlerovu Njemačku.

Ideološki je ustaštvo bilo orijentirano protiv komunizma, kao međunarodne zavjere boljševizma, i protiv zapadne demokracije, kao trule plutokracije. U svojoj osnovi, ustaški pokret se bazirao na rasizmu i antisemitizmu. Fizički su ustaše uništavale najprije Zidove i Cigane. U odnosu na državnu zajednicu Južnih Slavena, ustaški pokret ibio je nastrojen negatorski, separatistički i za njeno razbijanje, a u odnosu na Srbe propovijedao je zvjersku šovinističku mržnju i obračun.

Važnu ulogu u karakteru NDH kao države igrali su klerofašisti i veliki dio crkvenih velikodostojnika pod rukovodstvom zagrebačkog nadbiskupa Stepinca i predstavnika Vatikana, koji su od Hrvatske nastojali načiniti »svetu vojujuću Kristovu republiku«, pravu katoličku državu, očišćenu od raznih shizmatika. »Bog ne bi bio Bogom ako ne bi dao hrvatskom narodu NDH« - govorio je sarajevski župnik Božidar Brale, Pavelićev povjerenik za Bosnu i Hercegovinu. U duhu takve orijentacije, plan Pavelićevog ustaškog pokreta bio je da pobije, raseli i pokatoliči sve Srbe u Hrvatskoj.

Zidova je u Hrvatskoj bilo samo 40 000. Kako je u NDH bilo oko 2. milijuna Srba, nije ih bilo lako uništiti, raseliti i pokatoličiti. Zato je trebalo stvoriti organizaciju i ideološki pripremiti svoj pokret i državni aparat za takav besprimjeran zločin, genocid nad čitavim jednim narodom.

Ideolozi takvog pokreta bili su: dr Makanec, profesori Oršanić, Crljen i Segvić. Osnova njihove teorije bila je da su se Hrvati čitav milenij razvijali na bazi zapadne rimokatoličke civilizacije i utjecaja, a da su se Srbi razvijali kroz svoju historiju pod uticajem Bizanta, Turaka i pravoslavlja. Zato su ustaški propagandisti i bacili parole da je Drina granica Istoka i Zapada, granica Evrope i Azije, civilizacije i barbarstva. Kao što je u historiji Vojna krajina bila u Hrvatskoj i obranila Evropu od Turaka, tako i sada NDH ima historijsku ulogu u obrani zapadne Evrope od istočnog boljševizma. Osim toga, ustaški ideolozi su na sav glas trubili da su Hrvati gotskog porijekla i da, prema tome, rasno i etnički pripadaju Zapadu. Oni su tvrdili da im je slavensko porijeklo nametnuto. Razvijali su teoriju da je Bosna i Hercegovina nekada bila čisto hrvatska i katolička zemlja i da je izmijenjena struktura stanovništva silom turske, a kasnije srpske penetracije, da su Srbi u Hrvatskoj također ranije penetrirani od strane inozemnih zavojevača, na primjer Turaka, i da su kasnije bili privilegirani od strane Austrije, a posebno od bivše Jugoslavije. Sve im je to bilo potrebno da bi opravdali zločine istrebljenja, raseljavanja i prekrštavanja.

Ustaški pokret nije bio jedinstven. Jedan dio je bio pronjemački raspoložen, drugi protalijanski. Postojale su proturječnosti između ustaša emigranata i ustaša u domovini, koji su se gložili oko zasluga za ustaški pokret i oko vlasti. Dijelili su se zatim po raznim grupama po pokraji-

Pošto je, valjda po ocjeni ustaških poglavara, generalna proba masovnog ubijanja u Gudovcu uspjela, krenuli su na Kordun, gdje su 9. maja 1941. izvršili pokolj u selu Blagaju. Trebalo je zločin napraviti upravo tu gdje su bili izmiješani Hrvati i Srbi koji su se vjekovima slagali i u ogromnoj većini i jedni i drugi glasali za Udruženu opoziciju (Samostalnu demokratsku stranku i HSS, koje su sačinjavale Seljačko-demokratsku koaliciju). Pokoljem i smicalicama trebalo ih je zakrviti i zavaditi, a hrvatske mase pridobiti za sebe i svoju ustašku politiku. Toga dana ustaše su sakupile u Blagaju velik broj Srba iz sela Veljuna i okolice, pod izgovorom nekakvog preslušavanja. Svjesni toga da nisu ništa skrivili, svjesni tradicionalnog prijateljstva s Hrvatima iz Blagaja, došlo je 520 seljaka koji su svi do jednog ubijeni na najzvjerskiji način. Koljačku ekipu, dovedenu iz Zagreba, predvodio je Mijo Babić, poznati ustaški emigrant iz 1929. godine i Pavelićev obavještajac iz vremena ustaških logora u Italiji. Krvnik je doveo nekoliko kamiona ustaša iz Zagreba, većinom bivših emigranata. Ustaše su iz Zagreba došle po Pavelićevom naređenju, što je i Mijo Babić poslije tog zločina rekao odgovarajući na proteste iznenađenih i zaprepaštenih hrvatskih seljaka iz Blagaja.

Kasnije nastaju masovna istrebljenja i zločini; na primjer u Lici u jame kod Prijeboja kod Plitvičkih jezera bačeno je preko 400 ljudi. Pokolji su tada nastavljeni u Donjoj Suvaji, gdje je ubijeno 400 ljudi, u Divoselu kod Gospića 780 ljudi, u Petrovom Selu 1200 ljudi, u selu Kosinju 347 ljudi, u Smiljanu preko 600 ljudi i raznim drugim selima Like, gdje su vršena masovna ubojstva po nekoliko stotina ljudi odjednom, paljene su kuće i bezobzirno se pljačkalo. Zločini su počinjeni na Baniji, u Slavoniji, Moslavini, Posavini, Srijemu, Cetinjskoj i Kninskoj krajini.

U Bosni i Hercegovini vršena su masovna i nečuvena ubijanja oko Bihaća, Banjaluke, Kupresa, Travnika, Mostara, Stoca, Čapljine, Sinja itd. U pokoljima su učestvovali mnogi svećenici, franjevci i sjemeništarci, pod pokroviteljstvom poznatog ratnog zločinca, osvjedočenog ustaše još iz predratnih vremena, sarajevskoga nadbiskupa Ivana Sarića.

Po masovnosti pokolja naroda naročito je stradala istočna Hercegovina, u kojoj su harali po zlu nadaleko čuveni ustaški emigranti i komandanti Mijo Babić, Ivo Herenčić, Jure Francetić i mnogi drugi. Poznati su veliki zločini i bacanje žrtava u jame Golubija u selima Korita, Zagradac, zatim bacanje žrtava kod sela Kapavice. Ubijani su ljudi u Maloj Čatrnji, zatim u selima Gornja Plažinja, Stepen, Pržina, Sukoviće i Međuljiće. Žrtve su bacane u jamu Bukovicu kod Stoca. Pobijeni Srbi u Fazlagića Kuli bacani su u ponor rijeke Mušnice. Zločini su vršeni u selima Zborna Gomila, Veličanima i Čavšu, a žrtve su bacane u jamu Ržani Do. Ubijani su u Nevesinju, u selu Grašanj i u Drežnju. Poznato je bacanje žena, djece i muškaraca u jame na Vidovom Polju, u Poplate kod Bivoljeg Brda, Surmanaca. U mostarskom kotaru je nekoliko hiljada ljudi ubijeno na zvjerski način. Ljudi su ubijani na Buni, Kozičanima, na Pilatu, Lokavljanima, na Domanovićima, u Hrašnjanima u školi gdje su potom bacani

u rijeku Neretvu. A što da se kaže za masovne zločine u selima Klepce, Tasovčići, Pribilovci, pune jame kod Mogorjela, Opuzena, Dračeva, ubijanje u Rankovcima, Uboskom, Vlahovičima, Pocrnji, Curkovcu itd., gdje su deseci i deseci hiljada ljudi preko noći nestajali s lica zemlje, a sela pljačkana i paljena? Usporedno s ubijanjem, ljudi su transportirani u ustaške logore u Jadovno, Jasenovac i druga mjesta, odakle se više nikad nisu vratili.

U svom izvještaju Svetozaru Vukmanoviću-Tempu o strahovitim zločinima u istočnoj Hercegovini, Uglješa Danilović, član Glavnog štaba NOP-a za Bosnu i Hercegovinu, između ostalog piše:

> *... »Da su ustaše na Berkovićima kuvale djecu i nagonili njihove majke da ih jedu, a poslije ih ubijali, silovali žene i djevojke itd. Kažu, biti ubijen metkom, to je značilo sreću ...»*

Nakon napada zagrebačkih skojevaca na Sveučilišnu ustašku satniju kod Botaničkog vrta prijeki pokretni sud je 4. 8. 1941. godine strijeljao 87 Zidova i komunista. Poslije diverzije u zagrebačkoj pošti ubijeno je 50 Zidova i komunista.

Pavelićevim ustašama ništa nije smetalo da ubijaju i prave masovne pokolje u hrvatskim selima, pogotovu onima koja su pokazala simpatije prema NOB-u. U selu Jakovlju pod Zagrebačkom gorom pobili su 37 ljudi i selo spalili. Nekoliko stotina ljudi ubijeno je u turopoljskim i posavskim selima (Željezno, Jezero i dr.). I u Zumberku, Pokuplju, Podravini i Slavoniji ustaške su horde po hrvatskim selima vršile zločine i ubijanja. Na sam dan povlačenja ustaša, u hrvatskim selima nekoliko kilometara od Zagreba ubijeno je više od stotinu seljaka.

Okupator je provodio svoju perfidnu politiku uništavanja naših naroda, koristeći se vješto svojim poslušnim slugama. Kao što su ustaše uništavale srpski narod, tako su i četnici Draže Mihailovića uništavali hrvatski i muslimanski živalj samo zato što su se rodili kao Hrvati i Muslimani. Uništavali su četnici, naravno, i sve one Srbe koji su simpatizirali i surađivali s partizanima ili se nisu slagali s politikom pokolja i odmazde.

Konclogori smrti po ugledu na naciste

Po ugledu na nacističke logore Mauthausen, Buchenwald, Dachau i druge, Pavelić je odmah preko svog ministra unutrašnjih poslova Andrije Artukovića, šefa policije Dide Kvaternika, Maksa Luburića, Mije Babića i drugih osnovao prve logore smrti u Slanom na otoku Pagu i u Jadovnom na Velebitu. Logorima je upravljao Mijo Babić, koji je ujedno bio i zamjenik glavnog šefa ustaške policije u Hrvatskoj. Poslije njegove pogibije zamijenio ga je Vjekoslav Luburić Maks, koji je po surovosti i krvološtvu prestigao svog prethodnika.

Logore su obezbjeđivale posebne jedinice koje su se zvale ustaška obrana. U te jedinice primani su samo oni koji su bili spremni na najgore zločine. Ti prvi logori na Pagu i u Jadovnom bili su prvi tečajevi i škole koljaštva za ustaše, a njihovi glavni profesori bili su bivši ustaški emigranti.

Kakvu su to užasnu školu završili pojedini mladi ljudi, ustaše, najbolje govori Joso Orešković, devetnaestogodišnji gospićki gimnazijalac, koga su partizani zarobili u proljeće 1942. godine. Joso Orešković, odgovarajući za masovne pokolje počinjene u selima oko Titove Korenine, na saslušanju je govorio o tome kako se spremao za koljača.

»Još kao đak šestog razreda gospićke gimnazije - pričao je Orešković - - stupio sam 1939. godine u vjersku organizaciju ‚Križari'. Tu su nas pod firmom vjere odgajali u ustaškom duhu. Na naše sastanke dolazili su Jurica Frković i Juco Rukavina i držali nam predavanja protiv Srba i komunista. Naša parola bila je: ‚U ime Krista - ubij antikrista!' Antikristi su bili Srbi, Zidovi i komunisti. Organizirali smo i svoju udarnu jedinicu, koja je noću napadala ljevičare. Kad je došlo do rata i rasula jugoslavenske vojske, mi smo je razoružali. Odmah smo stupili u ustaše, jer smo to smatrali svojom nacionalnom dužnošću. Mene, s još nekim Gospićanima, odredili su u logor Slano, na otoku Pagu. Tu su se nalazili najviše Zidovi i Srbi, a bilo je i nekih Hrvata-ljevičara. Kad sam došao onamo, zapanjilo me kad sam vidio kako muče one ljude. Spavali su pod vedrim nebom u žici. Za hranu im nisu davali ništa osim slanih riba, ali im vode nisu davali, tako da su mnogi poludjeli od žeđi. U to je došla nova skupina zatočenika. Starješine su nam dale naređenje da odvojimo dvjesta zatočenika iz prve partije, da ih odvedemo na more i pobijemo. Ja i neki moji drugovi nismo mogli. Onda su nas grdili i predbacivali nam kakvi smo to mi Hrvati i ustaše. Govorili su da nije ustaša onaj tko ne može s veseljem ubiti Srbina, Zidova i komunista. Da nas pridobiju za ubijanje, davali su nama mlađima vina i likera. Dovodili su pred nas zatočene djevojke, svlačili ih do gola i govorili da možemo uzeti koju hoćemo, ali da ih poslije akta moramo ubiti. Neki mladići opijeni vinom i zaneseni strašću počeli su tako ubijati. Ja nisam mogao. Gadilo mi se, i to sam javno rekao. Nakon par dana došao je u logor neki viši funkcioner iz Zagreba. Zvao se Luburić. Došao je da pogleda rad logora. Tek tada je započelo pravo klanje. Sve more oko Paga bilo je crveno od krvi. Luburiću su referirali da ja i još neki nećemo da ubijamo. Na to je Luburić sazvao sve ustaše, postrojio nas i održao govor u kome je rekao da su izdajice ustaštva oni koji ne mogu ubijati Srbe, Zidove i komuniste. Na to je upitao tko je taj ‚usraša' koji ne može da ubija. Javio sam se ja i još nekoliko. Kako sam bio prvi po redu od tih koji su se javili, Luburić me je pozvao pred stroj i upitao me, kakav sam ja to ustaša kad ne mogu ubiti Srbina i Zidova. Rekao sam mu da sam spreman u svako doba dati život za Poglavnika, da mislim da bih mogao ubiti neprijatelja u borbi, ali da ne mogu ubijati ovako goloruke ljude, a osobito žene i djecu. On se na to nasmijao i rekao da je i ovo borba i da Srbi, Zidovi i komunisti

nisu ljudi, nego zvjerad i da je naša dužnost da očistimo Hrvatsku od te kuge, a tko to neće, da je neprijatelj Poglavnika i Hrvatske, kao i oni. Na to je pozvao jednog iz svoje pratnje i nešto mu šapnuo. Ovaj je otišao i donio dvoje male dvogodišnje židovske djece. Luburić mi je predao jedno dijete i rekao mi da ga zakoljem. Odgovorio sam da ne mogu. Nato su svi oko mene prasnuli u smijeh, rugali mi se i vikali - usraša, a ne ustaša. Onda je Luburić izvadio nož i zaklao preda mnom dijete govoreći: ,Evo, ovako se radi'. Kad je dijete vrisnulo i prsnula krv, oko mene se sve zavrtjelo. Skoro sam pao. Jedan me ustaša prihvatio. Kad sam se malo pribrao, rekao mi je Luburić da dignem desnu nogu. Digao sam, a on mi je pod nogu stavio ono drugo dijete. Onda je zapovjedio: ,Udri!' Udario sam nogom i zgnječio glavu djetetu. Luburić mi je prišao, potapšao me po ramenu i rekao:,Bravo! Bit ćeš ti još dobar ustaša!'

*Tako sam - završio je svoj jezoviti iskaz Orešković - ubio prvo dijete. Nakon toga sam se opio do smrti. U pijanstvu sam zajedno sa drugovima silovao neke židovske djevojke, a onda smo ih poubijali. Poslije se nisam trebao ni opijati, Kasnije, kad je Slano likvidirano i svi njegovi zatočenici pobijeni, poslan sam u kotar Korenicu na čišćenje Srba. Sto sam tu radio, znate.. .«**

Logori su osnivani u Staroj Gradiški, Koprivnici (Danica), Sisku, Donjem Miholjcu, Kostajnici, Dubici, Tenju kraj Osijeka, Karlovcu, u Kerestincu, Vinkovcima, Virovitici, Kruščici kod Travnika, Višegradu, Slavonskoj Požegi, Lepoglavi, Zemunu, Jadovnom i Jasenovcu. Mnogi ovi logori postojali su kratko vrijeme, a mnogi su trajali duže, od kojih neki, najveći, za sve vrijeme rata. Svi su oni bili velika mučilišta i grobnice ogromnog broja naših ljudi, a medu njima se posebno ističe logor Jasenovac, o komu ćemo reći nešto više. O nekim drugim logorima iznijet ćemo neke osnovne podatke.

Logor Slano na otoku Pagu bio je jedan od prvih ustaških logora. Formiran je u junu 1941. Već augusta iste godine bio je likvidiran, jer je to područje pripadalo talijanskoj okupacionoj zoni, a osim toga ustanak se u okolini naglo razvijao te nije bilo uvjeta za nesmetan rad. Logor je organizirao Pavelićev najbliži suradnik još iz emigracije Mijo Babić. Zapovjednik logora bio je također prisan Pavelićev suradnik i član njegovog Glavnog ustaškog stana u emigraciji Ivan Devčić-Pivac, koji je ujedno komandirao ustaškom satnijom što je obezbjeđivala logor. U logoru su bili pretežno Zidovi, pa onda Srbi, dopremani iz sabirnog logora u Gospiću. U samom Slanom bili su zatvoreni muškarci, a u Metajni žene i djeca. Svoje žrtve ustaše su bacale u ponor u predjelu Furnaže, a u paškom kanalu davili su svoje žrtve u moru. Oko 3000 logoraša srpske nacionalnosti otpremljeno je iz tog logora u logor Jadovno, da bi tamo bili svi poubi-

[1] Sime Balen, Pavelić, str. 78 i 80.

jani i pobacani u velebitske jame, a 450 Zidova, žena i djece uputili su na likvidaciju u Jadovno, Jasenovac i Kruščicu.

Kruščica kod Travnika bio je manji logor koji je brojao nekoliko hiljada zatočenika, uglavnom Zidova i manji dio Srba, žena i djece. I taj je logor likvidiran slanjem preostalih žrtava u Jasenovac i logor Loborgrad (kod Zlatar Bistrice), koji je bio manji logor i ubrzo likvidiran slanjem Zidova u Auschwitz. Preostale žene srpske nacionalnosti poslane su na rad u Njemačku ili su ih deportirali u Srbiju.

Logor u Đakovu bio je malen logor smješten u jedan mlin, zvan Cereale, u kojem su bile 183 židovske žene i 50 srpskih djevojaka.

Logor »Danica« u Koprivnici bio je smješten u nekadašnjoj tvornici kemijskih proizvoda »Danica«. Prvi zatočenici bili su Zidovi, komunisti i Srbi sa područja Grubišnog Polja, Pakraca i Križevaca. Prvi zapovjednici bili su Martin Nemec, a poslije njega Nikola Herman, poznat po svojoj svireposti. Kroz logor je prošlo oko 5000 ljudi. Ubrzo je prestao postojati.

Logor Kerestinec nalazio se u jednom dvorcu udaljenom 25 km od Zagreba. U njega su prebačeni komunisti iz zatvora iz Savske ulice i kasnije iz drugih logora u Travniku i Vinkovcima. Tu su se nalazili Božidar Adžija, Ognjen Priča, Otokar Keršovani, Divko Budak, Andrija Zaja, Pavao Markovac, zatim August Cesarec, Ivan Krndelj, Jaroslav Hvala, Josip Horvat, Lavoslav Kazić, Petar Kazić, Valentin Suh, Dušan Grković, Stjepan Jelić, Hugo i Ljudevit Kon, Aleksandar Turković, Juraj Bermanec, Henrik Telč, Osijas Izrael i još 27 drugova. Njih 44 osuđeno je na smrt. U Kerestincu je izgubilo živote ukupno 77 komunista. Svega 14 se uspjelo bijegom spasiti, a od njih je 9 poginulo u NOB-u. Živih je ostalo svega 5.

Postojao je pokušaj organiziranja bijega logoraša iz Kerestinca. Pošto su najprije strijeljali Božidara Adžiju, Alfreda Bergmana i jednu grupu sa njima, kao navodno duhovne začetnike ubojstva policijskog agenta Ljudevita Tiljka, otpočele su pripreme na bijeg.

Organizacija akcije izvedena je dosta slabo, zahvaljujući i miješanju određenih ljudi sa strane, pa je Mjesni komitet KPH Zagreba djelovao dosta nekoordinirano ostavivši odbjegle zatvorenike iz logora bez potrebnih organiziranih veza. Logoraši su se uspjeli noću 13/14. jula probiti iz logora, zarobivši prethodno stražu i komandanta logora. Ostavši bez pravih veza i pomoći izvana, po izlasku iz logora ustaše su uspjele, izuzev njih 14, sve pohvatati i nešto kasnije strijeljati. Logor je također uskoro raspušten.[1]

Logor Jadovno osnovan je još u maju 1941. na Velebitu, mjestu udaljenom od Gospića dvadesetak kilometara. Jadovno je bilo na jednoj velebitskoj udolici, na nadmorskoj visini od oko 1200 metara, u mjestu okru-

[1] Otpor u žicama - sjećanje zatočenika, knjiga II, Beograd, 1969.
Mirko Peršen: Ustaški logori, Zagreb, 1*966*. str. 41-41.

ženom gustom šumom s puno ponora i jama, od kojih je najpoznatija Saranova jama i jama na Grginom brijegu. Logoru je bilo namijenjeno da u toj velebitskoj pustoši vrši masovna ubijanja ljudi. Osnovao ga je ustaški pukovnik Juco Rukavina, veliki župan Jurica Frković i šef gospićke policije Stjepan Rubinić, koji je ujedno bio i prvi komandant logora. Po Enciklopediji Jugoslavije, u logoru Jadovno ubijeno je za z-3 mjeseca oko, *60* 000 ljudi, žena i djece iz svih krajeva NDH. Po podacima određenih svjedoka, u junu i julu 1941. u Gospić je željezničkim kompozicijama stizalo dnevno i po hiljadu ljudi, određenih da budu odvedeni, ubijeni i bačeni u jame u Jadovnom. Po izjavama nekih starih partizana i partijskih radnika iz Gospića, koji su učestvovali u Anketnoj komisiji koja je poslije rata istraživala podatke, u logoru u Jadovnom ubijeno je oko 50-60 hiljada ljudi. U svakom slučaju, to je, poslije Jasenovca i Stare Gradiške, bio logor u kojem su vršene najmasovnije likvidacije ljudi u NDH. Uslijed ustanka naroda Like, logor je likvidiran već augusta 1941, s tim što su sve preostale logoraše ustaše pobile.

Logor Stara Gradiška smješten je bio u ranijoj kaznioni koja je pretvorena u konclogor. Taj logor bio je povezan s Jasenovcem (s logorom III u Jasenovcu); u njemu su najviše ubijana djeca i žene.

Logor Jasenovac osnovao je Vjekoslav Luburić na prostoru između rijeke Save, Velikog Struga i Lonje. Njega su sačinjavali logor I »Versajev«, logor II »Krapje«, logor III »Ciglana«, logor IV »Kožara«, logor V »Ciganski«, logov VI »Mlaka« i logor »Stara Gradiška«. Logor se nalazio na podvodnim terenima, prirodno zaštićen rijekama i podvodnim zemljištem, gdje su ustaše, pod vidom organiziranja melioracionih radova na Lonjskom polju, vršile najstrašnije zločine u historiji naše zemlje.

Logor Jasenovac spada u red najozloglašenijih logora smrti ne samo u našoj zemlji već i u Evropi. Žalostan rekord! Jugoslavenska državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i domaćih izdajnika u svom izvještaju o Jasenovcu kaže:

> *»Po užasnom režimu u njemu i po broju njegovih žrtava, ovaj logor spada među najstrašnija mučilišta i gubilišta nacifašizma u toku ovoga rata.«*

Jasenovački logor je zaista postao pojam zločina, strahovitih i nezapamćenih zvjerstava. To je bila monstruozna ustaška mašinerija za uništavanje naših ljudi. Ustaše su u Jasenovcu ubijale ljude bez ikakve presude, odnosno bez odluke o njihovoj pojedinačnoj ili grupnoj krivici. Svi oni koji su onamo deportirani, s rijetkim izuzecima, samim tim što su dovedeni u logor bili su osuđeni na smrt i prepušteni na milost ustaškim dželatima da oni odrede kada će biti egzekutirani i na kakav način. Tih sadističkih načina mučenja i svirepih ubojstava bilo je bezbroj, koliko ih je mogla samo izmisliti avetinjska fantazija tih ograničenih mozgova koje je zadojila rasna i šovinistička mržnja i ustaški koljački duh.

Bezbrojne kolone i transporti ljudi, žena, djece, s Kozare, iz Srijema, Slavonije, Bosne i Hercegovine i iz svih drugih krajeva NDH, dovođeni su u taj logor da bi ih tamo na najsuroviji način masakrirali. Njihova krivica bila je samo to što su rođeni kao Srbi, Zidovi, Cigani ili što su Hrvati koji se nisu slagali s fašizmom i ustaškom strahovladom. Za sve to, po ustaškoj logici, nisu bili potrebni spiskovi ubijenih niti kakva presuda suda. Sve je bilo unaprijed odlučeno.

Osnovna metoda ubijanja bilo je klanje ili su žrtve jednostavno odvođene na obalu Save, udarane maljem ili kakvom gvozdenom šipkom po glavi i bacane u rijeku. Godinama je pitoma Sava pronosila leševe i u svojim dubinama čuvala tajnu divljačkih obračuna s nevinim bespomoćnim ljudima, starcima, ženama i djecom.

Služili su se i metodom spaljivanja živih ili polumrtvih ljudi u ciglani, u pećima za pečenje cigala, ali su palili i velike lomače kao u srednjem vijeku u doba inkvizicije i bacali na njih svoje žrtve. Kakvi li su samo to bili pomućeni mozgovi koji su sadistički mogli uživati u tome da zarobljenog i bespomoćnog živog čovjeka bez ikakve krivice bacaju na lomaču i spaljuju! Cesto su svoje žrtve natjerivali da piju naftu i benzin, zatim su ih polijevali i palili.[1]

Ljudski je život do krajnjih granica bio obezvrijeđen. Došlo se dotle da je pravi privilegij bio biti ubijen iz vatrenog oružja. Misao da su u tom paklu živi zavidjeli mrtvima potpuno je odgovarala situaciji i vremenu u kojem se našao gotovo milijun ljudi.

O metodi mučenja i ubijanja u logoru najjasnije govori Anketna komisija za utvrđivanje ratnih zločina, koja je 18. maja 1945. obišla logor Jasenovac. U službenom zapisku, između ostalog, stoji:

> *« ... da zločini počinjeni u po zlu čuvenom logoru Jasenovcu, jednom od najzloglasnijih mučilišta i klanja zatočenika ne samo u našoj zemlji nego uopće u Evropi, po svojoj okrutnosti, po načinu i perverznosti izvršenja, po broju i opsegu nadilaze sve što i najbujnija fantazija može zamisliti. Okrutnost pokazuje karakteristiku najdivljijeg sadističkog iživljavanja, pa doista samo psihopatološki elementi mogu da objasne sve ono morenje glađu i žeđu zatočenika u posebnim ćelijama-krletkama, zabijanje čavala pod nokte, rezanje živog mesa a zatim soljenje rana, upotrebljavanje vagine kao pepeljare za cigarete i otpatke ... spaljivanje živih ljudi u pećima za pečenje cigle, odrezivanje spolnih uda, bacanje djece u zrak i dočekivanje na bajonete, lomljenje kostiju, vješanje, davljenje u Savi itd .. .«**

Zbog stalnog priliva i nevođenja evidencije ne zna se točno koliko je ljudi izgubilo život u Jasenovcu. Smatra se da je do kraja aprila 1945»

[1] Inženjer Pičili, ustaški pukovnik i jedno vrijeme komandant logora Jasenovac, projektirao je plinsku komoru koju su ustaše ubrzo razorile jer je radila sporo.

[2] Citirano po knjizi »Otpor u žicama«, Beograd, 1969, str. 33.

kada je logor prestao postojati dolaskom jedinica Jugoslavenske armije, u logoru Jasenovac ubijeno više od 700 000 ljudi. Enciklopedija Jugoslavije iznosi o Jasenovcu slijedeće:

»Kako se u logoru uništavalo sve što bi moglo da služi kao podatak pri utvrđivanju broja žrtava, točan broj poginulih u jasenovackom logoru ne može se utvrditi; prema procjeni koja se oslanja na iskaze preživjelih, sačuvane dokumente i priznanja uhvaćenih ustaških zločinaca iz jasenovačkog logora, broj jasenovačkih žrtava premašuje 700.000.«[1]

Poslije čišćenja terena koje su vršile ustaške i okupatorske snage i njihove kaznene ekspedicije, kao npr. na Kozari, u Jasenovac je bilo dovedeno oko 70 000 Kozarčana. U jednom danu pogubljeno je 500-1000 ljudi. Evidencija u takvim prilikama nije ni vodena. Po priznanju Ljube Miloša, komandanta i jednog od osnivača logora Jasenovac, događalo se ponekad, kada su se ljudi masovnije dovodili, da u jednom danu ustaše pobiju i 1000-1500 ljudi. Prema knjizi dra Nikole Nikolića »Jasenovac«, u jednom danu ustaše su ubile 2000-3000 Kozarčana.

Prvi komandanti logora bili su Luburić, Matijević, Ljubo Miloš, Matković, fratar Filipović-Majstorović, Brkljačić, inženjer Pičili. Evo što je pred našim istražnim organima rekao Ljubo Miloš, jedan od komandanata logora, o proceduri likvidacije ljudi:

»... Procedura kod likvidacije bila je takva da kad bi pojedini transporti stizali u Jasenovac, isti bi bili prebacivani u vagonima na kolosijek koji se je nalazio u samom logoru, te su u vagonima ostajali do samog polaska na likvidaciju. Likvidacije su se u većini slučajeva vršile po noći, a sjećam se da se u nekoliko navrata likvidacija vršila i u toku dana u grupama od oko 100 do 300 zatočenika, a možda čak i više. Međutim, likvidacije koje su vršene noću dostizale su cifru čak i 1500. Priliv zatočenika po transportima u početku je bio rjeđi, tj. prosječno jedanput nedjeljno, a kasnije, od početka proljeća 1942.. kada su počele stizati veće grupe, taj prosjek je učestao, tj. na dva ili tri puta nedjeljno, a bilo je slučajeva kada su transporti znali stizati i po nekoliko dana uzastopce. Svi ovi transporti koje sada spominjem stizali su bez odluke, što znači da su svi zatočenici odmah odvođeni na likvidaciju. Ukupan broj likvidiranih zatočenika u logoru Jasenovac »Ciglana« s okolicom, kako za moje vrileme> a tako i za cijelog postojanja logora Jasenovac, ne bih mogao reći n>ti ja, niti itko drugi, jer transporti koji su upućivani na likvidaciju nisu nigdje ni u kojem slučaju zavođeni u knjige ili tome slično, a s namjerom aa se ne bi znalo koliko je ljudi likvidirano. U svakom slučaju, taj broj je ogroman i upravo nepojmljiv ...»

Enciklopedija Jugoslavije, izd. Leksikografskog zavoda, Zagreb, i960.

Logor III Ciglana bio je u močvarama, gdje su logoraši radili pod najtežim radnim uslovima, u vodi do pojasa i pod nemogućim higijenskim uslovima, uz bijednu čorbu s nekoliko zrna graha i nekoliko krumpira. Tifus je harao i odnosio ljude.

U jasenovačkom logoru izredali su se poznati ustaški koljači i ratni zločinci, ali najkrvaviji od svih bio je fratar Miroslav Filipović-Majstorović, nazvan fra Sotona, koji je najčešće sav poprskan krvlju nevinih žrtava podsticao ustaše iz svoje grupe da ubijaju uzvikujući: »Kolji, ubijaj! Grijehe primam na sebe!« Prema zapisniku Zemaljske komisije za utvrđivanje ratnih zločina, fra Sotona je, između ostalog, izjavio:

».. .Ta masovna ubijanja dopuštao sam kao upravitelj, jer sam imao usmene naloge Ljube Miloša a još više Ivice Matkovića, a katkada i Maksa Luburića. U Gradini se ubijalo maljem, i to tako da bi žrtva morala sići u iskopanu jamu, na što je slijedio udarac maljem po glavi odostraga. Osim toga, ubijalo se i strijeljanjem i klanjem. Kada su se vršile likvidacije žena i djevojaka u Gradini, znam da su se nad mlađima izvršila i silovanja. O tome je određivao Ivica Matković, a silovanja su, koliko ja znam, vršili Cigani, i to Cigani grobari...

Za moje vrijeme, po mome računu, likvidirano je u logoru Jesenovac 20-30 hiljada zatočenika. Posebno ističem da je u početku ljeta izvršena u Jasenovcu likvidacija logora Đakovo. Tom je likvidacijom rukovodio Joso Matković, ustaški poručnik. Kod te likvidacije logora Đakovo računam da je pobijeno oko 2-3 hiljade Židovki i njihove djece .. .«[1]

Ništa bolje nije bilo ni u drugim logorima oko logora III Ciglana. Evo što piše dr Nikolić u svojoj knjizi »Logor LKrapje«:

»Nevjerojatno je, ali istinito, da je bilo ljudi, kojima je po nekoliko tisuća ušiju pilo krv. Uš je vrlo krvožedna, stalno siše krv. Iako svaka posiše malu količinu, 3-4 tisuće ih posiše dosta. Iscrpljeni, bez hrane, ljudi su ionako bili malokrvni, te nije bilo potrebno mnogo da i te uši pomognu brzom svršetku. Može se reći da su uši ubijale ljude i bez pjegavca, prosto izazivajući smrt od akutne anemije. Mnogi neće vjerovati da su u logoru Krapje ljudi legli noću, a ujutru su ih našli mrtve, blijede kao papir, pokrivene hiljadama ušiju.«

Osjećajući da je kraj njegove vladavine, da bi se koliko-toliko zataškala zvjerstva, Pavelić je u proljeće 1945. naredio da se jesenovački

[1] Zapisnik Zemaljske komisije za utvrđivanje ratnih zločina br. zooć, datiran **19- VL 194J.**

logor likvidira. Da bi sakrili tragove zločina, iskopavali bi danonoćno leševe, polijevali ih naftom i palili. Pred dolazak naših jedinica pobili su oko *6000* zatvorenika da ne bi ostao živ ni jedan svjedok. Dne *zz.* aprila 1945. oko 10,30 sati logoraši iz logora Ciglana (njih 1073) otpočeli su, goloruki i polumrtvi, juriš na naoružane ustaše. Uspjelo se spasiti oko 60-70 ljudi kao živi svjedoci najstrašnijih i najmasovnijih zločina u historiji naših naroda. Istog dana oko 147 logoraša iz Kožare uspjelo je ubiti komandanta, ustaškog zastavnika Matu Zivanovića. Pošli su u proboj u nadi za spas i život. Svega sedmorica su se dočepala slobode.

Sudski sistem u službi zločina

Da bi masovnom teroru i masakru dale nekakvu formalno-pravnu osnovu, čim su došle na vlast, ustaše su počele kao iz rukava donositi razne propise i zakone. Svi ti zakoni i propisi imali su za cilj ozakonjenje rasističke politike i istrebljenje Srba, Zidova i Hrvata rodoljuba koji nisu bili ustaški istomišljenici. Zakonski akti trebali su, pored fizičkog istrebljenja, ozakoniti i prisilno raseljavanje, prekrštavanje i upućivanje na rad u Njemačku i Hrvata, i Muslimana, i ostalog stanovništva, zatim prinudno mobiliziranje u domobransku vojsku itd.

Već 17. aprila 1941. izlazi »Zakonska odredba za obranu naroda i države«, koja je bila osnova svim ostalim propisima. Na temelju nje je u historiji naših naroda organiziran najjeziviji masovni zločin.

Slijede propisi o izvanrednim sudovima po hitnom postupku koji su bili sastavljeni od tri osobe i koji su mogli donositi samo smrtne kazne. Ove akte o izvanrednim i prijekim sudovima dopunjavaju propisi »Zakonske odredbe o rasnoj pripadnosti«, »Zakonska odredba o državljanstvu«, »Zakonska odredba o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda« (po kojoj je, naravno, samo Hrvat čist arijevac, a sve ostalo trebalo je svim metodama i sredstvima odstraniti i očistiti). Izdana je »Zakonska odredba o prelazu s jedne vjere na drugu«, čak i »Naredba o zabrani zaposlenja ženskih osoba u nearijevskim kućanstvima«, zatim »Naredba o promjeni židovskih prezimena i o označavanju Zidova i židovskih tvrtki«, »Odredba o prikrivanju židovskog imetka«, »Naredba o prijavljivanju Srbijanaca«, »Zakonska odredba o zabrani ćirilice«, »Zakonska odredba o prijekim i pokretnim prijekim sudovima«, »Zakonska odredba o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilan boravak u sabirne i radne logore«, čime su ozakonili sistem koncentracionih logora. Izdan je i zakon o komunističkim napadajima i zbog toga ozakonjen sistem kolektivne odmazde nad stanovništvom. Zakona za teror i zločine bilo je napretek. Međutim, ustašama ti zakoni nisu trebali. Sve je to bilo pro forma za javnost i eventualnu kamuflažu i stvaranje iluzija kod neupućenih da se sve radi po zakonima. NDH je bila najgora zemlja bezakonja koja

je ikada u historiji postojala i po tome je nadmašila i svoje fašističke gospodare i učitelje.

Sudski sistem u NDH bio je pravna lakrdija, jer je to bio sistem masovnog uništenja ljudi. Rasistički fašistički poredak imao je zadatak ne samo da ubija protivnike u ratu nego i da uništi Zidove, masakrira Slavene i pretvori ih u svoje robove. S druge strane, treba uništiti i sve političke protivnike. Hitler je došao na vlast ubivši tri milijuna komunista i socijal-demokrata. Za predstavnike takve ideologije, sudski sistem, kao i cio državni i vojni aparat, u službi je samo rasizma i uništavanja ljudi.

Takav sudski sistem, ako se to uopće može nazvati sudskim sistemom, stvorio je i ustaški pokret u NDH. Pavelić je osnovao 34 prijeka, pokretna i izvanredna suda. S obzirom na to da su Srbi, Zidovi i Cigani uništavani i bez sudova, čišćenjem terena i u konclogorima, sudstvo je kako rekosmo bilo u prvo vrijeme namijenjeno pretežno nepokornim Hrvatima koji nisu bili ustaški istomišljenici.

Svi ti sudovi izašli su iz »Zakonske odredbe za obranu naroda i države«, koju je Pavelić donio 17. aprila 1941, dan nakon svog dolaska u Zagreb iz Karlovca.

Naravno, članovima sudova, u kojima su sjedili pretežno ustaše emigranti i provjerene domaće ustaše, ostavljalo se da sami tumače što znači »povreda časti hrvatskog naroda« i što su to »životni interesi hrvatskog naroda«. Po ovoj odredbi moglo se kazniti smrću i zbog držanja u prošlosti, 20 godina unatrag. Clan suda nije morao biti pravnik, nego samo onaj koga je određivao ustaški ministar pravosuđa.

Prijeki i izvanredni sudovi uništili su desetine hiljada ljudi na najobičniju dostavu. Najčešće su ustaše, u početku, pobili ljude, a prijeki izvanredni sudovi to su samo sankcionirali i potpisali presudu post mortem! Kasnije prijeki sudovi nisu za ubijene ljude ni donosili presude, jer to nisu niti stizali, niti su znali tko je sve ubijen u masovnim akcijama. Kakvi su to bili sudovi, najbolje govori činjenica da je, na primjer, član izvanrednog suda u Karlovcu bio ustaški emigrant i krvnik Juco Rukavina, a u Gospiću Jurica Frković. Hiljade i hiljade pobijeno ih je iz Karlovca, Vojnića, Krnjaka, Slunja, Gospića, Gračaca, Udbine, Lapca, Korenice, koje su samo ova dva suda osudila na smrt. Za ustaškog suca i njegovo shvaćanje i djeca ispod 10 godina mogla su se ogriješiti o »čast i životne interese hrvatskog naroda«!

Na prijedlog svog ministra pravosuđa Mirka Puka, Pavelić propisuje 10. juna 1941. takvu zakonsku dopunu o prijekim sudovima po kojoj svatko zbog slušanja » ... vijesti krugovalnih postaja sa sjedištem u državama koje su u neprijateljstvu sa Nezavisnom Državom Hrvatskom ili s kojom od velesila osi«, ili zbog neprijavljenog stanara u roku od 3 dana može biti stavljen pod prijeki sud.

Vremenskih kazni kod »pokretnih prijekih sudova« nije bilo. Za te sudove postojala je samo jedna kazna - smrt. Točka VII odredbe o prijekim sudovima glasila je: »Protiv osude prijekog suda nije dopušten nika-

kav pravni lijek, a molba za pomilovanje nema odgodne moći«. Točka IX: »Kazna smrti se ima izvršiti strijeljanjem nakon tri sata računajući od časa proglašenja osude«.

Po »Zakonskoj odredbi prijekih sudova« gubila se glava zbog vica na račun vlasti ili zbog kritiziranja NDH, a da se i ne govori o širenju komunizma ili čitanju nekog letka koji se mogao naći ispred kuće.[1]

Za provođenje takve politike inaugurirane ustaškim programom i navedenim zakonima bilo je odgovorno Ravnateljstvo za javni red i sigurnost, kao posebno odjeljenje Ministarstva unutrašnjih poslova, na čelu kojeg se nalazio Andrija Artuković, i UNS (Ustaška nadzorna služba), specijalna ustaška policija na čelu koje se nalazio poznati Dido Kvaternik, pod čijom su se komandom nalazile i specijalne jedinice ustaške vojnice, redarstvo, oružničke jedinice i sve druge oružane snage NDH. Unutar tog ministarstva imali su čak i Rasno-političko povjerenstvo, zatim Državno ravnateljstvo za ponovu, tj. za iseljenje Srba, Vjerski odsjek za prekrštavanje itd.

[1] Evo što o tome kaže zakonska odredba od 5. jula 1941.:

»2. koji pisanjem, tiskanjem ili širenjem letaka, slika, proglasa ili novina ili inače iznosi ili prenosi lažne tvrdnje s namjerom da izvrgne ruglu i preziru državne ustanove ili društveni poredak u državi ili ustaški pokret ili ustaške postrojbe ...

3. koji drži kod sebe letak, knjigu ili novine, koje svojim sadržajem vrše promičbu komunizma ili koje sadržavaju kakvo drugo kažnjivo djelo ...«

VATIKAN I FAŠIZAM; PREKRŠTAVANJE SRBA

Stav Vatikana prema Jugoslaviji, posebno prema Srbima kao naciji, proizlazi iz stava Mussolinijeve Italije prema Jugoslaviji. Politika Vatikana uvelike je bila sinhronizirana prema politici fašističke Italije, jer su reakcionarni katolički vrhovi prihvatili fašizam kao pogodan pokret koji može koristiti određenim ciljevima crkvene hijerarhije. Otuda i podrška Pavelićevom ustaškom separatističkom pokretu. To duhovno i političko podređivanje svoje politike fašizmu uvjetovalo je i objašnjava neprijateljski stav reakcionarnih krugova Vatikana prema Jugoslaviji kao državno-političkoj zajednici i potpomaganje ustaške politike uništavanja i prekrštavanja Srba u NDH.

Samo nekoliko fragmenata otrgnutih iz prošlosti otkrit će nam izvore takvog stava Vatikana. Crkva je bez ikakvog protesta dopustila da fašisti još 1926. godine raspuste u Italiji Pučku stranku, koja je bila pod utjecajem Vatikana, i sve crkvene omladinske organizacije. Prije fašističkog pohoda na Rim upućeno je cirkularno pismo svim svećenicama, u kojem se apeliralo na duhovne oce da zauzmu »neutralan« stav u političkoj borbi. Takav stav je objektivno značio veliku pomoć fašističkom pokretu. Fašizam je rasformirao vjerska udruženja, ali je dozvolio crkveni utjecaj na sve fašističke organizacije, škole, kasarne, tamnice, tako da crkva nije imala razloga da se žali zbog stava prema njoj i njenim organizacijama.

Jedanaestog februara 1929. godine zaključen je tzv. Lateranski sporazum o normalizaciji odnosa i prijateljstvu između Vatikana i države, kojim je Mussolini priznao suverenitet Vatikana i vratio papi svjetovnu moć. »Sveti zatočenik« papa Pio XI, dva dana kasnije, u prisutnosti profesora i studenata katoličkog univerziteta u Milanu izjavio je da je Mussolini »čovjek koga nam je uputila Providnost«.

Prilikom etiopske ratne avanture mnogi su biskupi davali križeve s grudi i »svete« posude kao doprinos ratu. Čuven je govor kardinala Schustera, koji je 25. oktobra 1935, obraćujući se trupama koje su odlazile u Etiopiju, kazao: »S Bogom svi jednodušno na djelo, izvršimo našu dužnost patriota i katolika. To je nadasve važno u ovom momentu kada talijanska zastava nosi trijumf božjeg križa na visoravni Abesinije.«[1]

[1] A Tondi: Vatikan i neofašizam

Kardinal Vanutelli, dekan Svetog kolegija, izjavio je dopisniku Sjevernoameričkih novina (North American News Paper), izvjesnom Stratu, da je »Mussolini čovjek koga je poslala Providnost - kao što je to kazao Sveti Otac - koji jö najprije spasio Italiju od strašne tragedije boljševizma, a zatim, u suradnji s kardinalom Gasparijem i sa sankcijom pape i kralja Vittorija Emmanuela, uspio da postigne obnavljanje srdačnih odnosa između Italije i Svete Stolice. Ja sam veliki obožavalac poštovanog Mussolinija, državnika gvozdene volje i superiornog uma, koji je naslijedio duh i rimsku veličinu« (Mattino di Napoli, 13. III 1930).

Mussolini je 12. januara 1938. primio 72 biskupa i 2340 župnika u palači »Venezia« koji su bili nagrađeni na konkursu za žito. Poslije govora nadbiskupa Nogara, koji je slavio i veličao Mussolinija i njegove zasluge »za napredak, veličinu i slavu kršćanske Italije«, župnik don Menosi je održao slijedeći pozdravni govor: »Ekselencijo! Za vašu osobu, za vaše djelo obnovitelja Italije, za fašističku vladu, svećenici Italije dozivaju i dozivat će u pomoć blagoslov Gospodina i vječnu aureolu mudrosti i kreposti rimske. Duce! Sluge Gospodinove, oci seljačkog naroda, ukazuju vam odano čast. Blagoslivljaju vas. Svečano vam izjavljuju vjernost. Duhovnim ushićenjem, glasom i srcem naroda kličemo: Pozdrav Duceu! Nama!«[1]

Godine 1938. na proslavi godišnjice fašističkog režima, pred Mussolinijem je u palači »Venezia« prodefilirala grupa od oko 80 najviših rimskih crkvenih velikodostojnika, uzvikujući fašističke poklike i pozdravljajući Ducea. Tom je prilikom na zajedničkoj večeri donesena rezolucija u kojoj se kaže da će talijanski katolici pomoći Mussoliniju u jačanju vojne moći Italije, kako bi ona bila spremna za obračune sa svim neprijateljima njene imperijalne moći.

Ako se pođe malo u prošlost, zapazit će se da držanje Vatikana prema Jugoslaviji nikad nije bilo prijateljsko. Svoj neprijateljski stav Vatikan je ispoljio još prvih dana stvaranja Jugoslavije kao države. Poslije proklamirala ujedinjenja 1918. godine, kabinet Stojana M. Protića je notificirao novu državu kod svih zemalja s kojima je Srbija do tada imala odnose. Notifikacija je izvršena i kod Vatikana, u kojem je Srbija od 1916. godine imala svog predstavnika. Uskoro su i svi saveznici iz rata, izuzev Italije, priznali proklamiranje Jugoslavije. Ali je Vatikan ne samo najduže odlagao to priznanje nego je činio svakovrsne smetnje i teškoće. Za vrijeme pariške mirovne konferencije kardinal Gaspari je istupio s odlučnom izjavom protiv stvaranja Jugoslavije i njenog unutrašnjeg uređenja. Katolička štampa je u to vrijeme razvila sistematsku neprijateljsku kampanju protiv Jugoslavije. Pritisnut događajima, Vatikan je bio primoran da krajem 1919- godine, među posljednjima, prizna stvaranje Jugoslavije kao države.

Katolički visoki kler u Jugoslaviji, pod utjecajem Vatikana i po njegovim direktivama, počeo je ubrzo nakon stvaranja države oštro zahtije-

[1] Nama! (A noi!), fašistički pozdrav.

vati reguliranje odnosa rimokatoličke crkve i države, tražeći za sebe privilegirani položaj. Ne postigavši te ciljeve, katolički visoki kler u zemlji počeo je zaoštravati borbu na vjerskom i nacionalnom planu, pružajući moralnu i političku podršku šovinističkim snagama. To podrivanje bratstva i jedinstva i po intencijima Vatikana sijanje mržnje medu jugoslavenskim narodima za cijelo vrijeme postojanja stare Jugoslavije imalo je žalosne posljedice, koje su naši narodi dobro osjetili u II svjetskom ratu.

Karakterističan primjer tog neprijateljskog držanja papske kurije ubrzo nakon stvaranja Jugoslavije ispoljio se prilikom otcjepljenja Rijeke i drugih jugoslavenskih teritorija i njihovog pripajanja Italiji. Vatikan se odmah stavio na stranu talijanskih imperijalista i priznao taj akt otq'epljenja, ne čekajući državno razgraničenje, prejudicirajući političke i crkvene momente. Vatikan je brže-bolje poslao u Rijeku kanonika Cesara Constantinija u svojstvu apostolskog delegata, koji je praktički izvršio otcjepljenje riječke crkve od Senjsko-modruške biskupije.

Za vrijeme pontifikata pape Pija XI nastao je period aktivne suradnje reakcionarnih krugova Vatikana i fašističke Italije protiv državnog integriteta Jugoslavije. Poznata je afera oko zavoda sv. Jeronima u Rimu, koji je bio nasilno zauzet i pretvoren u leglo ustaške emigracije; zatim sukobi i zategnutost u zemlji oko pitanja agrarne reforme; sukobi oko vjerske nastave u školama; zatim najveća i dobro poznata afera oko Konkordata, koja je počela 1935. godine. Konkordat, tj. određeni ustupci katoličkoj crkvi, trebao je poslužiti kao sredstvo zamazivanja očiju hrvatskih masa. Pravoslavni crkveni vrh, međutim, oštro se suprotstavio, što je iskoristila opozicija, stvorivši klimu u kojoj Konkordat nije mogao biti ratificiran.

Papa Pio XI je tada izjavio da će Jugoslaveni jednom zažaliti što nisu prihvatili Konkordat koji je Vatikan velikodušno nudio. To je bio podstrek za još jaču aktivizaciju klerofašističke borbe protiv Jugoslavije kao države. Na unutrašnjem planu bila je pojačana kampanja vjerske mržnje i nacionalne netrpeljivosti. Fašistička avet se već bila nadnijela nad Evropom, kada je 4. maja 1938. objavljena deklaracija s konferencije biskupa, koja je, u duhu neprijateljske kampanje Vatikana, odisala neprijateljstvom protiv vlastite zemlje.

Kardinal Paccelli, tvorac neuspjelog jugoslavenskog Konkordata, postao je papa Pio XII, koji se »proslavio« svojom mržnjom i neprijateljstvom prema našoj zemlji. U Italiji, pretežno u samostanima, brižljivo i dugo je pripremana ustaška emigracija za terorističke akcije i kasnije uspostavljanje kvislinške države NDH na čelu s Pavelićem. Čim je izvršen napad sila Osovine na našu zemlju, rimokatolički visoki kler, inspiriran iz Vatikana, naredio je provođenje svoga plana pokrštavanja Srba i podstrekavanja ustaških zločina. Prijetnje pape Pija XI kao da su se počele ostvarivati. Nemali broj Jugoslavena stradao je u masovnim ustaškim pokoljima. Ali nisu samo Pavelićeve legije i profesionalni vojnici vršili to zločinačko istrebljenje naših naroda, nego je, na žalost, i jedan broj svećenika u mantijama, potaknut takvom politikom, s križem u jednoj

• kamom u drugoj ruci učestvovao u nezapamćenim zločinama. To je posebno i bolno poglavlje historije naših naroda, koje je još svježe i dobro poznato našim ljudima. Suđenje nadbiskupu Stepincu otkrilo je pred cijelim svijetom čvrstu povezanost visokog katoličkog klera u zemlji s reakcionarnim krugovima Vatikana i njegovu punu odgovornost za genocid i masovno nasilno pokrštavanje pravoslavnog življa.

Zbog već dobro poznatog neprijateljskog stava prema stvaranju Jugoslavije, Vatikan i papska kurija brzo su »de facto« priznali NDH. Predstavnik vatikanske države bio je papinski legat opat Marconi, a predstavnik NDH u Vatikanu bio je izvanredni opunomoćenik Nikola Rušinović. Primivši ustašku delegaciju na čelu s Pavelićem, papa Pio XII i vodeći kardinali oko njega nadali su se da će nova katolička država biti brana i neprelazni kordon nadiranju pravoslavlja, a time u izvjesnom smislu i brana boljševizmu. Međutim, u Vatikanu se vrlo olako prelazilo preko činjenice da u toj novoj satelitskoj državici postoji blizu 2 000 000 Srba i oko 700 000 Muslimana. Vatikan i katolički episkopat u zemlji smatrao je Srbe kao bizantske shizmatike svojim glavnim protivnikom i slagali su se sa stavom ustaške vlasti da ih treba što više preseliti i prisilno prekrstiti. U međuvremenu, znatno manji broj Muslimana bio bi u tom poslu, bar u prvo vrijeme, samo njihov saveznik.

Takva politika i stav papske kurije potpuno se podudara s ciljevima ustaške rasističke politike. Tako su se klerofašizam i ustaštvo našli u takvoj sprezi da se najčešće nije znalo što je ustaško a što klerikalno. Za klerikalizam su toliko radili ustaške vođe i njihovi niži sljedbenici da su crkveni velikodostojnici uzvraćali time i javno govorili da je dolazak ustaša i Pavelića Božje poslanje, dar Providnosti, te je tako u stvari uzaludno tražiti među njima neku vidnu razliku. Tom stapanju ideologije, politike i akcije ustaša i klera kumovao je vrhovni poglavar katoličke crkve papa Pio XII.

Kada je pod rukovodstvom komunista izbio ustanak i prerastao u široku revolucionarnu oslobodilačku borbu, onda se sva ta mržnja klerofašizma protiv pravoslavnih shizmatika stopila u otvorenu borbu protiv komunizma. Tako je klerikalizam ušao u borbu ne samo s krstom i propovijedima nego i mačem i kamom, stupajući direktno u oružanu borbu protiv NOP-a, u okršaje protiv NOV-a i POJ-a i teror protiv stanovništva.

Pokrštavanje pravoslavnih »shizmatika«, makar i sredstvima najgoreg nasilja, bio je cilj najkatoličkijih katolika, visokog klera. Vatikanski krugovi daju odobrenje i radosno trljaju ruke zbog akcije pokrštavanja Srba u ustaškoj NDH. Odmah po formiranju nove države učestale su zvanične posjete zagrebačkog nadbiskupa Stepinca Paveliću, Kvaterniku, Budaku 1 ostalim visokim ustaškim ličnostima i obratno, kako bi se javno manifestirala suglasnost i jedinstvo klera i nove vlasti.

Papa Pio XII blagoslivlja Pavelića kada ga je ovaj posjetio u Vatikanu 18. maja 1941, na dan potpisivanja zloglasnog Rimskog ugovora. Već

augusta 1941, poslije svih poznatih pokolja na Kordunu, u Lici, Bosni i Hercegovini, jezivog pokolja Srba u glinskoj crkvi, kamo su bili dovedeni radi pokrštavanja, papa šalje u NDH svog izaslanika Giuseppea Ramira Marconea.

Vatikan u svom pismu nadbiskupu Stepincu, 17. marta 194z, odobrava akciju pokrštavanja i, između ostalog, piše:

»Ako Vaša preuzvišenost predoči tu potrebu (pokatoličavanje Srba, p. p.) svojoj časnoj braći u Hrvatskoj, steći će ponovnu zaslugu tim svojim dragocjenim doprinosom za pravilan razvoj katolicizma, gdje postoje tolike nade za obraćanje nesjedinjenih«.

U Odbor trojice za rukovođenje pokatoličavanjem, koji je izabrala konferencija biskupa, ušli su dr Alojzije Stepinac, zagrebački nadbiskup, dr Janko Simrak, križevački biskup, i senjski biskup dr Viktor Burić. U izvršni odbor radnog karaktera ušli su istaknuti svećenici Krunoslav Draganović, Franjo Herman, Augustin Juretić, Nikola Borić i dr.

Papa Pio XII šalje Paveliću, preko njegovog poslanika u Rimu, ovakvu poruku:[1]

»— a što se tiče povratnika, Sveta Stolica se tome veseli, a Hrvatska pak može to politički iskoristiti«.

Nešto kasnije taj isti omrznuti papa izjavljuje da je Pavelić »praktični katolik«.

Poslije takvih podsticaja nasilnog katoličenja i odobravanja nasilja dato je zeleno svjetlo zločinima koje su vršili i svećenici, »božji pastiri«, koji bi po Kristovom učenju trebali da propovijedaju čovjekoljublje, samaritanstvo, ljubav prema bližnjem, jer je to učenje proglasilo ubojstvo čovjeka i pljačku za najveći grijeh. Onda nije čudno što su pojedini svećenici u jednoj ruci nosili križ, a u drugoj nož - simbol ustaštva.

Katolički kler u službi NDH

Vjerni saveznik i jedan od glavnih stupova ustaštva bio je katolički kler. Njegov stav dobrim dijelom ima korijene u ranijoj politici katoličkog episkopata i stavu Vatikana od dana stvaranja Jugoslavije.

Vrhovno katoličko rukovodstvo u zemlji, shodno antijugoslavenskom držanju i negativnom stavu Vatikana prema stvaranju jugoslavenske države, ulazilo je i ranije u saveze s velikohrvatskim separatističkim snagama. Ta antijugoslavenska klerikalna politika - za razliku od perioda u kojem su dominirale jugoslavenske ideje i misli Strossmayera i Račkog

[1] Poruku je u ime pape Pija XII prenio kardinal Maglione.

krajem prošlog stoljeća i u periodu stvaranja Jugoslavije poslije I svjetskog rata - bila je antijugoslavenska usprkos prividu suradnje i smirivanja.

Zato se slobodno može reći da je držanje katoličkog klera u II svjetskom ratu u stvari logična posljedica cjelokupne dotadašnje politike crkve, koja se u uvjetima ustaške vlasti samo provodila u život. Zato se gotovo cjelokupna organizacija katoličke crkve u NDH, s izuzetkom malobrojnih svećenika koji su se priključili NOP-u ili ostali povučeni, stavila otvoreno u službu fašističkog okupatora i kvislinške tvorevine NDH. Slijedeći intencije Vatikana, držeći se svojih ideoloških ubjeđenja i klerofašističke orijentacije, crkva je s oduševljenjem pozdravila Pavelićev dolazak i stvaranje ustaške države.

Na području NDH katolička crkva imala je dvije nadbiskupije, zagrebačku i sarajevsku. Postojale su biskupije: đakovačka, banjalučka, mostarska, dubrovačka, hvarska, senjska i jedan dio splitske, šibenske i krčke (bile su krnje uslijed talijanske aneksije). Postojalo je: iz6 dekanata, 975 župa i 27 samostalnih kapelanija, zatim je postojala grkokatolička križevačka biskupija sa 49 župa i jednom samostalnom kapelanijom.[1]

Pripadnost katoličkoj vjeri označavala se kao pripadnost hrvatskoj nacionalnosti, a katoličanstvu je pridavana aureola nacionalne misije i nosioca nacionalnog kršćanskog preporoda. Katolicizam se u Hrvatskoj karakterizira krajnjim nacionalizmom, i ideološki i propagandno stalno se ističe tradicionalna povezanost katoličke crkve s hrvatskom državom i prošlošću. Time mnogi i tumače zbog čega je došlo do najčvršće moguće sprege klerikalizma s ustaštvom i skoro do njihovog poistovjećivanja. Naravno, tome je pridonijela i fašizacija crkvenih redova preko Katoličke akcije i mnogih drugih faktora. Naročito čvrste bile su veze vrhova crkve s vrhovima ustaške vlasti. Ustaški i crkveni velikodostojnici istim su žarom propovijedali ustaštvo i katolicizam. Tu među njima nije bilo razlike.

Svi biskupi, izuzev mostarskog, Alojzija Mišića, stavili su se pojedinačno i kolektivno na stranu NDH, glorificirali ustašku vlast i politiku pogroma, posebno su odobravali zabranu pravoslavne crkve, oduzimanje njezine crkvene imovine, rušenje pravoslavnih crkava i pokrštavanje srpskog stanovništva.

Već iz. aprila 1941. zagrebački nadbiskup dr Alojzije Stepinac prima Slavka Kvaternika, uzvraća mu posjet i upućuje mu čestitke na osnivanju NDH. Dne 16. aprila Stepinac posjećuje i Antu Pavelića. On ide toliko daleko da na svom nadbiskupskom dvoru priređuje svečani banket ustašama emigrantima i povratnicima (inače sve samim teroristima i kasnije stravičnim koljačima ljudi, žena i nejačadi!).

Stepinac je z8. 4. 1941. godine svojom Okružnicom pozvao cjelokupno katoličko svećenstvo da se odazove njegovom pozivu »na uzvišeni rad oko čuvanja i unapređenja NDH« i nastavlja:

[1] Mladen Colić: **»Tzv.** NDH - 1941«, Beograd, 1973, **str.** 167; **Spomen-knjiga prve obljetnice NDH,** 75-76.

»Poznavajući muževe koji danas upravljaju sudbinom hrvatskog naroda, mi smo duboko uvjereni, da će naš rad naići na puno razumijevanje i pomoć. Mi vjerujemo i očekujemo, da će Crkva u uskrsloj Državi Hrvatskoj moći u punoj slobodi naviještati neoborive principe vječne istine i Pravde...

Crkva Božja nikad se nije izgubila u frazama, ali nikad nije također zatajila u onom ustrajnom radu, na kojem se stvaraju temelji sretne budućnosti pojedinaca, naroda i države. Pokažite to, časna braćo, i sada i ispunite svoju dužnost prema mladoj državi Hrvatskoj...

*U vezi s tim određujemo, da se u nedjelju 4. svibnja o. g. održi svečani Te Deum po svim župnim crkvama, na koje neka župni uredi pozovu mjesne vlasti i vjerni narod.. .«**

Ta je okružnica emitirana preko Radio-Zagreba i objavljenja u cjelokupnoj štampi NDH.

Sarajevski nadbiskup, famozni Ivan Šarić, pozdravlja dolazak Slavka Kvaternika i njemačkog generala Glaisea von Horstenaua, koji su došli da prisustvuju svečanosti uključenja Bosne i Hercegovine u NDH i preuzimanja ustaške vlasti, ovim riječima: »Bogu hvala! A hvala i vama, junacima i borcima koji ste učinili sve da dođe do slobode i NDH«.

Kvaternik mu odgovara da će NDH »učiniti sve za katoličku crkvu«. Zamolio je poznatog ustašu nadbiskupa Sarića da mu podijeli blagoslov. Nadbiskup je blagoslov propratio riječima: »Ovo je blagoslov i vama, i cijeloj vojsci hrvatskoj!«

Visoki crkveni velikodostojnik Sarić pokazao je svoja ustaška osjećanja i na lirski način. Spjevao je pjesmu »Oda Poglavniku«, koju je o Božiću 194z. godine posvetio poglavniku Anti Paveliću, a cijela ustaška štampa donijela je tekst pjesme i popratila ga hvalospjevima. Oda je čitana i preko Radio-Zagreba i uvrštavana u sve programe raznih školskih i vojničkih priredaba.

Splitski biskup dr Kvirin Bonefačić, u ime trojice dalmatinskih biskupa, šalje 19. aprila 1941. godine Paveliću brzojav u kojem kaže:

»Kao biskup krajeva u kojima je bila kolijevka hrvatskog kraljevstva i katedrala u kojoj su se okupljali i molili hrvatski knezovi i kraljevi, sveta mi je dužnost da vas u ime svoje, čitavog svećenstva dijeceze, a siguran sam da Vam tumačim osjećaje i ostale trojice dalmatinskih biskupa, najsrdačnije pozdravim kao obnovitelja slobodne i Nezavisne Države Hrvatske, izražavajući svoju iskrenu odanost i obećavajući u svemu revnu suradnju i proseči Boga da blagoslovom i potpunim uspjehom okruni Vaše veliko djelo na sreću i spas hrvatskog naroda«.[2]

Biskup Bonefačić pozdravlja i Slavka Kvaternika i istovremeno je desna ruka talijanske okupatorske vlasti.

[1] Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera, 362,; Viktor Novak: Magnum Crimen, 59-552.

[2] Viktor Novak: isto djelo, 561 do 562.

Senjski biskup dr Viktor Burić u svojoj poslanici od 15. juna 1941. godine »poziva svećenstvo i puk na svečanu zahvalnicu Bogu što je doživio da je uspostavio NDH«. Slično su postupili i biskupi: đakovački - Antun Akšamović, hvarski - Miho Pušić, krčki - Josip Srebrenić, grkokatolički - Tanko Simrak.

Na prvoj biskupskoj konferenciji 25. i 26. juna 1941. u Zagrebu, kojoj je predsjedavao nadbiskup dr Alojzije Stepinac, prisustvovali su osim sarajevskog nadbiskupa Sarića i beogradskog nadbiskupa Josipa Ujčića biskupi: banjalučki - Garić, đakovački - Akšamović, splitski - Bonefačić, hvarski - Pušić, šibenski - Mileta, senjski - Burić, kapitularni križevački vikar Dane Sajatović i zastupnik mostarskog biskupa, fra Petrovič. Na toj biskupskoj konferenciji, između ostalog, zaključeno je da cjelokupni katolički episkopat, predvođen nadbiskupom Stepincem, posjeti Pavelića i tako na kolektivan način dade do znanja svim katolicima u NDH da su nadbiskupi i biskupi odani novoj državi i poglavniku Anti Paveliću.

Prilikom tog posjeta Stepinac je rekao:

> *»Ta svijest dovodi nas pred vas da vas kao legitimni predstavnici Crkve Božje u NDH od srca pozdravimo kao njezina državnog glavara, s obećanjem naše iskrene i lojalne suradnje za bolju budućnost naše domovine..*

Pavelić je odgovorio da je ustaška vlada spremna da podrži njihov rad na duhovnom »procvatu« naroda. Štampa i cjelokupna propaganda iskoristila je ovu posjetu objavivši sliku Pavelića u vijencu mitronosnih velikodostojnika.

Već tada su bile otpočele ustaške odmazde protiv naroda. Poslije ove konferencije počinje još masovniji teror i fizičko istrebljivanje Srba, Zidova i svih Hrvata i Muslimana, rodoljuba antifašista. Ne mogavši uništiti toliko naroda (blizu dva milijuna Srba u Hrvatskoj, B-H i Srijemu), počelo se s masovnim pokrštavanjem.

Svi crkveni velikodostojnici podržali su takvo stanje, izuzev mostarskog biskupa Mišića, koji je uputio dva protestna pisma Stepincu povodom strahovitog terora u istočnoj Hercegovini.

U jeku masovnih zločina nad narodom i čudovišnih pokolja, već novembra 1941. godine održava se druga biskupska konferencija, na kojoj se diskutiralo o tome kako da se iskoriste masovni ustaški teror i pokolji za prevođenje što više Srba na katoličanstvo. U njihovoj rezoluciji, koja je donijeta poslije te konferencije, ne osuđuju se strahoviti zločini i istrebljenje naroda, teror i prisila oko pokrštavanja Srba, nego se raspravlja o kompetencijama pojedinih organa i vlasti koja je nadležna za pokrštavanje. Pokrštavanje je išlo usporedno sa svirepim terorom i likvidacijama. Svi ti ustaški zločini kao da su bili sredstvo pritiska za što masovnije

[1] **Viktor Novak: Magnum Crimen, Zagreb, 1948, str. 57z.**

pokrštavanje po jednoj jednostavnoj logici: tko se ne pokrsti, bit će likvidiran.

Svim biskupima i crkvenim funkcionerima bilo je jasno da će Srbi samo pod najtežim terorom i prijetnjom uništenja pristati na pokrštavanje, ali da to nikada neće svjesno prihvatiti i da će mnogi pristati radije na uništenje nego da se na takav način, uz križ i nož, prisile da napuste vjeru svojih pradjedova.

Učešće nižeg klera u teroru

Najveći dio nižeg svećenstva izjasnio se za ustašku vlast, a dobar broj pripadao je ustaškom pokretu još i prije rata. Fašizam kao ideologija znatno je zahvatio klerikalne redove. Osim toga, na njih su djelovale razne okružnice, govori i propagandni materijal visoke crkvene hijerarhije, koja se bez rezerve opredijelila za NDH i ustašku politiku.

Šezdeset dva svećenika dobrovoljno su podnijela molbu da služe u domobranskoj vojsci i ustaškoj vojnici. Prvi vojni svećenici položili su zakletvu pred samim Pavelićem i svi su bili odgovorni Vojnom vikarijatu pri Ministarstvu domobranstva, koji je na Stepinčev prijedlog imenovao Pavelić. Katoličko svećenstvo je redovno učestvovalo u svim ustaškim svečanostima, blagoslivljalo ustaške zastave, držalo vjerske obrede povodom ustaških skupština i Pavelićevog rođendana, uveličavalo sprovode i posmrtne povorke poginulih ustaša, ali je redovno odbijalo da to radi kada su bili u pitanju poginuli partizani katolici, kada su to pojedine obitelji od njih tražile.

Velik dio nižeg klera bio je pokretačka snaga zločina i pokolja nad srpskim stanovništvom. Većina ih se skoro potpuno poistovjetila s ustašama i pozdravljala se ustaškim pozdravom. Visokim ustaškim odlikovanjima Pavelić je odlikovao preko 120 svećenika i sve biskupe i nadbiskupe, a daleko većem broju crkvenih lica dao je razne javne i druge pohvale. Osim mostarskog biskupa Mišića (koji jedini od biskupa nije odlikovan, niti se opredijelio za ustaški pokret), svi su bili obuzeti idejom o tome da je Božja Providnost poslala Pavelića i NDH, da je postojanje te države stvar »Božje volje« i »Božje nagrade«, da je Ante Pavelić Božji izabranik itd. O Uskrsu 1941. godine govorilo se više o uskrsnuću NDH nego 0 Kristovom uskrsnuću, a sam Krist je manje slavljen od Pavelića.

Jedan dio svećenika proslavio se kao poznati ustaški egzekutori 1 koljači, na primjer fratri Majstorović, Berković, Brale, Astaloš, Tomas, Đurić, Brekalo, Matković, Culina, Lipovec, Brkljačić, Margetić, Juričev, fra Vasilj i mnogi drugi.

Jedan od najvećih krvnika koji je sa svojom grupom koljača poklao desetine hiljada logoraša u Jasenovcu bio je fratar Filipović-Majstorović. Cak su se i ustaše grozile pred monstruoznošću ovog zločinca u svećeničkoj mantiji, koji je u franjevačkoj školi posisao vjerski fanatizam i bezgraničnu mržnju prema Srbima. Dr Nikola Nikolić, koji je i sam proveo

godinu dana u Jasenovcu pa bio razmijenjen od strane partizana, tragajući za zločinima ovog čudovišnog ustaše, inkvizitora u mantiji, u svojoj knjizi piše:

> *»Danas sam doznao neke detalje o onom strašnom besprimjernom zvjerskom pokolju pravoslavne školske djece u selu blizu Banjaluke. Učiteljica je bila u tom selu sestra Mara »Mila« Stipe Sunjića. Lično je poznam. Cini mi se da sam je, štoviše, liječio. To je zdrava i jedra crnka, vrlo odrješita i energična.*
>
> *Obučen u fratarski habit, ušao je Filipović u razred s ustaškom kapom na čelu, u pratnji nekoliko ustaša. Tražio je od nje da odvoji pravoslavnu djecu od katoličke i muslimanske. Kad je to učinila, ne sluteči ništa zla, on je poklao pravoslavnu djecu naočigled i vrisak malih drugova. Djeca su trčala s prerezanim vratovima po razredu iznakažena lica od boli i straha. Mara Sunjič nervno je i duševno oboljela i još ovih dana sva drhće. Ostala su djeca poludjela od užasa. Od Mare, zdrave i jake djevojke, ostala je ruina.«*

Na ovakav besprimjeran zločin digli su glas protesta mještani Hrvati i Muslimani, pa su fratra Filipovića ustaše uklonile i formalno uhapsile da umire narod. No uskoro ga je Pavelić unaprijedio u čin majora i poslao u logor Jasenovac.

Karakterističan profil karaktera svećenika-zločinca, odgajanog u krilu rimokatoličke crkve, jest fratar-ustaša Dionizije Juričev.

Miljenik nadbiskupa Stepinca, »kapelan Poglavnikovog dvora« i šef »Vjerskog odsjeka državnog ravnateljstva«, fra Dionizije Juričev (poginuo septembra 1943. u borbama protiv partizana kod Sinja), pokrštavajući Srbe u selu Stazi, kotar Sunja, između ostalog je rekao:

> *»U ovoj zemlji ne može više da živi nitko osim Hrvata, jer ovo je zemlja hrvatska, a tko se neće pokrstiti, mi znamo kuda ćemo s njim. Ja sam u ovim gore krajevima dao očistiti sve od pileta do starca, a ako bude potreba učinit ću to i ovdje, jer danas nije grijeh ubiti ni malo dijete od 7 godina ako smeta našem ustaškom pokretu... Nemojte misliti što sam ja u svećeničkoj odori____ali da znate, ja, kada je potrebno, uzmem strojnicu u svoje ruke i tamanim sve do kolijevke, sve ono što je protiv ustaške države i vlasti.«*[1]

Pokolj u glinskoj crkvi

Kako su ustaške vlasti i svećenici - ustaše provodili to pokrštavanje, najbolje govori primjer pokolja više od 12.00 Srba s Banije i Korduna 29- jula 1941. godine u glinskoj crkvi. Postoje podaci da su ustaše u istoj Povorci povele mnogo više ljudi i da su prije dovođenja u glinsku crkvu

[1] Dokumenti o protunarodnom radu, str. **$9.**

u okolici grada i glinskom Novom Selu prethodno ubile oko 500-600 ljudi. Ostalih 1200 ljudi dovedeno je u crkvu radi pokrštenja; oni su na grozan način prevareni, bespomoćni zatvoreni u crkvu te na najzvjerskiji način masakrirani. Ubijanje je trajalo punih 8 dana. Taj čin je imao velikog odjeka u javnosti. Jedan jedini svjedok tog čudovišnog zločina je Ljuban Jednak iz Gline, koji je preživio taj pokolj pobjegavši iz te masovne grobnice. Zagrebački »Vjesnik« od 29. jula 1969. godine donio je vrstan napis M. Matovine pod naslovom »Putnici smrti«, koji je napisan po sjećanju Ljubana Jednaka. Donosimo ga u cijelosti:

»Ljeto 1941. Vruć srpanjski dan, jedan od posljednjih toga mjeseca, donio je sa sobom nemir u siromašna sela Banije i Korduna. Tek je svanulo, a tišinu remeti jauk. Četa ustaša baulja naseljima, ostavljajući za sobom naricanje ženske čeljadi. Muževe, sinove i braću odvode u nepoznato.

Kolona kreće cestom, prolazi sela, biva sve veća. Sela ostaju pusta i tužna. Neizvjesnost protkana zlokobnim slutnjama lebdi nad ljudima. Kamo će? Zar se neće više vratiti? Pa tko će dovršiti tek započetu žetvu, tko livadu pokositi?

Topusko. Mjestance vrvi od uplašenih ljudi. Kundaci krvnika u stalnom su pokretu.

Sutradan kolona brojena stotinama izmučenih kreće put željezničke stanice.

VODIMO VAS NA POKRST

- Ljudi, što je bilo, više neće biti - začu se glas ustaša. - Vi idete na prisilni rad u Gospić.

Nade su porasle. Zar ove riječi ne znače ipak život?

Kolona nije krenula iz Topuskog. Ni slijedeće noći vagoni krcati ljudima ne pomakoše se. Dan osvanu uz povike ustaša:

- Krećemo u Glinu. Vodimo vas na pokrst. U ovoj državi žive samo katolici.

Vlak započe svoj put. Ljudi u njemu, putnici bez karata, osluškuju jednoličan ritam točkova. Učini im se kao posmrtni marš. Sumnja ponovo nagriza mir. Zar se na pokrst ide pod udarcima kundaka?

Glina. Dočekala ih je žica kojom povezaše po dvoje u tužnoj koloni. Dan je vruć kao i onaj kad napustiše domove. Prašina se diže glinskim ulicama kud prolazi vezana kolona živih.

Na povik ustaša, čelo kolone zaokrenu u pravoslavnu crkvu. Začelje popuni hladnu prostoriju.

KAMA U VRATU

- Vi ste osuđeni na smrt - odjeknu crkvom glas koljača. Vrata se zatvoriše.

Ljetna tama spustila se nad Glinom. Ulicama se razliježu pijani povici. [Krvnici se pripremaju za pir. Škripa ključa u crkvenim vratima upozori ljude da se kruta stvarnost sasvim približila.

Fijuču meci crkvenim svodom. Sedam stotina ljudi pripija se uz pod, uz hladan beton. Ceremonija smrti je počela.

Ustaše upališe lojanice. Blijeda svjetlost obasja prostoriju. Jedan od krvnika najavi misu i pokrst. Prozvani prilaze sa zebnjom. Dočekuju ih udarci konopcima. Ustaška kama zabada se u vrat Pere Miljevića. To zadesi i Stojana Bajića. Krv šiknu, a krvnik naredi žrtvi da zapjeva. Posljednja nada u spas, ali samrtnički hropac ne prelazi u melodiju. Teški malj dokrajči igru smrti. Kama je nastavlja. Kandidata je mnogo.

Ljuban Jednak, jedan od sedam stotina osuđenih da umru, sjedi u jednom uglu i gleda užas oko sebe. Sluša samrtni krik starca kojem svijećom pale duge brkove i oči. Gleda poznate i nepoznate. Mrtvih je sve više. Ljuban se ne plaši smrti, ali on želi život. Zar oltar ne bi mogao biti zaklon, bar za neko vrijeme? - pomisli.

NE SMIJEM UMRIJETI...

Krvnici obavljaju svoj posao i ne žure. Kad se jedni umore, smjenjuju ih drugi. Ljuban se stisnuo iza oltara, gleda i misli: - Ne, ja ne smijem umrijeti.

Umor savlada ustaše i oni krenuše potražiti smjenu i alkohol. Crkva ostade sama, sa mrtvima i onima koji će to biti. Ljuban odluči da potraži spas u gomili mrtvih. Pritaji se među njima.

Krvnici se vratiše i dovršiše posao. U crkvi zamuknu i posljednji jauk.

Napolju se začulo brektanje motora. Pripremala se najveća sahrana što ju je ikad vidio tihi gradić Banije. Krvnici odnose svoje žrtve. Slažu ih u kamione poput drvlja.

I Ljubana pograbiše za noge i ruke. Hoće li osjetiti da je još živ? Guši se, ali je izdržao. Baciše ga na kamion, na njega još troje mrtvih. Tada se netko prodera: Previše ih je.

Poče prebacivanje u drugi kamion. Ljuban pade na pločnik. Glava mu napuče, leđa se ozlijediše, ali ne ispusti jauk. Izdržati znači živjeti.

POSLJEDNJI KORAK

Ubijene pobacaše u iskopane grobove. Tekla je krv po banijskoj zemlji, tekla je i po Ljubanu i gušila ga. Mrtvi drugovi strahovito su ga pritiskali. Gubio je dah, svijest. Ustaška čizma gazila je po njemu, slažući leševe. Začu se jauk i kratak ustaški rafal. Ponovo je zavladala tišina. Ljuban ni sada ne jauknu, iako ga metak pogodi u nogu.

Iskušenja nisu prestala. Dvojica ga pograbiše i svukoše mu majicu. Pijani nisu osjetili da im je u rukama živ čovjek. Baciše ga ponovo u jamu i odoše.

Krvnički je posao bio dovršen. Podalje od jame ustaše su razgovarale. Ljuban Jednak odluči se na posljednji korak - skupi snagu i iskoči iz jame. Obližnje kukuruzište pruži mu zaklon. Bježao je poput progonjene zvijeri. Bježao je od užasa prema slobodi, za životom. I uspio je, jedini.

Bilo je to prije 28 godina, potkraj vrućeg srpnja«.[1]

[1] Po pronađenim dokumentima i na spomen-ploči, koja je postavljena na mjestu guje je nekada bila crkva a sada je podignut dom kulture u Glini, stoji da je u crkvi ubijeno 1200 ljudi.

Klerofašizam u ideološkoj ofanzivi

Da su sam Bog i Providnost odredili da se stvori NDH, to je bila opsesija najvećeg dijela višeg i nižeg svećenstva katoličke crkve. Najčešće su klerofašistički i ustaški nastrojeni svećenici spominjali da je NDH »Sveta«, »Božja«, »Kristova«, »Vojujuća« Hrvatska itd. Naravno, tim božjim pastirima ništa nije smetalo što je u toj državi živjelo blizu z milijuna Srba i oko 700 hiljada Muslimana. Da bi se stvorila božja država, brana pravoslavlju i bizantizmu, da bi se stvorio kordon protiv najezde ruskog komunizma, trebalo je Muslimane proglasiti najčistijim Hrvatima, a Srbe protjerati, poubijati, a ono što preostane pokatoličiti. Militantni klerikalizam poveo je pravi križarski rat protiv bespomoćnog srpskog stanovništva; ili da prijeđu s »vjere djedova«, ili da emigriraju u Nedićevu Srbiju, ili da ih pošalju pod zemlju bogu na istinu.

Karakteristično je da su se sve ustaške skupštine koje su se držale od 1941. otpočinjale tek poslije službe božje. One su se održavale u crkvama i nerijetko pod vedrim nebom. Sam ustaški doglavnik dr Mile Budak, poslije posjeta Vatikanu, na velikoj ustaškoj skupštini u Križevcima ***6.*** juna 1941. godine poslije mise osvrnuo se na vjersko pitanje u NDH i iznio o tom pitanju shvaćanje ustaša naglasivši:

> »To *što je skupština započela misom dokazuje da je hrvatska država kršćanska... Ona je država islamska gdje je naš narod islamske vjere. Ja naglašujem ovo jer je potrebno da se znade, jer smo mi država dviju vjera, katoličke i muslimanske... Moramo biti svjesni da su naša braća muslimani naši najčistiji Hrvati, kao što je to naš blagoupokojeni učitelj Ante Starčević govorio ...«*[1]

Klerofašizam divlja na sve strane. Novi »evropski poredak« pod hitlerizmom za njega je šansa za nametanje presudnog utjecaja nad čitavim stanovništvom, njegovim ličnim i društvenim životom. Neminovni Mile Budak govori 13. 7. 1941. u Karlovcu opet o vjeri i crkvi:

> *»Cijeli Poglavnikov rad nije ništa drugo nego Providnošću Božjom izrađen lanac događaja, činjenica i žrtava koji je morao dovesti do uspjeha kao što je* 10. *travanj, kad je proglašena NDH... Mi koji smo učili povijest, znademo da je Svemogući postavio na Drini granicu svjetova... Drina je granica Istoka i Zapada. Nas je Providnost Božja postavila da budemo čuvari granice... Zato dobismo naslov »Antemurale Christianitatis« ... Braćo i sestre! Cijeli ustaški pokret temelji se na vjeri... Na našoj odanosti crkvi i katoličkoj vjeri temelji se cijeli naš rad, jer nas je povijest naučila, jer kad ovdje ne bismo bili katolici, da bi nas davno nestalo ... Ustaški pokret zato i propovijeda osjećaj za tu vjeru, jer je ona bitna sastojina naše duše i temelj ustaškog pokreta .. .«**

[1] »Katolički dnevnik« 27, 1941; V. Novak, njegovo djelo, str. 604.
* »Katolički tjednik« od 20. 7.1941.; V. Novak, isto djelo, str. 604.

Ova besjeda održana je također poslije mise koju je držao zagrebački pomoćni biskup barun dr Salis.

U Vukovaru je 8. juna 1941. godine Budak govorio: » ... da Srbi koji žive u Hrvatskoj i nisu Srbi nego ,dotepenci' (doseljenici, prosjaci) s istoka koje su kao nosače i sluge doveli u Srijem Turci. Oni su ujedinjeni samo s pravoslavnom crkvom, a mi nijesmo uspjeli da ih asimiliramo. Međutim, neka znaju da je naša lozinka: »Ili se pokloni, ili se ukloni«.[1]

U Gospiću je na skupštini ustaša fanatika najzad taj isti Budak otvorio karte i huškao na zvjerstva: »Jedan dio Srba ćemo pobiti, drugi raseliti, a ostale ćemo prevesti u katoličku vjeru i pretvoriti u Hrvate.«

Te istrebljivačke namjere prema Srbima i Zidovima ponavlja Pavelićev ministar dr Milovan Zanić i ministar dr Mirko Puk, koji je u Križevcima *6*. 7.1941- godine nazivao Srbe pljačkašima, talogom i smećem Balkana i da treba da se vrate odakle su došli. Parafrazirajući Budakovu misao, uzvikuje parolu: »Ili se uklonite iz naše domovine milom, ili ćemo vas ukloniti silom«.[2]

U Ivancu pred Zagorcima, koji su načuli o strašnim pokoljima stanovništva u Lici, Kordunu, Baniji, Bosni i Hercegovini, Budak pokušava pravdati te zločine riječima:

> *»Treba se sjetiti da je katolička crkva, koja nije teroristička organizacija, niti je vode maloumni, vodila šest križarskih ratova za oslobođenje Kristovog groba; išli su tako daleko da su i djeca išla na križarsku vojnu. Kad je to tako bilo u XI i XII stoljeću, mi smo sigurni da ta crkva razumije i ustašku borbu.«'*

Na ustaškom zboru u Donjem Miholjcu, iste ideje - da Hrvatsku treba očistiti od svih tuđih elemenata - iznosio je i ministar Mladen Lorković. Najdalje je ipak otišao banjalučki ustaški stožernik dr Viktor Gutić, jedna od najkrvavijih i najmonstruoznijih Pavelićevih figura. Karakterističan je njegov govor koji je održao maja 1941. godine u Sanskom Mostu:

> *»Nema više srpske vojske! Nema više Srbije! Nema gedža naših krvopija, nestalo je ciganske dinastije Karađorđevića pa i kod nas — uskoro - drumovi će poželjeti Srbalja, al' Srbalja više biti ne će. Izdao sam drastične naredbe za njihovo potpuno ekonomsko uništenje, a slijede nove za potpuno istrebljenje. Ne budite slabi ni spram jednoga. Držite uvijek na umu da su to naši grobari i uništavajte ih gdje stignete, a blagoslov našeg Poglavnika i moj ne će vam uzmanjkati. Svaki, koji se za njih bude zauzimao, postaje samim tim neprijateljem hrvatske slobode... Srbi neka se ne nadaju ničemu, i za njih je najbolje neka se isele, neka ih nestane iz naših krajeva.«[4]*

»Katolički tjednik« od 17. 8. 1941: V. Novak, isto djelo, str. 60$.
»Novi list« 7. 8.1941; V. Novak, isto djelo, str. *606.*
»Novi list« 4. 8.1941; V. Novak, isto djelo, str. 607.
Viktor Novak, Magnum Crimen, Zagreb, 1948, str. 608.

Pošto se predviđalo da Banja Luka bude prijestolnica NDH, krvožedni stožernik Gutić huškao je bez uvijanja na pokolje na zboru u Prnjavoru 9. jula 1941. Kliktao je:

> *»Ovom srpskom gnijezdu Prnjavoru poručujem da ću doći i uzeti sebi 24 sata da to gnijezdo uništim... Ja ću ubijati, a vi ćete za mnom...«*

Odmah zatim na ustaškoj skupštini u Banjaluci išao je dalje u eskalaciji huškanja na zločin:

> *»Ali sutra ću pritegnuti. Pucat će kičma. Poručite to našim neprijateljima. Poručite im, pucat će kičma ... Nastat će čišćenje ... Nema milosrđa ... Poglavnik i hrvatski ministri jedva čekaju da dođu u očišćenu Banjaluku, a to će biti brzo, brzo ćemo i mi raditi. Ja ću biti ovdje gvozdena metla... i ja kažem, neka mi ni jedan ne dolazi moliti za naše dušmane.. .«**

Katolički svećenik Mate Moguš, župnik u Udbini, između ostalog govori: »Do sada smo radili za katoličku vjeru molitvenikom i križem, a sada je došlo vrijeme da radimo puškom i revolverom ...«

Urednik »Katoličkog tjednika« svećenik F. Kralik, kao i mnogi drugi ideolozi katoličke crkve, jezuiti i pripadnici katoličke Akcije, pokušavaju sve te zločine uskladiti s crkvenim učenjem. U istom listu od 15. 6. 1941. godine fra Franjo Kralik između ostalog piše:

> *... »Pa valjda je zato baš danas vrijeme, da se i u katoličkim redovima zauvijek i posve obračuna s fatalnim - više praktičnim nego teoretskim - predrasudama o buntovnosti, koja je u službi pravde, poštenja i istine. Crkva je katolička najbolja odgojiteljica takve buntovnosti, ali mnogi katolici, pa i pojedini crkveni ljudi, nisu jedanput zatajili. Zato: neka se već jedanput prestane s glupim i Kristovih učenika nedostojnim tvrdnjama, da se proti zlu i pokvarenjacima valja boriti u rukavicama, na fin otmjen način. Jednostavan ali pun svete uzbune, redovnik svetog Benedikta Hildebrand, kao papa Grgur VII, očistio je Crkvu Božju od mnogog drača i korova ne finoćom već jakom rukom kojom je upravljala sveta uzbuna. Poglavnik je pravi muž, pravi velikan. Velikan Božji i narodni. Neka Bog dragi poživi našeg Poglavnika! I neka ga uzdrži uvijek svježa u svetoj uzbuni proti svakom zlu!«*

Križ i kama - Bog i Poglavnik

Umjesto da se užasava nad besprimjernim ratnim zločinima i terorom nad nedužnim stanovništvom, ženama i djecom, visoki katolički kler preko svoje štampe te zločine i svakovrsni teror podstrekava, opravdava i oprašta

[1] »Politika« 20.12.1965. god.; V. Novak, isto djelo, str. 609.

grijehe najgorim egzekutorima. Ne treba isticati što je značilo za primitivne i naoružane ustaški zagrijane seljake praštanje grijeha za ubojstva nevinih ljudi! Katoličke vjerske savjesti nisu se ticali teror, progoni i ubojstva Srba i Zidova, nego naprotiv, to je po njihovom poremećenom shvaćanju i svijesti bilo za opće dobro i katoličanstvo uopće.

Bog, Poglavnik, ustaški pokret, naravno ponajviše hitlerizam i talijanski fašizam - bili su po klerofašizmu osnova i temelj održanja NDH. Istaknuti klerofašist i nacist dr Janko Simrak u »Katoličkom listu« od augusta 1941. godine (str. 362-370) piše:

> *»Hrvatski ustaški pokret bio je oduvijek kod praktičnih katolika u Hrvatskoj dobro gledan i primljen... Odnošaj između hrvatske ustaške države i katoličke crkve jest i može biti samo odnošaj prijateljstva ... Ljubav prema crkvi i domovini ujedinjuje naše duhovne i svjetovne poglavare ...« itd.*

Križarsko-ustaški kanonik dr Janko Penić piše u istom listu (str. 477-478) na polugodišnjicu NDH glorificirajući poglavnika Antu Pavelića i ulagujući mu se:

> *... »Poglavnik je vratio katoličkoj Crkvi njezin visoki tradicionalni, božanski autoritet, koji je u bivšoj Jugoslaviji teško nastradao. Tko ruši autoritet crkveni, ruši autoritet državni. Bez poštivanja pak autoriteta nema opstanka ni Crkvi, ni državi, ni bilo kojoj ljudskoj zajednici*

Zelja svih klerofašista i jezuita bilo je stvaranje katoličke države Hrvatske. U članku o katoličkoj državi, objavljenom u »Katoličkom tjedniku« od 29. juna 1941. godine, piše se:

> *»Ne bismo bili crkveni ljudi, da to od sveg srca ne želimo. Bitni je program Crkve: da Krist duhovno zavlada čitavim svijetom, pojedincima, obiteljima, narodima, državama, ljudskim društvom. To je volja Božja... To je glavna i jedina misija katoličke Akcije ...«*

U »Glasniku svetog Ante« 1941. br. 5-6 zagrcnuto se piše o tom bratstvu ustaša i klerofašista:

> *... »Zahvalni budimo i za Boga, glavnog uzročnika svakog dobra, našem poglavniku dr Anti Paveliću, koji je preko 12 godina sa svojim užim suradnicima patio i radio na oslobođenju svoje i naše domovine, radio je s vjerom u Boga i u Hrvatsku, radio je nesebično i predano uprkos najvećim opasnostima na svakom koraku. Njegov rad i njegovu vjeru Bog je nagradio i još će je nagraditi*

Poznata je okružnica koju je 15. maja 1941. godine objavila Kancelarija nadbiskupskog duhovnog stola u Zagrebu (pod br. 4104). Na bazi Pave-

lićeve »Zakonske odredbe o prijelazu s jedne vjere u drugu« poslate su upute svim crkvenim dijecezama koga sve od pravoslavaca da primaju u katoličku crkvu, tj. »kako da se pouče vjerskim istinama«. I kako »mogu po katoličkim načinima živjeti«. U tim uputama ističe se da se »popovi, trgovci, bogati obrtnici i seljaci i uopće inteligencija ne mogu pokrštavati, da im se ne izdaju potvrde... jer je načelno stanovište da se ovakvim osobama ne izdaju potvrde za prelazak na katoličanstvo« itd., itd. Zakonska odredba ustaške vlade zabranjuje Zidovima da se pokrštavaju. Odlukom Ministarstva unutrašnjih poslova, svi pokršteni pravoslavci »koji su prešli u rimokatoličku vjeru smatraju se Hrvatima, te se kao takvi imaju upisivati u službenom postupku«.[1]

Organizirani su bili razni misionari koji su išli na teren da agitiraju za prelazak u katoličanstvo. To su redovno bili svećenici ustaške orijentacije, ali su po direktivama viših crkvenih vlasti to morali raditi i svi ostali svećenici katoličke crkve na području gdje je bilo mješovito stanovništvo.

Interesantan je podatak da je famozni dr Gutić, govoreći o pokoljima Srba, govorio da je to što se desilo samo početak. Srbija će biti sabiralište Srba iz Hrvatske, odakle će Nijemci sve odvesti u Sibir.

Zločini ustaša, predvođeni patološkim ubojicom stožernikom drom Gutićem, izazvali su zaprepaštenje kod svih slojeva naroda. Tako je *60* najuglednijih Muslimana uputilo apel dru Džaferu Kulenoviću, Pavelićevom doglavniku, u kojem se hrabro iznose činjenice pokolja i nasilnog pokrštavanja pravoslavnog stanovništva. Iznose se i sukobi ustaša i s muslimanskim življem i korištenje muslimanskih fesova i tamo gdje u jedinicama nije bilo Muslimana, da bi se za počinjena zvjerstva nad nedužnim stanovništvom mogla baciti krivica na Muslimane. U tome apelu ističe se da je takav postupak ustaša i doveo do ustanka. U istom apelu potpisnici predlažu mjere za zaštitu zakonitosti, sigurnosti života i imetka, vjeroispovijesti, te da se pozovu na odgovornost svi krivci za nasilje itd. Sve su to pisali ljudi koji su priznali NDH i koji su imali svoje predstavnike u najvišoj ustaškoj vlasti.*

Od svih biskupa samo mostarski biskup Alojzije Mišić, 8o-godišnji starac, nije prihvatio koncepciju klerofašista i jezuita o stvaranju »Svete vojujuće Kristove hrvatske države«, tzv. Civitatis Deis, pokoljem čitavog jednog naroda; nezadovoljan ponašanjem svojih područnih franjevaca i fratara, uputio je okružnicu da neće osloboditi grijeha niti ispovijedati one »koji suprotno Božjim zakonima ubijaju, o život čovjeka se ogrešuju, tuđu imovinu krivično nište« ...

Upravo su u Bosni i Hercegovini, na čelu s poznatim frankovcem, fašistom i ustašom, vrhbosanskim nadbiskupom Ivanom Sarićem, izuzev rijetkih izuzetaka, franjevački samostani i župski dvorovi bili žarišta

[1] Viktor Novak: Magnum Crimen, str. 624.
* Viktor Novak: Magnum Crimen, str. 634.

ustaša, škole tabornika, logornika, stožernika i koljača, stjecište gestapovskih obavještajnih centara i agentura OVRA. U tom se pogledu naročito isticao nadaleko poznati Široki Brijeg. Možda bi se u tom mutnom predratnom i ratnom vremenu s obzirom na stanje duhova u katoličkoj crkvi, posebno u Vatikanu i kod visokog klera u zemlji, moglo razumjeti takvo držanje nižeg klera da se radilo samo o moralnoj i idejnoj podršci ustaštvu. Na žalost, iza svećeničkih mantija krili su se u tim samostanima budući teroristi, ubojice koji su čak učestovovali i u pokoljima u najstrašnijem ustaškom logoru u II svjetskom ratu, u Jasenovcu. Oni su u ime katolicizma, osionog jezuitizma i klerofašizma učestvovali i u kaznenim ekspedicijama s njemačkim i talijanskim trupama, uništavali narod i palili naše kuće, oni su agitirali za legionarske jedinice koje su slate da se bore na istočnom frontu na bojištima sovjetske Rusije, agitirali za mobilizaciju ljudi u zloglasnu SS-jedinicu itd.

Jedna od najmonstruoznijih ličnosti u fratarskom habitu je već nekoliko puta spominjani Vjekoslav Filipović, fratar iz samostana Petričevci kod Banjaluke. On bez sumnje spada u red najvećih ratnih zločinaca, »božjih pastira« katoličke crkve. O njemu smo pisali kako je učestvovao u klanju školske djece u jednom selu blizu Banjaluke i u logoru Jasenovac itd. Ali državna komisija za utvrđivanje ratnih zločinaca utvrdila je da je 8. februara 1942.. godine grupa ustaša, koja je došla iz Zagreba pod vodstvom tog istog fratra Filipovića, napravila još jedan grozan zločin. Po direktivi dra Gutića, Filipović je sa grupom ustaša otišao u srpsko selo Rekavica (rudnik kraj Banjaluke), gdje su kao rudari zajedno s Hrvatima i Muslimanima radili i Srbi. Ustaša fratar je po legitimacijama ustanovio koji je radnik Srbin, odvajao ih je od Muslimana i Hrvata i sve ih je redom, njih $z, sa svojim ustašama ubio krampovima. Poslije toga otišli su u srpsko selo Drakulići, također kod Banjaluke, odakle potječu i mnogi ubijeni rudari, i pod vodstvom toga fratra ustaška grupa ubija ništa manje nego 1500 ljudi, žena i djece. Svi stanovnici tog sela nestali su s lica zemlje izuzev jedne žene, imenom Lenka, njeno petoro djece i jednog djeteta čiji su roditelji ubijeni.[1]

Sličan pokolj izvršen je i u selu Sardovcu; svega 2.0 ljudi izbjeglo je smrt. Ali ovi izbjegli ljudi bili su teško ranjeni i iskasapljeni te su mnogi od njih kasnije podlegli ranama. Po naređenju ustaša, seljaci iz okolnih sela četiri su dana zakapali žrtve. Kako se radilo o selima koja su bila mirna i nisu obuhvaćena nikakvom pobunom ni ustankom, došlo je do protesta pojedinih građana. Cak je i za neke ustaše sve to prevršilo svaku mjeru, te su odašiljani i službeni izvještaji u kojima se govorilo da je zbog ovih pokolja nastalo veliko uzbuđenje i negodovanje u svim slojevima građanstva, bez razlike na vjeru. Ustaše su se poslije trudile da prikažu pobijene mirne seljake i njihove porodice kao nekakve buntovnike pod utjecajem komunista, kako bi se koliko-toliko opravdale pred građanstvom.

[1] Viktor Novak: Magnum Crimen, str. 646.

Banjalučki biskup Jozo Garić bio je isto tako lukav provodilac ustaških i Stepinčevih direktiva o pokrštavanju, pritisku i teroru. Garić je uporno uvjeravao banjalučkog pravoslavnog episkopa Platona da mu se neće ništa dogoditi i da se nalazi pod njegovom zaštitom. Ipak, ustaše su ga ubile i čak srušile pravoslavnu crkvu u gradu. Sve je to urađeno po naredbama krvožednog stožernika Viktora Gutića, koji je uostalom bio u vrlo bliskim i prijateljskim odnosima s biskupom Garićem. Taj isti biskup na svečanosti postavljanja temelja Hrvatskog doma u Banjaluci istupio je potpuno ustaški, govoreći da se sada rješava srpski problem za narednih iooo godina.

I u mnogim drugim mjestima najveći se dio svećenika ponaša slično. Na primjer fratar Feliks Greši, iz kostajničkog samostana, poslije velikog strijeljanja Srba časti ubojice rakijom. A što da govorimo o svećeniku i velikom ustaškom koljaču, ustaškom satniku Zvonku Brekalu, koji nosi ustašku uniformu, revolver, a na prsima križ da se zna da je svećenik. Iznad križa pisalo je »Sve za Poglavnika« a ispod križa »Ustaška obrana«. Pored učešća u pokoljima zatočenika u konclogoru u Jasenovcu, o čemu smo pisali, Brekalo je bio naročito aktivan u istrebljivanju naroda na Kozari, Grmeču, oko Sanskog Mosta, Ljubije i drugih mjesta. Nosio je jedno od najvećih odlikovanja NDH, orden »Reda krune kralja Zvonimira II s hrastovom grančicom«.[1] S njime su se u zločinima nad našim narodima takmičili također fratri Čulina i Zvonko Lipovec, poznati egzekutori u Jasenovcu, kao i mnogi drugi katolički svećenici, o kojima smo ponešto već rekli i još ćemo ponešto reći, što sve govori o vrlo niskom moralu katoličke crkve kod nas u II svjetskom ratu.[1]

Ali kad bi postojali i takva nedjela radili samo spomenuti monstruozni svećenici, ustaše-koljači u Jasenovcu i drugim mjestima, moglo bi se ipak smatrati da se radi samo o epizodnoj pojavi relativno malog broja svećenika, koji su to npr. mogli raditi, recimo, na svoju ruku, iz čisto svojih ustaških uvjerenja. Ali na žalost to nije tako. Naprotiv! Oni su samo radili, kao i bezbroj drugih, ono na što su bili podstrekivani od većine najviših crkvenih velikodostojnika. Oni su samo bili nešto jače izraženi predstavnici svećenika zakletih ustaša. Čitave desetine, stotine i stotine svećenika i crkvenih starješina i rukovodilaca bile su zadojene ustaštvom, propagirale ga, podstrekavale progone i nasilja nad nedužnim stanovništvom, vršile prisilno pokrštavanje, a velik broj tih istih svećenika učestvovao je i u borbama protiv NOV-a i POJ-a.

Monstruozni su također zločini kojima je rukovodio franjevac dr Srećko Perić, fratar iz samostana Gorice kraj Livna. Pošto je imao sestru koja je bila udata za Srbina, dr Perić je s crkvene propovjedaonice huškao svoje katoličke vjernike na pokolje ovim riječima:

[1] Iz kartoteke Ureda za odlikovanje u NDH.

* Viktor Novak, Magnum Crimen, Zagreb, 1948, str. 648.

»Braćo Hrvati, idite i koljite sve Srbe, najprije zakoljite moju sestru koja je udata za Srbina, a onda sve Srbe od reda. Kada ovaj posao završite, dođite k meni u crkvu gdje ću vas ispovjediti, pa će vam svi grijesi biti oprošteni.«[1]

Poslije toga je započeo krvavi pir, i u toku juna, jula i augusta 1941. godine ubijeno je u livanjskom kotaru oko 5600 muškaraca, žena i djece. U tom huškanju i podstrekivanju na zločin pomagalo je dru Periću i njegovih dvadeset fratara iz samostana Gorica.

Na primjer, ustaše su 20. augusta 1941. godine pokupile sve muškarce Srbe, Livljane, odvele ih u šumu Koprivnicu između Bugojna i Kupresa i tamo ih na najzvjerskiji način pobile. Nekoliko dana kasnije odvele su u tu istu šumu i porodice ubijenih i poslije strašnih i čudovišnih mučenja sve ih pobile. Kažu, smrt strijeljanjem bila bi pred tim zvjerstvima prava blagodat.

Huškanje dra Perića i njegove prijetnje ostvarivale su se na sve strane. Iz sela Golinjeva, koje je brojalo 50 kuća, sve muškarce su žive bacili u jamu na brdu Rušnici, a njihove familije, žene, djecu i starce, te su iste ustaše bacile u jednu drugu jamu na jednom brdu Kamašnice. Iz sela Gornji i Donji Rupnjani bačeno je 500 muškaraca u jamu u Klanačkoj šumi, u selu Caprazlijama zaklali su 200 ljudi, da bi onako okrvavljeni nastavili u školi klanje tri stotine žena i djece. Preostale muškarce su ipak odveli u šumu Dikušu i sve ih pobacali u jednu duboku jamu. Zato nije čudo što se broj žrtava tih dana popeo u Livnu i okolini na oko šest hiljada.[2]

Livanjski fratri, koji su podstrekivali i učestvovali u zločinima, pisali su peticije Paveliću, kleli mu se na vjernost i predlagali mjere borbe protiv NOV-a i POJ-a: među potpisnicima tih peticija naročito su se isticali fratri: Curić, Mač, Grabenarović, Baltić, Simleša i drugi. Za osobite zasluge za NDH, za zločine koje su počinili nad nevinim stanovništvom, ovi su fratri odlikovani od Poglavnika.

Kad mu je došao jedan ustaša sav krvav od klanja nedužnih žrtava da traži da ga ispovjedi i oprosti mu grijehe, fra Emanuelo Rajić iz Bugojna, okorjeli ustaša u crnoj mantiji, otklonio je ispovijed, blagoslovio ga i rekao:

»Sine, idi, još nisi svoj posao završio.«[3]

Fra Marko Livajušić, župnik u Bežlju kod Teslića, morao je zbog ustašluka i nedjela koje je učinio prema našim narodima da zajedno s Nijemcima i ustašama bježi iz zemlje. U inozemstvo je zbog zločina 1 protunarodnoga rada morao bježati i župnik u Volarima (blizu Prijedora), fra Bosiljko Gubić.

* **Viktor** Novak: Isto djelo, str. **6JI.**
Marijan Stilinović: Čudovišni zločinci, »Borba«, ij. II 1945.
Ustaški zločinci u fratarskim mantijama, »Borba«, 8. II 1945.

Nakon pogibije oko 900 Srba, ustaša fratar Ivo Brkan predlaže ustaškom logorniku u Derventi da poradi na tome da se Hrvati ožene sa 500-600 mladih srpskih udovica i da ih na taj način pokatoliče, a istovremeno »dobiju zemlju, dobra imanja i zgodne snaše«, govoreći dalje kako će se na taj način pridobiti i njihove obitelji za katoličanstvo i hrvatstvo za kratko vrijeme i uz malo truda vlasti i crkve.[1]

Fratar Ante Klarić, župnik u Tramošnici (kod Brčkog), sudjelovao je kao ustaški tabornik u kundačenju i mučenju Srba, pljačkanju pravoslavnih crkava, a sa svoje propovjedaonice govorio je:

> *»Vi ste babe i treba da obučete suknje, jer niste do sada ubili ni jednog Srbina. Mi nemamo oružja ni noževa, ali treba da ih kujemo od starih kosa i srpova, i tako gdje god vidite Srbina, zakoljite ga«.*[1]

Začasni kanonik njegove svjetlosti pape msgr. dr Nikola Bilogrivić, banjalučki župnik, desna ruka ustaškog stožernika i dželata dra Viktora Gutića, piše ustašama panegirik u zasebnoj knjižici, tzv. Spomenici hrvatskog pjevačkog društva »Nada«. Učestvovao je na svim ustaškim skupštinama u Banjaluci, kao i na onoj na kojoj je odlučeno da se sruši pravoslavna crkva. Slao je redovno Poglavniku iz njegove buduće prijestolnice pozdravna pisma povodom njegovog rođendana i proslave uspostavljanja NDH. Više je naginjao istrebljivanju Srba nego katoličenju, iako je u Banjaluci pokrstio 1500 ljudi. Njegovo redovno društvo bio je krvavi stožernik dr Viktor Gutić i zloglasni fratar iz samostana Petričevca, Filipović. I on je odlikovan visokim Pavelićevim odlikovanjem.[3]

Po okupaciji zemlje, župnik Grga Blažević iz Bosanskog Novog odmah se svrstava u redove ustaša. Podstrekivao je ubojstva ne samo srpskih intelektualaca i bogatih ljudi nego i svih onih Hrvata koji se ne slažu s ustaškom politikom i njihovim pokoljima. Aktivno je surađivao s Gestapom. Čak i onda kad je već bilo jasno da je rat nepovratno izgubljen, i dalje je sa svoje propovjedaonice govorio vjernicima o pobjedi nacizma, čitao zasebne molitve za pobjedu i tražio da se ljudi javljaju u ustaške jedinice. Zbog toga je i odlikovan visokim Pavelićevim odlikovanjem.

Papski kanonik, prijedorski župnik Josip Kaurinović nije u svom ustaštvu i klerofašizmu ništa zaostajao za svojim subratom drom Bilogrivićem. Podstrekivao je na genocid i svakovrsno divljanje ustaša nad nedužnim stanovništvom, a sam je nosio pušku i križ. Gine u direktnoj borbi s puškom u ruci protiv partizana. Posmrtno je odlikovan »Velikom srebrnom kolajnom« s obrazloženjem da je poginuo kao hrabri branilac NDH.[4] Da bi što više uveličale smrt dekana Kaurinovića, ustaške novine čak pišu da je »junački poginuo nakon junačke borbe u kojoj je trojicu

[1] Viktor Novak: isto djelo, str. 678.
[2] Arhiv Državne komisije
[3] Iz kartoteke Ureda za odlikovanje NDH.
[4] »Hrvatski narod« 24. IX 1942. godine.

usmrtio a sedmoricu ranio... i u nedostatku streljiva s puškom u ruci istrčao iz župnog ureda da nastavi borbu prsa u prsa u kojoj je poginuo«. A msgr. Božo Ivaniš u pogrebnom govoru naziva ga: »svećenikom i glasnikom Božjim«.[1] Eto tako se govori o čovjeku koji je za vrijeme Austrougarske bio idolopoklonik crno-žute monarhije, frankovac, za vrijeme stare Jugoslavije klerofašist, koji nije poginuo za ideale evanđelja, nego za ustašku ideologiju i fašizam.

Mnoga zlodjela teško terete prof. katehetu iz Tuzle, dra Dragana Dujmušića, koji je postao zamjenik kotarskog ustaškog povjerenika u Tuzli. Još prije rata djelovao je u Osijeku kao zakleti ustaša. Za cijelo vrijeme rata stalno je postrekavao istrebljenje srpskog življa i nasilno pokrštavanje pravoslavaca. Posmrtno je odlikovan jednim od najviših ustaških odlikovanja. U obrazloženju istaknuta je njegova velika vjernost ustaškom pokretu.

Fanatični ustaša bio je i župnik u Bosanskoj Gradiški, fratar Branimir Zupančič, zakleti ustaša još od 1936. godine, posebno zaslužan za širenje ustaštva u Dubrovniku i Slavonskom Brodu. U Italiji, gdje je pripremao doktorat, družio se s Pavelićem i njegovim najbližim suradnicima Babićem i Singerom; tamo je i položio ustašku zakletvu. Bio je jedan od najrevnosnijih katoličkih misionara za pokrštavanje Srba i organizator pokolja 400 ljudi, žena i djece u selu Drageljima. Odlikovan je jednim od najviših Pavelićevih odlikovanja.

Župnik Ante Durić iz Divuša kod Dvora na Uni jedan je od organizatora ustaških pokolja Srba u Divuši i okolici. Nosio je revolver i izdavao ustašama zapovijedi i bio jedan od onih svećenika ustaša koji su bili strah i trepet u dvorskom kotaru. Bez ikakvog ustrezanja progoni i sve one Hrvate koji su se zauzimali za Srbe. Postaje ustaški povjerenik u dvorskom kotaru, a Poglavnik ga je odlikovao za njegov ustaški rad.[2]

Vrlo slično se ponašao u Bosanskom Brodu župnik Branko Bandić, koji je poslije prešao u Derventu i postao ustaški povjerenik, odgovoran za mnoge zločine u selu Hrvaćanima. Isticao se u propagandi za mobilizaciju ljudi u Francetićevu »Crnu legiju«. Sličan njemu bio je i Drago Bandić, župnik i dekan u Prnjavoru, koji je također za svoj ustaški i prozelitski rad dobio visoko ustaško odlikovanje.[3]

Župnik Josip Fuks i njegov kapelan Ivan Miletić također su se deklarirali kao ustaše i vršili su misionarsku ulogu u pokrštavanju Srba. Ustaša svećenik Eugen Beluhin kao da se specijalizirao da piše u novinama nekrologe o poginulim svećenicima ustašama. Tako u listu »Hrvatski narod« piše o poginulom kapetanu Ivanu Miletiću »kao mučeniku crkve i naroda ... koji u svoje šake hvata strojnicu te se miješa s najljućim borcima i sije smrt i rane velikosrpskim i boljševičkim odmetnicima« ...

[1] »Katolički list« 1942. br. 27.
[2] Iz kartoteke Ureda za odlikovanje NDH.,
* Iz kartoteke Ureda za odlikovanje NDH.

U tim borbama bio je ranjen župnik Fuks, a za Miletića Beluhin u svom nekrologu dodaje da je i ranije pucao na odmetnike iz mitraljeza s tornja svoje crkve.

Inicijator ustaških pogroma bio je i župnik u Zavidovićima i žepačkom dekanatu Ladislav Buljan, koga su zapamtili ljudi po velikoj mržnji prema Srbima i propagiranju ustaštva. Župnik Eduard Wollman iz Bosanske Dubice, u suradnji sa župnikom Alojzijem Venkom iz Hrvatske Dubice, podstrekivao je na ustaške zločine koji su u tim krajevima počinjeni 1941. i 1942. godine. Revnosne ustaše i pokrstitelji bili su i župnici Pavao Kilendar iz Bronzanog Majdana i Milivoj Cekada iz Gornje Zenice.

Iz travničke jezuitske gimnazije izašao je veliki broj ustaških propagatora i funkcionera, a među njima jedan od najvećih egzekutora iz logora Jasenovac Ljubo Majić. Osvjedočeni ustaša i klerofašist bio je i direktor franjevačke gimnazije fra Ljudevit Zloušić. Travnički župnik Stjepan Prgomet odlikovan je od Poglavnika »Redom za zasluge I stupnja«. On je ranije ustaški djelovao u Sarajevu i Zagrebu. Travničko nadbiskupsko sjemenište i velika gimnazija dali su na stotine klerofašističkih ideologa, propagatora ustaštva i misionara za pokrštavanje »krivovjernika i shizmatika«. Dali su isto tako mnogo ustaških voda, komandanata i dušobrižnika, koji su vodili rat do istrebljenja krstom i puškom za nametanje katoličanstva, jezuitizma, teokracije i ustaštva u NDH.

U Travniku je radio i deklarirao se kao okorjeli ustaša i rođak Ante Pavelića Franjo Udović, koji je pred dolazak NOV-a pobjegao glavom bez obzira.[2]. Fratar Miroslav Buzuk iz Sanskog Mosta istakao se kao gestapovski agent koji je obavještavao Nijemce o kretanju partizana i određivao mjesta koja treba bombardirati. Organizator ustaške milicije i progona naroda bio je i fra Milosav Petrivač.[3] U podstrekavanju progona, ubojstava i pokrštavanja istakao se u Bugojnu fra Silvije Franković. Za njega je karakteristično da je ustaškom egzekutoru Branku Ustri, koji je poslije pokolja 14 Srba htio umiriti svoju savjest oprostom grijeha, govorio: »Kad namiriš 40, onda ću te ispovjediti i sve ću ti oprostiti«.

Poznati pokrstitelj bio je fra Ante Alupović, miljenik poznatog nadbiskupa Sarića i monstruoznog Pavelićevog generala Luburića, s kojim je pravio poznate bakanalije. Svjedoci svjedoče i protiv msgr. Stjepan Ilića, također Sarićevog miljenika, koji u odboru zadruge »Napredak« učestvuje u Sarajevu u pljački i prodaji židovske imovine, kao i u pogromima pravoslavaca. U Maglaju je istaknuti ustaški logornik bio bogoslov Mirko Topić, poznat po svojoj svireposti, zatim bogoslov Marijan Perić, koji za prethodnim nije mnogo zaostajao. Svećenik Ivan Rajić isticao se u pokrštavanju i progonu Srba u Derventi i Bukovici.

[1] **Dokumenti o protunarodnom radu 214.**
[2] **Arhiv Državne komisije.**
[3] **Dokumenti o protunarodnom radu 213.**

»Bog ne bi bio Bogom kad ne bi Hrvatima dao NDH«

Posebno poglavlje u ustaškom pokretu u Bosni čini lični Poglavnikov povjerenik, župnik Svetog Josipa iz Sarajeva, Božidar Brale.[1] Smatran je za jednog od najborbenijih predstavnika mlađe garde bosanskih jezuita i najintimnijeg suradnika nadbiskupa Sarića. Lično je učestvovao u svim većim akcijama čišćenja terena od Srba. Učestvovao je u pokolju 180 Srba na Alipašinom Mostu, a poslije toga je zajedno s ustašama u crkvenoj odori igrao kolo. Nosio je karabin u ruci i vikao: »Smrt Srbima«. Ustaše su mu bile toliko zahvalne na njegovom ustaškom radu da su još za života njegovim imenom prozvale jednu ulicu u Sarajevu. Zločinačka ličnost ustaše i fratra Božidara Brale svuda je sijala strah i trepet. Posvećivao je mnogobrojne ustaške zastave i svaki put bi tražio totalno istrebljenje Srba, bez čega se, po njemu, ne može tobože učvrstiti hrvatstvo u Bosni i Hercegovini. Kao predsjednik križarskog društva »Trebević« svuda je agitirao za ustaštvo i vikao da je Bosna groblje Srba koji u njoj moraju nestati i da »Bog ne bi bio Bogom kada hrvatskom narodu ne bi dao NDH«.

Bez sumnje, ove sumanute ideje Božidara Brale, koje su primitivne ustaše oduševljavale i odobravale a Bralu slavile, odgovaraju liniji i intencijama crkvenim velikodostojnika koji su u terorističkoj i sluganskoj ustaškoj organizaciji, eksponentu fašističke Italije i hitlerovske Njemačke, vidjeli prst božji. Fratar Brale i samog Boga uslovljava ako ne bi bio za NDH, što svakako za crkveno učenje i teologiju predstavlja teško ogrešenje i devijaciju vjerske doktrine. Ali ni Stepinac, ni Sarić, ni ostali učeni teolozi ne protestiraju niti im pada na pamet da pobijaju takve teorije.

Božidar Brale je svuda i na svakom mjestu govorio o najvećem ustaškom zločincu Juri Francetiću i njegovoj »Crnoj legiji« kao o heroju. Brale pokušava duh »Crne legije« svuda prenositi i glorificirati u Bosni. Nadbiskup Sarić ga čak imenuje i za počasnog predsjednika nadbiskupskog Duhovnog stola. Brale se ne žaca da podstrekava proganjanje i svih onih Hrvata, pravih rodoljuba, koji se nisu mogli pomiriti s ustaškom politikom terora i zločina. Da bi mogao što više raditi za ustaški pokret, razriješen je i dužnosti župnika. Jedan takav kriminalni tip potpuni je produkt jezuitske škole i njezinog agresivnog nastupanja. Pada u ruke narodne vlasti i na suđenju se kao svaki silnik i tiranin drži kukavički.

Vrlo sličan klerofašist i ustaša, također miljenik nadbiskupa Sarića, bio je i dr Dragutin Kamber, dobojski župnik. Poznat je kao pisac mnogobrojnih ustaških i klerofašističkih članaka i pamfleta. Naravno, on se nije zadržavao samo na pisanju članaka, nego je bio vrlo aktivni ustaša u podstrekavanju terora, ubojstava, pokrštavanja, zatvaranja pravoslavnih

[1] **Dokument o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera 395-397; Arhiv Državne komisije; Proces Božidaru Brali u Sarajevu** 1946. **godine.**

crkava, čak i rušenja kosturnice pobijenih Srba iz I svjetskog rata. Od početka NDH najživlje surađuje s čuvenim stožernikom drom Gutićem.[1]

Dne 17. juna 1941. godine Kamber odlazi u audijenciju Paveliću i Budaku. I poslije Pavelićeve izdaje, kada je za vlast prodao Dalmaciju Primorje i naš Jadran Italiji, dr Kamber 20. VI1941. godine piše Poglavniku da bi se mogla ponuditi talijanskom princu od Spoleta ne samo Zvonimirova kruna nego i kruna bosanskog kralja Tomaševića, koju je posljednja bosanska kraljica Katarina ostavila u baštinu rimskom papi.

Često pismeno kontaktira s Poglavnikom i u svim svojim napisima servilno uzdiže nacističku Njemačku. Ova podla i prodana duša, odgajana u rimskom jezuitskom Istočnom institutu, prilikom odlaska njemačkih vojnika iz Doboja ljeti 1941. godine između ostalog govori:

> *... »Volimo vas, volimo vas, jer iako nosite u ruci najjači mač koji je skovala povijest ljudskog roda, vi niste grubi vojnici Džingis-kana, nego i braća i ljudi, vitezovi u ponašanju i djelima... Poštujemo vas, jer se borite za pravdu, i političku, i socialnu, čitave Evrope i na krvi i kostima dragocjenih života, cvijeća njemačkog naroda, gradite sretnije život budućih vjekova. I zato, jer vas poštujemo, težak nam je rastanak s Vama.«*[2]

U listu »Vrhbosna« br. 3-4 od 194z. godine pjeva ustaša Kamber i otužne panegirike poglavniku Anti Paveliću da se svakom iole pametnom čovjeku moralo smučiti. Jezuit Kamber priznaje da se u bivšoj Jugoslaviji o ustašama moglo govoriti samo preko crkvenih propovjedaonica i da su svećenici u ogromnoj većini pripremili dolazak NDH. On izjednačuje ustaše s Hrvatima. Srbe čak optužuje da su u staroj Jugoslaviji rađali više potomaka nego Hrvati, koji su se »manje rađali radi nemogućnosti ženidbe, radi emigracije, radi makedonske i albanske malarije ...«

Uplašivši se ustanka, pokušava partizanski pokret prikazati kao velikosrpski. Jezuit Kamber postaje ustaški pukovnik - vojni vikar. Bježi iz zemlje zajedno s razbijenim ostacima neprijateljske vojske da bi nastavio služiti tuđinu u borbi protiv Jugoslavije.

Divljanje crnih mantija u Hercegovini

Istočna Hercegovina bila je naprosto poligon gdje su ustaše vršile jezive pokolje, podstrekivani od svećenika skrivanih iza fratarskih mantija, koji su i sami, u velikom broju, lično učestvovali u tim čudovišnim pokoljima. Sve je to odgovaralo intencijama vrhovnih crkvenih glavara, koji su se potpuno slizali s politikom ustaškog pokreta i zahtjevima fašističkih

[1] Banjalučki stožernik dr Viktor Gutić, banjalučki župnik dr Nikola Bilogrivić i predsjednik »Velikog križarskog bratstva« dr Feliks Niedzielski, koji su pali u naše ruke, na suđenju pred Vrhovnim sudom NR Bosne i Hercegovine, održanom početkom 1947. godine, osuđeni su na kaznu smrti.

[2] »Sarajevski list« *16.* VIII 1941. godine; V. Novak, isto djelo, str. 751.

okupatora. Jame kod Međugorja, Humca, Surmanaca, Bivoljeg Brda, Mevesinja, Sebešina, Topole kod Opuzena i dr. bile su masovne grobnice hiljada Srba i ostat će u vječnom sjećanju kao jedno od najstrašnijih vremena koje je u svojoj historiji proživio taj narod.

Fra Bruno Smoljan iz Ljubuškog, gvardijan Sv. Ante, samostana u Humcu, vikao je s oltara: »Bog je s nama i s našim dičnim Poglavnikom« i bio jedan od najrevnosnijih podstrekača na zvjerske obračune.[1]

Franjevci iz Konjica također su bili zadojeni ustaškom ideologijom. Oni su bili duhovni začetnici pokolja Srba u Bradini (inače rodnom mjestu Ante Pavelića) i odvodili ljude u Ivan-planinu i bacali ih u tamošnje provalije. Fra Drago Kramarić istakao se u pljačkanju imovine poubijanih žrtava.Kad su upali u selo Borce s namjerom da stanovništvo odvedu na Ivan-planinu i da ga pobiju, seljaci su pružili otpor te su ubili ustaškog logornika Zvonka Jerkovića i njegovog zamjenika fratra Dragu Kramarića.

Inače jedan od glavnih organizatora ustaštva u Konjicu bio je franjevac Jerko Vasilj,[2] zatim fra Marko Čalušić, župnik koji je za svoje zasluge dobio čin ustaškog kapetana i orden Zvonimira III stupnja.' A što da kažemo za velika nedjela prema našim narodima koja su počinili po zlu poznati fratri iz Širokog Brijega koji su činili čuda po Hercegovini i iz čijih su se redova regrutirali ustaški dužnosnici svih vrsta?! Karakterističan je podatak da je šast fratara poginulo u borbama protiv NOV-a na položaju kod Knešpolja braneći se do posljednjeg metka.[4]

Fratar Berto Dragičević bio je ustaški komandant milicije,[5] fra Didak Colić, stari zakleti predratni ustaša, vršio je funkciju ustaškog logornika. Pop Didak, kao ustaški logornik, bio je jedan od glavnih organizatora pokolja u Nevesinju, Stocu i Berkovićima. Aktivno je učestvovao u neposrednim borbama s partizanima kao ustaša još od 1934. godine. Za svoje zasluge dobio je od Pavelića više visokih odlikovanja.[4]

Ništa manje istaknuti ustaša bio je fratar Mladen Barbarić, vjeroučitelj u mostarskoj gimnaziji, koji se s puškom u ruci borio na strani ustaša i okupatora protiv NOV-a. Odlikovan je »Redom krune Zvonimira I stupnja sa zvijezdom«. Rimokatolički župnici iz Dobrog Sela, Tepčića **1** drugih sela oko Mostara radili su u ustaškom duhu i onako kako je jedan od njih govorio »da sada nije grijeh ubijati Srbe jer je ratno stanje«.[7]

Fra Bogomir Zlopaša iz samostana sv. Ante kod Ljubuškog kao revnosni ustaša redovno šalje pozdravna pisma Paveliću i Artukoviću **1** obavještava ih da se moli za njihove pobjede. Fratar Josip Dujmović pise u »Vjesniku počasne straže Srca Isusova«, slavi Pavelićev rođendan,

[1] »Hrvatski dnevnik« 17. VI 1941.
[2] Arhiv Državne komisije
* »Nova Hrvatska« 2.8. VI 1942.
* »Politika« 16. II 1945.
* Dokumenti o protunarodnom radu 215.
* Dokumenti o protunarodnom radu 213; iz kartoteke Ureda za odlikovanje NDH.
[7] Arhiv Državne komisije; V. Novak, isto djelo, str. 710.

trogodišnjicu njegovog poglavnikovanja i naziva ga nasljednikom kralja Zvonimira i Tomislava. Ništa bolji od njih nisu bili ni fratri: Srećko Granić, Rade Vukšić, fra Krešo, fra Nikola Ivanković, don Jure Vrdoljak fra Dane Čelak, ustaški satnik dekan Petar Perić, fra Viktor Slišković i dr.

Eto tako su ti božji pastiri uz podršku svojih poglavara biskupa i nadbiskupa i vrhovnog katoličkog poglavara pape Pija XII vodili križarski rat protiv u početku golorukog naroda da bi stvorili Kristovu katoličku državu u kojoj bi se jezuiti i fašisti nametnuli svim ljudima i njihovim sudbinama. Neprosvijećeni svijet varali su da je na strani njihovog zločina Bog, iako su na njihovoj strani u stvari bili njemački i talijanski tenkovi, avioni i fašistička živa sila. Pavelićev pamflet »Strahote zablude« klerikalci su tumačili po svojim sjemeništima i školama i sa svojih propovjedaonica kao novo evanđelje, a Pavelića su slavili kao novog Mesiju. Zato i nije čudo što su na čelu čudovišnih zločina stajali tako odgojeni brojni fratri i bogoslovi s križem i mačem.

Kao ustaški ideolog poznat je bio fratar dr Oton Knezović, koji je kada je na hercegovačkom kamenu potocima tekla krv stalno poručivao i želio svaku božju pomoć Paveliću u njegovom radu. Kasnije, kada se poslije kapitulacije Italije talijanski vojvoda od Spoleta odriče krune hrvatskog kralja Zvonimira (gdje se, uzgred budi rečeno, na to izmišljeno prijestolje uslijed ustanka naroda Hrvatske nikad nije ni mogao popeti), Knezović predlaže da ratni zločinac Ante Pavelić postane hrvatski kralj i ističe »da bi se velik dio hrvatskog naroda iz svih naših zemalja mogao lako skupiti na Duvanjskom polju, gdje bi se obavila krunidba«. On dalje inzistira na tome da se sa Svetom Stolicom »uredi stvar da pošalje svog legata koji će vas okruniti kraljevskom krunom, kako je Grgur VII poslao legata Gebizona da okruni kralja Dmitra Zvonimira.« Da bi ta ordinarna glupost bila još interesantnija, on u tom pismu sebe predlaže za odgajatelja Poglavnikovog sina Velimira kao prijestolonasljednika i da Pavelić pazi na svog sina da bi mogao izroditi mnogobrojne potomke.[1]

Taj isti ustaša, doktor nauka, crnomantijaš, u pismu Poglavniku žali se na Dalmatince da su razočarali i da ih poslije rata treba sve raseliti iz primorskih gradova, da oni nisu čisti Hrvati itd. To sve ovaj fratar govori samo zato što su se Dalmatinci masovno odazvali na poziv KPJ u NOB i nisu priznali ustašku prodaju Dalmacije i Primorja. Da bi pokvarenost i dvoličnost klerofašista bila veća, poslije kapitulacije Italije ti se isti izdajnici nimalo ne žacaju niti se stide da preko cjelokupne svoje i ustaške štampe pjevaju Dalmaciji hvalospjeve kao prakolijevci hrvatstva i hrvatske države.[1]

U duvanjskom kotaru istakao se kao ustaški propagator i misionar don Ilija Rože, a don Ilija Majić postao je čak ustaški logornik u Čapljini 1941. godine. Točno se zna što je ta dužnost donosila i kakvim su se

[1] Viktor Novak: Magnum Crimen, str. ***661.***
* »Vjesnik« 14. II 1945.

noslom ti logornici, naročito 1941. i 194z. godine, bavili. Don Nikola Bošnjak, župnik iz Prenja, bio je jedan od organizatora pokolja 1941- godine u Prenju. A don Anton Buconjić organizirao je ustaše u Stocu. Don Mato Konjevod i don Bosiljko Vukojević bili su neslavno poznati ne samo u Međugorju nego u čitavoj okolini Ljubuškog po svojim neanđeoskim poslovima. Mnoge majke su zaplakale zbog aktivnosti progona i zvjerstava tih navedenih donova koji su predvodili ustaške ekspedicije kada je noć gutala stotine i stotine života.[1]

U kotaru Duvno poznati fratri ustaške orijentacije bili su fra Karlo Grabovac i Velimir šimić, koji je s poznatim krvnikom Mirkom Kaovicom učestvovao u strahovitom pokolju Srba na Duvanjskom polju, gdje ni najmanje dijete nije pošteđeno.[2] Fra Stjepan Naletilić bio je zakleti ustaša i ustaški logornik. Djelovao je i radio zajedno sa svojim subratom fra Cujićem,[3] vrlo lukavim ustaškim propagatorom. Fratri Sime Anić i Mirko Radoš bili su među organizatorima pokolja 80 Srba u selu Malovanu. Fratar Anto Ravlić glorificirao je ustaše i ustaški pokret i ideologiju sve do samog kraja rata.

Gvardijan samostana u Sčitu kod Prozora, fra Mladen Lutić, bio je ustaša od samog početka i propovijedao je vršenje terora nad Srbima i njihovo katoličenje. Od njega nije daleko odmakao župnik iz Sčita fra Marijan Brkić, koji se »proslavio« agitacijom s oltara da onaj tko ne uzme oružje i ne bori se za Pavelića, ne treba ni da vjeruje u križ niti da mu se moli.

Ustaški opredijeljeni bili su i fratri: P. Penavić, Zovko, Jelić, Škrobo, Ružinski, Musa i Kožul. Jedan od prvih organizatora pokolja Srba u Čapljini bio je čapljinski župnik, inače rodom iz Širokog Brijega, Tugomir Soldi. U Čapljini je još među prvim pokoljima ubijeno 600 muškaraca, žena i djece koji su pobacani u jamu zvanu šurmanci. U širenju ustaštva i klerikalizma revnosno su pomagali fratri: Andrija Jelčić, Paško Martinac, Ciril Ivanković, Zdenko Zubac, Slobodan Lončar, fra Sesar.

Zakleti ustaša još iz vremena bivše Jugoslavije bio je župnik iz Klepca, don Ilija Tomas. Blagosilja ustaše kad idu u kaznene ekspedicije, a to isto radi kada se vraćaju krvavih ruku. Svaki dan se išlo na takve krvave pohode. Jame u Bivoljem Brdu i Opuzenu o tome najbolje govore. Svakog dana kao crni gavran kada opazi lešine nalazio se u ustaškom stožeru u Čapljini, gdje su se donosile odluke o istrebljivanju ne samo pojedinaca nego i čitavih sela. U Tasovčićima viđan je redovno kod zloglasne krčmarice Mare Cokljad, gdje su se sastavljali popisi tko treba toga dana ili noći da nestane s lica zemlje.

Fratar Tomas provodi direktivu najvišeg crkvenog rukovodstva o pokrštavanju ljudi, ali je ovaj ustaša u crkvenom habitu očito davao

[1] Arhiv Državne komisije
[2] Dokumenti o protunarodnom radu, 44.
[3] Dokumenti o protunarodnom radu, 82.-86.

prevagu fizičkom istrebljivanju Srba. Po njegovim direktivama ubijani su i pokršteni Srbi i bacani u jamu. Ovaj »božji pastir« koji je trebao učiti svoje vjernike ljubavi i bratstvu provodi nasilje i teror najgore vrste. On je učenik jezuitske gimnazije u Travniku, a kasnije jezuitske bogoslovije u Sarajevu. Još 1941. godine javno je govorio da je trebalo sve Srbe pobiti pa se sada ne bi imali čega plašiti s obzirom na to da je narodni ustanak buknuo svom silinom. U jednoj borbi, nalazeći se na čelu jedne ustaške jedinice, ustaša don Ilija Tomas gine u proljeće 194z. godine. Proglašen je od crkvenih velikodostojnika za »mučenika katoličke crkve i naroda hrvatskog«.[1] Za crkvene mučenike proglašeni su i u borbi poginuli ustaše don Ilija Bakula i don Vido Putića.

Jedan od poznatijih klerikalaca ustaša bio je don Marko Zovko, koji je djelovao u stolačkom kotaru u Hercegovini, gdje je pobijeno oko 4000 ljudi. Na svojim crkvenim propovijedima volio je isticati da katoličanstvo veže Hrvate i njihovu kulturu s katoličkom Italijom, u kojoj se nalaze dva najveća čovjeka svijeta: Papa i Duce. Grlio se s talijanskim fašistima kad su došli u Stolac. Njegove su ustaše divljale i otpočele masovnim pokoljem, iako je to bila zona pod talijanskom okupacijom. Poslije prvog pokolja oko dvije stotine Srba i njihovog bacanja u jamu na Vidovom polju, on podstrekava da se takva aktivnost ne prekida nego da se ide do kraja. Glorificira napad Njemačke na SSSR. Kad je izbio ustanak, ovaj crni mantijaš-ustaša javno je govorio da je bolje što je toliki broj Srba na vrijeme poubijan, jer da se nije tako radilo, sada ni jedan Hrvat ne bi ostao živ. Bježi pred NOV-om u Mostar, ali se ponovno vraća s Nijemcima. Stalno radi na tome da se organiziraju i popunjavaju ustaške jedinice, iako je već bilo jasno da je hitlerovcima u Rusiji pošlo nizbrdo i da se perspektive fašističkog poraza već jasno vide. Pao je u ruke NOV-a. Pavelić ga je skoro pred sam slom NDH posmrtno odlikovao »Redom za zasluge I stupnja«. To visoko ustaško odlikovanje samo po sebi govori o kakvom se veleizdajniku radi.[2]

Prozelitska aktivnost »božjih pastira« i teror u Dalmaciji

U Pridvorju u Konavlima tamošnji franjevci poslije pada Italije priređuju svečan doček Nijemcima i ustašama oktobra 1943. godine. U prisutnosti ustaškog župana župe Dubrava Ante Buća i stožernika ustaške mladeži dra M. Scatolinija, opat Jerko Bakotin zahvaljuje Bogu na ponovnom oslobođenju Konavala. Poslije održane ustaške skupštine priređuje se u samostanu svečani ručak, kojem prisustvuju svi franjevci. Opat

[1] Arhiv Državne komisije; dokumenti o protunarodnom radu, 141-143.

[2] Arhiv Državne komisije; dokumenti o protunarodnom radu, 140-143; iz kartoteke Ureda za odlikovanje NDH; V. Novak, isto djelo, 712.

Vinko Buble u svom antikomunističkom govoru pjeva ditirambe ustašama i kao svaki izdajnik na sva usta uzdiže njemačke okupatore.[1]

Samostani »Mala braća« dubrovačka i oni u široj okolici sve do Neretve i uz nju postaju žarišta ustaštva i cjelokupnog fizičkog i duhovnog terora. Fratri iz tih samostana ne izbjegavaju učešće u akcijama ustaša u čišćenju i ubijanju u Hercegovini.

Eto to su gorke činjenice koje govore o tome da su samostani, njihove ćelije i župne kuće postali stjecišta ustaša, rasadnici ustaške ideologije i frankovluka, a dolaskom NDH mjesta odakle se išlo u provođenje te politike u djelo. Tu u tim primorskim samostanima i posebno u dolini Neretve još za vrijeme stare Jugoslavije štampali su se ustaški leci koje su fratri rasturali po selima. Oni su stvarali, gdje je god to bilo moguće, i ustaške organizacije kroz razna društva, orijentirajući se na ilegalnu metodu rada. Na primjer, dr fra Vlado Bilobrk još je 1933. godine postao zakleti ustaša u Belgiji, a za župnika-dekana došao je u Metković 1938. godine. U dolini Neretve bio je glavni akter stvaranja predratne ustaške ilegalne organizacije uz asistenciju svoje subraće kao što su bili don Bubić, Sinković, Gudelj, Simić, Antić, Alač, Jelavica, Vujica i drugi.

Zupnik-dekan iz Metkovića, doktor nauka Vlado Bilobrk, uzeo je još za vrijeme napada okupatora na našu zemlju pušku u ruke i učestvovao u razoružavanju bivše jugoslavenske vojske. Duhovni je začetnik i jedan od glavnih organizatora pokolja 17 Srba još u aprilu i94i.godije, kada masovni pokolji u Pavelićevoj Hrvatskoj još nisu bili otpočeli. Na njegovo prokazivanje, Nijemci su 18. 10. 1943. na telegrafskim stupovima duž pruge Metković-Rogotin objesili 24 neretljanska rodoljuba. Kumovao je ubijanju 107 ljudi, žena i djece iz Sipke, Culuma i Pepeškog Blata. Zajedno s fratrom Rokom Roncem i spomenutim Gudeljem, bio je jedan od glavnih inicijatora ustaških pokolja u Metkoviću, Opuzenu i okolini. Ovaj božji pastir s naučnom titulom, u svojoj svetoj vjerskoj, inkvizitorskoj i rasističkoj mržnji govori sa svoje crkvene propovjedaonice kao najgori kriminalac:

> *»Ima nekih kukavica koji kažu da ne valja nagoniti Srbe da se prekrste i da nije ljudski ubijati. Ja vam međutim tvrdim drukčije. Prelaziti na katoličku vjeru mora sve, jer druga vjera ne smije postojati, a niti će ma tko ostati živ, tko neće katoličku vjeru. Ljude ubijati nije grijehota, nego moramo sve poubijati što nam smeta i potpuno očistiti našu zemlju.«*[2]

Gvardijan samostana svetog Franje u Splitu, fra Agostino Cievola, odmah je po okupaciji preko svoje crkvene mantije opasao pištolj i na zgražanje javnosti predvodio ustaške patrole u hapšenju pojedinih Srba i Hrvata tzv. srbofila, kako je znao govoriti. Ustaški stan bio je u samostanu Dobrome, a kasnije u Poljudu.[3]

[1] »Narodni list« 24.11.1945. V. Novak, Magnum Crimen, Zagreb, 709.
* Dokumenti o protunarodnom radu, 145-147; V. Novak, isto djelo, str. 679.
[3] Arhiv Državne komisije; V. Novak, isto djelo, str. 670.

Fra Petar Grabić, provincijal iz Splita, čak i 1944. godine šalje Poglavniku telegram povodom njegovog rođendana i reda mu svoje hvalospjeve. Nisu samo samostanske prostorije u Širokom Brijegu nego i u drugim mjestima (Virovitici, Našicama, Trsatu, Cerniku, Kl. Ivaniću i dr.) bile zaposjednute i utvrđene po vojnim propisima od okupatorske i kvislinške vojske. Ti su samostani postali prave tvrđave i uporišta odakle se kretalo u akcije protiv NOV-a i POJ-a i branilo od partizanskih napada. Zagrebački provincijal fra Modesto Martinčić o tome i sam šalje opširan izvještaj.

Ne samo katolički samostani u Dubrovniku, Splitu i Makarskoj, nego i u Šibeniku, Sinju i drugim mjestima bili su stjecišta ustaša i ustaške propagande. Slična stvar dešavala se i po samostanima na pojedinim otocima. Zbog snage i jačine NOP-a, znali su se pojedini fratri kameleonski prilagođavati situaciji, ali zaplijenjeni dnevnik, na primjer u Svetom Lovri u Šibeniku, govori o njihovoj ogromnoj mržnji prema NOB-u. Dnevnik otkriva i njihov špijunski rad i drugu suradnju s talijanskim okupatorskim vlastima. Kasnije, kad je pala Italija; revnosno su služili Nijemcima.[1]

U svojoj mržnji protiv NOP-a i aktivnosti na provođenju ustaške politike isticali su se, osim šibenskog biskupa fra Jeronima Milete, i drugi fratri, kao na primjer: Bedrica, Jerković, Bebić, Simić, Jurenović, Silov, Bašić, Medvid, Lovrić, Bujaš, Milić i drugi. Na primjer fratar Silov borio se s puškom u ruci protiv jedinica NOP-a i u toj borbi poginuo. Drugi fratri su čak i poslije oslobođenja Dalmacije učestvovali u organiziranju ustaških i križarskih terorista.[2]

Ništa manje nije bio »slavan« okrutni kninski svećenik-ustaša fra Vjekoslav Simić, koji se u svojoj mržnji nije libio da i sam učestvuje u likvidaciji ljudi i šalje ih na onaj svijet u Kninu, pa je s ustaškim grupama išao u istrebljivačke pohode i ubijanje nedužnog i nenaoružanog srpskog življa u Bosansko Grahovo, Kijevo i Vrliku. Taj isti »sluga Božji« ustaša - fratar Simić premješten je u Slavoniju, jer zbog narodnog ustanka nije više mogao u kninskom kraju da žari i pali. Međutim, u Slavoniji nastavlja svoj prljavi ustaški posao. Postaje vojni duhovnik ustaških formacija u Osijeku, s kojima direktno učestvuje u borbama protiv partizana. Za njegov predani ustaški rad Pavelić ga odlikuje »redom za zasluge III stupnja«.[3]

Drniški fratar dr Petar Berković spada u red najvećih ideologa ustaštva i podstrekača zločina i genocida nad našim narodom u Drnišu i kninskoj dolini. Kao svećeniku s naučnom titulom nije mu smetalo da u popovskoj haljini nosi pušku u ruci i zajedno s ustašama vrši teror, hapsi i čak ubija ljude zatečene u postelji. Kad su Talijani u početku okupirali Drniš, premješten je u Slavoniju i tamo vršio svoju prozelitsku dužnost obraća-

[1] Dokumenti o protunarodnom radu, 241-242; V. Novak, isto djelo, str. 706.
[2] Dokumenti o protunarodnom radu, 238-239, 491-493; V. Novak, isto djelo, 665.
[3] »Katolički list« 1941. br. 45 i 46; Novak, isto djelo, str. 861.

nja »nesjedinjenih« u katoličku vjeru. Njegov popovski stan bio je još davno prije rata stjecište ustaških ilegalaca, rasadnik ustaške aktivnosti i rasturanja njihovih letaka. Sam se hvalio da je kao stari zakleti ustaša bio njihov povjerenik za kninski kotar i u vrijeme kapitulacije stare Jugoslavije da je preuzeo civilnu i vojnu vlast i razoružao na svom području sa svojim ustašama cijelu diviziju jugoslavenske vojske. Zajedno sa župnikom Josipom Astalošem vrši teror da bi pokrstio oko 6000 ljudi u općinama Voćin, Cačinci i Ceralije. Dogurao je do najvišeg čina u ustaškoj vojsci - ustaškog pukovnika.[1]

U sinjskoj dolini najgori fratri i ozloglašene ustaše u to vrijeme bili su Petar Glavaš, župnik iz sela Hrvače, i Frane Rakić, župnik iz Vrbovca. Glavaš je lično učestvovao u mučenju zarobljenih partizana i uhapšenih rodoljuba. U njegovom popovskom stanu mučeni su čak i oni ljudi koji su izražavali i najmanje simpatije prema NOB-u.[2]

Sličan nasilnik i propagator ustaštva koji je razvio veliku aktivnost da bi što više ljudi mobilizirao u ustaške jedinice bio je fratar Rakić. Surađivao je s poznatim ustaškim pukovnikom komandantom Potočnikom, zatim s poznatim koljačem fratrom Stankom Milanovićem, zvanim Litre.

Litre je došao na mjesto profesora fra Ivana Hristića, koji je isto tako bio poznati idolopoklonik ustaškog pokreta. Takvi su bili i fratri Ante Cvitanović i Andrija Jelčić. Profesor sinjske gimnazije fra Ivan Hristić inicirao je likvidaciju osoba srpske nacionalnosti. Učestvovao je u hapšenju Srba u Vrlici. Fra Litre učestvuje s grupom ustaša u hapšenju i bacanju svojih žrtava u ugljenokop u selu Polog kod Livna. Ovaj prepredeni ustaša učestvuje i u bici na Kozari, za što dobiva od Pavelića i čin majora. Odlikovan je jednim od najvećih ustaških odlikovanja.[3]

Fra Stanko Bradarić došao je u Imotski s mitraljezom na ramenu i učestvovao je u razoružanju jedinica bivše jugoslavenske vojske. Tada je za srpski narod u tom kraju nastalo teško vrijeme. Kad su u naselju Broćanac ustaše zapalile srpske kuće ubijajući jednu svoju žrtvu, fratar Bradarić je uzviknuo: »Jedno pseto manje«. U tom ustaškom divljanju zajedno s Bradarićem učestvovali su i fra Krsto Radić, župnik iz Runovića, i drugi. Pali su u ruke jedinica NOV-a. Pavelić ih je posmrtno odlikovao.[4]

Kada su partizani vladali i kontrolirali Sinj i okolinu, fratar Metod Vezilić, župnik iz sela Gala (kod Sinja), znao je obavještavati Nijemce o kretanju partizana tako da je njegovom krivnjom stradalo marta 1944-godine oko 1800 ljudi na planini Kamešnici. Posmrtno je odlikovan Pavelićevim visokim odlikovanjem »Redom krune kralja Zvonimira

[1] »Nova Hrvatska« 9.4.1942.; Novak, isto djelo, str. 780.

[2] Viktor Novak: Magnum Crimen, Zagreb, 1948, str. 665-667.

[3] Iz kartoteke Ureda za odlikovanje NDH; V. Novak, isto djelo, str. 670.

[4] Iz kartoteke Ureda za odlikovanje NDH; V. Novak, isto djelo, str. 669.

II stupnja s mačevima«. A klerofašist D. Zanko i jezuit Jan Breković ističu ga kao velikog crkvenog mučenika.[1]

Poglavnik Ante Pavelić odlikuje za požrtvovan ustaški rad franjevce iz trsatskog samostana: gvardijana Florijana Florencija, opata Hadrijana Hrenića, fratra Salezija Skrinjara i Ignacija Ivaka.

Pokrštavanje - forma okupljanja naroda za masovnu likvidaciju i slanje u konclogore

Stari frankovac, župnik u Ogulinu, izvjesni Ivan Mikan, još maja 1941. godine nalazio se u ustaškoj deputaciji koja je ponudila Zvonimirovu krunu vojvodi od Spoleta. Bio je podstrekač i inspirator velikog broja ustaških zločina u Ogulinu i okolini. U početku je i sam služio primjerom učestvujući lično u pojedinim akcijama takve vrste. Pavelić ga je odlikovao visokim odlikovanjem: »Redom za zasluge I stupnja«.[2]

Po zlu je čuven bio slunjski župnik Ivan Nikšić. Mnogi ga optužuju kao velikog podstrekača i učesnika u najgorim zvjerstvima. Pod izlikom pokrštavanja, lično je učestvovao u odvođenju ljudi i njihovoj likvidaciji te bacanju u jame zvane Tučić. Kasnije postaje vladin povjerenik u X diviziji NDH i dobija čin ustaškog bojnika (majora). Tamo denuncira pojedine oficire kao simpatizere NOP-a, čak i samog komandanta divizije, generala Tomaševića. Sto može da bude gore od toga da se u jednoj ličnosti nalazi duhovno lice, ustaša-koljač, ustaški bojnik, denuncijant i špijun? Sve ono najgore što biti u licu ovog Stepinčevog pastira i klerofašista koji je odgajan u krilu katoličke crkve da bi njegov lik dobio monstruozne razmjere jednog Sotone.

U svojoj rasističkoj mržnji prema Srbima i vjerskom fanatizmu istakao se i gospićki župnik — ustaša Dragutin Kukolja i njegovi suradnici i istomišljenici kapelan Ivan Mihaljić i kateheta Vladimir Kargačin. Kao profesor vjeronauka u gimnaziji, bio je organizator križarskog bratstva koje se uključilo u organiziranje strahovitih ustaških zvjerstava u Lici. Kargačin je organizirao i žensku ustašku mladež. Poginuo je s puškom u ruci u borbama za oslobođenje Gospića.[4]

Jole Bujanović, gospićki svećenik, postaje za svoje ustaške zasluge vrlo rano ustaški bojnik (major). Pavelić ga nakon smrti velikog župana Frkovića postavlja za župana Like i Gacke. Učestvovao je u organiziranju prve ustaške bojne koja je u Lici napravila ogromna zla. Bujanović se isticao

[1] »Slobodna Dalmacija« 4.3.1945; V. Novak, isto djelo, str. 680. Iz kartoteke Ureda za odlikovanje NDH.

[2] Iz kartoteke Ureda za odlikovanje NDH; V. Novak, isto djelo, str. 759-760. Arhiv Državne komisije.

[9] Dokumenti o protunarodnom radu: 47, 181; V. Novak, isto djelo, str. 760. Arhiv Državne komisije.

[4] V. Novak, isto djelo, 759; Arhiv Državne komisije.

i u progonima Hrvata koji su izražavali i najmanje simpatije prema NOB-U. Poznate su njegove propovijedi:

»U Hrvatskoj neće biti mira dok bude u njoj i jedno Srpče disalo.«

Jole Bujanović je također bio nekadašnji vođa i organizator gospićkih križara. U Gospiću se isto tako isticao po svom ustaštvu i šovinističkoj mržnji kateheta Nikola Mašić, profesor na učiteljskoj školi. Pobjegao je ispred NOV-a u inozemstvo.[1]

U Širokoj Kuli (u blizini Gospića) istakao se svojom nezajažljivom mržnjom i šovinizmom veliki klerikalac, ali još veći pljačkaš, župnik Stjepan Gabrić.[2]

Katolički svećenici u Gračacu, Ričicama, Lovincu sa svojih su oltara pozivali vjernike da učestvuju u teroru i istrebljivanju srpskog življa. Jedan od najgorih bio je i udbinski župnik Ante Moguš (kojem je dosta redaka posvećeno u ovoj knjizi).

Poznat je pokolj seljaka u selu Stikadi. Gračački župnik ih je namamio da idu na pokrštavanje, pa kada su se okupili, svi su pobijeni na štikadskim barama, što oružjem, što sjekirama i maljevima.

Cetingradski župnik Petar Medved bio je optužen kao glavni začetnik i podstrekač pokrštavanja, a zatim pokolja Srba. On se nije žacao ni najcrnjih sredstava za provođenje terora. U znak demonstracije na krajnje nasilne i uvredljive metode pokrštavanja župnika Medveda, seljaci iz sela Begovo Brdo kompletno su se prekrstili i prešli na islamsku vjeru. To je toliko razbjesnilo župnika-ustašu Medveda, pravog kriminalca-z'ločinca, da je marta 1942. godine organizirao pokolj cjelokupnog stanovništva u tom selu, a samo selo Begovo Brdo sravnjeno je sa zemljom.[3] Sve je to učinjeno, iako su Pavelić, Budak i ostali ustaški ideolozi hipokritski proglasili da je islamska vjera ravnopravna s katoličkom, te kada su zbog propagandističkog manipuliranja usred Zagreba izgradili i džamiju i proglasili Muslimane »cvijećem hrvatskog naroda«.

Poslije tih velikih pokolja taj isti župnik-zločinac kao crni gavran obilazio je srpska sela i nagovarao ljude da prijeđu na katoličanstvo i obećavao im da će proći kao i oni što su nestali s lica zemlje ako ga ne poslušaju. Prijetnje takvog čovjeka bile su suviše realne i zastrašujuće. Kao velikog ratnog zločinca, stigla ga je zaslužena kazna.

Zločini iskorišteni kao sredstvo i pritisak za pokrštavanje

U Slavonskoj Pož^i isticao se svojim misionarstvom i podstrekavanjem terora također zakleti predratni ustaša župnik Franjo Pipinić, koji je taj svoj posao pokrštavanja vršio u suradnji s fra Sidonijem Sokom.

[1] Iz kartoteke Ureda za odlikovanje NDH; Novak, isto djelo, 770-771.
[2] Arhiv Državne komisije; Novak, isto djelo, str. 761.
[3] Arhiv Državne komisije: Novak, isto djelo, str. 761.

U svom ustaštvu, u vatrenom misionarstvu, u borbi za »pravu vjeru«, isticao se i vinkovački kateheta Ivan Kvinrus. Za njim nije ništa zaostajao nego se, naprotiv, još agresivnije držao u svojoj ustaškoj vjernosti i mizantropiiji župnik u Dalju, potom u Osijeku - Josip Astaloš, koji je bio imenovan ustaškim tabornikom čiji je osnovni zadatak bio da čini teror i zločine nad srpskim stanovništvom u Dalju i Erdutu. Astaloš je progonio i one hrvatske rodoljube koji se nisu solidarizirali s ustaškim nasiljem. Ovaj fratar-ustaša bio je glavni pokretač rušenja pravoslavnih crkava u Dalju. Odlikovan je visokim ustaškim odlikovanjem.[1]

Može se slobodno reći da su masovna ubojstva i pokolji na jednoj strani činili psihološki pritisak na pravoslavno stanovništvo da se pokrštava i prelazi iz jedne vjere u drugu. Skoro je redovno bila pojava da su masovnim pokrštavanjima prethodila masovna teroriziranja i ubijanja. Čak i ljudi koji su dovedeni da se pokrste znali su biti svi pobijeni (slučaj u glinskoj crkvi). Ni pokatoličeni ljudi nisu bili sigurni za svoj život.

Na primjer, dan prije čuvenog i poznatog pokolja u glinskoj crkvi, kada su ljudi na prijevaru bili dovedeni da se pokrste, ubijeno je u Topuskom oko 500 ljudi, koji su isto tako bili pozvani na pokrštavanje. Tom su prilikom ustaše neke žene i djevojke također ubili u topuskoj crkvi, poslije čega su crkvu zapalili. Poslije toga razorili su pravoslavne crkve u Cemernici, Štipanu, Kirinu, Boviću, Slavskom Polju, Perni, Blatuši i drugim mjestima. Teror i pokrštavanje vršili su se i u pakračkom i okučanskom kotaru. U blizini Okučana bio je zloglasni logor Stara Gradiška, nešto dalje Jasenovac i perspektiva slanja u te jezive logore. Za svakog potencijalnog preobraćenika lako se može objasniti pristanak na pokrštavanje.

Zupnik-ustaša iz Sunje Josip Grlić veliki je organizator rušenja pravoslavnih crkava u Drljačama, Brđanima, Kinjačkoj, Četvrtkovcu, Petrinji i Svinjici.[2] Vrhovna tijela crkvene hijerarhije neprestano su davala upute kako da se izvrši misija pokrštavanja. Postoji dokumentacija o tim uputama koje je potpisivao đakovački biskup Antun Akšamović i slao izvještaje Odboru trojice (Stepinac, Simrak i Burić) za rukovođenje pokatoličavanjem.

Đakovački biskup izvještava kako su »časni oci misionari Stjepan Rade i Pavao Dodić početkom februara 1942. dovršili misionarski rad u vjerskoj pouci za prelaznike u župi Trnjani, na području velike župe Posavlje.« Biskup ih šalje dalje u akciju u sela: Brdišin (gdje ima oko 1200 prelaznika), u selo Pačetin i Trpanj (gdje ima 220 prelaznika), Bobotu (292.0 prelaznika) itd. Svakome je bilo jasno da je biskup Akšamović koristio tešku psihozu ustaškog nasilja i terora ubijanja pravoslavnog

[1] »Politika« 10.4.1946.; iz kartoteke Ureda za odlikovanje NDH; Novak, isto djelo, 753.

[2] »Hrvatski narod« 13. 12. 1941. godine; Arhiv Državne komisije; Novak, isto djelo, str. 761-762.

svećenstva, nasilnog oduzimanja i rušenja pravoslavnih crkava. Poslije svega toga inzistirao je na pokrštavanju. Biskup Akšamović je usko surađivao s ustaškim podžupanom velike župe Luka, s drom Lukom Adžijom. Župnik gvardijan Dionizije Andrešec i profesor kateheta Silvester Zubić velikodušno su darivali svoje misionare koji su vršili akcije pokrštavanja opljačkanim vrijednostima od ubijenih Zidova i Srba.[1]

Moglo bi se mnogo toga napisati što su sve radili fratri i administracija katoličke crkve u koordiniranim akcijama s ustašama na prisilnom prekrštavanju Srba u selima đakovačke dijeceze: Mirkovac, Sremske Laze, Bračevci, Majer, Paučje, Dopisin, Tenje, Dalj, Markušica, Kapelna, Kućanci, Budinci, Poganovci, Bijelo Brdo, Borovo, Trpinja, Čepin, Martinci Cepinski, Trnjani, Klokočevik, Topolje, Brod na Savi i u mnogim drugim mjestima. Mnoge su pravoslavne crkve zatvorene, a stvari iz njih opljačkane i odnesene. Mnoge su do temelja srušene: u Tenju, Trpinji, Cepinu, Trnjanima, Klokočeviku i Brodu na Savi.[2]

Veliki ustaški propagator i ideolog fra Silvester Zubić, vjeroučitelj vukovarske gimnazije i ustaški pobočnik, poslije svakog strijeljanja Srba u Dudiku držao je govore kako će tako proći svaki neprijatelj NDH i pri tom stalno isticao potrebu da narod napušta svoju vjeru i prelazi na katoličanstvo. Za svoj ustaški rad, revnosni kateheta odlikovan je visokim ustaškim odlikovanjem.[8]

Poznati misionari, gvardijan osječki fra Kerubin Posavec, varaždinski gvardijan fra Alojzije Novak i gvardijan zagrebačkog samostana na Kaptolu fra Srećko Majstorović, ispoljili su posebnu aktivnost i revnost u provođenju opskurne direktive pokrštavanja povezujući tu akciju povraćanja shizmatika u »pravu« vjeru s ustaškim nasiljem. Nigdje se ni jednom riječju ova crna trojka ne ograđuje od najstrašnijih zločina, koje ne pamte čitave generacije stotine godina unatrag. Naravno, zagrebačkog će gvardijana fra Majstorovića i njegove suradnike zbog nasilnog pokrsta dobro pamtiti generacije koje su još živi svjedoci po selima oko Virovitice, (Budanci, Cabuna, Gačike, Naumovec, Borova Klisa i mnoga druga sela).[4]

Eto takvi su bili svi ti franjevci, jezuiti, župnici, gvardijani, kapelani, kanonici, začasni komornici, katehete, profesori, dekani, monsinjori, biskupi i nadbiskupi koji su se našli zajedno s ustašama na poslu katoličenja i »pohrvaćenja« Srba ili, ukoliko na to ne pristanu, njihovog istrebljenja ili deportiranja izvan granica nove državice koja se zvala NDH.

Poznat je bio i zakleti predratni ustaša franjevac Sidonije Sole iz Našica, koji je surađivao s osječkim ustašama još prije rata. Sole je silom i terorom, ne prezajući ni od ubojstava, tjerao srpsko stanovništvo da se pokrštava u kotarima Našice, Slavonska Požega i Podravska Slatina. Fra

[1] »Narodne novine« 4. iz. 1941; Novak, isto djelo, str. 691.
[2] Viktor Novak: Magnum Crimen, Zagreb, 1948, str. 693-694.
[3] Iz kartoteke Ureda za odlikovanje NDH, ADK; Novak, isto djelo, 662, 663 i 690.
[4] Dokumenti o protunarodnom radu 65-74, 78, Novak, isto djelo, str. 711.

Sidonije je mnoge potkazao. Uvijek je išao zajedno s ustašama. Teško ranjen od ustanika, priznao je da je mnoge ljude lično ubio, a medu njima i pravoslavnog paroha iz Našica, Đorđa Bogića. Kasnije su to potvrdili i mnogi očevici događaja. Na sahrani je od svoje ustaške i klerikalne subraće proglašen crkvenim velikomučenikom i uvršten u red »svetih misionara«.[1]

Jedan iz plejade monstruoznih crnomantijaša fratara svakako je Dragutin Marjanović, kapelan iz Slavonskog Broda. Kada je na početku pogroma obaviješten da je u Stupničkom Slatniku ubijeno 20 Srba, krvožedni je kapelan uzviknuo: »Zar samo 20?!« Dželati su na te njegove riječi samo odgovorili: »Ne brinite, bit će ih još«. Tako se i Marjanović od božjeg pastira u janjećoj koži pretvorio u zvijer-čovjeka koji ognjem, mačem i krstom vrši svoju misionarsku dužnost. Prvi daje incijativu za rušenje pravoslavne crkve u Brodu. Po njegovom nagovoru, ustaše su skrnavile čak i pravoslavno groblje, gdje su sa spomenika i krstača uklanjali natpise napisane ćirilicom. Skidani su i drugi vjerski znakovi. Ovaj vjerski i ustaški fanatik išao je toliko daleko da je zajedno sa šefom policije Kalačevićem naredio da se preoravaju neka pravoslavna groblja. U tome »svetom« poslu vjerni suradnik i pomagač bio mu je župnik Ivan Beker, koji se posebno istakao svojim misionarstvom u preobraćanju stanovništva u Trnjanima i Sušnjevcima.[2]

Đakovački biskup Antun Akšamović davao je direktive i konkretne zadatke pojedinim svećenicima misionarima za pojedina mjesta u kojima treba vršiti pokrštavanje i denacionalizaciju Srba i njihovo pretvaranje u Hrvate. Tog biskupa kasnije optužuju i njegovi svećenici dr Duka Marić i fra Anđelko Gregić, koje je gonio da nasiljem vrše svoju misionarsku dužnost. Oni govore o »općem pritisku i valu kome se nije moglo suprotstaviti« da bi se Srbi povratili u svoju »pradjedovsku vjeru«.

Kada je riječ o potrebi »vraćanja nesjedinjenih« u pradjedovsku vjeru, treba istaći jednu brošuru kojoj po beskrupuloznosti, opskurnosti, klerofašističkom cinizmu i ultrarasističkoj obojenosti zaista nema premca. Radi se o brošuri »Povratak vjeri otaca«, koju je izdalo zagrebačko društvo »Sveti Jeronim«, a gdje između ostalog piše:

> *... »Bilo je nerazumnika koji su htjeli Hrvatima grkoistočne vjere narisati sramotni i ponižavajući naziv Srba. Ime Srbi u našem narodu je sramno i ponižavajući naziv. Prema tome ni jedan Hrvat, makar koje vjere bio, neće da se naziva tim imenom. Sada, kada je propala velikosrpska pravoslavna promičba preko svećenika, trgovaca i učitelja, hrvatsko pučanstvo grkoistočne vjere vraća se vjeri davnih pređa i traži pristup katoličkoj crkvi«.*[3]

[1] Dokumenti o protunarodnom radu jednog dijela katoličkog klera, 101-102.
* Arhiv Državne komisije, V. Novak, isto djelo, 757.
[3] Viktor Novak, Magnum Crimen, Zagreb, 1948, str. 692.

Akšamovićev župnik, msgr. začasni komornik Njegove Svetosti Pape dr Vilko Andrelić, izdaje također brošuru u Vukovaru: »Prelaz grko-istočnjaka u rimokatoličku vjeru« i u duhu ranije citirane brošure piše između ostalog da se Srbi »vraćaju svojoj djedovskoj vjeri i djedovskoj krvi. Nije to dakle nečastan pokret i nije to nečastan korak, to je prst Božji...«

Biskup Akšamović sjedi u dvorima u kojima je sjedio jedan od najmarkantnijih i najvećih hrvatskih ljudi, biskup Juraj Strossmayer, koji je bio nosilac i veliki pobornik jugoslavenske ideje i borbe protiv tuđina. Njegov nasljednik bez imalo grižnje savjesti sjedi u kancelariji po surovosti nadaleko poznatog ustaškog tabornika Tolje u Vinkovcima, vjernog sluge okupatora, i hladnokrvno govori prisilno dovedenim Srbima iz okolnih sela o potrebi prelaska na »pradjedovsku vjeru«.

Akšamović je sav svoj autoritet založio u provođenje prozelitske misije nasilnog pokrštavanja srpskog stanovništva u đakovačkoj dijecezi. U njegovoj biskupskoj štampariji štampani su prvi leci upućeni Srbima da prijeđu na katolicizam ako žele spasiti svoje živote i imanja. Ustaše su u tome dijelu Slavonije išle po kućama i po poljima gdje su seljaci radili. One koje su zatekli, žestoko su pretukli i potom davali savjete da se što prije pokatoliče ako neće da im se dogode mnogo gore stvari od ovih što su im u tome momentu učinili. Na primjer u selu Neštinu ustaše su uletjele u pet srpskih kuća te s puškama »na gotovs« i štapovima natjerali seljake da potpišu molbe za prijelaz na katoličku vjeru.

Postoji također podatak kako je zimi 1941-1942. ustaša-tabornik iz Beočina natjerivao u selu Čereviću »shizmatike« i »krivovjerne« da prijeđu na pravu vjeru. Kada ni najveći teror i šikaniranje nisu pomogli, ustaški tabornik zatvorio je oko 100 seljaka, znatan dio od njih na mrtvo ime premlatio, a dvojicu ubio. Kada je smatrao da ih je dovoljno smekšao, pustio ih je kućama da »dobrovoljno« pristupe pokrštavanju.

U Sremskim Karlovcima župnik Ivan Salovac i njegov kapelan Ivan Marković, uz pomoć katehete Milana Vrančića,[1] vršili su nasilno pokrštavanje, i kada nije išlo sve kako su oni zamislili, odobravali su i služili se terorom i mučenjem. Kao zao duh ponašao se i djelovao župnik msgr. dr Franjo Rački, koji je kao predratni zakleti ustaša bio imenovan za ustaškog logornika u Sremskoj Mitrovici. A zna se što je sa sobom nosila titula ustaškog logornika. Ništa mu nije smetala svećenička odora, vjerski poziv i uz to još i doktorska titula da se pretvori u velikog ratnog zloeinca koga je ubrzo po svršetku rata snašla pravedna kazna.[2]

Prisilna pokrštavanja uz svakovrsni teror i pritisak vršena su u kotarima Irigu i Rumi, gdje se srpsko stanovništvo do januara 1942. uspješno branilo od nasilnog prelaženja na drugu vjeru, ali su poslije nastala masovna hapšenja, represalije i teror da bi se taj zadatak obavio.

[1] Arhiv Državne komisije; Viktor Novak, Magnum Crimen, str. 763.

[2] »Politika« 10. IV 1946; V. Novak, isto djelo, str. 763.

Župniku Matiji Kranjčecu u Ozlju nije nimalo smetalo što je nosio svećeničku mantiju i doktorsku titulu da u tijesnoj suradnji s ustašama vrši progone Srba i Hrvata, simpatizere NOP-a. Dekan Stjepan Kučmanić, župnik u Kamenskom, odgovarao je pred narodnim sudom za višestruku suradnju s neprijateljem i zbog veleizdaje. Petar Nujić, svećenik iz Karlovca, postaje ustaški policajac. Ivan Buturović, župnik u Jamnici kod Pisarovine, bavio se aktivno špijunažom u korist ustaške policije i Gestapoa. Ivan Deželić, svećenik u Kupčini, tijesno je surađivao s ustašama i denuncirao partizanske porodice Talijanima. Fra Martin Gecina svećenik je i zakleti ustaša i ustaški tabornik. Kateheta Stjepan Prvić iz Duge Rese ustaški se eksponirao i od prvog dana tijesno je surađivao s ustašama u njihovim aktivnostima. Senjski kanonik Matija Glažar postaje ustaški podnačelnik Senja. DrAnte Lončarić, senjski kanonik i profesor bogoslovije, istakao se u svojoj aktivnosti na liniji ustaškog pokreta. Predvodio je ustašku delegaciju kod Pavelića, od koga je inače dobio nekoliko visokih odlikovanja. Po tijesnoj suradnji s ustaškim satnijama isticao se don Jozo Feličinović, kanonik i župnik s Paga, čiji su križari i ustaše dovodili mnoge žrtve u prvi ustaški konclogor u Slano, koji je formiran na Pagu. Uski suradnici u tome nečasnome poslu bili su mu župnik Ante Toljanić i svećenik Ante Tičić, obojica s Paga.

Pobrojali smo mnoge zloglasne svećenike bez nekog posebnog redoslijeda. Pobrojat ćemo ih još da se ne zaborave njihova imena. Neka se ljudi i nove generacije sjete i ne zaborave tih strašnih vremena kada su živjeli i djelovali nosioci krstaškog i inkvizitorskog rata, pogroma i pokolja. Neka znaju da se protiv zla mora uvijek biti na oprezu i protiv njega se boriti, jer se zlo može - ako smo nebudni - uvijek povratiti. Ti mračni svećenici vjerno su služili ustaštvu kao najgoroj agenturi fašizma, izdajući svoju domovinu i svoje vjerske dužnosti koje su ih obavezivale na ljudsku toleranciju, na kršćansku ljubav i milosrđe prema bližnjima. Za takav put i sudbinu mnogih ovih ljudi velik dio krivice snose ustaška opredjeljenja, politika i aktivnost katoličkih vrhova, kako u Vatikanu, tako i u našoj zemlji. Ali da vidimo tu žalosnu listu.

Da nasumce nabrojimo još jedan broj onih svećenika koji su se kompromitirali kao ustaški idolopoklonici, pokrstitelji, provodioci politike istrebljenja srpskog naroda i njegovog raseljavanja i kao veliki protivnici NOP-a i progonitelji hrvatskih antifašista i rodoljuba. To su bili: fra Vjekoslav Volarić iz Vrbnika, Ljubo Magaš, župnik u Kolan-Barbatu (bio u ustaškoj satniji u konclogoru Slano na Pagu), Mirko Kordić, župnik iz Supetarske Drage, Božo Ribarić, župnik u Barbatu na otoku Rabu, Martin Bubanj, župnik i vikar na Sušaku (u ustaškom pokretu od 1935. godine), senjski kateheta Aleksandar Zoričić, postao ustaški major (bojnik) i bio

jedan od organizatora pokolja Srba u brinjskom kotaru, s legionarima učestvovao u ratu na istočnom frontu. Hinko Veber, kateheta u Delnicama, delnički župnik Ladislav Sporer (stari predratni zakleti ustaša), Zvonko Milinović, župnik u Podstenama, Stjepan Horžić, kapelan u Mrkoplju, Franjo Klobić, župnik u Andrijevcima, don Filip Mandarić, župnik u Lovreć-Cisti (kod Sinja - istaknuti ustaša), Matija Proštenik, kanonik u Varaždinu, Mihovil Kanotiju, župnik u Varaždinu, franjevci iz istog grada: Alfons Andrašec i Kalafantije Tkalčec, zatim župnik u Petrinji Mihael Razum, Slavko Sedi, upravitelj župe u Velikom Grđevcu, župnik Mijo Jurić (dogurao do ustaškog potpukovnika), Josip Bekmann, župnik u Sanskom Mostu i kasnije u Glamoču, fra Miroslav Buzuk (suradnici Nijemaca), Toma Fabek, župnik u Sv. Martinu po Okičem, vojni svećenik--satnik, koprivnički župnik počasni kanonik msgr. Stjepan Pavunić (stari frankovac i član Pavelićevog Sabora), Rudolf Mikec, župnik u Novigradu (zakleti ustaša), Josip Martinec, župnik u Voćinu (okorjeli ustaša), Ignacije Potkubovšek, župnik u Skakavcu, župnik u Otrič-Strugama (kod Metkovića), Ivan Grgurev Franin, župnik u Vodicama (gestapovski suradnik), don Martin Gubić, don Mato Sinković, don Petar Antić, don Martin Gudelj (iz Opuzena, ratni zločinac), don Jozo Carev, župnik u Neoriću, don Martin Deman, don Ante Biskupović, župnik u Praznicima (predratni zakleti ustaša), don Zore Paršić, don Stipe Natkov, don Jure Petrovič, župnik u Povljima, don Ivan Bjelokosić, župnik u Liscu (kod Dubrovnika), dubrovački kateheta Dominik Barač, don Stanko Drnas iz Sinja, don Krsto Jelinić, župnik u Poljicama kod Zadra (učestvovao u mučenjima Tjudi u crkvi u selu Tribnju u Ravnim Kotarima i bacanju 80 žrtava u more, među njima i živih ljudi s teškim vezanim kamenovima), don Stanko Kadijić, župnik u Zeževici-Oriju, svećenik Karlo Lukač u Gradini, Mato Paljug, kateheta u Bjelovaru (dušobrižnik i vojni svećenik hrvatske legije koja je poslana na istočni front), Ivo Vučetić, župnik u Ludbregu, Ante Mijaković, župnik u Hrtkovcima, Franjo Zužek, župnik u Glini (snosi veliki dio odgovornosti za pokolj u glinskoj crkvi), don Rade Jerković iz Metkovića, don Miho Delić, kanonik u Makarskoj, don Martin Babin, župnik u Bisku, don Gianni Vuletin, župnik iz Trogira, Branko Birt, župnik u Feričancima, Josip Selak, župnik iz Nove Bukovice, dekan Julije Birger u Podravskoj Slatini, Ambrozije Sirca, župnik iz Jakšića, Josip Seper, župnik iz Osijeka, Franjo Jungvirt, župnik iz Tenja, Franjo Starnberger, župnik iz Trnave i još dosta drugih župnika, kapelana, dekana, donova, monsinjora, kanonika, doktora nauka i drugih raznih imena svećenika, pokrstitelja »nesjedinjenih« koje treba vratiti u »pravu vjeru« i spasiti njihove duše, svećenika-ustaša koji su predvodili pravi križarski rat protiv srpskog stanovništava i NOB-a, podstrekivajući na genocid. Mnogi od tih svećenika ustaša, terorista i pokrstitelja osuđeni su na najstrože kazne, mnogi su dobili vremenske kazne, prisilni rad i gubi-

tak građanskih prava. Jedan dio uspio je pobjeći s okupatorima iz zemlje da bi izbjegao odgovornost za počinjena nedjela i tešku izdaju naših naroda.[1]

Katoličke organizacije i odgoj omladine

Ogromna podrška katoličke crkve ustaškom pokretu dala je Paveliću i NDH u početku određeni legitimitet pred narodom. Tom podrškom htjelo se kod naroda stvoriti uvjerenje da se, kada su u pitanju ustaše, radi o nekom nacionalnom pokretu koji je, eto, doveo do stvaranja samostalne države Hrvatske. Crkvenim i ustaškim propagandistima ništa nije smetalo što je taj pokret u službi tuđina i što je NDH okupatorska tvorevina, stvorena na bajonetama, odnosno tenkovima i avionima fašističkih armija. U njihovoj propagandi ništa im nije smetalo ni to što je nova država najmanje nezavisna, jer su u njoj carevale neprijateljske trupe i dobro uvježban i razrađen okupacioni aparat koji je upregao sve snage da bi mogao iskoristiti sve privredne i ljudske potencijale okupirane zemlje. Naravno, takva podrška katoličke crkve ustašama i tzv. NDH u početku je imala određenog uspjeha kod zaostalijeg dijela hrvatskih masa. Takvu moralnu, političku i svaku drugu podršku i aktivnost u stvaranju lažnog mita da se radi o nacionalnom pokretu hrvatskog naroda ne bi ustašama mogao dati ni talijanski fašizam, ni hitlerovski nacizam, bez obzira na moćnu mašineriju njihove propagande i još moćniju vojnu snagu koja je u to vrijeme nizala samo pobjede.

Neposredno saživljavanje klerikalizma s ustaštvom neprestano se razvijalo i napredovalo toliko da se više nije znalo što je klerikalni, a što ustaški interes. Frankovci i klerofašisti stvorili su u stvari ustaštvo da bi preko njega ostvarili svoje ciljeve. Trudili su se da zajednički održe tu okupatorsku fašističku tvorevinu, tzv. NDH, za sve vrijeme rata. Gotovo cjelokupni katolički kler bio je zahvaćen nekom vrstom vjerske i ustaške ekstaze, a Pavelić se pozdravlja kao neki novi prorok kojeg je sam Bog poslao hrvatskom narodu itd.

Govorili smo o posjetama zagrebačkog nadbiskupa dra Alojzija Stepinca Kvaterniku još u aprilu 1941. (Kvaternik je proklamator NDH), potom Paveliću kao šefu nove države u vrijeme kada se još zvanično vodio rat između Jugoslavije i sila Osovine. Ovaj najstariji crkveni poglavar u ime katoličke crkve upućuje im, među prvima, najtoplije čestitke na stvaranju NDH. Govorili smo o čuvenom prijemu i svečanostima u nadbiskupskom dvoru, organiziranim u čast ustaša emigranata, gdje se slavilo stvaranje nove satelitske države.

Međutim, nije bila dovoljna samo veza i suradnja ustaških i crkvenih vrhova. Trebalo je ostvariti tu suradnju između katoličkog svećenstva

[1] Dokumenti o protunarodnom radu jednog dijela katoličkog klera, Arhiv Državne komisije, Viktor Novak: Magnum Crimen, Zagreb, 1948, i drugi materijali i knjige.

i ustaških vlasti, posebno vojnih jedinica u bazi, na terenu. Zato su Stepinac i njegovi biskupi slali razne okružnice, pisali članke, angažirali sva propagandna sredstva da se u tu suradnju maksimalno uključi niži kler, da zajedno s ustaškim aparatom vojne i civilne vlasti zajednički učestvuju u konkretnom provođenju ustaške, a to znači i klerikalne, politike. Bez te konkretne suradnje na terenu ne mogu se provoditi ustaški zakoni i odredbe zasnovane na ustaškom programu i politici, koja je bila fašistička, ekstremno nacionalistička i rasistička, zakoni koji su inaugurirali najveće pogrome, konclogore smrti, kaznene ekspedicije i zločine nezapamćene po svojoj masovnosti i surovosti.

U naporima da se u tu suradnju uključi najniži kler i crkveni redovnici planski se otpočinje sa slanjem jedne delegacije katoličke omladine, odnosno zagrebačkih bogoslova, Paveliću. Najprije su već u maju 1941. godine uputili u posjet Poglavniku uži odbor »Zbora duhovne mladeži« zagrebačkog bogoslovskog sjemeništa da mu izrazi svoje divljenje i privrženost. Na prvu godišnjicu stvaranja NDH ponovo šalju 18. IV1942. godine širu delegaciju »Zbora duhovne mladeži« da vidi Poglavnika i da se nadahne novim »Mesijom«, kako su ga klerikalci nazivali, koga je samo Božje poslanje i Providnost poslala hrvatskom narodu. Bogoslove je vodio rektor sjemeništa dr Franjo Seper s trojicom svojih suradnika.

Stjepan Krivošić, bogoslov četvrte godine, inače predsjednik spomenute organizacije mladeži, drži Paveliću govor koji potpuno odiše ustaškim duhom. Dovoljno je istrgnuti iz toga govora dvije-tri rečenice pa da se vidi u kakvom su duhu odgajani ti mladi bogoslovi.

> *...»Tim djelom (uspostave NDH, p.p.) Vi ste, Poglavniče, spasili hrvatski narod od sigurne propasti... Svevišnji Bog poslao je hrvatskom narodu Vas, Poglavniče, da ga spasite... često puta moralo je svećenstvo ostavljati oltare i pred narodom polaziti i na razbojište, da brani i oltare i domove naroda. Cesto puta bili su hrvatski katolički svećenici ujedno i vojskovođe ...«'*

Predsjednik ustaške vlade dr Nikola Mandić odazvao se, ali tek 1944. godine, pozivu sarajevskih bogoslova, došavši zajedno s jednim svojim ministrom i stožernikom. Tom prilikom Mandić je govorio o zloglasnoj »Crnoj legiji« jednog od najvećih poginulih ustaških koljača Jure Francetića, čiji su kult ustaše i bosanski klerikalci naročito njegovali. Mandić je nazvao sarajevske bogoslove »Crnom duhovnom legijom«. Stari austrofil i izdajnik Mandić bio je vrlo zadovoljan što je od bogoslova Jablanovića čuo »krasan govor koji svjedoči o vašim željama, idealima

[1] »Nova Hrvatska« 6. VI 1942.. god., V. Novak, isto djelo, str. 810.

i nastojanjima koja odišu hrvatskim, katoličkim i ustaškim duhom« i nastavlja »za kratko vrijeme poći ćete na teren i u borbu« ..

Katolička organizacija »Hrvatski Domagoj« dala je velik broj ustaša koji su se istakli u fanatizmu i nedjelima počinjenim nad našim narodima. Ustaški kadar se dobivao ne samo iz »Zbora duhovne mladeži« nego i iz »Zagrebačkog duhovnog sjemeništa«, »Zbora mladeži bogoslovskog sjemeništa« iz Đakova i drugih škola.[8] Tako se odgajala omladina u školama koje su bile u rukama franjevaca i jezuita u Travniku, Visokom, Širokom Brijegu, Varaždinu, Đakovu, Sinju, Dubrovniku (škola »Male braće«). U svim tim školama, bogoslovijama i sjemeništima njegovali su se ne samo ustaški ideolozi i propagatori nego i ustaški funkcioneri, ministri, župani, stožernici, logornici, tabornici, oficiri i komandanti jedinica ustaške vojnice i domobranstva. Npr. u Širokom Brijegu se školovao Andrija Artuković, ministar i veliki ratni zločinac, Dumandžić - također ministar i veliki zakleti predratni ustaša, zatim mostarski i kasnije zagrebački stožernik Musa i dr.

Katolički listovi, kojih je bilo oko 50-60, svuda su sijali mržnju prema Srbima, komunistima, antifašistima i NOP-u i veličali na sva moguća zvona Pavelića, kvislinšku državicu NDH i njezine ustaše, podstrekavajući najcrnji teror, pokrštavanje i deportiranje.[3] Poznatiji njihovi listovi bili su: »Katolički list«, »Vrhbosna«, »Nedjelja«, »Hrvatska straža«, »Anđeo čuvar«, »Glas sv. Ante«, »Glas sv. Josipa«, »Sinjska Gospa«, »Glasnik počasne straže Srca Isusova« i mnogi drugi, koje nema smisla nabrajati jer su listovi i crkvene knjižice nicali kao gljive poslije kiše.

Predsjednik »Velikog križarskog bratstva« Feliks Niedzielski zamijenit će ustaškog pobočnika i vođu »Ustaške mladeži« profesora Ivana Oršanića, istaknutog klerikalca i ustašu. Kao ogranci križarskih organizacija stvaraju se gimnastičke družine »Hrvatski junak« i »Junakinja«, koje su i radile uglavnom u domovima križara. Niedzielski je kao »upravni zapovjednik Ustaške mladeži« povezao s tom organizacijom i personalno »Veliko križarsko bratstvo«.[4]

U okviru križara postojale su strogo centralizirane staleške organizacije: Zajednica seljačke križarske omladine, Zajednica đačke križarske omladine, Zajednica radničke križarske omladine, Zajednica malih križara, Zajednica križarske avangarde. Imali su brojne listove, od kojih je najjača bila »Katolička straža« i »Nedjelja«.[5]

[1] »Katolički tjednik« 1944, br. 19, V. Novak, isto djelo, str. 8ij.

* Viktor Novak, isto djelo, str. 593-597.

* Budak je rektoru, kasnije zagrebačkom provincijalu, fra Martinčiću rekao početkom maja 1941. da će se srpsko pitanje u NDH tako riješiti da će 1/3 pobiti, 1/3 pokrstiti, a 1/3 raseliti. (Materijal sa suđenja Stepenicu, Lisaku, Saliću i drugima).

[4] »Hrvatski narod« 20. XI 1941. god., V. Novak, isto djelo, str. 849.

[6] Dokumenti o protunarodnom radu i zločinima jednog dijela katoličkog klera, 292.

Časne i milosrdne sestre bile su važan činilac u klerikalnom odgoju omladine. One su također bile organizirane po raznim redovima i kongregacijama, kao što su: brazilijanke, benediktinke, karmelićanke božanskog srca Isusova, klarise, uršulinke, dominikanke, sestre družbe sv. Ksavera, kćeri Božje ljubavi, kćeri milosrđa, službenice milosrđa, sestre sv. Križa i druge. Bez obzira na sva ta različita imena, svi ti redovi bili su u stvari pomoćna vojska za razne klerikalno-križarske i ustaške akcije. Pavelić, kome se pripisivala božanska uloga, prima 1942. delegaciju zagrebačkih milosrdnica s djecom koju one odgajaju.[1]

Te milosrdne sestre između ostalog su vrlo svesrdno skupljale novac i darove za ustaške jedinice koje su se borile protiv NOV-a i POJ-a, za pojačanu hrvatsku 369. legionarsku pješačku pukovniju, koja se borila protiv sovjetske armije na istočnom frontu, za »Crnu legiju«, za ustaške bojne koje su učestvovale u kaznenim ekspedicijama i čišćenju terena gdje su ubijale i masakrirale sve ljude, ženu i djecu na koju bi naišle itd.

Bilo je brojnih slučajeva gdje su časne sestre, koje su radile po bolnicama, denuncirale i zlostavljale ranjene partizane. Okružni sud u Gospiću donio je 7. II1946. presudu kojom je utvrdio nesumnjivu krivicu četiriju časnih sestara. One su bile u vezi s ustašama koje su 1943. upale u Otočac i zajedno s njima učestvovale u pokoljima ranjenih partizana.

Poznato je da je bilo oko 14 000 djece, od dojenčadi do 14 godine starosti, većinom s Kozare, koju su ustaše također odvele u konclogore s njihovim roditeljima ili bez njih. Pošto su roditelji nestali u konclogoru Stara Gradiška i Jasenovac, ustaše su djecu preko određenih sabirališta smještavale u nekoliko posebnih logora, od kojih je najveći bio u Jastrebarskom. Nadbiskup Stepinac i njegova nadbiskupija pokazali su interes, radi potrebe javnog ispoljavanja brige crkve za napuštenu djecu, da se preko fašističkog društva »Caritas« organizira djeci pomoć. Ali stvarni interes bio je drukčiji, jezuitski, ustaški. Oni šalju svoje najodabranije klerofašistički i ustaški orijentirane časne sestre da se »brinu« o toj djeci i da ih odgajaju u ustaškom duhu.

O užasima u tim logorima ima prilično dokumenata i izjava brojnih drugarica i drugova koji su po zadatku Partije išli, koliko god se u tim uvjetima moglo, spašavati tu nevinu dječicu. Na primjer u logor Jasku, s obzirom na to da se o njemu brinulo ustaško Ministarstvo udružbe (a ne ustaška policija ili Ministarstvo unutrašnjih djela), bilo je moguće da se ubaci 26 antifašista, zdravstvenih i pedagoških radnika koji su učinili sve da bi što više djece spasili od sigurne smrti, terora i mučenja Stepinčevih časnih sestara.[2]

Najgora od svih časnih sestara je bila opatica Laurencija Čurić, odgajana u samostanima Širokog Brijega, koja je još na zagrebačkom kolodvoru pred prisutnim građanima vikala: »Ovu djecu bi trebalo

[1] »Nova Hrvatska« 28. III 1942; V. Novak, isto djelo, str. 823.
[2] »Zene Hrvatske u NOB«, Zagreb, 1955, knjiga II, str. 386.

poubijati jer su to partizanska djeca... radije ćemo pomagati našu ustašku djecu«. Pulherija Barta, opatica i upravnica logora, prijetvorno se ponaša kada joj stavljaju primjedbu da mala djeca leže na goloj slami i da ima bolesnih. Odgovorila je: »To je krasno, to me podsjeća na muke malog Isusa u betlehemskoj štalici«. A taj logor su bile bivše štale za konje pune đubreta. Ta ista Pulherija Barta znala je govoriti za tu djecu da su to »komunistička gamad koju treba potamaniti«. Postojala je još jedna sestra po imenu Mercedes, koja je bila strah i trepet i kada joj se ime samo spomenulo. Jedna četa XIII proleterske brigade provalila je sa Zumberka u augustu 1943. godine u logor Jasku i povela sa sobom oko 450 odraslije djece.[1] Uz pomoć antifašističke organizacije iz Jastrebarskog i drugova i drugarica iz Zagreba, u razne obitelji predano je oko 1650 djece, tako da je sigurno preko 2000 djece (ne brojeći one koji su otišli s partizanima) za kratko vrijeme spašeno od sigurne smrti.[2]

Na žalost najveći dio od ukupnog broja te kozaračke djece umro je ili bio poubijan u raznim konclogorima smrti. Ti dječji logori ostat će kao jedna od najsramnijih mrlja Pavelićeve nakazne države i surovog jezuitizma zagrebačke nadbiskupije i časnih sestara, mržnje i surovosti skrivene ispod crkvene haljine, »skrušenog« ponašanja i lažnog izraza milosrđa.

Za takvu službu ustaštvu i klerikalizmu velik broj časnih i »milosrdnih« sestara odlikovan je raznim ustaškim odlikovanjima. Za neke naročito istaknute sestre prijedlozi su dolazili čak i od komandi ustaških bojni i zdrugova zbog direktnog učešća nekih časnih sestara u borbama protiv jedinica NOV-a i POJ-a. Odlikovane časne sestre primio je i Poglavnik i čestitao im na njihovim velikim zaslugama za ustašku državu u crkvi.[8]

Kako je dr Alojzije Stepinac, zagrebački nadbiskup, imenovan od pape Pija XII za glavnog vojnog vikara Pavelićeve oružane snage, za svoje zamjenike odredio je velikog križara i klerofašista Vučetića i ustašu župnika iz Kustošije Vilima Cecelju,[4] koji postaje zamjenik višeg stožernog dušobrižnika pri Ministarstvu oružanih snaga NDH. Dobiva čin ustaškog potpukovnika i odlikovan je »Brončanim spomen-znakom o uspostavi NDH«.[5]

Sveta Stolica, na čijem se čelu nalazio neslavni papa Pio XII koji se u toku II svjetskog rata »proslavio« svojom suradnjom s nacifašizmom i Pavelićevom okupatorskom tvorevinom tzv. NDH, zajedno s vodećim ljudima katoličke crkve u zemlji posebno se bojala prodiranja pravoslavlja prema talijanskoj granici, a samim time i prodiranja komunizma. Papska kurija i njeni kardinali smatrali su da će se stvaranjem jedne pretežno katoličke države Hrvatske izgraditi jaka brana nadiranju komunizma.

[1] Još 26. VIII1942. IV kordunaška brigada oslobodila je 727 djece.
* »Zene Hrvatske u NOB«, Zagreb, 1955, knjiga II, str. 389.
[3] »Vjesnik« 19.12.1945. g. Dok. o protunarodnom radu, 185-189. Iz kartoteke Ureda za odlikovanje NDH.
[4] Opat Cecelja je i sada u inozemstvu jedan od najaktivnijih ustaških rukovodilaca djelatnosti uperene protiv naše zemlje.
[6] Iz kartoteke Ureda za odlikovanje NDH, V. Novak, isto djelo, str. 860.

U toj njihovoj strategiji, u takvoj njihovoj zamišljenoj katoličkoj državi sama činjenica da u njoj ima oko 2 milijuna pravoslavaca i oko 700 hiljada Muslimana nije predstavljala tako važnu činjenicu. Skoro svi crkveni velikodostojnici Vatikana složili su se s akcijama pokrštavanja pravoslavnog stanovništva, s time što nisu bili svi jednako složni u podršci ustaškoj državi i Paveliću u velikim nasiljima koja su se vršila u Hrvatskoj. Nadbiskup Stepinac, kao vrhovni crkveni poglavar u toj novoj državi, činio je sa svoje strane sve da Vatikan, papu Pija XII i njegove kardinale privoli na suradnju i podršku Paveliću i njegovoj okupatorskoj tvorevini NDH. Sam često odlazi u Vatikan, intenzivno se dopisuje i posebno prikazuje da pokrštavanje »nesjedinjenih« ide mirnim putem i na dobrovoljnoj osnovi uz strpljiv rad njegovog područnog svećenstva i misionara. Pavelić i Papa su poslije njegova posjeta Vatikanu još 1941. stalno razmjenjivali pozdravna pisma i poruke.

Za stanje duhova u Vatikanu vrlo je karakterističan razgovor kardinala Tisseranta sa predstavnikom NDH i Pavelićevim izaslanikom pri Vatikanu Nikolom Rušinovićem. U duhu stava papske kurije, i kardinal Tisserant se radovao akciji pokrštavanja, ali je, nasuprot uvjeravanjima Stepinca i njegovih emisara da akcija pokrštavanja ide glatko i na dobrovoljnoj osnovi, bio dobro obaviješten i nije se slagao s pokoljima i nedjelima koje su vršile ustaše i svećenici nad stanovništvom srpske nacionalnosti. Kardinal Eugene Tisserant bio je vatikanski opunomoćenik za Balkan. Rušinović je o ovome razgovoru podnio 16. III 1942. ustaškom ministru Lorkoviću svoj izvještaj:

»Tisserant: *Ja sam Francuz, ali u Rimu živim već* 23 *godina. Želite li da govorimo francuski ili talijanski?*

Rušinović: *Vaša uzoritosti, radije bih talijanski.*

Tisserant: *Odakle ste, gospodine?*

Rušinović: *Iz Dalmacije.*

Tisserant: *Kako vi kao Dalmatinac možete predstavljati Hrvatsku? Ima li još takvih slučajeva u vašem javnom i političkom životu?*

Rušinović: *Vaša uzoritosti, u Dalmaciji, osim neznatnog broja Talijana, žive isključivo Hrvati.*

Tisserant: *Pa kako to da su vam vaši veliki prijatelji i saveznici Talijani mogli uzeti Dalmaciju? Vi ste, dakle, slobodni? Zar ne radite sve što hoće Nijemci, kao što to rade i drugi porobljeni narodi u Europi? Zar se to može nazvati slobodom?*

Rušinović: *Oprostite, uzoritosti, ali u tome se ne bih mogao suglasiti s vama. Hrvatska ima svoje granice, svog državnog poglavara, svoju vladu, svoju vojsku, svoja diplomatska predstavništva. Mi uredujemo svoj dom kako odgovara duši i interesima hrvatskoga naroda.*

Tisserant: *Vaša sloboda slična je slobodi francuskog maršala Petaina. I on je slobodan, ali Nijemcima mora davati 80 °/o svih živežnih namirnica, dok francuski narod umire od gladi. To nisu priče, to ja znam vrlo dobro.*

Rušinović: *Hrvatska je jednodušno istupila na strani Njemačke i pomogla joj da sruši Jugoslaviju ...*

Tisserant: *Ja znam da je hrvatski narod težio za slobodom i da je na to imao pravo. To mu pravo nitko nije mogao osporiti. Razumijem što je hrvatski narod, u najpovoljnijem času, ustao protivu Srba. Ali dragi gospodine, vaši prijatelji, fašisti, smiju se vašoj samostalnosti i slobodi i egzistenciji hrvatske države. To ja čujem od njihovih političkih glava. To što o vama govore talijanski časnici, koji se nalaze u obalnom pojasu, upravo je strašno. Po njima, nikad u Hrvatskoj nije bilo toliko zvjerstava kao danas, kad su u tim krajevima na dnevnom redu ubijanja, paleži, razbojstva, pljačke i krvavi obračuni.*

Rušinović: *Sve što se u Italiji širi o Hrvatskoj zaudara klevetom. Netko nas želi prikazati čoporom barbara i ljudoždera.*

Tisserant: *Uzalud se branite, gospodine. Još za vrijeme tridesetogodišnjeg rata, Hrvati su bili poznati kao divljaci, pa su i u mome rodnom kraju, Loraini, popalili nekoliko mjesta i tamo su općenito smatrani zlim ljudima.*

Rušinović: *Ali, Vaša uzoritosti...*

Tisserant: *Sveta stolica je primila osam tisuća fotografija o zločinstvima nad pravoslavnim pučanstvom. Znam pozitivno, gospodine, da su i sami franjevci, kao na primjer otac Simić u Kninu, uzeli učešća u napadajima na srpski živalj, te su rušili pravoslavne crkve. Otac Simić je, sa oružjem u ruci, predvodio skupinu ljudi koji su srušili pravoslavnu crkvu u Kninu. Isto tako, porušili ste pravoslavnu crkvu u Banjoj Luci. Pouzdano znam da su se franjevci u Bosni i Hercegovini općenito jadno ponijeli. To me boli. Takve stvari ne može činiti odgojen, kulturan i civiliziran čovjek, pogotovu svećenik.*

Rušinović: *Ovo slušam prvi puta ...*

Tisserant: *Ustaše su poklale najveći broj pravoslavnih svećenika. Nakon kapitulacije Jugoslavije, u Hrvatskoj je nestalo 350 000 Srba. Zar to nije žalosno?*

Rušinović: *Bojim se, Vaša uzoritosti, da su informacije kojima raspolažete ...*

Tisserant: *Kada će vam doći kralj, vojvoda od Spoleta?*

Rušinović: *Uskoro.*

Tisserant: *Vaš kralj nikada neće doći u Hrvatsku. Rekao mi je da sie ga učinili kraljem u zemlji koja nije kraljevina, jer ovisi o Njemačkoj i Italiji. Kad sam ga upitao hoće li putovati u Zagreb, odgovorio je: »Kako mogu na to pomišljati kad talijanska vlada svojim postupcima i neprestanim pogreškama kvari prijateljske odnose s Hrvatskomf S kakvim bih se licem mogao pojaviti pred Hrvatima?« Vojvoda od Spoleta, gospodine, odbija da ide u Hrvatsku.*

Rušinović: *Koliko ja znam, vojvoda od Spoleta s radošću je prihvatio titulu hrvatskoga kralja.*

Tisserant: *Prisustvovao sam toj ceremoniji. Bilo je to osamnaestog svibnja prošle godine, u prisustvu talijanskog kralja Emanuela Trećeg te Mussolinija, Pavelića, vojvode od Spoleta (koji se poslije smrti svoga brata nazvao vojvodom od Aoste). Vaša kruna bila je najprije ponuđena kralju Viktoru Emanuelu Trećem, ali on već ima dovoljan broj efemernih kruna,*

pa je ovu prebacio svojem bratučedu, vojvodi od Spoleta, kojega je, dan prije nego je ovaj imenovan kraljem Hrvatske, primio i Sveti otac.

Rušinović: *Vaša uzoritosti, Hrvati su odvajkada predstavljali predziđe kršćanstva...*

Tisserant: *ANTEMURALE CHRIST1ANITAT1S dobili su Hrvati, jer su bili katolici, mada su i Srbi, premda pripadaju pravoslavnoj vjeri, dali za Zapad i katolicizam isto toliko koliko i Hrvati, boreći se u kršćanskim vojskama...*

Rušinović: *(Pokušava da nađe riječ)*

Tisserant: *Sta mislite, gospodine, kako će se završiti ovaj rat?*

Rušinović: *Razumije se, pobjedom sila Osi.*

Tisserant: *Mislite li da će i Nezavisna Država Hrvatska nastaviti da egzistira?*

Rušinović: *Naravski...*

Tisserant: *Ja pak mislim, gospodine, da će Njemačka i Italija izgubiti rat. Poraz sila Osovine već sada je svršena stvar... Poslije tog poraza, moram vam reći, nestati će i Nezavisne Države Hrvatske, a Jugoslavija će biti ponovo uspostavljena ...«'*

Koliko su ustaštvo i klerikalizam bili vezali sudbinu jedno za drugo, vrlo je karakterističan podatak da su i 1943. godine i poslije pada Italije pa sve do samog kraja rata maja 1945. klerikalni krugovi i crkveni poglavari manifestirali svoju težnju da se NDH održi i spriječi stvaranje nove Jugoslavije.

Na primjer Hrvatska bogoslovska akademija izdavala je časopis »Croatia Sacra« i u velikoj svesci »Prosvjeta«, koju je uređivao drKrunoslav Draganović i dvanaestak njegovih suradnika klerikalaca, 1943. godine između ostalog piše: »Divnom odlukom providnošću Božijom uskrsla je nakon više od osam vjekova Hrvatska država, slobodna i nezavisna upravo one godine kad su katolici Hrvati slavili veliki jubilej 1300-godišnjicu prvih veza sa Svetom Stolicom« ... i dalje nastavlja »preporođeni narod, koji po ponosnoj riječi šestinskog lava i njegova velika sina Poglavnika bakljonoše za nove slobode ...« i sve dalje u tome duhu.

Mnogi biskupi i prelati i 1944. i 1945. godine šalju pozdravna pisma Paveliću i pišu mu hvalospjeve i panegirike, iako je i malom djetetu bilo jasno da je rat za fašiste nepovratno izgubljen i da se za ratne zločine mora odgovarati. Nadbiskup dr Stepinac, vjeran svojim klerofašističkim uvjerenjima, posjećuje Pavelića 3. II1945. da bi nešto više od mjesec dana kasnije, govoreći katoličkim studentima u crkvi bazilike srca Isusova u Zagrebu, pravdao ulogu i držanje katoličke crkve u toku rata i iznosio evidentne neistine i laži protiv NOP-a i njegovog stava prema vjeri i crkvi.

Po nagovoru Poglavnika i predsjednika vlade dra Mandića, Stepinac lako pristaje da 24. II 1945. sakupi 7 biskupa koji su mogli doći (5 ih nije

[1] Mladen Oljača: »Kozara«, Beograd, 1967, str. 431-435
Viktor Novak: »Magnum Crimen«, Zagreb, 1948, str. 890.

došlo jer su područja na kojima oni biskupuju bila oslobođena od partizanske armije) i da održi biskupsku konferenciju na kojoj donose poslanicu upućenu svim vjernicima. Poslanicu su potpisali kao »Poslovni odbor biskupske konferencije« kojem je data uloga zastupnika hrvatskog katoličkog episkopata.[1]

Poslanica je preuzela ideje Ive Bogdana, poznatog klerikalca i ustaškog ideologa i propagatora, zatim primila sugestije predsjednika ustaške vlade Mandića. Osnovna svrha i cilj poslanice bio je da crkveni poglavari iznesu svoj stav prema partizanima neprijateljima NDH, prema ratu i komunizmu, da manifestiraju svoj politički protest protiv odluka II zasjedanja AVNOJ-a i III zasjedanja ZAVNOH-a, da bi se sačuvala NDH i ustaški režim. Tu je bila i izjava ministra pravosuđa Cankija i izjava predsjednika ustaške vlade dra Mandića našim istražnim organima.[2] Poslanici je bio dat velik publicitet, a prevedena je i na engleski i francuski jezik.

U vezi s tom poznatom posljednjom poslanicom biskupske konferencije, donesenoj gotovo pred sam svršetak rata marta 1945. godine, dr Vladimir Bakarić, u svojstvu tadašnjeg tajnika JNOF-a, na izvanrednom zasjedanju ZAVNOH-a u Splitu, održanom aprila 1945, detaljno je govorio o stavu narodne vlasti prema vjeri i crkvi i njenim predstavnicima i tada se osvrnuo na Poslanicu biskupske konferencije, tzv. Poslovnog odbora predsjedništva biskupske konferencije, ocijenivši je kao običan pamflet uperen protiv NOP-a. Dokumentirano je tada pobio sve klevete poslanice, iznijevši da je pravi cilj njenog donošenja spašavanje okupatorske tvorevine NDH i osvjedočenih ratnih zločinaca. Bakarić je tom prilikom također izjavio da postoji veliko ogorčenje narodnih masa prema onim svećenicima koji su se ogriješili o svoj narod. Istovremeno je iznio pozitivan stav i dao podršku svim onim svećenicima koji su obavljali svoje vjerske dužnosti i nisu se ogriješili o svoj narod.

Bez sumnje, visoki katolički kler mogao je na primjer poslije kapitulacije Italije i kasnije, kada su bile sasvim jasne perspektive sloma hitlerovskih armija i poraz Nijemaca, ocijeniti neminovnost pobjede narodnooslobodilačke borbe naroda Jugoslavije i bar u posljednjoj fazi potpomoći tu borbu i koliko-toliko spasiti svoj ugled i čast velikog broja svećenika koji nisu duboko zagazili u izdaju i ratne zločine. NOP im je pružio za to šansu. Sam dr Svetozar Ritig, visoki katolički prelat i učesnik NOP-a, poručivao je da će »prava zadaća crkve biti da uzme veliko rešeto i temeljito pročisti svećeničke redove od krvavih ustaša, jer to zahtijeva Božja pravda, crkveni kanon i cio narod koji nikada neće dozvoliti da se takovi svećenici vrate u Božje crkve«.

Ali taj svoj historijski trenutak rukovodstvo katoličkog klera nije htjelo iskoristiti niti prevladati svoje eventualne zablude i nerealne ambicije

[1] »Katolički list« 1945. br. 12.-13.

[1] Dokumenti o protunarodnom radu 402.

j ciljeve. Ono je bilo suviše ogrezlo u klerofašizmu i ustrajalo je u svojoj mržnji prema NOB-u i spašavanju NDH sve do kraja rata. Trebalo je dugo vremena i poslijeratnog života da se prevlada prošlost i da proces konstruktivne suradnje između crkve i države krene naprijed.

Nadbiskupu dru Alojziju Stepincu suđeno je 1946. godine u Zagrebu. U dispozitivu presude označene su njegove krivice koje u osnovnim crtama ovdje apostrofiram:

- što posjećuje Kvaternika i Pavelića aprila 1941. godine dok se još vodio rat protiv okupatora i u svojstvu hrvatskog metropolita čestita im uspostavu NDH,
- što je kao predsjednik Biskupske konferencije 28.4. 1941. izdao okružnicu u kojoj poziva svećenike i vjernike na suradnju s tzv. NDH,
- što je kao predsjednik Biskupske konferencije, upravljajući organizacijama katoličke akcije, aktivirao cjelokupnu katoličku štampu na pomaganje okupacije, Pavelića i NDH i širio klevete protiv NOB-a neprekidno od 1941. do 1945.
- što su »Veliko križarsko bratstvo«, »Veliko križarsko sestrinstvo«, »Domagoj« i sve druge organizacije iz sastava katoličke akcije učestvovale u uspostavljanju ustaške vlasti, razoružavale jugoslavensku vojsku a njihovi članovi masovno su učestvovali i dobrovoljno se javljali u ustaške jedinice i domobranstvo i davali kadar intelektualaca za ustaški aparat,
- što je služio svečane mise koje su slavile NDH i Pavelića i organizirao crkvene svečanosti, zloupotrebljavao ih i pretvarao u političke manifestacije za Pavelića i ustaške bande, poistovjećujući ustaše s hrvatskim narodom, čineći to i pred sam kraj rata, kada je već svakom bilo jasno da je rat nepovratno izgubljen,
- što je redovno učestvovao na svim proslavama koje su organizirali talijanski i njemački okupatori i što je službeno učestvovao na proslavi fašističkog pohoda na Rim,
- što je pod rukovodstvom »Odbora trojice«, kojemu je bio na čelu, vršeno prisilno prevođenje Srba na katoličku vjeru,
- što je imenovan od Vatikana i primio se dužnosti glavnog vojnog vikara svih Pavelićevih ustaša i domobrana, i postavši najviši vojni svećenik Pavelićeve vojske, postavio za svoje zamjenike poznate ustaške svećenike Vučetića i Cecelju,
- što je kao predsjednik nadbiskupskog stola odobrio 10. 2. 1944. godine pod br. 904 molitvenik »Hrvatski vojnik«, koji je sastavio ustaški potpukovnik svećenik Vilim Cecelja, a u kojem se vojnicima stavlja kao vjerska dužnost služba okupatoru i odanost Poglavniku, što se u njemu veličaju poznati ustaški zločinci kao Jure Francetić, zloglasni komandant »Crne legije«,
- što se povezao s izdajnicima i drugih naših naroda, kao što su: Draža Mihailović, Rupnik, Maček, Rožman i drugi i vodio s njima prego-

vore radi povezivanja svih neprijateljskih snaga protiv NOP-a, tražeći oružanu pomoć i intervenciju izvana s ciljem spašavanja kvislinške tvorevine NDH ili da u ma kojem drugom obliku spriječi pobjedu naših snaga i stvaranje nove Jugoslavije,

- što je mjeseca marta 1945. organizirao biskupsku konferenciju koja je donijela poslanicu radi spašavanja NDH i ustaških zločinaca i u kojoj se klevetao NOP,

- što je neposredno prije oslobođenja zemlje vodio pregovore s Pavelićem i po njegovom nalogu s drom Vlatkom Mačekom radi održanja NDH i sprečavanja ulaska oslobodilačke armije nove Jugoslavije u Zagreb i dalje prema sjeverozapadnim krajevima naše zemlje,

- što je čuvao u svome nadbiskupskom dvoru arhivu Ministarstva vanjskih poslova NDH i što je znao da se u franjevačkoj crkvi u Zagrebu kriju sanduci zlata NDH i dva vagona srebra opljačkanih od ubijenih žrtava,

- što je ubrzo po svršetku rata, pred izbore za Ustavotvornu skupštinu Jugoslavije, preko nadbiskupske konferencije izdao pastirsko pismo u kome je pred vjernicima i pred inozemstvom lažno prikazivao stanje u zemlji, podstrekavajući na taj način terorizam ustaša i križara u zemlji, koji su u cilju vođenja terorističkih akcija dolazili iz inozemstva,

- što je primao u svome nadbiskupskome dvoru i skrivao odmetnike, među kojima i Eriha Lisaka, Pavelićevog pobočnika, glavnog stožernog nadzornika ustaške vojnice i glavnog povjerenika za javni red i sigurnost ustaškog Ministarstva unutrašnjih poslova i podstrekivao terorističku aktivnost u zemlji.

Nadbiskup dr Alojzije Stepinac kao ratni zločinac osuđen je po čl. 4 stav I. Zakona o krivičnim djelima protiv naroda i države na kaznu lišenja slobode u trajanju od *16* godina i gubitak političkih i građanskih prava u trajanju od 5 godina.

Svijetli primjeri držanja svećenika

Jedna od najsvjetlijih ličnosti katoličke crkve kod nas svakako je msgr. dr Svetozar Ritig, apostolski protonotar i opat Svete Helene od Podborja, župnik najstarije župe u Hrvatskoj, sv. Marka u Zagrebu, zapaženi historičar i rodoljub, koji se još u mladosti opredijelio za jugoslavensku ideju i stvaranje državne zajednice Južnih Slavena. Već odavno, zapravo još od 1929. godine, istupao je protiv hrvatskih ultranacionalističkih separatista i njihove profašističke orijentacije i terorizma dirigiranog iz inozemstva. Uspostavom ustaške NDH imao je opravdanog razloga da, zbog svih tih svojih stavova, strahuje od osvete ustaške vlasti te se sklonio da služi u Hrvatsko primorje. Na njegovo mjesto odmah je došao prononsirani klerofašist i ustaša Kerubin Segvić. Tu, u Primorju, gdje se

oslobodilački pokret široko bio razvio, dr Ritig je bio u mogućnosti da se na licu mjesta uvjeri u svu lažnost klerofašističke, ustaške i okupatorske propagande o odnosu partizana prema vjeri i crkvi. Ubrzo je donio odluku da se i sam izjasni i priđe NOP-u. Zaprepaštena ustaška i klerikalna štampa ocijenila je taj njegov potez, isto kao i u slučaju pjesnika Vladimira Nazora, kao da su Ritiga kidnapirali partizani. Naravno, nisu dugo mogli lagati te su uskoro otvorili karte i otpočeli napadati dra Ritiga i njegov postupak kao najtežu izdaju prema vjeri i narodu. Crkva je na msgr. Ritiga bacala najgore anateme i klevete.

S druge strane, kada se objektivno promatra položaj posebno nižeg svećenstva, ukoliko se ne radi o ljudima ustaški orijentiranima, oni su disciplinirano izvršavali svoje vjerske dužnosti i nisu se, kada je u pitanju pokrštavanje, mogli oduprijeti vjerskoj i ustaškoj histeriji koju su nametnuli i stvorili njihovi duhovni rukovodioci i svjetovna vlast, koja je stalno trubila ne samo preko poslanica i internih direktiva nego i preko cijelog propagandnog aparata štampe i radija o stvaranju »Svete vojujuće Hrvatske, Kristove republike Hrvatske« o mesijanskoj ulozi Poglavnika itd. Za pokrštavanje Srba posebno se bio zagrijao i sam papa Pio XII i vatikanski krugovi oko njega, podgrijavani, inspirirani i svestrano podržavani i od katoličkog episkopata u zemlji. Zaista je trebalo imati snage i oduprijeti se tom moralnom, psihološkom i čak fizičkom pritisku u vrijeme kada je teror dostigao svoj vrhunac i kada su hitlerovske armije poslije brzog zauzimanja Evrope otpočele operacije džinovskih razmjera u ruskom prostoru.

Nasuprot ranije spomenutim svećenicima, jedan broj je disciplinirano izvršavao direktive svojih vrhova i provodio kaitoličenje, ali nije učestvovao u teroru, iako nije imao kuraže da taj teror osudi. Ali u toj teškoj situaciji i takav stav je objektivno značio ublažavanje teških nevolja i nesreća pred kojima su se našle narodne mase. Međutim, bilo je i takvih hrabrih svećenika i rodoljuba, iako ih nije bilo mnogo, koji se nisu prilagodili općoj histeriji nacionalizma, zvjerskog šovinizma niti podlegli utjecaju nacifašističke propagande, koji su našli snage da se odupru klerofašističkom i ustaškom nasilju i teroru. Oni su časno izvršili svoj dug prema svome narodu i svoju dužnost prema vjeri, u osnovi koje je ležalo čovjekoljublje i bratstvo među ljudima.

Treba istaći njihov doprinos oslobođenju svoga naroda. Pored spomenutog dra Svetozara Ritiga, to su bili još dr Pavle Lončar, zagrebački kanonik (od ustaša osuđen na smrt, pa pomilovan), istarski svećenici Božo Milanović i Srećko Stefanić, župnik Franjo Bihar (ubijen u logoru Jasenovac), župnik Grga Starčević u Otočcu, fra Karlo Culum,[1] fra Vido Čujak, fra Serafim Dodig, fra Vjekoslav Trdan, fra Leonardo Deduš,

[1] Ustaše su fra Karla Ćuluma na najzvjerskiji način, poslije mučenja, ubili u Zavojanima (kotar Vrgorac u Dalmaciji).

fra Ivan Vuković, don Andrija Radonić i mnogi drugi, koje ćemo još spomenuti. Nekoliko puta smo spomenuli hrabrog mostarskog biskupa Alojzija Mišića, koji nije odavao priznanje NDH niti je prisustvovao biskupskim konferencijama koje su podržavale ustašku vlast i Pavelića, nego je slao protestna pisma Stepincu i javno se zgražao nad onim što su radili njegovi područni hercegovački franjevci. Na žalost umro je vrlo rano (i6. III 1942) u dubokoj starosti, te njegov protest i otpor nije ostavio dubljeg utjecaja.[1]

Talijanski prefekt u svome izvještaju nabraja imena dvadeset istarskih hrvatskih svećenika koji daju otpor talijanizaciji, koji s narodom govore samo hrvatski, koji rat ne glorificiraju nego samo govore protiv njega itd. Nijemci su ubili svećenika Simu Milanovića kao partizanskog suradnika kada su zauzeli te krajeve po kapitulaciji Italije.[2]

Časno se držao don Niko Luković, veliki bokokotorski rodoljub, prijatelj i suradnik NOP-a. Pošteno su se i patriotski držali i nisu podlegli općem valu nasilja i pokrštavanja nego su mu se s puno umješnosti suprotstavljali i svećenici Franjo Didović, Janko Petan, Ivo Javornik, Josip Koković i Stjepan Rakoci.[3]

Bilo je katoličkih svećenika i u emigraciji, npr. u Egiptu, koji su pozdravljali stvar dra Svetozara Ritiga i njegov pristup NOP-u. To su bili don Juraj Burić, don Ivan i Tomo Moscattelo, don Andro Štambuk i don Nikola Ivanović.[4]

Svoj patriotski stav i ispravno držanje pokazali su i ovi svećenici: župnik Ante Zurić iz Ozlja, župnik Ante Marošić iz Generalskog Stola, župnik Matija Medvešek iz Slunja, župnik Aleksandar Cavlek iz Sela (Sisak), župnik Mirko Đurković iz Sišinca (kraj Siska),[5] fra Pile Vuković iz sinjskog samostana, fra Ivan Vuković iz Metkovića, fra Vinko Buble, simpatizer NOP-a, župnik Antun Božnar iz Kraljevog Vrha, dr Franjo Resman, profesor i kateheta iz Nove Gradiške, fra Ambrozije Benković, župnik u Bežlji, fra Martin Vujević iz Drvara, don Anđelko Buratović, don Janko Dumbović, župnik Alojzije Zagar iz Korićana (kod Travnika), fra Bosiljko Ljevar iz Bihaća, župnik Mijo Etinger iz Daruvara, svećenik Stjepan Ognjanović[6] i drugi, koji su imali građanske kuraže i ličnog poštenja da uvide mnoge klerikalne zablude i fašističko-izdajnički rad velikog dijela svojih crkvenih nadređenih vlastodržaca i visokih prelata, da se odupru šovinističkoj i klerofašističkoj euforiji, užasavajući se ustaških nasilja, pokolja i konclogora smrti. Među poznatim rodoljubima nalazio se i

[1] »Slobodna Dalmacija« 25. II 1945; »Vjesnik« od 5. X 1946
[2] V. Novak, isto djelo, str. 1090.
[3] »Naprijed« 11. IV 1945.
[4] »Politika« 4. V 1945.
[5] »Narodni list« 4. XI 1945. god.
• »Politika« 10. XI 1945; V. Novak, Magnum Crimen, Zagreb, 1948. str. 1096 i 1097.

fratar Ivan Tomasović iz Knina, koji je svuda govorio o bratstvu i jedinstvu Hrvata i Srba i koji je postupao po zakonima evanđelja, propagirao ljubav prema ljudima i odanost svome narodu. Svi ti spomenuti svećenici koji su pošli stopama dra Svetozara Ritiga u stvari su sljedbenici velikana hrvatskog naroda XIX stoljeća biskupa Strossmayera, Franje Račkog i onih iz XX stoljeća - biskupa Frana Uccellinija-Tice, don Jurja Biankinija, don Frana Ivaniševića i bez sumnje velikog rodoljuba hrvatskog naroda i svih jugoslavenskih naroda koji je utkao sebe u te svijetle tradicije, msgr. dra Svetozara Ritiga.[1]

[1] Dugo vremena poslije rata konzervativni vrhovi katoličke hijerarhije i dio klera nisu izvukli pouke prošlosti i negativno su se odnosili u svome stavu i radu prema novoj Jugoslaviji. Ali poslije smrti pape Pija XII dogodile su se značajne pozitivne promjene u politici i stavu Vatikana, što je imalo pozitivnog odraza i na stav i držanje katoličke crkve u našoj zemlji prema SFRJ. Otpočeo je proces otkravljivanja i postepenog razvijanja suradnje, iako su postojala, i još ponekad postoje u određenim situacijama, neprevladana shvaćanja i recidiva prošlosti u novim uvjetima, pisanja u katoličkoj štampi, što s vremena na vrijeme objektivno kvari i usporava razvitak pozitivnog trenda zajedničke suradnje. Sto je najgore, ti postupci izazivaju neraspoloženje velikog broja naših ljudi i podsjećaju ih na teška iskustva i breme prošlosti koje nose u sebi i sa sobom, a što se lako ne zaboravlja. Oni koji su krivi za svu težinu tog historijskog bremena moraju o tome i te kako voditi računa.

DRUGI DIO

RAT POSLIJE RATA

SLOM NJEMAČKOG OBRAMBENOG SISTEMA NA BALKANU

Revolucija i kontrarevolucija

Za Hitlerove vojskovođe Jugoslavija je od početka oslobodilačkog ustanka bila fatalna zemlja, puna neizvjesnosti i neočekivanih događaja. Evropa je bila brzo pregažena i pokorena. Na ostalim frontovima, koji su se formirali na istoku i u Africi, nizali su nacisti u početku rata pobjede i uspjehe. Ali doživjeti neuspjeh u ratu s tzv. regularnim armijama u tzv. regularnom ratu, ako je protivnik bolji, jači i s više ratne sreće, još ne znači toliku sramotu. Takvu vrstu poraza, koliko god i ta pilula bila gorka, nekako bi mogao i progutati veliki dio častoljubivih generala, malih i velikih vojskovođa, junkera i pruskih militarista, strogo odgajanih u tradicionalnom duhu poimanja mogućnosti časnog poraza. Ali gubiti bitku i doživljavati neuspjehe od »odmetničke« vojske, to nije išlo u glavu častoljubivim Hitlerovim komandantima. Pokoriti Evropu, doći do zidina Moskve, goniti savezničke armije po prostranstvima Afrike i u jeku svoje najveće moći doživjeti neočekivan i težak udarac izazvan masovnim ustankom naroda Jugoslavije! Ne uspjeti slomiti taj ustanak, čak ga ni lokalizirati, trpjeti udarac za udarcem od nekakve ustaničke »balkanske gerile«, koja je za Nijemce i ostale fašiste jednostavno iznikla iz ruševina okupirane zemlje, doživljavati neuspjeh za neuspjehom na novonastalom, sasvim neplaniranom ratištu - teško je mogao shvatiti i još manje pomiriti se s tim i najmanje ambiciozan fašistički komandant.

Partizanska »odmetnička« armija u prvoj polovini rata do iskrcavanja saveznika u Normandiji vezala je na sebe više fašističkih divizija kopnene vojske (računajući i kvislinške snage) nego saveznička vojska na Zapadu. Aureola veličine i nepobjedivosti nacističkih armija skinuta je baš u Jugoslaviji, i to u vrijeme kada su Hitlerove armije nezadrživo napadale na svim ratištima, a u skršenoj je Evropi vladala najcrnja fašistička tiranija. Na primjeru Jugoslavije cio svijet je vidio da narod koji je riješio da se do kraja i beskompromisno bori za svoju slobodu i opstanak može to s uspjehom učiniti, bez obzira na to što nema dovoljno oružja, hrane i drugih sredstava, što mu se suprotstavlja tako okrutan protivnik kao što je do zuba naoružan fašistički agresor.

Jugoslavensko ratište postalo je» kompleks Hitlerovim vojskovođama, i time se, možda, može i objasniti ona bezobzirnost i čudovišna okrutnost, masovni masakri i odmazde nad nedužnim stanovništvom. Rusko ratište, gdje su se izvršavale operacije džinovskih razmjera uz angažiranje višemilijunskih snaga i obostrano maksimalno naprezanje i ogromne žrtve, ipak je mnogim Nijemcima izgledalo »lakše«, jer je za njihove pojmove ono bilo »regularno ratište«, s tzv. regularnom armijom i frontom.

General Lothar Rendulic, komandant II oklopne njemačke armije u Jugoslaviji, pisao je u svojim memoarima:

> *»Nije postojao ni jedan njemački vojnik kojem bi partizanski rat bio simpatičan. Nedjeljama poslije svoga dolaska na Balkan dobijao sam molbe preko hiljade vojnih lica svih činova koji su molili za premještaj na sovjetsko bojište, mada su tamo bile stalno u toku velike borbe. Morao sam zabraniti da mi se podnose takve molbe, jer nije bilo izgleda za njihovo odobravanje«.*

Činjenica je da je od prvog dana jugoslavensko ratno područje za hitlerovsko komandiranje bilo i ostalo kamen spoticanja. Na tom ratištu fašistički komandanti doživljavali su skoro svakodnevno iznenađenja, koja su njihove procjene, odluke i planove redovno dovodila u dileme i pretvarala ih u neuspjehe. Kada su u dobro organiziranim ofenzivnim operacijama na slobodnom partizanskom teritoriju i postizali određene operativno-taktičke uspjehe, uvijek se hitlerovsko komandiranje, u nešto dužem periodu, našlo u strategijskoj defanzivi, a svi njihovi planovi i zamisli najčešće su propadali. NOV je, gotovo redovno, iz svih ratnih ofanziva izlazio ojačan i prenosio plamen ustanka na druga područja, proširivao postojeći slobodni teritorij, stvarao nove partizanske jedinice, učvršćivao postignute tekovine i postizao nove političke pobjede.

Sigurno je da je jedan od najvažnijih činilaca, koji je u njemačkom komandiranju stalno stvarao pukotine, bilo to što ono nije računalo s faktorom revolucije, što u stvari okupatori nikad nisu mogli shvatiti revolucionarnu suštinu borbe naših narodnih masa, borbu čija oštrica nije bila uperena samo protiv fašističkog okupatora već i protiv povratka starog kapitalističkog društva i trule monarhije Karađorđevića. Takav cilj borbe, koji se istovremeno postavio u borbi za nacionalno oslobođenje od fašističkih porobljivača, dao je oslobodilačkom pokretu Jugoslavije onu ogromnu širinu, masovnost, vitalnost i nepobjedivost. Paralelno s borbom za nacionalno oslobođenje rješavani su krupni historijski zadaci socijalističke revolucije. To je bila upravo ona enigma koju okupator nije mogao nikako odgonetnuti. Teško je bilo shvatiti da je jedan patriotski front dobio već na početku revolucionarni sadržaj koji je u njega znala unijeti Komunistička partija Jugoslavije, jedina jugoslavenska politička snaga koja je u tim teškim danima ostala sa svojim narodom i povela ga u borbu.

Vojno-političko rukovodstvo Trećeg Reicha išlo je za razbijanjem i čerečenjem Jugoslavije, provodilo neviđen teror i čudovišne zločine i masovno uništenje naroda ne bi li ugušilo svaku pomisao na otpor i borbu. Upravo je izvanredna historijska zasluga KPJ, njenog rukovodstva i posebno druga Tita što se znala suprotstaviti toj politici cijepanja i komadanja zemlje, politici razbuktavanja zvjerske nacionalističke mržnje i ubijanja ljudi, što se oduprla namjerama koje su imale za cilj da trajno zavade i razdvoje jugoslavenske narode. KPJ je umjela da sve te negativne faktore i tešku situaciju iskoristi i pretvori u bumerang i odskočnu dasku za mobilizaciju masa u borbi protiv fašističkih agresora i nosilaca njihove politike u zemlji.

U svim svojim procjenama situacije, hitlerovsko vojno i političko rukovodstvo ipak se pretežno oslanjalo na matematiku: brojni odnos vojnih snaga, premoć ljudstva i tehnike. Ono je težilo da likvidira NOB pomoću velikih ofanzivnih akcija, nanoseći vojnički poraz protivniku, ali nije shvaćalo da se ne može pobijediti ona neuništiva revolucionarna energija i snaga pobunjenog naroda, koji je bio spreman da u toj borbi ide do kraja ne prezajući ni od najvećih žrtava i odricanja.

Narodne mase su osjećale, a Komunistička partija je to izrazila u jasnoj orijentaciji, da borba protiv okupatora neće uroditi pravim plodom ako ne donese i oslobođenje od starog društvenog kapitalističkog poretka, koji je nanio toliko zla našim narodima. Vladajuća klasa i monarhija stvorile su državu bijede i nacionalnog bespravlja, a svojom kapitulantskom i izdajničkom politikom gurnule su zemlju u katastrofalan poraz i najcrnje fašističko ropstvo, u kojem je bila dovedena u pitanje fizička egzistencija naših naroda. Narod je bio svjestan da bi povratak na staro značio poraz borbe i revolucije i da bi sve žrtve date u toj borbi bile uzaludne.

Usporedno s razvojem oružane borbe i oslobodilačke vojske, NOP je u toku borbe donosio krupne političke i revolucionarne odluke koje su davale jasnu perspektivu i udarile pečat novom životu, novoj vlasti, novoj Jugoslaviji i budućem razvoju zemlje. Sva ta vojna i politička aktivnost bila je duboko povezana, što je NOP učinilo jedinstvenim i nepobjedivim, a neprijatelja je stalno dovodilo u zabunu, nedoumicu i nemogućnost da nađe izlaz iz situacije. Stoga, se i dešavala jedna neshvadjiva i nesvakidašnja pojava da su poslije svake neprijateljske ofenzive jedinice NOV-a izlazile jače i redovno poduzimale svoje ofenzivne akcije, nanoseći neprijatelju osjetne udarce i poraze.

Objektivni i subjektivni uvjeti dizanja ustanka i njegovog pretvaranja u revolucije i konačnu pobjedu

Poraz Pavelićeve vojske, likvidacija njegove nakazne NDH, kao i poraz svih ostalih kvislinga i unutrašnje kontrarevolucije u zemlji, povezani su s porazom koji je fašistički okupator doživio u našoj zemlji. Zato je i teško

govoriti posebno o NOB-u u Hrvatskoj i nekim njenim specifičnostima, a da se to ne poveže s NOP-om Jugoslavije u cjelini, pod rukovodstvom CK KPJ i druga Tita. Prije nego što iznesemo vojno-političku situaciju u zemlji u posljednjoj fazi rata i nastupanje četiriju jugoslavenskih armija u samo srce Pavelićeve države i konačno oslobođenje Slovenije i cijele Jugoslavije, prije nego što iznesemo glavne elemente situacije prije zarobljavanja cjelokupne Pavelićeve vojske s ustaškim generalštabom i predaju štaba njemačke grupe armija »E« i njenog komandanta generala von Lohra, vratit ćemo se u osnovnim crtama na bitne momente našeg NOB-a, dizanje ustanka i njegovog pretvaranja u pobjedonosnu revoluciju. U tome će se vidjeti osnovne karakteristike revolucije u Jugoslaviji, koje su svojstvene oslobodilačkoj borbi i u Hrvatskoj, bez obzira na neke specifičnosti koje su postojale i koje ne negiraju te osnovne karakteristike važeće za cijelu zemlju.

Kada se govori o uvjetima u kojima se razvijao naš oslobodilački rat i socijalistička revolucija, onda se obično govori o objektivnim i subjektivnim uvjetima i faktorima koji su bili presudni za uspješno otpočinjanje ustanka i njegovo pretvaranje u općeoslobodilački rat i pobjedonosnu revoluciju.

Opći vanjski *objektivni uvjeti,* vanjskopolitička situacija, odnosno međunarodni okvir koji je pogodovao uspješnom otpočinjanju i vođenju naše revolucije, nesumnjivo je bio rat antifašističke koalicije: SSSR-a, Velike Britanije i SAD protiv sila Osovine. Vezujući uza se glavne snage fašističkih armija, angažirajući ogromne vojne, ekonomske i moralne potencijale, rat antifašističke koalicije davao je perspektivu pobjede i onim snagama u pojedinim zemljama koje su išle u ustanak i započele borbu protiv nacizma. Učešće SSSR-a u tom ratu i toj koaliciji kao velike socijalističke zemlje, koja je, sa svoje strane, ponijela glavni teret rata i pretrpjela najveće žrtve, bilo je tada garancija da se borba malih naroda protiv fašizma neće izigrati. Ako i bude nekih špekulacija, bilo je jasno da će opća konstelacija odnosa biti takva da će naša revolucija snagom svoje unutrašnje moći i svog jedinstva odoljeti takvim eventualnim pritiscima i obraniti se.

Kao *unutrašnji objektivni povoljni uvjeti* za uspješan početak borbe i njeno dovođenje do kraja bile su nagomilane društvene i političke suprotnosti stare Jugoslavije, koje su okupacija i komandanje zemlje još više zaoštrili.

Kao važan unutrašnji uvjet moramo odmah spomenuti *neriješeno nacionalno pitanje* u staroj Jugoslaviji, što je bio jedan od velikih i čvornih unutrašnjih društveno-političkih problema koji su rastrzavali zemlju. Buržoaski sistem bio je nesposoban da riješi nacionalno pitanje; on ga je do krajnjih granica zaoštravao. Centralizam i velikosrpski hegemonizam, negirajući nacionalna prava jugoslavenskih nacija, manifestirao je svoju pravu prirodu kroz diktaturu i teror, razbuktavao je otpor i masovne nacionalne pokrete, ali je pridonosio i razvitku ekstremnih separatističkih

grupa, koje su išle na razbijanje Jugoslavije kao državne zajednice. Fašistički okupator je iskoristio to nagomilavanje nacionalnih sukoba, razdora i mržnje te je do neviđenih razmjera koristio te suprotnosti u organiziranju bratoubilačkog rata i šovinističke odmazde. Na toj politici fašistički okupator je i zasnovao svoju vladavinu koja je okategorizirana kao vladavina krvavog terora i divljačkih obračuna koji su doveli u pitanje i nacionalni opstanak pojedinih naroda. Nacionalno je pitanje dolaskom okupacije dovedeno do usijanja i moglo se rješavati samo oružanom borbom, dizanjem ustanka protiv okupatora i svih nosilaca nacionalnog ugnjetavanja i zvjerskog šovinističkog razračunavanja.

Socijalna bijeda i polukolonijalna zavisnost stare Jugoslavije, borbe imperijalističkih grupa za dominaciju u njoj - karakteristike su predratnog perioda života zemlje, što se naročito zaoštrilo u posljednjoj fazi pred rat. Kasnije je okupator nastojao da čitavu našu privredu podredi svom ratnom kursu. Zato je okupacija, sa svoje strane, donijela beskrupuloznu pljačku i otimačinu naših nacionalnih bogatstava. Ne samo život, nego i lična imovina svakog našeg građanina - koji je u odnosu na okupatora bio građanin drugog i trećeg reda - mogla je svakog momenta biti prisvojena i opljačkana. Između vladajućih buržoaskih krugova, koji su se gotovo kompletno stavili u službu okupatoru da bi zadržali svoje klasne pozicije, i narodnih masa jaz se još više produbio. Ta suprotnost mogla se rješavati samo oružanom borbom.

Suprotnost između nacionalnih buržoazija i pojedinih grupa unutar vladajućih krugova dovedena je u uvjetima okupacije također do vrhunca. Ma koliko da se kasnije buržoaske vladajuće grupe svih nacija i boja udružuju i objedinjuju svoje napore u borbi protiv NOP-a, njihove suprotnosti ostaju evidentne. Razvijajući u početku svoje ekstremne nacionalističke programe i zvjerske pogrome, vodeći zločinačku politiku prema drugim nacijama, optužujući narod zbog politike njegovih izdajničkih političkih vrhova, vladajuće grupe različitih kvislinga pod pritiskom NOB-a morale su prelaziti preko svojih osnovnih političkih programa i antagonističkih interesa i surađivati s konkurentskom buržoazijom drugih nacija. Ustaše su bile prisiljene da surađuju s četnicima, a Draža Mihailović s Pavelićem, i obratno. Oni su morali prijeći preko svojih ciljeva, s kojima su demagoški u početku uspijevali da dobiju podršku jednog dijela zaostalijih masa. Sve ih je to u odnosu na NOP dovodilo u nezavidan položaj, izolaciju, potkopavanje baz̆ičnih interesa i programa na osnovi kojih su i došli na vlast. Naravno, sve je to pogodovalo razvijanju i širenju NOP-a, stvaranju široko zasnovanog patriotskog fronta koji je značio negaciju svih buržoaskih građanskih partija. To je odgovoralo najdubljim interesima najširih slojeva svih naroda Jugoslavije.

Suprotnosti između njemačkih i talijanskih interesa u pitanju utjecaja i dominacije u Jugoslaviji bile su također evidentne i one su u datim trenucima objektivno slabile naše protivnike.

To je bio unutrašnji splet objektivnih uvjeta koje je donio razvitak društveno-političkih suprotnosti i sukoba, i sve je zavisilo od toga da ih subjektivne snage, koje su historijski bile predodređene da ih riješe, na vrijeme uoče, pravilno ocijene i maksimalno iskoriste za otpočinjanje borbe i njihovo razrješavanje kroz ustanak i revoluciju.

Prvi *subjektivni faktor,* glavna društveno-politička pokretačka snaga, *bila je Komunistička partija Jugoslavije,* koja je imala presudnu ulogu da pravilno procijeni i iskoristi sve te vanjske i unutrašnje objektivne uvjete i da odredi:

- vrijeme početka ustanka
- cilj i karakter ustanka i njegovo pretvaranje u revoluciju
- forme i organe borbe.

Pravilna politička linija KPJ, koja je znala iskoristiti sve te suprotnosti i slabosti buržoazije i okupatora, koja je znala da se osloni na raspoloženje masa za borbu, bila je od presudne važnosti za organiziranje ustanka i uspjeh borbe. KPJ je bila jedina integralna jugoslavenska snaga, jedini politički faktor s prihvatljivim jugoslavenskim programom koja je bila sposobna da okupi sve narode Jugoslavije, usprkos graničnim barijerama i drugim teškočama koje su nametnuli okupator, bratoubilačka borba i izdaja. Sve građanske partije ili su izdale, ili su se raspale.

Drugi subjektivni faktor bila je *svijest o neophodnosti borbe u najvećem dijelu narodnih masa,* spremnih da za ciljeve oslobođenja zemlje i stvaranje nove Jugoslavije podnesu i najveće žrtve. Takvoj svijesti znatno je pridonio prethodni politički rad komunista i svih progresivnih, lijevih snaga u zemlji, ali je ta svijest sigurno i rezultat svijetlih tradicija borbe naših naroda protiv vjekovnog ugnjetavanja i tuđinskih zavojevača.

Kao važan subjektivni faktor, značajan za našu pobjedu, bila je nesumnjivo *činjenica da nas je predvodio takav čovjek kao što je bio Josip Broz Tito,* generalni sekretar KPJ i vrhovni komandant NOV-a i POJ-a, koji je iznikao iz dubina radničkog pokreta Jugoslavije, stekavši prethodno ogromna iskustva svojim učešćem u velikoj oktobarskoj revoluciji i, kasnije, u klasnoj borbi radnika u našoj zemlji. On je sigurno poveo narodnooslobodilačku borbu, znao dati ustanku jasne smjernice i ciljeve, nepogrešivo odrediti karakter, forme i organe borbe. On je znao odrediti etape razvoja borbe i postavljati jasne zadatke. Sve ga je to posebno istaklo kao velikog majstora partizanske taktike i glavnog protagonista postepenog pretvaranja partizanske vojske u oslobodilačku revolucionarnu armiju. Kao majstor revolucionarne strategije i taktike, Tito je našao najbolji način stvaranja širokog antifašističkog oslobodilačkog fronta, pretvorivši ustanak u pobjedonosnu revoluciju u specifičnim uvjetima patriotskog rata. To ga je učinilo istinskim vođom svih naroda Jugoslavije, poznatim daleko izvan granica naše zemlje.

Poziv na ustanak i ocjena momenta. - Uspješno dizanje ustanka i njegovo razvijanje nije KPJ postigla odjednom i preko noći. Kao najpro-

gresivniji borbeni odred radničke klase i svih naprednih snaga zemlje, KPJ je nekoliko godina pred rat upozoravala na fašističku opasnost i pripremala svoje kadrove i široke slojeve naroda za otpor i borbu protiv fašističke opasnosti. Ona je pokrenula svoje članstvo na obranu zemlje u aprilskom ratu. Poslije katastrofalnog poraza zemlje, uslijed izdaje vladajuće garniture, KPJ je mobilizirala sve svoje kadrove, sve svoje članove, skojevce i sve progresivne ljude patriote i antifašiste u odlučan boj za slobodu.

Aktivnost CK KPJ, na čelu s Titom, bila je velika. Na sam dan ulaska okupatora u Zagreb, 10. aprila 1941, CK KPJ je održao sjednicu, ocijenio vojno-političku situaciju i, pripremajući se za borbu u bliskoj budućnosti, osnovao Vojni komitet s Titom kao generalnim sekretarom Partije na čelu koji treba da rukovodi oružanom borbom. S te sjednice izdan je 15. aprila proglas upućen narodima Jugoslavije da se pripreme za tešku borbu protiv fašizma, protiv domaćih izdajnika, a za bratstvo i jedinstvo svih naroda Jugoslavije. Poslije te sjednice mnogi članovi CK KPJ bili su poslani u razne krajeve zemlje, obilazili su partijske organizacije radi pripremanja ustanka. Prvog maja 1941. izašao je i drugi proglas CK KPJ, u kojem se pozivaju narodne mase da budu spremne za borbu protiv okupatora, protiv domaćih izdajica i bratoubilačkog rata, a za bratstvo i jedinstvo svih balkanskih naroda.

U Zagrebu je početkom maja 1941. održano zemaljsko savjetovanje delegata svih nacionalnih partijskih rukovodstava (izuzev delegata Makedonije).[1] Na ovom tzv. majskom savjetovanju određen je jasan kurs za ustanak i borbu protiv okupatora i njihovih pomagača, za stvaranje jedinstvenog fronta svih patriotskih snaga, protiv čekanja i pasivnosti i nadanja da će nas netko drugi izvana osloboditi.

Poslije toga sjedište CK KPJ prenosi se u Beograd. Svi učesnici majskog savjetovanja odlaze na teren, obilaze osnovne organizacije i rukovodstva, u mnogim krajevima zemlje, vrše pripreme i daju instrukcije za dizanje ustanka. Prikuplja se oružje, sanitetski materijal, oprema, uči se rukovati oružjem. U to vrijeme nastaju teški dani za naše narode. Svuda masovni pokolji, neviđen masovni teror okupatora i mrskih izdajnika.

Politbiro CK KPJ sastaje se u Beogradu istog dana kada je Njemačka napala SSSR - 22.. juna 1941. Poslije te sjednice izdaje se proglas upućen svim narodima Jugoslavije. Slične proglase izdaju i sva nacionalna partijska rukovodstva. U svim tim proglasima pozivaju se narodi Jugoslavije na sveopći narodni ustanak. Ustanak i revolucija sada su postali akcioni program KPJ. Otpočinjanje ustanka postaje sve više pitanje dana.

Takvim sistemskim radom i pripremama za oružani ustanak raskrinkani su svi oni koji su bili za kolaboraciju s okupatorom, kao i oni koji

[1] Sekretar PK KPJ za Makedoniju Metodije Satorov odbio je da prisustvuje ovom savjetovanju, smatrajući da su za njega mjerodavne samo odluke CK bugarske patije.

su smatrali da još nije vrijeme za borbu i da treba čekati. Shvaćanja da još nije vrijeme za ustanak i borbu nije imao samo jedan dio buržoazije koji se oslanjao na jugoslavensku izbjegličku kraljevsku vladu u Londonu, niti samo četnici Draže Mihailovića ili reakcionarno vodstvo HSS-a sa predsjednikom stranke drom Vlatkom Mačekom, nego i komunističke partije u mnogim drugim zemljama, koje su ocijenile da nema uvjeta za borbu jer je fašizam na vrhuncu svoje moći i snage. Rukovodstva mnogih komunističkih partija smatrala su da se ustanak protiv fašizma mora provoditi po starim iskustvima i šablonama, u velikim gradovima i industrijskim centrima pomoću barikada. Sume i partizansku vrstu rata treba, navodno, ostaviti neprijatelju, koji će morati da bježi iz gradova itd. Život i praksa potpuno su demantirali takva shvaćanja.

CK KPJ donosi 27. juna odluku da se obrazuje Glavni štab Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije (NOPOJ) i za njegovog komandanta odreduje Josipa Broza Tita.

Četvrtog jula 1941. održava se u Beogradu proširena sjednica Politbiroa CK KPJ, na kojoj je odlučeno da partizanski rat bude osnovni oblik razvijanja ustanka; da se narodima Jugoslavije uputi poziiv na ustanak itd.[1] U smislu odluka donijetih 4. jula 1941, objavljuje se proglas kojim se svi narodi Jugoslavije pozivaju na oružanu borbu protiv okupatora, a komunistima se nalaže da organiziraju partizanske odrede i da rukovode oslobodilačkom borbom. U tom proglasu se, između ostalog, kaže:

> *»Narodi Jugoslavije: Srbi, Hrvati, Slovenci, Crnogorci, Makedonci i drugi!... Vi ste pobedeni u ratu, ali niste pokoreni. Slavne tradicije borbe za pravdu i slobodu vaših dedova ne smejit biti zaboravljene. Sada je vreme da pokažete da ste dostojni potomci svojih slavnih predaka. Sada je vreme, sada je kucnio čas da se dignete svi kao jedan u boj protiv okupatora i njihovih domaćih slugu, krvnika naših naroda. Ne prezajte ni pred kakvim terorom neprijatelja. Na teror odgovarajte masovnim udarom po najosjetljivijim tačkama fašističnih okupatorskih bandita. Uništavajte sve - - sve što koristi fašističkim osvajačima. Ne dozvolimo da naše železnice prevoze ratni materijal i druga sredstva koja služe fašističkim hordama i njihovoj borbi protiv Sovjetskog Saveza. Stvorimo od naše zemlje opsednutu tvrđavu za fašističke osvajače.«*

Partija je ušla u ustanak sa 12 000 članova i 40 000 skojevaca. Ustanak je buknuo u julu 1941. u većem dijelu Jugoslavije. Opći ustanak izbio je s različitim intenzitetom. Po svojoj masovnosti naročito je bio karakterističan ustanak u Crnoj Gori, Srbiji, zatim u pojedinim oblastima Bosne, Hercegovine, Hrvatske i Slovenije. U drugim krajevima ustanak nije imao formu općeg ustanka, ali se postepeno kontinuirano razbuktavao, počev

[1] Taj dan, 4. juli, slavi se kao Dan borca.

od manjih oružanih grupa do stvaranja partizanskih odreda i kasnije brigada i divizija.

Do kraja 1941. partizanske snage Jugoslavije već su imale više od 50 većih partizanskih odreda, desetak samostalnih većih bataljona i blizu stotinjak manjih partizanskih odreda koji su brojali 30-50 boraca. Stvorena je i i. proleterska brigada. Brojčano stanje naoružanih boraca kretalo se oko 80 000, ne računajući mnogobrojne aktiviste na terenu i u pozadini neprijatelja i one koji nisu mogli biti naoružani jer nije bilo odmah toliko oružja. Trebalo ga je oteti od neprijatelja.

Okupator je morao pojačavati svoje snage i na teritoriju Jugoslavije držati 620 000 vojnika svrstanih u više od 30 divizija, veći broj brigada, pukova, samostalnih bataljona i specijalnih jedinica. Počeo je žestok, krvav i surov rat, koji će trajati četiri godine i završiti trijumfalnom pobjedom NOP-a Jugoslavije.

Određivanje ciljeva i karaktera borbe - Stara Jugoslavija je propala u plamenu rata, tako reći bez ozbiljnijeg vojnog otpora. Okupacija je razbila Jugoslaviju kao državnu zajednicu i sam poredak u njoj. Jugoslavija je bila jedna od najslabijih točaka versajskog sistema. Voditi mase u borbu protiv najcrnje fašističke diktature bilo je moguće samo uz uvjet otvaranja jasne perspektive koja je značila negaciju te kreature od države kakva je bila stara monarhistička Jugoslavija, zemlja bezakonja i svakovrsnog bespravlja, eksploatacije i bijede.

Prvi i najvažniji zadatak bila je borba protiv okupatora kao glavnog neprijatelja i njihovih pomagača, domaćih izdajnika, na platformi stvaranja najšireg jedinstvenog fronta svih patriotskih snaga u zemlji. Ali revolucionarna suština borbe ispoljila se upravo u tome što se istovremeno postavilo i pitanje, iako ne u prvom planu, borbe protiv povratka starog stanja i sistema koji snosi, između ostalog, i odgovornost za katastrofalni ratni poraz zemlje i njeno dovođenje u najcrnje fašističko ropstvo. Izvršenju toga revolucionarnog cilja umnogome su pridonijeli i sami nosioci starog poretka, koji su se listom stavili u službu okupatora, postavši njegove sluge i trabanti.

Nitko ne bi mogao narodne mase pokrenuti u tešku, dugotrajnu i surovu borbu, punu velikih žrtava i odricanja, da se nije postavila jasna perspektiva stvaranja nove Jugoslavije na socijalističkim osnovama. Ostvarujući takvu revolucionarnu perspektivu, počeli su se od prvih dana borbe masivno stvarati na slobodnom teritoriju narodnooslobodilački odbori kao nova narodna vlast. Oni su se tamo gdje je bilo uvjeta stvarali i na okupiranom teritoriju.

Široke mase, rukovođene komunistima, postavile su i pitanje federativnog uređenja nove države i stvaranja bratske zajednice ravnopravnih naroda. Isto tako postavilo se i pitanje zbacivanja monarhije i kralja Petra, u čije su se ime stvarali četnički odredi koji su surađivali protiv

NOB-a na strani okupatora. Zbog međunarodnih odnosa i kompliciranosti međunarodnog položaja NOP-a Jugoslavije, ostavljeno je da 0 pitanju zbacivanja monarhije odluči sam narod poslije rata. Ali u toku rata to se pitanje nije nikad skidalo s dnevnog reda. To je bio cilj za koji se trebalo boriti.

Kroz široko organiziran nacionalno-oslobodilački rat i ostvareni jedinstveni front narodnih masa istovremeno je ostvarena i socijalistička revolucija. U procesu antifašističke borbe u prvom redu na slobodnom teritoriju vršena je eksproprijacija kapitalista i krupne buržoazije, ali isključivo kao suradnika okupatora i izdajnika naroda. Time je po jednoj unutrašnjoj logici borbe došlo do rušenja kapitalističkog sistema i stvaranja nove društvene strukture na socijalističkoj osnovi. Formuliranjem takvih ciljeva i određivanjem takvog karaktera i suštine borbe od strane CK KPJ i druga Tita, građanski rat u klasičnoj formi bio je izbjegnut, a revolucija je pobijedila relativno lakše i s manje gubitaka. Tamo gdje se takvog kursa, linije i taktike borbe nije dosljedno držalo, gdje je dolazilo do lijevog skretanja, tamo su ustanak i revolucija doživljavali teške udarce 1 krize, a gubici su bili mnogo veći.

Forme i organi borbe. Partizanski rat postao je glavni oblik općenarodnog ustanka - Stvaranje partizanskih odreda i njihovo postepeno pretvaranje u krupnije jedinice oslobodilačke vojske bile su prave forme koje su u toj situaciji jedine obezbjeđivale uspjeh. CK i drug Tito došli su brzo do ocjene i zaključka da diverzije i borbe u gradovima preko barikada, angažirajući, kao jedine nosioce takve borbe, industrijski proletarijat, ne mogu biti glavni oblik borbe. Diverzije i sabotaže mogu ostati kao pomoćna forma u većim gradovima i na neoslobođenim teritorijima radi političkog pridobijanja i angažiranja što većeg broja aktivista i simpatizera pokreta, širenja i jačanja JNOF-a i demoralizacije neprijatelja. Samo kroz formu partizanskog rata data je mogućnost mobilizacije širokih seljačkih masa i svih radnih ljudi u borbene odrede, mogućnost manevriranja protiv po broju, naoružanju i modernoj ratnoj tehnici daleko nadmoćnijeg neprijatelja. Na čelu tih odreda stajali su najsposobniji i oprobani partijski kadrovi kao vojni i politički rukovodioci koji su znali revolucionirati mase boraca i narod na teritoriju gdje su ti odredi stvarani i odakle su se otiskivali u borbe i vraćali.

Za stvaranje partizanskih odreda, njihovu organizaciju, ustrojstvo, snabdijevanje i taktiku izbjegavanja frontalnog načina borbe, za perspektive razvoja odreda u krupnije vojne jedinice, značajne su bile direktive Glavnog štaba Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije, koje su io. augusta 1941. objavljene u Biltenu Glavnog štaba.

Nije bilo jednostavno ocijeniti karakter i ciljeve revolucije, niti odrediti glavne forme borbe koje odgovaraju određenom trenutku vojno-političke situacije i mogućnosti naših vlastitih snaga i procjene mogućnosti neprijatelja. Svaka faza razvitka tražila je precizne ocjene i određivanje točnih

i realnih zadataka i forma kroz koje se mogu provesti. Svako preskakanje etapa i nesvrsishodno i megalomansko forsiranje, kao i zaostajanje, moglo je dovesti do teških kriza i potpunog poraza i neuspjeha revolucije.

Ideja o *stvaranju slobodnih teritorija* na kojima će se razvijati partizanske snage i odatle otiskivati u ratne pohode također je originalna zamisao, koja je pridonijela jačanju i učvršćenju partizanskih jedinica. Tu se vršila popuna boraca, liječili su se ranjenici, vršilo snabdijevanje, pravile baze, skloništa, stvarale radionice gdje se popravljalo oružje, pravile bombe, šila i popravljala odjeća itd. Tu, na slobodnom teritoriju, odvijao se široko razgranat, dobro organiziran politički rad u masama. Narod je u svim prilikama bio uz svoje partizane, što je imalo i te tako velik moralni učinak na borbeni elan partizanskih boraca. Ta povezanost naroda i vojske davala je onu snagu, čvrstinu i vjeru u pobjedu. Tu, na slobodnom partizanskom teritoriju, stvarala se nova država. Teritorij se mogao u slučaju potreba »pomjerati«, proširavati, odnosno u slučaju gubitka slobodnog teritorija uslijed najezdne jakih snaga neprijatelja stvarao se novi na drugom mjestu. Naravno, politički rad i djelovanje JNOF-a odvijao se i izvan slobodnog teritorija, što se naročito odnosilo na Sloveniju, gdje je OF kao ilegalna organizacija pod vodstvom KPS djelovao široko i najviše upravo na neoslobođenom teritoriju.

Relativno malo geografsko prostranstvo Jugoslavije, ograničeni ljudski i ekonomski potencijal u odnosu na fašističkog okupatora, djelovali su, šire gledajući, kao otežavajuća okolnost u borbi protiv do zuba naoružanog, jako pokretljivog i uz to jako okrutnog neprijatelja. S obzirom na to da je ustanak obuhvatio široke narodne mase, skoro svako selo, svaki zaselak, mnoge gradove i čitave teritorije na kojima su bili zaposjednuti prelazi, prijevoji i značajni klanci, sve je to predstavljalo i za okupatora nepremostive teškoće. Trebalo je syoje relativno velike snage razvlačiti na desetine hiljada mjesta, zatiim čuvati privredne objekte, komunikacije, vojne točke, mostove itd. Razvlačeći se na hiljade kilometara, okupator je morao svoje jedinice usitnjavati i na taj način gubiti svoju udarnu moć.

Zbog širine partizanskog rata duž čitavog jugoslavenskog teritorija, ustanak je žestoko iznenadio neprijatelja i onemogućio mu da u prvi mah djeluje koncentrično i skupno. Razvitak borbe i pokušaj okupatora da prikupljene jače snage koncentrično usmjerava kao kaznene ekspedicije na određene partizanske slobodne teritorije koji su mu se u datom momentu učinili najopasnijima uvjetovali su, s druge strane, da partizanski pokret također stvara krupne vojne jedinice, brigade, divizije i korpuse, radi pariranja neprijatelju. To je, sa svoje strane, pridonijelo bržem procesu stvaranja NOV-a, koji je uskoro bio u stanju da poduzme ofanzivne akcije širih razmjera, da zauzima utvrđene gradove i čitave teritorije koje je neprijatelj do tada držao ili kontrolirao.

Savjetovanje održano *z6.* IX 1941. u Stolicama kraj Krupnja (zapadna Srbija), kojem su prisustvovali predstavnici NOP-a iz cijele zemlje, bilo je

veoma značajno za sumiranje tromjesečnih iskustava borbe. Naročito su bila značajna iskustva u stvaranju i organiziranju slobodnih teritorija za stvaranje krupnih partizanskih jedinica. Odlučeno je da nacionalni i pokrajinski komiteti KP imenuju glavne štabove narodnooslobodilačkih partizanskih odreda, a da se dosadašnji Glavni štab za cijelu zemlju preimenuje u Vrhovni štab narodnooslobodilačkih i partizanskih odreda Jugoslavije. Također su usvojeni i vrlo značajni zaključci u vezi sa stvaranjem NOO kao nosilaca prave narodne vlasti.

Stvaranje Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta (JNOF) - kao općepolitičkog pokreta i saveza svih patriota, naprednih ljudi i antifašista koji su bili spremni da se bore ili podrže borbu za slobodu, imalo je veliko značenje za daljnji razvoj NOB-a. U JNOF-u su se okupljali ljudi, bez obzira za njihova ranija politička ubjeđenja, pripadnost pojedinim građanskim partijama, imovno stanje itd. To nije bila koalicija komunističke partije s drugim građanskim partijama, kakvu su stvarale komunističke partije u nekim drugim zemljama. Zbog svojih klasnih, uskih interesa i sebičnih ciljeva, građanske partije nisu kod nas bile spremne da se bore i da stupaju u savez sa KPJ. Gotovo sve te partije, na ovaj ili onaj način, stavile su se u službu okupatora ili pomagale napore da se omete NOB, oslanjajući se i špekulirajući s podrškom zapadnih saveznika jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi. Pojedini poznatiji pripadnici građanskih partija uključivali su se u JNOF, u borbu, kao pojedinci, patrioti, u svoje ime. Najširi JNOF ostvaren je u Sloveniji.

Stvaranje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ), čije je prvo zasjedanje održano u oslobođenom Bihaću z6. i Z7. novembra 194z, značilo je konstituiranje općejugoslavenskog političkog tijela koje je predstavljalo jedinstvo svih snaga uključenih u NOP sa zadatkom da dalje rukovodi borbom naroda Jugoslavije za konačno oslobođenje. Veliki partizanski teritorij predstavljao je partizansku državu koja je imala svoju vlast i vojsku.

Pojavom narodnooslobodilačkih odbora u svakom selu i većem naselju izrasli su novi organi vlasti. Njihovim povezivanjem kroz općinske, kotarske i kasnije okružne i oblasne NOO, zatim odbore koji su se stvarali u nacionalnim i pokrajinskim okvirima, zamijenjen je svrgnuti i razbijeni okupatorski i kvislinški aparat vlasti. Sve je to, sa svoje strane, najjasnije govorilo da meće biti povratka na staru vlast i stari poredak. Novu vlast više nitko nije mogao uništiti i narodu nametnuti nešto drugo od onoga što on želi.

Već 16. IX 1941. stvoren je Slovenski narodnooslobodilački odbor. Novembra 1941. stvoren je Glavni narodnooslobodilački odbor Srbije. Februara 194z. održana je skupština crnogorskih i bokeljskih rodoljuba, koja je izabrala Narodnooslobodilački odbor za Crnu Goru i Boku.

Stvarani su i drugi masovni organi NOP-a. U Bosanskom Petrovcu je 7. i 8. decembra 1942. održana Prva zemaljska konferencija *Antifašističkog*

, ta %ena *Jugoslavije* (AF2), koja je u svojim redovima okupila stotine hiljada žena širom Jugoslavije. Za predsjednicu AFZ-a Jugoslavije izabrana • seljanka, popularna Kata Pejnović, kojoj su ustaše ubile tri sina i muža, a ona je sa dvije kćeri otišla u partizane. Majka Kata, kako su je zvali lički partizani, razvija se u vrsnu i legendarnu ženu - revolucionara i rukovodioca.

Pod rukovodstvom CK SKOJ-a, z7. i 29. decembra 194z. održan je u Bihaću Prvi kongres antifašističke omladine Jugoslavije, na kojem je stvoren *Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije (USAOJ).* Većina boraca NOV-a i POJ-a bili su omladinci i omladinke (oko 75 %>), a stotine hiljada mladih bile su uključene u radne brigade koje su ubirale ljetinu i zbrinjavale ranjenike, radile na snabdijevanju vojske, učestvovale na rušenju cesta i željezničkih pruga, obavljale kurirske i obavještajne zadatke itd.

Na oslobođenom teritoriju izlazili su mnogi listovi, kao što su: »Borba«, »Vjesnik«, »Glas«, »Naprijed«, »Slovenski poročevalec«, »Ljudska pravica«, zatim stotine biltena i zidnih novina u jedinicama i pozadini. Na slobodan teritorij došli su mnogi pisci, glumci, slikari, kipari, muzičari, tako da je i po zamahu kulturno-prosvjetne djelatnosti u masama partizanski teritorij bio prava narodna država.

Uređenje nove države na federativnom principu bilo je glavna karika u rješavanju nacionalnog pitanja u našoj zemlji, koje bivša vlast nije htjela niti je zbog svoje klasne i psihološko-historijske ograničenosti mogla riješiti. Proklamiranje ravnopravnosti svih naroda Jugoslavije i zasnivanje državne zajednice na federativnim principima sve je više sužavalo političku osnovu okupatora i raskrinkavalo separatističku buržoaziju i hegemonističko-centralističke snage kao antinarodne elemente i poslušne sluge fašističkih okupatora i drugih mračnih reakcionarnih snaga. NOP je dobijao sve više na masovnosti i poletu.

Zahvaljujući pravilnoj ocjeni momenta dizanja ustanka, preciznom određivanju karaktera ustanka, formi i organa borbe te njihovom prirodnom, postepenom i adekvatnom razvoju koji je odgovarao svakoj etapi borbe, mogli su se već na prvom koraku ostvariti veliki uspjesi i ogromni rezultati. U toku 194z. godine partizanske snage su narasle na 150000 naoružanih boraca, okupljenih u 9 divizija, z korpusa, 38 partizanskih brigada, 36 partizanskih odreda i bezbroj manjih oružanih grupa. Oslobođeni teritorij iznosio je 48 000 km^2 (teritorij veći od Švicarske). Neprijatelj je bio prinuđen da prijeđe u defanzivu, a okupatorsko-kvislinška vlast zadržala se samo tamo gdje su bili jaki neprijateljski garnizoni i uz važnije komunikacije koje je neprijatelj štitio i kontrolirao. Okupator je bio prisiljen da povećava svoje snage, tako da je 194z. godine na teritoriju Jugoslavije bilo 8zo 000 vojnika okupatorskih i kvislinških snaga (39 divizija, iz brigada i 130 samostalnih bataljona).

Drugo zasjedanje AVNOJ-a

Neprijateljske snage se i 1943. godine nalaze u strategijskoj defanzivi, držeći samo veće gradove, važnije komunikacije, veće privredne objekte i rudnike. Politički i vojnički razbijene su četničke snage Draže Mihailovića. U vrijeme kapitulacije Italije razoružana je većina talijanskih divizija. Oslobođena je, izuzev nekoliko gradova, gotovo cijela Dalmacija, Primorje, Istra, Slovensko primorje, Dolenjska i Notranjska. Veličina slobodnog teritorija iznosila je preko *160* 000 km^2, tj. $^{2}/s$ Jugoslavije. Krajem godine NOV je brojao preko 300 000 boraca svrstanih u 9 korpusa, 27 divizija, 93 brigade i 108 partizanskih odreda. Neprijatelj je zbog kapitulacije Italije imao nešto manje snage nego prethodne godine, oko 630.000 vojnika, od čega su kvislinzi raspolagali sa 300 000 vojnika.

U drugoj polovini 1943. godine konstituirana su u svim jugoslavenskim zemljama antifašistička vijeća kao politička predstavnička tijela NOB-a i kao vrhovni organi nove vlasti. Zasjedanja antifašističkih vijeća provedena su u Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Makedoniji i Sandžaku.

U Srbiji je konstituiranje antifašističkog vijeća bilo izvršeno u jesen 1944. godine.

U takvoj situaciji došlo je 29. novembra 1943. do historijskog II zasjedanja AVNOJ-a, kada su donijete važne odluke za daljnji razvitak revolucije i stvaranje nove Jugoslavije. Odlučeno je:

- da se kralju zabrani povratak u zemlju do svršetka rata, kada će narod plebiscitarno odlučiti o obliku vladavine i državnom uređenju;
- da se država izgradi na federativnom principu koji će obezbijediti da svi narodi budu ravnopravni;
- proglašeno je priključenje Slovenskog primorja, Beneške Slovenije, Istre i jadranskih otoka Jugoslaviji;
- anulirani su i podvrgnuti reviziji svi ugovori jugoslavenske kraljevske izbjegličke vlade;
- odaje se priznanje NOV-u Jugoslavije i dodjeljuje se naziv maršala Josipu Brozu Titu, vrhovnom komandantu NOV-a i POJ-a i generalnom sekretaru KPJ.

Odluke II zasjedanja AVNOJ-a predstavljaju revolucionarni, državno-ustavni pravni akt kojim se uspostavlja nova država. Položeni su temelji daljnjeg socijalističkog razvitka i samoopredjeljenja naroda. Riješeno je nacionalno pitanje kao važna karika zajedničkog života naših naroda.

Odluke II zasjedanja AVNOJ-a zatekle su i iznenadile veliku trojicu savezničkih vođa: Churchilla, Roosevelta i Staljina. Oni su se već tada, na zasjedanju u Teheranu 28. XI-i. XII 1943, dogovarali o poslijeratnom uređenju svijeta i zacrtavali liniju svojih interesa (podjela interesnih sfera doći će kasnije na jaltskoj konferenciji potpuno do izražaja). U Teheranu je NOV priznat kao saveznička vojska. Zapadne sile su već tada došle do zaključka da treba nastojati da dođe do sporazuma između izbje-

gličke jugoslavenske vlade u Londonu i Nacionalnog komiteta narodnog oslobođenja Jugoslavije, nadajući se da će se takvim potezom moći povratiti monarhija. Ukoliko se u toj zamisli ne bi uspjelo, trebalo je bar kompromisima spasiti koliko-toliko svoj utjecaj.

Čim se Churchill vratio iz Teherana, odmah je pozvao kralja Petra i predsjednika izbjegličke vlade Purića i tražio da otpuste svog ministra Dražu Mihailovića jer surađuje s Nijemcima. Churchillovi potezi bili su sračunati na spašavanje buržoaskog poretka u Jugoslaviji, što se nije moglo postići s kompromitiranim četnicima Draže Mihailovića i njihovim ortodoksnim pomagačima u izbjegličkoj vladi u Londonu. Churchill je bio prinuđen da februara 1944. izjavi pred svojim parlamentom da je NOV, pod vodstvom komunista, jedini borac protiv okupatora.

U izbjegličkoj vladi dolazi do raslojavanja i ispadanja onih koji su davali podršku Draži Mihailoviću. Najzad, došlo je do promjene, te je predsjednik vlade postao Ivan Subašić, bivši ban Banovine Hrvatske. Na Visu je 16. juna 1944. došlo do sporazuma između Subašića i Tita u osnovnim točkama: da se priznaje novo stanje u zemlji, da saveznici povećaju pomoć Narodnooslobodilačkoj vojsci i da će se pitanje kralja i oblika vladavine riješiti poslijeratnim glasanjem naroda za Ustavotvornu skupštinu. Subašić je obrazovao izbjegličku vladu u Londonu od ličnosti koje se nisu kompromitirale protiv NOB-a. Kralj Petar je 29. augusta 1944. formalno oduzeo komandu Draži Mihailoviću i priznao maršala Tita za »vođu jugoslavenskih snaga otpora«.

Ovakav razvoj događaja doveo je do raslojavanja među emigrantskim krugovima, kao i među kolaboracionistima u zemlji. Došlo je do osipanja četnika i domobrana. Ali reakcionarne grupe srpske, hrvatske i slovenske buržoazije u inozemstvu izjasnile su se protiv sporazuma, a za spas monarhije. Neki emigranti iz rukovodstva HSS-a također su se izjasnili za solidarnost s Dražom Mihailovićem. Dio slovenske emigracije izjasnio se kroz organizaciju »Slovenska zveza« protiv sporazuma, kao i dio srpske emigracije okupljene oko tzv. »Srpske lige«.

Ali saveznici su inzistirali na zajedničkoj vladi, te je na pregovorima koji su vođeni u Beogradu 1. novembra 1944. došlo do stvaranja jedinstvene vlade koja će odgovarati za svoj rad AVNOJ-u. Saveznici su tražili da se AVNOJ proširi članovima jugoslavenskog parlamenta iz 1938. godine koji se nisu kompromitirali suradnjom s okupatorom i da se pretvori u Privremenu narodnu skupštinu. Pritisak saveznika da u zemlju dođe kralj odbio je Nacionalni komitet narodnog oslobođenja Jugoslavije i pristao samo da se imenuje namjesništvo. Tako je kralj Petar, poslije izvjesnog kolebanja i natezanja, pristao da imenuje namjesnike. On je tom odlukom u stvari abdicirao. Tako je stvaranjem jedinstvene vlade došlo i do međunarodnog priznanja nove Jugoslavije.

Put do međunarodnog priznanja, uslijed pritiska izvana na osnovi podjele interesnih sfera među saveznicima, bio je vrlo težak. Taj put je uspješno prebrođen, u prvom redu zbog velike snage, jedinstva i sposob-

nosti rukovodstva NOP-a da parira svim zakulisnim manevrima. Tada, kada je došlo do spomenutog sporazuma i stvaranja jedinstvene vlade, NOV je imao 500 000 vojnika svrstanih u 14 korpusa i 59 divizija i velik broj manjih samostalnih jedinica.

U proljeće 1945. dolazi do formiranja federalnih vlada u svim našim republikama. Time je već u toku rata bilo ostvareno federativno uređenje zemlje. Ustavotvorna skupština je 29. novembra 1945. i formalno definitivno svrgla monarhiju i, izražavajući volju svih naroda Jugoslavije, proglasila republiku - FNRJ.

Borba protiv unutrašnje kontrarevolucije

Poznati unutrašnji neprijatelji naših naroda, kvislinzi Pavelić, Nedić, Rupnik, Sekula Drljević, Kulenović i Mešić, Štefanov, Đuzelov, Satorov i drugi vrlo su brzo raskrinkani u masama kao vjerne sluge okupatora i kao otvoreni fašisti.

Međutim, mnogo opasniji neprijatelji od ovih otvorenih fašista bile su kontrarevolucionarne snage, koje su se u početku vješto prikrivale iza jugoslavenske izbjegličke kraljevske vlade u Londonu, a ova je uživala zvaničnu podršku svih država antihitlerovske koalicije kao vlada zemlje koju je fašizam okupirao. Uživajući podršku i najreakcionarnijih krugova Zapada, izbjeglička vlada je na riječima podržavala borbu protiv okupatora, a u praksi je propovijedala politiku čekanja, što je išlo u korist fašističkog okupatora i štetilo borbi svih ujedinjenih savezničkih naroda protiv nacizma.

Pošto je ustanak, usprkos njihovom kočenju, počeo i dalje se razvijao, jugoslavenska izbjeglička vlada je preko svojih eksponenata u zemlji organizirala četničke jedinice i gurnula ih u borbu protiv NOP-a i partizanskih jedinica. Četnike je u zemlji predvodio pukovnik bivše vojske Draža Mihailović, koji je za svoj uspješan izdajnički rad bio unaprijeđen u čin generala i imenovan ministrom vojske, mornarice i zrakoplovstva u izbjegličkoj vladi u Londonu. Četnici Draže Mihailovića aktivno su i otvoreno surađivali s fašističkim okupatorom i zajednički se ogorčeno borili protiv NOV-a. Okupator ih je snabdijevao oružjem i opremom. Osnovni cilj tih kontrarevolucionarnih snaga bio je povratak stare monarhističke Jugoslavije. Za ostvarivanje toga cilja nisu se birala sredstva. U borbi protiv NOP-a četnici i drugi unutrašnji neprijatelji bili su spremni da surađuju i s crnim đavlom.

Glavni nosioci povratka stare kapitalističke, monarhističke Jugoslavije, prema tome i glavni unutrašnji protivnici NOB-a u prvoj fazi rata, bili su četnički pokret Draže Mihailovića i reakcionarni dio vodstva HSS-a s Vlatkom Mačekom, koji je također bio za povratak starog poretka.

Politika i taktika i jednih i drugih protivnika bila je da se NOB i jedinstveni oslobodilački patriotski front, pod vodstvom KP, usmjeri na teren građanskog rata i borbe za vlast. Na taj su način htjeli mobilizirati sve reakcionarne snage u zemlji i izvan nje za »sveti« rat protiv komunizma i tako suziti bazu NOP-a, razbiti ga iznutra i uništiti. Da bi sačuvali svoje klasne pozicije, nisu prezali ni od otvorene suradnje s okupatorom. Naprotiv, trebalo ga je, po njihovoj logici, iskoristiti, a u posljednjim danima rata i agonije fašizma lako će se okrenuti ploča i izvršiti simboličan napad na okupatora kada se bude povlačio i na taj način steći legitimaciju za pregovore s pobjedničkim silama o preuzimanju vlasti i ponovno zadobijanje ranijih pozicija.

četnički vođa, bivši pukovnik jugoslavenske vojske Draža Mihailović, došao je poslije aprilske kapitulacije sa 26 oficira na Ravnu goru (iznad Valjeva), gdje se skrivao do ustanka. Svoje četnike organizirao je poslije ustanka u valjevskom, šabačkom i užičkom okrugu, i to u ime izbjegličke jugoslavenske vlade i kralja. Počeo je odvraćati narod od borbe, da nije vrijeme za ustanak, da borbu treba organizirati tek onda kada njemačka armija bude poražena na glavnim frontovima itd.

Ne mogavši odmah odvući ljude iz borbe, Draža je pristao da u početku surađuje s NOP-om. Bilo je nekoliko pokušaja vrhovnog komandanta druga Tita do dođe do čvršćeg sporazuma Između partizana i četnika na platformi okupljanja svih patriotskih snaga u borbi protiv fašizma. Mihailović je u početku vješto taktizirao, izjavljujući da je za suradnju, da bi najzad u toku prve velike neprijateljske ofanzive na slobodni teritorij Srbije, koristeći se nastupanjem i terorom okupatora, izvršio izdaju. Na četvrtom kilometru od Užica četnici su 1. i 2. novembra 1941. napali partizanske snage koje su branile svoju »Užičku republiku« od nasrtaja Nijemaca. Kada su partizani pritjerali četnike u tjesnac, došlo je do ponovnog sporazuma o suradnji, jer je rukovodstvo NOP-a htjelo po svaku cijenu da izbjegne međusobna razračunavanja i željelo da ostvari jedinstvo borbenih snaga. Privremeni sporazum ponovno je pogažen, i krajem novembra 1941. četnici napadaju partizanske položaje kod Ivanjice, Užičke Požege, Kosjerića i čačka. Kod Gornjeg Milanovca obmanom su uspjeli da zarobe 7. četu 1. šumadijskog partizanskog odreda, četnički izdajnici su tada 200 partizana te čete, s još 150 ranije zarobljenih partizana, predali u selu Slovcu Nijemcima, koji su ih u Valjevu sve postrijeljali.

Jugoslavenska izbjeglička vlada vješto je prikrivala suradnju četnika Draže Mihailovića s okupatorom. U obmanjivanju svjetske javnosti ona je išla još dalje, te je beskrupulozno prisvajala i pripisivala četnicima sve partizanske uspjehe u borbi. U to vrijeme partizanske snage Jugoslavije vezivale su uza se više neprijateljskih snaga nego cijela engleska armija u Evropi. Takav rad londonske izbjegličke vlade predstavljao je jednu od najvećih zavjera protiv naroda Jugoslavije i njihove borbe za nacionalnu nezavisnost. To je i prouzrokovalo da se NOP morao dugo boriti za svoje

međunarodno priznanje. Jugoslavenska kraljevska vlada u Londonu koristila se gostoprimstvom savezničke zemlje koja je ratovala protiv nacizma i licemjerno se izjašnjavala na riječima i u propagandi protiv okupatora, a u zemlji je organizirala četničku vojsku koja se borila protiv oslobodilačkih snaga. Koristeći se položajem ratujuće strane, kraljevska je vlada dobijala od saveznika pomoć u oružju koje je doturala četnicima. Tako je nastala, u svakom slučaju, vrlo čudna situacija da četnike naoružavaju obje strane - i okupatori, i saveznici - koji između sebe vode jedan od najkrvavijih ratova u historiji.

Tako se pod okriljem okupatora formiraju četničke jedinice, najprije u Srbiji, Crnoj Gori i istočnoj Bosni, a nešto kasnije u pojedinim krajevima Hercegovine, Bosne, sjeverne Dalmacije, južne Like, koje svuda pokušavaju da zabiju nož u leđa ustaničkim snagama i iznutra ih razbiju. Iako u neznatnom broju, bili su po nalogu slovenskih ministara u izbjegličkoj vladi čak i u Sloveniji organizirani četnici pod imenom »Plava garda«.

Postigavši ipak samo djelomično slabljenje ustaničkih redova, četnici su se ubrzo otkrili i kompromitirali u masama kao suradnici i mrske sluge fašističkih okupatora. S fašističkim porobljivačima naše zemlje, s ustašama i ostalim kvislinzima, učestvovali su u borbama protiv NOV-a, u kaznenim ekspedicijama na slobodni teritorij, u odmazdama i zločinima nad nedužnim stanovništvom. Samo da spomenemo primjer kako su u V neprijateljskoj ofanzivi na Sutjesci i Zelen-gori kao gladni lešinari i hijene četnici pročešljavali teren poslije prolaska njemačkih jedinica, pronalazili i ubijali ranjene partizane, borce koji su vodili natčovječansku borbu protiv mnogo nadmoćnijih njemačkih hordi, vjekovnog neprijatelja naših naroda. Te borce, ranjenike, bolesnike, rekonvalescente od tifusa, iznemogle i iscrpljene, mučili su, ubijali i klali praveći krvave bakanalije. Sličnih primjera ima dosta.

Uskoro su četnici bili toliko politički raskrinkani i vojnički tako potučeni da su poslije kapitulacije Italije bili skinuti s jugoslavenske ratne pozornice kao beznačajna vojna snaga s kojom više ozbiljno nije računao ni okupator.

Pored četnika, reakcionarni dio vodstva HSS-a s Vlatkom Mačekom na čelu predstavljao je sve do kraja rata također kontrarevolucionarnu snagu i političkog protivnika NOP-a. Haesesovski reakcionari nisu birali sredstva u podmetanju klipova u točkove revolucije, čineći sve da pasiviziraju hrvatske mase i spriječe njihovo uključivanje u NOP. Vodstvo HSS-a predstavljalo je važan politički centar okupljanja svih konzervativnih, antinarodnih i antikomunističkih snaga u borbi proti NOP-a koje su težile da zemlji nametnu građanski rat i spriječe formiranje Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta, da ga razbiju ili bar što više oslabe. JNOF im je smetao, jer je značio negaciju građanskih partija i lažnog buržoaskog parlamentarizma, iza kojeg se krilo pljačkaško lice dinastije i korupcionaške buržoazije svih jugoslavenskih nacija.

U toj borbi protiv NOP-a politikantsko vodstvo HSS-a surađivalo je s Pavelićevim režimom, čineći mu velike političke usluge, a jedan dio funkcionera HSS-a učestvuje u ustaškoj vladi. Drugi dio učestvovao je u izbjegličkoj jugoslavenskoj kraljevskoj vladi u Londonu, čiji je vojni ministar bio četnički vođa Draža Mihailović. I najzad, Mačekovi kombinatori i špekulanti pokušavaju da se povežu s reakcionarnim antikomunističkim snagama na Zapadu i s Vatikanom da bi spasili NDH njenim ulaskom u nekakvu Podunavsku konfederaciju, koja bi bila pod kontrolom i utjecajem Zapada. Stvarajući takvu tampon-državu, bez Pavelića i kompromitiranih ustaša, Maček, koji bi postao njen šef, zatražio bi pristanak Zapada i ulazak savezničkih trupa. Na taj način željelo se, u posljednjem trenutku, spriječiti ulazak jugoslavenske oslobodilačke armije u Zagreb i dalje na zapad u Sloveniju. Sva ta prljava rabota spriječena je zahvaljujući ogromnoj snazi NOV-a, jedinstvu JNOF-a i već tada velikom ugledu NOB-a Jugoslavije u cijelom svijetu.

Sve te protivničke snage bivšeg građanskog društva pokušale su sve da bi uništile NOP, razbile ga iznutra i narodima Jugoslavije naturile stari sistem i monarhiju. Svi ti protivnici NOB-a bili su u očima naroda razotkriveni, neki ranije a neki kasnije, kao izdajnici i suradnici okupatora. Zahvaljujući jedinstvu, političkoj svijesti, hrabrosti i borbenosti širokih narodnih slojeva, oličenih u NOP-u, sve te kontrarevolucionarne snage bile su potučene i tako izgubile svoje političke, materijalne i klasne pozicije. Tako se desilo da je kroz nacionalno-os'lobodilačku borbu bila uništena unutrašnja buržoaska kontrarevolucija i na taj način raskrčen put za ostvarenje revolucionarnih socijalističkih ciljeva. Socijalizam, kao društveni poredak, bio je duboka težnja radničke klase, širokih narodnih slojeva, san i cilj najprogresivnijih i najboljih umova naše zemlje.

Ističući bitne opće karakteristike i najvažnije momente i suštinu borbe u zemlji, nismo spomenuli sve one važne pojedinačne događaje kroz koje su se ti opći ciljevi i zadaci provodili, kroz koje se stalno ispoljavalo jedinstvo misli i akcije NOP-a. Sve to, naravno, spada više u domenu historije. Bilo je teških borbi i okršaja, teškoća, uspona i padova u raznim krajevima zemlje, velikih pobjeda i podviga, kriza i nesnalaženja, originalnih situacija koje je trebalo rješavati na licu mjesta. Zato je trebalo imati kadrove i rukovodstvo koje raspolože velikim revolucionarnim iskustvom, smjelošću, znanjem, sposobnošću da se kritički odnosi i izvlači pouke, koje raspolaže intuicijom i smislom za otkrivanje one unutrašnje logike borbe i događaja bez čega se često ne bi mogla na vrijeme naći najbolja rješenja. Bez svega toga ne bi bilo uspjeha u borbi. Borilo se, učilo i ginulo. Revolucionarna borba je vrlo teška, odgovorna i surova 'škola. Ona ne trpi krupne greške, kolebanje, odlaganje i nekritički odnos prema svome radu i rukovođenju. Sve se to odmah na licu mjesta sveti i skupo plaća porazima i žrtvama.

O ustanku u Srbiji, Crnoj Gori, Makedoniji, Hrvatskoj, Sloveniji, Bosni i Hercegovini uči se u svim školama. Stotine i stotine knjiga je

o tome napisano i još će se napisati. Mnogo se zna o prvoj pušci u Beloj Crkvi, o trinaestojulskom ustanku u Crnoj Gori, o savjetovanju u Stolicama, o stvaranju I proleterske brigade, o igmanskom maršu i promrzlim proleterima na temperaturi od 3z⁰ ispod nule, o Fočanskim propisima, o bici za istočnu Bosnu i Hercegovinu, o povlačenju iz Srbije, o stvaranju PO u Makedoniji, o ustanku u »Ljubljanskoj provinciji«, o epopeji Kozare, o velikom pohodu udarne grupe brigada s Vrhovnim štabom u Bosansku krajinu, o stvaranju NOV-a Jugoslavije, o stvaranju AVNOJ-a, o bici za ranjenike u dolini Neretve, o epopeji Sutjeske i petoj neprijateljskoj ofanzivi, o historijskom Drugom zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu, o razoružanju talijanske okupacione vojske u vrijeme kapitulacije Italije, o desantu na Drvar, o prodoru devet divizija NOV-a u Srbiju, 0 susretu sa sovjetskom armijom i oslobođenju Beograda, oslobođenju Makedonije i Srbije, Bosne i Hercegovine, Dalmacije, Like, Primorja 1 Trsta, o proboju srijemskog fronta i borbama na Dravi, o posljednjim operacijama za oslobođenje zemlje. Ovdje u knjizi upravo će biti najviše govora o posljednjih sedam dana rata poslije kapitulacije hitlerovske Njemačke, kada smo u Sloveniji, u rajonu Celje-Dravograd-Pliberk zarobili preostalu njemačku balkansku grupaciju, gotovo cjelokupnu Pavelićevu vojsku s njenim generalštabom i preostalu grupaciju crnogorsko-hercegovačkih četnika.

Nezavisna Država Hrvatska - jedna od najslabijih točaka okupatorsko-kvislinškog sistema

NOB u Hrvatskoj odvijao se po općim zakonitostima borbe, kao i u ostalim dijelovima Jugoslavije, sa svim onim nužnim i neminovnim specifičnostima koje, radi lakšeg razumijevanja glavne teme ove knjige, treba iznijeti u najopćenitijim potezima. Na taj način bolje će se razumjeti kontinuitet borbe, sve do onog posljednjeg udara koji je doveo do katastrofalnog poraza i zarobljavanja Pavelićeve vojske i ustaškog aparata koji se s njom povlačio. Taj epilog, odigran na jugoslavensko-austrijskom graničnom pojasu, ustaški emigranti nazivaju »blajburškom tragedijom«, »pokoljem hrvatske mladosti«, tražeći godinama krivca za takav konačan ishod. Oni se optužuju između sebe i glože, bacajući odgovornost za poraz čas na svog Poglavnika, čas na njegove doglavnike i savjetnike i ustaško vojno rukovodstvo. Razne grupe i grupice love u mutnome i na tim obračunima sakupljaju poene, svaljujući krivicu na konkurentske grupe, boreći se za politički prestiž, tražeći najpogodniju platformu za borbu protiv naše zemlje.

Stvaranjem NDH, pojavile su se u početku kod jednog zaostalijeg dijela hrvatskih masa iluzije da se postiglo nacionalno oslobođenje, iako je to »oslobođenje« bilo donijeto na bajonetima fašističkih okupatora. Stvaranju takve iluzije i određenog raspoloženja pogodovao je razvoj

situacije: Hitlerova munjevita, »blickrig« osvajanja gotovo cijele Evrope i katastrofalan poraz stare Jugoslavije. Propagandna galama ustaša, frankovaca, klerofašista i nacionalista svih boja bila je u početku stvaranja NDH zaista ogromna. Ustaška propaganda obilno se koristila teškim stanjem u staroj Jugoslaviji, koja je bila tamnica naroda i u kojoj je vladala surova eksploatacija masa i centralizam, zasnovan na teroru i bespravlju. Stara Jugoslavija je pala kao kula od karata, a brzo nacističko osvajanje većine evropskih država unijelo je među mnoge ljude konfuziju i zbunjenost. Jedan dio malograđanskih elemenata kameleonski se prilagođava novoj situaciji, težeći da zauzme što povoljnija činovnička i druga mjesta u »novom evropskom poretku« koji se stvarao u NDH.

Pakt o nenapadanju između Njemačke i SSSR-a vjerovatno je davao Hitleru određenu sigurnost i zaštitu na Istoku, što je pogodovalo nacistima da možda brže okupiraju gotovo cijelu Evropu. Ali sam napad na SSSR i naglo prodiranje u sovjetski teritorij dovelo je u NDH do ultranacionalističkog delirija i divljanja najekstremnijih nacionalista i ustaša, u prvom redu ustaških emigranata, zatim raznih šovinista i deklasiranih elemenata. Sva ta histerija bila je potpomognuta vjerskom i rasnom mržnjom, koju je raspirivao najreakcionarniji dio katoličkog klera. Sve je to dovelo do čudovišnih zločina, terora i masovnog uništavanja srpskog naroda, Zidova, komunista i hrvatskih antifašista i rodoljuba.

Poslije svega nekoliko mjeseci Pavelićeve vladavine i dizanja ustanka u pojedinim oblastima Hrvatske, KPH je uspjela Pavelićevu vlast i državu raskrinkati kao sramnu izdaju osnovnih nacionalnih interesa hrvatskog naroda i vladavinu zločina i bezakonja. Prodaja Dalmacije, Primorja i jadranskih otoka fašističkoj Italiji, Međimurja Horthyjevoj Mađarskoj (koja je anektirala Prekomurje, Bačku i Baranju), zatim surovi i masovni zločini kompromitirali su ustaški pokret za relativno kratko vrijeme. Ustaše su za svega nekoliko mjeseci poslije ustanka politički toliko izgubile da su gotovo prestale biti glavni protivnik i smetnja razvoju oružanog ustanka. U ustaničkim krajevima, nakon nekoliko dana, ustaška je vlast bila gotovo likvidirana i svedena na veće gradove, u kojima su se nalazile okupatorske snage.

Pokušaj okupatora da ustašku vlast i vojsku osamostali i da ona postane faktor koji će samostalno djelovati i na taj način osloboditi snage okupatora za druge frontove brzo je propao. Ustaška vlast i vojska održavale su se, odmah poslije ustanka, samo uz direktnu asistenciju okupatora, izgubivši u najvećem broju slučajeva sposobnost da se samostalno tuku s većim jedinicama NOV-a. Ta se vlast održavala samo toliko koliko je to bilo u interesu okupatora da drži i koristi hrvatsko, odnosno jugoslavensko i balkansko područje.

Poslije ustanka, autoritet ustaške vlasti naglo je opao i u krajevima gdje ustanak nije još niti počeo. Nastala je pometnja i otrežnjavanje. Budući da Pavelićeve ustaše nisu u toku augusta i septembra 1941.

uspjele ugušiti ustanak, donosi se već u septembru 1941. odluka da talijanska vojska preuzme svu vojnu i civilnu vlast u II zoni i vojnu vlast u III zoni (najveći dio teritorija NDH južno od Save, sve do mora). To je, u stvari, bila njemačko-talijanska demarkaciona linija: Samobor-Petrinja-Glina-Bosanski Novi-Mrkonjić Grad-Donji Vakuf-Sarajevo. Tako je ustaško-domobranska vojska postala u najvećoj mjeri samo i isključivo pomoćna vojska za okupatora, bez čije direktne i stalne pomoći ne bi mogla već nakon prvih tjedana ustanka uopće opstati.

Tako su glavni politički protivnici NOB-a, glavna smetnja za daljnji razvoj borbe za gotovo cijelo vrijeme rata u Hrvatskoj, bili:

- u prvoj fazi NOR-a četničke snage kao vojska izbjegličke kraljevske jugoslavenske vlade u Londonu i
- reakcionarno rukovodstvo HSS-a.

Na određeni način oba ova faktora bila su eksponenti jugoslavenske izbjegličke vlade i reakcionarnih snaga na Zapadu, bez obzira na to što ni jednima ni drugima nije nimalo smetalo da u borbi protiv NOP-a surađuju i s okupatorom i s ustašama.

Rukovodstvo HSS-a sa svojim vođom Vlatkom Mačekom koristilo je velike radićevske tradicije i utjecaj, u prvom redu na seljačke mase. To rukovodstvo od prvog dana odnosilo se negativno prema NOP-u. Jedan dio lidera stranke otišao je s jugoslavenskom izbjegličkom kraljevskom vladom (Subašić, Krnjević, Sutelj), učestvuje u toj vladi i s ostalima aktivno radi na razbijanju NOB-a, na stvaranju četničke vojske u zemlji. Grupa Maček, Košutić, Pernar, Tomašić i dr. formalno je ostala po strani u pogledu učešća u ustaškoj vlasti, ali je vrlo aktivno radila protiv NOP-a, propovijedala čekanje, da nije vrijeme za borbu, da treba sačekati rješavanje ratnog ishoda na glavnim frontovima itd. Haesesovsko rukovodstvo u zemlji radilo je na tome da se okupe sve antikomunističke snage protiv NOP-a, čineći sve da hrvatske mase drže što dalje od partizana, čekajući pogodan moment čim se rat završi da se ponovno dočepaju vlasti. U svojoj mržnji prema NOP-u bili su spremni na svaku akciju i Spekulativne kombinacije. Treći dio, nešto manje istaknuti funkcioneri HSS-a, prišao je ustašama i učestvovao u Pavelićevoj vladi (Tortić, Hefer, Berković i dr.).

Takva politika zvaničnog rukovodstva HSS-a koristila je okupatoru i ustašama, jer je išla na pasivizaciju hrvatskih masa. Zahvaljujući takvom stavu i poslitici, Pavelić je dugo uspijevao da dobar dio hrvatskih seljačkih masa mobilizira u domobranstvo i gurne u borbu protiv NOV-a, bez obzira na poznati slab borbeni moral najvećeg broja domobranskih jedinica. Zbog takve politike rukovodstva HSS-a, u sjeverozapadnim krajevima Hrvatske NOP se sporije razvijao i njegovo širenje išlo je usporedno s raskrinkavanjem izdajničke politike Mačeka i grupe oko njega.

Kotarski i općinski haesesovski funkcioneri i stranačke organizacije ponašali su se različito. Tamo gdje je utjecaj KP bio u masama veći, gdje

su partijske organizacije bile jače i bolje organizirane, uglavnom su i osnovne organizacije HSS-a bile pod njenim utjecajem. Takve HSS-organizacije nisu surađivale s ustašama i uglavnom su se, prije ili kasnije, opredjeljivale za NOP. Tamo gdje su ranije frankovci i kasnije ustaše imali jači utjecaj, lokalni prvaci i organizacije HSS-a i Seljačka zaštita učestvuju u ustaškoj vlasti i vojsci ili ih aktivno pomažu.

Razvitkom NOB-a proces raspadanja organizacije HSS-a na terenu postajao je sve očigledniji. Velik broj njenih ranijih pristaša, običnih članova stranke, seljaka, već se 194z, a naročito 1943. i kasnije, opredjeljuje za politiku NOP-a. Mnogi od njih učestvuju i u oružanoj borbi. Razvijaju se raznovrsni oblici otpora okupatoru i ustaškoj vlasti, kao što su: izbjegavanje plaćanja poreza, neizvršavanje obaveza rekvizicije, bježanje od vojne obaveze, napuštanje domobranstva i predaja oružja partizanima, sabotaža ustaške akcije za slanje na rad u Njemačku itd. Sve je to postepeno odvodilo mase od politike čekanja i pasivnosti rukovodilaca HSS-a i njihovih zakulisnih, poluotvorenih i otvorenih istupanja protiv NOP-a. S druge strane, zbog represalija i terora okupatora, ustaša i četnika, hrvatske se mase sve više opredjeljuju za oružanu oslobodilačku borbu i novu Jugoslaviju.

četnički pokret razvijao se u Hrvatskoj uglavnom na bazi diferenciranja unutar ustaničkih redova, potpomognut od izbjegličke vlade s jedne i okupatora s druge strane. Na teritoriju južno od Save, sve do Jadranskog mora, buknuo je sveopći ustanak narodnih masa: u Lici, Kordunu, Baniji, Gorskom kotaru, sjevernoj Dalmaciji, a zatim nešto kasnije i postepeno u Hrvatskom primorju, ostalom dijelu Dalmacije i drugim krajevima. Masovni ustanak izbio je i u Bosni i Hercegovini.

Srpske mase u Hrvatskoj i BiH, pod rukovodstvom Partije, već su jula i augusta 1941. ušle u borbu, učestvujući u općem ustanku koji je kao plima i požar obuhvatio praktički svako selo, zaselak i kutak gdje su ljudi postojali. Uslijed strahovitog ustaškog terora i prijetnje potpunim uništenjem podigla se »kuka i motika«, zahvativši široke narodne slojeve, od djeteta do starca. Takva širina i snaga ustanka, koji su predvodili komunisti, iznenadila je i uplašila neprijatelja.

Ustanak naroda Jugoslavije služio je kao svijetao primjer za ostale narode Balkana i porobljene Evrope. Zato ga je trebalo odmah u krvi ugušiti. Budući da u prvim mjesecima borbe to nije uspjelo vojnom akcijom, moralo se učiniti nešto na njegovom razbijanju iznutra. Takav plan okupatora podudarao se s interesima jugoslavenske izbjegličke vlade i najreakcionarnijih antikomunističkih krugova Zapada. U svojim namjerama oni su se dopunjavali i koristili jedni druge, bez obzira na to što su se nalazili na različitim ratnim stranama i ne pitajući kome je ideja o razbijanju ustanka prvom pala na pamet. Svaki je u toj akciji sa svoje strane tražio i gledao svoje interese.

Velikosrpski hegemonistički elementi u Hrvatskoj, koji su željeli povratak monarhije i starog sistema, učestvovali su u početku ustanka

zajedno s narodom protiv ustaških pokolja, jer su i sami bili stavljeni pod udar ustaškog terora. Likvidacijom ustaške vlasti na velikim prostorima ubrzo poslije toga, protagonisti stare politike organizirali su u pojedinim mjestima svoje četničke oružane jedinice. Da bi pasivizirali mase, četničke vođe su proglasile da su porazom ustaša i likvidacijom njihove vlasti ciljevi ustanka ispunjeni. Tu izdajničku rabotu na pokušaju unutrašnjeg razbijanja ustanka naročito je pomagao talijanski okupator, koji je osjetio mogućnost nanošenja udarca NOP-u preko četnika, vješto se prikrivajući kao tobožnji zaštitnik Srba od ustaških pokolja.

Nacionalistička grupa oko bivšega senatora Nike Novakovića Longa, služeći se demagoškim parolama da su i oni protiv okupatora, da je sporazum samo varka itd., sklopila je n. augusta 1941. u Otriću (na tromeđi Bosne, Like i Dalmacije) sporazum s Talijanima o međusobnom nenapadanju. Četnici su se odmah obavezali da neće pružati otpor okupatoru. Zahvaljujući budnosti Partije i intervenciji CK KPH, Otrićki sporazum je raskrinkan kao izdajnički akt četnika i zavjera okupatora protiv NOB-a. Zbog svega toga sam Otrićki sporazum nije imao ozbiljnije negativne posljedice na daljnji razvitak borbe.

Četnički pokret je u početku vješto koristio velike i grozne zločine ustaša nad srpskim narodom. Bacajući odgovornost za ustaške pokolje na cio hrvatski narod, četnici su širili slijepu nacionalističku mržnju propovijedajući osvetu i ističući mogućnost zaštite života i imovine koju im, tobože, nudi talijanski okupator. Samo gdje je partijska organizacija bila slabija i po broju i utjecaju, gdje je pravila i određene greške, osobito na liniji lijevog skretanja i sektašenja i neshvaćanja linije stvaranja širokog patriotskog fronta, četnici su uspjeli da privremeno pokolebaju jedan dio zaostalijih ustaničkih seljačkih srpskih masa i, organizirajući svoje oružane jedinice, da izazovu u pojedinim krajevima privremenu krizu ustanka. Četnici su se vješto koristili i našim neiskustvom i početničkim greškama, koje su se u pojedinim ustaničkim mjestima u tim prvim danima ispoljile.

U krajevima gdje su srpske mase pretežno masovno učestvovale u ustanku, četnička je izdaja u početku predstavljala veliku opasnost za NOB. Poučen prvim iskustvima i zahvaljujući principijelnoj politici KPH, NOP je u Hrvatskoj spriječio širenje četničke izdaje, nanoseći četnicima svakog dana sve veće udarce. Po logici borbe, četnički pokret se ubrzo otkrio pred narodom kao suradnik i bijedni sluga okupatora. Četnici su sve manje djelovali samostalno, a sve su više učestvovali zajedno s ustašama pod komandom okupatora u kaznenim ekspedicijama na slobodni partizanski teritorij. U svojoj nemoći četnici su vršili zločine ne samo nad hrvatskim već i nad srpskim stanovništvom koje nije bilo uz njih, divljački ubijali simpatizere NOP-a, pljačkali i palili partizanska sela vršeći svuda teror.

Četnici su se uspjeli privremeno locirati najprije u pojedinim mjestima u Kninskoj krajini, južnoj Lici koja graniči s tom oblasti i još nekim manjim rajonima, četnička izdaja predstavljala je opasnost samo

u početku, u prvom periodu borbe protiv okupatora, koja je u nekim krajevima počela nekoliko mjeseci kasnije od borbe protiv ustaša. Može se reći, globalno uzevši, da je već u proljeće 1942. ta opasnost bila prebrođena, jer su četnici uglavnom bili politički raskrinkani kao izdajnici naroda i suradnici okupatora i ustaša. Njihovo vojničko značenje jedno se vrijeme održavalo zahvaljujući samo obimnoj pomoći Talijana. Pod snažnim udarcima NOV-a, četnički je pokret sve više slabio, da bi kapitulacijom Italije bio poražen i eliminiran s ratnog poprišta kao iole ozbiljna vojna snaga.

U početku ustanka KPH je imala 4000 članova i 11000 skojevaca. Ustanak je počeo u Srbu, u Lici, 27. jula 1941, povezan s ustankom u Drvaru, koji je također otpočeo istog dana. Pod vodstvom Partije i poznatih ličkih komunista Marka Oreškovića, Jakova Blaževića, Mile Počuče, Doke Jovanića i drugih, samo nekoliko dana poslije prvih akcija u Srbu buknuo je ustanak kao plamen u svim krajevima Like. Pred ustanak u Lici, pored okružnog komiteta KPH za Liku, postojalo je još 6 kotarskih komiteta i 80 partijskih ćelija s oko 200 komunista.

Masovni ustanak pod rukovodstvom Partije počeo je i na Kordunu, Baniji i u Kninskoj krajini. Pod naletom ustanika oslobođeno je prvo kotarsko mjesto u Hrvatskoj - Donji Lapac. Ustaška vlast bila je u ustaničkim rajonima u roku od nekoliko dana zbrisana s lica zemlje. Ona je ostala samo u nekoliko gradova i protezala se obično na mjesta oko njih, oslanjajući se na okupatorske snage smještene u tim gradovima.

U drugim krajevima Hrvatske, naročito sjeverno od Save, stvarane su udarne grupe i manji partizanski odredi koji su se proširivali i umnožavali. Ustanak se tamo razvijao postepeno, ali u stalnom usponu. Jedan od značajnijih partizanskih odreda, koji je formiran još 22. juna 1941, bio je Sisački partizanski odred. On je vršio manje diverzije i akcije i provodio pripreme za dizanje ustanka koji je počeo kasnije.

U masama u Hrvatskoj, naročito među ustanicima, imale su ljeti 1941. godine velikog odjeka brojne diverzije komunista i skojevaca u Zagrebu: nekoliko napada na ustašku Sveučilišnu vojnicu, napad na njemačke avijatičare u Zvonimirovoj ulici, velika diverzija u glavnoj zagrebačkoj pošti, paljenje drvenih tribina na maksimirskom stadionu, sabotaža u tvornici cementa »Croatia«, ubijanje ustaških agenata itd. Slične diverzije vršene su i u Splitu, Šibeniku, Karlovcu i drugim gradovima. U Zagrebu je štampan organ NOF-a »Vjesnik«, prikupljan je sanitetski materijal za partizanske odrede, bio je organiziran i prihvat španjolskih boraca koji su se vraćali u zemlju da svoje veliko vojno i političko iskustvo stave u službu revolucije. U Zagrebu je u teškim ilegalnim uvjetima neprekidno radio i djelovao velik broj partijskih ćelija, koje su organizirale antifašiste, radnike i građane na otpor i borbu protiv ustaške i okupatorske strahovlade. Iz Zagreba i drugih velikih gradova slati su najbolji partijski kadrovi u ustaničke krajeve širom Hrvatske. Ti kadrovi

odigrali su, bilo u partizanskim jedinicama bilo u pozadini, značajnu ulogu u usmjeravanju i provođenju političke linije Partije i unošenju revolucionarne svijesti u boračke i narodne mase.

U Dalmaciji su najprije bile organizirane široke diverzije i težište borbe bilo je na širem području Splita i Šibenika, gdje su partijske organizacije bile najjače. Na tom je području već u augustu 1941. bilo stvoreno 7 partizanskih odreda (jedan od njih je bio Sinjski). Ti su se odredi prebacivali na tromeđu Dalmacije, Bosne i Like, gdje se ustanak već bio razbuktao. Trebalo je da ti odredi, oslonjeni na oslobođeni teritorij na tromeđi i na planinu Dinaru, razviju tamo svoju aktivnost. U prebacivanju na sjever, ti prvi partizanski odreri u Dalmaciji doživjeli su teške gubitke i bili, osim Sinjskog, svi razbijeni. To je, u prvom redu, posljedica neiskustva u komandiranju u vođenju odreda, nepoznavanja terena i naivnog vjerovanja da je političko raspoloženje masa na teritoriju kroz koju su prolazili (Dalmatinska zagora) u to vrijeme bilo isto tako dobro i povoljno kao na obalnom pojasu.

Iako je razbijanjem prvih partizanskih odreda zadan ozbiljan udarac NOP-u u Dalmaciji, što se još pogoršalo četničkom izdajom i krizom ustanka u Kninskoj krajini, ipak je PK KPH za Dalmaciju već u septembru 1941. pristupio formiranju novih odreda, koji su, poučeni ranijim iskustvima, vodili uspješniju borbu. Značajan je i dolazak dviju četa Dalmatinaca u Liku zimi 1941-1942. godine. One su se junački borile i ginule u okršajima s okupatorskim snagama i ustašama. S obzirom na velike zločine i pokolje, počinjene od ustaša u Lici, dolazak Dalmatinaca znatno je olakšao borbu za bratstvo i jedinstvo srpskog i hrvatskog naroda. Uskoro, sredinom 1942. u Dalmaciji se sve više razvija masovni oružani ustanak i revolucija.

U Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru osnivaju se najprije prve oružane grupe i čete, koje se smještaju u partizanske logore, da bi se odmah zatim stvarali jači odredi i sve se više razvijala masovna oružana borba naroda.

U Slavoniji su već 1941. godine osnovani Papučko-krndijski i Psunjski partizanski odred. U zagrebačkoj oblasti formiran je odred »Sloga«, Moslavački partizanski odred i drugi manji odredi i grupe, zatim bilogorska, kalnička i varaždinska partizanska grupa. Udarne grupe nastale u Hrvatskom zagorju poslužile su nešto kasnije kao jezgra za stvaranje više jačih partizanskih odreda i razvijanje NOB-a širih razmjera.

Tako se u Hrvatskoj, negdje masovno negdje postepeno, razvijao NOB, ali zato stalno u usponu, bez većih kriza i kolebanja. Već 19. oktobra 1941. formiran je Glavni štab NOP-a - odreda za Hrvatsku. Za komandanta je postavljen Josip Rukavina-Ivan Vladić, a za politkomesara Marko Orešković-Krntija. Poslije pogibije Marka Oreškovića, već u decembru 1941, na dužnost političkog komesara Glavnog štaba za Hrvatsku dolazi dr Vladimir Bakarić.

Godine 1941. KPH je imala teške gubitke. Iz njenih redova nestao je niz istaknutih i poznatih partizanskih kadrova. Bivša vlast Banovine Hrvatske predala je ustašama veći broj ranije uhapšenih komunista. Prilikom slabo organiziranog bijega iz logora Kerestinec ustaše su ubile 80 komunista. Među njima nalazili su se i istaknuti revolucionari: Ognjen Priča, Otokar Keršovani, Božidar Adžija, August Cesarec i drugi. Kao organizatori ustanka pali su od fašističke ruke i domaćih izdajnika: Rade Končar, Marko Orešković, Josip Kraš, Pavle Pap, Anka Butorac, Joža Vlahović, Nada Dimić i drugi.

Uprkos svemu tome, već krajem 1941. u Hrvatskoj je djelovalo *p.o* partizanskih odreda i bataljona, deseci četa i udarnih grupa koje su brojale preko 7000 naoružanih partizana.

Krajem 1942. već je bilo organizirano 18 partizanskih brigada, svrstanih u 4 divizije, i deseci samostalnih partizanskih odreda i udarnih grupa s oko 25 000 boraca.

Svuda se stvaraju NOO kao nosioci nove narodne vlasti. Krajem 1942. u Hrvatskoj je bilo preko 1380 mjesnih, 170 općinskih, 50 kotarskih i 3 okružna NOO te znatan broj NOO na neoslobođenom teritoriju. Već sredinom 1943. broj mjesnih narodnih odbora penje se na 2000, a općinskih na 260. Isto tako stvaraju se organizacije antifašističkog fronta žena i omladine. Kulturno-prosvjetni rad, s obzirom na dolazak velikog broja umjetnika i kulturnih radnika na slobodni teritorij, razvija se na širokom planu kako u jedinicama, tako i u pozadini među narodom. Ustanak se prostorno širio i obuhvaćao sve veći broj ljudi. Partizanske jedinice brojčano su se povećavale i prerastale u krupnije formacije, sposobne za veće pothvate i šire borbene akcije. Isto tako narodna vlast i masovne organizacije sve se više povezuju horizontalno i vertikalno.

Godine 1943. dolazi do daljnjeg jačanja borbe na svim linijama. Polet je nastao naročito tamo gdje se NOB ranije postepenije razvijao. Stvaraju se nove divizije i korpusi. Vode se operacije širokog zamaha i zauzimaju mnogi utvrđeni gradovi i rajoni. U vrijeme kapitulacije Italije razoružavane su gotovo sve talijanske divizije i oslobođena gotovo cijela Dalmacija i Hrvatsko primorje, izuzev nekoliko gradova. NOB se razbuktava i u Istri.

Dolazi do stvaranja Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH-a), kao općepolitičkog tijela koje objedinjuje sve patriotske i antifašističke snage zemlje i istovremeno uzima i sve prerogative vrhovne vlasti u Hrvatskoj. Sve to odražava čvrstu riješenost srpskog i hrvatskog naroda da se bore za potpuno oslobođenje zemlje, ali i protiv povratka bivše vlasti i starog stanja. Izražena je čvrsta riješenost da se u novoj Jugoslaviji ostvari federativno uređenje, u kojem će Hrvatska biti federalna republika. Uskoro dolazi do II zasjedanja ZAVNOH-a u Plaškom, na kojem je donesena odluka o anuliranju Rimskih ugovora koje je Pavelić sklopio s Mussolinijem i ponovnom pripajanju svih dijelova

zemlje otrgnutih poslije I svjetskog rata: Rijeke, Istre. Zadra i jadranskih otoka.

Krajem 1943. godine Hrvatska raspolaže sa 3 korpusa NOV-a, u sklopu kojih je bilo 11 divizija, a u njima 40 brigada i bezbroj samostalnih PO i bataljona, četa i grupa. Januara 1943. godine u Podgori dolazi do stvaranja prvog mornaričkog odreda koji postaje osnova ratne mornarice nove Jugoslavije. Stvarane su i partizanske jedinice različitih nacionalnosti: njemačka četa »Ernst Thälmann«, mađarski bataljon »Sandor Petöfi«, češka brigada »Jan Žižka« i talijanski bataljoni »Garibaldi«, »Matteoti« i »Mamelli«.

Već u ljeto 1944. u Hrvatskoj je bilo 17 divizija NOV-a svrstanih u 5 korpusa s oko 110 000 boraca. Do kraja godine bilo je 150 000 boraca.

Bosna i Hercegovina je po Hitlerovim smjernicama sačinjavala dio teritorija NDH. Ali je i u njoj snagom narodnog ustanka ustaška vlast vrlo brzo izgubila svoje pozicije. Zato su ubrzo nakon ustanka naroda Bosne i Hercegovine Talijani i Nijemci bili primorani da jačim snagama zaposjednu demarkacionu liniju koju su ranije odredili između sebe na potezu: Bosanski Novi-Sanski Most-Mrkonjić-Grad-Donji Vakuf-Trnovo-Ustiprača. Ustaše kao kvislinzi imaju sve manje ugleda i snage, a kao novi faktor u pokušaju razbijanju NOB-a pojavljuju se četnici, koje je organizirala srpska buržoazija uz pomoč i direktive jugoslavenske izbjegličke vlade i Engleza. Talijanski okupatori su odmah uočili značenje četnika u borbi protiv NOP-a te su im pružili svesrdnu pomoć u svakom pogledu.

Iako se rukovođenje ustankom i NOB-om vodilo u republici BiH iz jednog samostalnog centra, odnosno Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, odgovornog neposredno CK KPJ i drugu Titu, upravo zbog protezanja NDH na teritorij BiH i radi sagledavanja cjelokupnosti te kvislinške tvorevine dat ćemo ovdje samo kratak osvrt na ustanak i NOB na tom teritoriju.

Već smo ranije govorili o groznim i masovnim zločinima ustaša u BiH, posebno u istočnoj Hercegovini. Spašavajući se od uništenja, srpske su mase bježale u šume i davale u početku spontani oružani otpor, da bi se već u maju i početkom juna taj oružani otpor pretvorio u gatačkom i nevesinjskom kotaru u masovni narodni ustanak. Uskoro se požar ustanka prenio i na susjedne kotare: Bileće, Stolac i Trebinje.

Poznato je da je ustaški pokret, uz široku podršku katoličkog klera, posebno u zapadnoj Hercegovini (Široki Brijeg i druga mjesta), u ovom dijelu zemlje u početku ostvario znatan utjecaj na zaostali dio hrvatskih masa. Ma koliko se dio muslimanske buržoazije u BiH potpuno poistovjetio s ustašama, nju karakteriziraju u osnovi autonomističke težnje i prilična pasivnost muslimanskih masa. Okupatori i ustaše, usprkos velikom dodvoravanju, uspjeli su od Muslimana stvoriti samo 13. SS »Handžar« diviziju, u kojoj su Nijemci formirali gotovo cjelokupan komandni kadar.

Uspjeli su u pojedinim selima organizirati muslimansku miliciju, koja se već 1943- Počela osipati.

Na scenu su stupili predstavnici bosansko-hercegovačke srpske buržoazije, razni trgovci, industrijalci, poslanici i politikanti bivših političkih stranaka, oficiri i drugi koji su u početku pokušavali da se dodvore ustaškoj vlasti. No kada ustaštvo u svojoj osionosti i teškom ultranacionalizimu nije tražilo podrške ni u jednom dijelu srpske buržoazije, nego je provodilo teror nad cjelokupnim sprskim narodom ne pitajući tko bi mu od tih slojeva mogao biti suradnik, odnosno saveznik, ta buržoazija, tj. oni koji su izbjegli pokolj, spašavala se bježanjem u Srbiju i Dalmaciju. U Dalmaciji su se, na primjer, odmah već u maju povezali s okupatorskom vlašću te su raznim zahtjevima, molbama i peticijama tražili da Talijani umjesto ustaša preuzmu u BiH vršenje vlasti.

Intenzivne pripreme za oružanu borbu protiv okupatora i njihovih slugu otpočeli su komunisti BiH. Odmah poslije poznatog Majskog savjetovanja KPJ i PK KPJ za BiH izdaje se proglas i pozivaju narodi BiH na otpor okupatoru. Poziva se na bratstvo i jedinstvo Srba, Hrvata i Muslimana, protiv bratoubilačkog rata što ga fašizam podstrekava i koji teži za tim da se naši narodi među sobom zakrve do istrebljenja, kako bi fašisti mogli lakše vladati našom zemljom. Već u maju obrazovan je Vojni komitet (njegovi članovi su Uglješa Danilović, Slobodan Princip-Seljo i Mahmud Bušatlija), koji je imao zadatak da vojnički, organizaciono i politički pripremi oružani ustanak. Na sjednici PK KPJ za BiH 13. jula 1941. razrađen je plan oružane akcije, formirani su oblasni vojni štabovi za Bosansku krajinu, tuzlansku, sarajevsku oblast i Hercegovinu. Na toj sjednici se formira Stab NOPO za BiH (članovi štaba su: Svetozar Vukmanović-Tempo, delegat CK KPJ, Isa Jovanović i Boriša Kovačević).

Najpovoljniji teren za razvijanje i učvršćenje ustanka bila je istočna Hercegovina, gdje je ustanak spontano otpočeo, a ustanici su, rukovođeni komunistima, uskoro prodrli u Nevesinje, oslobodili Avtovac i uništili mnoge ustaške posade po selima i naseljima. Ustaška je vlast ubrzo nakon ustanka uglavnom bila razbijena i održavala se najčešće uz veće okupatorske garnizone. Ali početkom augusta dolazi do intervencije jakih talijanskih snaga, i zbog toga u istočnoj Hercegovini nastaje privremena oseka ustanka, a ustanici se povlače u šume i zbjegove da bi se kasnije ponovno S organiziranije aktivirali.

U Bosanskoj krajini, srednjoj i istočnoj Bosni ustanak otpočinje organizirano. Dne 27. jula 1941. u Drvaru otpočinje oružana borba organizirano i sa svom žestinom, tako da već istog dana Drvar pada u ruke ustanika. Toga dana borba je otpočela na Oštrelju i Bosanskom Grahovu. Sinhronizirano i po dogovoru, otpočela je istog dana borba u Srbu u Lici. Ustanak se kao požar širi i ništa ga ne može spriječiti. Osim Drvara, stvaraju se žarišta ustanka u oblasti Grmeča, Kozare. U istočnoj Bosni ta su žarišta stvorena na Romaniji, Ozrenu, Birču i Majevici.

Svi napori Pavelića i njegovih gospodara da ustanak odmah u početku uguše propali su, iako je tih dana slao na ustanike zz ustaško-domobranska bataljona. Već krajem augusta 1941. Pavelić je morao prepustiti Talijanima i Treću zonu u Bosni, a u septembru su Talijani preuzeli i istočnu Hercegovinu.

U augustu 1941. nastaju veći slobodni partizanski teritoriji s centrom u Drvaru, na Kozari, Romaniji, Birču, Ozrenu, Majevici i u istočnoj Hercegovini. Na tom teritoriju organizira se ustanička pozadina, komande mjesta, stvara se narodna vlast i drugi organi borbe. Masovne društveno-političke organizacije sve šire obuhvaćaju mase u NOP. Poslije savjetovanja u Stolicama formira se Glavni štab NOPO za BiH (njegovi članovi su Tempo, Colaković, Princip-Seljo, Karabegović, Nađ i Danilović).

Eksponenti velikosrpske buržoazije izbjegli su u Dalmaciju i Srbiju. Ispoljavajući krajnje antinarodno i antikomunističko uvjerenje, iz sasvim klasnih i sebičnih interesa, uz svesrdnu pomoć prvenstveno Talijana, počinju stvarati četničke jedinice. Draža Mihailović šalje u Bosnu i Hercegovinu svoje emisare, bivše kraljevske oficire, koji zbog ustaških zločina propovijedaju bratoubilački rat i osvetu nad hrvatskim i muslimanskim narodom. Sve je to išlo na ruku okupatoru i njegovim naporima da uguši NOB. Zato su se jako trudili da četnike gurnu u borbu protiv partizanskih odreda i NOP-a, koji je jasno usmjerio oštricu borbe protiv fašističkog okupatora kao najvažnijeg neprijatelja koji je sa sobom i donio pokolje i zvjerstva, pa onda protiv njegovih pomagača - domaćih izdajnika. U Srebrenici i Han Pijesku stvaraju četničke odrede, da bi se kasnije uz pomoć neprijateljskih kaznenih ekspedicija i čišćenja terena uspjeli stvoriti četničke jedinice i u drugim mjestima.

Četnički pokret se kao po nekom pravilu razvijao jače što je više bilo okupatorskih ofanziva s jače angažiranim snagama na naš slobodni teritorij. Cim bi neprijateljske snage i njihova koncentracija slabile i ofanzive jenjavale, četnički bi utjecaj analogno tome u osnovi slabio. Naravno, pri tom su igrale ulogu i naše greške, neiskustvo, nesposobnosti i druge slabosti, ali faktor brojčane snage i djelovanja okupatora u uvjetima još neučvršćenog NOP-a i mladih ustaničkih jedinica ipak je bio u tome procesu četničkog djelovanja presudan. Četnici su se privremeno uspjeli učvrstiti u rajonima Gacka, Nevesinja, Bosanskog Grahova, Mrkonjić-Grada, zatim Ozrena, Majevice i dalje prema Romaniji.

Krajem 1941. god. stiže u istočnu Bosnu iz Srbije Vrhovni štab sa I proleterskom brigadom, koja na Romaniji i Glasincu razbija četnike i pridonosi tako ponovnom rasplamsavanju NOB-a. Određeni dijelovi četnika bili su spremni da se bore protiv okupatora pod imenom dobrovoljci, te se uskoro stvaraju dobrovoljački odredi. Uslijed otpočinjanja II velike neprijateljske ofanzive, taj polet opet opada i dolazi do osipanja dobrovoljačkih i pojedinih partizanskih odreda. Ali ostaju partizanske jezgre iz kojih se stvaraju čvršći pokretljiviji partizanski odredi, spremni i na teže

uvjete borbe. U Bosanskoj krajini i srednjoj Bosni djeluje u to vrijeme 5 partizanskih odreda, u istočnoj Bosni 3, a u Hercegovini z odreda. Pored njih, na teritoriju BiH djeluje i I proleterska brigada. Sve ti partizanski odredi i I proleterska brigada postepeno i uporno razbijaju četnike i njihov utjecaj. Ubrzo na Romaniji djeluje već *6* partizanskih odreda.

Treća neprijateljska ofanziva, koja otpočinje u proljeće i traje do ljeta 194z. godine, ponovno osnažuje četničke izdajnike i na pojedinim mjestima dolazi do ponovnog osipanja kolebljivih i zaostalijih boraca na Ozrenu, Romaniji, Zvijezdi i u Hercegovini, ali su jezgre tih odreda sačuvane i postepeno jačaju. Stvaraju se udarni partizanski bataljoni, i uskoro dolazi do stvaranja ***6.*** istočnobosanske brigade. Birački i Majevački partizanski odred ponovno narastaju.

U Bosanskoj krajini je NOP od početka ustanka u stalnom porastu. U maju 194z. krajiški partizani oslobađaju Prijedor. Ubrzo se formira I krajiška brigada, a potom dolazi i do formiranja drugih krajiških brigada. U junu 194z. neprijatelj je pokušavao velikom ofanzivom i jakim snagama uništiti partizanski istureni bastion na Kozari. Dva mjeseca su trajale natčovječanske borbe. Iako su kozarački partizani i narod Kozare pretrpjeli velike gubitke, legendarna Kozara nije se nikad pokorila.

Dolaskom grupe od pet proleterskih i udarnih brigada na čelu s Vrhovnim štabom, koje su nastupale u svome pobjedonosnom pohodu iz Crne Gore prema Bosanskoj krajini i razbijale na svome putu okupatorske, ustaško-domobranske i četničke jedinice, došlo je u BiH do daljnjeg jačanja NOB-a. Naročito se to očituje u Bosanskoj krajini. Sve je to imalo svoga pozitivnog odraza i na polet borbe u Dalmaciji, Lici, Kordunu, Baniji i dalje.

Početkom novembra 1941. oslobađa se Bihać i u njemu dolazi do I zasjedanja AVNOJ-a, tj. do stvaranja vrhovnog političkog tijela naše revolucije. Rađala se partizanska država. Fočanske odluke i propisi tome su prethodili. Veliki slobodni teritorij u Bosanskoj krajini povezao se s također velikim slobodnim teritorijem Like, Korduna, Banije, Gorskog kotara, Dalmacije itd. Stvaranje »Bihaćke republike« ili »Titove države«, kako ju je nazivao i sam neprijatelj, bio je velik udar prestižu okupatora u Evropi. U srcu njegovog »novog poretka« rađao se, u krvavoj borbi protiv fašizma, na tlu Jugoslavije, novi svijet, koga Hitler, Mussolini i domaći kvislinzi nisu mogli uništiti niti spriječiti njegovo širenje.

U to vrijeme i toj etapi borbe dolazi do stvaranja NOV-a. Formiraju se divizije i korpusi koji su mogli napadati utvrđene neprijateljske gradove, voditi operacije, uspješno se suprotstavljati i napadati veće neprijateljske formacije i na širim prostranstvima. U Petrovcu dolazi do zasjedanja I zemaljske konferencije AFZ-a, a u Bihaću do I kongresa USAOJ-a, I kongresa partizanskih liječnika (Petrovac).

Za razliku od Bosanske krajine, nešto drukčije, sporije, razvija se NOP i u drugim krajevima BiH. Ali uskoro se u istočnoj Bosni pored šeste

stvara i 15. majevička brigada. Kasnije dolazi do stvaranja 17. istočnobosanske divizije, a uskoro i do formiranja 27. divizije. U Hercegovini dolazi nakon V ofanzive do stvaranja 29. hercegovačke divizije.

Da bi bar nekako usporili pobjedonosni hod jugoslavenske revolucije i bar donekle povratili poljuljani prestiž, Hitler i Mussolini, uz pomoć domaćih izdajnika, organiziraju IV, a odmah za njom i V neprijateljsku ofanzivu. Četvrta neprijateljska ofanziva otpočinje istovremeno na slobodni teritorij Hrvatske i Bosanske krajine. Borbe se s glavninom naših snaga vode sve do Neretve. Poznate su teške i natčovječanske borbe u V neprijateljskoj ofanzivi. Poslije neuspjeha te ofanzive, težište naše protuofanzive ponovno se prenijelo na istočnu Bosnu. Oslobađaju se: Han Pijesak, Srebrenica, Bratunac, Vlasenica, Zvornik, Olovo, Kladanj, a naše snage izbijaju u dolinu Spreče i pred Tuzlu.

Početkom augusta 1943. Vrhovni štab s I proleterskom divizijom ponovno se prebacuje u Bosansku krajinu. Dolazi do kapitulacije Italije, što uvjetuje nove ofanzivne akcije našeg NOV-a i još veći porast naših snaga i moći. U oktobru 1943. oslobađa se Tuzla i proširuje se naš slobodni teritorij s dosta oslobođenih gradova. U slobodnom Jajcu dolazi do II zasjedanja AVNOJ-a, gdje su udareni temelji nove države. Dolazi do naše jače međunarodne afirmacije i kasnijeg priznanja NOP-a od strane naših saveznika. U Mrkonjiću je 26. i 27. XI 1943. došlo do I zasjedanja ZAVNOBlH-a.

Poslije žestokih borbi u VI neprijateljskoj ofanzivi, zatim zračnog desanta na Vrhovni štab i druga Tita u Drvaru, neprijatelj se trudio da spriječi prodor operativne grupe NOV-a od devet divizija u Srbiju i prema Beogradu. Ljeti 1944. oslobađa se u BiH velik teritorij i gradovi: Prijedor, Travnik, Banja Luka, Tuzla, Bileće, Trebinje i drugi. Već krajem 1944. veći dio BiH bio je slobodan. Poslije mostarske, a zatim sarajevske napadne operacije, oslobođena je republika Bosna i Hercegovina, a neprijatelj je gonjen i tučen sve do konačnog poraza i oslobođenja Jugoslavije.

Formiranje strategijskog fronta
Bitka za oslobođenje zemlje

Komanda njemačkog »jugoistoka« u posljednjoj fazi rata bila je povjerena feldmaršalu Weichsu. Mnogobrojne jedinice: SS, planinske divizije, brandenburški pukovi, jurišne brigade i padobranski bataljoni, motorizirane jedinice, tenkovske divizije, kozačke jedinice, policijske snage, nedićevci, četnici, Ijotićevci, bugarske i mađarske okupacione snage, sve su imale zadatak da zadrže pod njemačkom okupacijom Balkan, a u prvom redu Jugoslaviju. Trebalo je spriječiti eventualno iskrcavanje angloameričkih snaga na ovoj strani evropskog ratišta, kontrolirati Bugarsku i biti spreman za slučaj da, eventualno, Turska stupi .u rat na strani antifašističke koalicije. Glavnina svih tih snaga bila je raspoređena na vul-

lcanskom tlu Jugoslavije. Samo jedna trećina njemačke grupe armija »E« branila je grčku obalu i otoke.

Pod udarom Crvene armije razbijen je sredinom 1944. godine njemački front na Karpatima. Vazalna Rumunjska, a ubrzo i Borisova Bugarska, izbačene su iz ratnog stroja. U to vrijeme uslijedio je i prodor glavnine NOV-a u Srbiji. Jedinice 1. i 12. korpusa, Operativna grupa divizija (2, 5- i J7) s novoformiranim 13. i 14. srpskim korpusom prodiru u srce Srbije i koordiniraju operacije s jedinicama Crvene armije. Te naše jedinice, u suradnji s jednim motomehaniziranim korpusom Crvene armije, oslobađaju 20. oktobra 1944. Beograd.

Cio do tada brižljivo pripremani njemački sistem obrane na Balkanu pao je u vodu. Događaji su se razvijali vrtoglavom brzinom. Glavna opasnost za njemačke snage na jugoistoku nije više predviđena saveznička invazija iz Sredozemlja. Iznenadna glavna opasnost pojavila se u nastupanju Crvene armije i NOV-a Jugoslavije.

Strategija njemačkih vojskovođa i njihovog generalštaba opet je izigrana, kao i za vrijeme mnogobrojnih ofanziva na našu vojsku u toku rata. To je rezultat neshvaćanja snage i potencijalne mogućnosti NOV-a, što je imalo za posljedicu skoro redovno neobjektivnu procjenu situacije i već osvjedočeno neshvaćanje strategijskih zamisli Vrhovnog komandanta NOV-a Jugoslavije. Čitav sistem neprijateljske obrane u jesen 1944. iznenada je popustio. Preorijentacija neprijateljskih snaga u novonastaloj situaciji više nije bila jednostavna. Pokušaj tadašnjeg komandanta jugoistoka feldmaršala Weichsa da organizira front na Balkanu na liniji Skoplje-Morava-Timok-Đerdap, da bi se povezao s njemačkim snagama koje su se prebacile s područja Karpata u Panoniju, propao je. Trebalo je spašavati nacističke snage na južnom djelu Balkana i Löhrovu grupu armija. Oslobođenjem Srbije veoma je otežan zadatak spašavanja tih velikih njemačkih snaga iz Grčke, Albanije i Crne Gore. Uz krajnje napore, velike gubitke tehnike i žive sile, komandant grupe njemačkih armija »E« general armije Lohr uspijeva da glavninu svoje vojske ipak povuče i da stvori novi front u Jugoslaviji na liniji Jadran-Mostar-Drina-Ilok-Dunav.

Brzim prodorom našeg 1. i 12. korpusa iz Beograda u Srijem, akcijom šest vojvođanskih partizanskih brigada u Srijemu, nadiranjem dijelova II ukrajinskog fronta Crvene armije, triju vojvođanskih brigada i oko devet partizanskih odreda u Banatu i Bačkoj - oslobođena je Vojvodina.

Početkom novembra 1944. jedinice III ukrajinskog fronta Crvene armije i 51. divizije NOV-a Jugoslavije forsiraju Dunav kod Batine. Poslije uspješnog forsiranja Dunava, nakon 18 dana danonoćnih borbi u batinskom mostobranu, snage naše 51. divizije izbijaju pred Osijek, a 52. sovjetska armija i druge jedinice II ukrajinskog fronta u rajon Blatnog jezera, gdje se front stabilizirao sve do aprila 1945. godine.

Tako je već novembra 1944. stvoren srijemski front, iako se, u stvari, neprekidni front protezao od mađarske granice do Jadrana. Ali na srijem-

skom frontu, u dolini Save i Drave, bile su orijentirane i grupirane glavne naše i neprijateljske snage. Nijemci su tu branili glavne magistrale i pravce prema Zagrebu i slovenskom prostoru, koji je povezivao njihove armije u sjevernoj Italiji s onima u zapadnoj Mađarskoj.

Jugoslavenska armija držala je samostalan sektor strategijskog fronta evropskog ratišta. Na jugoslavenskom prostoru snage naše armije zadržavale su čitavu balkansku neprijateljsku grupaciju i predstavljale vezu između Crvene armije, koja je nadirala kroz Panonsku nizinu, i angloameričkih armija, koje su djelovale na Apeninskom poluotoku.

Poslije relativno kratke stabilizacije fronta u Italiji, Jugoslaviji i Mađarskoj, Nijemci su se već marta 1945. godine našli u vrlo kritičnoj situaciji. Savezničke armije izbile su na njemačku granicu na rijeci Rajni te su nadirale ka rijeci Elbi. Crvena armija je izašla na Odru i pripremala je daljnje nastupanje prema Berlinu. Prethodno je na Krimskoj konferenciji (4. II 1945) utvrđeno koordinirano djelovanje saveznika protiv hitlerovske Njemačke.

Rat se vrtoglavo prenosio u srce same Njemačke. Prvi put nakon skoro šest godina rata milijunske armije SSSR-a, SAD i Velike Britanije nadirale su u fašistički brlog. Hitler je mobilizirao starce i dječake za posljednju obranu. Nadao se rascjepu u antihitlerovskoj koaliciji. Naročito mu je bilo stalo da spriječi prodor sovjetskih armija. Zato je svim raspoloživim snagama pojačavao svoj istočni front.

U martu 1945. odigrala se kod Blatnog jezera jedna od velikih tenkovskih bitaka u II svjetskom ratu. To je u stvari bila posljednja njemačka ofanziva, cilj koje je bio odbacivanje Crvene armije preko Dunava da bi se dobilo na vremenu radi stvaranja tzv. alpskog obrambenog bedema u austrijskim Alpama. Taj se bedem, po planu hitlerovaca, trebao održati do rascjepa saveznika. Koordinirajući ofanzivu kod Blatnog jezera, neprijatelj je u blizini Osijeka forsirao Dravu i udario na snage Treće jugoslavenske armije na baranjskom mostobranu. Taj udar u bok naših, sovjetskih i bugarskih snaga na Dunavu trebao je ubrzati i olakšati ofanzivu glavnim njemačkim snagama na sovjetske položaje kod Blatnog jezera.

Teške borbe uz velike gubitke vodile su jedinice Treće jugoslavenske armije. Ali namjera neprijatelja bila je spriječena, i on je potisnut preko Drave na prvobitne položaje.

Poslije sloma ove posljednje njemačke ofanzive borba se ubrzo prenijela u Austriju. Napad na Beč počinje 23. marta 1945. Njemački front, koji je dugo stagnirao na »gotskoj liniji« u Italiji, bio je probijen 9. aprila. Berlinska operacija počinje *16.* aprila 1945.

General armije Lohr preuzeo je od feldmaršala Weichsa 27. marta 1945. komandu nad svim snagama njemačkog jugoistoka koje su sada raspoređene u Srijemu, Slavoniji, Bosni i na jadranskoj obali. Pod njegovu komandu stavljene su nove jedinice, kao 15. planinski korpus za obranu jadranske obale do Rijeke, zatim nešto kasnije *69.* i 97. armijski korpus

koji je pripadao grupi armija »C« u Italiji. Zadatak Löhrovih snaga bio je: zatvoriti sve pravce iz centralnog dijela Jugoslavije i braniti prostor Hrvatske i Slovenije i na taj način povezati što čvršće njemačke armije u Mađarskoj i lombardijsko-venecijanskoj nizini. Ukoliko bi se ta veza kroz tzv. ljubljanska vrata prekinula zbog malobrojnih i slabih komunikacija preko Alpa, prolaz njemačkih armija iz Italije u Austriju bio bi jako otežan.

Lohr je raspolagao sa šest korpusa (15, 91, 34, 69. i 97), nekoliko samostalnih divizija i više policijskih pukova, zatim ustaškim snagama, srpskim dobrovoljačkim korpusom (8000 ljudi), Dinarskom četničkom divizijom popa Đujića (7000 ljudi), crnogorsko-hercegovačkom četničkom grupom (10 000 ljudi), desetak talijanskih teritorijalnih bataljona i izvjesnim brojem pripadnika Rupnikovog Slovenskog domobranstva. Sve u svemu, preko 400 000 vojnika i oficira.

U duhu opće koordinacije završnih operacija savezničkih armija, u Beogradu je još u februaru 1945. održan sastanak između maršala Tita, komandanta Trećeg ukrajinskog fronta sovjetskog maršala Tolbuhina i komandanta savezničkih snaga u Italiji engleskog feldmaršala Alexandera. Tada je dogovoreno da u martu 1945. otpočnu naše ofanzivne operacije dolinom Une preko Like ka Gorskom kotaru, Rijeci i Istri, kako bi Jugoslavenska armija privukla na sebe snage njemačkog 97. korpusa iz rajona Trsta i na taj način olakšala savezničku ofenzivu u Italiji. Na tom sastanku utvrđene su glavne faze usklađivanja završnih operacija Crvene armije u Mađarskoj, zapadnih saveznika u Italiji i naše armije na jugoslavenskom ratištu. Jugoslavenska armija dobila je samostalan sektor strategijskog fronta između Drave i Jadrana.

Plan konačnog oslobođenja Jugoslavije

U planu Vrhovnog komandanta oružanih snaga Jugoslavije, u kojem su razrađene završne operacije za oslobođenje zemlje, postavljen je zadatak jedinicama naše armije:

- definitivno osloboditi naše narode od fašističke vladavine;
- osloboditi naš etnički teritorij: Slovensko primorje, Istru i Hrvatsko primorje;
- u tom cilju poduzeti posljednju ofanzivu, okružiti i zarobiti glavne snage njemačke grupe armija »E«, ustaške i četničke jedinice, koje će se u odstupanju naći na teritoriju Slovenije, odnosno u rajonu Trst-Zagreb--Celovec-Maribor.

To je bio opći cilj naših posljednjih operacija u borbi s fašističkim agresorom. Osnovna zamisao tog plana izgledala je ovako:

- Četvrta armija će izvesti smjeli i duboki manevar na lijevom krilu našeg fronta pravcem Gospić-Senj-Rijeka-Trst-dolina Soče-Koruška;

- Treća armija će odlučnim napadom i brzim manevrom na desnom krilu dolinom Drave, pravcem Osijek-Varaždin-Maribor, izbiti u Korušku i spojiti se sa snagama Četvrte armije na lijevom krilu;

- tako zamišljenim dvostranim obuhvatom spriječiti neprijatelja da se izvuče iz zemlje;

- centar fronta (Prva i Druga jugoslavenska armija) gonit će neprijatelja savskim pravcem. Direktiva pravca napada je Beograd-Zagreb-Ljubljana;

- partizanski korpusi *6.* i 10. u Slavoniji i zagrebačkoj oblasti, 4. i 11. u Lici, Kordunu i Gorskom kotaru, 7. i 9. u Sloveniji te jedinice Štajerske operativne zone udarit će na neprijateljske komunikacije i uništavati neprijatelja u pozadini, pomažući tako ofanzivu glavnih snaga.

To je bila osnovna ideja plana, za realizaciju kojeg su bile potrebne opsežne pripreme i pokretanje u napad gotovo milijunske armije.

U provođenju ovog plana naša Četvrta armija prva je u napadnoj operaciji u Lici pokrenula svoje jedinice, gdje je od 20. do 28. marta 1945. slomila otpor glavnih dijelova 15. njemačkog korpusa i oslobodila istočni dio Like. Početkom aprila oslobodila je i zapadnu Liku - Gospić i Otočac. Sredinom aprila izbila je Četvrta armija pred Rijeku. Iz Trsta je neprijatelj uputio 97. njemački korpus sa zadatkom da pred Rijekom slomi napad Četvrte jugoslavenske armije i spriječi njen prodor prema Trstu i, eventualno, Ljubljani.

Od 29. marta do 7. aprila jedinice Druge jugoslavenske armije oslobodile su Sarajevo i gonile 21. njemački korpus dolinom rijeke Bosne prema Slavonskom Brodu, a kasnije i Zagrebu.

Jedinice naše Treće armije forsirale su 11. i 12. aprila Dravu kod Osijeka i nastupale kroz Podravinu.

U zoru 12. aprila Prva jugoslavenska armija probila je njemački utvrđeni front u Srijemu (od Dunava do Sida), oslobodivši istog dana Vukovar i Županju, a sutradan Vinkovce.

Tako je sredinom aprila probijen njemački front u Jugoslaviji od Drave do Jadrana; neprijatelj se počeo povlačiti.

Radi dobijanja vremena za neometano povlačenje prema Austriji, vrhovni komandant »jugoistoka«, general armije von Lohr, pokušao je krajem aprila da na frontu Drava-Bilo-gora-Ilova-donji tok Une-Karlovac-Rijeka pruži jači otpor nastupajućim jedinicama Jugoslavenske armije. Njemu je pošlo za rukom da na tim linijama zadrži naše snage pet dana. Međutim, situacija na svim drugim frontovima na istoku i zapadu naglo se pogoršala. U stvari, odluka komandanta Lohra da se zadrži na spomenutoj liniji bila je sudbonosna za cijelu grupu armija »E« i za sve kvislinške snage u Jugoslaviji. Izgubili su dragocjeno vrijeme, koje se nije moglo nadoknaditi u kasnijem izvlačenju iz Jugoslavije. Sve te neprijateljske snage zarobljene su nadomak same Austrije.

U to vrijeme položaj njemačke oružane sile postao je neodrživ. Trupe Crvene armije, pod komandom maršala Zukova, vodile su bitku za hitlerovsku prijestolnicu Berlin. Beč je pao 13. aprila, a 25. aprila 1945. sastale su se sovjetske jedinice na Elbi s prethodnicama američke armije. Njemačke snage iz grupe armija »C« bile su u punom povlačenju iz Italije. Njemačka armija je, dakle, bila u samrtnom hropcu.

Zbog tako teškog općeg položaja, njemačke trupe prestale su na mnogim fantovima pružati otpor i masovno su se predavale savezničkim snagama. Njemačke trupe u Jugoslaviji nastavile su ogorčen rat protiv naše armije. Lohr je svakako nastojao da svoje trupe planski povuče u Austriju. Težio je da svoje divizije i sve preostale jugoslavenske kvislinške snage preda Englezima i Amerikancima.

Zbog svega toga, još početkom maja, naređeno je 34. njemačkom korpusu da iz Ljubljane prijeđe u rajon Beljaka sa zadatkom da prikuplja odstupajuće dijelove iz Jugoslavije i Italije te da organizira front duž Karavanki i na austrijsko-talijanskoj granici. U to vrijeme 69. njemački korpus iz Zagreba prelazi u Korušku radi organiziranja fronta duž jugoslavensko-austrijske granice. S preostalim snagama nastavljen je rat na teritoriju Jugoslavije.

U međuvremenu, snage Četvrte jugoslavenske armije vodile su žestoke borbe za Trst. Nijemci su na riječkom frontu od Snježnika do mora postavili svoj 97. korpus sa zadatkom »da ne dozvoli da Trst padne u ruke komunističkih vlastodržaca, već u ruke zapadnih saveznika«.[1]

U težnji da se što prije probiju u Trst, jedinice naše Četvrte armije naišle su u svom nastupanju na svježe snage 97. njemačkog korpusa. Na sektoru Klane razvili su se veoma žestold obostrani napadi i višednevni oštri juriši i protujuriši, u kojima ni jedna strana nije postigla neke vidne rezultate.

Naša Četvrta armija nije tada uspjela da frontalno probije riječki front. Na intervenciju vrhovnog komandanta druga Tita, Četvrta armija počinje proboj na neprijateljskim krilima. Manevrom preko Snježnika naše jedinice probijaju front, zauzimaju Ilirsku Bistricu i produžuju prodor u dubinu. Grupa divizija naše Četvrte armije, uz pomoć 9. slovenskog korpusa, oslobađa 1. i 2. maja Trst. Istovremeno, druga grupa jedinica iste armije sjeverno od Rijeke okružuje 97. njemački korpus. Tek 7- maja, poslije teških borbi, prisiljeno je na kapitulaciju *16* 000 njemačkih vojnika i oficira, pripadnika 97. korpusa. Istovremeno je motorizirani odred Četvrte armije prodro preko prijevoja Vršič u Korušku da bi se spojio s Trećom jugoslavenskom armijom i Četvrtom operativnom zonom Slovenije i tako zajedno s njima pridonio sprečavanju povlačenja ostalih neprijateljskih snaga iz Jugoslavije.

[1] **Iz knjige načelnika štaba grupe armija »E«, generala Ericha Schmidt-Richberga** »Završne **borbe na Balkanu«, Heidelberg, 1955.**

Prva i dijelovi Druge jugoslavenske armije oslobodili su 8. maja Zagreb, a jedinice Druge armije 7. maja Karlovac. Sedmi slovenski korpus oslobodio je 9. maja Ljubljanu. Treća jugoslavenska armija nadirala je 7. maja od Varaždina do Celja da bi presjekla neprijateljske glavne odstupnice. Jedinice naše Treće armije i Četvrte operativne zone ušle su u zoru 10. maja u Maribor, a sutradan su njeni dijelovi izbili u Šentilj na austrijskoj granici prema Grazu.

Na svim ratištima hitlerovske su se armije već nalazile u raspadanju. Hitler je bio mrtav, i admiral Dönitz, novi šef države, zatražio je kapitulaciju, koja je stupila na snagu noću 8/9. maja 1945. Tada je trebalo da sve njemačke snage polože oružje.

Feldmaršal Kesselring, koji je preuzeo komandu nad cjelokupnom njemačkom vojskom, doletio je *6.* maja 1945. u Graz, kamo je pozvao von Lohra i De Angelisa (komandanta grupe armija »Jug«, koja je ranije branila Mađarsku i Beč). Na tom sastanku donijeta je odluka da se grupa armije »E« organizirano povuče iz Jugoslavije u Austriju i preda angloameričkim jedinicama. Ali već 9. maja, prvog dana važenja odluke o kapitulaciji, ustanovilo se da nema uvjeta za daljnji otpor, i Kesselring naređuje kapitulaciju za 9. maj u 1,00 sat.

Komandant grupe armija »E«, general armije von Lohr vraća se sa spomenutog sastanka u Grazu u svoj štab u Sloveniji (selo Polzela) i naređuje svom 34. korpusu u rajonu Beljak, u Koruškoj, da se preda Englezima, a De Angelisu da svoje trupe preda Rusima. On će, navodno, organizirati predaju njemačkih trupa grupe armija »E« Jugoslavenima. Međutim, rat u Jugoslaviji nastavljen je i poslije 9. maja.

Tako su njemačke jedinice, s cjelokupnom Pavelićevom vojskom i ostacima četnika, produžile otpor u Jugoslaviji. Drugi svjetski rat u Evropi nastavio se poslije svog završetka jedino u Jugoslaviji.

Nadirući na krajnjem desnom krilu jugoslavenskog fronta dolinom Drave, naša Treća armija i Četvrta operativna zona presjekle su neprijatelju odstupnicu. Pred njima se našla velika grupacija njemačkih i ustaško-domobranskih snaga. Pripadnici Treće jugoslavenske armije i Četvrte partizanske zone vodili su u stvari i dalje rat. Divizije naše Treće armije nastupale su ovim pravcima:

Pedeset prva divizija nastupala je i vodila borbu duž same Drave. Nešto južnije od nje prodirale su 36. i 12. divizija. Na lijevom krilu Treće armije napredovale su njena *16.* i 17. divizija pravcem Novi Marof-Krapina-Rogatec, gdje su gonile njemačku 22. i 181. grenadirsku diviziju. Četrnaesta slovenska divizija i nekoliko partizanskih odreda Četvrte operativne zone ušli su u Korušku i nastupali prema Velikovcu i Celovcu.

Lohr je prisiljen da 9. maja traži izlaz u pregovorima s predstavnicima naše armije. Do pregovora je došlo u selu Letušu, nedaleko od Celja, zatim u Topolšici nedaleko od Šoštanja. Lohr je na pregovorima izjavio da se želi staviti na raspolaganje maršalu Titu, da je spreman predati veću

količinu oružja, ali je zahtijevao da njegove trupe prijeđu granicu. S obzirom na činjenicu da je bezuvjetna kapitulacija Njemačke već potpisana, naši su predstavnici inzistirali na bezuvjetnoj predaji na teritoriju gdje su se njemačke trupe zatekle. Na kraju, videći da se nalazi u bezizlaznoj situaciji, Lohr se predao i pristao da izda zapovijed o predaji svojih jedinica. Međutim, Lohr je ubrzo pobjegao iz prvog zarobljeništva. Uskoro je u Velikovcu ponovno i definitivno pao u naše ruke.

U operacijama za konačno oslobođenje zemlje Jugoslavenska armija nanijela je neprijatelju gubitke od ioo ooo mrtvih i oko 300 000 zarobljenih.

Od jedinica Trećeg Reicha zarobljen je štab grupe njemačkih armija »E«, koji je na kraju rata bio istovremeno i Štab jugoistoka, štabovi 21, 91. i 97. armijskog korpusa s armijskim i korpusnim jedinicama. Od operativnih jedinica zarobljene su 22, 41, 181, i 237. pješadijska divizija, 104. lovačka divizija, 188. brdska divizija, 7. SS-divizija »Prinz Eugen«, u. poljska zrakoplovna divizija, 369, 373. i 392. legionarska divizija, dijelovi i. i 2. kozačke divizije i 438. divizija za naročitu upotrebu, borbena grupa »Fischer« i »Geier«. Osim ovih njemačkih jedinica, u naše je ruke pao veći broj policijskih jedinica, samostalnih pukova i bataljona za osiguranje koji su bili u taktičkom ili nekom drugom pogledu potčinjeni pojedinim spomenutim divizijama.

Zaplijenjeno je 173 000 pušaka, 24 454 automatska oruđa, 15 020 topova, 97 tenkova, 3751 kamion, 40 aviona i drugi ratni materijal.

Na krajnjem sjeverozapadu naše zemlje, na austrijsko-jugoslavenskoj granici, u trokutu Dravograd-Slovenj Gradec- Pliberk (Bleiburg), 15. maja 1945. oko 17 sati definitivno je pala i posljednja i najveća grupacija neprijatelja. Taj događaj značio je definitivan prestanak rata na teritoriju Jugoslavije, i to sedam dana poslije Dönitzove objave kapitulacije Njemačke. Po odluci Narodne skupštine Jugoslavije, 15. maj, dan naše pobjede, dan konačnog prestanka otpora neprijatelja i konačnog oslobođenja zemlje, postao je nacionalni praznik Jugoslavije. Taj se dan slavio kao Dan pobjede devetnaest godina i tek na dvadesetogodišnjicu oslobođenja, 1965. godine, donesena je odluka da se kao Dan pobjede slavi 9. maj s obrazloženjem da cijela Evropa slavi taj dan kada je 1945. potpisana kapitulacija Njemačke i kada je službeno prestao II svjetski rat u Evropi.

TKO SU TI VOJVOĐANI, UCESNICI U DRAMATIČNIM MAJSKIM DOGAĐAJIMA 1945. GODINE

Jedan od neposrednih aktera tih dramatičnih majskih događaja 1945, koji su se odvijali sedam dana poslije službenog prestanka II svjetskog rata, bila je 51. vojvođanska divizija Treće jugoslavenske armije. Pod komandom 51. divizije bila je tada i ***6.*** brigada 36. vojvođanske divizije, a posljednjeg dana borbe 15. maja stavljena je pod komandu divizije Omladinska brigada 40. divizije VI slavonskog korpusa i 12. proleterska brigada 12. slavonske divizije, koja je odigrala važnu ulogu u sprovođenju ogromne mase zarobljene neprijateljske vojske. Pod rukovodstvom divizije u operativno-taktičkom pogledu nalazila se i Prva brigada 14. slovenske divizije i sve terenske partizanske grupe i odredi u oblasti Dravograda--Slovenj Gradca-Pliberka.

Tu, u rajonu Dravograda, u graničnom pojasu Austrije, borci ravne Vojvodine, zajedno sa slovenskim i istočnobosanskim borcima i onima iz drugih krajeva naše zemlje, lili su svoju krv i poslije završetka rata, sve dok neprijatelj nije bio definitivno poražen i dok, najzad, nije pao u naše ruke. Prije nego što prijeđemo na sam tok događaja, borbi i predaje neprijatelja, u najkraćim potezima vidjet ćemo tko je ta vojvođanska divizija koja je zajedno sa 14. slovenskom divizijom i drugim jedinicama Četvrte operativne zone odigrala jednu od glavnih uloga pri predaji neprijatelja, tko je bio u njenim redovima, u kakvim se uvjetima razvijala i kalila i kako je došlo do toga da je i njoj pripala čast da učestvuje u tim posljednjim borbama za naše konačno oslobođenje i da joj se preda glavnina preostale neprijateljske grupacije na sjeverozapadnom dijelu naše zemlje.

Osnovnu kadrovsku jezgru divizije činili su Srijemci, većinom učesnici u NOP-u od 1941. i 1942. godine, koji su, između ostalog, imali i velika iskustva u borbama s ustaško-domobranskim jedinicama. Bilo je sposobnih i zrelih kadrova i iz Banata i Bačke, kao i iz drugih krajeva naše zemlje. Mnogi od njih su učestvovali u ustanku 1941. godine.

Politika fašističkog okupatora u Vojvodini nije se po zločinima, odmazdi i teroru razlikovala od provođenja te politike u drugim krajevima naše zemlje. Čak je mjestimično bila okrutnija nego u mnogim drugim dijelovima Jugoslavije.

Isto tako i ustanak naroda Vojvodine počeo je 1941. Uza sve mjestimične krize, polete i padove, narodnooslobodilačka borba razvijala se za

sve vrijeme rata. Po stalnom usponu, kontinuiranosti i masovnosti borbe, bez prekida i zastoja, prednjačio je Srijem, koji po mnogo čemu predstavlja izuzetan partizanski bastion u tom dijelu panonske ravnice.

Teror i zvjerstva hortijevske soldateske u Vojvodini

Teror, zvjerstva i fašističko divljanje okupatora u Vojvodini bili su veliki. Ubijanje naših ljudi u Vojvodini provodilo se u logorima smrti (Majdanpek, Dachau, Jasenovac, Sarvär i dr.) ili po selima, salašima i njivama. Ljudi su bacani u Dunav, Savu i Tisu, a ginuli su mobilizirani u radne bataljone, kopajući rovove i utvrde, da bi potom bili natjerivani da gaze po minskim poljima Ukrajine i Bjelorusije. Umirali su na ropskom radu u rudnicima po Norveškoj, Poljskoj i Francuskoj. Pedeset hiljada mrtvih Vojvođana i 280 000 interniranih, hapšenih, mučenih i prisilno mobiliziranih u radne jedinice, to je tužna bilanca fašističke vladavine u Vojvodini.

Zločini hortijevske soldateske u Vojvodini ostavili su teške tragove. Odmah, svega nekoliko sati po dolasku, okupator je zaveo krvav teror i ubijanje. Već 13. aprila 1941. mađarske fašističke trupe, pod komandom generala viteza Majora, stigle su predvečer u Novi Sad. Oko pola noći, uz pomoć mađarskih petokolonaša, proveli su raciju. Samo u Temerinskoj ulici ostalo je iza njih te noći 200 leševa. Na banderama su osvanuli ljudi, nevine žrtve tog divljanja. Neke grupe odvodili su u kasarne i tamo ih strijeljali bez ikakvog ispitivanja. Jedna grupa žrtava te široko organizirane zločinačke akcije dovedena je pred hotel '»Sloboda«. Pred cijevima mitraljeza vršili su legitimiranje ljudi, da ne bi, valjda, u toj koloni smrti zalutalo i koje lice mađarske narodnosti. Odmah po legitimiranju, tu, na licu mjesta na ulici, sve su ih, bez milosti, zvjerski pobili, a žrtve lešinarski opljačkali.

Za vrijeme tog aprilskog pokolja u Novom Sadu naročito je stradao srpski dio zaseoka Salajka i gornji dio Temerinske i Futoške ulice. U tom prvom naletu, koji je trajao tri dana, izbrojano je 720 žrtava čiji su leševi više od dva dana ležali po ulicama kao zastrašujući prizor, ali i jeziv dokaz barbarstva i zvjerske svireposti hortijevske fašističke rulje.

Sličan strašan zločin desio se istog dana, 13. aprila 1941, u selu Sirigu, nedaleko od Novog Sada. Stanovnici toga sela natjerani su da dočekaju mađarske okupacione trupe, postrojeni na putu u četiri reda. Kako je mađarska vojska dolazila, tako su iz kamiona iskakale grupe vojnika s mitraljezima u rukama. Te mitraljeze postavljali su najvećom brzinom na cestu i bjesomučno počeli pucati i mitraljirati postrojene ljude, natjerane na taj krvavi doček. Ljudi su padali smrtno pogođeni ili ranjeni kao snoplje. Poslije su vojnici i petokolonaši ubijali ranjene i one koje su našli skrivene u blizini. Jedan broj ljudi spasio se bježeći po njivama i salašima.

Ubijanje preko iioo ljudi trajalo je cijelu noć i sutradan. Selo je opljačkano i potom zapaljeno. Hiljade poubijanih ljudi bile su tih teških dana krvavi rezultat divljanja honvedskih hordi u Vojvodini.

U Somborn je ubijeno 500 ljudi, u Srbobranu 520, u Kuli 136, u Senti 100. Svuda su zločini bili popraćeni sadističkim iživljavanjem.

Još jezivije zločine počinili su mađarski okupatori u drugom naletu na naše stanovništvo januara 1942. godine. Tada su vršili pokolj u Zabiju, Čurugu i Novom Sadu. Na rijeci Tisi pravili su rupe u ledu i bacali u njih svoje žrtve ne štedeći ni djecu, žene i starce. U Zabiju su skidali ljude gole i bacali ih pod led žive i poluonesviještene od mučenja i zime, natjerujući čak i majke da svojim rukama guraju pod led svoju djecu. Nije malen broj majki koje su tih krvavih januarskih dana s djetetom u rukama same skakale u tu ledenu grobnicu napravljenu na Tisi. Kada je u maju led krenuo, plivali su leševi podsjećajući na monstruozni zločin kada je hladna Tisa tih januarskih dana progutala 1400 ljudi.

Organizirana akcija novog zločina sručila se tog istog januara 1942. na Novi Sad po drugi put. Ubijali su na Strandu, igralištu NAK-a, na uspenskom groblju i kasarnama *16.* bataljona pograničnih lovaca, na uglu Miletićeve i Gornjoškolske ulice i u drugim ulicama. Tada je ubijeno 1300 ljudi. Dvaput više nego u vrijeme prethodne aprilske kaznene ekspedicije.

Pored tih zločina, mađarski fašisti vršili su masovna raseljavanja i bacanja u koncentracione logore naših ljudi, naročito kolonista, ratnika - - dobrovoljaca iz I svjetskog rata. Čitave njihove porodice, sa malom djecom i starcima, otjerali su u logore. Na njihova imanja doseljavali su Mađare.

U Bačkoj je ubijeno i odvedeno u nepovrat preko 12 000 Zidova.

Za Srijem, koji je bio u sastavu NDH, važila su sva ona sredstva i metode uništavanja ljudi koje su ustaše upotrebljavale u ostalim dijelovima Pavelićeve države. To su ustaše radile pomoću čišćenja terena i tzv. kaznenih ekspedicija, racija i konclogora, zatim prekrštavanjem, raseljavanjem itd.

Masovna ubijanja organizirana su širom Srijema. Samo iz Sremske Mitrovice 6. maja 1941. odvedeno je 300 rodoljuba u logor Jadovno na Velebitu i svi do jednog su tu ubijeni i pobacani u velebitske jame. U jednom mahu, iz Srijema je 12. juna 1941. deportirano u Srbiju 12 000 ljudi. U drugom navratu, početkom oktobra 1941, deportirano je u Srbiju preko 4000 Srijemaca. Krajem septembra i početkom oktobra 1941. dovedeno je u Srijem nekoliko hiljada ljudi iz Sapca i Mačve, koji su kod Klenka, Jarka i u Sremskoj Mitrovici svi zvjerski poubijani. U selu Jarku ustaše su te ljude spaljivale u buradima sa slamom. Samo u Srijemu palo je 15 000 žrtava fašističkog terora.

U Banatu njemački okupatori i folksdojčeri također zavode teror, strijeljanje i odvođenje ljudi u logore. To se naročito dešavalo u Zrenjaninu, Melencima, Mokrinu, Kumarima, Karađorđevu i drugim mjestima.

Oko 400 000 Nijemaca u Vojvodini bili su gotovo svi na strani nacizma. Od njih je Hitler regrutirao svoju vojsku i iskoristio ih za provođenje terora i zvjerstava u Vojvodini i drugim krajevima Jugoslavije.

Horthyjeve bande uspjele su u prvim danima zavesti zaostaliji dio stanovništva mađarske nacionalnosti. Njima su se odmah pridružili u prvom redi okorjeli nacionalisti i razni mađarski šovinisti, koji su se stavili u službu fašizma, prikazujući Horthyjevu vojsku kao »oslobodioce«, učestvujući i sami u zločinima.

Dolazak među Vojvođane

Početkom oktobra 1944. u Bariju u Italiji saopćio mi je Krsto Popivoda odluku organizacionog sekretara CK KPJ Marka da sam predviđen za kadrovski raspored u Vojvodini. Sigurno je i drug Krsto dosta pridonio tom novom rasporedu, jer je samo osam mjeseci ranije bio moj profesor i rukovodilac partijskog kursa pri CK KPJ u Drvaru. Tamo me je dobro upoznao. On je znao da sam prije rata nekoliko godina živio u Vojvodini i pohađao gimnaziju u Subotici. Krsto je i sam neko vrijeme prije rata studirao na subotičkom pravnom fakultetu, gdje je politički djelovao i stvarao partijsku organizaciju.

S dužnosti rukovodioca Politodjela zo. dalmatinske divizije s Dinare pozvan sam u Vrhovni štab NOV-a i POJ-a na Vis. U to vrijeme vodile su se velike borbe za oslobođenje Srbije. Znatan dio kadrova povučen je iz starih jedinica i predviđen za popunjavanje novih u novooslobođenim krajevima.

U to vrijeme, uslijed velikih kiša, avionska veza Visa sa Srbijom bila je prekinuta. Sa provizornog i raskvašenog viškog aerodroma avioni nisu mogli saobraćati. U posljednjem času stigao sam da se ukrcam na brod kojim je te septembarske noći jedan dio Vrhovnog štaba prešao u Bari u Italiju. Na brodu su se nalazili Ranković, Đilas, Bakarić, Nazor, Popivoda i drugi. U Bariju je postojala jugoslavenska partizanska baza. U blizini Barija nalazile su se bolnice u kojima su se liječili naši ranjenici. Jednog predvečerja ukrcao sam se, nakon dvadesetak dana iščekivanja u Bariju, u sovjetski avion, preletio Jadran i našao se na čvrstom tlu zemunskog aerodroma. Beograd je bio samo nekoliko dana ranije oslobođen.

U Beogradu sam, čekajući točan raspored, sreo dosta poznanika i prijatelja, naročito bivših gimnazijalaca iz subotičke i banjalučke gimnazije i iz kolonističkih sela Dušanovca i Zednika (u blizini Subotice). Oni su mi pričali o sudbini naših kolonista.

Tada sam nešto više saznao o zločinima mađarske fašističke soldateske i za sudbinu svoje tetke, njeno troje djece i svoje bake (očeve majke), kod kojih sam proveo najveći dio vremena u posljednje tri godine pred

rat, pohađajući suboticku gimnaziju. Baka Milica,[1] tada osamdeset dvogodišnja starica, otjerana je sa svojom kćeri i njeno troje dece (dvije male kćeri i nešto stariji pastorak) u mađarski konclogor u Sarvar. Särvär je kotarsko mjesto kod Szombathelya, u blizini austrijske granice. Logor se nalazio na podvodnom terenu, u starim trošnim tvorničkim barakama.

U logoru Särvaru bilo je 1941. internirano oko 10 000 ljudi, pretežno Srba kolonista, kao i *680* Slovenaca iz Prekomurja.

Prve godine u logoru vladao je surov režim, teror i batinanje. Bez dovoljno odjeće, pokrivača, po hladnoći koja ovdje, u Panonskoj nizini između Alpa i Karpata, zna da se spusti noću i do 30° ispod nule, internirci su umirali, naročito starije osobe i djeca. Hrana je bila više nego očajna. Nije bilo rijetko da se hrana traži po đubrištu, a higijenske prilike bile su ispod svake kritike.

Kasnije, zavisno od toka rata perspektiva kojeg poslije poraza Nijemaca kod Staljingrada nije za mađarske naciste bila baš tako ružičasta, režim u logoru počeo se ublažavati. Većinu sposobnijih interniraca kasnije su bogatiji seljaci i veleposjednici uzimali da rade na njihovim imanjima. Pored teškog i iscrpljujućeg rada, ipak su na tim imanjima životni uvjeti bili pogodniji nego u logorima. Tako je moja tetka s djecom bila uzeta na rad na neko imanje, dok je baka kao starica ostala u logoru za sve četiri godine rata. Oslobodile su je jedinice Crvene armije. Prešla je više od 400 km najviše pješke, .vraćajući se u selo Dušanovac, gdje je živjela.

Aprila 1941. zatekao sam se kod njih u Dušanovcu, u Bačkoj. Horthyjeva soldateska odmah me je s grupom seljaka zatvorila i ubrzo sprovela u logor, koji je nekada bio sokolski dom u Subotici. Prije toga smo bili zatvoreni u nekakvoj štali u Cantaviru, a zatim pješke prebačeni do Starog Zednika i zatvoreni u neku ciglanu. Tu su nas jedne noći skinuli do gola, tražeći, navodno, neke tetovirane znake, da vide da li pripadamo četničkom pokretu, oduzimajući nam lične stvari i dragocjenosti. To im je bio samo izgovor za eventualnu odmazdu i pljačku. Sutradan smo pod jakom stražom u seljačkim kolima prevezeni u Suboticu. Na osnovi nekih obavještenja koja su, sigurno, dobili o meni, u sokolskom domu sam bio izdvojen iz grupe zatvorenika nekoliko metara u stranu i stavljen pod oštriji režim. Nisu mi davali ni redovno sljedovanje ionako bijedne hrane. Moji seljani nisu smjeli sa mnom razgovarati, ali su mi krišom noću doturali kruha.

Na prozoru sokolskog doma u Subotici opazila me Monika, najmlađa kćerka obitelji Tikvici. Njen brat Velimir Tikvicki, kod čijih sam roditelja jedno vrijeme stanovao kao đak subotičke gimnazije, bio je moj školski drug i komunist. Otac, Hrvat - »Bunjevac«, umro je pred rat, a majka, Mađarica s mnogo djece, bila je prinuđena da uz penziju izdaje

[1] Očeva majka Milica Basta živjela je sve doskoro kod svoje kćeri Boje u kolonističkom selu Dušanovcu kod Cantavira, u Bačkoj. Umrla je polovinom 1972. godine u 113. godini.

stan i hranu đacima. Velimira je ubrzo poslije okupacije zatvorila mađarska fašistička policija i više se nikad nije vratio. Velimirova majka i cijela porodica voljele su me kao sina i brata. Poslije intervencije Velimirove majke, u sokolskom domu skinuta je izolacija i specijalni režim nada mnom. Ubrzo poslije toga pušten sam iz logora, zahvaljujući pomoći porodice Tikvicki i činjenici da nisam bio kolonist. Sjećam se kada su pronašli đačku legitimaciju V zagrebačke gimnazije, koju sam pohađao prethodne godine a koju sam slučajno vjerojatno zbog lijepe slike zadržao kod sebe, mađarski su policajci ubrzali izdavanje otpusnice iz logora.

Nakon skoro tri i pol godine ratovanja, ponovno se vraćam u Vojvodinu. S Đurom Medenicom, pravnikom iz Crne Gore, starim i istaknutim predratnim komunistom koji je također raspoređen kod Glavnog štaba Vojvodine, otputovao sam u Novi Sad. Raspoređen sam u 51, vojvođansku diviziju. Postavljen sam najprije na položaj politkomesara *iz.* vojvođanske brigade, na kojoj sam dužnosti ostao nepuna dva mjeseca. Pred samu novu godinu 1945. saopćeno mi je da sam postavljen na položaj politkomesara 51. divizije umjesto Đure Medenice, koji je otišao na Kosovo i Metohiju i bio postavljen za politkomesara grupe divizija.

U Dvanaestoj vojvođanskoj brigadi zatekao sam starog druga, studenta iz Zednika, Nikolu-Nidžu Kmezića. Nalazio se tada na dužnosti pomoćnika politkomesara brigade. Nidža mi je mnogo pomogao da što prije i što bolje saznam stanje u brigadi, da upoznam kadrove i shvatim mentalitet i borbenu sposobnost vojvođanskih jedinica. Kmezić je bio staložen, hladnokrvan i pomalo strog partijski rukovodilac. Sav se posvetio organizaciono-partijskom radu i političkom odgoju. Nije se volio mnogo miješati u čisto vojna pitanja, ostavljajući ih na rješavanje komandantu i politkomesaru. Mogućnost da se u novoj jedinici oslonim na poznatog i zrelog predratnog komunista koji zna raditi i dobro poznaje ljude predstavljala je za mene i te kako povoljnu okolnost.

Moram priznati da se prije dolaska u vojvođansku diviziju nisam mogao pohvaliti nekim ozbiljnijim poznavanjem razvoja oslobodilačke borbe u Vojvodini. U Lici, a kasnije i u Bosni, čuo sam za borbu srijemskih partizana. Iako sam se dosta interesirao za partizansku borbu u Vojvodini, vijesti do kojih sam dolazio u ranijim jedinicama bile su dosta oskudne.

Kad god sam slušao ili nešto čitao o borbama u Vojvodini, iskrsavala mi je pred očima vojvođanska ravnica na kojoj se, mislio sam, mogu uglavnom voditi manje akcije malih partizanskih odreda. Vjerovao sam da se u Vojvodini najčešće primjenjuju samo široke diverzije, a da veći partizanski odredi mogu djelovati samo na Fruškoj gori ili na obroncima Karpata. Bio sam obaviješten da su se vojvođanske brigade stvorile kasnije, ali je i to formiranje brigada bilo negdje u istočnoj Bosni. Smatrao sam da je i kasnije djelovanje nekih vojvođanskih brigada u Srijemu, o kojima sam povremeno slušao, bilo više oslonjeno na velik i brdovit teritorij istočne Bosne nego isključivo na Srijem i Frušku goru.

Pred odlazak u 51. vojvođansku diviziju, o kojoj sam obaviješten da je formirana odmah po oslobođenju Vojvodine, smatrao sam da će biti mnogo posla i da će biti potrebno uložiti znatan napor da bi se na taj veliki broj mladih, novih i neiskusnih boraca prenijelo što više borbenog, organizacionog i političkog iskustva. Ratovao sam u proleterskoj jedinici u Lici i Bosni, prolazio kroz mnoge ofanzive i ma koliko se trudio da to ne ispoljavam i da sakrijem izvjesnu bojazan od teškoća, u novoj jedinici primili su me kao čovjeka velikog borbenog i političkog iskustva koji je dobrodošao. Ali Vojvođani, naročito Srijemci, priredili su mi ugodno iznenađenje.

Prije svega, iznenadilo me saznanje da se u Vojvodini, u prvom redu u Srijemu, razvio oslobodilački pokret najširih razmjera. Srijem je za sve godine rata bio veliki ustanički logor. Čak i u Bačkoj, naročito u Banatu 1941, bio je razvijen NOP: u Banatu je jula 1941. djelovalo desetak partizanskih odreda i partizanskih oružanih grupa, koji su u najtežim uvjetima vodili borbu protiv njemačkog okupatora i folksdojčera. NOP je u Banatu pod udarcima organiziranog neprijatelja, nedovoljne povezanosti sa Srijemom i nekih unutrašnjih slabosti privremeno bio splasnuo. Ali usprkos velikim gubicima, ustanak nikad nije ugasnuo. Oslobodilački pokret ponovno je u Banatu oživio, naročito 1943. i 1944, kada se hiljade ljudi uključuju u borbu.

Ali Srijem predstavlja pravi partizanski bastion, gdje se ustanak postepeno, ali konstantno i kontinuirano, razvija od početka 1941. sve do kraja rata. Srijem je dao 26 000 partizanskih boraca, od kojih je 10 000 palo za našu slobodu. U prah i pepeo pretvorena su razna shvaćanja da geografski faktor, u ovom slučaju ravnica, ne dozvoljava razvoj partizanskog rata. Točno je da je u ravnici mnogo teže voditi rat protiv nadmoćnog, organiziranog i dobro naoružanog neprijatelja. Jer korištenje povoljnijih zemljišnih uvjeta protiv brojčano jačeg i tehnički nadmoćnijeg neprijatelja davno je poznata partizanska taktika.

Površina Srijema obuhvaća 6500 km^2. Najveća dužina mu je oko 140 km, a širina između Save i Dunava 25 do 70 km. Fruška gora po dužini ima 80 km, a po širini 12-15 km. Najviši vrh, Crveni Čot, ima 539 metara. Kao što se iz svega ovoga vidi, Srijem je u svom većem dijelu ne samo ravan i bez dovoljno šuma, već predstavlja dosta skučen teritorij između Save i Dunava. Neprijatelj ga je s motorizacijom mogao uzduž prijeći za oko 7 sati, a poprijeko za 3-4 sata. Tamo gdje je Srijem najuži, mogao ga je neprijatelj u streljačkom stroju prijeći za *6* sati. Zbog svega toga, partizanske jedinice mogle su biti iznenada napadnute svakog dana, svakog sata. One su morale biti stalno, danju i noću, svakog časa na oprezu, uvijek spremne za pokret i prihvaćanje borbe u svim uvjetima. Srijemski partizani su, pored ostalog, morali imati dobro razvijenu obavještajnu službu.

U Srijemu je, između ostalog, živjelo oko *60* 000 Nijemaca, što je iznosilo 15 % od ukupnog broja stanovništva. Nijemci su, izuzev vrlo rijetkih pojedinaca, bili svi organizirani u nacionalsocijalističku organizaciju »Kulturbund«, koja se u toku rata u potpunosti uključila u njemačke jedinice, prednjačeći u zvjerstvima prema našem življu.

Nacionalne suprotnosti i antagonizmi između Srba, Hrvata, Nijemaca, Mađara, Slovaka, koje su stvarale predratne građanske političke partije, okupator je vješto i beskrupulozno koristio, razvijajući šovinističku mržnju i odmazdu. Ustaše su takvu situaciju, uz pomoć folksdojčera i okupatorskih snaga, koristile za teror i pokolje.

Relativno skučena i ispresijecana oblast, s gustim putničkim i željezničkim saobraćajem, Srijem nije mogao potpuno udovoljiti svim zahtjevima vođenja većih i krupnijih operacija. Uslijed velikog priliva novih boraca nametala se potreba stvaranja krupnijih jedinica: brigada i divizija. Partizanske jedinice stalno su se povećavale. Morao se tražiti širi manevarski prostor za krupnije operacije većeg zamaha. Takav širi teritorij nađen je u istočnoj Bosni. Tako su srijemske brigade i divizije djelovale i u Srijemu, i u istočnoj Bosni, koristeći se tako na najbolji način velikim ljudskim potencijalom. Ali Srijem je ostao glavno poprište borbi i neiscrpan rezervoar novih boraca.

Točno je da geografski faktor u određenim uvjetima umanjuje tehničku nadmoć neprijatelja. Ali baš ovdje, u Vojvodini, u Srijemu, došao je do izražaja faktor svijesti, spremnost narodnih masa da pod rukovodstvom komunista idu u borbu do kraja, bez obzira na uvjete pod kojima se ona vodi. Upravo nepovoljni geografski uvjeti zahtijevaju stvaranje organizacije i mehanizma partizanskog rata na vrlo visokom stupnju, zahtijevajući povećane napore i visoku svijest. Srijem je, u stvari, ostao simbol jedne takve svjesno organizirane borbe u Panonskoj nizini. Fruška gora, sa svojom visinom i širinom, za pojmove ličkih i bosanskih partizana samo je malen brežuljak. Stanovnici južno od Save nazvali bi ga najobičnijim brdom.

Tu, u Srijemu, djelovali su partizanski odredi i brigade, napadane su neprijateljske kolone, rušeni vlakovi, paljene okupatorske vršilice i žito koje je pripremano za okupatora, razmjenjivani zarobljenici itd. Odredi i, kasnije, brigade uspješno su odolijevali mnogobrojnim velikim neprijateljskim ofanzivama. Po gradovima i selima organizacije narodnooslobodilačkog pokreta ubijale su neprijateljske špijune i izdajnike.

Narodna vlast je bila organizirana gotovo u svim mjestima, pa i u mnogima koje je okupator držao za sve četiri godine rata. Skoro u svakoj kući, naročito u kućama simpatizera NOB-a, postojala je baza, podzemno skrovište, u koje bi se sklanjali oni koji bi došli u opasnost ili se kompromitirali kod okupatora i kvislinga. Okupator je te baze vrlo rijetko otkrivao. U velikim bazama Fruške gore uspješno su skrivani ranjenici, hrana i dr.

U Srijemu je bio toliki utjecaj KPJ da se nije mogao održati ni jedan četnik. U stvari, u Srijemu i nije bilo četnika. Nekoliko pokušaja da se pojedini četnici prebace iz Srbije propalo je jer su bili brzo otkriveni i osujećeni.

O značaju partizanske borbe u Srijemu drug Tito je govorio:

> *»U Evropi misle da su naše planine rodile naš pokret i našu vojsku. A Srem to najubjedljivije demantuje. Nacionalna i politička svijest naroda, njegova borbena volja i revolucionarna Partija koja je sposobna da pokrene i vodi narod u borbu - to je osnovno za ustanak, a geografski uslovi mogu samo manje ili više olakšati ustanak i utjecati na taktiku ustaničke vojske«.*

Eto, takav je bio Srijem, takva je bila Vojvodina, gdje se i u ostalim njenim krajevima, čim su se uvjeti poboljšali, ponovno razvija širok oslobodilački pokret. Vojvodina je dala 15 partizanskih brigada usprkos najtežim uvjetima borbe.

Vojvodina je bila značajna i za neprijatelja, koji je nastojao svim silama da uguši NOP. Vojvodina je u neposrednoj blizini Beograda, važnog strategijskog čvora koji otvara vrata poznatim magistralama dolinom Morave ka Egejskom i Crnom moru, odnosno Sofiji, Istanbulu i Bliskom istoku. Tu su bile stacionirane jake snage okupatora. Kroz Vojvodinu prolaze važne željezničke i cestovne komunikacije kojima se služio okupator. Nju presijeca velika evropska rijeka Dunav, zatim Tisa i Sava. Vojvodina je velika žitnica neophodna osvajaču, naseljena mnogobrojnim nacionalnostima koje je okupator nastojao da što više zavadi, što je otežavalo uvjete borbe.

Usprkos svemu, Vojvodina je pokazala svima da se može uspješno voditi partizanski rat i na goloj ravnici, ako organizirane svjesne snage i rukovodstvo borbe imaju pravilnu političku orijentaciju uz ostvarenje jedinstva i podrške masa.

Došavši u 51. diviziju, vidio sam da najveći broj iskusnog komandnog kadra čine Srijemci, prekaljeni borci iz ratnih okršaja još iz 1941. i 1942» godine. To je bilo vrlo važno za daljnji uspjeh novoformirane divizije. Ipak sam u duši pomalo strahovao da će se ogroman priliv novih boraca, bez borbenog iskustva, nepovoljno odraziti na borbenu sposobnost jedinica. Prvo vatreno krštenje novoformirane divizije u batinskoj operaciji pokazalo je da nije bilo mjesta nikakvom strahovanju.

Pedeset prvu diviziju, koja je odigrala tako važnu ulogu u zarobljavanju Pavelićeve vojske 15. maja 1945, sačinjavali su: sedma, osma i dvanaesta brigada i druge rodovske i stručne jedinice.

Sedma brigada formirana je 2. jula 1944. na salašu Mušicki u bosutskim šumama u Srijemu. Jezgru brigade sačinjavao je I. bataljon ***6.*** vojvođanske brigade, dijelovi *z.* srijemskog odreda i dvije čete crvenoarmejaca pobjeglih iz njemačkih jedinica i logora. Od tog ljudstva bila su formirana

tri bataljona u jačini od *600* boraca. Treći bataljon bio je sastavljen od crvenoarmejaca, čiji je komandant bio kapetan Crvene armije Petar Oranski, a zamjenik komandanta Andrej Nikolajevič, također sovjetski oficir. Obojica su pobjegla iz banjičkog logora. Politkomesar im je bio naš partizan Miroslav Demirović, inače moj školski drug iz djetinjstva.

Za nekoliko mjeseci 7. brigada je brojala 1200 boraca. Jedan od prvih njenih okršaja bio je onaj s dijelovima 13. njemačke SS-divizije u bosutskim šumama, zatim s ustašama između sela Vašice i Sida, gdje je neprijatelj na bojnom polju ostavio 47 mrtvih. Od značajnih prvih borbi treba spomenuti borbe kod sela Batrovca i Soljana, zatim u Slavoniji kod Babine Grede, Slavonskog Samca, Stitara, Gudinaca, zatim kod Orahovice, Kutjeva, Cačinaca i Feričanaca. Brigada je organizirala nekoliko uspješnih diverzija u okolici Našica i Đakova. Na terenu Slavonije stjecala je također velika iskustva u borbama s ustaško-domobranskim jedinicama.

Vrativši se u Srijem, u brigadu je došao veći broj domobrana koji su prešli na našu stranu na poziv vrhovnog komandanta NOV-a i POJ-a maršala Tita. Značajnija akcija prije ulaska u sastav divizije bio je napad na Ilok, gdje su zaplijenjene veće količine oružja i municije. Početkom oktobra iz sastava brigade odlazi bataljon crvenoarmejaca, a prvog novembra 1944. brigada dolazi u sastav 51. vojvođanske divizije. Od tada učestvuje u velikim i značajnim borbama u forsiranju Dunava kod Batine, u virovitičkom mostobranu u Slavoniji, zatim u teškim borbama na bolmanskom mostobranu u Baranji, na Dravi, za vrijeme velike njemačke ofanzive u proljeće 1945. godine. Značajne borbe vodila je za oslobođenje Osijeka i prethodno forsiranje Drave, zatim nastupanje kroz Slavoniju, Podravinu, sve do Dravograda, gdje je učestvovala u završnim borbama do 15. maja 1945. godine.

U vrijeme ulaska u diviziju, komandant brigade bio je narodni heroj Milan Ješić-Ibra, politkomesar Miroslav Demirović-Beli, a pomoćnik politkomesara i partijski rukovodilac Dušan Sekić-Saca.

Osma brigada formirana je 10. septembra 1944. u selu Jabuci na Fruškoj gori. Jezgru brigade sačinjavalo je 250 boraca i starješina Fruškogorskog odreda. Brigada je ubrzo popunjena domobranima, koji su masovno prelazili na stranu NOV-a, iz Petrovaradina, Rume, Sremske Mitrovice i Zemuna.

Prve borbene akcije brigada izvodi protiv Nijemaca kod manastira Grgetega, zatim ruši prugu Cortanovci-Sremski Karlovci. Brigada potom vodi borbe kod Banovaca, prelazi Dunav kod Belegiša i Surduka i u Banatu se početkom oktobra 1944. spaja s prednjim dijelovima 2. ukrajinskog fronta Crvene armije. Sa sovjetskim jedinicama, partizanskim bataljonima Banatske operativne zone i banatskim partizanskim odredima goni neprijatelja preko Tise, učestvujući prethodno u oslobađanju Vršca, Bele Crkve, Pančeva, Zrenjanina i Kikinde. Jednim krakom brigada prodire prema Senti i Subotici, a drugim nastupa sa 233. sovjetskom divizijom prema

Novom Sadu. Vodila je borbe kod Novog i Starog Bečeja i gonila neprijatelja preko Bačke prema Dunavu. Brigada 14. oktobra oslobađa Suboticu i odbija napade neprijatelja iz pravca Mađarske. U Subotici se popunjava sa 2.000 novih boraca.

U sastavu divizije brigada vodi borbe pri forsiranju Dunava kod Apatina, zatim na virovitičkom mostobranu kod Podravske Slatine i Barcsa, na bolmanskom mostobranu u Baranji, zatim u završnim operacijama naše armije kroz Hrvatsku i Sloveniju sve do Dravograda.

Kad je 8. brigada ušla u sastav divizije, na dužnosti njenog komandanta nalazio se Milan Korica-Kovač, politkomesar je bio Vladimir Branković-Gadža, a pomoćnik politkomesara i partijski rukovodilac brigade Uroš Ostojić-Detić.

Dvanaesta brigada - Krajem augusta 1944. godine 4. bataljon *6*. vojvođanske brigade prešao je preko Dunava kod Belegiša u južni Banat. Bataljon je vodio borbe kod Pančeva, Kovina, Crepaje, Deliblatske peščare i 2. oktobra se sastao s prednjim odredima 2. ukrajinskog fronta Crvene armije. Sa sovjetskim i ostalim partizanskim snagama Banata bataljon učestvuje u oslobađanju Pančeva. U selu Vojlovcu, 8. oktobra 1944, od toga bataljona i pojedinih odreda iz južnog Banata (Pančevačkog, Vršačkog, Belocrkvanskog, Kovinskog i Kovačičkog) formira se 12. vojvođanska brigada. Ona je imala 2500 boraca svrstanih u pet bataljona.

Dva bataljona 12. brigade, sa jednim bataljonom 236. sovjetske divizije, prešla su 15. i *16*. oktobra Dunav kod Beograda. Vodili su borbu kod sela Višnjice, Velikog Sela i Mirijeva i na taj način sudjelovali s ostalim snagama u oslobađanju Beograda.

Sa 236. sovjetskom divizijom napredovala je 12. brigada kasnije kroz Banat preko Tise, preko Bačke, i izbila, krajem oktobra 1944, na Dunav u rajonu Apatina, odnosno Batine.

U sastavu divizije, 12. brigada se istakla u forsiranju Dunava kod Batine u prvom napadačkom ešalonu, zatim u Slavoniji na virovitičkom mostobranu, pa kod Bolmana u Baranji, u oslobođenju Osijeka, Slavonije, Podravine, sve do posljednjih borbi kod Dravograda maja 1945. godine.

Kad je ulazila u diviziju, na položaju njenog komandanta bio je Dušan Doronjski-Jocika, politkomesar Lazar Mišković a pomoćnik politkomesara i partijski rukovodilac brigade bio je Nikola Kmezić-Nidža.

U sastavu 51. divizije jedno se vrijeme nalazila i 14. slovačka brigada, koja je formirana 11. novembra 1944. u Bačkom Petrovcu. Prvi komandant brigade bio je Jan Paljik-Đura, a politkomesar Jan Kiš. Brigada je učestvovala u borbama na virovitičkom mostobranu u Slavoniji i početkom marta 1945. u vrlo teškim borbama na bolmanskom mostobranu u Baranji, gdje je imala 100 mrtvih i oko 300 ranjenih boraca. Krajem marta dolazi do rasformiranja ove brigade, a njeni borci i starješine raspoređuju se po ostalim brigadama i prištapskim jedinicama divizije. U tim jedini-

čama Slovaci učestvuju s ostalim nacionalnostima Vojvodine u svim borbama do konačnog oslobođenja zemlje.

Divizija je u svom sastavu imala i artiljerijsku brigadu i niz jedinica pojedinih službi. Brojčano stanje divizije dostizalo je do 15 000 ljudi.

Na Batini i Szekesfeherväru riješena je sudbina Budimpešte

Bitka kod Batine otpočela je forsiranjem Dunava 11. novembra 1944. godine i trajala je sve do 29. novembra, kada je Baranja oslobođena, tj. dotle dok nije bio osiguran širi, operativni mostobran. Žestoke borbe, koje su trajale punih 13 dana, vodile su se u samom užem mostobranu, u centru kojeg je bilo selo Batina i nešto kasnije visovi iznad samog sela. U operaciji su učestvovali i neprijateljski tenkovi i avijacija. Borba je u pojedinim momentima poprimala dramatičan karakter, kada se činilo da će neprijatelj u protunapadima naše snage i jedinice Crvene armije, koje su se zajedno nalazile u užem mostobranu, satjerati u Dunav i uništiti ih.

Boj kod Batine bio je dio širih operacija koje je vodila Crvena armija u Mađarskoj. U široj zoni budimpeštanske operacije, trupe III ukrajinskog fronta maršala Tolbuhina napadale su i južno od Budimpešte niz Dunav, u rajonu Szekesfehervära i Batine, da bi s jugozapada podišle tvrdo branjenom Budimu, gdje je neprijatelj, koristeći Dunav i pogodno utvrđene zemljišne visove, odolijevao napadu i nanosio sovjetskim jedinicama osjetne gubitke. Ideja manevra na Szekesfehervaru i Batini vješto je zamišljena, a njeno izvođenje je obranu u Budimu izmanevriralo i učinilo je nesvrsishodnom. Poslije toga je Budim brzo pao u sovjetske ruke, a jedinice Crvene armije još su brže prodrle prema Blatnom jezeru i približavale se Austriji, odnosno Beču i Grazu. Zbog svega toga, boj kod Batine spada u važnije borbe operativno-strategijskog značaja koje su u toku II svjetskog rata vođene u našoj zemlji.

S naše strane u batinskoj operaciji učestvovala je 51. jugoslavenska divizija i 75. streljački korpus 57. sovjetske armije Trećeg ukrajinskog fronta. U sastavu 75. streljačkog korpusa učestvovali su u operaciji njegova 233, 236. i 73. divizija. Naša 51. divizija (7, 12. i artiljerijska brigada) i 233. sovjetska divizija (572, 703. i 704. puk) bile su na glavnom pravcu u prvom ešalonu forsiranja Dunava sa zadatkom stvaranja taktičkog mostobrana u Batini. U prvom ešalonu tih dviju divizija koje su forsirale Dunav i dočepale se druge obale rijeke bila je naša 12. brigada i 703. sovjetski puk. Zbog toga su te dvije jedinice i imale najviše gubitaka.

U okviru batinske operacije kod Apatina, na pomoćnom pravcu, nastupala je 74. streljačka sovjetska divizija (109, 78. i 360. puk) i 8. brigada 51. vojvođanske divizije.

S neprijateljske strane u obrani Batine, odnosno Baranje, učestvovao je 68. njemački korpus sa 35. SS-divizijom, 31. lombardijskom i 44. grenadirskom divizijom, jedan puk divizije »Brandenburg«, po jedan bataljon iz 117. i 13. SS »Handžar« divizije, 92. motorizirana brigada, njemački mornari s Crnog mora, zatim nekoliko mađarskih pukova sa 20 tenkova, jedan ojačani ustaški puk, jedan puk nedićevaca i više policijskih bataljona.[1]

Na pravcu Szekesfehervara nastupao je III ukrajinski front sa 4. gardijskom sovjetskom armijom sa zadatkom da zaobiđe Budim i da ga zajedno s jedinicama II ukrajinskog fronta zauzme te spoji mostobrane na Szekesfehervaru, Batini i Apatinu i tako stvori povoljne uvjete za daljnje razvijanje nastupne operacije prema Beču i Donjoj Austriji.

Bitka kod Batine bio je vrlo težak ispit za 51. diviziju, brigade koje su, kao što smo vidjeli, formirane nešto ranije, a štab divizije je počeo funkcionirati tek 1. novembra 1944. Za svega jedanaest dana trebalo je mladu diviziju koncentrirati, pripremiti planove i izvršiti jednu od najtežih borbenih radnji: forsiranje dobro branjene velike rijeke i uspostaviti mostobran. I to ništa manje nego forsirati Dunav, jednu od najvećih evropskih rijeka, u novembru kada je vodostaj visok, a rijeka tako brza. Trebalo se boriti zajedno i dokazati se pred proslavljenim, iskusnim sovjetskim divizijama sa Staljingrada, Volge, Dnjepra, Kurska i drugih bitaka, koje su po svome značenju ušle u historiju sudbonosnih bitaka II svjetskog rata.

Nijemci su ubrzo uvidjeli, kako po brojčanom angažiranju napadača tako i po žestini napada, da prijelaz Dunava kod Batine nije tako bezazlen. Braneći prijelaz i desnu obalu Dunava, oni su, u stvari, branili prilaze u zapadnu Mađarsku, sprečavali spajanje sa sovjetskim snagama koje su forsirale Dunav kod Szekesfehervara i branile prilaz Budimpešti s jugozapada. Zato se, poslije prvih iznenađenja i ispitivanja, uskoro razvila neočekivano žestoka, velika i krvava borba, u kojoj su obostrani gubici bili veliki.

Tih kritičnih trenutaka novembra 1944. godine našao sam se u samom batinskom mostobranu. U razgovoru sa zamjenikom komandanta 73. staljingradske divizije, koja je bila naknadno ubačena u borbu u mostobran da bismo održali početni uspjeh, saznao sam da su sovjetske jedinice kod Budimpešte imale nekoliko desetina hiljada izbačenih iz stroja zbog žilave neprijateljske obrane s utvrđenih uzvišica Budima, koje je osim toga štitio i Dunav. Tom prilikom također mi je rekao da sovjetski manevar kod Szekesfehervara i Batine rješava sudbinom Budimpešte i da zbog toga on očekuje još žešće borbe, jer će Nijemci dovlačiti rezerve iz dubine. Njegova se procjena potpuno obistinila. Uskoro se kod Batine razvila

[1] Podaci iz Vojno-istorijskog instituta: Arhiv VII, kutija 1396=15 reg. br. i/i, Vojno-istorijski glasnik MNO SSSR br. 2. 1961. g. Rukopis pukovnika Žarka Atanackovića »Od Karpata do Triglava«.

Jotada za mene neviđeno teška borba, u kojoj je proliveno mnogo krvi i nestalo mnogo života.

Neprijatelj je držao desnu obalu Dunava, koja je zlokobno dominirala nad našom stranom. Na neprijateljskoj strani nalazili su se obronci vinorodne Belomanastirske grede, koja je u ovim ravničarskim uvjetima frontalne borbe i forsiranja velike vodene prepreke predstavljala značajnu zemljišnu prednost. Neprijatelj je tu prednost majstorski koristio. S te grede pokošene su stotine života naših i sovjetskih boraca, ne samo za vrijeme juriša već i pri prijevozu preko Dunava. Tih ratnih novembarskih dana hladni valovi i dubine Dunava gutali su nemilosrdno svoje žrtve.

Jedan bataljon naše 12. brigade i jedan sovjetski bataljon 703. puka prešli su 11. novembra u Batinu. Neprijatelj je vjerovatno bio taktički iznenađen, jer u tom prvom naletu nije bilo ozbiljnijeg otpora. Iako je morao ranije primijetiti naše pripreme, forsiranje baš na tom mjestu i u to vrijeme po svoj prilici ga je iznenadilo. Selo Batina je toga dana bilo brzo očišćeno od neprijatelja, i uži je mostobran dosta lako uspostavljen. U toku noći prebačena je u mostobran cjelokupna naša 12. brigada i sovjetski 703. puk. Shvativši situaciju, neprijatelj je tek sutradan otpočeo protunapad, ubacivši u borbu svoje bliže rezerve. Razvila se teška i ogorčena borba. Branjena je kuća po kuća. Neprijatelj je uspio, uz učešće oko 20 borbenih aviona »štuka«, da ponovno zauzme jedan dio sela Batine. Naši su toga dana imali oko 125 izbačenih iz stroja, od toga 26 poginulih.

Drugoj četi 4. bataljona 12. brigade, kojom je komandirao Zivan Banisavljević iz Kusića a koja je u prvom ešalonu forsirala Dunav, od 130 boraca samo *16* ih je ostalo u stroju. Ostali su svi ranjeni ili poginuli. Na njih su naišli tenkovi. Komesar čete Milan Ljiljak skočio je na prvi tenk s dvije bombe u rukama. Uništio ga je, ali je ostao ležati kao pokošena biljka na krvavom poprištu, na obali Dunava kod Batine.

Četvrti bataljon 12. brigade imao je 12. novembra 25 mrtvih i 100 ranjenih boraca.

Čitava 4. četa, legendarna četa mladih vojvođanskih boraca 1. bataljona 12. brigade, izuzev njih 18, pala je u neviđenom okršaju na desnoj obali Dunava, na bojnom polju u vinorodnoj Batini.

»... Avioni kruže nad nama« - oživljava ove događaje Dušan Krajinović, pomoćnik komesara 5. bataljona 12. brigade. »Jedni odlaze, drugi dolaze. Odlaze da istovare sve što su ponijeli. Pratimo ja i komandant bataljona Mita Dudić svaki njihov krug, svaki pokret pilota koji se spušta gotovo do krovova Batine. Vidimo kada se od trupa aviona odvajaju bombe, a potom kako lete nadolje. I tada se zariju u zemlju bacajući zajedno sa zemljom kuće i borce u zrak. Tražim očima svoga druga komandanta Mitu, a on na krovu. Isječena ljudska tijela, noge i ruke vise o drveću. Napeta čula gotovo više ne izdržavaju čitav ovaj pakao: kosa se diže, ruke grebu zemlju, prsti se lijepe i tonu u njoj, tijelo se savija u

grču. Kao da je kamen pritisnuo glavu i njen zatiljak... Priberem se poslije bombardiranja i tražim poznate likove svojih boraca. Nema ih mnogo, zemlja oko mene izrovana, mnoge kuće porušene, drveće počupano i sasječeno. U duši mi prazno, a u glavi samo jedna misao: ,Zar je moguće da se sve tako desilo?'«

»... Kada je u jednom momentu ranjen komandant bataljona Crvene armije, komandu nad tim sovjetskim bataljonom i svojim bataljonom preuzeo je komandant 5. bataljona 12. vojvođanske brigade.«

»... 14. novembra oko 10 sati« - iznosi dalje Dušan Krajinović - »primio sam pismo od komesara Milana Baste. To nije bila oštra zapovijest i naređenje ... Bila je to samo opomena da treba i danas izdržati, očuvati mostobran po svaku cijenu... Ovaj dan je bio krvav. Oko n sati u jurišu, na cesti u samoj Batini teško je ranjen komandant bataljona Mita Dudić. Komad mine zakačio ga posred grla i odbacio na zid jedne kuće. Zamjenik komandanta našeg bataljona bio je još jučer ranjen. Počinje juriš našeg desnog krila. Tamo komesar Milivoj Dadić-Marko (iz Zagreba), sav crn i blatnjav, bodri i opominje borce. Puca iz pištolja, i fašist ispred njega pada u vinograd. Juriš se nastavlja i jedna švapska kolona od 100 vojnika biva presječena i uništena ispred brda. Ovo krilo juri u mali zaselak i u naletu likvidira fašiste koji su se tamo utvrdili; 14 teških bacača, teški mitraljez i drugo oružje je plijen ovoga juriša... Jake snage od Dunava preko sredine sela neprekidno napadaju. Sada je dosta aktivna baterija ruskih bacača koja iz neposredne blizine tuče po glavama fašista. Bacač Nikolaj, crvenoarmejac, sjeća se svoje kuće i rodne Ukrajine. Pet odlikovanja krase njegove grudi. ,Strašno krvava borba je ovdje na Batini!' - kaže crvenoarmejec. - ,Ovako je bilo samo na Dnjepru!'«

... »Strahovita eksplozija kod pogođene ruske baterije. Pored nje ležalo je isječeno tijelo ovog hrabrog crvenoarmejca. U Batini je 320 boraca 5. bataljona 12. brigade izbačeno iz stroja - što ranjeno, što poginulo. Našem komesaru Milanu Basti javio sam kratko na cedulji samo ovo: ,Nijemci će samo preko nas mrtvih zauzeti Batinu'.«

Tokom trećeg dana okršaja (13. novembra) uspjeli smo uz velike napore održati ranije zauzeti dio kuća u selu. U međuvremenu, neprijatelj je iz dubine dovlačio svoje jače rezerve. Tokom noći 13/14. novembra prebačen je u mostobran jedan bataljon naše 7. brigade i dvije sovjetske baterije topova.

Četvrtog dana, 14. novembra, razvila se teška i dramatična borba. Neprijatelj je sa svježim snagama, ojačanom brojnom artiljerijom, uz podršku oko 20 tenkova i svoje avijacije (oko 25 »štuka«), počeo sistematski i energično da nas potiskuje iz Batine prema Dunavu. Oko četiri sata poslijepodne uspio je da nas potisne do krajnjih istočnih kuća Batine, skoro uz samu obalu Dunava. Držali smo svega 15-20 kuća,

j metara udaljenih od Dunava. Po širini nas je sabio na teren od 2.50-300 m. Neprijatelj je zasipao vatrom mostobran sa svih strana. Takva situacija, u kojoj protivnik prostreljuje mostobran puščanom i mitraljeskom vatrom, uvijek je neobično kritična i najčešće katastrofalna za branioce. Samo velikim herojstvom boraca, krajnjom hladnokrvnošću i velikim žrtvama, uz još neke pogodnosti kao što je približavanje noći, mogao se položaj održati.

Tog popodneva razvila se borba na život i smrt. Od udara avionske bombe počela se rušiti kuća u kojoj sam se nalazio s komandantom 12.. brigade Dušanom Doronjskim-Jocikom. Vrata i prozori su izvaljeni, a meci fijuču kroz njih. Od dima i prašine ništa se ne vidi. Nepovrijeđeni, samo malo ogrebani od krhotina prozorskog stakla i žbuke, pobijelili i garavi, trljamo oči i izvlačimo se u dvorište. »Štuke« samo pikiraju. Otvaramo vatru na njih iz svojih automata. Vidimo kako se druge kuće također ruše. Od praska bombi, vatre automata i mitraljeza, dima i prašine slabo se vidi, iako još traje dan. Čuje se jauk ranjenika. Pravi pakao. Neprijatelj se približava. To se osjeća po jačini vatre i sve većem odstupanju naših boraca prema Dunavu. Nema se kamo natrag. U jednom momentu spazih gdje se naš streljački stroj koleba i povlači prema rijeci. Neki su čak ugazili u vodu i stojeći u njoj do koljena i pasa tuku iz svojih pušaka i automata neprijatelja koji ih gađa i približava se iz jedne skupine kuća. Ne mogu još shvatiti da će nas, 2000 naših boraca i isto toliko crvenoarmejaca, satjerati u Dunav i sve nas uništiti. Zar će nam se ovdje zapečatiti sudbina i Dunav postati grobnica?

U sličnoj situaciji, s tolikim brojem ljudi sabijenim na tako malom prostoru, pritjeranim na uzak pojas uz samu rijeku, nisam se nalazio čitavo vrijeme rata. Ispred nas neprijatelj, koji energično napada i pritišće sa željom da nas baci u vodu, a iza nas jeziv, širok, dubok i brz Dunav. Prava mišolovka. U toku rata bilo je često vrlo teških situacija i okruženja, ali se gotovo uvijek našao neki međuprostor za izvlačenje, manevriranje i proboj. Ovdje je bilo sve drukčije. U protunapadu je jedna sovjetska četa skoro potpuno izginula. Ostala su živa samo 4 crvenoarmejca. »Štuke« i neprijateljska artiljerija rušile su neotporne seoske kuće. Vidim svuda mrtve drugove, raznesena ljudska tjelesa, na granama vise noge i ruke. Mnoga artiljerijska oruđa, naša i sovjetska, razbijena su, a oko njih grupe mrtvih boraca. Neki kao da su zaspali, šćućureni drug uz druga.

U jednom kritičnom momentu veći se dio jednog našeg bataljona na lijevom krilu mostobrana, uslijed snažnog pritiska neprijatelja, pokolebao. Vidim grupu boraca gdje uskače u dva ribarska čamca koja su se našla na obali. Jedan čamac, čim se otisnuo, prepun, prevrnuo se. Drugi su čamac Nijemci artiljerijskom i mitraljeskom vatrom potopili na samoj matici. Ubrzo su ljudi nestali ispod površine vode. Jedna grupa

boraca nije mogla izdržati uragansku vatru i juriš neprijatelja te je natjerana u Dunav. Mnogi su se davili naočigled sviju nas.

U tom momentu komandant Jocika[1] sa nekoliko boraca jednog mitraljeskog odjeljenja pošao je naprijed prema neprijatelju uzviknuvši: »Za mnom, drugovi, nema se kud natrag«. Mitraljesko odjeljenje je otvorilo vatru. Našao sam se i sam u tom vrtlogu. Pucali smo na neprijatelja iz svojih mašinki, riješeni da poginemo a da ne dozvolimo da se davimo u Dunavu i da nas neprijatelj bespomoćne gađa u vodi. Naš stroj, gdje je bio najgušći, najprije je stao i polako se počeo pribirati. Komandanti bataljona, njihovi zamjenici i komandiri četa koji su se tu našli napokon preuzeše komandu, koju počeše glasno izvikivati. Počeli smo se polako prikupljati, kretati u protunapad. Vidjevši gdje pogibe jedan naš mitraljezac i njegov pomoćnik, komandant Jocika priskoči na njegovo mjesto, uze mitraljez »maksim« i otvori žestoku vatru izvikujući: »Naprijed, drugovi, moramo ih odbiti!« Naši kao da se preporodiše. Krenuše naprijed, otvorivši sve gušću vatru u pravcu neprijatelja. Bombe su već počele praštati. Odvrnuh i ja svoju. Prolomi se gromoglasno »Juriš, ura!« Poletjesmo naprijed, gurnuti magičnom snagom. Neprijatelj se zbunio. Neki počeše da se dižu i povlače. Naši ih gađaju i ne daju oka da otvore. Najzad i neprijatelj koji se bio najviše uklinio u naš položaj poče da bježi. S druge, naše, strane Dunava nekako istovremeno počele su tući i sovjetske »kaćuše« da bi potpomogle naš protunapad. Ponovno smo ovladali polovicom sela.

Izdržali smo do noći, koja se ubrzo spustila. S prvim sumrakom počele su pristizati sovjetske jedinice. Kažu, 73. staljingradska divizija. Sve sami Sibirci. Krupni i plavi. Cim su se malo prikupili, Sibirci su odmah prešli u noćni napad. Neprijatelj se počeo uskoro povlačiti. U toku noći stigla su tri puka te divizije, i čim je svanulo, uz uragansku artiljerijsku podršku, prešlo se u sveopći napad. Kritična situacija je prošla. Ubrzo se pristupilo proširenju taktičkog mostobrana.

Tog kritičnog dana 12. brigada i jedan bataljon 7. brigade 51. divizije imali su 900 izbačenih iz stroja. Izgubivši u teškim borbama gotovo polovinu svoga sastava, 12. vojvođanska brigada izvučena je iz borbi radi popune i sređivanja. Još sedam do osam dana 7. i 8. brigada naše divizije, zajedno sa sovjetskim divizijama, vodile su borbu, ali već na dosta proširenom mostobranu. Više nije bilo tako kritičnih situacija, iako je bilo još oštrih borbi, naročito kod sela Zmajevca. Poslije toga bila je već

[1] Komandant brigade Dušan Doronjski-Jocika stari je srijemski partizan još iz 1941. Rodom je iz Krčedina. Istakao se ranije kao dobar i hrabar komandant bataljona i. srijemskog odreda. Njegov bataljon, s kojim je prešao u Banat nekoliko mjeseci prije nego što je Crvena armija prodrla preko jugoslavensko-rumunjske granice, poslužio je kao jezgra za formiranje 12. brigade, kojom sada u Batini komandira u jednoj vrlo teškoj situaciji. Malen rastom, ali čvrsta i dosta šutljiva momčina, radnik-mehaničar po zanimanju, s nepune 23 godine umio se snaći na Batini i učiniti podvig. Danas je pukovnik JNA u penziji.

probijena neprijateljska obrana po dubini i izašlo se u operativni prostor s velikim snagama.

Naša 51. divizija imala je kod Batine 271 mrtvog, 850 ranjenih i 227 nestalih. Ona je u toj vrlo teškoj operaciji, pod najtežim uvjetima, potpuno uspješno položila svoj borbeni ispit. Diviziju je svojom naredbom pohvalio vrhovni komandant naše armije drug Tito:

»... Izražavam svoju zahvalnost borcima, podoficirima, oficirima i politkomesarima 51. divizije koji su pokazali izvanrednu hrabrost i upornost pri oslobođenju Baranje ...«

Moskva je pozdravila jedinice III ukrajinskog fronta i 51. jugoslavenske divizije koje su učestvovale u bici na batinskom mostobranu sa 20 plotuna iz 244 artiljerijska oruđa.

Zatim je 51. vojvođanska divizija vodila vrlo teške borbe u virovitičkom mostobranu januara i februara 1945. Tamo je s ostalim divizijama Treće jugoslavenske armije uspjela, uz velike napore i žrtve, spasiti preko deset hiljada stanovnika Slavonije koji su se povlačili pred navalom neprijatelja kod Barcsa preko Drave u Mađarsku. U tim borbama divizija je imala 106 poginulih i 165 ranjenih.

Borbe kod Valpova, odnosno na bolmanskom mostobranu u Baranji, bile su također krvave i teške. Operacija je otpočela 4. marta 1945. u sklopu velike njemačke protuofanzive protiv Crvene armije.

Iz šireg područja Blatnog jezera koncentrirana je grupa armija »jug«: 6. armija i 6. SS tenkovska armija, zatim 2. oklopna armija, potpomognuta jakim snagama njemačkih armija »E« na desnoj obali Drave. Imale su za cilj da protuofanzivnim akcijama protjeraju jedinice Crvene armije natrag preko Dunava i na taj način skrate svoj front i odgode sovjetsku ofanzivu prema Austriji.

Njemačke snage 91. korpusa trebale su stvoriti na Dravi dva mostobrana kod Donjeg Miholjca i Valpova i potisnuti Treću jugoslavensku i I bugarsku armiju te udariti o lijevi bok sovjetskih snaga, ovladavši što prije visoravni sjeverno od Beremenda i Siklosa.

Nijemci su grupirali ukupno 30 divizija. Na bočnom pomoćnom pravcu u Baranji udarili su istovremeno na naše i bugarske snage, forsirajući iznenada Dravu. Žestoke borbe vodile su se oko 15 dana. U tim borbama redali su se juriši i protujuriši. U jednom protunapadu, u kritičnoj situaciji kada je trebalo povratiti izgubljene položaje i zaustaviti pokolebane redove u povlačenju, bio sam ranjen kod ciglane u Baranj-Selu. Moj školski drug iz najmlađih dana iz Banjaluke, Miroslav Demirović-Beli, hrabar i temperamentan komesar brigade, jurišao je također s jednom grupom boraca s pištoljem i bombom u rukama. Neprijatelj je bio zaustavljen. Takvih protujuriša bilo je tih dana bezbroj.

Naša divizija, s ostalim divizijama Treće jugoslavenske armije, obavila je na bolmanskom mostobranu časno svoj zadatak. Naročito je u tim borbama bila ostvarena dobra borbena suradnja sa *16.* vojvođanskom di-

vizijom, komandant koje je bio Marko Peričin-Kamenjar, poznati srijemski heroj. U tim borbama kod Bolmana u Baranji imala je 51. divizija 2.86 poginulih i 1061 ranjenika.

Prilikom forsiranja Drave i oslobođenja Osijeka, sredinom aprila 1945. godine, 51. divizija imala je 12.8 poginulih i 646 ranjenih. O žestini borbe za Osijek govori i podatak da je neprijatelj imao *860* poginulih i 646 zarobljenih.

Poslije Osijeka, divizija nastupa kroz Slavoniju, Podravinu i Sloveniju i dolinom Drave stiže do Dravograda, gdje je vodila posljednje borbe za oslobođenje zemlje. Sve te borbe u širem pojasu Drave bile su surove, vrlo teške i složene operacije koje su zahtijevale maksimum borbenosti, vještine, napora i žrtava.

Na tom svom slavnom putu ka slobodi, za šest i pol mjeseci imala je 51. vojvođanska divizija 1240 poginulih, 4835 ranjenih i oko 500 nestalih.

Evo, to je ta vojvođanska divizija koja se 13, 14. i *16.* maja 1945. našla u rajonu Dravograda, kada je u Jugoslaviji skršen i posljednji organizirani otpor neprijatelja. Njeni borci učestvovali su u posljednjim borbama 15. maja 1945. kada se predala Pavelićeva vojska, crnogorsko-hercegovačka grupacija četnika i preostale njemačke snage. Komandant divizije bio je Sreta Savić[1], partizanskim imenom Kolja.

[1] Sreta Savić, omanji, vitki, plavooki tada tridesetogodišnji Srijemac, partizan iz 1941. godine. Rodom iz Sremske Kamenice, a po zanimanju građevinski tehničar. Osim u Srijemu, ratovao je i u istočnoj Bosni. Već 1943. godine nalazio se na dužnosti zamjenika komandanta Glavnog štaba Vojvodine. Njegova okolina, koju su redovno sačinjavali mlađi ljudi čije životno i ratno iskustvo, bez obzira na izuzetke, nije bilo toliko veliko, s povjerenjem je gledala u Kolju kao u zrelog čovjeka i iskusnog komandanta. Uspjesi divizije u borbama bili su osnova tog autoriteta. Nije bio bučan, niti je brzo uspostavljao kontakt s ljudima, ali bi se postepeno privikavao i tada bi plijenio pažnju prisutnih. Tihe i blage naravi, često bi žestoko planuo ako se radilo o nekoj krupnoj grešci ili propustu, odnosno o neizvršenju zadatka. Ali i tada bi se brzo smirio. U predahu i za vrijeme odmora znao je sa svojim suradnicima, naročito s onima s kojima se dugo poznavao iz teških dana ustanka i partizanskih borbi u Srijemu, biti vrlo blizak i veseo. Volio je muziku i pjesmu. Danas je general-potpukovnik u penziji.

POSLJEDNJE POPRIŠTE DRUGOG SVJETSKOG RATA U EVROPI BILO JE U JUGOSLAVIJI, U SLOVENIJI

Slovenija u NOB-u

Hitlerovim smjernicama za podjelu Jugoslavije od 12. aprila 1941. godine, teritorij Slovenije, koji obuhvaća pokrajinu Štajersku, Gorenjsku i dio Koruške, pripao je Njemačkoj.[1] Uskoro poslije okupacije Jugoslavije, 8. juna 1941. godine, došlo je do ugovora o povlačenju demarkacione linije između Italije i Njemačke i njihovog razgraničenja s NDH. Prekomurje je pripalo Mađarskoj.

Dio teritorija Slovenije priključen III Reichu iznosio je 11050 km^2 sa 800 000 stanovnika. Dne 26. aprila 1941. Adolf Hitler posjetio je Maribor i zahtijevao od svojih nacističkih funkcionera da poduzmu sve kako bi ove osvojene slovenske pokrajine postale njemačke. To je bilo dovoljno da lokalni i oblasni nacistički funkcioneri poduzmu rigorozne mjere denacionalizacije Slovenaca. Ta denacionalizacija mogla se izvršiti samo poznatim nacističkim metodama: raseljevanjem i genocidnim uništavanjem naroda kroz koncentracione logore i druga gubilišta. Radi ilustracije navodimo da je iz Štajerske još 1941. godine bilo raseljeno u Srbiju 15 000 Slovenaca, a iz Gorenjske 2500. S područja Brezica i Trbovlja Nijemci su preselili 34 000 ljudi u Sleziju.

Za slovenski narod nastali su teški dani. Pod udarom bezobzirnog fašizma, Slovenci su se našli pod strašnom prijetnjom nacionalnog uništenja. U tom presudnom periodu slovenske historije i danima teškog iskušenja jedina snaga koja se našla na strani naroda bila je KP. Ona je upućivala: jedini izlaz iz te novonastale nezavidne situacije je podizanje oružanog narodnog ustanka, borba na život i smrt s razbješnjelim fašizmom, koji je tada bio na vrhuncu svoje moći.

Tako se i dogodilo da se gotovo odmah poslije okupacije Komunistička partija Slovenije dala na otpor i oružani ustanak i pristupila organiziranju širokog svenarodnog oslobodilačkog antifašističkog fronta. Sve je to bilo potpuno u duhu Titove orijentacije CK KPJ. Velika je zasluga slovenskih

[1] Iako su spomenute oblasti uključene u državni, privredni i politički sistem III Reicha, postoje neslaganja historičara o tome da li su ti teritoriji bili anektirani ili ne, uslijed nepostojanja službenog akta o aneksiji.

komunista što su ostvarili vrlo širok front okupljanja svih patriotskih snaga zemlje spremnih za borbu protiv fašističkog okupatora bez obzira na ranija politička ubjeđenja i ideološka opredjeljenja.

U savezu protiv fašizma našli su se u Sloveniji pored komunista i kršćanski socijalisti, demokratsko krilo »Sokola« slovenskih kulturnih radnika. Za razliku od pojedinih drugih jugoslavenskih pokrajina, u kojima su se pojavila lijeva skretanja koja su nanijela NOP-u velike teškoće i dovela do mnogih neuspjeha, pa i do privremenih poraza, u Sloveniji se stvorio općenarodni OF koji je po svome karakteru, po svojoj širini, organiziranosti i jedinstvu u bazi otišao najdalje od svih narodnih frontova u Jugoslaviji.

Jedna od važnih karakteristika oslobodilačke borbe u Sloveniji jest postepenost i kontinuitet oružanog ustanka. Od 800 boraca u partizanskim odredima i 10 000 članova Narodne zaštite 1941. godine, došlo se krajem 1943. do 2 korpusa NOV-a, jedne operativne zone, 5 'divizija, 17 partizanskih brigada, 8 partizanskih odreda i mnogo drugih samostalnih jedinica. Brojčano stanje NOV-a i NOP-a krajem 1943. popelo se na 25 000 boraca.

Partizanske snage Slovenije narasle su već krajem 1944. i početkom 1945. na 40 000 partizana. U NOV-u Slovenije su bile organizirane partizanske jedinice različitih nacionalnosti: austrijske, mađarske, sovjetske (od prebjeglih sovjetskih vojnika iz hitlerovskih vojnih formacija), talijanska partizanska divizija »Garibaldi Nazione«, talijanska partizanska brigada »Fontanot«, čak i francuska partizanska brigada stvorena pred sam kraj rata od oslobođenih zatvorenika Francuza iz konclogora.

Jedna od specifičnih karakteristika NOP-a u Sloveniji jest i stvaranje masovnih terenskih organizacija dobro organiziranih na teritorijalnom principu s osnovnom namjenom da vrše sabotaže, diverzije i oružane prepade, da provode mobilizaciju ljudi za partizanske jedinice, da raskrinkavaju neprijateljske parole itd. Ta organizacija se u početku zvala Narodna zaštita, a nešto kasnije preimenovala se u Vojsku Državne Varnosti-VDV, odnosno pred kraj rata postala je KNOJ. Pored te organizacije postojala je organizacija pod imenom VOS (Varnoobaveštajna služba), široko razgranata organizacija obavještajnog karaktera, koja je istovremeno vršila i diverzije. VOS se kasnije pretvorio u OZNU.

Po direktivama slovenskih ministara u jugoslavenskoj kraljevskoj izbjegličkoj vladi u Londonu, kontrarevolucionarne snage organiziraju u Sloveniji svoj front protiv NOB-a i Slovenski Savez (Slovenska Zveza). Ta poluvojnička organizacija sastojala se od reakcionarnih pripadnika bivših građanskih stranaka, oficira stare vojske, bogatih trgovaca, fabrikanata i bankara, klerofašističkih omladinskih grupa, reakcionarnog dijela klera, »Sokola«, Narodne legije, ekstremno nacionalističkih grupa, zatim vrhova JNS-a. Svi ti reakcionarni antinarodni elementi ujedinili su se juna 1942. u tzv. »Belu gardu«, a zatim i u četničku »Plavu gardu«,

koja je brojčano bila sasvim mala (u početku oko 250 ljudi). Kasnije su se obje organizacije pretvorile u Slovensko domobranstvo.

U operacijama za konačno oslobođenje Jugoslavije, 9. slovenski korpus je zajedno sa IV jugoslavenskom armijom oslobađao Istru, Brkine i Slovensko primorje, a 7. korpus Slovenije Dolenjsku i Notranjsku i zajedno sa 29. hercegovačkom divizijom IV armije Ljubljanu i Gorenjsku. Četvrta operativna zona Slovenije u posljednjim je danima rata uspješno surađivala s Trećom jugoslavenskom armijom.

Koordinirana akcija jakih slovenskih partizanskih snaga u pozadini četiriju jugoslavenskih armija uvjetovala je i velike uspjehe u završnim borbama za konačno oslobođenje zemlje i zarobljavanje velike mase neprijateljskih vojnika, koji su pošto-poto htjeli da se izvuku iz zemlje i predaju zapadnim saveznicima u Austriji.

O tome doprinosu, posebno IV operativne zone Slovenije, bit će govora u slijedećim poglavljima, naročito u vremenu od 9. do 15. maja 1945. godine, kada su jedinice zone uspjele, iako nisu bile brojne, da borbenim akcijama i pregovorima prisile na svojem teritoriju mnoge njemačke jedinice na kapitulaciju, premda mnoge druge jedinice, naročito esesovske i posebno ustaške, nisu kapitulaciju prihvatile. Tim djelovanjem i aktivnostima jedinice zone uspjele su otežati i usporiti povlačenje glavnine neprijatelja do pristizanja 3. jugoslavenske armije i dijelova ostalih dviju armija, da bi na kraju s tim snagama zajednički prisilile veliku neprijateljsku grupaciju na predaju. Taj uspjeh je utoliko značajniji što veći dio neprijateljskih snaga nije pristao da se preda na teritoriju Jugoslavije nego je vodio upornu borbu da prijeđe našu granicu i nakon kapitulacije Njemačke i službene obustave II svjetskog rata.

IV operativna zona Slovenije i značenje njenog teritorija u završnim operacijama

Četvrta operativna zona, formirana krajem 1942. godine, obuhvaćala je Štajersku, Korušku, dio Gorenjske i Prekomurje. Od ulaska 14. slovenske divizije[1] u njen sastav, februara 1944. godine, sastav zone je bio:

[1] Ocjenjujući značenja teritorija IV zone za daljnji razvitak borbe, **G5S** šalje u sastav zone iz Bele krajine 14. udarnu diviziju. Marš 14. divizije, poznat pod imenom »Pohod na Štajersko«, otpočeo je početkom 1944. i išao je preko teritorija Hrvatske pravcem: Vivodina-Turopolje-Cazma-Kalnik-Ivanča. Tek 6. februara divizija prelazi Sutlu i ulazi u Štajersku. U tome pohodu, u neprekidnim borbama s Nijemcima i ustašama u uslovima velike zime i snijega, 14. divizija je imala 680 boraca izbačenih iz stroja. Kasnije je 14. divizija nastavila marš i oštre borbe po teškim planinskim usloyuna i dubokom snijegu preko planina: Bohora-Konjiške gore-Male gore-Paškog Koz-Jaka-Oraške gore-Plešivice i Mozirskih planina. Tako se aprila i maja 1945. 14. divizija našla na teritoriju sjeverno od Celjske doline, odakle je početkom maja 1945. poduzela uspješan prodor u Korušku ka Velikovcu, Celovcu i Beljaku.

1. 14. NOU divizija koju su sačinjavale brigade: »Tone Tomšič«, »Ljubo šercer«, »Milan Zidanšek«, »Mirko Bračić« i »Slavko Slander«

2. Koruški partizanski odred

3. KokrškiPO

4. Kamniško-zasavski PO

5. Kozjanski PO

6. Lackov PO

7. Prekomurska brigada.

Sa zonom je surađivala i u operativnom pogledu joj bila potčinjena i 3. brigada slovenske divizije KNOJ-a.[1]

Teritorij zone bio je za okupatora vrlo osjetljiv zbog vrlo značajnih komunikacija koje su išle sa sjevera prema Jadranskom moru, zatim Zagrebu i dalje prema istoku. Taj skup cestovnih i željezničkih komunikacija bio je u stvari dio najkraćih strategijskih pravaca iz velike mađarske nizine i Podunavlja ka velikoj lombardijskoj nizini i Sredozemlju. U raznoj vojno-stručnoj literaturi i vojnim procjenama taj se pravac često nazivao »Ljubljanska vrata« ili »Postojinska vrata«.

Osjetljivost teritorija koji je pokrivala IV operativna zona još se više povećala krajem marta 1945. slomom njemačkog fronta u Mađarskoj. General Lohr je 23. marta 1945. postao vrhovni komandant njemačkog »jugoistoka«, Crvena armija je 29. marta 1945. na području Gunsa stupila na tlo Austrije i zajedno sa I. bugarskom armijom probila front na južnom krilu 2. njemačke tenkovske armije, koja je s ostacima 3. mađarske armije potisnuta u Štajersku.

Dijelovi 27. i 57. sovjetske armije oslobodili su Prekomurje, a 1. bugarska armija Međimurje. Pritisak na IV operativnu zonu u takvoj situaciji bio je velik.

Pošto su 57. i druge sovjetske armije orijentirale i usmjerile svoje akcije k Austriji, I. bugarska armija nije mogla pred svojim frontom na Dravi slomiti 2. njemačku tenkovsku armiju, koja je raspolagala s oko 9 divizija (jedna od njih je bila mađarska). Po povlačenju iz Mađarske jedinice te njemačke armije ostale su na svojim položajima u širem pojasu rijeke Drave sve do kapitulacije Njemačke. U posljednjim danima rata bilo je kod neprijateljskih vojnika demoralizacije, i to uglavnom kod Austrijanaca i Mađara koji su mjestimično prelazili na našu stranu, iako ne tako masovno.

[1] Četvrta operativna zona Slovenije imala je i prerogative i vojno-teritorijalne oblast^ u kojoj su bila organizirana vojna područja (Gornjosavinjsko, Kozjansko i Kamniško-zasavsko), a u svim većim mjestima bile su organizirane komande mjesta. Na slobodnom teritoriju zone organizirana je bila podoficirska škola, kurs za minere, obavještajce i kurs za vezu. Na Pohorju je bio organiziran niži partijsko-politički kurs. Postojale su radne jedinice za transport ranjenika, čuvanje skladišta hrane i dr. Decembra 1943. bio je organiziran Pokrajinski komitet KPS-a i Pokrajinski odbor OF-a za Korušku. Već u proljeće 1944. u Celovcu je bilo nekoliko odbora OF. Štampala su se glasila: »Koroška v borbi«, »Enotnost«, »Obir«, »Slovenski tednik«. Uz našu pomoć austrijski antifašisti su štampali listove: »Die Freiheit« i »Die Einheit«.

Njemačke i kvislinške snage u Jugoslaviji nastavile su i produžile sedmicu dana rat poslije kapitulacije Njemačke, zbog toga što su u toku rata pravile genocid nad našim narodima i nisu ni najmanje u odnosu na nas poštovali međunarodno ratno pravo. To je bio glavni razlog što feldmaršal Kesselring nije izdao naređenje o predaji njemačkih i kvislinških snaga u Jugoslaviji našoj armiji nego je sugerirao njihovo povlačenje u Austriju.

Da kojim slučajem strategijsko-operativni razlozi nisu 57. i 27. sovjetsku armiju odveli sjevernije u Austriju nego da su one bile usmjerene ka Dravogradu i Celovcu, Celju i Ljubljani, uz uvjet nešto većeg pojačanja 4. jugoslavenske armije koja je nastupala na lijevom krilu jugoslavenskog fronta, sigurno je da bi srijemski front imao sasvim drugi značaj i da bi sve neprijateljske-snage na teritoriju Jugoslavije bile mnogo ranije potpuno i kompletno opkoljene i zarobljene.

Zbog drukčijeg razvoja situacije vrhovni komandant njemačkog »jugoistoka« bio je prinuđen da u posljednjoj fazi rata preko teritorija 4. operativne zone izvlači svoju živu silu prema Austriji koju je dotada, uglavnom, uspješno povlačio iz Grčke, Albanije i istočnih dijelova Jugoslavije.

Razmještaj neprijatelja u Štajerskoj

Radi zaštite i prihvata svojih snaga iz Hrvatske i Mađarske, Nijemci su početkom 1945. godine počeli ojačavati svoje snage na teritoriju Štajerske da bi ubrzo dostigli brojno stanje od oko *60* 000 vojnika.

18. pješadijska divizija »Volksstimme« dovedena je bila iz Austrije i dislocirana u rajonu Rogatec-Brežice-Zidani Most.

14. SS rutenska »Galizien« divizija dovedena je iz Mađarske (kasnije dobila zadatak da štiti Löhrov štab).

Povlačeći se iz Mađarske, dijelovi *z.* njemačke tenkovske armije generala De Angelisa bili su stacionirani:

Z3. oklopna divizija u Marenbergu.

118. lovačka divizija u rajonu Ptuja i dijelom u Ljubljani.

3. planinska divizija u rajonu Ljutomera.

16. SS divizija u Leibnitzu (dvadesetak kilometara od naše granice kod Šentilja).

Pored ovih bilo je na tom teritoriju niz drugih samostalnih jedinica: pukova, bataljona i dopunskih jedinica. U cilju što boljeg zaposjedanja ovog važnog teritorija, Nijemci su otpočeli formirati »Volkssturm« jedinice u jačini od 8-10 000 ljudi.

Okupator je najveći dio svojih snaga rasporedio na važnim komunikacijskim točkama i čvorovima, uglavnom na liniji: Zidani Most-Celje-Slovenske Konjice-Pragersko-Maribor te zaposjeo i utvrđeni pojas duž Save i Sutle.

Po planu konačnog oslobođenja zemlje u proljetnoj ofanzivi JA, IV operativna zona Slovenije dobila je zadatak da zajedno sa ostalim slovenskim jedinicama djeluje na neprijateljske kolone u pozadini strategijskog fronta, na komunikacijske čvorove, posebno da onesposobljava komunikacije neprijateljskog povlačenja na linijama: Zidani Most-Ljubljana, Zidani Most-Krško, Zidani Most-Celje, zatim Celje-Maribor, Celjje-Dravograd i Maribor-Dravograd.

Jedna od važnih prednosti JA nad neprijateljem i u posljednjoj fazi rata bez sumnje je bila taktika uspješnog kombiniranja frontalnog vida borbe s akcijama krupnih partizanskih jedinica u pozadini. Sada, u završnim operacijama, iza jednog velikog jugoslavenskog fronta, u pozadini neprijatelja, nalaze se naši korpusi, divizije i brigade, a u njihovim zonama djelovanja, u njihovoj pozadini u dubini neprijateljskog rasporeda, nalaze se i djeluju partizanski odredi i manje oružane grupe. To je bila ona važna prednost naše doktrine koja je cijelo vrijeme rata uspješno eliminirala prednosti neprijatelja u broju i naoružanju. Ona je stavljala neprijateljsko komandiranje u nerješive dileme i nemogućnosti da pronikne u tajne našeg ratovanja i da nađe ključ efikasnije borbe protiv NOV-a i POJ-a. Sada, u završnim operacijama za oslobođenje zemlje, to je došlo do izražaja na jednoj višoj i široj osnovi, što je na kraju dovelo neprijatelja u bezizlaznu situaciju i do njegovog konačnog poraza.

AGONIJA NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE; POVLAČENJE IZ ZAGREBA

Igra na kartu sukoba Istoka i Zapada

»NDH šaptom pade... bez zadnje odlučne bitke« - tako jadikuje u svom napisu od prije 17 godina u »Hrvatskoj reviji«[1] Eugen Kvaternik, zvani Dido, glavni šef Paveličeve policije (UNS) i glavni organizator masovnih pokolja i konclogora smrti u NDH. Eugen Kvaternik, jedan od najvećih ratnih zločinaca iz II svjetskog rata, sin je Pavelićevog vojskovođe Slavka Kvaternika, poznate karikature iz Krležine proze (»Pijana novembarska noć 1918. god.«), koji je, između ostalog, 10. aprila 1941. proglasio NDH.

Dido Kvaternik, taj suludi manijak i djecoubojica, kojem je fašizam dobro došao da ispolji svoju čudovišnu zločinačku prirodu, u histeričnoj apologiji »rodoljubivog« ustaštva gorko se žali na svog poglavnika Antu Pavelića što Nezavisnu Državu Hrvatsku - taj mrtvački brod koji je od prvog dana počeo tonuti u mutnim talasima zločina i krvavih orgija, posebno u požaru narodnog ustanka - nije na vrijeme izvukao iz burnih valova II svjetskog rata. Poslije katastrofe Nijemaca kod Staljingrada, pada Italije, poslije iskrcavanja zapadnih saveznika u Normandiji mogla se, po Kvaterniku, otkazati Nijemcima poslušnost. Paveliću gorko zamjera što je i nakon pada Berlina ostao na strani Wermachta. Trebalo je spasiti NDH, makar i bez Pavelića.

Kvaternikove jadikovke spadaju u domenu somnambulskog buncanja i pustih snova. Ustaški brod, po svojoj unutrašnjoj logici razvitka, morao je ići kursom kojim je od prvog časa zaplovio. Osim toga, oružane snage oslobodilačkog pokreta Hrvatske i Jugoslavije bile su toliko jake da Pavelićevu nakaznu državu ništa nije moglo spasiti od propasti.

Poslije iskrcavanja saveznika u zapadnoj Evropi i oslobođenja Beograda, Paveliću je moralo biti jasno da je rat nepovratno izgubljen. Rat se vrtoglavom brzinom prenosio u srce samog fašističkog brloga. Hitler se nadao rascjepu antihitlerovske koalicije i počele su se širiti legende o skorom sukobu između' »zapadnog kapitalizma« i »boljševizma«. Hitler je imao u planu da svoje preostale snage povuče na planinski prostor

[1] Publikacija koju su ustaški emigranti izdavali u Argentini.

Austrije i da u Alpama stvori čvrst »alpski bedem«, odakle bi mogao pružati duži otpor i tako sačekati zamišljeni i priželjkivani sukob Istoka i Zapada. U tom slučaju mogao bi sačuvati ne samo jezgro Trećeg Reicha već i svoju kožu.

Ali ratni događaji razvijali su se po svojim imanentnim zakonima razvitka, nezavisno od želja pojedinaca. Crvena armija se već 25. aprila 1945. sastala na rijeci Elbi s trupama zapadnih saveznika koje su prema Berlinu nastupale sa zapadne strane. Agonija Njemačke bila je potpuna. Ne samo dani, nego i posljednji sati Hitlerovi bili su izbrojani.

Slično Hitlerovoj logici razmišljanja i njegovim pustim željama, i Ante Pavelić se nadao rascjepu u antihitlerovskoj koaliciji. Poglavnik je također pomišljao na to da povuče svoje najbolje jedinice u Liku, da bi osloncem na planinu Velebit, Kapelu i u zaleđu s Italijom mogao organizirati obranu protiv nastupajuće Jugoslavenske armije. Tu bi ustaše navodno mogle sačekati planirani sukob između »zapadne civilizacije« i »istočnog barbarizma«. Tu bi se sačekala eventualna pomoć saveznika iz Italije, i ustaše bi se uključile u taj sveti rat protiv »crvene najezde«.

Ali historija se ne može vratiti nazad. Nova situacija i nove snage traže i nove odnose. U Italiji više nema Mussolinija i fašističke uprave, a s druge strane nema ni stare Jugoslavije s kojom se moglo cjenkati. Da je netko htio dati Paveliću takvu ili sličnu pomoć, o kojoj je on samo sanjao i halucinirao, od nje ne bi bilo velike koristi. Nezadrživa ofanziva 4. jugoslavenske armije i oslobođenje Like u proljeće 1945. oborili su sve ovakve i slične kombinacije ustaša.

Pavelić i određeni krugovi oko njega još više su pomišljali da, najzad, prepuste vlast u NDH Mačeku ili zagrebačkom nadbiskupu Stepincu i zatraže da zapadni saveznici uđu u Hrvatsku i priznaju novu vlast. Na taj način spriječio bi se ulazak Jugoslavenske armije u Zagreb. Kasnije bi se raznim makinacijama, intervencijama i pogađanjima u borbi za sfere utjecaja između saveznika mogla nekako sačuvati NDH kao država i sDasiti velik broj ratnih zločinaca od odgovornosti za učinjene zločine nad svojim narodom.

Paveliću nije bilo teško da hvata veze i sa četničkim poglavarom Dražom Mihailovićem koji je bio i ministar vojske, mornarice i zrakoplovstva kraljevske izbjegličke jugoslavenske vlade u Londonu. Ništa mu nije smetalo što je Draža Mihailović bio eksponent velikosrpske politike i komandant vojske koja je imala zadatak da ubije svakog Hrvata i Muslimana samo zato što se rodio kao Hrvat i Musliman i čiji je cilj bilo uspostavljanje stare centralističke monarhije u kojoj bi vladala diktatura i najcrnje nacionalno ugnjetavanje. To nije nimalo smetalo Paveliću, koji je, isto tako zbog mrske vladavine velikosrpske klike i monarhije, optužio i okrivio čitav srpski narod i pristupio njegovom uništenju u NDH, uništavajući ognjem i kamom sve živo od kolijevke pa do starog groba. Sada šalje svoje emisare i nada se da bi mu taj »komandant kraljevske vojske u Otadžbini«, poznati suradnik okupatora i ratni zločinac, mogao pomoći

u ovoj kritičnoj situaci(ji. Draža Mihailović bi ga, po njegovom rezoniranju, preko svojih prijateljskih veza iz izbjegličke vlade u Londonu mogao dovesti u kontakt sa nekim utjecajnim političarima Zapada i zainteresirati ih za sudbinu NDH.

Oba izdajnika našla su se na zajedničkom poslu u borbi protiv osnovnih vitalnih interesa svojih naroda. Draža Mihailović je u martu i aprilu 1945. slao čak i svoje emisare Paveliću i Stepincu i predlagao ujedinjavanje zajedničkih napora u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta.

Kada je postalo jasno da će Treći Reich neminovno izgubiti rat i da Njemačku iz samrtnog hropca ne može nitko spasiti, pojavljuju se razne grupe i struje koje pokušavaju na razne druge načine pronaći izlaz. Jedni kombiniraju s Hebrangom i HSS-om, drugi s Vatikanom i Stepincem, treći traže izlaz u uklanjanju Pavelića i stvaranju Mačekove vlade, sastavljene od prvaka HSS-a i umjerenijih ustaša, s tim da se ustaška vojska raspusti i uključi u domobranstvo i tako izvuče iz njemačkog gvozdenog zagrljaja i zajedničke propasti sa Trećim Reichom. Postojala je i varijanta stvaranja vojske zelenog kadra, koja ne bi bila ni ustaška, ni partizanska, a koja bi, eventualno, mogla dobiti priznanje zapadnih saveznika itd.

Ima podataka koji govore o tome da je još u julu 1944. u blizini Sarajeva ministar rata Ante Vokić održao tajni sastanak s grupom domobranskih generala, na kojem se govorilo o potrebi razoružavanja njemačke vojske u pogodnom trenutku, u vrijeme njenog povlačenja. Na taj se način pokušalo spasiti NDH od katastrofe. Iako je i sam bio obaviješten o takvom raspoloženju pojedinih svojih ministara (pored Vokića, Mladen Lorković i dr.) i nekih domobranskih generala i oficira, Pavelić nije odmah intervenirao. Jedno vrijeme je puštao da se događaji razvijaju i da vidi koliko to sve može poslužiti kao sondiranje i isprobavanje terena za spašavanje NDH i vlastite kože.

Pavelić je vjerovatno ocijenio da su takva orijentacija i akcija preuranjene i za njega opasne. Da ne bi došao u poziciju grofa Ciana i bio, kao i on, strijeljan od Nijemaca ako bi oni ocijenili da je i sam u to suviše umiješan, Pavelić se riješio za napad. Još augusta 1944. daje nalog za hapšenje ministra Lorkovića i Vokića. S njima je bilo uhapšeno dosta prvaka HSS-a (Pernar, Torbar, Farolfi), nekoliko domobranskih generala i dosta pukovnika i viših oficira. Sve u svemu, tada je bilo uhapšeno oko 60 funkcionera i oficira osumnjičenih da su anglofilski orijentirani.

Slovenski izdajnici, biskup Rožman i general Rupnik, upućuju također Paveliću memorandum u kojem plediraju za provođenje ideje stvaranja antikomunističkog fronta Srba, Hrvata i Slovenaca, u koji bi se uključio Maček i ostali političari koji imaju neke veze s izbjegličkom vladom u Londonu. Glavni cilj akcije tog antikomunističkog jugoslavenskog bloka sastojao bi se u tome da se zapadnim saveznicima prikaže NOB u prvom redu kao građanski rat i borba za vlast, a ne kao borba protiv okupatora i doprinos pobjedi saveznika u II svjetskom ratu.

Memorandum Pavelićeve vlade zapadnim saveznicima

U cijeloj toj zbrci i groznici pokušaja spasavanja onog što se još da spasiti, Pavelićeva vlada u posljednjem trenutku šalje svog ministra Vrančića specijalnim avionom u savezničku komandu u Italiji. Memorandum[1] koji je Vrančić ponio interesantan je po svojoj bijedi i beskrupuloznosti ustaške vladajuće grupe, ali je ujedno i vjeran prikaz agonije NDH. Memorandum glasi:

»U vrijeme kada se sudbina naroda Evrope i čitavog svijeta određuje za dulji povijesni razmak, treba urediti i položaj Nezavisne Države Hrvatske. Pravedna odluka, za koju se zalažu Velika Britanija i Sjedinjene Američke Države, ne može biti donesena ako se ne uzmu u obzir i slijedeći momenti:

Nezavisna Država Hrvatska postoji već četiri godine i djeluje sa svim atributima suverene države. Ona je i de facto i de iure već u prvoj godini obstanka dobila priznanje triju velevlasti (Njemačke, Italije i Japana), te više drugih država (Španjolske, Finske, Mađarske, Rumunjske, Slovačke, Bugarske, Thailanda, Mandžukua itd.). Imale su odnose s hrvatskom državom u početku godine 1941. i same Sjedinjene Države Amerike, zatim Argentina, a do danas imaju svoja predstavništva u Hrvatskoj Švicarska (konzulat), Švedska (konzulat) i Sv. Stolica (Apostolski legat). Hrvatska država je članica Međunarodne poštanske unije i Međunarodnog crvenog križa. U ratu se pridržava svih propisa međunarodnog prava, te podržaVfl logore sa zarobljenicima, podanicima Sjedinjenih Država, Engleske, Sovjetskog Saveza itd....

... Hrvatski narod je to dokazao tokom posljednjih četiriju godina. Hrvatskoj državnoj vladi i Hrvatskom državnom saboru je uspjelo, uzprkos živom protivljenju s mnogih strana, održati političku samostalnost i izgraditi jaku vojsku s izvrsnim častničkim zborom. Uzprkos neprestanim često teškim i vrlo krvavim gubitcima i uzprkos međunarodnim izvanjskim protivljenjima i to upravo onih, koji su kroz to vrijeme htjeli u tom pitanju kod nas imati odlučnu riječ, hrvatska vojska je dala dokaza svoje izvanredne borbenosti i valjanosti. Time je hrvatski narod izdržao najveću kušnju, koja se stavlja na pojedine narode i države. Više od stotinu tisuća hrvatskih boraca, a od toga velikim dijelom vojnika novačenih na temelju dobrovoljnog stupanja u vojsku, koji su dali više desetaka tisuća žrtava i više desetaka tisuća ranjenika i koji su i danas spremni poginuti za hrvatsku državu - jesu trajni i najeklatantniji plebiscit, koji svjedoči o volji i sposobnosti hrvatskog naroda, da bude nezavisan u svojoj vlastitoj državi, a sve to uzprkos vanredno nepovoljnim vanjskim okolnostima ...

Hrvatska kao zemlja, koja je kao država nastala na obalama Jadrana i koja je upućena na Jadransko more kao uvjet svoga opstanka, a hrvatski narod, uz Grke jedini pomorski narod Balkanskog poluotoka,

[1] Memorandum u nešto skraćenoj verziji citiran je prema feljtonu A. Vojnovića: »Zločin bježi na zapadna vrata«, objavljenom 1975.

ima stare prirodne veze s Velikom Britanijom. Hrvatska ne može opstojati bez oslonca na Veliku Britaniju, dok s druge strane opstanak Hrvatske može biti Velikoj Britaniji od znatne koristi, budući je hrvatski narod po prirodi čuvar istočne obale Jadranskog mora, jer je njezin posjednik...

... Posebno treba upozoriti na mediteranski položaj Hrvatske i na nase razgranate veze s narodima Sredozemlja. Tu u prvom redu treba spomenuti činjenicu, da smo mi Hrvati jedini narod u Evropi, koji ima veliki dio svojih pripadnika islamske vjeroispovijesti. Veze Hrvata islamske vjeroispovijesti - njih oko milijun - s Turskom stare su i vrlo duboke. TJ Turskoj danas živi oko 200 000 iseljenika hrvatskih, koji velikom većinom govore svojim hrvatskim jezikom u kućnom saobraćaju te imaju živ osjećaj ljubavi za staru postojbinu...

. . . Oni u Turskoj zauzimaju razmjerno najviše položaje, veliki ih je broj medu pripadnicima viših razreda. Primjerice ambasador Turske u Londonu Rušet Ešref rodom je iz hrvatske pokrajine Bosne. Husref Gerede, turski poslanik u Berlinu do godine 1941, također je rodom iz hrvatske pokrajine Bosne, kao i veći broj uglednih članova turske diplomacije. Gradonačelnik i zapovjednik okružja Ankare rodom je također iz Hrvatske, on je najuži suradnik predsjednika republike ...

... Razumljivo je, da se iseljeni Hrvati u Turskoj i njihovi mnogobrojni prijatelji zauzimaju za položaj Hrvatske, a napose za položaj hrvatskih muslimana, koje Hrvati smatraju najplemenitijim dijelom svoga naroda, te je politika hrvatske države prema muslimanima naišla na najljepši odjek u Turskoj, nasuprot lošim postupcima protiv muslimana u jugoslavenskoj državi prije godine 1941...

... Za Hrvatsku se zauzimaju, u duhu žive vjerske solidarnosti islamskih naroda, posebice muslimani Bližeg istoka. Primjera radi može se spomenuti, da je egipatski parlament, odnosno predsjedništvo vlade u Kairu dne 28. lipnja 1944. raspravljalo o teškom položaju hrvatskih muslimana radi nasilja raznih bandi, te je preko Crvenog polumjeseca odredilo znatnu novčanu pomoć za spomenute hrvatske stradalnike...

... Nasuprot od Moskve stvaranom »slavenskom bloku« na Balkanu, u turskim krugovima je više puta istaknuta potreba stvaranja mediteransko-balkanskog bloka neboljševičkih snaga, poimence Turske, Grčke i Albanije. Tamo bi spadao i hrvatski narod, koji već radi svoje pripadnosti katolicizmu i islamu nema razvijenog osjećaja panslavenske solidarnosti, koja se danas javlja kao sredstvo širenja moskovskog utjecaja.

... Obrana Hrvatske prema tome nije borba za bilo kakvu, a najmanje fašističku, političku ideologiju. To je čisto hrvatski nacionalni obrambeni rat. Dokaz za to je činjenica, da je mjeseca listopada 1944, kada se vjerovalo da će doći do angloameričkih iskrcavanja na hrvatskoj obali u Dalmaciji - bila izdana hrvatskim vojnim postrojbama u tome području zapovijed, da se hrvatske oružane snage nemaju opirati ni suprotstavljati pokušaju bilo kakvog vojničkog iskrcavanja i vojničkih djelatnosti angloameričkih četa na našem državnom teritoriju ...

... Hrvatski narod je spreman urediti svoje granice, a u prvom redu na Istoku na širokogrudnoj bazi.

S nacionalnim elementima Srbije, Crne Gore i Albanije već danas postoje odnosi suradnje u borbi protiv zajedničkog neprijatelja.

Hrvatski narod je u pogledu određenja svih granica spreman prihvatiti arbitražu Velike Britanije i Sjedinjenih Država Amerike. U pogledu razgraničenja s Italijom ističemo da Hrvatska u Rijeci gleda ne samo svoju najveću luku nego i izlaz podunavskih zemalja na Jadran i Mediteran ...

...Na temelju svega izloženog, hrvatski narod ima pravo tražiti od svih međunarodnih čimbenika, koji načelno priznaju pravo samoodređenja svim povijesnim kulturnim evropskim narodima, da se to pravo prizna i hrvatskom narodu, na temelju postojećeg činjeničnog stanja hrvatske države.

Danas se na slobodnom području Nezavisne Države Hrvatske, a napose u glavnom gradu Zagrebu, koji ima danas preko milijun stanovnika, nalazi preko milijun izbjeglica iz svih hrvatskih krajeva, kao i izbjeglica iz Srbije, Crne Gore, Albanije i Bugarske, prokušanih prijatelja Engleske i Sjedinjenih Država Amerike. U Hrvatskoj se nalazi više izbjeglih visokih vjerskih dostojanstvenika sa svojim klerom, medu ostalima i crnogorsko-pravoslavni mitropolita s velikim brojem svoga svećenstva ...

... Svi oni strahuju pred mnogostruko dokazanim nasiljima partizana. Na hrvatskom području nalazi se više stotina tisuća pripadnika hrvatske regularne vojske, kao i veći broj nacionalnih boraca Srbije i Crne Gore, koji u suradnji sa slovenskim borcima odolijevaju napadajima rušilačkih partizanskih snaga. Uzprkos činjenici što se njemačke snage uglavnom bez borbe povlače, samo ove hrvatske kad bi imale i približno onakvu pomoć inozemstva kao partizani, bile bi u stanju dugo vremena odolijevati svim napadajima pa čak i uništiti neprijatelja. Međutim u sadašnjim prilikama borba hrvatske vojske ne može se dugo nastaviti, te je iz razloga međunarodne pravde, iz razloga spasavanja srži hrvatskog naroda kao i drugih prije spomenutih naroda, te iz humanih obzira prema ogromnom broju izbjeglica - potrebno pružiti pomoć hrvatskom narodu ...

... Hrvatska državna vlada želi i moli da čim prije bude upućena u Hrvatsku vaša vojnička misija, kako bi mogla dobiti uvida u činjenično stanje. Ujedno molimo, da vaša vojska dođe na naše državno područje, da olakša ovo teško i pogibeljno stanje. Time se stavlja hrvatski narod u svojoj državi pod vašu moćnu zaštitu. *(Potcrtao autor Memoranduma).*

•.. *Svim narodima, pa i u ovom ratu poraženim narodima, se sa strane Velike Britanije i Sjedinjenih Država Amerike priznaje pravo na vlastitu državu. Zašto bi samo Hrvatska, koja k tome nije nikoga napadala, nego se jedino branila od napadaja, imala strepiti da bi mogla izgubiti i ono najmanje na što svaki narod ima pravo, tj. svoju državu? Svakoj vojsci se priznalo barem pravo na kapitulaciju, a samo hrvatska vojska bi imala biti jednostavno zaklana in capito et in membris, makar je ta vojska kao branilac svoga naroda i države bila i ostala bez ikakvih zavojevačkih ambicija... (Memorandum je potpisao u ime vlade NDH predsjednik dr Nikola Mandić).*

Misija ministra dra Vjekoslava Vrančića neslavno je propala. Saveznici nisu mogli uzeti u obzir kao važnu činjenicu u spasavanju ustaša pripadnost NDH Međunarodnoj poštanskoj uniji i Međunarodnom crvenom križu, to što je turski ambasador u Londonu rodom iz Bosne i što su Dalmatinci i naši Primorci iskusni pomorci (kao da je i za to zaslužna

NDH - Pavelić ih je zapravo prodao Mussoliniju) i što su naredili svojim trupama da ne pucaju na angloameričku vojsku.

Nije potrebno naglašavati koliko groteskno zvuči ovaj očajnički apel za spasavanje NDH, te kvazi-države koja je stvorena na bajonetama hitlerovske i musolinijevske soldateske, »države« koja to nije ni bila jer je cijelo vrijeme svoga postojanja bila samo običan nacistički pašaluk. Osim toga to je bila »država« koju je partizanski pokret i NOV Hrvatske vrlo brzo sveo i suzio na uglavnom veće gradove, u kojima je opet djelovao jače ili slabije ilegalni oslobodilački pokret.

Još grotesknije zvuče tvrđenja ustaša da nisu »nikoga napadali«, da su vodili »nacionalni obrambeni rat«, da su bili bez »zavojevačkih ambicija«, da iz »humanih obzira« traže zaštitu, mada nisu imali ni malo humanosti kada su klali ne samo nevine ljude nego i djecu, žene i starce. Oni šalju takve memorandume kao da zapadnim saveznicima nije bilo poznato kakve su monstruozne zločine izvršavali i kako su bahato vjerovali u konačnu pobjedu »novog poretka«, kao i to da mogu nekažnjeno provoditi genocid. Sada kukavički mole za milost i čak nude svoje usluge i tvrde da bi uz najmanju »pomoć izvana« mogli uspješno »uništiti neprijatelja«, kao da saveznicima nije poznato da to nisu uspjeli učiniti za cijelo vrijeme rata uz obimnu pomoć moćnih nacističkih armija koje su na početku rata predstavljale najjaču ratnu mašinu koju je do tada svijet vidio.

Nije, naravno, pomoglo ni to što je Vrančić poveo sa sobom pet američkih pilota koji su ranije za vrijeme savezničkih bombardiranja Njemačke pali i koje su uhvatile ustaše. Naravno, ranije uhvaćene savezničke pilote likvidirali su ili slali u njemačke logore. Nije pomoglo ni to što je Pavelić, prema nekim podacima, poveo prije polijetanja svih pet američkih pilota u svoju vilu Rebar na večeru.

Američki pukovnik u Italiji saopćio je Vrančiću: - Tito je naš saveznik, i mi smo dužni da vas predamo njemu.

Vrančić je bio uhapšen i interniran. Tako je propao posljednji spektakularni potez u političkoj igri ustaša.

Kao većina tirana, Pavelić je bio obična kukavica

Mnogi očekuju neki spas u uklanjanju Pavelića, ali on ostaje na čelu NDH dok se i posljednja jedinica Trećeg Reicha nije predala. Prije samog bijega Pavelić izdaje posljednje, ali vrlo nejasne, direktive o potrebi stvaranja fronta negdje u Hrvatskom zagorju i daje maglovita obećanja da će tako dobiti na vremenu i predati cijelu svoju vojsku Angloamerikancima. Naravno, sve su to bila samo pusta obećanja i obična kamuflaža, iza koje je htio sakriti svoj bijeg. Kukavički, tajno, s najužom pratnjom, on napušta zemlju u posljednjem trenutku, prepustivši svoju vojsku i ustaške funkcionere igri sudbine.

O Pavelićevom se kukavičluku dosta zna. Kao većina tirana spremnih na svakovrsne zločine, strahovito se bojao osvete i izdaje. Da bi prikrio svoju inferiornu prirodu, pokazivao je na svakom mjestu moć i vlast služeći se surovim metodama i svirepim zločinima, a bojao se za svoj život kao zec. U emigraciji, u talijanskim logorima nikada se nije isticao ni izlagao svoju ličnost gdje je to bilo i najmanje opasno. U Zagreb je ušao kukavički, skoro ilegalno, noću, iako su ga fašisti ustoličili za šefa države. Nikada ga nitko nije vidio na položaju gdje se vode borbe, u nekom makar i višem štabu. Samo jednom, u decembru 1941. za vrijeme jedne ustaške akcije na Petrovu goru, na Kordunu, došao je na 40 km od borbene linije zaustavivši se na rijeci Kupi u selu Bovićima.

Za 4 godine svega je dva-tri puta prošao kroz Zagreb s jakim osiguranjem. Cim se uselio u svoju vilu u Tuškancu, taj je park bio zatvoren za publiku i blokiran njegovom tjelesnom gardom i agentima.

Jeo je samo ono što mu je kuhala kuharica koju je doveo iz Italije i koja je bila pod strogom kontrolom njegove žene Mare. Kada je nekamo putovao službeno, na poklonstvo u Rim i Berlin, u specijalnim kovčezima nosila bi se za njega hrana koju je brižno čuvao državni tajnik Erih Lisak, a Pavelić je sam nosio ključeve.

Curzio Malaparte, talijanski književnik, bio je za vrijeme rata novinski dopisnik. U svojoj knjizi »Kaputt« priča o jednom posjetu Paveliću. Kad je iz predsoblja ušao u Pavelićev kabinet, odmah je vratima udario o Pavelićev stol. Malaparte se trgnuo i začudio. Pavelić mu je objasnio da je to sredstvo kako se on osigurava od atentata. Atentator bi se isto tako trgnuo kada bi udario o stol i za trenutak zastao, što bi Pavelić iskoristio da puca iz uvijek pripravnog i otkočenog pištolja. Malaparte je prilikom jedne svoje kasnije posjete Paveliću u svojstvu talijanskog ratnog dopisnika našao kod Poglavnika pregršt iskopanih djevojačkih očiju koje je jedan ustaški privrženik poslao svome vodi kao dokaz svoje odanosti i vjernosti ustaštvu.

Panika u ustaškim redovima

Pavelić je z8. aprila 1945. u z sata po ponoći pozvao u svoju vilu Rebar grupu najodgovornijih i najodanijih ustaških oficira, izložio im vojnu situaciju i predočio potrebu povlačenja iz Zagreba kada se počnu povlačiti Nijemci.

U to vrijeme Treća jugoslavenska armija, pod komandom generala Koste Nada, već je bila zauzela Viroviticu i nastavila svoje nastupanje Podravinom prema Koprivnici i Bjelovaru.

Prva armija, pod komandom generala Peke Dapčevića, izbila je već na rijeku Ilovu, vanjsku liniju obrane Zagreba.

Druga jugoslavenska armija, pod komandom generala Koče Popovića, prelazila je Unu i nezadrživo nadirala prema Karlovcu.

Bilo je potpuno jasno da je nastupio moment da se izvrše posljednje pripreme za povlačenje ustaša iz Zagreba. Trebalo se pošto-poto povući u Austriji, u angloameričku okupacionu zonu. Ali uslijed sve slabijeg otpora Nijemaca savezničkim trupama i zbog toga njihovog sve bržeg napredovanja nije se znalo gdje se u određenom momentu nalaze Angloamerikanci i gdje će se zaustaviti. Ustaše nisu znale gdje su određene linije dodira armije SSSR-a i zapadnih saveznika. Za točno vrijeme povlačenja ustaša iz Zagreba znao je veoma malen broj ljudi iz najbliže Pavelićeve okoline.

Peti je maj. Ustaški glavari intenzivno slušaju inozemne radio-stanice, zbog čega su ranije mnogi neoprezni ljudi gubili život u Jasenovcu ili ih je prijeki sud osuđivao na smrt. U Zagrebu je opća pometnja. Još nedavno bahati velikodostojnici i ustaški »dužnostnici« izgubili su samopouzdanje i u očima im se čita strah. Pronose se najnevjerovatnije glasine. Najviše se govori o tome kako će doći do separatnog mira između Nijemaca i Angloamerikanaca.

Toga dana, 5. maja 1945, zazvonio je telefon u kabinetu predsjednika vlade dra Nikole Mandića. Javio se Pavelić, koji je ukratko izdao naređenje i dao znak za polazak. Mandić je na svojoj slušalici čuo odluku svog poglavnika:

»Polazimo sutra. Recite ostalima. Saopćite također svim ministarstvima, svim funkcionerima civilne državne uprave. Dokumenta neka se spale«.

Naravno, nije se trebalo mnogo objašnjavati. Bezbroj puta se o tome ranije razgovaralo i odlučivalo što valja raditi kada kola nezadrživo pojure velikom brzinom nizbrdo, u provaliju poraza.

I tako je na dati znak vođe počela utrka, s vremenom i bijeg u varljivoj nadi da će se moći pobjeći od odgovornosti za učinjena nedjela. Za mnoge okorjele ratne zločince, a toga su oni bili svjesni, to je bila trka između života i smrti.

Predsjednik vlade prenosi svojim ministrima saopćenje:

»Povlačimo se. Zbog situacije na bojištu. Spremite se za sutra ...«

Za mnoge je ta vijest bila konsternacija, iako su znali već odavno da moraju seliti iz Zagreba. I sam ustaški zapovjednik i stožernik grada Zagreba, Božidar Kavran, bio je na neki način iznenađen prenaglim pripremama za bijeg. Poslije hapšenja (uhvaćen u operaciji »Gvardijan«) na suđenju u Zagrebu izjavio je:

»Kada sam bio kod predsjednika vlade, ja sam se iznenadio i pitao zašto se već povlačimo. Rečeno mi je da moramo napustiti zemlju, jer se front pomiče i da će doći do izvjesnih promjena. Treba doći do angloameričkih postava, jer će doći do separatnog mira između Nijemaca i Angloamerikanaca i da ćemo u izvjesnim postrojbama voditi dalje rat protiv Rusa i da ćemo se vratiti natrag.«

Da bi apsurd bio veći, Pavelić donosi dan ranije, 4. maja, zakonsku odredbu: »Sve zakonske odredbe kojima se pripadnici NDH razlikuju s obzirom na rasnu pripadnost, kao i svi ostali propisi izdani na temelju tih zakonskih odredaba, gube pravnu vrijednost«. Uz Pavelića, supotpisnik ove zakonske odredbe je Andrija Artuković.

Ma koliko izgledao deplasiran i kukavički, Pavelić čini ovaj potez s određenom računicom da se, u slučaju suđenja za ratne zločine, formalno može pozvati i na ovaj zakon da su se, eto, ispravljale ranije »greške« jer, zaboga, pravo je u velikoj mjeri formalističko i ova odredba ništa ne košta. Neka je, zlu ne trebalo! A to što su ranije zakonske odluke odnijele s ovoga svijeta stotine hiljada nevinih ljudi, to sada za ustaše nije važno. Te žrtve je odnio rat, a sada kada je rat završen, trebalo bi to nekako zaboraviti. Sada u miru ponašat ćemo se drukčije, kao janjad! Vrlo lijepo rezoniranje, kada bi milijuni ljudi mogli, i ako bi htjeli, sve to zaboraviti. U ime milijuna poklanih, obješenih i ugušenih u plinskim komorama, to čovječanstvo nikad ne može zaboraviti! Zločin je kao rijeka bez povratka. Kada jednom krene, teško se zaustavlja. Samo otporom i borbom može mu se stati na put. U protivnom, zločin se razvija kao epidemija i kuga.

Za bježanje na Zapad trebalo je pridobiti i vođu HSS-a dra Vlatka Mačeka kako bi se pred javnošću zapadnih zemalja moglo prikazati da su i takvi ljudi, koji nisu ustaše, primorani bježati ispred »boljševičke« opasnosti. On bi im pomogao da ih Zapad lakše primi. Ustaše treba prikazati kao nacionalne borce koji se povlače pred komunizmom. Pavelić ustašama neće moći mnogo pomoći jer se kompromitirao i vjerovatno će se morati dugo sakrivati i živjeti u ilegalnosti.

Mačekov bijeg iz zemlje pred partizanskim snagama značio je tada za mnoge ustaše da se Maček stavio na njihovu stranu. Oni su vjerovali da će im Maček učiniti tu uslugu jer im je pomogao u kritičnim trenucima za vrijeme proglašenja NDH, 10. aprila 1941, kada je izdao proglas hrvatskom narodu i svojim pristalicama da podrže i pomažu novu ustašku vlast.

Mačeka pred bježanje posjećuje ustaški general Moškov, komandant poglavnikove tjelesne garde, nadbiskup Stepinac, ministri Alajbegović, Bulat i drugi. Početkom maja Mačeka posjećuje i sam Pavelić, okružen jakom stražom i posebnim mjerama bezbjednosti. Tog momenta bila je posebno blokirana i zamračena ulica u kojoj je Maček stanovao.

Vlatko Maček se u početku kolebao u odluci da li da napusti zemlju. Procjenjivao je svoje mogućnosti i pomalo ucjenjivao ustaše. Najzad se na sjednici ustaške vlade odlučilo (na inzistiranje Mačekovih ljudi, HSS-ovaca u vladi: Tortića, Hefera, Kuvedžića i Totha) da se sve uradi da i Maček pođe s njima u emigraciju. Maček je najzad pristao, ocijenivši na kraju i sam da su mu bliže ustaše nego ma kakve druge kombinacije

i interesi, za koje, uostalom, i nema nekih velikih realnih izgleda da se ostvare.

Tako je *6.* maja 1945. u 18 sati ispred svoga stana Maček s porodicom sjeo u automobil koji su pratile naoružane ustaše na motociklima i još jedan auto naoružanih ustaških oficira. U takvom sastavu Maček se uključuje u kolonu za povlačenje »Poglavnikovih tjelesnih zdrugova«.

Pljačka zlata iz Hrvatske državne banke

Prema zakonskoj klauzuli koju je donio Ante Pavelić još u jesen 1944, Ministarstvo državne riznice i Hrvatske državne banke stavlja na raspolaganje novoformiranom »Povjerenstvu« sve zlatne i devizne vrijednosti. Na dan *6.* maja 1945. ministar Mirko Puk s imenovanim članovima »Povjerenstva« (doglavnik Jure Pavičić, ustaški pukovnik i poznati ustaški emigrant Vilko Pečnikar, stožernik dr Ivan Musa, ustaški dopukovnik Slavko Stare te ustaški bojnik Ciril Kralj) opljačkali su banku.

Jedan dio zlata u sanducima ministar Puk je zakopao na Kaptolu, u nadbiskupskom dvoru, a drugi dio sanduka bio je određen da se ponese s kolonom pri povlačenju. Toga je dana na redu bila pljačka banke: napoleondora, dukata, zlatnih turskih lira, nakita, bisernih ogrlica i dragocjenosti koje su opljačkane od žrtava, najčešće bogatih židovskih obitelji koje su uništene. Sve te nabrojane dragocjenosti mogu se lakše nositi od zlatnih poluga i isto tako lakše unovčiti u izbjeglištvu.

Banka je zaposjednuta po ugledu na gangsterske filmove. Sve ulaze čuvale su naoružane ustaše. U dvorište je ušao kamion s posadom na kojem su montirani mitraljezi spremni za akciju.

Zadatak ove ekipe bio je da po određenom spisku, koji je ranije Pavelić odobrio, podijeli sve zlatne vrijednosti na određene vrećice na kojima su stajale etikete s imenima. Ministar Mirko Puk s mašinkom o ramenu nadgledao je raspodjelu zlata po vrećicama. Znalo se točno tko i koliko treba da dobije. Među imenima kojima je bilo namijenjeno zlato nalazilo se na nekoliko vrećica ime Vlatka Mačeka. Kasnije su visoki ustaški funkcioneri potvrdili na sudu da je Maček dobio 1000 zlatnika.

Dijeljenje zlata trajalo je čitav dan.

Sanduke zlata, njih 36, koji su bili zakopani u grobnici ispod oltara franjevačke crkve na Kaptolu, otkrili su organi OZN-e ubrzo poslije oslobođenja. O porijeklu tog zlata nađenog na nadbiskupskom dvoru optuženi fratar Modesto Martinčić rekao je na suđenju Erihu Lisaku i Stepincu:

»Vama je sigurno poznato da je NDH ostala bez zlata, jer je većina zlata stare Jugoslavije prenesena u inozemstvo. Sjećate li se 1941. godine židovske kontribucije? To je zlato koje je bilo zlatna rezerva tzv. državne riznice NDH«.

O sudbini i količini sanduka zlata koje je pri povlačenju ponijela Pavehćeva kolona postoje proturječne izjave na suđenju u Zagrebu, i to ko-

mandanta ustaša i stožernika grada Zagreba Bože Kavrana i komandanta logora Jasenovac Ljube Miloša. Kavran tvrdi da je u koloni bilo 13 sanduka zlata i da su ga sklonili u samostan Wolfsberg u Austriji. Ljubo Miloš tvrdi da se točan broj sanduka ne zna; jedni kažu da ih je bilo **TO,** a drugi 14. Sanduci sa zlatom bili su potrpani u jedan kamion. Čim su prešli granicu, jedan su sanduk već podijelili među sobom pratioci kamiona. S predstojnikom samostana u Wolfsbergu potpisali su ugovor general Moškov i stožernik Kavran. Po tome ugovoru, pohranjeno zlato moglo je podići samo ono lice koje je imalo pismeni nalog od Pavelića, Puka ili Sušića. Kasnije su zlato ukrali general Moškov i potpukovnik šarić.

Zlato oteto od nevinih žrtava, iščupano iz usta logoraša, pronađeno u židovskim stanovima, otrgnuto s vratova žena i s njihovih ruku donijelo je premalo sreće onima koji su ga opljačkali i bježali s njim iz zemlje. Svi su ti »zlatni« sanduci nestajali na tajanstven način. Čak je nestao i jedan sanduk zlata koji je Pavelić nosio u svom automobilu. O tome je Ljubo Miloš rekao u istrazi:

»Prilikom bijega iz zemlje, prešavši u Austriju, Pavelić je iznenada morao napustiti svoj automobil (Idu Rusi! Bježimo u brda!) i sanduk zlata koji se u njemu nalazio. Ponio je sa sobom samo ono što mu je stalo u džepove. Taj su sanduk pograbili Lisak i Ico Kirin i neko ga vrijeme nosili za Pavelićem, pa kada im je dodijalo, odlučili su da ga sakriju u blizini jednog puta u namjeri da se kasnije vrate po njega. I zaista, poslije nekog vremena našli su sanduk na istom mjestu, ali umjesto zlata u njemu je stajala samo cedulja na kojoj je pisalo:,Hvala na zlatu!'«

Pavelić ostavlja svoju vojsku na cjedilu

Iz stenografskih zapisa i ličnih bilježaka dra Đure Kumičića, upravitelja saborske kancelarije, vidi se da se dr Kumičić negdje prvih dana maja susreo s Pavelićem na stepenicama zgrade na Markovom trgu. Poveo se ovakav dijalog:

- Dakle, hoćeš li i ti s nama? - zapitao je Pavelić Kumičića.
- Ne. Ja ostajem ovdje - odgovorio je ovaj.
- Jesi li to čvrsto odlučio? Jesi li bio na eksponiranom položaju?
- Mislim da nisam. Međutim, ja imam čistu savjest i čiste prste ...
- Dakle, svakako ostaješ?
- Ostajem.
- Dobro ... Možda ću te trebati...

Ovaj se dijalog nastavio u nedjelju poslije podne u Pavelićevoj rezidenciji. Bio je veoma kratak. Prema stenografiranom razgovoru, Pavelić je saopćio Kumičiću:

»Gospodine vladin nadsavjetniče, povjeravam vam čuvanje reda i miru u Zagrebu od časa kada izađu posljednje hrvatske vlasti do ulaza prvih organiziranih vojnih jedinica«.

Pavelić je Kumičiću tada naglasio da će morati surađivati s njemačkim komandantom generalom Gligerom i ustaškim generalom i krilnikom Vjekoslavom Servatzyjem, komandantom grada Zagreba.

Odlučivši da se povlači na zapadnu stranu prema Austriji, Pavelić nije sačekao pokret kolone svoje garde i ostalih koji su bili određeni da ga štite i prate, nego je u pratnji dviju limuzina već ***6.*** maja poslije podne pobjegao u Nove Dvore nedaleko od Zaprešića. Kolona koju je formirao upravitelj policijske oblasti za grad Zagreb Ico Kirin krenula je 6. maja tek oko 2i sati.

Pavelićev bijeg bio je signal za opće bježanje i paniku. On je sa svojom najužom pratnjom prenoćio u Zaprešiću. O organiziranju fronta u Hrvatskom zagorju Pavelić je davao nejasne odgovore da treba svatko djelovati po svom nahođenju i da se spašava povlačenjem u Austriju prema Angloamerikancima. On će pokušati da tamo pripremi teren. Tako je Pavelić ostavio svoju vojsku na cjedilu i prepustio je sudbini ratnog vihora.

Sutradan, 7. maja 1945. ujutro, ustaški general i komandant grada Zagreba Vjekoslav Servatzy posljednji put dolazi na ispraćaj Poglavniku u Zaprešić, uz komičan ceremonijal, jer već 8. maja neće biti više ni NDH, ni Poglavnika. Pavelić će se pretvoriti ponovno u emigranta i bjegunca koji bježi kao ratni zločinac od suda pravde. Naravno, ni Servatzy već sutradan neće biti komandant grada, a samo koji dan kasnije bit će zarobljeni bivši ustaški general poražene i zarobljene vojske.

U Zaprešiću su formirane dvije kolone, civilna i vojna. Drugu noć proveo je Pavelić s pratnjom u blizini Rogaške Slatine.

U vrijeme ulaska naših jedinica u Zagreb Pavelić se još nalazio u našoj zemlji. On je bio oprezan i nije se jako žurio sve dok nije provjerio tko se nalazi ispred njegove kolone i gdje se nalaze slovenski partizani, gdje angloameričke trupe, a gdje jedinice Crvene armije. Kada se nešto bolje informirao o stanju na teritoriju kroz koji je namjeravao proći, odlučio se da brzo nastavi bježanje prema Austriji i u dubinu njezina teritorija. Tako su 8. maja 1945. oko u sati Pavelićeva svita i osiguranje nastavili povlačenje preko Ptuja, Maribora, St. Andreje do Spielfelda, gdje se toga dana uvečer kolona zaustavila.

U Austriji je vojna situacija bila nejasna jer se brzo mijenjala. Nije se točno znalo gdje se nalaze Rusi, a gdje Angloamerikanci. Negdje između Judenburga i Triebena Pavelićeva se kolona našla pritiješnjena između dviju kolona Crvene armije koje su nastupale. Da ne bi pao u sovjetsko zarobljeništvo, Pavelić je napustio svoju kolonu koja ga je do tada štitila, ostavio automobil i sa svojim sinom Velimirom te s Lisakom, Reberničakom, Kirinom i Dolores Bracanović[1] pobjegao u šumu. Nakon 14 dana povlačenja kroz šume Tauernskih Alpa prešli su reku Enns i dočepali se američke zone. Tu se Pavelić smjestio u lovački dvorac Leingreith blizu

[1] Profesorica Dolores Bracanović bila je u NDH komandant »ženske ustaške mladeži«.

Hinterseea, koji je ranije zakupio i tamo još u jesen 1944. smjestio svoju ženu Maru sa dvije kćeri i 15 kamiona opljačkane robe.

Dnevnik emigrantkinje Dolores Bracanović, koja je tih dana bila u najbližoj Pavelićevoj okolini, objavljen negdje i960, u Argentini, govori između ostalog dosta iscrpno o Pavelićevom bijegu, lutanju po šumama i svim teškoćama koje su ih zadesile poslije bijega iz Zagreba.

»7. *maj 1945. Oko tri sata poslije podne pri povlačenju iz Zagreba zaustavlja se naša kolona kod Novih Dvora. Tu nam se, medu ostalima, pridružuje i jedna crna limuzina.*

- Poglavnik - reče mi dr Niedzielski. - Siđimo da ga pozdravimo. Pružio mi je ruku i rekao: Još ćemo se vidjeti.'

Osjetila sam tek sada da idemo iz Hrvatske. Kolona je krenula. Sve je isprepleteno: samovozi, pješaci, seljačka kola i dvokolice... Prelazimo granicu. Noćimo u Rogaškoj Slatini.

8. maj 1945. Krećemo prema Mariboru. U Spielfeldu oko 5 sati poslije podne saziva nas Poglavnik i kaže nam da će Nijemci te noći kapitulirati pred Rusima, pa da nam je glavni zadatak ostaviti što prije rusko područje. Daje nam nalog da se preobučemo u građanska odijela. Ove se noći ne spava. Vozimo se najprije prema Klagenfurtu.

9. maj 1945. Stiže vijest da su u Klagenfurtu već partizani. Mijenjamo pravac - Judenburg. U Zeltbergu iznenadiše nas Rusi bombardiranjem naše kolone. Namjeravamo ovu noć ostati tu, pokraj ceste. General Begić daje naglo nalog za pokret. Ni ove noći nema spavanja ni odmora. Ne možemo se zaustaviti ni kad bismo htjeli, jer oni koji su iza nas žure naprijed.

10. maja 1945. *Stižemo u pet sati ujutro u Judenburg i tu se namjeravamo predati Amerikancima. Dolazi naglo zapovijed za pokret: Amerikanci se povlače iz Judenburga, a ulaze Rusi. Zurimo prema Triebenu. Zalutasmo ... Stojimo tako na cesti, savjetujući se što da učinimo. Mišljenja su različita. Poglavnik predlaže šumu. Jedan dio nas uzima naprtnjače i slijedi Poglatmika... Suma se naglo uspinje. Previše nas je u ekipi. Dijelimo se u dvije grupe. Jednoj je na čelu Poglavnik, a drugoj general Begić. Na prvom planinskom vrhu ponovo se dijelimo u dvije grupe. Uz Poglavnika ostaje njegov sin i nas četvoro ...*

Spustila se noć. Ne možemo dalje, jer čujemo puškaranje ...

11. maj 1945. Rano ujutro krećemo, još prije zore. Uvijek kroz šume i brda. Nemamo hrane. Jedna kutija od kile šećera sva je naša zaliha. Čitav dan pješačimo. Spušta se noć... U jednoj seoskoj šupi provodimo noć na golom podu.

iz. maj 1945. Ujutro smo od seljaka kupili mlijeka i jednu kokoš, koju smo zaklanu uzeli sa sobom, jer nismo imali vremena prirediti je. Idemo dalje. Vrhunac za vrhuncem se niže. Oko nas snijeg. Tu smo pred večer napokon prešli Tauernske Alpe. Na vrhu smo se odmorili deset minuta, a onda smo se žurno počeli spuštati... Pohlepno gledamo kokoš i krumpir. Kao jedinoj ženi u grupi zapala me dužnost da to skuham... Noć smo prespavali na štaglju.

13. maj 1945. U Donnersbachu susrećemo drugu grupu Hrvata, pa slijedimo skupa dalje. Zurimo cestom do lrdinga. Kažu nam da će na ovoj

strani mjesta Rusi preuzeti stražu. Ako se to dogodi, nećemo moći prijeći u američku zonu. Svi smo iscrpljeni i umorni. Pješačimo bez odmora. Napokon ugledamo most. Prelazimo ga. Noćimo u Klankau.

14. maj 1945. Nastavlja se pješačenje. U Bad Ausseeu nalazimo pravo konačište s krevetima.

15. maj 1945. U napasti smo da krenemo željeznicom dalje, ali na željeznici je kontrola. Ne preostaje nego šumom na Obertraum.

16. maj I94J. Hoćemo prema Pass Gescbullu, ali Amerikanci stoje na raskršću i upućuju sve u logor, u Bad Ischl. Stali smo i razmišljali što ćemo...

17. *maj 1945. Ponovo smo prošli jednu američku stražu koja je sve legitimirala osim Poglavnika i mene, jer smo bili zadnji u grupi. Pada kiša. Sklanjamo se u šumu u neke barake.*

18. maj 1945. Približavamo se cilju. Leingreith! Konačno smo stigli. Tu je Poglavnikova obitelj i neki drugi Hrvati. Ostajemo tu svi na okupu, očekujući daljnji razvoj događaja.

20. maj 194J. Došli su general Moškov i bojnik Sarić po upute. Poglavnik je po Moškovu poslao poruku dru Mačeku.

i. juni 1945. Poglavnik se prijavio američkim vlastima...«

U međuvremenu Maček drugom maršrutom bježi u Pariz u pratnji nekoliko ustaških oficira. Njegova politička reputacija na Zapadu bila je takva da je mogao ustaše lakše braniti u emigraciji nego kompromitirani Pavelić. Zato su mu i dali toliko zlatnika i pratnju oficira Poglavnikove garde.

Maček je vrlo vješto krio svoje političko lice. Nije javno surađivao s ustašama, koji su ga u početku bili konfinirali. Imao je svoje predstavnike u izbjegličkoj jugoslavenskoj kraljevskoj vladi u Londonu i ustaškoj vladi NDH. S druge strane, potajno je šurovao s ustašama i pomagao im u presudnim trenucima stvaranja NDH i tražio od svojih pristalica da potpomažu novu ustašku vlast. Taj majstor licemjerja bio je i sada spreman, u trenutku propasti NDH, da pomaže ustaše i bude njihov advokat. On se ustaša ne odriče, uzima njihov novac i pratnju. Interesantno je napomenuti da su savezničke vojne vlasti Mačekov prijelaz preko Austrije sigurno odobrile, jer je prošao neometan i nije se, za razliku od Pavelića, morao probijati kroz šumu i povlačiti pješke preko sovjetskih linija.

U vezi s Mačekovim prolaskom kroz Austriju na putu za Pariz, optuženom Milošu postavljeno je na procesu u Zagrebu pitanje:

- Je li vam poznato da je Moškov imao pratiti Mačeka, odnosno da je Pavelić preko Moškova dao Mačeku pratnju?

Optuženi Miloš:

- Ja mislim da je u početku Poglavnikov tjelesni zdrug imao osiguranje (Mačekovog bijega), a zatim je naišao na žandarmerijske časnike i novinare i s njima pošao dalje.

Tužilac:

- Je li vam poznato da je Maček dobio od Pavelića 1000 zlatnika kad je izlazio iz zemlje?

Optuženi Miloš:

- Poznato mi je.

I drugi optuženi, Kavran, govori isto o Mačekovom bijegu:

- U prvo vrijeme ustaše, pa i sam Pavelić, smatrale su da će u emigraciji »u ime Hrvata« moći nastupiti prvenstveno Maček, jer će se, logično, Pavelić morati temeljitije sakrivati nego on, a donekle i uslijed toga što je Maček neka lažna demokratska firma. U tom pogledu postojao je između Pavelića i Mačeka dogovor još iz Zagreba prije bijega.

Dobro upućeni Kavran iznosi na procesu:

- Prema onome što je Moškov (ustaški general) iznio, došlo je do sporazuma da se izvrši pregrupacija vojničkih postrojbi (prije sloma) i budući da će dalje glavnu riječ voditi funkcioneri jedne strane sile, Maček je dobio dužnost da pred njima nastupi i brani tezu o hrvatskoj državi.

Tužilac:

- Je li vam rečeno da je to bilo dogovoreno još za vrijeme okupacije?

Optuženi Kavran:

- Jest.

Na kraju je na spomenutom procesu u Zagrebu bilo govora o Pavelićevu boravku u Austriji 1945. i 1946. godine.

Javni tužilac:

- Jesu li oni (savezničke vlasti) znali za Pavelića da se on tamo nalazi? Recite nam kako je Pavelić živio u Wersnitzu, kako se maskirao i kako je izgledao?

Optuženi Miloš:

- Pustio je brkove, ali svatko ga je mogao lako prepoznati. Sa slike bi ga svatko mogao prepoznati. Nije se sakrivao.

Javni tužilac:

- Znači da su znali tko je on?

Optuženi Miloš:

- Mogli su znati.

Pavelić je u Wersnitzu stanovao s ustaškim pukovnikom Džalom.

Javni tužilac:

- Je li Pavelić bio prijavljen u mjestu gdje je boravio ili je bio prijavljen na više mjesta?

Optuženi Miloš:

- On je imao dva imena i bio je prijavljen na dva mjesta.

Javni tužilac:

- Zašto je bio prijavljen na dva mjesta?

Optuženi Miloš, koji se u tom austrijskom mjestu sastajao s Pavelićem, smatra da su okupacione vlasti štitile Pavelića. On iznosi interesantan detalj da je jedan austrijski policijski oficir saznao za mjesto Pavelićevog boravka i obratio se jednom pukovniku savezničke vojske koja je bila stacionirana u tom mjestu. Od pukovnika je tražio nagradu za otkri-

vanje mjesta gdje se nalazi njemački kvisling Pavelić. Pukovnik je na to odgovorio da se »ne miješa tamo gdje mu nije posao«.

Na osnovi svega toga i drugih indicija, Miloš zaključuje da je Pavelić bio »pod specijalnom zaštitom« odredenih krugova na Zapadu.

Pavelić se poslije Austrije krio neko vrijeme u jednom samostanu u Italiji, a odatle je otišao brodom u Argentinu pod imenom mađarskog inženjera Pala Aranjoša s dokumentima Međunarodnog crvenog križa iz Rima. U Buenos Airesu naišao je na dobar prijem.

Za njegovu smrt agencija Associated Press je 28. XII 1959. upotrijebila samo jednu rečenicu:

»Madridski listovi pišu da je jučer u Madridu umro Ante Pavelić, jedan od najvećih ratnih zločinaca i šef hitlerovske marionetske tvorevine, tzv. Nezavisne Države Hrvatske«.

Ustaška zvjerstva u selima oko Zagreba

Kada je Pavelić prenosio na dra Kumičića pravo o preuzimanju uprave nad gradom Zagrebom nakon njegova povlačenja, tom su činu prisustvovali njemački general-lajtnant Hans Jupe, inspektor njemačkih trupa u NDH, a nešto kasnije pristigao je i njemački poslanik Siegfried Kasche. Pavelić je bio relativno miran jer su, čini se, sve prepreme za bijeg bile gotove. Tada je Kumičiću bilo izričito naređeno da saopćenje o toj odluci, o njegovom preuzimanju vlasti u gradu, bude objavljeno preko radija tek sutradan, 7. maja uvečer. Težilo se sigurno tome da to saopćenje uslijedi onda kada Pavelić i njegova bratija budu prilično daleko od granice. Kumičiću je također rečeno da za održavanje reda treba da se osloni na njemačkog generala Geigera i ustaškog generala i komandanta grada Vjekoslava Servatzyja i da djeluje suglasno s njima.

Već ***6.*** maja popodne Kumičić je tražio Servatzyja u tzv. Rudolfovoj kasarni, na uglu Ilice i Ljubljanske (sada Ulice braće Oreški), da bi se dogovorio s njime o predaji grada partizanima. U kasarni je vladao kaos. Nigdje nije bilo ni ustaškog, ni njemačkog generala. Automobil mu se zaglavio u masi ustaško-domobranske vojske i crnogorskih četnika, koji su formirali kolonu za povlačenje prema Sloveniji. Pijane, ustaše su bjesomučno pucale i psovale, a rafale svojih mašinki sipale po prozorima susjednih kuća.

Velik broj civila, najviše ustaških obitelji, žena, djece, od kojih je većina povedena silom, nalazio se u toj gomili. Mnogi su već ranije dovedeni u Zagreb iz svih krajeva NDH, zavisno od nastupanja Jugoslavenske armije. Bilo je stanovništva iz Bosne i Hercegovine, Like, Korduna, Banije, Slavonije, Podravine. Vojni kamioni, topovi, limuzine, seljačka kola napravili su pravi kaos, tako da se na zagušenoj cesti prema Črnomercu nije znalo »ni tko pije, ni tko plaća«.

Po povratku, kako nije uspio pronaći ni jednog generala, Kumičić je istog dana predvečer potražio telefonom Pavelića. Nije ga dobio, jer je ovaj umakao iz grada i hitao već prema Zaprešiću. Uspio je uhvatiti telefonsku vezu s generalom Grujićem, koji nije znao ništa reći o onome o čemu je odlučivao jedino Pavelić. Pljačka i teror u gradu naveliko su već počeli. Nije bio rijedak prizor vidjeti seljanke kako u košarama za tržnicu nose pisaće i druge mašine, tepihe, stolice i ostale stvari iz nadleštva. Pojedine grupe vojnika pljačkaju radnje.

U kasnije večernje sate general Grujić uspijeva saopćiti Kumičiću da Poglavnik ostaje pri svojoj ranijoj odluci da se saopćenje o njegovom napuštanju Zagreba i o postavljanju Kumičića da u gradu vrši funkciju vlasti može objaviti tek sutradan, 7. maja uvečer.

Kumičić ipak ne čeka veče. Preko Radio-Zagreba on to čini već sutradan izjutra. Oko 12, sati Kumičića posjećuje nadbiskup Alojz Stepinac. Komentira se vijest koja je navodno potekla od partizanskog radija da će Zagreb biti bombardiran iz zraka i sa zemlje ako do sutra, 8. maja, ne bude očišćen od neprijatelja. Stepinac smatra da treba posredovati kod Nijemaca, jer su ustaše odlučile da napuste grad bez borbe, u stvari da što prije pobjegnu pred Jugoslavenskom armijom, koja je nezadrživo nastupala. Ukoliko i dođe do kakvih okršaja, to mogu činiti samo pojedine ustaške grupe na svoju ruku. Ako do toga i dođe, to su sitni beznačajni otpori. S Nijemcima je drukčije, iako je i s njima ranije dogovoreno da se grad ne brani. Oni su na to pristali jer bi gubili dragocjeno vrijeme, potrebno za uspješan bijeg preko granice. Ionako se izgubilo na vremenu braneći prilaze Zagrebu duže nego što je trebalo. Sada se ne zna da li su Nijemci ostali pri svojoj ranijoj odluci.

Najzad je pronađen njemački komandant, general Geiger. Predlaže se da se partizanskim jedinicama ponudi predaja grada, tako da bude organizirana i bez prolijevanja krvi. Geiger to odbija smatrajući da je nemoguće preko fronta brzo uhvatiti vezu s glavnom partizanskom komandom, ali zato pozerski dodaje:

»Ja, kao stari austrougarski oficir, ne bih htio da me Zagrepčani upamte kao zločinca. Ako bude dovoljno vremena, povući ću se bez borbe, a ako budemo prisiljeni pucati, pucat ćemo tek na periferiji grada.«

Geiger je poslije te viteške izjave vrlo neviteški pobjegao iz grada ne javivši se nikome.

Lubunćevi koljači iz Jasenovca, duge prljave kose, imali su zadatak da sruše sve savske mostove pri nailasku partizanskih jedinica. Sreća je bila što se predao jedan njemački oficir koji je donio nacrte postavljenih mina i eksploziva na mostovima te je u posljednjem trenutku ta namjera osujećena.

U dvorištu Rudolfove kasarne i na uglu Ljubljanske ulice i Ilice zaustavili su se luburićevci radi prikupljanja i formiranja kolone za povlačenje. Između njih se šepurio Pavelićev »krilnik« Maks Luburić, jedna

od najodvratnijih figura ustaškog pokreta. Taj čovječuljak dobio je ovakvu karakteristiku Gestapoa: »Visok jedva 160 centimetara, tridesetih godina, sivih, naoko staloženih očiju, s hipertrofiranim mišićima za žvakanje. Od 1928. do 1941. bio u emigraciji. Osnivač i prvi šef koncentracionih logora u Hrvatskoj. Luburić je posebno sudjelovao pri pokoljima, veliki sadist, živčano bolestan, patološki tip. Poslušno i na sve spremno Poglavnikovo oruđe. Politički aktivan, pokretačka snaga za krvava obračunavanja u Hrvatskoj.«

Taj klasični Lombrozov tip rođenog zločinca govori i hvali se i u posljednjim trenucima povlačenja i agonije ustaštva:

»Kad bih ja postavio mitraljez na Jelačićevom trgu (danas Trg Republike) i pucao u svijet i sve pobio, nikome ja ne bih odgovarao, toliku ja vlast imam.«

Tu, na tom uglu, 8. maja u 4 sata i 45 minuta ostavljene ustaše pucaju i ubijaju jednog radnika koji je ovuda slučajno naišao. Ostao je izrešetan na pločniku u radničkom kombinezonu sa starom taškom u rukama. Oni ubijaju kada im je dosadno, iz navike, kada su pijani, a pogotovu kada su uplašeni. Raspolažu s nekoliko tenkova, stanovitim brojem kamiona i sa desetak crnih »mercedesa«. Odlaze, s njima odlazi i zločin prema zapadnoj strani, preko Črnomerca i Kustošije, samo *6* sati prije ulaska prednjih dijelova 45. divizije Druge jugoslavenske armije.

Iako je grad napušten bez presudne borbe, vodile su se sporadične borbe na Savskom mostu, oko radio-stanice i na Kvaternikovom trgu, ali zato su se na vanjskoj obrani, na daljim prilazima Zagrebu, vodile vrlo uporne i žestoke borbe uz velike gubitke i žrtve. Ustaše su bile prinuđene da se povlače komunikacijama izvan grada, jer su ulice u gradu bile isuviše zakrčene te su uvjeti za bježanje bili otežani, odnosno usporeni.

Povlačeći se obroncima Zagrebačke gore, ustaše su činile posljednje zločine nad hrvatskim življem u selima udaljenim samo nekoliko kilometara od Zagreba: Markuševcu, Bačunu, Gračanima, Šestinama i dr.

U selu Markuševcu ubijaju 19 seljaka i jednu ženu. Miju Lukačina iz tog sela hvataju kod kuće, vode ga neko vrijeme sa sobom, a onda su ga na jednom brežuljku u blizini sela Daščevca zaklali.

U selu Daščevcu spalili su cijelo naselje Jordanići. Tu su ubili Franju Kobasića, jedinca u roditelja. Doveli su ga do crkve u Markuševec, tu ga strijeljali i zatim bacili u obližnji potok. Ubili su i dva brata Ivana i Franju Lide, koje su na očigled porodice, bez ikakvog razloga, strijeljali iza kuće.

U Bačunu su strijeljali Ivana, Petra i Marka Benšaka.

U selu Bliznecu izgorjela je u svojoj kući 75-godišnja Kata Bašić, a njenog su jedinca strijeljali iza štaglja.

U Gračanima ustaški banditi, u bijesu što se moraju povlačiti, ubijaju 30 nasumce uhvaćenih mirnih i nedužnih ljudi.

U Šestinama, omiljenom izletištu Zagrepčana, ustaška rulja ubija dvadeset nedužnih seljana.

Podivljale ustaške horde, iz straha od osvete naroda nad kojim su počinile nečuvena zvjerstva, ubijaju u posljednjim trenucima i love ljude kao zečeve. Pri tome im ništa ne smeta što čine zločin nad hrvatskim življem. Naprotiv! Oni mu se sada svete što nije uz njih, što se ne povlači s njima.

Držanje bugarske armije izazvalo je teškoće u odnosima

Nijemci su napustili Maribor 9. maja. U grad je prva ušla slovenska četa KNOJ-a pod komandom Miloša Ogrizeka. Ova četa, s lokalnim partizanskim grupama i komunistima iz grada, zaposjela je odmah fabrike i javne zgrade. Osjetivši da u gradu nema Nijemaca, po već ustaljenom običaju, nekoliko sati po ulasku prvih slovenskih partizana u Maribor je sa sjevera ušla jedna bugarska konička jedinica. Zajedno s njom ušao je i jedan bataljon prekomurske partizanske brigade, jedan bataljon brigade KNOJ-a i druge naše manje jedinice i rukovodstva društvenih organizacija. Za bugarskom konjicom su, sat-dva kasnije, umarširale i neke njihove pješadijske jedinice. Maribor je u to vrijeme imao blizu 50 000 stanovnika i dobro razvijenu industriju.

Crvena armija je već krajem marta izbila pred Beč. Dvadeset trećeg marta 1945. otpočela je bitka za grad. Nakon dvadeset dana borbe branioci grada bili su prisiljeni da kapituliraju. Beč je pao 13. aprila.

S trupama Crvene armije na jugu Mađarske nastupale su jedinice bugarske armije. One su bile u dodiru s našom armijom i IV operativnom zonom na rijeci Dravi. Odluke njemačko-ustaškog rukovodstva da se na našem frontu daje odlučan otpor i po svaku cijenu stvore potrebni uvjeti da se glavnim snagama probije u Austriju i preda zapadnim saveznicima - uvjetovale su na jugoslavenskom ratištu teške i žestoke borbe i izvjesno zaostajanje u našem napredovanju u odnosu na front u Mađarskoj. Ta je, naravno, bilo samo u jednom periodu, i to na tzv. srijemskom frontu, jer je lijevo krilo jugoslavenske armije, naša Četvrta armija, nezadrživo napredovalo prema Trstu i izvršilo dubok obuhvatni prodor u Korušku.

Da bi se ipak shvatila ta neujednačenost i isturenost linije fronta u našoj zemlji u odnosu na susjedni front u Mađarskoj, pridonijet će i podatak da je proboj srijemskog fronta uslijedio 12. aprila 1945, a da je Beč, daleko na sjeverozapadu, pao u ruke Crvene armije samo dan kasnije. O toj upornosti neprijatelja da se na našem frontu bori do krajnjih granica govori i činjenica da je Berlin pao (2. maja) prije nego Zagreb (8. maja 1945). Kasnije ćemo vidjeti da je ta upornost neprijatelja da borbe u Jugoslaviji nastavi skoro 5 dana duže nego što je trebalo bila za njega fatalna. Ali takva situacija, koja je stvorena brzim prodiranjem Crvene armije i povećanim otporom jakih koncentracija neprijatelja u na-

šoj zemlji, pogodovala je bugarskoj armiji da na tom spoju frontova lakše nastupa i napreduje gotovo bez ozbiljnih borbi.

Tako se i moglo dogoditi da jedinice bugarske vojske uđu prije naše divizije u Maribor i Dravograd, ne uvažavajući nimalo činjenicu da su u grad već ušli i preuzeli vlast slovenski partizani. Dogodilo se isto ono što i prije 5-6 mjeseci u Srbiji i Makedoniji za vrijeme oslobađanja Niša, Leskovca, Vranja, Skoplja, Strumice, Štipa i drugih mjesta[1]. Kao po nekom pravilu, Bugari su ulazili u te gradove nekoliko sati nakon naših jedinica kada je borba već bila okončana. Sto je najgore, te su trupe redovno ne samo pljačkale i otimale ratne trofeje već su prisvajale i općenarodnu imovinu, ne skanjujući se da otimaju i imovinu i dragocjenosti pojedinih građana.

Tih majskih dana, posljednjih dana rata, nisam znao da je bugarska vojska zbog takvih postupaka morala na zahtjev Vrhovnog štaba NOV-a i POJ-a napustiti teritorij Jugoslavije i vratiti se u Bugarsku, iako je po sporazumu u Craiovi[2] bila priznata i tretirana s naše strane kao saveznička vojska. Kao što je poznato, drug Tito se u svom prolazu za Moskvu zadržao u Craiovi (Rumunjska) u štabu 3. ukrajinskog fronta i tamo je u ime Jugoslavije potpisao s predstavnicima otačestvenofrontovske Bugarske sporazum o učešću bugarske vojske u zajedničkim operacijama protiv Nijemaca u Srbiji i Makedoniji. Cilj je bio pomoći susjednom bugarskom narodu da spere sa sebe ljagu koju su mu, surađujući s Hitlerom, nanijeli njegovi vlastodršci i da se učešćem u antifašističkoj borbi makar u sa-

[1] Leskovac je oslobodila **IJ.** brigada 47. divizije NOVJ, 11. X 1944. Bugarske su jedinice ušle u oslobođeni grad nakon nekoliko sati. U Niš su 14. oktobra oko 13 sati prodrle 10. i 12. brigada naše 22. divizije, zatim njena 8. brigada i 26. brigada 46. srpske divizije. Nakon tri sata ušle su bugarske jedinice s tenkovskom grupom 233. sovjetske divizije i 23. brigadom 45. srpske divizije. Građani Niša bili su iznenađeni a neki i zgranuti kad su u već oslobođeni Niš ušli uparađeni Bugari, i to oni isti oficiri i jedinice koje su tako reći do jučer bile okupatori. Koča Popović, kao komandant Glavnog štaba NOV-a i POJ-a za Srbiju, bio je zbog toga prinuđen da uputi depešu Vrhovnom štabu: »U vezi s ovim potrebno je da se bugarska vojska što prije povuče u Bugarsku«. Slične teškoće s Bugarima oko prisvajanja tuđih uspjeha dešavale su se u Makedoniji, samo su tu teškoće bile još veće. Komandant Glavnog štaba NOV-a i POJ-a Makedonije, general Mihajlo Apostolski, u svom izvještaju od 16. XI1944. govori i o tome da je Radio-Sofija objavila da su Bugari oslobodili Skoplje i Strumicu, iako su to učinile naše jedinice, a Bugari umarširali u već oslobođene spomenute gradove. Apostolski moli Vrhovni štab »da se bugarske trupe povuku što prije iz Makedonije«.

* Pošto su objavili rat Njemačkoj, bugarska delegacija - u kojoj su se nalazili Terpešev, Todorov i Blagojev - došla je j. oktobra 1944. u Rumunjsku maršalu Titu, koji se u prolazu za Moskvu zadržao u Craiovi u štabu 3. ukrajinskog fronta maršala Tolbuhina, i molila da Tito, u ime Nacionalnog komiteta NOJ-a, potpiše s njima sporazum o okončanju ratnog stanja između Jugoslavije i Bugarske i da se dozvoli da bugarska vojska, iako je već blizu kraj rata, ipak učestvuje u zajedničkim operacijama protiv Nijemaca, kako bi sprala ljagu radi učešća na strani fašizma. Imajući pred sobom cilj pomoći susjednom narodu i osjećajući to kao svoju internacionalističku dužnost, drug Tito je u ime NKNOJ-a potpisao sporazum, iako se znalo da će morati uložiti dosta truda da se borcima NOV-a i narodu objasni takav akt širokogrudosti s obzirom na bezbrojne zločine koje su Bugari kao okupatori učinili nad narodom Makedonije i Srbije. Sporazum je bio potpisan samo deset dana nakon energične Churchillove izjave, tj. osude Bugarske: »Mi ih ne želimo među savezničke zemlje.«

svim završnoj fazi rata osigura međunarodno priznanje nove Bugarske od zemalja antihitlerovske koalicije.

I sada u Mariboru, nakon skoro pola godine, ponovila se ista praksa kao u Srbiji i Makedoniji. Iako je masa svijeta *9.* maja pohrlila na ulice da pozdravi i dočeka bugarske vojnike kao braću i suborce, oni su počeli nemilosrdnu pljačku grada. Počeli su demontirati strojeve po tvornicama, odnositi pisaće mašine, telefone, umjetničke slike, automobile, kamione i oružje što je ostalo iza Nijemaca. Nije bila pošteđena ni privatna svojina građana i njihove dragocjenosti. Odmah se vidjelo da to nisu sitne krađe pojedinaca i grupica vojnika koje rijetko koja komanda u prvim časovima naleta mase vojnika u grad može u potpunosti spriječiti. Za demontiranje mašina morao je postojati raniji plan i morala ga je odobriti neka komanda, ako ne viša, ono bar na nivou štaba divizije ili puka. Partizanska četa KNOJ-a, komunisti i lokalne partizanske straže u gradu pokušali su to u prvi mah spriječiti. Došlo je i do oružanih sukoba; tom su prilikom dva partizana iz slovenske knojevske čete bila ubijena.

Stab 51. divizije, dan nakon ulasku u grad, odmah je obaviješten 0 držanju Bugara. Bili smo prinuđeni da u svojstvu komande mariborskog garnizona preuzmemo hitne mjere i izdamo svim našim jedinicama u mjestu naređenju u kojem se, između ostalog, kaže: »1. Sve fabrike, kao 1 materijal, staviti pod jaku stražu i spriječiti odvlačenje materijala drugim vojskama.« Ili »imati na umu da ni jedna saveznička vojska nema prava izvlačenja ma kakvog materijala u vidu ratnog plijena bez prethodnog pismenog odobrenja ovog štaba« ili točka 8 ... »ovo naređenje pokazati svim predstavnicima savezničkih vojski i tražiti da se istog pridržavaju.«

Poslije istrage o pogibiji dvojice slovenskih partizana, Bugari su na našu odlučnu intervenciju prestali pljačkati. Tada nisam znao da su takve i još gore probleme s bugarskom armijom imale partizanske jedinice u vrijeme oslobađanja Makedonije i istočne Srbije[1].

[1] Držanje bugarske vojske u Srbiji najbolje karakterizira izvještaj generala Velimira Terzića Vrhovnom štabu NOVJ-a i odgovor druga Tita. Izvještaj glasi: »Po završetku niške operacije, bugarske trupe su se ponašale kao da se nalaze na neprijateljskoj teritoriji: počela je pljačka jugoslavenskih ratnih trofeja, čak i imovine jugoslavenskih građana. Tako su, na primjer, bugarski tenkovski dijelovi, **IJ.** oktobra 1944. zapadno od Niša otjerali ratni plijen 24. i 27. divizije NOVJ-a, koje su uspjele da od oko 1000 njemačkih vozila zadrže samo 30 kamiona, sedam putničkih automobila i jedan dalekometni top. U Nišu oko skoro svih skladišta došlo je do sukoba sa bugarskim vojnicima i oficirima koji su, i pored prisustva naših stražara, provaljivali u skladišta i odnosili materijal. Sanitetsko skladište Crvenog križa bugarski su vojnici potpuno razrušili. Noću 16. i 17. oktobra bugarski graničarski puk, koji je bio smješten u Knez-Selu, opljačkao je sanatorij i pokidao sve instalacije. Pri prolazu kroz Niš i okolna sela bugarske jedinice pljačkale su imovinu stanovništva. U Niškoj Banji, iz zgrade **u** kojoj je bila smještena infektivna bolnica, radio-četa II bugarske armije odnijela je sanitetski materijal. Iz niške tvrđave odnesena je sva vojna sprema i hrana«. Zbog svega ovoga vrhovni komandant NOV-a i POJ-a maršal Tito naredio je Glavnom štabu Srbije: »Bugarske trupe imaju odmah napustiti Niš. Svi vojni trofeji i magazini moraju ostati na našem raspolaganju. Saopćiti to bugarskom komandantu kao moju zapovijest«. Odmah slijedi depeša: »Pokret bugarskih trupa bio je predviđen u sporazumu sa mnom. **U** vezi sa vašim depešama, **u** kojima govorite o otimanju i pljački trofeja, koje su za-

Dobar dio bugarskih oficira, naročito viših, bio je zadojen mržnjom prema partizanima jer su se tri i pol godine tukli protiv naših partizanskih jedinica kao oficiri i komandanti jedinica fašističke borisovske armije, koja je napravila bezbroj zločina u našoj zemlji. Naši ljudi nisu očekivali takvo držanje bugarskog komandnog kadra. Pretpostavljalo se baš obratno: da će upravo zbog takve prošlosti Bugari biti mnogo skromniji i borbeniji ako je postojala čvrsta želja da se spere ljaga i sramota u koju su ih bili uvalili njihovi fašistički vlastodršci. Očekivalo se više pažnje i prijateljstva, ako ne zahvalnosti, prema narodu i vojsci koji su ih velikodušno primili kao saveznike i pružili im šansu da se koliko-toliko rehabilitiraju.[1] Naravno, naše ljude zaboljelo je takvo držanje Bugara. Na našu velikodušnost odgovor je bio sabotiranje akcija, pljačkanje, falsificiranje, izvrtanje činjenica i pripisivanje sebi onih naših uspjeha koje smo zalili svojom krvlju.

Pored svega toga mi smo bili uvijek svjesni da se osnovna boračka masa bugarske armije, većina mladih podoficira i oficira i većina bugarskih komunista i antifašista željela boriti protiv fašizma. Ali velik broj starih oficira borisovske Bugarske, njihov pogled i mentalitet nisu se mogli promijeniti preko noći. Nesimpatičan, čak na momente i neprijateljski nadut stav priličnog broja viših bugarskih oficira bio je izazovan. Međutim i stav jednog dijela bugarskih partijskih rukovodilaca bio je također tada neprincipijelan i uzrok teškoća, što mi tada nismo sasvim shvatili. Cak i sukob s bugarskim generalom Atanasovom »Viktorom«, članom CK BRP (k), koji je sukob bio izrazito političke prirode, nisam mogao shvatiti sve do 1948. godine i izlaska famozne Rezolucije Informbiroa, u kojoj se negira revolucija koja se provodila u specifičnim uvjetima u Jugoslaviji. Takav stav Bugara uvelike je proizlazio i iz pokušaja bježanja od odgovornosti i prikrivanja vlastitih krupnih grešaka u sudbonosnim danima drugog svjetskog rata.

Svjedok sam mnogih događaja i učesnik zajedničkih borbi naših i bugarskih snaga u dolini Drave u posljednjoj fazi rata. Cesti kontakti sa

plijenile naše jedinice, i nelojalnog držanja Bugara zatražio sam od sovjetske komande da bugarske trupe smjesta obustave pokret prema Kosovu i isprazne teritorij Srbije. O toj odluci saopćit ću sovjetskoj vladi. Ako bi se Bugari tome odupirali, smatramo to neprijateljskim aktom.«

Bugarska armija morala je da bude povučena s jugoslavenskog teritorija. Reorganizirana kao i. bugarska armija, prebačena je u južnu Mađarsku u sastav 3. ukrajinskog fronta. Ona je kasnije djelovala na spoju između naše armije i Crvene armije, imajući s nama dodir na našoj granici u borbama u Baranji marta 1945. i kasnije u nastupanju dolinom Drave prema zapadu, sve do austrijsko-jugoslavenske granice kod Dravograda.

[1] Na našem je teritoriju Vrhovni štab NOV-a i POJ-a formirao od pripadnika bugarskog naroda u toku rata partizanske jedinice: »Georgi Dimitrov«, Prvu i Drugu sofijsku brigadu i partizanske bataljone »Vasil Kolarov« i »Hristo Botev«. Jugoslavija je išla dotle da je u svojoj nesebičnoj pomoći oprostila Bugarskoj plaćanje ratne odštete koja nije bila mala s obzirom na tri i pol godine razaranja naše zemlje i ubijanja naših ljudi.

mnogim vojnicima, oficirima, komandantima i generalima bugarske armije trajali su od jeseni 1944. sve do 15. maja 1945. godine. Neposredan sam učesnik »dravogradske epopeje« i borbe u valpovskom mostobranu. Cak sam u tim borbama bio i ranjen. O toj »dravogradskoj epopeji« Bugari naširoko pišu i svake godine slave 19. mart kao sjećanje na te ratne događaje iz 1945. godine. Na kraju rata general Stojčev, komandant Prve bugarske armije, uručio mi je i bugarski Orden za hrabrost I reda.

Učešće Bugara u završnim borbama; »dravska epopeja«

Za veliku protuofanzivu u Mađarskoj Nijemci su u rajonu Blatnog jezera grupirali 30 divizija, od kojih 15 tenkovskih. U toj protuofanzivi učestvovale su: Sjeverna udarna grupa *(6.* armija i *6.* SS tenkovska armija) i Južna udarna grupa (2. tenkovska armija), prikupljena oko Kaposvära. Cilj ofanzive bio je odbacivanje sovjetske armije preko Dunava da bi se dobilo na vremenu za stvaranje tzv. alpskog obrambenog bedema u Alpama i Austriji, koji se trebao održati do očekivanog rascjepa saveznika i raspada antihitlerovske koalicije. Osim toga, trebalo je otkloniti neposrednu opasnost koja je prijetila Beču.

Devedeset prvi njemački korpus iz grupe armija »E«, koji je djelovao i bio raspoređen u Jugoslaviji na desnoj obali Drave u širem rajonu Osijeka, potpomogao je ofanzivtf svojih glavnih snaga napadajući Treću jugoslavensku i Prvu bugarsku armiju kod Valpova i Donjeg Miholjca. U prvom ešalonu 91. njemački korpus bacio je svoje tri divizije: 104. lovačku, 297. pješadijsku i 11. zrakoplovnu poljsku diviziju.

Na valpovskom mostobranu u Baranji, naročito kod Baranj-Sela, Bolmana i Petrova Sela, razvile su se teške borbe. Šesnaesta i 51. divizija Treće jugoslavenske armije u prvo vrijeme vodile su upornu obranu, i neprijatelj nije imao većeg uspjeha; Pedeset prva divizija primila je tada na svom odsjeku udar glavnih neprijateljskih snaga ojačane u. zrakoplovne poljske divizije (21, 22. i III lovački puk, artiljerijski puk, II puk za snabdijevanje, 11 fizilijski bataljon, bataljon za vezu i dopunski bataljon). Vodila se teška borba uz velike žrtve. Divizija je u stalnim protunapadima za 15 dana borbi, sve do likvidacije neprijateljskog mostobrana, imala 286 poginulih i 1089 ranjenih. (U jednom od tih naših protunapada i sam sam bio ranjen.)

Žestoke borbe na mostobranu kod Donjeg Miholjca vodila je i Prva bugarska armija. Tamo je neprijatelj angažirao 104. i 297. diviziju (sve skupa 7000 ljudi) i borbenu grupu »Fischer« za demonstrativni prijelaz Drave u rajonu sela Mostavina. Komandant diviziona sovjetskih »kaćuša«, koji je bio pridodat našoj 51. diviziji radi artiljerijske pomoći naših kontranapada, tada me je obavijestio da je od svojih iz štaba čuo da su Bugari imali dosta žrtava u tim borbama i da su spriječili neprijatelja da postigne značajniji uspjeh.

Snage Treće jugoslavenske armije uspjele su da krajem marta (21. III 1945) slome neprijatelja koji se ojačavao novim snagama (dijelovima 15. kozačkog korpusa) i da ga vrate preko Drave.

Interesantno je napomenuti događaj koji govori o uspješnoj suradnji u borbi svih triju armija.

Na spoju naše i bugarske armije u rajonu sela Torjanaca ojačana kozačka brigada izvršila je noću 17/18. marta jači protunapad na naše položaje. Neprijatelj je pokazao izuzetnu upornost i drskost u napadu. Naše snage, 1. i 4. brigada *16.* vojvođanske divizije, jedan puk bugarske *16.* divizije, motociklistički puk Crvene armije, uz pomoć jednog sovjetskog diviziona »kaćuša«, uspjele su 18. marta, u primjernoj suradnji, protjerati neprijatelja i nanijeti mu osjetne gubitke.

Za vrijeme svih ovih borbi u Baranji, naš 6. i 10. korpus, s osloncem na slobodan teritorij Papuka, Bilo-gore i Moslavačke gore, sudjelovao je u borbama naše i bugarske armije i jedinica Crvene armije, pokazujući aktivnost naročito na komunikacijama u pozadini neprijatelja.

U međuvremenu njemačka ofanziva kod Blatnog jezera također je pretrpjela neuspjeh.

Već smo spomenuli da se u Bugarskoj slavi 19. mart kao veliki historijski događaj. Toga dana na njihovom mostobranu u Baranji 1945. godine neprijatelj je bio protjeran preko Drave. To je dan pobjede nad njemačkim snagama kod Donjeg Miholjca, koje su u svojstvu pomoćnog klina imale zadatak da potpomognu veliku njemačku grupaciju koja je krenula iz rajona Blatnog jezera u napad na snage Trećeg ukrajinskog fronta i da ih bace u Dunav.

Svake godine u isto vrijeme održavaju se u toj zemlji svečanosti i akademije, a bugarski radio i štampa donose napise i priloge o tim borbama trpajući ih sve pod zajednički nazivnik »dravska epopeja«.

Nitko nema ništa protiv tih proslava kada ne bi bilo i naličja, o kojem se mora nešto reći. U bugarskom listu »Narodna armija« od 19. marta 1961. na uvodnom mjestu u članku posvećenom »dravskoj epopeji« između ostalog piše:

> *»... svoje snage (Hitler - M. B.) usredsređuje između Blatnog jezera i Walenseea. To je bio njegov glavni udar. Pomoćni udar nanio je na spoju* 57. *sovjetske i Prve bugarske armije i drugi protiv lijevog krila naše armije. Cilj je bio da se okruži i uništi lijevo krilo 3. ukrajinskog fronta, u stvari cijela naša (tj. bugarska - M. B.) armija.«*

Treća jugoslavenska armija i njen iz. korpus, koji je tada u borbama u Baranji imao za tih 15 dana borbe 7Z0 mrtvih i Z3Z0 ranjenih, uopće se ne spominje. Kao što se vidi iz službenog organa bugarske armije, proglašava se da je glavni cilj poznate njemačke ofanzive bio ništa drugo nego uništavanje bugarske armije. Ispada da se glavnina od 30 njemačkih motomehaniziranih divizija, od kojih 15 tenkovskih, sručila na *6* bugar-

skih divizija i da je u ovom okršaju bugarska armija izašla kao pobjednik i odigrala glavnu ulogu!

Istina se teško može sakriti. Uloga svakog učesnika u tim borbama jasna je i davno ocijenjena. Tu, na Dravi, sve tri armije - jugoslavenska, bugarska i sovjetska - vodile su borbu za likvidaciju neprijateljskog mostobrana. Glavna borba i težište napada odigrali su se kod Blatnog jezera u Mađarskoj, na frontu Crvene armije. Prema tome, objektivno gledajući, ta borba u Baranji, koja se vodila nepuna dva mjeseca prije završetka rata, na pomoćnom pravcu neprijateljske ofanzive, nema takvo historijsko i odlučujuće značenje za daljnji tok rata kako ga žele predstaviti u Bugarskoj.

Nitko nema ništa protiv toga što Bugari slave uspjehe svoje vojske. Svatko se ponosi onim što ima i čime se može ponositi. Te su borbe bile lijep primjer suradnje i bratstva triju armija. Tu su dali živote i prolili svoju krv za slobodu borci triju naroda. Ne znam kome je samo potrebno da baca mrlje na te svijetle primjere i žrtve koje su date u zajedničkoj borbi, prešućujući doprinos i žrtve drugih a megalomanski veličajući samo svoju ulogu, svoje značenje, svoje uspjehe.

Trupe Trećeg ukrajinskog fronta, pod komandom maršala Tolbuhina, već su početkom decembra izbile daleko u zapadni dio Mađarske. Bugarska armija, u sastavu ukrajinskog fronta, držeći se lijeve obale Drave u Mađarskoj, bila je isturena najmanje 150 kilometara ka zapadu od rajona Osijeka, gdje je u Baranji držala front naša Treća armija. Njemačke snage na srijemskom frontu bile su u vidu klina dosta isturene prema istoku, što je odgovaralo koncepciji obrane njemačke vrhovne komande i, posebno, komandanta jugoistoka, generala Lohra. Trebalo se što duže držati na isturenim položajima u Jugoslaviji kako bi se stvorilo potrebno vrijeme za približavanje angloameričkih snaga. Bilo je jasno da je rat nepovratno izgubljen. Samo je pitanje vremena kada će se to dogoditi. Ali treba stvoriti sve uvjete i po svaku cijenu predati se Englezima i Amerikancima.

Zato su u takvoj vojno-političkoj situaciji jake snage bugarske armije mogle još 3. i 4. aprila 1945. prijeći preko Drave na jugoslavenski teritorij kod Donje Dubrave u Međimurju. Ojačan bugarski 3. korpus, sa jednom divizijom svog 4. korpusa, armijskom artiljerijom i 417. pukom »kaćuša«, potiskujući iznenađene slabije njemačke snage, dostigao je 14. aprila 1945. liniju na zapadnim padinama Slovenskih gorica: istočno od linije Ormož-Veliki Log-Jastrebci-Stanetinci-Grabe. Na toj liniji Nijemci su se utvrdili i riješili da se brane. Pokušaji proboja Bugara nisu dali rezultate. Zbog toga je taj bugarski korpus ostao na toj liniji u Međimurju sve do 7. maja, dok se nisu približile snage Treće jugoslavenske armije.

To približavanje jugoslavenskog fronta trajalo je više od 20 dana uz teške borbe koje su se vodile na srijemskom frontu i u Podravini. Ističući tu isturenost fronta u Mađarskoj u odnosu na naš, dovoljno je reći da je Beč pao 13. aprila, a Osijek su naši oslobodili tek dan kasnije. To govori

0 tome kolika je bila riješenost njemačkih snaga u Jugoslaviji i Pavelićeve vojske da se do krajnjih granica bore, iako su Hitlerova ratna kola već odavno jurila vratolomnom brzinom u provaliju.

Za vrijeme nastupanja Podravinom i dolinom Drave, po dogovoru komandi Prve bugarske i Treće jugoslavenske armije, riješeno je da se na desnu stranu Drave prebaci jedan bugarski pješadijski puk. Taj je puk cijelo vrijeme djelovao sa 51. divizijom neposredno uz Dravu.

Na našu stranu Drave prešao je 29. bugarski puk. Taj je puk dobro surađivao s nama i vodio dosta teške borbe s neprijateljem. Komanda puka pokazala je spremnost da surađuje. Svega jednom došlo je do nesporazuma, čini mi se prilikom napada na selo Viljevo. Naša 12. brigada bila je nakon oštre borbe 17. aprila već ušla u selo. Bugarska artiljerija tukla je po našima, misleći da su u selu još Nijemci. U nastupanju nije bila dovoljno čvrsta borbena veza među susjedima. Nesporazum je bio brzo otklonjen i bez većih posljedica. Inače su rajon Viljeva uporno branili: jedan eskadron 2. donskog kozačkog puka i dijelovi III njemačkog lovačkog puka.

Nešto kasnije, za vrijeme probijanja neprijateljskog položaja na Voćinskoj rijeci i Novom dravskom kanalu, bugarski se puk dobro držao. U selu Cađevici došlo je do smjene i umjesto 29. puka došao je 13. bugarski puk.

Na žalost, u suradnji sa 13. pukom nismo imali sreće. Nekako je stalno izostajao, nije ulazio u okršaje, puštao je naše jedinice da se isturaju 1 krvare. Pred Đurđenovcem 13. puk je toliko bio zaostao iza naših jedinica da je moja divizija morala u svom nastupanju proširiti svoju zonu napada do Drave, ne računajući na Bugare. U operacijskom dnevniku 51. divizije stoji:

»Zbog zaostajanja bugarskih jedinica, jedinice 8. brigade morale su svoju desnu granicu dejstva proširiti sve do Drave.« U tom smislu poslao je štab 51. divizije depešu štabu Treče armije, pitajući ga što da radi.

Kod Koprivnice se desilo isto. U operacijskom dnevniku divizije od 4. maja 1945. između ostalog piše:

»I ovoga dana morale su se jedinice naše divizije širiti do same Drave, i to zbog sporosti i neaktivnosti u radu bugarskih jedinica.«

Slično se desilo i kod Varaždina. Ali smo već bili navikli na to zaostajanje, tako da o tome nije ni bilo mnogo raspravljanja.

Naša divizija je 9. maja 1945. ušla u Ptuj, prethodno slomivši mjestimičan otpor u obrani grada. Sa sjeverne strane, iz Međimurja, u grad su ušli istovremeno i Bugari. Jedan odred Bugara toga je dana sa sjevera ušao u Maribor, koji je neprijatelj napustio bez borbe. Kao što je rečeno, slovenska partizanska četa ušla je odmah iza začelja njemačke kolone koja je napustila grad. Četa je zaposjela grad nekoliko sati prije bugarskog konjičkog odreda. Naša 51. divizija ušla je u Maribor dan kasnije.

Prednji dijelovi bugarske armije, napadajući sjeverno od Maribora, ušli su 10. maja i u Dravograd. Već u. maja Bugari su prešli jugoslavensko-

-austrijsku granicu i u Austriji, u rajonu Velikovca, došli su u dodir s angloameričkim snagama.

Eto, to je cijela istina i u glavnim crtama historija završnih borbi bugarske armije i naše suradnje s njom duž rijeke Drave. Ali to ipak nije sve.

Bugari vode kod Dravograda separatne pregovore s ustašama

Odnosi između naše i bugarske armije zavisili su od općih historijsko-političkih uvjeta, ali, objektivno uzevši, i od nemogućnosti da se u najkraćem roku promijeni karakter bugarske armije i njenog kadra, čija se fizionomija dugo formirala u monarhističkoj polufeudalnoj državi.

S jedne strane postojala je opća želja boračkih masa, novog bugarskog rukovodstva, kao i dobrog dijela u prvom redu mlađeg komandnog kadra, da se bori protiv fašizma i time pridonese rušenju starog režima i potpomogne proces novih društvenih promjena u svojoj zemlji. Trebalo je, s obzirom na učešće Bugara u ratu na strani fašizma, podići ozbiljno poljuljani međunarodni ugled zemlje.

S druge strane, pored tih općih okvira, stvarni odnosi zavise u praksi uvijek od ljudi, konkretnih postupaka pojedinaca, koliko su oni shvatili te opće historijske uvjete i okvire i koliko je njihova svijest sazrela da se ponašaju onako kako to nova stvarnost zahtijeva. Neki su brže a neki sporije shvatili novu historijsku situaciju i prevladavali stara shvaćanja i svijest, nastojeći uspostaviti nove odnose s partizanima, s kojima su bili u sukobu tolike godine. Mnogi su sa sobom nosili i stare atavističke sukobe i natrunjenosti iz ranijih ratova i odnosa, koji nisu baš tako blistavi. Na žalost, bilo je mnogo takvih koji su doskora vjerno služili fašizmu i koji logikom života nisu mogli iskreno da služe antifašizmu i jednostavno nas nisu, najblaže rečeno, trpjeli.

Dok su mnogi viši oficiri, naročito oni s visokom stručnom spremom, raspoređeni u višim štabovima, prema Rusima pokazivali snishodljivost, dotle su prema nama, u velikom broju slučajeva, pokazivali aroganciju. Sovjetskim instruktorima, koji su se nalazili u njihovim štabovima, stalno su isticali svoju vojno-stručnu spremu, koju su stekli u vojnim akademijama, u odnosu na naše oficire, koji u većini nisu imali vojnih akademija i nisu prošli kroz više vojne i generalštabne pripreme.

Mnogi su bili isuviše revni u dodvoravanju i opravdavanju grijeha prošlosti. Pripisivali su sebi zasluge i uspjehe koji nisu njihovi da bi mogli u svoj lični dosje ubilježiti što više poena. Možda će se po svršetku rata ipak ispitivati svačije držanje u prošlosti. Trebalo bi da uspjesi u ovoj novoj fazi borbe protiv Nijemaca prevagnu. Vjerovatno je zbog toga i postojala ogromna želja i aktivnost u otimanju našeg ratnog plijena i demontiranju postrojenja u našim fabrikama kao da smo neprijateljska zemlja.

Otuda i velika želja i energija da se po svaku cijenu njima preda cjelokupna Pavelićeva vojska, iako se vojska nalazila potpuno u dubini našeg teritorija u borbenom kontaktu s glavnim snagama naših armija i slovenskih partizanskih divizija.

Ali ono što me tada najviše iznenadilo i što nisam mogao tada razumjeti - to je da su postojale klice otpora prema nama i nerazumijevanje bugarskih rukovodećih ljudi, komunista. Oni su također pridonosili tim konfliktnim situacijama, iako iz sasvim drugih razloga i pobuda. Ono što se tada samo moglo naslućivati otkrili su kasniji poslijeratni događaji u punoj svjetlosti. Odnos generala Atanasova, člana CK BRP (k), u Dravogradu, nekoliko dana poslije ulaska u Maribor, o tome najbolje govori.

O kakvom je sukobu zapravo riječ?

Posljednjih dana rata događaji su se razvijali munjevitom brzinom. Raniji prodor naše Četvrte armije i IX korpusa na lijevom krilu jugoslavenskog ratišta te oslobođenje Trsta omogućili su upad naših snaga preko prevoja Vršiča u Korušku i Austriju. Oslobođenje Ljubljane i Zagreba još je više pridonijelo da se gotovo cjelokupne njemačke i kvislinške snage u svom povlačenju orijentiraju na komunikacije koje vode prema rijeci Dravi, prema Celju i Dravogradu. Sve te neprijateljske snage gotovo su neosjetno odbačene prema frontu Treće jugoslavenske armije.

Borbe koje su očekivale jedinice Treće armije vodile su se uglavnom prema predviđanjima. Šesnaesta vojvođanska divizija okružila je njemački 2,1. korpus, a 17. divizija je vodila oštru borbu s ustaško-domobranskim snagama na južnim padinama Pohorja. Međutim, nitko od nas nije znao da se u trokutu Celje-Dravograd-Pliberk nalazi brojna preostala neprijateljska vojska iz Jugoslavije. Dan ranije, prije našeg dolaska u Sloveniju, u Rogaškoj Slatini nalazio se i sam poglavnik Ante Pavelić sa svojom najužom pratnjom. Toga dana kroz taj dio Slovenije prošao je i Vlatko Maček s ustaškim osiguranjem. Oba su, čini se, prošla nešto prije nas kroz Maribor.

U posljednjem trenutku (12. maja) stigla je 51. divizija u rajon Dravograda i uspjela zatvoriti jedini prolaz neprijatelju. Tamo se od prethodnog dana nalazila ***6.*** brigada 36. vojvođanske divizije i manji dijelovi jedinica IV operativne zone. U želji da se po svaku cijenu probiju u Austriju, da izbjegnu odgovornost za strašne zločine koje su tokom rata učinili, 13. te noću 13/14. i 14. maja 1945. šest dana poslije službene kapitulacije Njemačke, u Jugoslaviji, kod Dravograda, Prevalja i Poljane, vodile su se i posljednje borbe u drugom svjetskom ratu.

Prije nego što je borba počela, koristeći se odsustvom naših jačih snaga u prethodna dva dana, neprijatelj je vodio pregovore i kontaktirao s bugarskim oficirima koji su prije nas došli u ovaj sektor. Pregovaralo se o prelasku ustaške vojske u Austriju i o predaji oružja Bugarima. Pojedini bugarski oficiri vodili su pregovore separatno, bez našeg znanja. Ti kontakti su bili vrlo živi, nekoliko puta dnevno. Među pregovaračima nalazili

su se i ustaški generali. Ustašama i njihovim glavešinama jako se žurilo. Za petama su im naše divizije. Svaki čas mogu im naše jače snage zatvoriti prelaz u Austriju. Bugarski oficiri su nam izjavljivali da bi se ustaše, navodno, njima lakše predale nego nama. Mnogi od njih, vodeći separatne pregovore u posljednjim minutama rata, nadali su se valjda nekom neočekivanom uspjehu.

Uočivši tu konfuznu situaciju, već iz. maja popodne štab 51. divizije izdao je zapovijed našim jedinicama da ne vode nikakve separatne i izolirane pregovore bez znanja i suglasnosti komande divizije, jer da neprijatelj tim pregovorima očigledno želi dobiti na vremenu radi pregrupiravanja i koncentracije snaga za proboj; zabranjuje se na našem teritoriju svaki kontakt i pregovori neprijatelja s bugarskim oficirima. Sektor Dravograda je u zoni djelovanja 51. divizije, a ne bugarskih snaga. Osim toga, neprijatelj se nalazi desetine kilometara u dubini teritorija Jugoslavije. Potpuno je nepotrebno to miješanje snaga i kompetencija, što može samo otežati našu situaciju i pomoći neprijatelju. Pojedini bugarski, isključivo viši, oficiri nisu tu našu naredbu poštovali. Tako je dolazilo do incidenata.

Sukob s bugarskim generalom

Medu bugarskim oficirima koji su pokušavali uprkos našoj zabrani voditi separatne pregovore našao se i general Atanasov. Naši oficiri na dravogradskom mostu obavijestili su ga o naredbi štaba divizije u vezi sa zabranom pregovara, ali se on ignorantski odnosio prema tom naređenju. Na njegove proteste, jedan mu je naš komandir, na kraju, rekao da može ići prema ustaškim položajima i da ga, kao savezničkog generala, neće u tome ometati, ali da ni jedan neprijateljski parlamentarac ne može proći kroz naše položaje. Ukoliko dođu, mi ćemo ih zarobiti silom oružja. U slučaju otpora, ne odgovaramo za njegovu životnu bezbjednost. Upozoreni general se poslije ovoga trgnuo i nije pokazivao namjeru da ide dalje, ali je ipak protestirao. O toj neugodnoj situaciji obaviješten sam telefonom s položaja kod dravogradskog mosta. Rečeno mi je da je u pitanju bugarski general Atanasov »Viktor«, zamjenik komandanta i partijsko-politički rukovodilac Prve bugarske armije. Bio sam iznenađen. Za Viktora sam saznao još za vrijeme rata dok sam se nalazio u ***6.*** ličkoj diviziji I proleterskog korpusa u Bosni. Viktor se spustio padobranom u Bosansku krajinu, mislim 1943. godine, doletjevši iz Moskve u naš Vrhovni štab da bi preko našeg teritorija uhvatio vezu s partijskom organizacijom u Bugarskoj.

Naši borci i komandanti na dravogradskom mostu nisu znali ništa o tome, niti da je on dosta poznat član Centralnog komiteta Bugarske komunističke partije. Odmah sam od naših zatražio da se prema bugarskom generalu ponašaju što korektnije, s vojničkim poštovanjem, bez

obzira na njegove zahtjeve, i da ga obavijeste da ga politkomesar 51. jugoslavenske divizije moli da dođe u njegov štab, koji se nalazi nepun kilometar od mosta, radi koordinacije i dogovora. Od našeg oficira zahtijevao sam da ga doprati do našeg štaba, ukoliko se odluči da dođe. Ukoliko odbije poziv i riješi da i dalje pravi smetnje, neka me odmah obavijeste. Tada sam mislio da u ovom slučaju moram sam otići na most i na licu mjesta pokušati raščistiti spor.

Došao je u štab nakon desetak minuta. Primili smo ga srdačno i prijateljski. Zapitao je o situaciji na frontu. Komandant divizije Kolja odmah mu je objasnio da neprijatelj, u želji da dobije na vremenu, taktizira i vodi lokalne pregovore. Zbog toga je štab divizije naredio da nitko ne može pregovarati bez njegovog odobrenja. Kolja je zamolio Viktora da objasni bugarskim oficirima koji se nalaze na našem krilu da poštuju naše razloge. Ukoliko bude potrebno, mi ćemo im se već drugarski obratiti za pomoć.

Na naše iznenađenje, general Atanasov je poslije toga hladno izjavio da je njegovo mišljenje da bi se ustaše sigurno Bugarima prije predale jer, s obzirom na zakrvljenost u četvorogodišnjoj borbi, ne žele da se predaju jugoslavenskim partizanima. Kod njega su, reče, bili predstavnici ustaške glavne komande koji su izjavili da bi se Bugarima predali radije nego nama. Ustaše pristaju da odmah polože oružje ukoliko im se zagarantira da će njihovo ljudstvo biti pušteno u Austriju da bi se tamo predalo Englezima i Amerikancima. Moglo bi se na to pristati, reče, jer je važno da borba prestane. Uostalom, vidjevši naša iznenađena i namrštena lica, rekao je nakon male pauze da bi ih Bugari mogli razoružati, a mi poslije toga zarobiti.

Odmah smo mu objasnili da je to samo pretpostavka koja nije zasnovana na boljem poznavanju protivnika i stvarnog stanja u neprijateljskoj koloni. Mi smo ustaše dobro upoznali za ove četiri godine rata. Naše je mišljenje stečeno na osnovi prikupljenih podataka i dosadašnjeg ponašanja, i znamo da se neprijatelj ne želi predati ni njima, ni nama, već da pregovorima taktizira kako bi dobio na vremenu da izvrši koncentraciju i proboj prema teritoriju zapadnih saveznika. Pred frontom Treće armije, u dubini jugoslavenskog teritorija na oko 40-50 km, nalazile su se jake snage neprijatelja i zbog toga je ideja da bugarska armija preuzme neprijateljske snage bila potpuno neprovediva i neprihvatljiva. Kolja je, koliko se sjećam, izjavio da bismo se mi, odnosno štab Treće jugoslavenske armije, za takvu bugarsku inicijativu morali čak obratiti našem generalštabu za suglasnost. Sto se nas tiče, mislimo da u ovoj situaciji inzistiranje na takvom prijedlogu nema nikakve svrhe i svako drugo rješenje bilo bi čisti gubitak vremena, što bi neprijatelju omogućilo da se neometano izvuče.

General Atanasov je odmah poslije toga, bez kolebanja i razmišljanja, ali i bez takta i poštovanja domaćina, rekao da smo uobraženi zbog

uspjeha u oslobodilačkoj borbi i da je on primijetio da mi prvo uzvikujemo »Živio Tito!«, pa tek onda »Živio Staljin!« Odmah zatim nastavio je patetičnim glasom: »Svi smo mi pod komandom Crvene armije i na istočnom frontu riješila se sudbina svijeta, pa i Jugoslavije. Sto se vi tu prsite s vašom partizanskom borbom.«

Bili smo naprosto frapirani ovakvom grubošću. Sjećam se da sam tada drhtavim glasom objasnio da su narodi Jugoslavije pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije digli ustanak još 1941. godine, da smo priznanje Sovjetskog Saveza i drugih saveznika dobili svojom borbom u najtežim danima rata, a što je javno priznato i na konferencijama u Teheranu i u Jalti. Naša samostalnost ne smeta nimalo Sovjetskom Savezu i prijateljstvu s njim. Naprotiv, ujedinjuje nas u borbi protiv zajedničkog neprijatelja, u borbi za zajedničke ciljeve. To može samo jačati pozicije socijalizma i SSSR-a. Sto bugarska armija nema te samostalnosti i nalazi se pod komandom Trećeg ukrajinskog fronta, to se nas mnogo ne tiče niti vidimo, u stvari, da je to neka greška. Bugarska je poražena zemlja, jer je do ulaska Crvene armije bila u fašističkom taboru. U njoj nije bilo masovnog ustanka i širokog oslobodilačkog pokreta. To što je Crvena armija oslobodila Bugarsku, organizirala njenu armiju i okrenula je protiv Hitlera, korisno je za bugarski narod.

Atanasov je odmah odgovorio da smo mi Jugoslaveni mogli organizirati ustanak jer smo bili okupirani, a oni, Bugari, nisu bili okupirani. Da su u našoj zemlji okupator i domaća buržoazija činili masovna zvjerstva, a da u Bugarskoj toga nije bilo, da je u Jugoslaviji objektivna situacija bila povoljna za dizanje ustanka, a da za to kod njih nije bilo uvjeta itd.

Ja sam u toku rata saznao nešto o isključenju sekretara Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju Satorova iz Partije. On je partijsku organizaciju poslije okupacije i aneksije Makedonije od strane fašističke bugarske vojske samovoljno priključio bugarskoj KP. Rad na tome i pristanak bugarske KP na priključenje partijske organizacije Makedonije značili su na određen način priznavanje aneksije Makedonije, koju su aneksiju izvršili bugarski buržoaski vlastodršci. Satorov je odbio poziv na ustanak koji mu je uputio CK KPJ, jer stav bugarske partije nije bio da se diže ustanak. Satorov je bio smijenjen s dužnosti sekretara Pokrajinskog komiteta i formiran je novi komitet.

Međutim tada, u ratu, meni nije bio detaljnije poznat stav bugarske partije oko pitanja ustanka, iako sam znao da se u Bugarskoj nije razvio širi partizanski pokret. Razlog tome u najvećoj je mjeri ležao u stavu CK KP Bugarske, koji je 1941. i 1942.. smatrao da ne postoje uvjeti za oružanu borbu te da za dizanje ustanka treba čekati pogodno vrijeme. U međuvremenu treba se politički i organizaciono pripremati za borbu. Uzgred budi rečeno, takvu taktiku su kod nas propovijedali četnici Draže Mihailovića i mačekovci, tj. da nije vrijeme za borbu, da treba čekati bolju

priliku. Od takve taktike dražinovaca i mačekovaca dijelio ih je do izdaje samo jedan mali korak, koji su oni učinili još 1941. godine.

Tako CK BRP (k) u to vrijeme predlaže da se ne ide u partizanske jedinice nego da se stupa u vojsku cara Borisa, koju treba iznutra razjedati i postepeno pretvarati u »revolucionarnu« armiju. Vidjeli smo kako je to njima uspjedo; nisu iskoristili povoljne objektivne uvjete stvorene borbom jugoslavenskih partizana protiv bugarske armije.[1] Dok se džinovski valjak Crvene armije nije spustio na bugarske granice, ništa se ozbiljno nije uradilo.

Bugarski komunisti, zahvaljujući takvom stavu, našli su se u okupacionim fašističkim jedinicama u Srbiji i Makedoniji u borbi protiv ustanka i revolucije što su ih vodili narodi Jugoslavije pod vodstvom jugoslavenskih komunista. Nisu imali nikakvih mogućnosti da svoju vojsku preobrate u vojsku revolucije. Oni nisu imali snage čak ni da koliko-toliko spriječe masovne pokolje razularene bugarske soldateske, pljačku i uništavanje kulturnih svetinja našeg naroda. Zbog takvog stava bugarskog komunističkog vodstva bugarski komunisti u vojsci bili su prinuđeni da učestvuju u kaznenim ekspedicijama na partizanski teritorij i da se bore protiv nas.

Iako mi svi ovi momenti nisu tada bili dobro poznati, bio sam prisiljen da u posljednjim časovima rata učestvujem u tako žalosnom dijalogu s vodećim bugarskim komunistima, braneći naš put jugoslavenske revolucije. Padajući sve više i sam u vatru, uslijed neočekivane polemike, napada i omalovažavanja naše borbe, nepoštenih insinuacija i izvrtanja stvari, izjavio sam da se ne slažem s tvrdnjom da Bugarska nije bila okupirana. Ona to samo formalno nije bila, ali pristupanjem Trojnom paktu Bugarska je dozvolila da njemačka vojska zaposjedne bugarski teritorij i da odatle pođe u rat protiv Jugoslavije i Grčke. Nijemci su bugarski narod gurnuli u rat protiv narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije, iskoristivši ga kao slijepo oruđe na strani fašističke Njemačke u okupaciji Jugoslavije. Zar to nije zločin koji je počinila bugarska buržoazija i izdaja osnovnih interesa vlastitog naroda? Iako su postojale izvjesne razlike u objektivnoj situaciji, one nisu bile ni približno takve da se nije mogao organizirati ustanak. Ipak, najvažnije je u cijeloj toj situaciji imati jasan kurs Partije prema ustanku, što, po mom mišljenju, bugarska komunistička partija nije pokazala. Osim toga, bilo je zločina i u drugim zemljama, a da narodi tih zemalja nisu podigli ustanak. Međutim, ovdje nije riječ o davanju

[1] O takvom oportunističkom stavu najrječitije govori pismo CK BRP (k) od ij. januara 1942. u kojem, između ostalog, stoji:

»Sada je važno da se radi na tome da se istinski razjeda vojska, a da se ona pridobije - to je stvar sutrašnjice i nije tako teška. Zašto, pak, da naši drugovi, koji bi uspjeli da izvrše tako jedno veliko djelo, vašom odlukom već sada bježe u planine? Ne bi li bilo bolje da u tom slučaju, na primjer, razjedenu vojsku pretvorimo u organiziranu revolucionarnu snagu koja će pri ostvarivanju naših ciljeva biti od odlučujućeg značenja, da s njom mi ostanemo po gradovima i selima, a da našim neprijateljima učinimo to zadovoljstvo da bježe u planine?«

teorijske analize zbog čega u Bugarskoj nije bilo ustanka. Historijska je činjenica da tog ustanka i revolucije u Bugara nije bilo, a da je jugoslavenska partija, koristeći se angažiranjem glavnine fašističkih armija na istočnom i drugim frontovima, sama stvorila moćnu armiju koja je četiri godine vodila rat pod najtežim uvjetima. Samo takvom teškom i uspješnom borbom moglo se steći povjerenje naroda i priznanje slobodoljubive međunarodne javnosti. Ta samostalnost ne može štetiti nikome, a najmanje Sovjetskom Savezu; uopće se čudim tom njegovom suprotstavljanju Jugoslavije Sovjetskom Savezu. Treba gledati istini u oči i priznati činjenice, a ne izvoditi sumnjive zaključke koji ne vode ničem. Uostalom, Bugarskoj možemo poželjeti samo uspjeha na novom putu. Pitanje položaja njene armije stvar je samih Bugara. Na kraju sam naglasio da mi ne vidimo zbog čega Bugarima smeta naša samostalnost.

- Da, ali bez Crvene armije ne biste bili oslobođeni ni vi, ni mi. Bez Crvene armije nema socijalizma - promrmlja bugarski general. - Sve što si rekao, druže komesaru, samo je odraz vaše uobraženosti.

Ustali smo. Situacija je bila napeta.

Pored sveg suzdržavanja, odgovorio sam mu sada i ja grubo i povišenim tonom da nitko od nas ne negira najveći doprinos Crvene armije pobjedi nad fašizmom i da je jasno kao dan tko su glavni nosioci borbe. Ali ne znam kome koristi negiranje naše borbe. Jer Crvenoj armiji, koja je vodila borbu na život i smrt pred vratima Moskve, nije nimalo smetalo što je Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije vezivala jake snage fašističkih okupatora. Naprotiv, one bi inače bile na istočnom frontu. I Staljin je u toj teškoj situaciji pozivao narode Evrope na partizanski rat. Mi smo dali svoj doprinos velikoj oslobodilačkoj borbi u najtežoj situaciji, a to su mogli učiniti i drugi narodi. Negirati političko značenje i zasluge naše borbe znači, u stvari, ne priznavati ustanak u jednoj zemlji, znači čekati da ti netko drugi donese slobodu. To, objektivno, znači priznati fašističku okupaciju.

General je već krenuo ka izlazu i na kraju samo procijedio kroz zube da je SSSR tvrđava svjetskog proletarijata i socijalizma i da mali narodi mogu biti ponosni ako ih oslobodi Crvena armija.

- Ne treba, druže komesaru, biti mnogo uobražen i ne vidjeti što je glavno, a što sporedno i beznačajno - umjesto pozdrava dobaci bugarski general.

Bili smo strahovito zbunjeni. Dugo sam razmišljao odakle takav potcjenjivački stav prema našoj borbi. Odakle sad to da veće priznanje Crvenoj armiji odaje Bugarin, u čijoj zemlji nije bilo općenarodnog oslobodilačkog rata protiv fašizma, nego mi borci NOV-a Jugoslavije koji smo s borcima Crvene armije vodili najteži rat u historiji i s kojima nas veže golemo ratno drugarstvo? Upravo kad se bila bitka pred Moskvom, oko Lenjingrada, mi smo po jugoslavenskim gudurama, planinama, selima i gradovima, na Kozari, Plješevici, Neretvi, Sutjesci i Zelengori, vodili ogorčeni rat protiv zajedničkog neprijatelja, angažirajući u to vrijeme

veće snage neprijateljske kopnene vojske nego cio zapadni front. Godine 194z. na vrhuncu Hitlerovih uspjeha, kad je svijet smatrao da je fašizam nadomak pobjede, mi smo vodili beskompromisan rat vezujući uza se 800 000 njemačkih, talijanskih, bugarskih, mađarskih i kvislinških vojnika. Mi bismo ga vodili i da je pala Moskva.

Nekoliko dana osjećao sam gorčinu. Nisam mogao naći neko valjano objašnjenje za sve to. Ipak, smatrao sam na kraju da je to samo zavist jednog bugarskog rukovodioca prema svemu onome što je KPJ učinila u II svjetskom ratu. No nije to bila samo zavist. Samo tri godine kasnije, ono isto što je Viktor govorio na račun NOB-a govorili su i drugi u formi poznatih optužbi i zvaničnih ocjena, javno u lice našim narodima. Na sreću, vrijeme je sve te optužbe i ocjene demantiralo, a glavni nosioci te politike morali su sići s političke pozornice.

Ispalo je tada tako da se oni koji nisu ništa učinili za obranu prve zemlje socijalizma sada busaju u prsa svojom vjernošću Sovjetskom Savezu i Crvenoj armiji i bacaju sumnju u vjernost i prijateljstvo onih koji su četiri godine lili svoju krv i svakog dana po nekoliko puta stavljali glavu u torbu i bili spremni da je svakog momenta polože za stvar socijalizma i revolucije. Tukući fašističkog porobljivača u svojoj zemlji, najbolje smo pomagali sovjetske narode koje su Hitlerove horde radi uništenja socijalizma napale. Slomivši glavne fašističke snage, sovjetski je narod uz cijenu ogromnih žrtava - preko 20 milijuna poginulih - zadužio čitavo čovječanstvo.

Jesu li Bugari davali ustašama savjete o proboju?

Pored onoga što smo sami vidjeli i što nam je rekao Viktor, mi smo od slovenskih partizana i terenskih radnika također bili obaviješteni 0 tome da su Pavelićevi viši oficiri i generali prelazili dravski most s bugarskim oficirima i išli na pregovore u bugarski štab. Bugari su koristili moment kad nije bilo naših jačih snaga, jer su došli u Dravograd dva dana prije nas. Naše snage koje su se tu nalazile i prije Bugara bile su previše malobrojne.

Po svemu se čini da je bugarski general bio jako ožalošćen što mu je ispao iz ruku, kako je vjerovatno rezonirao, jedan pothvat da mu se preda cjelokupna Pavelićeva vojska koja se nalazila u bijegu prema Austriji. Međutim, ta vojska nije bježala preko njihovih položaja, niti je imala namjeru da se preda Bugarima.

O pregovorima između predstavnika Pavelićeve vojske i Bugara detaljno piše u svojim uspomenama i svom dnevniku poznati ustaški ideolog 1 ustaški pukovnik profesor Danijel Crljen, koji je i sam učestvovao u pregovorima s bugarskim generalom, a koji je kasnije, kao član ustaške delegacije, učestvovao i u završnim pregovorima koje sam ja vodio s predstavnicima Pavelićeve vojske u štabu angloameričkog korpusa u Bleibugu (Pliberku) 15. maja 1945.

Crljen je svoje uspomene objavio u ustaškom časopisu »Hrvatska revija«, br. z-4 od 1966. godine, koji je tada izlazio u Argentini.

10-11. svibnja

Teško napredujući, dohvatili smo se Slovenj Gradeča na putu prema Dravogradu. Pred nama se cestom i poljem uz cestu ispružila čitava kozačka divizija (u sklopu njemačke vojske). Pred njom su se, prema sabranim obavijestima, nalazile druge njemačke jedinice, koje su čekale da se kod Dravograda predadu i budu razoružane. Ljudski zid u koji smo udarili bio je neprobojan zbog svoje dubine i kompaktnosti, te nije moglo biti govora o napredovanju, ni milom ni silom.

Rijeka mnoštva razli se poljem, da improvizira konačište. Časnici nastoje reorganizirati razasute vojničke postrojbe.

Iz pozadine izbije do nas mlad časnik na motornom kotaču, crn od znoja i prašine. Šalju ga zapovjednici nekih jedinica radi uspostave tekličke službe (kurirske službe - M. *B.) i traženja uputa. Oni su nekih 10-15 kilometara iza nas.*

gnadete li barem vi otraga koliko nam je duga kolona f

,To je teško reći. Možda 40 kilometara. Neki vele čak 60'.

Vratio sam se s časnikom teklićem da prema nalogu vojničkog vodstva sam uspostavim traženu vezu, te usput i drugim jedinicama prenesem upute o stalnoj vezi putem motoriziranih teklića. Nakon nekoliko kilometara mučnog napredovanja, uz rijeku, morali smo se odreći pokušaja, jer je gomila bila tako zbijena da je bilo nemoguće svako provlačenje.

Vratio sam se natrag. Medu generalima sam našao generala Bobana, koji je izbio iz kolone i pridružio se vodstvu, u kojem je ostao do kraja.

Kozački časnici dolaze k nama na pregovore. Prema njihovim podacima, u Dravogradu se nalaze Bugari pod zapovjedništvom sovjetskog maršala Toljbuhina. Dravogradski most drže partizani i tamo razoružavaju sve jedinice koje stižu. Kozaci se namjeravaju probiti silom do Engleza ili Amerikanaca i njima se predati ili se dohvatiti njemačkih neprohodnih šuma i tamo se raspršiti. Predlažu nam zajedničku akciju.

Naše se zapovjedništvo želi izravno informirati o situaciji, te pošalje generala Metikoša i mene na dravogradski most. Teškom mukom krčimo put kroz kozačku diviziju, a zatim kroz niz njemačkih jedinica u potpunom rasulu. Više puta moramo sići s motornih kotača da uklonimo s puta kola, konje ili sanduke razbacanog tvoriva, oružja ili hrane.

Na dravogradskom mostu nalazimo posadu slovenskih partizana. General Metikoš povede s njima razgovore, tražeći za naoružanu hrvatsku vojsku slobodan prolaz na temelju utanačenja potpisanog u Celju.[1] *Oni ga, naravno, ne priznaju, ali sami opet ne znaju što bi napravili. Očito je da se ni oni ne snalaze u općem metežu. Oni bi trebali poslati,komandira čete' nekamo u pozadinu, da zatraži upute. Mi pristajemo da im posudimo jednog motoristu jer oni nemaju prevoznih sredstava. Mjerimo se uzajamnim nepovjerenjem. Naša pratnja drži neprestano oružje u pripremi.*

[1] U Celju 9. maja, kako piše Crljen, ustaše su, navodno, potpisale s predstavnicima Okružnog narodnooslobodilačkog odbora sporazum da mogu slobodno proći, ali bez pljačke i nasilja.

Dok smo čekali povratak ,komandira', na mostu je neočekivano nastala nova situacija. Konjička jedinica bugarske vojske preuzela je čuvanje mosta i saopćila partizanima da mogu otići.

Ne čekajući ,komandira', koji nije više mogao ni o čemu odlučuvati, vratimo se da obavijestimo naše zapovjedništvo o novoj situaciji. Tamo nađemo višeg bugarskog časnika koji nas je došao uputiti da moramo poslati izaslanstvo u sjedište bugarskog glavnog stožera u neko selo blizu Dravograda. Razgovori su s njim vođeni francuski, te sam poslužio kao tumač. Kulturan i fin, Bugarin nije skrivao svoje odbojnosti prema partizanima. Sa zadovoljstvom mi je ispričao niz incidenata, koje su s njima imali. Bugarske se jedinice, međutim, nalaze pod sovjetskim zapovjedništvom, te ne mogu ništa odlučiti na svoju ruku.

Kozaci su, međutim, nastavili razgovore o zajedničkom planu proboja. Naši su tražili dio podvoza, da bismo bili pokretniji, i municije. Kozački su pregovarači inzistirali da naše jedinice osiguravaju njihove bokove, ali nisu bili spremni za uzvrat ustupiti nikakvo tvorivo. Pregovori su se trebali nastaviti sutradan. U noći nas je, međutim, uznemirila tutnjava, povici, škripa kola i topot konja u trku: Kozaci su odlučili pokušati sreću sami te se probiti u Njemačku. Iz mraka su izvirale reske zapovijedi, zavijajući poklici i sočne opscene psovke, kojima su Kozaci bodrili svoje konje, žureći se u susret sudbini. Bila je to posljednja homerska trka divljih jahača s Dona. Razbijeni dva dana kasnije, bili su potpuno uništeni.

Bugari su, međutim, utvrdili sat za naš sastanak s njihovim generalom i poslali nam jednog satnika da nas provede do njegovog stožera. Nakon kraćeg dogovora, naši generali odluče poslati Bugarima generale Servatzyja i Metikoša, glavnostožernog pukovnika N. i mene.

Sporo napredujemo kroz naše mnoštvo, koje je brzo prekrilo dio ceste koji su napustili Kozaci. Ljudi nam mašu. Vide nas naoružane, u pratnji Bugara, s hrvatskom državnom zastavom na blatobranu. Nije, dakle, još sve izgubljeno. Tračak nade osvjetljuje im lice.

Doskora nam je ostala iza leđa naša prethodnica: motorizirani odred pod zapovjedništvom satnika Kazimira Kovačića, koji se je vratio s Istočnog bojišta. Mali komad ,ničije zemlje', i stižemo do neke partizanske straže. Partizan zaustavlja kola i zaviruje u njih. Bugarski mu časnik objašnjava.

,Tko su tif viče netko s humka, na kojem je stražarnica.

,To su od Pavelićeve vojske', odgovara partizan pored naših kola i propušta nas. Ubrzo stižemo u selo, bogato okićeno austrijskim i crvenim zastavama, dok američkih i engleskih nigdje nema.

Bugarskom generalu, koji nas je odmah primio, general Servatzy je izložio naš položaj i zatražio za nas kao političke emigrante slobodan prelaz preko jugoslavenske granice. U odgovoru bugarski general požali što osobno ne može donijeti nikakvu odluku, jer se bugarske jedinice nalaze pod vrhovnim zapovjedništvom sovjetskog marašala Toljbuhina, istaknu da oni imaju obvezu konzultirati također svoje saveznike Engleze i zaključi da se povratimo sutradan u i sat poslije podne, da se sastanemo s mješovitom bugarsko-sovjetsko-engleskom komisijom, čiji je sastanak već bio urečen.

Naše je vodstvo sve zabrinutije i traži grozničavo izlaz. Svi osjećamo da prolaze dragocjeni sati i da pod svaku cijenu treba prijeći čim prije

u Austriju. Sve više sazrijeva misao da treba pokušati sreću, izbjegavši prelaz preko Dravograda, to više što smo svi skeptični s obzirom na uspjeh naših razgovora s trojnom komisijom. Iz pozadine stižu, međutim, neprekidno nove mase izbjeglica i vojske, razlijevaju se po kotlini, zbijaju duž ceste. Mnoštvo je neprebrojivo, a posljednji koji pristižu izjavljuju da se koloni iza njih ne zna ni duljine ni kraja«.

Prema Crljenu, ustaše su već 10. maja vršile pregrupiravanje svojih snaga za proboj. U određivanju jedinica za proboj nisu se strogo držali formacijskog sastava. Stvarali su se ešaloni za napad od crnolegijaša, Poglavnikovih tjelesnih zdrugova, ustaške vojnice, domobranskih jedinica.

»Svanuo je novi dan (n. maj 194s - M. B.). U zapovjedništvo je opet došao isti bugarski časnik da nas prati na urečenu trojnu konferenciju. Iako je vrlo diskretan i zatvoren, daje nam ipak dragocjenu sugestiju: ako idemo ravno prema Dravogradu, bit ćemo zaustavljeni, jer bugarska vojska ima takav nalog, nu ako skrenemo lijevo preko drvenog mosta prema Bleiburgu i mimoiđemo Dravograd, bugarska nas vojska, po njegovu mišljenju, neće progoniti. Na konferenciju, naravno, moramo ići, kad je već urečena.

Vojničko je vodstvo zaključilo da idemo general Servatzy i ja, nakon što je general Tomašević otklonio da ide.

Budući da se zajedno s našom odlučivala i sudbina Crnogoraca, njihov je predstavnik dr Krivokapić zatražio da bude uključen u izaslanstvo, čemu je udovoljeno bez diskusije. Izaslanstvu su još bila dodijeljena dva naša glavnostožerna časnika.

Cesta je bila malo prohodnija, jer je dobar dio Nijemaca već bio prešao na drugu stranu na putu u zarobljeničke logore. Činilo nam se da prolazimo kroz opustjelo bojište, s kojeg je poražena vojska pobjegla glavom bez obzira. Na sve strane vidjelo se napuštena kola, lutajuće konje, prevaljene topove, razbacane puške, prosuto streljivo, razbijene sanduke hrane, vojničke kape, telećake, pribor za jelo.

Prošli smo opet kroz partizansko područje nakon kratkog objašnjenja sa stražarom. Stigavši u bugarsko zapovjedništvo, bili smo uvedeni u prostranu gostinsku sobu. Dočekali su nas i ljubazno primili dva bugarska dopukovnika, oba politički komesari. Sjeli smo za stol i bili počašćeni sirom i pivom. Založili smo malo i upustili se u razgovor. Glavnu riječ vodi mlađi dopukovnik, koji je, vidi se odmah, uvjereni komunist. Rekao nam je, među ostalim, da naš bijeg nema smisla, da moramo napustiti nadu u neki preokret povoljan za nas, jer se kotač povijesti ne da vratiti natrag, te da nismo smjeli svojom propagandom navesti naš svijet da napusti zemlju, jer će pod novom vlašću narodu biti sasvim dobro.«

Pisac se dalje žali što mu delikatan položaj pregovarača u teškoj situaciji ne dozvoljava da otvoreno i ustaški kaže svoje mišljenje o toj novoj vlasti.

Najzad Bugari odlažu sastanak za sutradan, 12. maja, jer, navodno, nisu mogli na vrijeme obavijestiti engleskog predstavnika u Celovcu te da se zbog toga trojna konferencija odgađa.

Postavlja se pitanje što su se to Bugari, bez jugoslavenskih predstavnika, imali dogovarati s Englezima ili bilo kim drugim o predaji Pavelićeve vojske. Ako je bilo potrebno da se s nekim dogovaraju, onda smo to bili mi, odnosno, bolje rečeno, mi smo bili ti koji u toj situaciji odlučuju da li se treba s nekim dogovarati ili ne treba. Preko stotinu tisuća Pavelićevih vojnika nalazi se kompletno u Jugoslaviji. Samo je njihovo čelo došlo do Dravograda. S njima u borbenom kontaktu nalaze se i gone ih jake snage Jugoslavenske armije. Sada je riječ samo o trenutku zatvaranja prolaza od strane Dravograda i Pliberka (Bleiburga). Vrijeme je radilo za nas.

Pedeset prva divizija je 12. maja već zatvorila dravogradski odsjek fronta. Okruženje je bilo potpuno, iako ne svuda podjednako čvrsto. U spomenutim memoarima pisac dalje navodi podatke o četiri bugarska oficira, koja su došla u kolonu Pavelićeve vojske. Ustaški pukovnik Crljen vodio ih je da im pokaže izbjegli narod. Očito je bilo da je povedeni narod trebao poslužiti ustašama kao paravan iza kojeg bi se mogle sakriti prilikom predaje. Osim ove četvorice posjetilaca spominje se i neki bugarski kapetan Orlov, koji je došao k ustašama 12. maja da, navodno, ispita mogućnost pomoći izbjeglicama u hrani i lijekovima. Iako je očita težnja da se želi u zapisu prikazati humanost bugarskih vojnika, za razliku od jugoslavenskih partizana, očito je da su jedni i drugi imali svojih razloga za takvo držanje. Ustašama su bili potrebni Bugari da se nekako preko njih izvuku od predaje partizanima i da prijeđu u Austriju, a Bugarima da postignu neočekivani uspjeh u posljednjim minutama rata.

Dolaskom naše divizije i zaposjedanjem svih mostova u Dravogradu prekinuto je to vršljanje bugarskih oficira koji su šetali između ustaške kolone i svojih položaja kao da je neprijateljstvo već prestalo. Bugari su se povukli nešto sjevernije od nas na austrijski teritorij, ostavivši neke svoje manje jedinice na spoju u Dravogradu. Na kraju je došlo do spomenute teške epizode i incidenta s generalom Viktorom, koji je i sam rekao za vrijeme posjeta našem štabu divizije da je vodio pregovore s ustaškim generalima.

Po držanju svih tih bugarskih oficira i glavnog političkog i partijskog rukovodioca Prve bugarske armije, ne bi bilo nikakvo čudo, i to Crljen u svojim memoarima izričito spominje, da je neki bugarski oficir sugerirao ustaškom vodstvu da je bolje da idu u proboj nego na pregovore, da izbjegnu pravac Dravograda, jer su pristigle jače partizanske snage i da je najbolje da se probijaju pravcem Prevalje-Bleiburg. Točno je da smo tamo, na tom odsjeku fronta, imali najmanje snaga. Širina obrambene zone i planinski teren zahtijevali su jače snage i vremena da se dovuku nove jedinice. Nije isključeno da je to mogao učiniti i na svoju ruku neki bugarski štabni oficir, kojem je bila poznata situacija na frontu. Takvu je izdaju i mogao izvršiti neki oficir staroga kova, koji nikad nije intimno bio za antifašističku borbu i kome su bile bliže ustaške snage nego mi.

Iskoristio je, možda, pruženu priliku da nam napakosti. Neka mu to služi na čast! Nije mu ipak uspjelo. Cijela neprijateljska grupacija ipak je pala u naše ruke.

Za razliku od držanja tog sujetnog bugarskog generala, koji je gotovo cio svoj dotadašnji život proveo u partijskom aparatu svoje KP i Kominterne u Moskvi, bilo je primjera prijateljstva i iskrenosti koje su izražavali pojedini, u prvom redu mladi, bugarski oficiri, pravi antifašisti.[1]

Ostao mi je u sjećanju istup jednog simpatičnog bugarskog kapetana 13. maja za vrijeme borbi s ustaškim kolonama na dravogradskim mostovima. Bio je to visok, koštunjav čovjek s brčićima, vrlo temperamentan. Gestikulirajući, ponudio se da učestvuje sa svojom baterijom teških bacača i da tuče neprijatelja. Bacači su bili u blizini, na obezbjeđenju spoja između dviju armija. Na njegovo navaljivanje i vrlo simpatično držanje, mi smo mu to odobrili, iako situacija trenutno to nije naročito zahtijevala. Kritični trenutak tog neprijateljskog napada bio je prošao. Bugarski kapetan, očito čovjek koji je mrzio fašizam, skakao je od radosti kada je njegova baterija dobro pogađala cilj.

Poslije izvršenog zadatka bugarski je kapetan sa svojim pomoćnikom svratio u štab naše divizije. Nakon srdačnog razgovora zamolio me da im kao politički komesar divizije dam jedno objašnjenje. Naime, on i njegov pomoćnik, u stvari partijsko-politički rukovodilac, sporili su se oko toga što je internacionalizam. Bez objašnjavanja svoga stava, zapitali su me da im odgovorim što je to internacionalizam i kako ga ja shvaćam. Odgovorio sam odmah kratko bez mnogo teoretiziranja da biti internacionalist znači cijeniti i poštovati i pomagati druge narode u njihovoj pravednoj borbi i progresivnim težnjama ako želiš i sam biti cijenjen,

[1] Nekada su bugarski rukovodioci zahvaljivali i izražavali punu blagodarnost našim narodima, KPJ i drugu Titu na svemu što su učinili za bugarski narod. O tome najbolje svjedoči i pismo upućeno i. XI1944. drugu Titu od CK BRP(k), koji je tada bio pod rukovodstvom velikog revolucionara Georgija Dimitrova. U pismu, između ostalog, piše:

»Ogromna je zasluga Jugoslavenske narodnooslobodilačke armije koju si Ti organizirao i kojom Ti rukovodiš, kako za oslobođenje naše rastrgane otadžbine, tako i za nanošenje teških udaraca hitlerovskim bandama na Balkanu i istjerivanje izvan Balkana. Jugoslavenski narodi, na prvom mjestu hrabri srpski narod, prvi su podigli zastavu za odlučnu narodnooslobodilačku borbu protiv hitlerovske Njemačke i pokazali svim porobljenim i potlačenim narodima put ka slobodi. Na vašem svijetlom primjeru se naš prevareni i potlačeni narod nadahnjivao i učio za oružanu partizansku borbu protiv hitlerovskih i bugarskih agenata.

Naš narod se osjeća krivim prema jugoslavenskim narodima, naročito prema srpskom i makedonskom, što je dozvolio da njegovi fašistički upravljači stvore od Bugarske placdarm njemačkih porobljivača, od bugarske vojske - Hitlerove žandare na Balkanu i da izvrše niz nasilja i izdajstava nad narodima koji se bore za svoju slobodu. Naš narod, koji je sam na svojim leđima osjetio sve užase nasilja i izdajstva što su ih izvršili Hitleru pogodni bugarski upravljači protiv boraca za slobodu, gotov je da dade sve od sebe kako bi se što bolje i skorije izbrisao spomen na ono što je tek prošlo i da prokrči put za vječnu neraskidivu družbu, za tijesni bratski savez sa svim jugoslavenskim narodima... Mi vam dugujemo vječnu blagodarnost za podršku i bratsku pomoć kojom su se naši prvi partizanski odredi stvorili kod nas.«

poštovan i progresivan. Komunisti su za istinsku jednakost, ravnopravnost i poštovanje medu narodima. Bugarski kapetan je poslije moga izlaganja temperamentno skočio sa stolice i radosno uzviknuo svom namrštenom pomoćniku: »Vidiš da sam ja u pravu!« Pomoćnik nije niti pokušao da se objašnjava. Otišli su a da nisam doznao što je pomoćnik mislio o internacionalizmu. Danas, kada o tome razmišljam, mogu samo pretpostaviti da je, vjerovatno kao Viktorov učenik, zastupao neka Viktorova rezoniranja koja baš nisu išla pod kapu iskrenog i logičnog bugarskog komandira.

ZLOČIN BJEŽI NA ZAPAD

400 000 neprijateljskih vojnika bježi u Austriju

Početkom maja 1945. godine ratni događaji počeli su se odvijati vrtoglavom brzinom. Berlin je pao 2. maja. Poslije primirja zaključenog 29. aprila u Caserti, 2. maja u sjevernoj Italiji kapitulirala je njemačka grupa armija »C«. Njemačke snage kapitulirale su 5. maja u 8 sati u sjevernoj Njemačkoj, Holandiji i Danskoj. S kapitulacijom je ***6.*** maja otpočela i grupa armija »G« u Bavarskoj i Austriji.

Novi šef države admiral Dönitz naredio je 7. maja komandantu »južnog prostora« feldmaršalu Kesselringu da obustavi neprijateljstva s angloameričkim armijama, a da se njemačke trupe ispred sovjetske i jugoslavenske armije povuku natrag. Dönitz je istog dana u 12,45 sati izdao preko radija proglas upućen vojnicima »centra«, »juga« i »jugoistoka«, u kojem je istakao da Njemačka sada treba jedino spašavati što više ljudi od »boljševizma i robovanja!«

Po svemu se čini da je Lohr od engleskog komandanta u Italiji, generala Alexandera, tražio da saveznici što prije uzmu Trst, Slovensko primorje i Korušku a da će se on sa svojim trupama što duže držati na tzv. Zvonimirovoj liniji zapadno od Zagreba.[1]

U štabu generala Eisenhowera u Reimsu njemački general Jodl potpisao je 7. maja 1945. u 2,30 bezuvjetnu preliminarnu kapitulaciju Njemačke. Kapitulacija je stupila na snagu 8. maja u 23 sata, a zvanično je bila ratificirana 9. maja u 0,16 sati.

Tri dana prije kapitulacije nacističke Njemačke feldmaršal Kesselring pozvao je ***6.*** maja komandanta »jugoistoka« generala Alexandera von Lohra i komandanta 2. njemačke oklopne armije generala Maximiiiana De Angelisa u Graz i u duhu Dönitzove odluke naredio im da se povuku u Austriju.

- Gospodo, grupa armija »E« mora se iz Jugoslavije organizirano povući i predati angloameričkim jedinicama - uzbuđeno je saopćio Kessel-

[1] Tu tvrdnju iznosi Löhrov načelnik štaba general Erich Schmidt-Rihberg u svojoj knjizi »Završne borbe na Balkanu«. Osim toga, postoji podatak da se Löhrov adjutant barun von Schenk također iz Grčke našao kod Engleza. Postoje određeni podaci o Löhrovim pokušajima hvatanja veza s Englezima preko Draže Mihailovića.

ring. - Nipošto ne smijemo dozvoliti da naše snage padnu u ruke Titovih partizana.

- Vama je poznato da smo potkraj prošlog mjeseca zadržali napade partizana na tzv. Zvonimirovoj liniji. Tako smo dobili pet dana vremena za organizirano povlačenje u Austriju - nervozno je odgovorio Lohr.

- Gospodo, nemamo mnogo vremena - prekinuo ga je feldmaršal Kesselring. - Na posao!

Zaista, vremena uopće više nije bilo. Hitler je izvršio samoubojstvo, i njegov nasljednik Dönitz zatražio je kapitulaciju, po kojoj Nijemci noću između 8. i 9. maja moraju prestati s otporom i predati oružje tamo gdje se zateknu.

Löhru je bila potčinjena 2. oklopna armija.[1] On je naredio De Angelisu da radi dobijanja na vremenu povede pregovore o predaji sa Sovjetima i u međuvremenu pokuša prebaciti svoje snage u Austriju Englezima, a komandantu 34. njemačkog korpusa u Beljaku da pregovara o kapitulaciji sa zapadnim saveznicima. Za pregovore s JA nije odredio nikoga, ostavivši sebi, kako će se iz daljnjeg toka razvoja događaja vidjeti, i svome štabu slobodu da manevrira prema situaciji i pokuša svoje trupe povući u Austriju.

Za Jugoslavensku armiju 9. maj nije bio dan konačne pobjede. Neprijatelj ispred nje još nije pomišljao na to da položi oružje. Pojedini kontakti radi pregovora o kapitulaciji, naročito kada se radilo o ustašama, uspostavljani su s nama samo zato da bi se dobilo na vremenu radi prikupljanja kolona i njihovih prebacivanja preko granice. Hiljade i hiljade kvislinških i njemačkih vojnika, među njima velik broj ratnih zločinaca, nalazile su se »svega 72 sata« od Austrije i angloameričke demarkacione linije. Ako još toliko izdrže, izvući će se preko Karavanki, izbjeći će kapitulaciju u Jugoslaviji, a s njima i oni koji su odgovorni za genocid nad našim narodima što su ga provodili pune četiri godine.

Dok su na drugim frontovima u Evropi topovi zašutjeli, rat se nastavljao još samo u Jugoslaviji.

[1] Druga njemačka oklopna armija uspjela je po najavi kapitulacije da se u roku od 48 sati neometano odlijepi od 1. bugarske armije i da se uz dolinu Drave gotovo kompletno prebaci u Austriju. Bugari su bez otpora prodirali u prazan prostor u Austriju i svojim su lijevim krilom ušli u zonu napadnih operacija 3. jugoslavenske armije i teritorij IV operativne zone Slovenije. Pomiješali su se s našim snagama ušavši u nebranjeni Ptuj, Maribor i kasnije u Dravograd i Labotsku dolinu u Koruškoj. To je izazvalo protest štaba IV zone, jer pojava Bugara u Koruškoj u tom osjetljivom trenutku ulaska naših snaga u nju i objavljivanja memoranduma jugoslavenske vlade, upućenog savezničkim vladama u kojem se tražilo priključenje Koruške našoj zemlji, mogla je imati samo štetne političke posljedice.

DJELOVANJE IV OPERATIVNE ZONE SLOVENIJE OD i. DO 9. MAJA

Četrnaesta slovenska divizija ušla je u Korušku 6. maja

Početkom maja otpočelo je izvlačenje neprijateljskih snaga ispred Zagreba s tzv. »Zvonimirove linije« preko Slovenije za Austriju. Ključni rajon i izlazna vrata za Zapad bili su u Štajerskoj: Celje-Dravograd.

Poslije teških borbi u oblasti Mozirskih planina, Menine i Pohorja, 14. slovenska divizija pristupila je rušenju željezničke pruge i komunikacija na liniji: Zidani Most-Maribor, Maribor-Dravograd. Već početkom maja uništeno je neprijateljsko uporište Šentvid nad Soštanjom, zatim su se vodile oštre borbe na Paškom Kozijaku i oko Slovenske Bistrice.

Naredbom Glavnog štaba Slovenije od *2.* maja 1945. godine IV operativna zona dobila je zadatak da uputi svoju 14. diviziju u Korušku u cilju njenog oslobođenja. Naredba je glasila:

»Uslijed promijenjene situacije, novi zadatak zone je da izvrši koncentraciju cijele divizije na sektoru: Smrekovec-Zelezna Kapla. Primorska je cijela oslobođena, slobodan je Trst, Gorica, Tržič, Idrija. Kveder«.

Za jedan sat došla je u štab zone dopuna naredbe:

»Ne čekati na koncentraciju cijele divizije. Neka s Drugom brigadom krene štab zone u smjeru Celovca. Tamo neka za ostalim krene i 11. brigada, Koruški i Kokrški odred. Iskoristite dezorganizaciju njemačke vojske i približavanje engleske armije i prvi uđite u mjesto (Celovec). Treba zatim zaposjesti Beljak. Treba raditi brzo. Deveti korpus u Gorici i Tržiču. Kveder«.

Istog dana Glavni štab Slovenije dobio je radio-depešom Titovu zapovijest:

»Nijemci kapituliraju pred angloameričkim snagama u Italiji, Tirolu i Koruškoj. Odmah uputite 14. diviziju u Korušku prema Celovcu sa zadatkom da zaposjedne Celovec i ostale naše oblasti u Koruškoj. Izvijestite o izvršenju. Tito.«

Komandant Glavnog štaba Slovenije general-major Dušan Kveder dostavio je Titovu naredbu štabu zone i poručio Vrhovnom komandantu Titu da je po »vlastitom nahođenju dao već 14. diviziji ista naređenja«'

Četrnaesta divizija krenula je u Korušku. S njome je pošao i komandant IV zone Peter Stante[2] i pomoćnik načelnika štaba Franc Primožič®

[1] Iz članka dra Toneta Ferenca: »Poslednji dnevi vojne v Sloveniji« iz časopisa »Naša obramba« br. ***6*** od 1970, str. j.

[2] Peter Stante, stari, predratni komunist, radnik, sposoban, otresit, autoritativan i omiljen ratni komandant, živi u Ljubljani, penzioniran u činu general-potpukovnika JNA.

[s] Franc Primožič umro je 31. januara 1963. godine na dužnosti jugoslavenskog ambasadora u Bagdadu.

Ostali dio štaba zone s politkomesarom Matevžom Hacetom[1] i načelnikom Petrom Brajevićem[2] te organima štaba zone, angloameričkom vojnom misijom i zaštitnim bataljonom zone, ostao je u rajonu Šoštanj da rukovodi ostalim jedinicama operativne zone.

Stab 14. divizije zajedno sa štabom IV zone odlučio je da na svome putu u Korušku napadne najvažniji prolaz za Korušku - Dravograd. U novonastaloj situaciji Dravograd je postao jedan od ključnih saobraćajnih čvorova u dolini Drave i najvažnija izlazna vratnica ka Zapadu, odnosno angloameričkoj okupacionoj zoni. Osim toga, preko Dravograda se mogu iz Koruške održavati najbolje veze 14. divizije s ostalim našim snagama u Štajerskoj i Sloveniji. Drugi povoljan izlaz iz naše zemlje vodi dolinom rijeke Mure, ali on je vodio prema sovjetskoj zoni, što neprijatelju nije nikako konveniralo. Njemačke i kvislinške snage odlučile su da bježe preko Dravograda, i zato je u ovim posljednim danima rata značenje Dravograda višestruko poraslo.

Napad 14. divizije na Dravograd uslijedio je 3. maja. Sercerova brigada napala ga je iz pokreta i uspjela prodrijeti u samo uporište. Razvile su se borbe oko dravskih mostova, koje je neprijatelj uporno branio. Cijeneći značenje Dravograda, neprijatelj je u borbu brzo uvodio svoje rezerve, ne dozvolivši brigadi da zauzme mostove i ovlada lijevom obalom Drave.

Da bi se ipak što bolje osigurao, neprijatelj nešto kasnije jačim snagama žustro intervenira iz Maribora i Slovenjgradeca i odbacuje Sercerovu brigadu od Dravograda. Radi izvršenja osnovnog zadatka oslobođenja Koruške, 14. divizija nije se mogla duže zadržavati oko Dravograda, bez obzira na njegovu momentalnu važnost. I sam komandant GSS Kveder intervenirao je svojom depešom, u kojoj se ističe da mi moramo biti prvi u Celovcu i Beljaku i požuruje 14. diviziju da se ne zadržava oko Dravograda i Crne.

Da je 14. divizija raspolagala jačim snagama i težim naoružanjem za rušenje neprijateljskih bunkera, zauzimanje i držanje Dravograda bilo bi jako značajno. Pošto se u tome nije uspjelo, svako zadržavanje bilo bi nekorisno i štetno, jer su politički, nacionalni i vojni razlozi tražili da se ide što brže u Korušku. Osim političkog značenja, oslobođenje Koruške od strane naših snaga i zatvaranje prijelaza preko Drave u dubini te oblasti imalo je i svoje važno vojničko značenje. Postojala je opasnost da se na vrijeme ne stigne u Celovec i da se na vrijeme i dobro ne zatvori dravogradski pravac.

Povlačeći se iz Dravograda, 2. Sercerova brigada uspjela je osloboditi iz dravogradskog fašističkog logora nekoliko stotina ratnih i političkih

[1] Matevž Hace živi kao književnik u Sloveniji.

[1] Petar Brajević, general-major JNA u penziji, živi u Beogradu.

zatvorenika, među kojima je osim naših ljudi bilo i Rusa, Mongola, Francuza i Mađara.[1] Jedan broj tih zatvorenika javio se u partizanske redove.

Nastavljajući svoj marš u Korušku, 14. divizija je napala neprijatelja u Črnoj. Zauzela je Zerjav **6.** maja i nastavila nastupanje prema Zeleznoj Kapli. Tako je 14. udarna slovenska divizija bila prva regularna jedinica antihitlerovske koalicije koja je ušla u Korušku, iako su na tom teritoriju u toku NOR-a djelovale jedinice Koruškog i dijelovi Lackovog partizanskog odreda.

Pojavivši se u Koruškoj, 14. divizija je iznenadila Kozake (vlasovce) i već 7. maja zauzela Žitaru Ves. Ali 14. SS-njemačka divizija »Galizien« uspjela se u međuvremenu probiti u Korušku sa zadatkom da spriječi prodor partizanskih snaga u Celovec. Već 8. maja poslije podne došlo je sa 14. SS-divizijom kod Žitare Vesi do oštre iznenadne i neočekivane borbe, u kojoj je Tomšičeva brigada imala 11 poginulih drugova, *6* ranjenih i 15 nestalih. Neprijatelj je također trpio osjetne gubitke, ali pred nadmoćnijim snagama brigada se morala iz Žitare Vesi povući, da bi odmah zatim uspješno nastupala prema Sinča Vesi. Zauzimanjem Sinča Vesi zaposjednuti su prijelazi na Dravi, što je otvorilo put za nastupanje prema Velikovcu.

Nastupanje prema Velikovcu i Celovcu preuzela je z. Sercerova brigada, a I. Tomšičeva brigada, držeći prijelaze na Dravi kod Sinča Vesi, okrenula se većim dijelom svojih snaga prema Pliberku, Dravogradu i dolini Mežice, gdje su se kretale velike formacije ustaško-domobranske vojske i Nijemaca koje još nisu kapitulirale.

Trinaesta brigada »Mirko Bračić« nastupala je prema Galiciji i Borovlju, također vrlo važnim komunikacijskim prelazima preko Drave, odakle se otvara put prema Celovcu i dalje na zapad prema Beljaku.

Uplašen za sudbinu Koruške i Celovca, a pod pritiskom austrijskih nacionalista i nacista, koruški gaulajter dr Friedrich Rainer dogovara se sa feldmaršalom Albertom Kesselringom o organiziranju obrane Celovca od partizanskog napada da bi se spriječio njihov ulazak u grad prije Angloamerikanaca. Na brzinu su organizirali obrambene snage u jačini jednog puka i stavili ga pod komandu pukovnika Mengea. Po tome dogovoru, i 14. SS »Galizien« divizija upućena je prema prijelazima preko Drave, prema Galiciji i Borovlju, tim važnim prilazima Celovcu. Jedinice pukovnika Mengea držale su grad do ulaska britanskih jedinica. Tek poslije njih, tri sata kasnije, ušle su u njega 8. maja jedinice Kokrškog i dijelovi Koruškog partizanskog odreda. Dne *9.* maja stigli su u grad i dijelovi Sercerove brigade, a tek sutradan motorizirani odred IV jugoslavenske armije.

[1] Zatvorenici su radili u surovim uslovima na izgradnji električne centrale. Iscrpljene zatvorenike gestapovci bi ubijali i bacali u rijeku. Masovna ubojstva vršila su se i 1944, pa i 1945, iako se tada već znalo da je Hitler nepovratno izgubio rat. Samo iz dravogradskog kotara u toj posljednjoj godini strijeljano je u logoru 85 političkih zatvorenika.

Djelovanje 6. i 11. slovenske NOU brigade Susret s Löhrovim osiguranjem

Tokom aprila 1945. godine **6.** brigada »Slavko Slander«, 11. brigada »Milan Zidanšek« i Kamniško-zasavski partizanski odred kao posebna operativna grupa bili su u svojim akcijama više orijentirani na pritisak na komunikaciju Zidani Most-Ljubljana, djelujući zajedno sa 7. slovenskim korpusom. Početkom maja obje ove brigade, Kamniško-zasavski partizanski odred i jedan bataljon Treće brigade KNOJ-a dobili su zadatak da spasavaju od rušenja rudnike: Trbovlje, Hrastnik i Zagorje. Za oslobađanje ovog rudarskog bazena bio je formiran i privremeni operativni štab.

Jedinice ove operativne grupe uspjele su 5. maja osloboditi rudnik Zagorje. Kod Toplice bilo je zarobljeno oko 380 neprijateljskih vojnika i **6** oficira, 5. i **6.** maja vođene su oštre borbe za rudnik Zagorje, koji je za dvodnevne borbe bio oslobođen. Poslije oslobođenja Zagorja javilo se u partizanske redove više od 250 rudara. Trbovlje i Hrastnik s bližim manjim naseljima 9. su maja oslobodili Kamniško-zasavski partizanski odred i I. bataljon KNOJ-a.

Po naređenju GSS-a, početkom maja 1945. godine **6.** Slanderova i 11. Zidanšekova brigada dobile su zadatak da se također upute u Korušku. Ujedinjene pod komandom politkomesara 14. divizije Ivana Dolničara-Janoška,[1] spuštale su se obje brigade 8/9. maja prema Zeleznoj Kapli i dalje prema dolini Drave u dubini Koruške.

Spuštajući se obroncima Menine u Savinjsku dolinu, prednji dijelovi ove naše partizanske grupacije naišli su u blizini Radmirja kod Ljubnog na njemačku kolonu od oko 20 kamiona. Ta kolona, koja se predala bez borbe, bila je bočno obezbjeđenje glavne kolone u kojoj se kretao štab balkanske grupe armija »E« na čelu s generalom Löhrom, koji je ujedno bio i komandant njemačkog »jugoistoka«. Među zarobljenim Nijemcima kod Radmirja našao se i jedan njemački major koji je odmah izjavio da se Lohr povlači pravcem Celje-Slovenj Gradec-Dravograd i da su sve njemačke snage zajedno s jugoslavenskim kvislinzima dobile zadatak da prijeđu preko jugoslavenske granice u Austriju i da se tamo predaju Angloamerikancima.

Kako je došlo do kontakta štaba IV operativne zone s njemačkim komandantom »jugoistoka«, generalom Alexanderom von Löhrom, zatim do pregovora Lohra s politkomesarom 14. divizije Ivanom Dolničarom, kako se Lohr dva puta odlučivao na kapitulaciju, kako je pobjegao iz prvog zarobljeništva u kojem se nalazio svega 3 dana i kako je najzad definitivno pao u naše ruke - bit će govora u jednom od slijedećih poglavlja.

[1] Ivan Dolničar, general-pukovnik JNA.

Akcije pet slovenskih partizanskih odreda (do 9. maja)

Kokrški partizanski odred[1] oslobodio je *6.* maja 1945. godine 650 zatvorenika iz fašističkog logora Begunje.[1] Dosta političkih zatvorenika javilo se u odred, koji je tako narastao na oko 800 boraca.

Po oslobođenju logora Begunje, Kokrški partizanski odred usmjerio je svoju aktivnost i nastupanje prema Celovcu. Zajedno sa dijelovima Koruškog partizanskog odreda, taj je odred oslobodio 7. maja Bistricu v Rožu, mjesto dvadesetak kilometara jugozapadno od Celovca. Poslije dvosatne borbe s Nijemcima prekinute su bile komunikacije koje vode prema Beljaku, Celovcu i Velikovcu. Tu, u Bistrici v Rožu, u tvornici akumulatora, odred je oslobodio oko 150 zatvorenika Francuza koji su tu radili prinudno.

Interesantno je napomenuti da je od zatvorenika francuske nacionalnosti iz konclogora Ljubelj i manjeg broja oslobođenih iz uporišta Bistrica v Rožu formirana francuska brigada pod imenom »Liberte«. Komandant brigade bio je Francuz Maurice Coline. Budući da su jugoslavenske jedinice vodile rat sve do 15. maja, novoformirana francuska partizanska brigada tih posljednjih dana rata vodila je manje akcije i sudjelovala s Kokrškim i Koruškim odredom te drugim jedinicama JA u borbama oko Celovca, odnosno Borovlja. Francuska brigada djelovala je 9. maja i u Sercerovoj brigadi prilikom njenog napada na Dobrlu Ves, gdje su se također nalazili zarobljenici francuske narodnosti. Interesantno je napomenuti da je jedan oslobođeni Francuz postavljen za komandanta zarobljeničkog logora u Dobrloj Vesi u kojem su se sada umjesto Francuza nalazili zarobljeni Nijemci.

Nastupajući prema Koruškoj i Borovlju, Koruški partizanski odred® oslobodio je iz logora Ljubelj oko 700 zatočenika, među kojima je bilo najviše Francuza.

Poslije zajedničkog učešća s Kokrškim odredom u borbama u Bistrici v Rožu, Koruški partizanski odred je 8. maja zauzeo Borovlje i Zah Selah, gdje je poslije višesatnog puškaranja zarobio oko 2.00 Nijemaca.

Dijelovi Kokrškog i Koruškog partizanskog odreda formirali su u Bistrici v Rožu željezničku kompoziciju i s njom se prebacili u Celovec, ušavši u njega 8. maja oko 14 sati, 3 sata iza britanskih tenkova. Dne 9. maja došli su u Celovec i ostali dijelovi Kokrškog odreda i dijelovi

[1] Kokrški partizanski odred formiran je još sredinom 1942. U završnim operacijama potčinjen je bio IV oper. zoni. Djelovao je između planine Begunjščice, Kamnika i Karavanki.

* Kroz konclogor Begunje prošlo je 12000 zatvorenika, od kojih je najveći broj njih strijeljan kao taoci, a drugi su poslani u druge logore, odakle se većina nikad nije vratila. U taj logor dolazili su najviše zatvorenici iz Gorenjske, Ljubljane i Mežičke doline.

® Koruški partizanski odred formiran je ponovno septembra 1944. godine od rasformirane grupe koruških odreda. Djelovao je u širem rajonu Karavanki kao i u dolini Drave u Koruškoj i na liniji Celovec-Dravograd.

šercerove brigade. Sutradan, 10. maja, u Celovec je stigao i motorizirani odred 4. jugoslavenske armije.[1]

Njemačke jedinice koje su bile određene da brane Celovec nisu dozvoljavale da ih razoružaju partizani koji su iznenada došli vlakom i izlazili iz njega na čuđenje prisutnih Nijemaca. Oni su se počeli organizirano predavati samo Englezima, ali su ih naši nešto kasnije, uprkos smetnjama prisutnih jedinica naših zapadnih saveznika, također uspješno razoružavali.

Komandant zone Peter Stante u svom intervjuu povodom 2.5. godišnjice revolucije u listu »Naša obramba« br. ***6.*** od 1970. godine smatra da Kokrški partizanski odred nije potpuno izvršio svoj glavni zadatak što bržeg prodiranja i zauzimanja Celovca, nego da je izgubio tri dragocjena dana u borbama za oslobođenje konclogora Begunje. Po Stanteu, to je bio razlog da su skupa s engleskim jedinicama ušli u Celovec.

Dr Tone Ferenc u svome članku tvrdi da je Kokrški partizanski odred postigao oba zadatka: oslobodio zatočenike u Begunju i ušao u Celovec istoga dana kada i zapadni saveznici. Po njemu, da je Kokrški odred došao i ranije na izvršenje svog osnovnog zadatka, ne bi mogao bez borbe ući u grad jer ga je branio dobro naoružan Mengeov puk, koji bi najvjerovatnije spriječio njegov ulazak u grad sve do dolaska Engleza. To prije što je Kokrški partizanski odred bio manji po broju i slabiji po naoružanju i nije raspolagao artiljerijom.

Lackov partizanski odred[8] djelovao je na liniji Maribor-Dravograd sjeverno od Drave i Pohorja s osloncem na Kozjak, kao i na dijelu austrijskog teritorija, gdje je uspostavio suradnju s jedinicama Crvene armije. Vršio je diverzije i miniranje komunikacija, a *9.* maja uspostavio je komandu mjesta u Oseku i Avrežu. Surađujući s prednjim dijelovima 3. jugoslavenske armije i Prekomurske brigade, Lackov partizanski odred preuzeo je po oslobođenju Maribora vršenje garnizonske službe u njemu.

U tom periodu Kozjanski[3] i Kamniško-zasavski[4] partizanski odredi aktivno su djelovali u neprijateljskoj pozadini na teritoriju sjeverno od

[1] U postojećoj literaturi nalaze se izvjesna proturječna tvrđenja o točnom datumu ulaska naših i savezničkih jedinica u Celovec. Jedni tvrde da su prve jedinice Kokrškog odreda stigle 9. maja, a drugi 8. maja. Isto tako u nekim materijalima stoji da je motorizirani odred stigao u Celovec prije engleskih motomehaniziranih jedinica. Mislim da su podaci dra Toneta Ferenca u njegovom članku u spomenutom broju časopisa »Naša obramba« najtočniji jer govori da su prednji dijelovi Kokrškog odreda stigli u Celovec 8. maja, 3 sata iza engleskih tenkovskih jedinica, jer bi u protivnom specijalni njemački puk pukovnika Mengea za obranu Celovca sigurno stupio u akciju i ne bi bez borbe pustio u grad partizanske jedinice. U spomenutom članku također se iznosi da je motorizirani odred 4. armije stigao u Celovec 10. maja, što je, po svemu sudeći, najvjerovatnije.

[1] Lackov partizanski odred formiran je septembra 1944, odnosno preimenovan je od bivšeg Pohorskog odreda. Djelovao je na teritoriju sjeverno od Pohorja.

[1] Kozjanski partizanski odred formiran je u proljeće 1944. na širem području Kozjanskog i djelovao je naročito na komunikaciji Brežice-Zidani Most-Celje.

[4] Kamniško-zasavski partizanski odred djelovao je u rudarskom bazenu Zasavja na komunikacijama Zidani Most-Ljubljana, Zidani Most-Celje, Celje-Tuhinjska dolina. (Podaci dati u ovim i ranijim fusnotama, a koje se odnose na partizanske odrede, uzeti

Save (na širem prostoru između Save, Savinje i Sutle), sudjelujući neposrednije s jedinicama z. i i. jugoslavenske armije, koje su nastupale s juga i istoka.

Događaji do 9. maja u rajonu Celje-Šoštanj

U povlačenju jakih neprijateljskih grupacija prema sjeverozapadu, rajon Celje-Šoštanj igrao je važnu ulogu. Naime tu, u tome rajonu zatekla je obustava II svjetskog rata glavninu neprijateljske kolone: njemačke divizije i štab njemačkog »jugoistoka«, glavnu komandu ustaško-domobranske vojske s najvećim brojem jedinica, crnogorsko-hercegovačke četnike i dr. Do Austrije, odnosno do angloameričke okupacione zone, trebalo je neprijateljskoj glavnini prijeći u prosjeku još nešto više od 50 km. Naravno, začelju kolone preostala je još koja desetina kilometara više.

Ali čini se da stvar nije bila samo u relativno malom broju preostalih kilometara. Komunikacije su bile veoma zagušene. One nisu mogle da prime nekoliko stotina hiljada vojnika i izbjeglica, ratnu tehniku, kamione, tenkove, artiljeriju, borbena kola, zatim, što je najvažnije, bezbroj seljačkih vozila koja su išla stihijno i najčešće bez ikakvog rada. Usput su još na tim komunikacijama slovenske jedinice rušile osjetljiva mjesta i napadale kolone. Sve je to usporavalo njihov pokret, iako u početku naše snage na tom prostoru nisu bile tako brojne, jer je tada veći dio brigada i partizanskih odreda IV operativne zone Slovenije bio već upućen u operaciju oslobađanja Koruške.

Vrijeme nije radilo za neprijatelja. Svaki dan, da se ne kaže svaki čas, zaostajanja i usporavanja kretanja približavao im je tri jugoslavenske armije koje su im bile za petama. Postojala je realna mogućnost zatvaranja izlaza i obuhvata od strane Treće jugoslavenske armije generala Koste Nađa, koja je u suradnji s IV operativnom zonom Slovenije prodirala svojim desnim krilom dolinom Drave, i Četvrte jugoslavenske armije generala Petra Drapšina, koja je u suradnji sa 7. i *9.* slovenskim korpusom iz Slovenskog primorja i Trsta nadirala s jugozapadne strane prema Koruškoj. Okruženje neprijatelja i njegovo zarobljavanje bilo je svakim danom sve bliže stvarnosti; neprijatelj je to mogao djelomično izbjeći samo krajnjim ubrzanjem marša i probijanjem naših položaja na Dravi.

Neprijatelj koji je izgubio rat, ali se pošto-poto želi izvući iz zemlje i predati Englezima i Amerikancima, našao se u vrlo nezavidnoj situaciji, koja se iz dana u dan, iz časa u čas, sve više pogoršavala. Teže je bilo prijeći onih još nekoliko desetina preostalih kilometara nego sva do sada prijeđena rastojanja od linije povlačenja ispred Zagreba. U odnosu na datu situaciju i neizvjesnost koja je vladala, i zapadno-saveznički snage relativno su kasno izbile na jugoslavensko-austrijsku granicu.

su iz članka generala Petra Brajevića »Četvrta operativna zona u završnim operacijama«, Vojno-istorijski glasnik br. 3, *1964.* godine).

Usporedno s tim negativnim faktorima, neprijatelju je išlo na ruku to što u Štajerskoj uslijed njegova odlaska u Korušku nije bilo dovoljno naših jačih snaga. Isto tako išla mu je na ruku i naša nedovoljna i nejednaka obaviještenost o stanju neprijateljske glavne kolone, posebno o stanju i broju kvislinških formacija. Zbog toga su snage npr. 3. jugoslavenske armije, koja je svojim desnim krilom nastupala dolinom Drave, zatvorile s izvjesnim zakašnjenjem položaj u rajonu Dravograd-Pliberk-Poljana. To na sreću nije imalo težih i većih posljedica, jer su se na tome dijelu fronta nalazili i držali položaje dijelovi IV operativne zone. Iako su to bile manje snage, one su odigrale pozitivnu ulogu zadržavanja neprijatelja. Ubrzo su pristigle prethodnice III jugoslavenske armije. Povoljna okolnost bila je i to što ni sam neprijatelj nije uspio na vrijeme izvršiti potrebno prikupljanje i pripremu za raniji proboj. Svi ti faktori uvjetovali su pristizanje naših jačih snaga u posljednjem trenutku: 51. vojvođanske divizije, dva bataljona ***6.*** brigade 36. divizije, dijelova Tomšičeve brigade, koje su uspješno zatvorile dravogradski pravac, jedini povoljan izlaz iz zemlje.

Iako je bitka za vrijeme i za nas predstavljala važan faktor našeg ratnog uspjeha, iako su tada prednji dijelovi naših triju armija bili udaljeni od glavnine neprijatelja u rajonu Celja skoro dva dana marša, mi smo na kraju tu bitku dobili. Sedam do osam divizija naših triju armija napredovalo je prema rajonu Celja, koji su 9. maja oslobodile jedinice IV operativne zone. Ali uslijed nedovoljnosti naših snaga jake su neprijateljske kolone kroz njega i dalje prolazile i žurile prema Dravogradu. Tek 12. maja u zoru stiže u Celje 11. divizija, a 5. divizija (obje iz I armije) dolazi istog dana uvečer. U toku 12. maja u širi rajon Celja stiže i *16.* divizija (III armija). Ostalih nekoliko divizija bilo je u podilaženju i približile su se Celjskoj dolini. One su nastavile i ubrzale razoružanje njemačkih snaga koje su već dijelovi jedinica IV operativne zone s Narodnom zaštitom otpočeli djelomično razoružavati na bazi sporazuma o kapitulaciji i prvoj odluci generala Lohra od 9. maja.

S obzirom na to da je 14. divizija djelovala na teritoriju Koruške, na prilazima Celjskoj dolini nalazile su se prvog dana kapitulacije Njemačke samo ***6.*** i II. slovenska brigada, Kozjanski partizanski odred, jedan bataljon Kamniško-zasavskog partizanskog odreda te dijelovi jedinica KNOJ-a i Narodne zaštite. Sve u svemu, 4-5 tisuća prisutnih boraca u Štajerskoj nije moglo razoružati preko 200 000 Nijemaca, vlasovaca ustaša, domobrana, četnika, nedićevaca i dr.

Osim toga kod različitih neprijateljskih formacija (naročito ustaša, Kozaka i esesovca) postojali su različiti razlozi za izbjegavanje predaje i nastavljanje borbe sve do probijanja izvan granice naše zemlje. Ta heterogenost neprijateljskog sastava otežavala je organiziranu predaju, jer je u tim časovima kapitulacije, dezorganizacije i demoralizacije nedostajala kod neprijatelja jedinstvena komanda.

U isključivoj otvorenoj i neravnoj borbi s višestruko nadmoćnijim neprijateljem, koji je svojim većim dijelom težio da se pošto-poto dočepa inozemstva, nije se mogao očekivati neki značajniji uspjeh. Stab IV operativne zone, procijenivši realno situaciju, donosi najcjelishodniju odluku. Politkomesar i načelnik štaba zone pristupaju pregovorima i nastoje privoliti najstarijeg komandanta svih snaga, generala Alexandera von Lohra, da naredi kapitulaciju svih nacističkih snaga i njihovih kolaboracionista u Jugoslaviji. Ukoliko neprijatelj ne pristane na bezuvjetnu kapitulaciju i produži akcije, ne preostaje ništa drugo nego stupiti sa svim raspoloživim snagama u napad na neprijateljske kolone i na rušenje komunikacija. Na taj način treba, ako ništa drugo, neprijatelja maksimalno zadržati i pružiti mogućnost pristizanja desetini jugoslavenskih divizija, koje ga frontalno gone.

Ta procjena situacije pokazala se potpuno pravilnom. Zadatak koji je proizašao iz te procjene preostali je dio štaba zone izvršio u datoj situaciji na najbolji način. Po odlasku komandanta zone Stantea i pomoćnika načelnika štaba Primožiča, preostali dio štaba IV zone sa svojim zaštitnim bataljonom sišao je s Ravna (Kristanove kmetije) i 8. maja prešao u Topolšicu, mjesto četiri kilometara sjeveroistočno od Šoštanja. Tako se u tim presudnim trenucima težište momentalno prenijelo u rajon Šoštanja, u blizini kojeg su se našla dva najstarija protivnička štaba. Löhrov štab nalazio se u Polzeli svega petnaestak kilometara od Topolšice, komandnog mjesta štaba zone.

Nijemci se u dobroj mjeri nisu mislili predavati, a ustaše i četnici još manje. Neprijateljske kolone produžavale su svoja kretanja od Celja prema sjeveru u pravcu Soštanj-Slovenjgradec-Dravograd. Uslijed spomenute velike zagušenosti komunikacija i naših mjestimičnih akcija na njima, one su se kretale vrlo sporo.

Osjetivši da se neprijatelj izvlači prema sjeveru, štab zone odmah nakon pristizanja u Topolšicu naredio je svome zaštitnom bataljonu da zaposjedne cestu neposredno iznad Šoštanja, prema sjeveroistoku na raskrsnici putova u Dužimirju. Pošto na poziv naših boraca njemačka kolona koja je izlazila iz grada nije htjela stati, zaštitni bataljon je jakom vatrom zaustavio njezino kretanje. Došlo je do okršaja. Neprijateljski prednji dijelovi počeli su se predavati. Ali njemačka komanda nije imala namjeru da svoju jedinicu preda. Ona je iz dubine svoje kolone zabacila našima iza leđa svoje nove snage i izvršila sinhronizirani napad na naše položaje, te je pod tim pritiskom zaštitni bataljon bio prisiljen da se povuče. Poslije toga neprijateljska kolona ubrzano je nastavila kretanje prema sjeveru.

Uznemirenje je svuda bilo veliko. Neprijatelj je na komunikaciji i oko nje ostavio u Dužimirju oko 120 mrtvih i ranjenih. Izlaz se tražio obostrano u pregovorima. Zbog nedovoljnosti naših snaga trebalo se na predstojećim pregovorima poslužiti i ratnim lukavstvom.

Stab zone nije imao radio-vezu sa ***6.*** Slanderovom i II. Zidanšekovom brigadom, koje su se u tom momentu nalazile u Savinjskoj dolini, te nije mogao odmah narediti njihovu akciju na ovome odsjeku neprijateljskog povlačenja. Pri ruci su imali samo zaštitni bataljon, neke manje jedinice KNOJ-a i Narodne zaštite. U toj je situaciji štab zone reagirao adekvatno. Zatražio je pregovore s najstarijom njemačkom komandom, kojoj su - - kako se poslije ispostavilo - iz višestrukih razloga pregovori također veoma odgovarali. Prvo, da bi utvrdila broj naših snaga u neposrednoj blizini, a drugo, da bi dok se pregovara dobila na vremenu za prikupljanje i nastavak neometanog marša prema granici.

Pošto je II svjetski rat zvanično prestao, štab zone je prije nego što je pristupio pregovorima napisao noću 8/9. maja letak u kojem se pozivaju njemački vojnici i starješine da se predaju našoj vojsci. U letku se objašnjavalo da nema nikakve razlike ako se predaju nama ili zapadnim saveznicima, da smo priznata vojska antifašističke koalicije koja će se u tretmanu ratnih zarobljenika pridržavati međunarodnog ratnog prava itd. Leci su razaslati svim našim terenskim organizacijama, obavještajnim centrima i jedinicama koje su ih ostavljale po raznim raskrsnicama i punktovima putova kuda su prolazile njemačke i satelitske kolone. Cilj je prije svega bio da se njemačke snage predaju južno od Drave i Karavanki.

Sutradan, 9. maja, oko 6,40 sati u Šoštanj su otišli načelnik štaba zone Petar Brajević, načelnik službe bezbjednosti Tone Turnher i Herman Slamič-Urh, pomoćnik šefa operativnog centra koji je vozio motocikl s prikolicom. Na raskrsnici komunikacija na ulazu u Šoštanj, gdje se bila zaustavila jaka njemačka kolona, zahtijevali su od najstarije njemačke komande da pošalje svoje predstavnike radi pregovora o predaji njemačke vojske koja se u momentu kapitulacije Njemačke našla na teritoriju Štajerske. Njemački oficir kojem smo saopćili naš zahtjev brzo je to prenio štabu svoje divizije koji se također nalazio u spomenutoj koloni u Šoštanju. Ubrzo je u Šoštanj pristigao i politkomesar Hace s preostalim dijelom štaba, kao i ostalim dijelom zaštitnog bataljona.

Stab njemačke divizije tražio je preko svoje radio-stanice odobrenje od generala Lohra da može poslati svoje parlamentarne delegate na pregovore s partizanskim štabom, koji se pojavio u Šoštanju. Uskoro su došla dvojica parlamentaraca sa svim ovlaštenjima. U ime štaba zone na pregovorima je istupio načelnik štaba Petar Brajević ovim riječima:

— Naše brigade zaposjele su sve položaje pored komunikacija od Šoštanja do Dravograda. Zahtijevali smo pomoć od partizanske i savezničke avijacije koja će bombardirati vašu kolonu ukoliko ne pristanete na bezuvjetnu kapitulaciju. U toku noći radio je javio da je zaključeno primirje i da je potpisana bezuslovna kapitulacija Njemačke, koja je stupila na snagu 8. maja u 23 sata. Vaše su snage jutros rano vodile borbe na svom području, a to znači kršenje potpisane kapitulacije. Vaše jedinice,

znači, neće da se predaju. Zahtijevam u ime štaba IV operativne zone Slovenije, koji je najstariji štab na teritoriju Štajerske i Koruške, da prenesete zahtjev vašoj najvišoj komandi da odmah, bez mnogo razmišljanja, naredi kapitulaciju vaših oružanih snaga na ovom teritoriju i da one polože oružje pred jedinicama Jugoslavenske armije«.[1]

U stvari tu, na licu mjesta, bio je prisutan samo zaštitni bataljon zone. Slanderova i Zidanšekova brigada marširale su u to vrijeme s Menine planine u Gornjosavinjsku dolinu i s njima štab zone nije imao direktnu radio-vezu nego samo štab 14. divizije, u sastavu koje su se te brigade i nalazile.

Njemački parlamentarci odgovorili su da se u njihovoj koloni u rajonu Braslovče nalazi štab komandanta njemačkih snaga »jugoistoka«, generala armije Lohra, i da je njihova divizija dobila zadatak da se povuče preko jugoslavensko-austrijske granice te da se tamo preda Angloamerikancima. Izjavili su da će radiofonskim putem prenijeti naš zahtjev generalu Löhru.

Razgovor je brzo završen. Parlamentarci su se brzo vratili iz svoga štaba divizije i izvijestili da su obavijestili Lohra o našem zahtjevu. Tom prilikom parlamentarci su istakli da je general Lohr dobio od feldmaršaJa Kesselringa naređenje (a ovaj od novog šefa države Dönitza) da se njemačke snagđ iz Jugoslavije povuku preko granice u Austriju i tamo predaju Englezima i Amerikancima. Oni su tada izjavili da se s time složio i maršal Tito. Najzad su istupHi s molbom generala Lohra da štab zone pričeka tri sata, koliko je potrebno da general Lohr dobije odgovor na poslatu depešu svojoj vrhovnoj komandi. Tada je rečeno da je Lohr izdao naređenje svim svojim jedinicama da obustave daljnji pokret do dobijanja spomenutog odgovora vrhovne komande.

Odgovor Löhrovog štaba da valja čekati 3 sata unio je uznemirenje u štab naše IV zone. Ukoliko se bude toliko čekalo, Nijemci će lako saznati da smo se poslužili ratnim lukavstvom. Jer naših jačih snaga pored komunikacija nema. Naše ***6.*** i 11. brigada još su dosta udaljene i s njima štab zone nije imao veze. Kasnija izjava načelnika Löhrovog štaba, generala Schmidta, potvrdila je pretpostavke da njihov štab nije znao situaciju u zoni pokreta odstupajuće neprijateljske kolone. Poslije kraćeg konzultiranja odlučeno je da se Nijemcima postavi novi ultimativni zahtjev da se u što kraćem roku predaju našim snagama.

Ponovno je Petar Brajević istupio pred štabom zone. Ponovno je iznio situaciju u kojoj se Nijemci nalaze, iznijevši da smo već od naše i savezničke avijacije tražili da se pripreme za bombardiranje njemačke kolone i da ćemo naknadno, ukoliko se u najbržem roku ne predaju, poslati točke i rajone za bombardiranje. Sve je to potvrđivao i prisutni predstavnik angloameričke misije koji se nalazio pri štabu zone.

[1] Citirano iz rukopisa P. Brajevića koji je objavljen u mariborskom listu »Večer« 9. jula 1970. nastavak br. j.

Istaknuto je i to da nije točno da se maršal Tito suglasio s njihovim odstupanjem u Austriju nego, naprotiv, da su dobili naređenje od jugoslavenskog generalštaba i Glavnog štaba Slovenije da se njemačke jedinice moraju na ovom teritoriju bezuvjetno predati jedinicama JA. Od generala Lohra traži se odluka o bezuvjetnoj kapitulaciji u roku od io minuta od prijema ovog našeg novog zahtjeva.

Njemački parlamentarci odmah su se vratili i radiofonskim putem prenijeli naš ultimatum. Poslije ne tako dugog čekanja njemački parlamentarci su nas izvijestili da je general Lohr pristao da izda naređenje o predaji Nijemaca jedinicama JA. Točnost te Löhrove odluke odmah je potvrdio štab njemačke divizije u Šoštanju, po naređenju kojeg su Nijemci ubrzo otpočeli s predajom oružja.

Sve se to dešava 9. maja negdje do 10 sati.

U Brajevićevom rukopisu (nastavak br. 53) govori se da su njemački oficira teška srca ispunili tu Löhrovu naredbu. Pojedini oficiri predlagali su komandi njemačke divizije da izvrše proboj naših položaja jer za to imaju dovoljno tenkova i artiljerije. Nezadovoljne oficire prekinuo je njemački komandant divizije koji je izjavio da se odluka generala Lohra 0 predaji mora izvršiti, premda teška srca.

Razoružavanje njemačkih jedinica vršio je zaštitni bataljon i organi štaba zone. Formirana je komanda mjesta Šoštanj. Na čelo je postavljen poručnik Kolumbo. Izvršena je mobilizacija ljudstva na terenu Šoštanja 1 Velenja. Ojačan je zaštitni bataljon i formirane su nove jedinice. Formirani su privremeni logori za njemačke zarobljenike, broj kojih je stalno rastao.

U to vrijeme iz Celja (9. maja) naišao je oklopni vlak s njemačkom posadom i vojnom opremom. Borci zaštitnog bataljona zaustavili su ga na željezničkoj stanici Šoštanj, razoružali posadu i zaplijenili opremu.

Prilikom razoružavanja njemačke divizije u Šoštanju naši borci zaplijenili su svu ratnu opremu, pa prema tome i njemačku radio-stanicu pomoću koje je komandant njemačke divizije održavao radio-vezu sa štabom generala Lohra. Gubljenje radio-veze s njemačkom divizijom značilo je gubljenje Löhrove veze sa štabom IV operativne zone Slovenije. To je izazvalo u Löhru uznemirenost i neizvjesnost. Lohr je samoinicijativno pokušavao da uhvati vezu s našim najbližim jedinicama. Videći da se ne približavaju neke naše veće jedinice, Lohr je vjerovatno posumnjao da ćemo ga bombardirati iz zraka. Šalje prema našim jedinicama jednog svog majora s pismom. Iako je ranije preko radio-stanice izjavio da pristaje na bezuslovnu kapitulaciju, u svome pismu ponovno ističe da bi bilo najbolje da njegove snage napuste teritorij Jugoslavije i da se predaju zapadnim saveznicima.

Već 9. maja oko 10-11 sati primio je politkomesar 14. divizije Ivan Dolničar od Lohra pismo u kojem poziva predstavnika Titove vojske na

razgovore u Braslovaču.[1] Našavši se u nejasnom položaju, Lohr je htio da sazna gdje se nalaze naše snage i kolike su jačine. Njegov cilj je bio da stvori potrebno vrijeme da bi se uspješno sa svojom vojskom probio u Austriju.

Dne 9. maja primio je štab zone, kako navodi Brajević, izvještaj obavještajnih organa da ustaške jedinice pale neke kuće u okolini Celja i prijete da će zapaliti čitav grad ukoliko im se ne dade odobrenje za nesmetani prelaz u Austriju. U takvoj situaciji Hace i Brajević krenuli su u Celje. S njima je pošao i Dolničar. Cesta od Šoštanja do Celja bila je zatrpana motornim vozilima, tenkovima, topovima, kolima, dvokolicama, biciklima i dr. Uz velike teškoće probijali su se putničkim automobilima, koji su bili zaplijenjeni od Nijemaca. Na automobilima su bile nacionalne zastave s petokrakom zvijezdom.

Na cesti između Polzele i Celja sreli su manju, nesređenu četničku kolonu, koja se kretala pored njemačkih kolona prema Šoštanju. Brajević je stao i naredio svom pratiocu i nekolicini drugih partizana da zaustave i pokupe ovu četničku grupu. Bilo je oko 300 skupljenih četnika i izbjeglica. U svojim sjećanjima Brajević podrobno opisuje taj susret i dijalog s četničkim vođama.

Na njegovo pitanje odakle su i kuda idu odgovorili su da su crnogorsko-bokeljski-hercegovački četnici i da su njihovog komandanta ustaše izdajnički ubile. Na Brajevićevu primjedbu kako to da su ustaše ubile njihovog komandanta kada su oni, četnici, surađivali s ustašama, Nijemcima i drugim neprijateljima naše zemlje, da se, eto, i sada, kada je rat zvanično završen, zajedno s njima povlače iz svoje zemlje, jedan otresitiji četnik odgovorio je da se oni, četnici, samostalno povlače, da su oni od svojih starješina izdani, da su crnogorski i hercegovački partizani mnogo stroži i drukčiji od ostalih i da su se oni morali protiv njih boriti.

Uslijedila je, naravno, Brajevićeva replika na takva četnička rezoniranja. Brajević je objašnjavao da svi partizani Jugoslavije imaju jedinstvene zadatke i ciljeve i da podjednako u svakom kraju naše zemlje tuku okupatore i njihove domaće pomagače. Na kraju je rekao da je on Crnogorac i načelnik štaba najstarije partizanske komande na ovom teritoriju, da je danas u njegovom štabu general Lohr potpisao bezuslovnu kapitulaciju njemačkih oružanih snaga i da to važi za sve, pa i za njih, četnike, i da oni moraju predati oružje organima narodne vlasti i jedinicama Narodne zaštite te pripadnicima jedinica JA koji će ubrzo stići.

Četnička grupa bila je uznemirena. Dosta ih je bilo spremnih da odmah predaju oružje, ali su neki negodovali i tražili da se kreće dalje. Izbjeglice civili najviše se nisu slagali s takvim izjavama nekih »bradonja« iz svoje kolone koji su tražili da se ne preda oružje i nastavi pokret. Dok je Brajević još govorio, iz grupe četnika i izbjeglica izašle su dvije djevojke

[1] Petar Brajević, isto djelo, nastavak br. 53.

i povikale: »Gle! To je Petar! Petre, pomagaj! Ništa nismo skrivile jer nas je ovamo dovela četnička i njemačka propaganda.« Bile su to dvije djevojke iz Brajevićevog rodnog sela.[1]

Hace, Brajević i ostali stigli su 9. maja popodne u Celje. Tamo su našli predstavnike štabova Kozjanskog i Kamniško-zasavskog partizanskog odreda. U gradu su se nalazile manje snage Kozjanskog odreda i I. bataljona KNOJ-a. Jedan bataljon Kamniško-zasavskog odreda bio je na položajima Šempeter-Latkova vas. Drugovima koji su bili određeni da rade u komandi mjesta date su direktive da što prije i što bolje organiziraju komandu i mobiliziraju ljudstvo te formiraju nove jedinice, da uspostave u gradu red i sigurnost građana, da osiguraju važne objekte od uništenja itd. U Celju su razgovarali i s Milicom Gabrovec-Lenkom, sekretarom kotarskog (okrajnog) odbora OF i mjesnog komiteta KP, i drugim političkim rukovodiocima i aktivistima koji su, uspostavljajući narodnu vlast, surađivali s jedinicama JA. Svima njima je saopćeno da su Slanderova i Zidanšekova brigada dobile naređenje da već sutra 10. maja stignu u Celje. Pojavom tih dviju brigada situacija se u Celju znatno poboljšala. Spriječeno je divljanje ustaša i ostvarenje njihovih prijetnji. Ustaše su bile prisiljene da se što prije povuku iz grada.

S ustašama je išlo teze

U prvim kontaktima s Nijemcima i Löhrovim štabom isticalo se da će biti teškoća s predajom ustaša. I zaista se tako i desilo. S ustaško-domobranskom vojskom tukli smo se do posljednjeg dana, punih 7 dana nakon službene objave kapitulacije Njemačke. Radi boljeg uvida u situaciju i atmosferu oko pregovora, u svome rukopisu Brajević ističe dio teksta iz zapisa Martina Klančišara Nande, tadašnjeg sekretara komiteta KP za Celje i komandanta mjesta Celja.

U tome zapisu, obavljenom još 10.10. 1948, Nanda piše da su 9. maja u 8 sati izjutra Nijemci imali namjeru da miniraju industrijske i druge značajnije objekte u Celju, ali su poslije pregovora od toga odustali. U svom zapisu Nanda ističe da se s Nijemcima mnogo lakše pregovaralo nego s ustašama, koje su u grad došle preko Kozjanskog i Vojnika. Ustaška se komanda još 7. maja uselila u celjski magistrat. Ističe se da su bili surovi, drski, naročito prema partizankama koje su došle s Nandom (Slava, Staša i Milena). One su se morale skloniti ispred zgrade.

Do pregovora s ustašama došlo je u zgradi magistrata. U našoj delegaciji osim Nande bili su: pomoćnik politkomesara Kamniško-zasavskog odreda Cveto Vidović, član kotarskog komiteta KP i sekretar OF Milica

[1] Brajevićeva izjava pomogla je određenom broju izbjeglica iz četničke kolone koji se u toku NOR-a nisu kompromitirali da se vrate svojim kućama u Crnu Goru. Po povratku u svoj rodni kraj spomenute djevojke su izvijestile Petrovu majku da joj je sin živ i zdrav, što ona nekoliko godina rata nije znala.

Grabovec-Lenka, zatim još neki drugovi iz OZNE. U Celju tada nije bilo naših jačih snaga i pregovorima se htjelo dobiti bar na vremenu. U Celju se nalazio samo po jedan bataljon iz Kamniško-zasavskog i Kozjanskog partizanskog odreda, dio bataljona 3. brigade KNOJ-a, zatim nešto oružanih grupa Narodne zaštite, novomobilizirane straže i politički aktivisti.

Ustaški pukovnik je na pregovorima govorio: »Gospodo partizani! Ako ne izdate svojim jedinicama zapovijest da nas puste da nesmetano odemo u Austriju, mi smo spremni da nastavimo borbe.« Zatim je zamolio prisutne pregovarače da pogledaju kroz prozor na trg gdje su ustaše plesale i pjevale oko zapaljene vatre. Taj »spektakl« organizirali su ustaški rukovodioci da bi partizanske pregovarače impresionirali »moralom« svoje vojske i njenom »spremnošću« da se i dalje bori.

Kod Stora su naše snage zapriječile i presjekle put jednoj neprijateljskoj koloni za Celje. Dok su se dijelovi jedne njemačke divizije predavali, jedna ustaška bojna probila se borbom u grad. Stalno su pristizali i prijetili da će, ukoliko ih ne pustimo da se mirno povuku ka granici, zapaliti Celje. Naravno sve te pretnje, lukavstva i verbalna dodvoravanja kako su slovenski partizani kulturniji od partizana iz Hrvatske nisu im na kraju pomogla. Iako su izašli iz Celja i u dolini Mislinje i Drave vodili s našim snagama oštre borbe, morali su ipak malo dalje prema granici kapitulirati. (O tome će kasnije u narednim poglavljima detaljnije biti riječi.)

Borbe slovenskih jedinica poslije 9. maja

Sto je vrijeme više odmicalo, postajalo je sve jasnije da s ustašama neće biti lako, da se i borbe s njima, umjesto da se smiruju, sve više razbuktavaju. Trebalo je još ginuti i davati svoju krv da bi neprijatelj konačno bio satrven.

Dne 9. maja došlo je do žestokih okršaja s ustaškim kolonama kod Trbovlja, Hrastnika i Laškog, u kojima je palo 25 boraca Kamniško-zasavskog partizanskog odreda. Ustaše se iz straha od odgovornosti za ratne zločine nikako nisu htjele predavati i svakako su se htjele probiti preko granice na Zapad. Tako se mogu objasniti žestina borbe i žrtve koje smo morali davati još punih 7 dana poslije proglašene kapitulacije Njemačke i obustave rata.

U trenucima dok su se s ustašama vodili pregovori u Celju i kad su oni prijetili da će zapaliti grad, u Celje je upao jedan bataljon 3. brigade KNOJ-a, a iz Maribora je hitno prebačen vlakom do željezničke stanice Ponikve jedan bataljon Prekomurske partizanske brigade. Taj se bataljon u Grobelnom sukobio s jakom grupom ustaša koja je brojala oko 3000 ljudi. Zahvaljujući svojoj nesrazmjerno velikoj brojčanoj premoći, ustaška grupacija prisilila je bataljon da se povuče u pravcu Store-Celje prema Poljčanama. Po dolasku u Celje ovaj je bataljon razoružavao Nijemce i manji broj Kozaka, kao i nešto manji dio ustaško-domobranske vojske.

Kasnije je taj bataljon osiguravao zarobljenički logor i skupljao ratni materijal.

Šesta Slanderova i II. Zidanšekova brigada imale su zadatak da djeluju u Savinjskoj dolini i da zajedno s Kamniško-zasavskim partizanskim odredom krenu prema Koruškoj. Uslijed zakrčenosti komunikacija, ove su brigade morale da se okrenu prema Celju i Dravogradu. U tom pokretu ***6.*** brigada razoružala je 10. maja oko 2000 Nijemaca koji su dolazili iz Celja. Na putu za Celje, u Mozirju i Braslovači, zarobili su još 3000 Nijemaca iz 91. njemačkog korpusa i zaplijenili 40 topova i oko 200 motornih vozila.

Zbog prisustva jakih snaga neprijatelja u gradu, ***6.*** Slanderova brigada zadržala se u rajonu Celja do 12. maja držeći istočno od grada određene položaje protiv ustaša koje su bile u borbenom poretku i nisu pokazivale namjeru ni želju da se predaju. U Teherju je eksplodirao neprijateljski oklopni vlak s municijom, kojom je prilikom nastala kod ustaša panika. Tom je prilikom ranjeno dosta neprijateljskih vojnika. Tada je ***6.*** brigada uspjela zarobiti oko 300 ustaša. Ostali dio ustaško-domobranske formacije promijenio je pravac i krenuo prema Vojniku.

U Celju i okolini 6. Slanderova brigada razoružala je od 10. do 12. maja jake snage 91. njemačkog korpusa, među kojima je bilo i nešto talijanskih vojnika, oko 2200 ustaško-domobranskih vojnika i 1000 Rupnikovih domobranaca. Nijemci su se masovnije počeli predavati tek poslije potpisivanja kapitulacije od strane njemačkog komandanta Balkana, generala Lohra, u štabu IV operativne zone Slovenije u Topolšici. Tom je prilikom ***6.*** brigada zaplijenila dosta ratnog materijala, između ostalog i 10 tenkova.

Dijelovi 11. Zidanšekove brigade sreli su 10. maja jaču ustaško-domobransku kolonu koja se pojavila u rajonu Ljubnog prema Konjiškom vrhu. Kakva je bila atmosfera i zategnutost s ustašama, dobro ilustrira isječak iz Brajevićevog rukopisa (nastavak br. 30):

... »Nemojte pucati, pa nećemo ni mi«, vikao je izdaleka ustaški pukovnik - piše jedan od učesnika događaja, Ivan Jan.

Nismo mi odgovarali, čekali smo da nam se približe.

»Htjeli smo vas pitati za najbliži put za Korušku... Mi imamo naređenje da se tamo što prije prebacimo.

Oko nas se prikupljaju ostali borci i kamioni. S jednim od narednih kamiona došao je i komandant 2. bataljona Vojko.

»Gdje mislite ići, to bismo rado znali! Odložite oružje«, odlučno reče Vojko i izvadi iz futrole svoj pištolj.

Položaj je napet. Ustaška kolona počela se prikupljati prema cesti s uperenim oružjem.

»Ima nas 10 puta više od vas, samo počnite! Mi oružje ne damo!« - - otpoče ustaški pukovnik.

»Mi ćemo, drugovi, prije njih u Korušku i tamo ćemo ih dobiti sve, ne gubimo vrijeme - reče Vojko...«

ULAZ U AUSTRIJU BIO JE ZATVOREN

Ulazak u Maribor. Zaposjedanje Dravograda

U Ptuj je zajedno s 28. pukom 16. bugarske divizije ušla 8. maja i naša Prekomurska partizanska brigada, koja je došla iz Ljutomera. Bugari su došli od Ormoža i htjeli su u Ptuju uspostaviti svoju vlast. Došlo je do oružanog incidenta kada je jedna pijana grupa bugarskih vojnika napala jednu našu ženu s djetetom. Dan kasnije u Ptuj su ušle jedinice 51. jugoslavenske divizije, i Bugari su morali tada u svome ponašanju i pretenzijama zauzeti razumniji stav.

Pošto se 2. njemačka motomehanizirana armija (22. kozački i 68. korpus) na vrijeme odlijepila od Bugara i povukla u Austriju, I bugarska armija našla se u praznom prostoru i ušla u zonu 3. jugoslavenske armije i bez borbe ušla u Ptuj i Maribor. To miješanje Bugara najviše je osjetila 51. divizija, koja je djelovala na krajnjem desnom krilu Treće armije na spoju s bugarskom armijom, i zajedno s njom i dijelovi IV operativne zone u Ptuju, u Mariboru i naročito Dravogradu, o čemu ,je ranije bilo riječi.

Prekomurska brigada formirana je 7. maja 1945, dan prije ulaska u Ptuj. Pored novomobiliziranog ljudstva, jezgra brigade bila je sastavljena od boraca i kadrova Kozjanskog odreda, koji se u Prekomurje probio preko Hrvatske, a dijelom i preko teritorije Mađarske. Jedan dio boraca i kadrova Kozjanskog odreda poslužio je kao jezgra i u formiranju Petog bataljona brigade KNOJ-a. U Prekomursku brigadu došli su i slovenski borci i starješine iz drugih jedinica sa srijemskog fronta. To su bili mahom slovenski partizani koji su ranije bili prinudno iseljeni u Srbiju i druge krajeve izvan Slovenije, a koji su ranije stupili u tamošnje partizanske jedinice i stekli već dosta ratnog iskustva. Pored iskusnog partizanskog kadra iz Kozjanskog odreda, to je bila solidna osnova za uspješno vođenje brigade. Odmah nakon formiranja, brigada je stavljena pod komandu IV operativne zone Slovenije.

Iako je bila formirana pred sam kraj rata, u tim dramatičnim posljednjim ratnim trenucima Prekomurska brigada je u oskudici drugih snaga odigrala vidnu ulogu. U Maribor je 9. maja zajedno sa Bugarima ušao i jedan bataljon Prekomurske brigade, njen artiljerijski divizion, zatim peti

bataljon brigade KNOJ-a, jedinice Narodne zaštite, rukovodstvo KP, NOO, OF OZNE i drugih društveno-političkih organizacija. Nekoliko sati prije njihovog ulaska, negdje između 8 i 9 sati, na gradskom mostu na Dravi nacisti su ubili naše aktiviste Miroslava Ferjančiča i Jožu Sušteriča, koji su na mostu vješali slovensku zastavu.

Mineri iz Lackovog partizanskog odreda spriječili su odvođenje oko 200 lokomotiva i oko 200 vagona iz Maribora.

Cim je sutradan, 10. maja, ušla u Maribor, 51. vojvođanska divizija preuzela je ulogu komande mjesta. Jedan bataljon Prekomurske brigade upućen je vlakom za Celje zbog tamošnje komplicirane situacije s ustašama i borbi koje su se vodile uz smanjeni udio naših jedinica. Prekomurska brigada uputila je također jedan svoj bataljon u Dravograd i tamo sa 6. brigadom 36. vojvođanske divizije zatvorila taj pravac.

Kakva je pometnja vladala tih dana kod neprijatelja svjedoči i podatak da je 2-3 dana nakon našeg zaposjedanja Maribora na mariborsku željezničku stanicu stiglo oko 30 vagona ranjenih ustaša i Nijemaca s dosta medicinske opreme i lijekova. Oni nisu znali tko se nalazi u gradu. Kada su se pojavili naši borci, oružana pratnja kompozicije otvorila je na naše vatru. Pratnja je brzo savladana, a ranjenici su smješteni u bolnicu.

Zajedno s Prekomurskom brigadom u Maribor je stigao i general Lado Ambrožič, bivši načelnik Glavnog štaba Slovenije (liječio se od ranijeg ranjavanja u Beogradu; i u Mariboru je određen za predstavnika GSS-a pri štabu 3. jugoslavenske armije). U Maribor je 12. maja stigla Lidija Sentjure, član CK KPS, i načelnik Glavnog štaba Slovenije Mile Kilibarda. Politkomesar 14. divizije Ivan Dolničar nešto ranije je bio također stigao u Maribor. Oni su obavijestili štab 3. jugoslavenske armije o situaciji u Štajerskoj, odnosno u rajonu Celje-Soštanj.

Koliko god su za štab Treće armije ta obavještenja bila dragocjena za usmjeravanje daljnjih akcija, sa stanovišta operativno-taktičke situacije ona su stigla relativno kasno (štab armije stigao je u Maribor tek 12. maja). Nepotrebno zadržavanje 51. vojvođanske divizije u Mariboru dva dana i angažiranje nekih drugih divizija na drugim zadacima moglo je imati vrlo ozbiljne posljedice. Po mojem tadašnjem saznanju, ma koliko štab 3. armije bio dobio obavještenje o stanju na frontu u rajonu Celje i Šoštanj, veća i podrobnija saznanja o broju i stanju neprijatelja u Mislinjskoj i Mezičkoj dolini štab III armije tada nije imao; svakako mu nije bilo poznato da se na komunikaciji Slovenj Gradec-Dravograd-Guštanj nalazilo preko 150 000 neprijateljskih vojnika, što se tek kasnije točno utvrdilo.

O tome govori i podatak da je 51. divizija prethodno dobila zadatak zaposjedanja okupacione zone u Austriji. Dobivši nepotpune podatke 0 snazi i kretanju neprijatelja prema Dravogradu, štab 51. divizije bio je prinuđen da na svoju ruku i vlastitu odgovornost promijeni svoj zadatak 1 ne pristupi izvršenju naređenja štaba svoje armije i ne pođe u Austriju nego da s cijelom divizijom zaposjedne sektor Dravograda i zatvori

zajedno s već postojećim našim snagama izlaz Pavelićevoj armiji i preostalim njemačkim, kozačkim, četničkim i bjelogardijskim jedinicama u Austriji.

Stab III jugoslavenske armije, na bazi novih podataka, ubrzo poslije toga odobrava ovaj korak štaba svoje divizije i šalje sukcesivno nova pojačanja na sektor Dravograda, posvećujući mu punu pažnju.

Zadatak 51. divizije bio je olakšan prisustvom dvaju bataljona, 6. vojvođanske brigade 36. divizije i jednog bataljona Prekomurske brigade te dvaju bataljona I Tomšičeve brigade 14. divizije u rajonu Dravograda. Sasvim prirodno, i zaposjedanje prijelaza na Dravi u unutrašnjosti Koruške, kao i pripravnost i djelovanje 14. slovenske divizije, upotpunjuje sliku borbenog poretka naših snaga u tom dijelu vojnog prostora.

Obavještenje u posljednji čas

Stigavši 10. maja u Maribor, mislio sam da je to krajnja točka na sjeverozapadu zemlje gdje se u ratnom pohodu treba konačno zaustaviti. Kraj rata, eto, dočekah u tom lijepom slovenskom gradu.

Maribor je razvijen i lijepo uređen grad na Dravi, sav okružen zelenim brežuljcima na obroncima Slovenskih gorica. U blizini se prostire šumovito Pohorje.

Prelaziti bez uobičajene opreznosti, napetosti i straha preko velikog i divnog bijelog kamenog mosta što spaja obale brze Drave u samom centru grada bilo je u svakom slučaju neobično prijatno. Tokom rata svi su mostovi bili branjeni, minirani, srušeni ili tek provizorno popravljeni i krhki. Da bi se preko njih prešlo, uvijek se morala prethodno ili nakon prelaska prolijevati krv. Preko svih tih mostova brzo se prelazilo. Najčešće smo ih rušili, a još češće rijeku gazili ili se vozili preko nje trošnim čamcima i skelama, obasipani neprijateljskom vatrom.

Tog 10. maja 1945, prvog dana u slobodi - tada smo mislili da je zemlja konačno oslobođena - prelazio sam ovaj masivni most najmanje dvadeset puta. Stab divizije bio je na desnoj strani Drave u kasarnama. S druge strane nalazi se glavni dio grada. Od mosta počinju velike zgrade, hoteli, kavane, dućani — malo dalje nalaze se vile i velik uredan park, tako reći u centru grada. Radoznalo sam promatrao ljude, žene i djecu. Da, u tom gradu treba provesti prvi dan i prvo vrijeme po završetku rata. Četiri godine čekalo se na taj dan. Tu, u Mariboru, trebalo je zapravo da se čovjekova ličnost vrati na svoje pravo mjesto, da se polako prilagodi normalnom mirnodopskom životu, u kojem smrt ne ide stalno ukorak sa životom. Ovdje je trebalo normalno raditi, redovno spavati i redovno jesti. Kakav je to osjećaj svući se i zaspati u čistoj i mekoj postelji, bez opasača, pištolja i bombi za pojasom, bez čizama na nogama!

Najzad, dosta s pisanjem i čitanjem izvještaja o mrtvima i ranjenima! Nastupa nov život o kojem smo godinama maštali još u đačkim klupama,

u predahu i odmorima poslije marša ili okršaja! Obnova i izgradnja porušene i opustošene zemlje! Od domovine treba stvoriti cvjetni vrt! Zemlju željeza i čelika i zemlju sretnih ljudi! Bili smo mladi. Tada sam imao samo 24 godine. Pobjeda revolucije kao na krilima nosila je našu maštu, entuzijazam i volju čitave jedne generacije za novim pregnućima. Smatrali smo da se može postići i nemoguće. Bilo je u svemu tome puno romantičarskog zanosa, idealizirane vizije života u slobodi, ali još više životne snage, mladenačkog poleta i spremnosti na stvaralački rad i borbu za novi život. Sjećam se kako smo neposredno poslije rata odbijali da primimo naše prve plaće! Novac nam nije predstavljao baš ništa.

Ali sva ta naša maštanja i razgovori uskoro su izgubili smisao. Maribor je prestao biti grad naših mirnodopskih snova. Rat je nastavljen!

Raniji prodor naše Četvrte armije na lijevom krilu jugoslavenskog ratišta, prodor u Korušku, oslobođenje Trsta, Ljubljane i Zagreba prisililo je gotovo cjelokupne neprijateljske snage u Jugoslaviji da se povlače prema Štajerskoj, prema dolini Drave. Gotovo neosjetno one su odbačene prema frontu Treće jugoslavenske armije, u sastavu koje se nalazila i 51. divizija, i prema IV operativnoj zoni. Naša 16. divizija bila je angažirana na okruženju i zarobljavanju 21. njemačkog korpusa kod Celja, dok je 17. divizija gonila neprijateljsku ustaško-domobransku kolonu južnim obroncima Pohorja. To su bile očekivane borbe na lijevom krilu armije. Nitko od nas nije znao da se brojna preostala Pavelićeva vojska još uvijek nalazi nerazoružana u zemlji, i to na našem dijelu fronta. Naša vojno-obavještajna služba, uza sve napore, nije te promjene otkrila na vrijeme. Ni teritorijalna obavještajna služba, a ni druge armije i divizije koje su bile u dodiru s neprijateljem, nisu o toj promjeni ništa obavještavale. Ukoliko su što i obavještavale, to su bili više lokalni podaci o neprijatelju na odsjeku fronta pojedinih jedinica. Zahvaljujući takvoj neinformiranosti, naša je divizija, došavši u Maribor, dobila zadatak da vrši garnizonsku službu.

Smatrajući da se pred frontom armije nalaze manje i očekivane neprijateljske snage, na borbenoj liniji zadržane su naše manje snage, 16. i 17. divizija, dok je veći dio naših armijskih snaga, 12, 36. i 51. divizija, dobio zadatak da zaposjedne okupacionu zonu u južnom dijelu Austrije, teritorij austrijskog dijela Štajerske od Graza do jugoslavenske granice na prostoru između sovjetskih i angloameričkih armija. Četrdeseta divizija dobila je zadatak da preuzme garnizonsku službu od 51. divizije u Mariboru. U duhu takve zapovijesti počele su pripreme za pokret.

Zadržavanje 51. divizije u Mariboru skoro dva dana, dok su se velike neprijateljske grupacije povlačile ka dolini Drave prema Dravogradu radi prebacivanja u Austriju, srećom nije ostavilo teže posljedice. Neprijatelj se i sam teško probijao zahvaljujući nedovoljnom broju preostalih komunikacija za tako veliku vojnu grupaciju. Osim toga, jedinice IV operativne zone razorile su većinu tih komunikacija. Velik broj seljačkih kola i izbjeglog civilnog stanovništva još je više povećao zakrčenost putova.

U pogledu broja i namjera naših snaga u dolini Drave, ni neprijatelju nije bila dovoljno jasna situacija, pa je zato djelovao dosta oprezno i sporo.

To naše zakašnjenje samo je našim snagama otežalo pravovremeno zatvaranje obruča oko neprijatelja. Ono je učinilo da se za kratko vrijeme, koje nam je bilo preostalo do sukoba s neprijateljem, nije mogla temeljitije procijeniti situacija, naročito neprijateljska snaga i namjera na pojedinim pravcima. Zato uvjeti borbe nisu bili sasvim povoljni. Ali i pored tih otežanih uvjeta prolaženja kroz kritičnu fazu, naročito 14. maja, uspjelo se krajnjim naporima prisiliti neprijatelja na predaju.

Mariborski željezničari obavijestili su nas da bi, ako im se pruži pomoć, za nekoliko sati mogli popraviti prugu Maribor-Dravograd. Izdali smo na vlastitu odgovornost hitno naređenje da se 7. i 8. brigada naše divizije (borački dijelovi) odmah prebace vlakom u rajon Dravograda. Čim stignu da se povežu s dijelovima *6.* brigade naše 36. divizije, koji su se tamo nalazili od prethodne noći, i dijelovima I brigade 14. slovenske divizije i novoformirane Prekomurske brigade. Komoru i pokretne dijelove uputili smo cestom. Naša 12. brigada dobila je zadatak da se iz rajona Šentilja s granice na rijeci Muri također prebaci u rajon Dravograda. Stab divizije izdao je slijedeću zapovijed:

STAB 51. DIVIZIJE
III JUGOSLAVENSKE ARMIJE
Op. broj 569
Dana 12. V 1945.

Z A P O V I J E S T

SEKCIJA MARIBOR-DRAVOGRAD (Razmjer 1 : 100 000)

SITUACIJA: Veliki broj ustaških zločinaca, s Pavelićem na čelu, pokušava da se izvuče preko Dravograda i za sebe stvori povoljnije uslove predaje te da izbjegne predaju jugoslavenskoj armiji.

NAS ZADATAK. Prepriječiti put ustaškim razbojnicima i uništiti ih.

N A R E Đ U J E M O :

VIII VIII BRIGADA

Sa svim svojim boračkim dijelovima, dijelom bojne i najnužnijim dijelom trupne komore izvršit će pokret vlakom iz Maribora do Dravograda. Po dolasku u Dravograd brigade će se postaviti, i to: VII brigada postavlja se na čvorištu komunikacija Dravograd, zaposjedajući čvrsto okolne položaje, i to: Tolsti vrh, sjeverno od Guštanja i Otiski vrh, južno od Dravograda; VIII brigada postavlja se na prostoru Kovšak i zatvara sve pravce koji dovode s juga.

XII BRIGADA

Odmah po prijemu ove zapovijesti izvršit će pokret do Maribora, a odavde po prebacivanju svih ostalih brigada kreće vlakom za Dravograd, gdje se postavlja obrazujući divizijsku rezervu.

ARTILJERIJSKA BRIGADA

Po prebacivanju VII i VIII brigade vrši pokret vlakom do Dravograda. Brigadama prvog ešalona pridodati pukovska oruđa za praćenje, koja imaju kartečnu municiju. Isto tako nastojati da se haubička oruđa i bacači što prije prebace.

II ODSJEK

Sa prvim ešalonom uputit će izviđačku četu za Dravograd. Iz Dravograda izdati još zadatak najbržeg izviđanja u svim pravcima radi ustanovljenja gdje se nalazi neprijatelj.

VEZA

Sef odsjeka za vezu posvetit će najveću brigu da se radio-veze besprijekorno održavaju. Za uspostavu telefonske veze sa štabom VIII brigade koristiti postojeću telefonsku liniju.

MJESTA ŠTABOVA:

Stab VIII brigade u Kovščak-Poljane. Svi ostali štabovi u Dravogradu.

NAPOMENA:

Od prvih zarobljenika najhitnije dobiti priznanje gdje se nalazi Pavelić s članovima svoje vlade te poduzeti sve da se isti uhvati živ.

Raditi brzo i energično, ne štedeći ljudsku snagu.

SMRT FAŠIZMU - SLOBODA NARODU!

Politički komesar	v. d. Načelnik štaba	Komandant
potpukovnik	major	pukovnik
M. Basta	R. Akrap	S. Savić

DOSTAVLJENO:

Štabu VII, VIII, XII i Artiljerijskoj brigadi, II odsjeku, Odsjeku za vezu.

Obavještenje koje smo dobili u Mariboru da se Pavelić i Maček s cjelokupnom ustaškom vladom nalaze u nekoj od primijećenih neprija-

teljskih kolona u ovom djelu Slovenije nije - kako se kasnije pokazalo - - bilo točno. Pavelić i Maček su prošli preko Maribora za Austriju 8. maja između iz i 13 sati. U Spielfeld (Austrija) stigli su tek predvečer. Ali je točno bilo obavještenje da je ostao najveći broj onih koji su se za Pavelića borili i da ih je on kukavički napustio i pobjegao glavom bez obzira.

Po povratku u štab II armije s položaja 16. divizije, komandant Treće armije general Košta Nađ odmah se složio s odlukom štaba 51. divizije.[1] Bolje upoznat s novonastalom situacijom, brzo je djelovao i poduzeo efikasne mjere da se neprijatelju spriječi nekažnjeno izvlačenje iz zemlje. U duhu nove situacije, odmah je izmijenio i dopunio zapovijest br. 301 i izdao jedinicama svoje armije novo naređenje: »51. divizija da odmah krene željeznicom iz Maribora za Dravograd sa zadatkom da pojača tamošnje snage ***6.*** brigade 3***6.*** divizije i da zaposjedanjem ovog važnog komunikacionog čvora spriječi domaćim izdajničkim bandama ustašama i četnicima izlazak iz naše zemlje, po svaku cijenu____«

... »17. divizija da iz područja Slovenske Bistrice odmah krene na prostor sela Maslinje-Selo Dolić-Sv. Mohor i dalje k Dravogradu, radi zatvaranja celjskog pravca ...«

Tok događaja se ubrzao.

Pedeset prva divizija svojom glavninom je već zaposjela rajon Dravograda. Četrdeseta divizija Treće armije, u svojstvu armijske rezerve, ubrzo je krenula s područja Slovenske Bistrice-Pragersko-Polskava za Maribor na mjesto 51. divizije. Glavne snage *16.* divizije istočno od Celja razoružavale su zi. njemački korpus. Jedna njena brigada potpomagala je napad naše 17. divizije na liniji Velenje-Sentilj. Trideset šesta divizija Treće armije bila je, prema ranijem naređenju, u pokretu prema Lipnici (Leibnitz), a dijelovi njene ***6.*** brigade u rajonu Dravograda došli su u dodir s neprijateljem. Dvanaesta slavonska divizija krenula je prema Grazu. Kasnije je štab naše Treće armije naredio štabu iz. divizije da iz pokreta izdvoji svoju iz. proletersku brigadu i uputi je na dravogradski sektor pod komandu naše 51. divizije. Pojava iz. proleterske brigade u rajonu Pliberka 15. maja, iako nije stupila u borbu, bila je, što će se kasnije vidjeti, značajna.

Pripreme za pokret i popravak željezničke pruge Maribor-Dravograd bile su završene na vrijeme. Tokom iz. maja od rane zore, sukcesivno,

[1] Košta Nađ je danas general armije. Proslavio se u NOR-u kao komandant Operativnog partizanskog štaba za Bosansku krajinu; bio je komandant Prvog, a zatim Trećeg bosanskog korpusa, komandant Glavnog štaba za Vojvodinu i najzad u završnim operacijama uspješno je komandirao Trećom jugoslavenskom armijom. Košta spada u red omiljenih ratnih komandanata o kome su borci i u narodu pjevali pjesme. Borio se u Španjolskoj i dostigao čin kapetana Španjolske republikanske armije. Poslije rata nalazio se na visokim vojnim i političkim dužnostima. Dugo godina biran je za poslanika Savezne narodne skupština i člana CK SKJ. Danas je predsjednik SUBNOR-a Jugoslavije.

u kolonama, prevozili su se svi dijelovi 51. divizije s prostora Maribora u rajon Dravograda. Cak je i naša 12. brigada s granice na Muri, sjeverno od Maribora, noću 12/13. maja stigla u rajon Dravograda. Samo dan ranije na sektoru Dravograda nalazila su se dva bataljona **6.** brigade 36. divizije naše armije koja su nam omogućila nesmetano zauzimanje položaja. Dolaskom naše divizije i konačnim zauzimanjem predvidenih položaja noću 12/13. maia definitivno je zatvoren, iako ne svuda dovoljno čvrst, obruč oko neprijateljske grupacije na sjeverozapadu naše zemlje. Komandni dio štaba naše divizije stigao je u Dravograd već 12. maja izjutra.

Zločin bježi na zapadnu stranu

Strah i samo bezumni strah od odgovornosti pred vlastitim narodom goni ustaše da očajnički hrle prema zapadu. Bezglavo bježe razni komandanti jedinica koji su se takmičili tko će više zla nanijeti našim narodima. Bježe razni ustaški funkcioneri i »dužnostnici«, ideolozi i »božje sluge« koje su nosile kamu i križ, odgovorni za genocid, za stotine hiljada nevinih ljudi koji su nestali s lica zemlje zato što je to htio ustaški pokret, kome je zločin bio hrana i uvjet opstanka za četiri godine rata. Pred njihovom krvožednošću blijede slike pokolja barbarskih hordi Džingis-kana i Tamerlana, a zločinačke metode inkvizicije bile su samo šegrtski zahvati u odnosu na ustaške majstore zločina. Ljudska mašta, čak i pjesnička vizija Danteovog pakla, prevladana je u usporedbi s onim paklom koji su ustaški suvraćeni mozgovi napravili u Jasenovcu i ostalim konclogorima i zatvorima širom Pavelićeve nakazne države. Čitava su sela u jednom dahu ostala pusta i zbrisana s lica zemlje, a jame, provalije i gudure mogu pričati jezive priče nevino poklanih, na smrt mučenih i živih ljudi bacanih u bezdane i utrobu zemlje.

Sada bježe što dalje, vjerujući da će ih primiti netko tko uopće ne zna ili malo zna o njihovim zločinima, da će se sakriti makar u mišju rupu samo da ih ne uhvate osvetnici naroda i borci protiv fašističkih zločinaca. Bježeći na Zapad, vode sa sobom svoje obitelji, rođake i njihove porodice. Treba povesti što više stanovništva da bi mogli prikazati Zapadu kako je i narod s njima. Da, eto, oni nisu obični zlikovci, jer i narod s njima bježi. Ako narod već bježi, onda, po njihovoj logici, bježi od »partizanskih zločina«. Logička sinteza bila bi da su zločine činili izazvani zločinima svojih protivnika. Argument za to je bježanje naroda. Možda će im na Zapadu u početku vjerovati. Dok se sve to ne objasni, uspjele bi se najodgovornije ustaše sakriti i skloniti izvan dohvata ruke pravde. Na žalost, za zločin je uvijek bilo saučesnika, spremnih da ga potpomognu a izvršioce prikriju.

Izbjegli narod bio je ustašama samo paravan iza kojeg bi se trebalo sakriti u slučaju prijelaza granice i predaje Angloamerikancima. Ukoliko

bi ostali sami ili u manjim grupama, postoji mogućnost da ih pohvataju slovenski partizani. Mogu ih Englezi i Amerikanci, kao ratni saveznici partizana, vratiti tako ogoljene i izolirane od vojske i civilnog stanovništva. Uostalom, zašto da ih ne vrate u zemlju gdje su činili zločine kad je njihova NDH, na strani Hitlera, objavila rat Englezima i Amerikancima? Koliko je samo angloameričkih pilota, koji su pali na teren što su ga držale ustaše, poubijano ili poslano u njemačke logore?! Dok se saveznici sjete svega toga i razmisle o čemu je zapravo riječ, može doći do sukoba i konfrontacije između »komunizma« i »zapadnih demokracija«. Te se suprotnosti, u svakom slučaju, mogu iskoristiti u spašavanju glava. Kad brod tone, brodolomci se hvataju i za slamku.

Ali avaj! Angloamerikanci su još daleko. Treba savladati slovenski prostor. Treba ogromnu masu vojnika, ratnu tehniku, civilno stanovništvo i njihova kola pokrenuti u organizirano i brzo povlačenje i bijeg. Tu su još njemačke jedinice, Kozaci, četnici. Sve je to jedan veliki galimatijas koji relativno malen broj komunikacija nije mogao primiti i obezbijediti mu brzo kretanje na Zapad. Oni koji su im bili jako potrebni, iza kojih bi se eventualno mogli skriti - narod - sada im je postao balast i uzrok puževskog kretanja.

Ove teškoće su ih kočile i mučile sve dok partizanske snage nisu zatvorile obruč, opkolile ih i tako su uskoro definitivno bile riješene sve ustaške dileme i špekulacije. Ali onako kako to oni nisu predviđali i priželjkivali. U toku povlačenja do definitivne predaje Pavelićeve vojske 15. maja 1945. dio civilnog stanovništva odvojio se od ustaša i vratio svojim kućama.

Kako je izgledala ta izbjeglička kolona koja je išla trnovitim putem povlačenja preko granice, putem bez nade i ikakve perspektive? O toj koloni poraženih, koloni očaja, sam ustaški ideolog Crljen piše u svojim uspomenama:

»Ponedjeljak, 7. svibnja[1]

... U Vrapcu sam pričekao Prosvjetnu bojnu. Uspio sam pronaći dvoja seljačka kola da bi se barem stariji pripadnici bojne mogli voziti, jer su ostali, na ialost, morali pješačiti.

Poslije Vrapča utonula su naša kola u pravu rijeku šarenog mnoštva. Zastali smo na nekoj uzvisini, pa sam izišao da promatram kolonu. Dokle mi je oko dopirala naprijed i natrag, crnila se je cesta zakrčena vojnicima u manjim i većim postrojbama, civilima obaju spolova i svake dobi, automobilima, kolima, biciklima, motor-kotačima, kamionima, bornim kolima, konjima, ovcama i kravama. Gomila se valjala ne samo glavnom cestom nego je poplavila i sve sporedne puteve i staze. Nije se primjećivala nikakva organizacija unutar te bezlične mase, niti se je ona uopće mogla zamisliti. Optimizam i panika stopili su se u čudnovatu smjesu. Vesela pjesma iz mladenačkih grla zamijenila je requiem nad grobovima niza samoubojica, koji su u smrti potražili brzo rješenje svojoj beznadnosti.

[1] Iz »Hrvatske revije« broj 2-4, 1966.

Pred noć smo stigli na hrvatsko-njemačku granicu.

Rasulo se mnoštvo s ceste po poljima, livadama i pašnjacima, šumama i čistinama. Bojeći se samoće, do jučer nepoznati ljudi slažu se u skupine, da uzajamnom pomoći lakše odole očekivanim naporima, brže i sigurnije stignu željenom, ali nepoznatom cilju.

I ja se okrećem za društvom. U blizini nemam ni jednog znanca. Sećući, dođem do pograničkog mosta. S druge strane više nije Hrvatska. Vraćam se, da barem još jednu noć provedem u Hrvatskoj.

Slučaj me nanese na zrakoplovnog pukovnika Džala, našeg proslavljenog viteza s Istočnog bojišta. Rado prihvaćam poziv da se to veče pridružim njegovoj obitelji. Ova se nalazi na kamionu unutar improviziranog logora naše zrakoplovne skupine na povlačenju.

Legostno pod Džalov šator i dugo razgovaramo u mraku. Prilika je da se razgali duša. Ne vidi jasno kamo nas vodi povlačenje, ali on je discipliniran i vjeran iznad svega. Zabrinut je radi raspoloženja među njegovim drugovima. Neki otvoreno negoduju. Za druge drži da su pošli na ovaj put samo da se ne odadu prerano, ali da su zapravo već na drugoj strani barikade. On će spavati s revolverom pod uzglavljem, to isto savjetuje i meni«.[1]

Pošto je dosta vremena izgubljeno, glavni komandant cjelokupne ustaške kolone general Mirko Gregorić upao je negdje u partizansku zasjedu i nije se pojavljivao. Komandu je preuzeo ustaški general Herenčić, poznati ustaški emigrant iz Hercegovine.

Za oslobođenje Koruške ginuli su slovenski partizani i poslije 9. maja

Najvažnije neprijateljsko uporište na ulazu u Korušku poslije Dravograda bila je Crna. Poslije napada na Dravograd i na Crnu put u dubinu Koruške gdje živi slovenski narod - za Velikovec, Celovec i Beljak - bio je otvoren.

Koruška je tada bila jedina austrijska provincija gdje se u momentu ulaska 14. slovenske divizije 6. maja 1945. nije nalazila ni jedna druga vojska antifašističke koalicije. Međutim, Koruški partizanski odred djelovao je na teritoriju Koruške u veoma teškim uvjetima i za vrijeme NOR-a.

Dne 7. maja 1945. godine vlada DFJ zahtijevala je na osnovu prava samoopredjeljenja od vlada SAD-a, V. Britanije i SSSR-a da se dio Koruške u kojem žive Slovenci priključi Jugoslaviji. Ti su zahtjevi izražavali

[1] Ustaški pukovnik Džal, veliki ratni zločinac, istakao se ne samo u borbama na istočnom frontu protiv sovjetskih pilota i bombardiranju sovjetskih sela već se također istakao i u kozaračkoj ofanzivi po svom krvološtvu prema nedužnima i nezaštićenima, djeci, ženama i starcima, kojih je više od 70000 otjerano u Jasenovac da se nikada ne vrate.

težnju stanovništva tih krajeva koje se borilo za svoju slobodu i ujedinjenje s ostalom slovenskom braćom.

Naravno, velike sile nisu uvažile zahtjev jugoslavenske vlade jer su imale svoje posebne interese i račune što su išli na štetu ujedinjenja koruških Slovenaca s ostalom braćom, na štetu vitalnih interesa naroda Jugoslavije.

Iako je bila potpisana kapitulacija Njemačke, i. Tomšičeva brigada, kako smo već rekli, imala je kod Žitare Vesi n poginulih boraca, 6 ranjenih i 15 nestalih. Od 9. do iz. maja Koruški partizanski odred, zajedno s dijelovima Kokrškog odreda, vodio je kod Borovlja oštre borbe s njemačkom 14. SS-divizijom »Galizien«. Tu u Borovlju, naročito u borbama oko mosta na prelazu preko Drave, naši su izgubili 38 drugova. Neprijatelj je svakako htio ovaj prijelaz zadržati u svojim rukama i osiguran povlačenje svojim drugim snagama, posebno onima koje su dolazile iz Ljubljanske kotline, da se izvuku sjeverno od Drave i predaju Englezima. Time se može i objasniti oštrina borbe kod Borovlja i veliki gubici.

Dvadeset kilometara istočno od Borovlja, kod mjesta Galicije, drugog važnog prelaza preko Drave, 13. Bračićeva brigada vodila je s neprijateljem teške borbe. Jake neprijateljske snage sastavljene od Nijemaca, Rupnikovih domobranaca, nedićevaca, vlasovaca (oko 30 000) napadale su položaje Bračićeve brigade, koja ih je bila zaposjela nešto ranije kod Galicije.[1] Ma koliko se cifra od 30 000 činila pretjeranom, u svakom slučaju jake neprijateljske snage koje su se povlačile iz Jugoslavije htjele su pošto-poto da se probiju do Engleza u Celovec. Svim tim snagama komandirao je jedan od pomoćnika komandanta grupe armija »E«, SS-general Ervin Rezener. Rupnikovim domobrancima komandirao je general Franc Krener. Borbe su bile oštre, gubici obostrani. Veći dio neprijatelja, koji je bio brojno i po naoružanju osjetno nadmoćniji od naših snaga, uspio se probiti. Poslije neprijateljskog prodora 13. brigada ponovno je zauzela Galiciju.

Pošto su se oštre borbe u Borovlju nastavile a Kokrški partizanski odred trpio gubitke, 13. Bračićeva brigada pohitala je sa svojim glavnim snagama u pomoć. Nova grupacija neprijatelja, koja se iz Ljubljanske kotline probijala preko Ljubelja, nasrtala je na naše položaje kod Borovlja u želji da se probije prema Celovcu. Bjelogardijska Rupnikova divizija, SS-njemačka podoficirska škola, koja se povlačila iz Ljubljane, jurišale su na branjeni dravski most u Borovlju. Napadač je u ovoj borbi upotrijebio oko zo tenkova i 5 artiljerijskih baterija.

Nakon teških borbi, u kojima se neprijatelj koristio svojom brojnom i tehničkom nadmoći, vršio obuhvat i zabacivao svoje jedinice kroz šumu iza leda naših položaja, uspio se probiti u Celovec. Računa se da je ova neprijateljska grupacija brojala oko zo 000 ljudi. Trinaesta brigada »Mirko Bračić« 14. slovenske divizije u ovim teškim borbama imala je 80

[1] Petar Brajević, isti rukopis, nastavak br. 33.

žrtava. Iako su naši to tražili, Englezi nam u toj borbi nisu htjeli priteći u pomoć.

U svome poznatom intervjuu povodom 25. godišnjice oslobođenja, objavljenom u časopisu »Naša obramba« broj *6* od 1970. godine, ratni komandant IV operativne zone general Peter Stante iznosi da je molio politkomesara IV jugoslavenske armije Boška Siljegovića, koji je bio stigao u Celovec zajedno s motoriziranim odredom, da intervenira sa svojih nekoliko tenkova i pomogne 13. slovenskoj brigadi kod dravskog mosta u Borovlju. Po Stanteovoj izjavi, politkomesar IV armije je njegovu molbu odbio s objašnjenjem da je navodno imao zadatak da se probije s motoriziranim odredom do štaba maršala Tolbuhina. Stante je u takvoj situaciji bio prinuđen da, zbog višestruko nadmoćnijeg i bolje naoružanog neprijatelja i zbog osjetnih vlastitih gubitaka, izda zapovijed za povlačenje naših snaga iz Borovlja.

Osamdeset naših boraca dalo je živote poslije zvanične obustave II svjetskog rata, tu na mostu i oko njega, na Dravi i u Borovlju. Pali su na obali hučne Drave, na domaku Celovca i Gosposvetskog polja za slobodu Koruške. Oni su tu ostali na vječnoj straži i u sjećanju svih Slovenaca i Jugoslavena, posebno koruških Slovenaca koji, uprkos datim žrtvama, nisu uspjeli ući u sastav svoje matice.

Bračićeva brigada bila je tada prisiljena da se povuče prema Galiciji i Celovcu, da bi uskoro poslije toga ponovno zauzela Borovlje i usmjerila svoje akcije prema Beljaku.

Poslije tih događaja Kokrški partizanski odred ušao je u sastav druge, a Koruški u sastav 13. brigade 14. slovenske divizije. Na teritorij Koruške bio je prodro i Jeseničko-bohinjski partizanski odred, kojeg su Englezi kod Trbiža najprije vratili. Ipak se odred preko prevoja Podkoren uspio probiti i sa svoja dva bataljona ušao je u Ziljsku dolinu, a s druga dva prodro je blizu Beljaka do Malošča.

Stab IV operativne zone formirao je komandu koruškog vojnog područja, a za komandanta Celovca postavljen je Franc Primožič, koji je inače bio rodom iz Koruške. Jedinice zapadnih saveznika pravile su nam u Celovcu razne teškoće jer nisu željele da ostanemo u Celovcu i Koruškoj. Po ranijem dogovoru između velikih sila antihitlerovske koalicije (naravno bez našeg konzultiranja), Koruška je pripala njihovoj okupacionoj zoni. Oni su nas iz Koruške htjeli potisnuti, ne obazirući se na naša nacionalna i historijska prava i velike žrtve koje smo dali u narodnooslobodilačkom ratu, na naš veliki doprinos borbi protiv fašizma, kao ni na vjekovne težnje slovenskog naroda za ujedinjenjem. U cilju pritiska služili su se i takvim metodama da su, na primjer, ispraznili sve trgovine i magazine hrane da bi potpuno paralizirali naše organe da organiziraju normalan život i snabdijevanje građana. Dozvoljavali su da nacisti i ekstremni austrijski nacionalisti skidaju i pale naše zastave. To je bio samo uvod u kasniji diplomatski pritisak kada smo ubrzo bili primorani da do 25. maja napustimo Korušku i povučemo sve naše snage iza stare granice.

Slovenske mase u Koruškoj svuda su naše partizanske jedinice primale s dobrodošlicom. U Celovcu je 13. maja izašao »Slovenski dnevnik«, a u Velikovcu je održan veliki narodni zbor. Na Gosposvetskom polju, ispred drevnog slovenskog vojvodskog prijestolja, držali su naši partizanski borci počasnu stražu i tu su se vijorile naše zastave.[1]

Četrnaesta divizija u borbi za dravske prijelaze u unutrašnjosti Koruške

Poslije žestokih okršaja sa 14. SS njemačkom divizijom kod Žitare Vesi, I Tomšičeva brigada odmah je zauzela Dobru Ves i Sinču Ves i nastupajući niz Dravu izbila na prijelaz rijeke kod Ruda. Držeći taj prijelaz, brigada se s ostalim snagama uputila ka Pliberku, zauzela ga i sa svoja dva bataljona orijentirala se prema dolini Meže ka Prevaljama i Guštanju, gdje su se kretale jake nerazoružane Pavelićeve snage, crnogorski četnici i još nešto Nijemaca. Tu se brigada spojila sa 51. brigadom vojvođanske divizije III jugoslavenske armije.

Druga Sercerova brigada ovladala je 9. maja Velikovcem, a jedan svoj bataljon uputila je u Celovec. U suradnji s jednim bataljonom II Zidanšekove brigade, zaposjela je 14. maja železnički i kolni most kod Sinča Vesi, odnosno Dulaha na Lipi.

Trinaesta Bračićeva brigada nakon spomenutih oštrih borbi ponovno je zauzela mostove kod Galicije i Borovlja i stavila u pripravnost eksploziv za dizanje mostova u slučaju prodora jakih preostalih Pavelićevih i drugih snaga od Dravograda.

Dijelovi I Tomšičeve i 7. vojvođanske brigade 51. divizije vodili su 14. maja kod Prevalja i Poljane borbe sa 104. SS lovačkom divizijom 91. njemačkog korpusa. Poslije tri četvrt sata borbe prisilili su tu diviziju na predaju, nanijevši joj osjetne gubitke. Predalo se oko 3000 neprijateljskih vojnika na čelu s komandantom divizije general-lajtnantom Štefanom.

Istog su dana Tomšičevi borci imali oštar sukob s Pavelićevim jedinicama kod Poljane; izgubili su 8 drugova, a 6 ih je ranjeno. Neprijatelj je imao mnogostruko više poginulih i ranjenih. Tu na Poljani u borbama Tomšičeve i 7. vojvođanske brigade vodila se posljednja borba u II svjetskom ratu u Jugoslaviji. Tu su pale i posljednje ratne žrtve za naše oslobođenje. Nešto dalje od Poljane, na granici, definitivno je zaustavljena Pavelićeva vojska koja je 15. maja bila prisiljena na predaju, o čemu će biti riječi.

[1] Do 15. stoljeća na Gosposvetskom polju ustoličavali su se po starom slavenskom običaju knezovi i ako nisu bili slovenske narodnosti. Svi knezovi kojima je njemački vladar davao Korušku na upravljanje morali su se podrediti tome slavenskom običaju. To je u Evropi bila specifična pojava, jer je knez, iako simbolično, morao dobiti vlast od naroda.

Osamdeset dva borca 17. istočnobosanske divizije pala su u borbama s ustašama od 12. do 14. maja 194J.

Sedamnaesta istočnobosanska divizija nastupala je u završnim operacijama u sastavu 3. jugoslavenske armije pravcem Rogaška Slatina-Slovenska Bistrica-Slovenske Konjice-Vitanje-Slovenj Gradec.

Već 11. maja *2.* brigada 17. divizije razbila je ustaško-domobransku jedinicu kod Rogaške Slatine i zajedno s ostalim snagama divizije izbila u rajon Slovenske Bistrice. Na lijevom krilu 17. divizije, nastupajući prema rajonu Celja, *16.* vojvođanska divizija vodila je oštre borbe s ustašama i domobranima kod Vojnika.

Petnaesta majevička brigada 17. divizije vodila je borbe s ustašama kod Smartna, a *2.* brigada ispred Šentilja kod Legna. Sutradan, 12. maja, 15. majevička brigada kao prethodnica divizije, goneći Pavelićevu vojsku preko Slovenskih Konjica, otpočela je dvodnevne borbe kod Hude Luknje, Zg. Doliča, Mislinja i Turjaka, gdje je u oštrim i krvavim borbama bila ubrzo angažirana cijela 17. divizija.

Komandi Pavelićeve vojske u Slovenj Gradecu bilo je jasno da će, ako 17. divizija prodre s juga i potisne začelje glavne ustaške grupacije u dolini Mislinje prema Dravogradu, doći do kritične situacije, jer se u rajonu Dravograda ispred čela te grupacije već ispriječila ojačana 51. vojvođanska divizija s dijelovima jedinica 4. operativne zone i na liniji Guštanja, Pliberka i Velikoveca 14. slovenska divizija, koja je između ostalog zatvorile sve prelaze na Dravi u unutrašnjost Koruške. Obje divizije ispriječile su put pred jakom ustaško-domobransko-četničkom kolonom i presjekle joj izlaz za Austriju. Zato su ustaše na svom začelju i vodile sa 17. divizijom presudan boj u kojem je bilo obostranih juriša i protunapada.

Oštre borbe razvile su se naročito kod Zg. Doliča, zatim Hude Luknje i Turjaka. Pavelićevi su komandanti 13. maja ubacili svježe snage elitnih ustaških jedinica i otpočeli oštar protunapad. Položaji su išli iz ruke u ruku s obostranim gubicima. Pod pritiskom neprijatelja naše su snage bile prisiljene da u jednom trenutku napuste Turjak, Tolski vrh, ali već istog dana inicijativa je ponovno prešla na našu stranu. Stab 17. divizije ubacio je u borbu svoje rezerve, ***6.*** istočnobosansku proletersku brigadu, koja je zajedno s 15. majevičkom i 2. krajiškom brigadom zaustavila neprijateljski napad i potom krenula u protunapad, prisilivši neprijateljski borbeni stroj na uzmak. Goneći neprijatelja, 17. divizija već je sutradan ušla u Slovenj Gradec. Pritiješnjen s juga od 17. divizije i izbijanjem 4. brigade 5. divizije I jugoslavenske armije u rajon Crne, ubrzan je rasplet događaja kod glavne neprijateljske kolone u rajonu Dravograda, ispred fronta 51. i dijelova 14. divizije.

U borbama 17. divizije protiv ustaša kod Zg. Doliča neprijatelj je u vrlo oštrim borbama pretrpio osjetne gubitke. Po nekim procjenama (materijali slovenjgradskog Ljudskog muzeja revolucije), ustaše su u tim bor-

bama imale 3000 poginulih i 10 000 zarobljenih. Bez obzira na to što je moguće da su podaci o poginulim ustašama vjerovatno pretjerani, sigurno je da je zbog oštrine borbe, malog manevarskog prostora i velike koncentracije žive sile neprijatelj imao velik broj poginulih. Cifra zarobljenih je realna, jer je ustaško-domobranska vojska bježala u gustim kolonama i u tim završnim danima opće demoralizacije, stisnuta na malen prostor i jednu komunikaciju, bila je prinuđena da se poslije naših jačih napada masovnije predaje. Istina, masovnost njihove predaje bila je redovno uvjetovana jačinom našeg pritiska i oštrinom našeg napada.

O oštrini borbe najbolje govori podatak da je sama 17. divizija izgubila 82 borca, a 186 ih je ranjeno. Borci ponosne Bosne tu na tlu Slovenije dali su svoje živote za stvar zajedničke slobode, bratstva i jedinstva naših naroda, boreći se do posljednjeg daha protiv okrutnog fašističkog neprijatelja i nakon obustave II svjetskog rata.

7. *SS i* 373. *divizija zarobljene kod Zidanog Mosta*

Druga jugoslavenska armija (3, 4, 10, 39. i 45. divizija) nastupala je s juga na širokom frontu: od Zagreba i Save do rijeke Mirne, općim pravcem ka Celju i Ljubljani.

Njena treća, četvrta, deseta divizija forsirale su rijeku Savu na odsjeku Brežice-Zidani Most i izbile na njenu desnu obalu, koju su držale 7. SS i 373. njemačka divizija. Neke jedinice ovih njemačkih divizija još su od 10. maja otpočele razoružavati jedinice IV operativne zone, kada je došlo Löhrovo naređenje o predaji. Ali ta Löhrova odluka još nije bila svuda prihvaćena, i pojedini veći dijelovi njemačkih divizija vodili su protiv naših snaga borbe, a štabovi njemačkih divizija pokušavali su voditi posebne pregovore s našim nastupajućim jedinicama, ne bi li dobili što više vremena i ne bi li se u što većem broju približili Austriji i prebacili se u nju.

Interesantan opis toga ratnog događaja kod Zidanog Mosta dao je ratni komandant 3. divizije, narodni heroj general Sava Burić (umro je poslije rata u Beogradu).[1]

»Noću 10/11. maja 1945. jedan bataljon 7. brigade 3. divizije pod komandom narodnog heroja Petra Vojvodića forsirao je Savu i iznenada napao i zauzeo položaje na drugoj obali. Napad je bio iznenadan i odlučan, pa su se naši i Nijemci bili pomiješali. Neprijatelja je zahvatila panika te je otpočeo ubrzano povlačenje. Vojvodićev bataljon ubrzo je prodro u željezničku stanicu. Zidani Most, gdje se nalazilo komandno mjesto štaba 7. SS-divizije.

Neočekivana pojava partizana u stanici iznenadila je štab njemačke divizije i jedan oficir je povikao: ,Ne pucajte, hoćemo da pregovaramo!'

[1] Iz članka Save Burića u Ljubljanskom dnevniku od 22. V 1970, » 7. brigada med Nemci«.

Vojvodić je naredio da se prekine vatra. Njemački general komandant 7. SS-divizije izišao je na pregovore i tražio od Vojvodića da njegove vojnike pusti u Austriju, a da oružje i opremu ostavi u Zidanom Mostu. Tražio je da njemački oficiri zadrže lično oružje.

Petar Vojvodić, velika i žustra junačina, tražio je bezuvjetnu kapitulaciju, napomenuvši da su opkoljeni sa sviju strana. Nenaviknut na ,pregovaračku diplomaciju', čim je čuo da njemački komandant divizije traži za svoje oficire čak oružje, Petar je odmah prekinuo dalje pregovore i nastavio borbu.«

U međuvremenu, druge jedinice i štab 7. brigade, koji su imali više pregovaračke vještine, pristupili su ponovno s njemačkim generalom pregovorima i na vojno-geografskoj karti objasnili komandantu 7. SS-divizije da je opkoljen sa svih strana i da je besmisleno dalje prolijevati krv, pogotovo sada kada je II svjetski rat obustavljen. Njemački general pristao je na kapitulaciju, predavši oko 3000 vojnika iz svoje i 373. divizije, dijelovi koje su se nalazili u tome rajonu. Predavanje neprijatelja, naročito 373. legionarske divizije, trajalo je do 13. maja, kada je u rajonu Zidanog Mosta okončan otpor neprijatelja.

Poslije zarobljavanja ovih dviju njemačkih divizija, treća, četvrta i deseta divizija 2. armije, zajedno s II. i 5. divizijom I armije i 16. divizijom 3. armije nastupale su u pravcu celjske doline. S tih šest divizija triju jugoslavenskih armija surađivali su i dijelovi snaga 4. operativne zone, i to najprije: Kozjanski i Kamniško-zasavski partizanski odredi, zatim **6.** i II. slovenska brigada, jedan bataljon 3. brigade KNOJ-a, jedan bataljon Prekomurske brigade i oružane grupe Narodne zaštite. Kasnije se centar događaja prenio na Mislinjsku i Mežičku dolinu i rajon Dravograda-Slovenj Gradeca-Pliberka.

Očajnički pokušaj proboja. Bitka za mostove, pojava parlamentaraca

Trinaestog maja na prostoru Dravograd-Prevalje-Slovenj Gradec neprijateljske snage našle su se u vrlo teškoj, tako reći bezizlaznoj, situaciji: opkoljene i pritisnute sa svih strana, iznurene i demoralizirane.

Sačuvati dva dravogradska mosta u posljednjim trenucima rata - bio je važan zadatak naših snaga. Ne dozvoliti neprijatelju da na njih zakroči svojom nogom - bilo je još važnije. U teškoj situaciji morali bismo ih u posljednjim trenucima rata dići u zrak. Preko tih mostova neprijatelj bi se nekažnjeno izvukao iz Jugoslavije. Dravogradski mostovi bili su u toj situaciji strategijske točke. Tko ih drži u tom trenutku, rješava ishod bitke.

Na njih je napadala 8. ustaška divizija pod komandom po zlu poznatog ustaškog pukovnika Sudara.

Trinaestog maja razvila se žestoka borba na sektoru Dravograda. Naročito je bio težak okršaj oko željezničkog mosta, koji je dva puta bio

nadomak neprijateljske ruke. Sva vatra naših artiljerijskih oruđa i ogromne većine mitraljeza u Dravogradu bila je koncentrirana oko mostova. Baražna vatra i ručne bombe djelovale su naizmjenično sve do predvečerja. Naše su jedinice uspješno odolijevale neprijateljskom napadu. Do noći i u toku noći položaji su ostali u našim rukama. Neprijatelj je pretrpio neuspjeh.

Neuspjeh neprijatelja u tom pothvatu odrazio se vrlo negativno na ionako poljuljani moral njegovih trupa. U jednom protunapadu, na lijevom krilu naših snaga, predalo se blizu deset hiljada neprijateljskih vojnika.

Boreći se sa 104. lovačkom SS-divizijom, 7. vojvođanska i I Tomšičeva slovenska brigada prisiljavaju na predaju i nekoliko hiljada njemačkih mornara s Jadrana i Egejskog mora. Oni su bili okupljeni u jednu jedinicu. Teško im je bilo da tu na samoj granici budu primorani na predaju, te su zajedno sa 104. SS-divizijom također davali jak ali bezuspješan otpor.

Našavši se u vrlo mučnoj i nezavidnoj situaciji, neprijatelj se pokušao poslužiti ratnim lukavstvom. Zatražio je pregovore na osnovi našeg ultimatuma. Ranije ga nisu prihvatili nego su počeli napad, nadajući se uspjehu i prodoru preko Drave u Austriju. Doživjeli su kod Dravograda neuspjeh. Trebalo se svakako spašavati. Neprijatelj je naknadno poslao svoje parlamentarce. Prava mu je namjera bila, što se ubrzo potvrdilo, da pregovorima dobije što više vremena za prikupljanje i razvoj svojih jedinica radi definitivnog proboja preko granice u pravcu Prevalje-Pliberk. Snage zapadnih saveznika iz Italije već su ušle u Korušku i približavale se našim granicama.

Obavještajni oficir naše divizije Vasa Vesković javio nam je s položaja da veću grupu ustaških parlamentaraca predvodi jedan kapetan (satnik) koji se predstavio imenom Miljković, ali za koga se opravdano misli da je viši oficir. Kasnije je u štab divizije stigla vijest da je jedan oficir iz te grupe pregovarača iskoristio priliku i otkrio nam da je navodni kapetan u stvari ustaški pukovnik Frane Sudar, komandant jedne od Pavelićevih divizija. Da li je to samo neka igra ili ovaj koji ga otkriva želi da se dodvori i preporuči?

Teško je bilo odmah povjerovati da se zloglasni ustaški komandant, jedan od najvećih ratnih zločinaca, nalazi kod partizana među parlamentarcima! U Lici je njegovo ime dobro poznato. Iza njegove bojne još 194z. godine ostajali su samo požar, krv i pustoš. Treća lička proleterska brigada, u kojoj sam krajem 194z. i cijele 1943. godine bio politkomesar, imala je u toku rata bezbroj okršaja sa Sudarovom bojnom.

Upravo za mene bilo je nevjerovatno da se Sudar nalazi među parlamentarcima. Telefonom je odmah poslato naređenje da se spomenuti »kapetan« sprovede u štab divizije. U jednom trenutku pomislio sam da će Sudar sigurno - ukoliko je zaista riječ o tome poznatom Pavelićevom komandantu - pronaći mogućnost da na putu do štaba divizije pobjegne.

Nije se trebalo brinuti, jer ga je Vesković zdravog i čitavog doveo u štab divizije.

Toga dana, 13. maja 1945, ušao je u štab 51. divizije obavještajni oficir Vasa Vesković. Stab je bio smješten na katu jedne postarije kuće na periferiji Dravograda. Obavijestio me je da je u dvorištu, ispred velike verande, navodni kapetan. Rekao sam da ga uvede.

- On je potpuno naoružan, pregovarač je - uzvratio je Vesković. - Ali ako je to ustaški komandant Sudar?...

Otkočio sam revolver, zadržao otkopčanu futrolu i rekao:

- Bit ćemo obazrivi...

- Ja ću s još jednim kurirom biti pred vratima - dodao je Vesković. - Ako bude potrebno, dovoljno je da učiniš jedan korak ili poziv, i ja ću čuti i upasti...»

Nema sumnje, iskusan obavještajac koji predviđa sve mogućnosti. Poslije nekoliko trenutaka u sobu je ušao ugojen, omalen, crn čovjek, četrdesetih godina, gustih crnih brkova, bujne crne kose i svježe obrijan. Upadljivo krupne oči bile su malo izbuljene i hladne. Sve ga je to činilo ljepšim nego što sam očekivao. Nikad čovjek ne bi pomislio da bi mogao biti u pitanju zloglasni Pavelićev komandant čije su jedinice klale i ubijale svakoga živog na koga su naišle s one strane barikade. Na žalost, najčešće su nailazile na nezaštićeno stanovništvo.

Dočekao sam ga kao parlamentarca, stojeći, i ponudio mu da sjedne. Stao je mirno i naklonio se. Primijetio sam da je za pojasom imao pištolj »brauning« sa 14 metaka i z male njemačke bombe »oficirke« za opasačem. Pamtim to, jer sam i sam imao isti tip pištolja i bombu iste vrste.

Držanje, izgled i kretnje otkrivali su da on ne može biti običan kapetan, nego čovjek koji je imao mnogo veću vlast.

- Došao sam da pod određenim okolnostima ponudim predaju...

Tako ne govori običan kapetan, pomislio sam odmah. Normalno bi morao reći u čije ime kao parlamentarac dolazi i što onaj koji ga šalje predlaže. Ovaj ovdje očito govori u svoje ime.

Upitah ga bez okolišanja: - Zašto to niste učinili jučer prilikom našeg ultimatuma? Tek kad ste doživjeli još jedan neuspjeh, dolazite s takvim prijedlogom...

U međuvremenu je u sobu ušao i komandant Kolja. Kad sam izjavio da je pukovnik Sreta Savić-Kolja komandant naše divizije, Sudar je ustao i lako se naklonio. Savić mu je odmah rekao da je drugi svjetski rat službeno završen, da je potpisana kapitulacija i da oni nastavljaju s neregularnim i besmislenim otporom.

- Tko će nama garantirati da se i u ovom slučaju traženja pregovara ne radi o nekom novom manevru da bi se dobilo na vremenu i izvršilo pregrupiravanje vaših preostalih snaga za novi napad? - rekao je Kolja.

Sudar se na to osmijehnuo i izjavio:

- Mi znamo da je sve gotovo ... Ali nije tako laka stvar da poslije četiri godine teške borbe ljudstvo odmah pristane na predaju. Uostalom,

ja i jedinice kojima sam komandirao hrabro smo se borili za nezavisnu Hrvatsku.

Odgovara otvoreno i dosta drsko.

Ubrzo je komandant Kolja morao izaći. Mislim, zbog telefonskog poziva s položaja. Još nisam bio siguran da li je preda mnom baš Sudar. Kad smo ostali sami, pomislio sam da bih mu mogao postaviti direktno pitanje je li on Sudar, ali sam umjesto toga rekao:

- Mi se odnekud poznajemo ...

Iznenađen, odgovorio je:

- Ne znam odakle ...

Zašutio sam, iako mi je i sada u svježem sjećanju jedan susret na bojnom polju sa Sudarovom po zvjerstvima čuvenom ustaškom bojnom.

Negdje u proljeće 1943. godine 3. proleterska brigada ***6.*** ličke divizije napala je ustaško-domobransko uporište u Brušanima, selu ispod Velebita. Uporište je bilo ograđeno bodljikavom žicom i s mnogo vanjskih i unutrašnjih bunkera. Pored izvjesnog broja lokalnih ustaša, posadu su sačinjavale i jedinice Domobransko-željezničke bojne. Iznenađen silinom našeg napada, neprijatelj se počeo predavati. Ali, neočekivano, odmah poslije našeg prodora u uporište počela je žestoka borba na mjestu gdje su naše snage osiguravale pothvat prema Gospiću. Tu je vatra bila mnogo žešća nego u samom uporištu, Brušanima. Sada smo mi bili iznenađeni. Utvrdili smo da je po sasvim drugom zadatku, ne znajući za nas i za naš napad, naišla iz Gospića »elitna« ustaška bojna sa Sudarom, zloglasnim komandantom, tada još bojnikom (majorom). Naša obezbjeđenja nisu tako reći ni zaposjela predviđene položaje, a već su naišla na neprijatelja, pomiješavši se s prednjim dijelovima Sudarove bojne. U momentu obostranog iznenađenja razvila se žestoka borba prsa u prsa s bombama i kundacima.

Pod pritiskom brojčano jačeg i neočekivanog neprijatelja i protunapada preostalih neprijateljskih snaga iz Brušana, koje su osjetile pomoć izvana pa su se ohrabrile, bili smo prisiljeni da se povučemo. U čitavoj toj gužvi uspjeli smo povesti oko 30 domobranaca, koje smo u prvom naletu zarobili u Brušanima. Iako je sličnih borbi bilo mnogo, susret na bojnom polju sa Sudarom ostao mi je živo u sjećanju, kako po neočekivanom obratu situacije, tako i po pričanju kasnije zarobljenog ustaše da je i sam Sudar bacao bombe i podstrekivao na juriš svoje vojnike, iako je bio ranjen.

Ustaški pukovnik prepoznat

Gledali smo se. On je opet rekao: - Zacijelo ne znam odakle.

- Iz Like, gospodine pukovniče ... Mi smo zemljaci ...

Upadljivo je poblijedio i oči su mu zaigrale. Učinilo mi se da će poreći da je Ličanin, no on je samo rekao:

- Odakle znate da sam pukovnik? Zar je moguće da ste me prepoznali?! Pa odakle vi iz Like ovdje? Pa čiji ste?

Ovo posljednje izgovorio je u pola glasa i u žurbi, kao da se boji da razgovor ne krene drugim tokom te je dodao: - Ako me pustite da prijeđem na Zapad, predat ću vam svoju diviziju.

Blijed i s očitim naporom, pokušavao je da se smiri. Nije jednostavno nalaziti se i biti otkriven nigdje drugdje nego u štabu protivničke divizije. Ali ubrzo nakon toga, sve sigurnijim glasom, počeo je izlagati kako je naš davnašnji »ideološki« protivnik, da je ustaša i hrvatski nacionalist iz uvjerenja, i to još davno prije rata, da je, navodno, učestvovao u poznatom »ustaškom puču« prije rata u Brušanima kad je demolirana žandarmeririjska stanica. Također je rekao da se »zakrvavio« protiv partizana, s kojima je u raznim okršajima zadobio dosta rana.

Gledam tog čovjeka i sjećam se kakav su strah njegove jedinice i samo njegovo ime stvarali u narodu. Imao sam lično priliku uvjeriti se da je Sudar bio hrabar komandant. Od hrabrosti komandanta zavisila je u velikoj mjeri borbenost i udarnost snaga jedinice kojom komandira.

Izgledalo je po prvom utisku da mu nije toliko stalo do lične sudbine. Pomislio sam, prilično začuđen, kako je i u ovom momentu ostao dosljedan sebi, hrabar i odvažan.

Međutim, njegovo ponovno inzistiranje da čuje odakle sam i opaska da mu je drago što razgovara sa zemljakom iznenada su mi otkrili da on ipak igra na nekakvu »zemljačku kartu«, da i te kako misli na svoju ličnu sudbinu.

- Ama, kažite mi točno odakle ste, zemljače ...

- Od Udbine - odgovorio sam makinalno.

- Da niste iz same Udbine?

- Ne, iz okolice ...

- Jeste li Srbin ili, možda, Hrvat? - pitao je dalje Sudar.

- Je li važno jesam li Hrvat ili Srbin? Ja sam partizan i Jugoslaven - - odgovorio sam.

- Ako ste Hrvat, da niste možda Lovinčanin? - ponovno inzistira Sudar.

Nisam mu odgovorio, a on je i dalje pitao:

- Ako ste iz Lovinca, čiji biste mogli biti? Vjerojatno ste iz drugog kraja otišli u partizane, jer iz Lovinca, koliko znam, nije bilo partizana koji bi imao vaš čin i položaj.

Znači, Sudar je poznavao naše oznake činova i bio svjestan da se nalazi pred politkomesarom divizije. Grozničavo traži kontakt da se ne prekine nit razgovora.

Situacija je postala već prilično neprijatna. Sudar je otvoreno počeo tražiti i najmanju mogućnost da bi se spasio. U njegovom glasu osjećao se prizvuk molbe. Onaj u početku arogantni i drski pregovarač vrlo je brzo

počeo da me otvoreno moli da ga »kao zemljak« pustim preko granice, a on će mi se za to »znati odužiti«.

Taman sam namjeravao da ga prekinem, kad on brzo dodade:

- Ja vam u inozemstvu neću smetati... Vojnik sam, javit ću se u Legiju stranaca i ratovati dok sam živ ...

Ustao sam i oštro rekao:

— A što ćemo sa zločinima i terevenkama na kojima si naređivao da se kolju čak i djeca?

Uzdrhtao je i ruke su mu makinalno pošle ka pojasu. Praveći se da nisam primijetio njegov pokret, napravio sam još korak-dva kroz sobu. U tom času u sobu su s uperenim mašinkama upali Vesković, major Ilija Romanović, komandant 6. vojvođanske brigade, i za njima štapski kurir. Ovi su kod vrata prisluškivali razgovor i upali na vrijeme. Sudar je razoružan tako brzo da nije niti pokušao da upotrijebi svoje oružje.

Kako sam kasnije saznao, Sudar je još kao đak gospićke gimnazije bio ne samo slab učenik već i sebičnjak, svadljivac po prirodi, uvijek spreman na svađu, veoma ambiciozan i ne mnogo druželjubiv. Frane Sudar bio je pred rat poreski činovnik. Razvijao se u prilično učmaloj atmosferi provincijske sredine u Lici, koju su i prije, a naročito poslije odmazde povodom »puča« u Brušanima, oštro razdirale političke i nacionalne proturječnosti.

U uslovima velikosrpskog pendreka i terora s jedne strane, klerikalizma i nacionalističko-šovinističke začahurenosti s druge strane, egzistirale su mnoge nezadovoljne ličnosti, mnogi neradnici koji su provodili vrijeme u piću i tučama, nekakvoj trgovini i švercu, često uz dodvoravanje vlastima. Mnoge mračne ličnosti, koje nisu mogle zadovoljiti svoje instinkte i ambicije, čekale su svoj trenutak. U Gospiću i okolini je inače djelovala jaka ustaška organizacija koja je znala okupiti i iskoristiti takve ljude.

Čak mnogi, naoko dobri domaćini, trgovci stokom i vinom, birtaši, sitni činovnici i svećenici, razdirani vjerskom i šovinističkom mržnjom, postali su u ovom ratu izdajnici i ratni zločinci. Neuspjesi i neiživljene ambicije, godinama suzdržavana mržnja provalili su poput bujice.

Fašizmu i Pavelićevoj nakaznoj državi bili su potrebni takvi ljudi čije je mračne osobine, nezadovoljstvo i razbuktalu šovinističku mržnju trebalo iskoristiti u službi »novog poretka«. Ali i Sudaru i njemu sličnim ljudima fašizam je bio potreban da bi mogli zadovoljiti svoje bolesne i nezajažljive ambicije i svirepu mržnju. Pod drugim uvjetima takva njegova ambicija iživjela bi se, vjerovatno, na drukčiji, manje surov, način. Ovako, Sudar ubrzo postaje nadaleko čuven ustaša, poznat komandant u službi zločina, koji je oko sebe stvorio aureolu koljačke slave i veličine. Ali kada se napokon suočio s pravdom, sva fasada veličine za trenutak je pala. Blijed, drhtao je kao prut kad su ga vezali. Pustio je bez otpora da bude zarobljen.

Djelomičan proboj neprijatelja prema Pliberku

Neprijatelj je noću između 13. i 14. maja počeo nov i nenadano žestok napad na naše položaje. Dovukao je iz dubine i skrpao koliko-toliko organizirane ustaške jedinice i krenuo u očajnički napad za posljednji proboj iz obruča.

Nakon nekoliko sati borbe uspio je potisnuti našu *6.* i iz. brigadu na lijevu obalu Drave. U jednom momentu pokušao je zaposjesti i mostove na rijeci, obezbijediti mostobran na lijevoj obali Drave i ovladati putem koji vodi ka Labotu, tj. u Korušku. Ponovno se vodila borba oko željezničkog mosta, odakle je uraganskom vatrom artiljerije, bacača, mitraljeza i ručnih bombi neprijatelj bio definitivno odbijen. Uspjeli smo vratiti dio terena na desnoj obali Drave koji smo ranije morali napustiti. Neprijatelj je ipak zadržao takve položaje koji su mu omogućavali da neko vrijeme prilično paralizira djelovanje naših snaga iz rajona Dravograda.

Ovakav ishod situacije značio je da je neprijatelj dan ranije izvršio solidnije pripreme za napad. U noći između 13. i 14. maja privukao je svoje najelitnije jedinice i gurnuo ih u definitivan i odlučan proboj, da bi pošto-poto izašao na teritorij koji su držali zapadni saveznici.

Ponovno su se borci pitome Vojvodine morali svojim grudima i svojim oružjem suprotstaviti hordama koje je paničan strah i očaj gonio naprijed na proboj iz obruča. Iako su topovi na svim ostalim frontovima Evrope već bili umukli, tu, na tlu Slovenije, na krajnjem sjeverozapadu Jugoslavije, bio se posljednji boj.

Ustaško-domobranska glavna komanda iz prethodnih borbi i preko svoje obavještajne službe otkrila je da su glavne naše snage koncentrirane u rajonu komunikacijskog čvora Dravograda i da njihov prodor iz obruča mora uslijediti na drugom mjestu, na potezu Guštanj-Poljana-Pliberk. Zato je nastojala ofanzivnom akcijom prebaciti snage naše divizije na lijevu obalu Drave i zauzeti takve položaje koji bi neutralizirali glavninu divizije sa svim njenim pojačanjima u rajonu Dravograda.

Sedma i 8. brigada naše divizije i dijelovi I brigade 14. slovenske divizije, braneći pravac Guštanj-Poljana, bili su raspoređeni na suviše širokom frontu. Obrana nije imala potrebne dubine; nedostajalo je snaga. Bez oslonca na desnom krilu prema Uršljoj gori, snage naše divizije imale su iza sebe Dravu, planinu Strojnu i austrijski teritorij, a pred sobom desetostruko brojnijeg protivnika. Zato one nisu u tom momentu uspjele odbiti neprijateljski napad. Poslije oštre borbe neprijatelj je izvršio prodor prema Pliberku, potiskujući našu 7. i dijelove 8. i I Tomšičeve brigade, odnosno odvajajući ih od glavnine divizije.

Osvetilo nam se to što nismo na vrijeme otkrili neprijatelja i ranije krenuli iz Maribora u Dravograd. Da smo na vrijeme saznali o kretanju i stvarnoj snazi neprijatelja, mogli smo blagovremeno dovući jače snage i čvršće po dubini zatvoriti obruč oko neprijateljske grupacije. Sada nam je, posljednjeg dana rata, neprijatelj uspio razdvojiti diviziju na dva dijela!

Neprijatelj se uspio pomaknuti naprijed i zauzeti nešto terena. Ali se nije probio. Na pravcu glavnog udara razvila se žestoka borba koja se vodila cijelog dana 14. maja. Neki dijelovi protivničkih snaga predavali su se, drugi su se borili i probijali, a treći pregovarali. Nastalo je miješanje snaga, opća gužva i metež. Neki odlomci izvještaja koji su tada odašiljani s položaja mogu donekle ilustrirati cio događaj.

Iz izvještaja 3. bataljona naše 7. brigade s položaja:

»... 13. V u 7,00 izvršen je pokret pravcem Dobrava-Guštanj, spojili smo se s I bataljonom Tomšičeve brigade. Sa 2. četom smo zauzeli položaj u Guštanju ...«

»... 14. V neprijatelj nadire prema Dravogradu i Guštanju. U 02,30 jedan vod čete na lijevom krilu dobio je zadatak da izvidi neprijateljske snage iz pravca Dravograda. Kratko poslije toga se vratio jedan borac tog voda, a svi ostali su pali u ropstvo. Neprijatelj je ubrzo napao i prodro. Pri tome je prodro glavnom cestom i razbio bataljon na dva dijela, nanijevši nam gubitke ... Neki od zarobljenih uspjeli su pobjeći...

... Bataljon se probijao. Jedan dio je izbio na staru jugoslavensku granicu, a drugi dio u Mežicama uhvatio vezu sa slovenskom, Tomšičevom brigadom ..

... Neprijatelj nadire sa svih strana ... nakon kratkih pregovora sporazumno sa štabom Tomšičeve brigade propuštena je jedna kolona od 3000 Nijemaca i 3000 ustaša bez oružja u pravcu Celovca.

... 15. V bataljon je u mjestu Črna, a neprijateljske snage između Poljane, Mežica i Pliberka. Pokušao se probiti prema Šoštanju, ali nije uspio, zatim prema Dravogradu, ali uslijed jakih snaga neprijatelja nije uspio...«

Iz operativnog dnevnika 7. brigade:

»... Jake njemačke snage generala Lohra, probijajući se prema zapadu, stigle su na raskrsnicu putova kod crkve u mjestu Poljana, gdje su zaustavljene od slabijih snaga slovenskih jedinica te su se sa svim motornim vozilima, bornim kolima, motoriziranim topovima, komorom i ljudstvom zaustavili u koloni, tako da je čelo za oko 100 m prešlo okuku puta okrenutu prema Pliberku ...«

»... Oko 12 sati i. i 3. četa I bataljona postavljene su sjeverno od ceste na padine koje dominiraju cestom. Bacačka četa sjeverno od 3. čete, a vod topova na desnom krilu 1. čete iznad spomenutog druma (oko 100 m). Druga četa raspoređena je ,u jezik' između drumova na naše desno krilo. Poslije više pokušaja da se neprijatelj preda bez borbe, u 17,30 sati sva naša oružja otvorila su brzu paljbu na neprijatelja, koji je poslije 42 minute bio prisiljen na predaju ...«

»... neprijateljski gubici: ubijeno oko 170 neprijateljskih vojnika, a ranjeno oko 300. Tom je prilikom zarobljeno oko 10 000 Nijemaca i zaplijenjena velika količina motornih vozila, topova, oružja i dr.«

»... Nadirale su jake ustaške snage. Bataljon se postavio prema ustašama ... Od Dravograda su nadirale jake ustaške snage. Dravogradske

smo pustili Slovencima, a od Guštanja smo mi dočekivali, jer su ovi razdvojili naš III bataljon.«

Iz izvještaja 12. brigade:

»... U posljednjim borbama istakli su se borci:

1. Uroš Gregorić, rodom iz Banatskog Novog Sela, koji se svojim minobacačima nije htio odmah povući, nego je s najpogodnijeg položaja uspješno tukao neprijatelja.

2. Mladen Majski iz Sivca, komandir minobacačkog voda, istakao se kada se poslije bataljona povukao bez gubitaka.

3. Stanka Cimić iz Sombora, omladinski rukovodilac brigade, nalazila se u III bataljonu u užem mostobranu i istakla se u borbi.

4. Kata Jović, koja je u 15. godini došla u partizane 1943. godine, ranjena je kao referent saniteta drugog bataljona ...

... Umor se osjećao kod boraca naročito posljednjih dana. Kod bitke za Dravograd brigada je popustila uslijed nastale situacije u 8. brigadi i uslijed toga što su se vodili pregovori o primirju i predaji. Može se reći da smo se tako pomiješali s ustašama i ono nešto malo Nijemaca da se na momente nije moglo razlikovati tko je tko zbog sličnosti uniformi. Dolje se dešavalo da se na jednom krilu predaju, a na drugom da se vode borbe. Tako je došlo do meteža i nepreglednosti u bataljonima i četama.«

Posljednje divljanje ustaša

U materijalima prikupljenim u Muzeju NOB-a u Slovenj Gradecu mogu se također naći neki detalji o tadašnjoj situaciji koji donekle osvjetljuju i stanje neprijatelja.

Popularni partizan iz Mislinjske doline Tone Britovšek, koji se tada nalazio na terenu preko kojeg je neprijatelj prolazio, iznosi između ostalog da su Nijemci i poslije pada Berlina i Hitlerove smrti sve do kapitulacije, 15. maja 1945, vršili zločine nad narodom. U ubijanju naših ljudi naročito se isticao hitlerovac Bedrih iz gestapovske baze u Dravogradu. Zapalili su nekoliko kuća u selu Viču. U jednoj je kući izgorjela majka s djecom. Čitavo jedno naselje u St. Vidu također su zapalili.

Stefan Lušnic, očevidac iz sela Doliča (nedaleko od Slovenj Gradeča), iznosi da je negdje 12. maja u selo došlo oko 1000 ustaša. Ustaše su ulazile u kuće i uzimale sve što im je dolazilo pod ruku. Mnoge su kuće potom palili. Tada su naišle naše jedinice. Ustaše se na poziv nisu htjele predati. Razvila se oštra borba. Od topovskih granata i mina gorjele su obližnje šume. Poslije borbi 14. maja na bojištu je ostalo mnogo leševa koji nisu svi mogli stati u tenkovske jame što su ih Nijemci bili ranije iskopali. Cesta je bila zakrčena razbijenim njemačkim tenkovima, neprijateljskim kamionima, topovima, puškama, seljačkim kolima i hiljadama ustaških i njemačkih kaciga.

Potpuno podivljale ustaše probijale su se u grupama preko planina prema granici. Usput su palile sve što im je bilo nadohvat ruke: seljačke kuće, sjenike, pilane; ubijali su muškarce i žene koji se nisu uspjeli skloniti. Samo na Paškom Kozjaku popalili su desetak kuća. Po zvjerstvima nimalo nisu zaostajale kozačke jedinice, koje su se na konjima i u crnim šubarama, kao nekad u turska vremena, brzo pojavljivale, pljačkale, ubijale i palile, a zatim se isto tako brzo udaljavale. Iza neprijateljske kolone, na putu i po šumarcima, ostajalo je dosta napuštene djece. Organizacije Osvobodilne fronte i narod prihvaćali su tu djecu, hranili je i brinuli se o njoj.

Karakterističan je i jedan detalj iznesen u spomenutom materijalu muzeja u Slovenj Gradecu: pod prozorom kuće Roze Volk u selu Lokovici, na samoj granici, vodio se razgovor između jednog ustaše i njemačkog oficira.

Ustaša je rekao: »Ima nas 70 000 i usuđuju se da nas napadnu«.

Nijemac je odgovorio: »Dvanaest godina sam njemački oficir, a danas sam doživio najveće poniženje. Razoružale su me partizanske balavice! Sto mi vrijede moja odlikovanja iz Narvika, Rusije, Afrike i Francuske?«

Sada se jasno pokazalo da je Sudarova misija bila zapravo pokušaj da se dobije što više vremena te da se zavaraju naše snage o namjeravanom pravcu neprijateljskog prodora. Bar što se tiče rukovodstva, neprijatelj nije uopće pomišljao na predaju. Iako je pravac prema Pliberku preko Poljane bio duži od dravogradskog i teže prohodan, on je za njih u tom momentu bio povoljniji i njihova namjera da se tim pravcem probiju bila je očito na mjestu.

Ali proboj je izvršen samo djelomično. Neprijatelj nije imao daha da izdrži do kraja u svom napadu. On je prodro čelom svoje kolone svega nekoliko kilometara preko granice. A to nije bilo dovoljno. Ni mi nismo imali dovoljno prikupljenih snaga. Neprijateljski prodor stavio nas je pred novu situaciju koja je tražila nova rješenja i pružala nove mogućnosti jednima i drugima. Pokazalo se da smo mi te mogućnosti umjeli iskoristiti bolje od protivnika. Vrijeme je radilo za nas.

»Crna legija« na čelu proboja - general Boban preuzima inicijativu

Po Crljenovim zapisima,[1] stanje i atmosfera u glavnoj ustaško-domobranskoj koloni za vrijeme proboja bili su ovakvi:

13. svibnja

Bugarskom časniku, koji nas je trebao voditi u svoj stožer, ni traga. Vojničko se vodstvo složilo da se nema što čekati, već da treba pokušati

[1] Iz »Hrvatske revije« br. 24, 1966.

sreću, udarivši lijevo preko drvenog mosta, da se mimoiđe Dravograd i nastavi putem prema Bleiburgu.

Razgovori su bili u toku, kad tišinu ranog poslijepodneva razbi štektanje strojnica. Vatra je dolazila iz šumovitih obronaka s naše desne strane, ali se nije vidjelo kamo meci padaju.

Ispred nas na cesti nasta komešanje i vika: ‚Pucaju u kolonu. Bježite ljudi s ceste!' Niz kola ispred nas okrenuo se i polazi natrag prema nama. Panika se širi kao požar. Na cestu iziđe general Boban:

»Zaustavite kola! Nitko ne smije voziti natrag, jer će se cesta zakrčiti. Lijeva strana ceste mora ostati slobodna za vojničke pokrete«.

.Zaustavi!' viče Boban crven od bijesa i trže samokres.

Blijed i uzbuđen, gledam tko će biti prva žrtva.

Boban se svlada. Spusti revolver, uperen u šofera, i opali u prednje gume kamiona, koji je dolazio. Kamion stade i tako spriječi put i ostalima. Boban spremi samokres:

‚Ovamo, momci', pozva nekoliko vojnika. ‚Treba očistiti cestu. Sva kola, koja su krenula natrag, u jarak!'

Vojnici odmah priskočiše. Jedna kola za drugima svaljuju se u grabu tutnjeći muklo. Čuju se glasovi protesta. Neke žene plaču. Nitko se, međutim, ne odupire. Doskora je lijeva strana ceste čista.

Relativni mir je uspostavljen. Strojnice se opet javljaju. Ljudi su uzbuđeni, ali bez panike, sklanjaju se iza kola, iza kuće, po jarcima i malim kotlinama.

Novi odredi P. T. S-a, domobranski gorski zdrug generala Peričiča, dijelovi Bobanove Crne legije, upućuju se prema položajima, s kojih dolazi vatra. Pokret je nemoguć dok obronci desno od ceste ne budu u našim rukama, jer partizani odatle drže pod vatrom drveni most, preko kojega moramo preći.

Boban ide cestom i domahuje samokresom vojnicima da ga slijede. Krupan bojnik ustaške obrane predvodi trkom svoje i nalaže im da u hodu nabijaju oružje.

Kroz kolonu je pušten glas da se odmah spremi za pokret.

Naši su vojnici već pregazili kotlinu na putu prema borbenim položajima i uspinju se kozjim stazama i bespućima. Ne idu ravno na partizanske položaje, nego se penju desno, da bi ih nadvisili i onda napali, spuštajući se prema njima.

Poput stonoge izvlače se naši jedan po jedan na hrbat, razvijaju se u širinu i nestaju s onu stranu.

Strojnice bijesno zaštekću. Odjekuju puške i bombe. Sudarili su se.

Vatra je sve žešća. Čujem nesuvislo dovikivanje. Naši šalju svjetlosne signale. Nove snage penju se pristrancima, spuštaju s druge strane i ulaze u borbu.

Neki se već vraćaju. Sto je?! Nisu valjda potisnuti?

‚To su sigurno ranjenici', veli mi časnik, koji promatra dalekozorom.

Imao je pravo. Nije prošao sat vremena od početka bitke, a već su prvi ranjenici stigli u zgradu zapovjedništva. Jedni su dolazili sami, okrvavljeni, blijedi, držeći se za ranu, da barem donekle spriječe krvarenje. Druge su nosili suborci, poprskani krvlju, koja je šikljala iz rana, sopćući od umora. Jedan šepa ranjen u bedro, drugi se savija jaućući, treći mirno leži prostrijeljenih pluća, već obilježen smrću.

Bolnički odjeli su izgubljeni negdje u dubini kolone. Pri ruci je samo jedan liječnik. Pomaže mu nekoliko pripadnica Ustaške mladeži, koje se nešto razumiju u previjanje i koje hrabro svladavaju odvratnost, strah i umor. Kuća je već puna ranjenika, koji ispuniše sve sobe, hodnike, stube. Na sve strane traženje pomoći, jauci, miris krvi. Kroz kuću se ne prolazi drukčije nego prekoračujući ranjenike, koji su svaki četvorni metar prostora ispunili.

14. svibnja

Rano ujutro dan je nalog da pođe automobilska kolona. Budući da nije bilo ambulantnih kola za ranjenike, date su upute vojnicima pomoćne službe, da ih ukrcavaju na kamione i privatna kola. Izvršenje te zapovijedi nije, međutim, bilo jednostavno. Jučerašnja bitka dala je svima naslutiti neposrednu opasnost, i svatko se je žurio da čim prije pređe most i odmakne od kritične zone. Uzalud su vojnici vičući pokušavali da zaustavljaju kola, da bi ukrcavali ranjenike. Vozači su tjerali dalje, mašući bijesno da im se uklone s puta oni koji su ih htjeli zadržati.

,Neće nitko da stane', dotrčao se potužiti neki vojnik, sav očajan.

,Tko neće da stane?!' uzrujavaju se u zapovjedništvu. ,Ustavite ih silom. Kakvi ste vi vojnici!'

Vrijeme je bilo dragocjeno. General Herenčić me zamoli da interveniram.

Iziđem, ustavim prvi kamion i obratim se vozaču:

,Ustavite da primite dva-tri ranjenika. Nemamo bolničkih kola, a ranjenike ne možemo ovdje ostaviti.'

,Na mojim kolima nema mjesta, gospodine pukovniče. Ostraga dolaze poluprazni kamioni, pa neka oni prime.'

,Pričekaj, da pogledam.'

Nu on nije pričekao. Cim sam mu se uklonio s puta, dao je gas i odjurio. Slijedeći se uopće nije odazvao pozivu da stane. Treći isto tako.

Panika se širi poput oluje i rada egoizmom i kukavičlukom, koji su priljepčivi poput zaraze. Još jučer su naši vojnici pošli u bitku da vlastitom krvlju otvore put ovim istim bjeguncima, koji danas bijesno odbijaju da pomognu spašavati svoje ranjene spasitelje.

Izvadim samokres i uperim u vozača slijedećih kola.

,Stoj! Treba ukrcati ranjenike. Nosite ovamo prvu četvoricu.' S kamiona se čuje više glasova:

,Nema mjesta, sve je puno.'

,Vozi naprijed', dere se netko na vozača. Ne obilazim kola, da ne odjure.

,Tko se vozi na kolimaf upitam.

,Casnici, vojnici, nekoliko žena.'

Jma li ranjenih ili invalida?'

,Nema.'

,Časnici i vojnici dolje, da naprave ranjenicima mjesta.'

.Naprijed.'

Silaze nevoljko. Tu i tamo netko gunđa, ali se pokorava. Svi ipak razumiju da nemaju kud nego sići kad se traži mjesto za ranjenike. Četvorica su ukrcana.

.Naprijed.'

Sad pred slijedeća kola:

,Stoj! Svi zdravi muškarci dolje. Mjesta za ranjenike. Ukrcajte četvoricu i odmah žurno dalje.'

Vojnici iznose ranjenike i slažu ih pored ceste. Tako će ići brže. Sad već nema nikakva otpora ni diskusije. Oni otraga vide da se naprijed staje i uzima ranjenike bez prigovora. Neki ustavljaju i sami pomažu. Drugi pronalaze još mjesta i pozivaju lakše ranjene da se penju.

Pokraj ceste ne leži više nitko.

,Ima li još?

,Nema. Gotovo je.'

Automobilska kolona sada slobodno promiče. Jutro je, oko 9 sati. Ulazimo i mi u kola i uvlačimo se u kolonu. Gledam nepovjerljivo prema visovima desno od nas.

,Hoće li nas presjeći ?

Ako i ne zauzmu ponovno iste položaje, partizani mogu topovima ili bacačima uzeti pod vatru most. Jedan puni pogodak, i sve je dovedeno u pitanje.

Automobili idu znatnom brzinom. Ljudi slute da se možda radi o trci sa smrću. S obih strana još uvijek prolaze kolone pješaka. Cini se da tom mnoštvu nema kraja.

Kola s konjskom i volovskom spregom još čekaju. Oni će se nadovezati na automobile.

*Primakli smo se mostu. Kola su ispred nas zastala, jer most prelaze jedna po jedna svom brzinom, da se smanji rizik. Napeto čekam na red. Nasred mosta motor poče izdavati. Samih 50 metara poslije mosta stadosmo radi kvara. Znakova opasnosti, međutim, nema. Pola sata kasnije pretječemo kolonu da stignemo zapovjedničku skupinu .. .**

>... Veće se približava, spuštamo se kroz proplanak u dolinu, koja se otegla pred nama.

U susret nam dolazi motorist i javlja:

,Celo naše kolone doprlo je do položaja neke engleske jedinice. Naši se zaustavljaju, čekajući naloge. General Herenčić s još nekim časnicima žuri naprijed, da stupi u dodir s Englezima. Kolona se razilazi i smješta po livadama, šumarcima i pristrancima, koji obrubljuju naš put.'

Stižem do vijugavog potočića, koji se spušta sa šumovitih obronaka desno od nas, siječe dolinu i nestaje u šipražju na protivnoj strani. U krugu generala i visokih časnika vlada neobično, optimističko, gotovo svečano raspoloženje. General Herenčić izvještava:

dm su nam iz prethodnice javili da su došli do prvih engleskih jedinica, poslan je u englesko zapovjedništvo u svojstvu našeg tumača i časnika za vezu domobranski poručnik Deutsch-Maceljski. On se je ubrzo vratio u engleskom jeepu, da povede naše izaslanike k Englezima. Po odluci našeg vojnog vodstva, otišli su generali Herenčić i Gregorić. Bili su odmah primljeni od engleskog majora, zapovjednika jedinice, na koju smo naišli. Prijem je bio vrlo lijep, skoro srdačan.

Naši su generali saopćili majoru da su došli predati vojsku engleskim jedinicama i staviti pod njihovu zaštitu građansko pučanstvo. Major im je odgovorio da je obaviješten o našem dolasku, te da trebamo obustaviti daljnje napredovanje, jer da se iza njegove jedinice nalaze partizani, a budući da se spušta noć, moglo bi doći do incidenata, koje on svakako

želi spriječiti. Sutradan ćemo moći bez zapreka krenuti dalje. Možemo zadržati oružje, a ako imamo teških ranjenika, major nam sugerira da ih našim kolima odmah uputimo u Klagenfurt. Potočić pred čelom naše kolone određen je kao granica našeg napredovanja, da ne dođe do nepotrebnog miješanja i zbrke.

Obrativši se meni, zamolio me general Herenčić da se vratim kroz kolonu i saopćim svijetu novu vijest, da mu se malo podigne duh. Neki su, zaraženi optimizmom lakovjernih, pomislili da je kraj našoj kalvariji. Nitko nije slutio da je to tek uvod u najteži dio našeg križnog puta, početak pravog raspinjanja i smrti, koja se ne zasićuje...

15. *svibnja*

Probudim se rano ujutro. Mnoštvo vrvi i bruji kao u košnici. Dolina je napučena dokle oko seže. Kroz proplanak u daljini još uvijek naviru nove mase. Cestom neprekidno promiču kola u oba smjera. Prašina, sirene, povici. Neki časnici pokušavaju unijeti malo reda, upućujući automobile na slobodan prostor, rezerviran za njih, a kola sa spregom na drugi kraj. Improvizirani prometni stražari trude se da rješavaju gordijske čvorove isprepletenog prometa. Zapovijedi se miješaju s protestima, neartikuliranom vikom, drdanjem kola. I opet sirene, koje zaglušuju sve, i prašina, koja se kovitla zrakom, obavija, prodire, peče oči, suši grla.

Zovu me iz zapovjedništva. Tamo je zaključeno poduzeti mjere, da bi se mnoštvo moglo predati Englezima, ukoliko je to moguće organizirano. Meni je povjereno prikupljanje političkih dužnostnika, preko kojih bi se sve građanske osobe svrstale u skupine prema pokrajinama i kotarevima iz kojih potječu.

Usred dogovora s prvom grupom dužnostnika, koji su se u prvi čas sabrali, novi žurni poziv. Vojničko je vodstvo zaključilo da i ja idem na razgovore s Englezima.

‚Predajte posao oko sakupljanja dužnostnika prof. Kaštelanu, a Vi ostanite. Ovdje. Morat ćemo se još savjetovati prije polaska.'

S engleske strane dolaze kola. U njima je naš časnik za vezu, Deutsch-•Maceljski, koji je sinoć prilikom prvog dodira ostao u engleskom zapovjedništvu. Ozbiljan je i lošeg raspoloženja:

‚Cini mi se, da se je držanje Engleza od sinoć promijenilo i da ne sluti na dobro. Dok su me jučer vrlo ljubazno primili, jutros su svi ozbiljni te izbjegavaju razgovor sa mnom. Došli su jutros neki njihovi časnici iz Klagenfurta, a sreo sam i neke partizanske časnike u engleskom stožeru. Saopćeno mi je da danas dolazi engleski general iz Klagenfurta, i da će primiti naše izaslanike u I sat poslije podne.'

Na čelu kolone je živo. General Herenčić dao je pozvati sve zapovjednike jedinica. Na okupu je oko 60-70 časnika. Među njima je i stari general Stancer, nadzornik hrvatskih oružanih snaga. Živahna je diskusija protkana nedoumicom i kontradiktornim planovima

»... Nad našim glavama zazuje zrakoplovi. Dok smo podigli glave, već su prohujali. Opet se vraćaju. Lete vrlo nisko, iznad samih glava, tako reći. Ljudi promatraju zrakoplove znatiželjno i veselo. Mnogi viču i domahuju. Svima se čini da se radi o nekom prijateljskom posjetu. Netko je

saznao za nas, zanima se, šalje zrakoplove da vide o čemu se radi. Nismo, dakle, sasvim prepušteni sami sebi...»

»Primaklo se podne. Javljaju mi da je vrijeme polasku. U naše su izaslanstvo određeni generali Herenčić i Servatzy t ja. Prati nas motorizirani odred za osiguranje. Prelazimo demarkacionu liniju i vozimo se pustom cestom kilometar-kilometar i pol. Pred nama su Englezi. Oko kuća na cesti je niz njihovih vozila, između kojih vršljaju vojnici. Desno na rubu šumarka ugledam njihov tank. Bliže cesti drugi, pa treći. S druge strane ceste nabrojim još četiri, razmještena u stanovitoj udaljenosti.

Pred ovećom kućom nas dočeka naš časnik za vezu i uđe da obavijesti o našem dolasku.

Odvedeni smo u prvi kat. U prostranoj sobi, gdje smo trebali pričekati, nađemo američkog časnika Hrvata, s kojim sam se već sreo kod mlina. On se pravi kao da nas ne poznaje i ne prihvaća razgovor koji smo s njim pokušali započeti.

U sobu uđe engleski časnik i saopći nam preko našeg Amerikanca, koji je bio njihov tumač, da engleski general neće doći u tu kuću, već da se moramo odvesti do glavnog stožera (radilo se je, sudeći po svemu, o stožeru divizije), gdje će nas general primiti.

Pitali smo da li da povedemo našeg časnika za vezu kao tumača, na što nam odgovoriše da nije potrebno, jer oni imaju svog tumača.

Sišli smo, posjedali u kola i pošli za jeepom, koji nam je trebao pokazati put.

Nakon desetak minuta, stigli smo do nekog starinskog dvorca, gdje se nalazio engleski stožer«.

Tri vojske

Nismo imali mnogo vremena za razmišljanje. Vidjeli smo da je neprijatelj brojno jak i da se želi svim silama probiti iz zemlje. Ali su nam druge indicije govorile da je njegov borbeni moral na izmaku. Za posljednjih nekoliko dana predale su se hiljade njegovih vojnika. Od zarobljenika smo saznali kakvo je stanje u redovima protivnika, saznali smo o velikom broju civilnog stanovništva, o seljacima s kolima - što je sve slabilo moć neprijateljskog manevriranja.

Lako se može pretpostaviti kakvo ije bilo raspoloženje izbjeglih ljudi, žena i djece. Mnogi su napustili svoje kuće, pradjedovski dom, svoju rodnu grudu i sve ono što je vezano za djetinjstvo, mladost i život. Rat je sve iz temelja počupao. To nije zbjeg koji će se vratiti makar i na popaljeno ognjište, na kojem će se opet stvoriti život. Ovo je put u nepovrat. Ta tragična kolona straha rastrojavala je borbeni moral neprijateljske vojske. Samo oni najokorjeliji zločinci nisu mnogo marili za takvu sudbinu izbjeglog naroda. Narod im je bio potreban kao zaklon, kamuflaža iza koje se treba nekako sakriti.

U ovaj posljednji boj bačene su najsposobnije jedinice, najokorjelije ustaše. Ali ipak, poslije ograničenog proboja neprijateljski je napad ma-

laksao. Ušavši čelom kolone oko 3-4 km u dubinu austrijskog teritorija, neprijatelj trenutno nije znao što da radi. To nije bio uobičajeni proboj iz okruženja u tzv. operativni prostor radi spajanja s vlastitim snagama. Drugih snaga koje bi ga prihvatile više nije bilo. Naprijed su naše, ne baš brojne, jedinice i savezničke snage. Trebalo je, budući da su se htjeli predati savezničkim snagama, ići na pregovore u neku njihovu komandu: treba doznati za takvu komandu, uhvatiti vezu s njom, poslati svoje predstavnike koji mogu naići i na naše snage, treba voditi pregovore i doći do sporazuma, treba se vratiti i tu ogromnu kolonu organizirano predati itd. Da bi se sve to ostvarilo, trebalo je obilje vremena, a svaka minuta bila je dragocjena.

Sada je došao red na nas. Trebalo je da za to vrijeme pokažemo svoju aktivnost, da organiziramo napad, jer je neprijatelj stao. Trebalo je pokazati svoju snagu, energično napasti, jer samo pred takvim napadom neprijatelj mora pokleknuti. Ali treba prikupiti i naše jedinice, srediti se, dočekati pojačanja, pripremiti napad i udariti. I za to je trebalo vremena.

Poslije kraće procjene situacije, štab naše 51. divizije, koji se nalazio u Dravogradu, naredio je svojim jedinicama šeste, iz. i dijelovima 8. brigade, koje su se povukle na lijevu obalu Drave zadržavajući samo malen mostobran na desnoj strani, da u najkraćem roku otpočnu sa svim pridodatim jedinicama napad preko Drave na neprijatelja. Izvršiti snažan pritisak na desni bok njegove kolone i uspostaviti svakako vezu s našim odsječenim jedinicama, 7. i dijelovima naše 8. i 1. brigade 14. slovenske divizije.

U međuvremenu, obavještavan redovno o stanju na frontu, štab Treće jugoslavenske armije naredio je još 13. maja da se iz. proleterska slavonska brigada uputi prema Dravogradu i stavi pod komandu naše 51. divizije, a iz armijske rezerve opućena je jedna brigada 40. divizije. Stab armije uočio je ozbiljnost situacije kod Dravograda. Na odsjek našeg fronta došli su 13. maja politički komesar armije Branko Petričević i načelnik štaba Vukašin Subotić.

Polazak u nepoznato

Utorak - 15. maj

Našavši se u takvoj neočekivanoj situaciji, gdje su snage pocijepane na dva dijela, razdvojene ne samo neprijateljem već i Dravom, štab 51. divizije je noću između četrnaestog i petnaestog razmatrao novonastalu situaciju i ocijenio, je kao vrlo ozbiljnu. Pored niza predloženih mjera, politkomesar divizije, u dogovoru s komandantom, odlučio je da krene u pravcu mogućeg povlačenja sedme, dijelova 8. brigade i slovenskih jedinica. Njegov zadatak bio je da uspostavi vezu sa svim odsječenim jedinicama divizije i dijelovima 14. slovenske divizije, da ih poveže i djeluje prema datoj situaciji. Osnovni zadatak bio je ponovno zatvoriti obruč i ne

dozvoliti neprijatelju da se probije. Odlučeno je da komandant divizije Sreta Savić-Kolja, koji je još bio rekonvalescent, ostane na komandnom mjestu u Dravogradu i komandira svim raspoloživim jedinicama divizije, koje su predstavljale veći dio naših snaga, kao i onima koje pristižu kao pojačanja. Jedinice koje pristižu uvoditi što prije u boj. Stalnim pritiskom rastrojavati neprijatelja, nanositi mu udare i ne dati da se sredi i djeluje povezano. Vrijeme je igralo presudnu ulogu. Svaka veća priprema, koncentracija i neko jače manevriranje značili bi gubitak vremena i omogućili neprijatelju da se izvuče iz zemlje.

Predložio sam da ja idem i uhvatim vezu s našim odsječenim snagama. Cijela 7. i gotovo polovina 8. brigade, s komandantom brigade Opačićem, bile su razdvojene. Nismo znali da li su razbijeni, zarobljeni ili potisnuti u stranu. Vjerovali smo da će se naša dva komandanta brigade Ješić i Opačić znati snaći. (Ješić je tada - mi to nismo znali - bio ranjen). Dalmatinac Glišo Opačić[1] je odnedavno u diviziji. Nismo ga još dobro poznavali. Ni on sam ne poznaje dobro brigadu kojom komandira. Politkomesar brigade Vladimir Branković,* također stari srijemski partizan, ratnik prekaljen na svim vatrama, odlično je poznavao jedinicu, ali nije bio s njima nego se povukao s dijelovima brigade u Dravograd. I Glišo je stari borac. Već će se snaći.

Valjda će ove naše odsječene jedinice, ako se ne bude ništa drugo moglo učiniti, uzmaći pred neprijateljem prema šumovitim padinama planine Strojne, Uršlje gore ili Savinjskih Alpa i neće dozvoliti da padnu neprijatelju u ruke. Ali u tom slučaju neprijatelj će proći.

Tada smo se osjećali veoma teško. Umjesto trijumfa neuspjeh! Sve to pritišće kao mora. Odgovornost je velika. Zločinci će pobjeći. U posljednjim trenucima rata ne izvršiti zadatak, a uz to, što je najgore, gotovo pola organskog sastava divizije odsječeno šesti dan nakon završetka rata. O njihovoj sudbini ne znamo ništa. Kolja je također predlagao da ide uhvatiti vezu s odsječenim jedinicama, ali sam se tome suprotstavio. Inzistirao sam na tome da ostane na komandnom mjestu u Dravogradu. U rajonu Dravograda nalaze se naša n. brigada, dijelovi 8. brigade, artiljerijske jedinice i pridodata *6.* brigada 36. divizije. Već je komandant armije Košta naredio dvjema brigadama iz armijske rezerve pokret prema Dravogradu. To je glavnina snaga kojima treba komandirati i s kojima se, kako nam se u ovom momentu činilo, jedino može nešto ozbiljno učiniti. Osim toga, Kolja se oporavljao od ranijih povreda.

Krenuo sam džipom 15. maja u samo praskozorje s dvojicom kurira prema Pliberku, uputivši se preko mjesta kod Labota na austrijski teritorij. Pretpostavka da se naša 7. i dijelovi 8. brigade slovenskih partizana nalaze na tom pravcu pokazala se točnom.

[1] Potpukovnik JNA u penziji.
' Sada pukovnik JNA u penziji.

To je bio malo zaobilazan, ali jedini prolaz kojim se moglo stići bez većih teškoća do predviđenog mjesta gdje su se naše jedinice mogle eventualno nalaziti. Pretpostavljali smo da bismo ipak morali prije sresti naše jedinice nego neprijatelja. Situacija je bila prilično neizvjesna i išli smo oprezno. Imali smo tri mašinke, nešto ručnih bombi i pištolje. Nismo dovoljno poznavali teren na austrijskom teritoriju, ali smo ipak išli brže nego što je možda trebalo.

Iza neke okuke gotovo smo se sudarili s ijednim kamionom koji je stajao. Na njemu se nalazilo mnogo naoružanih vojnika. Nismo znali tko su, brzo smo poskakali iz džipa i polegli u jedan jarak. Kada su vidjeli što mi radimo i nepoznati su vojnici poskakali iz svog kamiona i zauzeli položaje oko kamiona. Po njihovim uzvicima brzo zaključismo da su to engleski ili američki vojnici. Prišli smo im i preko tumača Slovenca, koji je bio s njima, objasnili da smo mislili da su oni neprijatelji s kojim smo jučer i noćas vodili tešku borbu. Rekli smo da idemo uspostaviti vezu s našim jedinicama koje su odstupile vjerovatno u pravcu Pliberka. Ne znamo dokle je neprijatelj stigao i očekujemo da ćemo naići i na njega.

Saveznički oficir, starješina te grupe, malen i dežmekast čovjek, ljubazno nam je objasnio da su njihove snage u toku noći pristigle na jugoslavensku granicu i da vjeruje kako do Pliberka nećemo zateći neprijatelja. Oprostili smo se vrlo prijateljski. Potapšao me je po ramenu, osmjehujući se. Valjda je primijetio da nisam bio baš raspoložen. Taman smo krenuli, kad on doviknu: »Hallo boys!« Mahnuo nam je rukom u kojoj je bila čutura. Popili smo po gutljaj viskija. Smijao se kad sam se stresao od žestokog pića i kada su mi, nenaviknutom na piće, potekle suze. Krenuli smo dalje malko ugrijani od viskija i neočekivanog srdačnog susreta.

Pretpostavka savezničkog oficira da neprijatelj još nije prodro do puta kojim smo mi išli pokazala se točnom. Vrlo brzo smo stigli na raskrsnicu Hrust, nedaleko od Pliberka. Tamo smo zatekli 7. brigadu, dijelove 8. i jedan bataljon Tomšičeve brigade 14. slovenske divizije. Ispred njih se vidjela zaustavljena neprijateljska kolona. Njeno čelo je doprlo do Hrusta na 3 km u dubinu austrijskog teritorija. Savezničke snage, sa svojim prethodnicama, pristigle su u selo Hrust u zoru 15. maja. Tako se desilo da su se tu, kod Hrusta, na raskrsnici željezničke pruge i ceste našle tri vojske.

Naše jedinice zauzele su poslije povlačenja nove položaje ispred neprijatelja, nalazeći se potpuno na teritoriju Koruške. Ostale su trenutno bez veze s divizijom, odsječene od snabdijevanja, bez dovoljno hrane i municije, bez ikakvog oslonca na naše snage. Borci i komandni kadar iscrpljeni su od uzastopnih borbi. Mnoge čete bile su nepotpune, a pojedine grupe stalno su se prikupljale. Sedma brigada još nije znala za sudbinu svog trećeg bataljona. Jedna se njegova nepotpuna četa vratila. Znaju samo toliko da je bataljon bio u teškoj borbi i okružen. Komandant 8. brigade

je neraspoložen kad sam ga sreo. Skočio je od radosti kad sam ga obavijestio da se glavnina brigade bez većih gubitaka povukla u Dravograd. Glišo Opačić nije znao što je s ostalim dijelovima njegove brigade. Bio

Komandant 7. brigade Milan Ješić[1] prethodnog je dana ranjen u nogu, äli nije napustio jedinicu. Sačuvao je hladnokrvnost i preuzeo komandu nad svim jedinicama koje su se zatekle na tom sektoru. Imao je i kompletan štab koji je djelovao homogeno. Izbijanje neprijatelja preko granice, njegova brojčana nadmoćnost, pristizanje savezničkih jedinica, prekinuta veza s divizijom - sve je to stvorilo ovdje prilično neizvjesnu situaciju. Snalažljivost Ješića i njegovog štaba u tim kritičnim trenucima bila je vrlo značajna.

Izgledalo je da ni savezničke snage nisu znale što da poduzmu u tom času. Celo neprijateljske kolone bilo je prešlo svega nekoliko kilometara njihovu demarkacionu liniju, a glavne snage nalazile su se stiješnjene na dubini od 50 km na teritoriju Jugoslavije u kolonama.

Ustaško-domobranska vojska bila je spremna da se preda Englezima i Amerikancima, čije su se jedinice pojavile na tom sektoru. Nastalo je mučno zatišje, jer čini se da komande svih triju vojski nisu trenutno znale što da rade. Ipak, inicijativu je preuzela ustaška komanda. Njihov je položaj, uostalom, i bio najteži. Samo nekoliko minuta pred naš dolazak četiri ustaška generala stupila su u vezu sa savezničkim jedinicama i otišla na pregovore u štab engleskog ekspedicionog korpusa. Naši o tome ništa nisu znali.

Bitka za vrijeme

Postojala je opravdana bojazan da će saveznici prihvatiti i odvesti Pavelićevu vojsku s kojom smo se četiri godine uporno borili i koja je nanijela nezapamćeno zlo našim narodima. Drugovi iz Slovenije pričali su nam da su savezničke jedinice kod Železne Kaple naprosto otele nekoliko tisuća njemačkih zarobljenika i velike količine ratne tehnike i oružja koje su zaplijenile slovenske jedinice.

[1] Milan Ješić, zvan Ibra, tada tridesetogodišnji komandant 7. brigade, zemljoradnik iz Donjeg Petrovca kod Sremske Mitrovice, stari je srijemski partizan koji je, osim u Srijemu, ratovao i u istočnoj Bosni. U 6. proleterskoj istočnobosanskoj brigadi komandirao je četom. Kasnije je vršio dužnost komandanta 1. vojvođanske brigade. Sedma vojvođanska brigada pod njegovom komandom istakla se u borbama kod Iloka i kod Batine.

Ibra je bio hrabar komandant, jednostavan, vedar, jasan i kratak u naređenjima. Bio je veoma blizak borcima, a oni su u njemu osjećali svog čovjeka, skrojenog od njihovog »štofa«, tako reći svog seljanina koji ih potpuno razumije. Tu je bila ostvarena ona unutrašnja veza komandanta i borca, prijeko potrebna da se izdrži i u najtežoj situaciji. Nije baš volio pisati, zapovijedati, gledati u vojnu (geografsku) kartu i slati izvještaje višem štabu. Kad je s borcima na položaju, onda je bio u svom pravom elementu. Proglašen je za narodnog heroja i penzioniran u činu pukovnika JNA.

U Velikovcu su slovenske jedinice spremile benzinsku burad za paljenje drvenog mosta ukoliko ustaško-domobranska vojska prodre. Grupa engleskih vojnika, koja se nalazila otraga, stalno je držala aparate za gašenje požara. Na sektoru naše divizije za sada se takve pojave ne dešavaju. Ni sa saveznicima ne mora sve ići glatko. Imali smo okapanja i s Bugarima. Ponekad se i dvije partizanske jedinice pomalo spore oko uloge koju su u nekoj borbi odigrale ili oko zaplijenjenog oružja. U takvoj situaciji treba biti samo oprezan i izbjeći mogućnost sukoba. Valjda ćemo i s njima pronaći zajednički jezik.

Bojali smo se da nam neće na vrijeme stići pomoć i da s ovako malim snagama nećemo moći potpuno spriječiti izvlačenje neprijatelja iz zemlje, ukoliko se on brzo sredi. Pa ipak, premda smo trenutno na ovom važnom sektoru bili brojčano slabiji, znali smo da smo po općem odnosu i objektivnoj situaciji nadmoćniji. Osjećali smo da su svi glavni elementi situacije na našoj strani, iako ih sve nismo sasvim čvrsto držali. Nismo ih sasvim sređeno niti analizirali.

Prvo: neprijatelju treba još dosta vremena da cjelokupne snage izvuče s našeg teritorija. Jedna komunikacija nije mogla primiti tako veliku i izduženu kolonu vojske i civilnog stanovništva. Drugo: naše jake snage pritiskale su ga sa začelja i s boka te mu je gorjelo pod petama sa svih strana. Njegova borbena moć bila je očito iscrpljena. Svuda su naše snage jače nego ovdje, na čelu kolone. Ali treba se srediti i izdržati dok ne pristignu naše svježe snage. Tada ćemo oko neprijatelja zatvoriti čvrst obruč i prisiliti ga da poklekne.

Pored momentalnog i djelomično taktičkog uspjeha, neprijatelj je u operativno-strategijskom pogledu bio u slabijem položaju. Sa svih strana opkoljen, stalno gonjen i većinom demoraliziran, nije mogao kroz malu privremenu brešu da izvuče svoje glavne snage. Treća jugoslavenska armija u suradnji sa slovenskim jedinicama imala je više svježih snaga od neprijatelja, visok borbeni moral i elan. Bili smo jači u pogledu vatrene moći i bojne gotovosti i pokretljiviji.

Cio problem je u stvari bio u tome da se onemogući neprijatelju da se i djelomično izvuče. Naročito je postojala opasnost da se u ovim kritičnim momentima našeg prikupljanja i priprema ne izvuku mnogobrojni okorjeli ratni zločinci i rukovodeći kadar Pavelićevog državnog aparata i vojske.

Na našu veliku sreću, radio-stanica 7. brigade bila je sačuvana i osposobljena za rad. Uspostavili smo vezu sa štabom divizije. Komandant divizije, obaviješten o stanju odsječenih jedinica i o neprijatelju, odlučio je da pošalje pojačanje našem dijelu fronta. Javio se da će nam hitno, čim pristigne, poslati svježu *iz.* slovensku proletarsku brigadu, koja se već nalazi u pokretu, i s njom veći dio artiljerijske brigade divizije. Prema razvoju događaja, ukoliko rješenje ne dođe brzo, možemo očekivati i nova pojačanja. Tražio je da do pristizanja novih snaga ne dozvolimo neprijatelju izvlačenje iz obruča.

Mi smo još ranije naredili da se jedinice srede, da se ukopaju na pogodna mjesta te da se postave artiljerijska oruđa, teški mitraljezi. Nismo mnogo krili te pripreme. Htjeli smo da protivnik i saveznici vide našu riješenost na daljnju borbu.

Dileme

Organizirali smo komandno mjesto u jednoj kućici na cesti, pola kilometra od čela neprijateljske kolone. Rastjerali smo i pohapsili razna sumnjiva lica, većinom ustaše i agente, koji su se u civilu i poluvojničkoj odjeći gotovo otvoreno kretali oko nas. Njih je slao neprijatelj da utvrdi naše brojno stanje i borbeno raspoloženje i da otkrije naše namjere. Neke je pak gonio strah i nečista savjest, pa su pokušavali da se izvuku prije ostalih. Upadali su olako u naš raspored, gdje smo ih zarobljavali.

U komandi, u jednoj otvorenoj vrtnoj kućici - hladnjaku iznad same ceste, na ulazu u selo Hrust s istočne strane instalirali smo telefone i postavili stražu. Oficirima i vojnicima je naređeno da se obriju, dotjeraju, da se pojača vanjska disciplina itd.

Prikupljanje i sređivanje naših izmorenih i raštrkanih jedinica, organiziranje polaznih položaja za naš napad - koji mogu poslužiti i kao obrambeni položaj ukoliko neprijatelj napadne prije toga - trajalo je dosta dugo. Namjeravali smo da poslije svih tih pripremnih radnji pošaljemo ultimatum i postavimo uvjete i rokove predaje. Računali smo da između 14 i 15 sati, ukoliko ne prihvate ultimatum, počnemo napad. Poslije će pristići 12. proleterska brigada i obećana artiljerija.

Sve ove neskrivene pripreme imale su svoj učinak. Kad smo već bili na kraju razrade plana naših daljnjih akcija, negdje između 12 i 13 sati jedan saveznički oficir zatražio je od komandira naše straže, koji je stajao pred novoformiranim štabom, da ga uvede kod »novog partizanskog komandanta«. Upravo smo utvrdili posljednje uvjete za predaju koje je trebalo unijeti u ultimatum i dogovarali se što da radimo ukoliko ga neprijatelj odbije. S oficirom je stigao u štab naš partizanski oficir, Slovenac, čije ime nisam bio zapamtio. Bio je to prilično visok, koštunjav i vitak momak, blagih očiju, čini mi se plavih, odmjerenih sporih koraka. Njegova pojava i stav ulijevali su mi povjerenje. Teško se i sporo izražavao na hrvatskosrpskom jeziku. Mnogo kasnije saznao sam da je to bio tadašnji komandant 14. slovenske divizije, narodni heroj Ivan Kovačič-Efenko (koji je na žalost poslije rata prerano mlad umro).

Saveznički oficir bio je Amerikanac jugoslavenskog porijekla i odlično je govorio naš jezik. Čini mi se da je rekao da je član Savezničke misije pri Glavnom štabu NOV-a Slovenije. Obavijestio nas je da saveznički komandant ekspedicionog korpusa želi razgovarati s novim odgovornim partizanskim rukovodiocem o predaji ustaško-domobranske vojske i pred-

ložio je da dođem u njegov štab ili štab njegove divizije, koji je udaljen od nas desetak kilometara.

Tog trenutka nalazio sam se u velikoj dilemi. Da li da idem na razgovor za koji nemam nikakvih ovlaštenja i čiji je ishod potpuno neizvjestan?

Možda želi da se što prije raščisti ova neizvjesna situacija i da nam pomognu? Možda hoće, kao i Bugari, da preuzmu neprijateljsku vojsku? A možda se u ovom pozivu skriva namjera da se u presudnom času uklonim s položaja? Obuzimale su me svakojake misli i sumnje. S druge strane, nismo se mogli potpuno osloniti u ovom trenutku na naše ipak nedovoljne snage koje su nam bile pri ruci i potpuno spriječiti brojčano jačeg neprijatelja u njegovoj namjeri. Naše snage ne pružaju dovoljno garancije da se efikasno suprotstavimo neprijatelju ako ubrzo krene u novi napad. Ukoliko bi se izvukla rukovodeća »elita« ustaškog vojnog i državnog aparata, svi naši napori i rezultati bili bi nedovoljni.

Odluku je trebalo donijeti brzo i samostalno. U tom trenutku nitko mi nije mogao pomoći svojim savjetom. Komandant Ibra i drugi samo su slijegali ramenima. Nije bilo jednostavno odlučiti se. Međutim, osnovno u cijeloj stvari bilo je dobiti na vremenu.

Ukoliko bi se postiglo da savezničke jedinice shvate da pitanje kapitulacije kvislinških snaga Jugoslavije nije njihova stvar, makar do onog momenta dok je to u moći jedinica Jugoslavenske armije i dok se njihova glavnina nalazi još na teritoriju Jugoslavije, bilo bi sasvim dobro. Ako već ne žele da nam pomognu, onda bar neka budu neutralne dok ne pristignu naše nove i svježe snage, što bi nama i te kako pogodovalo u ovom momentu.

Najzad sam odlučio da krenem na razgovor sa savezničkim komandantom korpusa. Komandu nad svim jedinicama povjerio sam komandantu 7. brigade drugu Ibri. Njegova rana na nozi nije bila tako opasna, iako se teže kretao. S njim sam se dogovorio da se ne šalje ultimatum o predaji dok se ne vratim, a u slučaju da se ne vratim najkasnije za jedan sat, neka pošalje ultimatum. Ukoliko ga ne prihvate, neka otpočne s napadom.

Svakojake misli i pretpostavke brzo su letjele kroz glavu. Tada još nisam znao da će se predviđeni razgovor pretvoriti u pregovore na kojima će, pored savezničkog komandanta korpusa, učestvovati i predstavnici vrhovne komande cjelokupne Pavelićeve vojske. Pored savezničkog oficira za vezu, koji se ispred nas vozio svojim džipom, sa mnom u našem džipu pošao je plavokosi Slovenac Efenko.

Razgovor s engleskim generalom - pregovori o kapitulaciji

Krenuli smo na razgovore u savezničku komandu gdje se nalazio komandant korpusa, u raskošni feudalni dvorac u divnoj borovoj šumi nedaleko od Pliberka.

Oko dvorca, okruženog vozilima, zatekli smo dosta savezničkih oficira i vojnika. Promatrali su nas sa zanimanjem. Pustili su nas da uđemo ne zadržavajući nas, i po tome se vidjelo da su nas očekivali.

U predsoblju nas je dočekao jedan oficir i zamolio da časak pričekamo savezničkog komandanta. Zaprepašten, primijetio sam u jednom uglu velikog mramornog predsoblja trojicu ustaških generala. Kasnije je pristigao još jedan. Ovaj susret nismo očekivali. Nismo pretpostavljali da su predstavnici Pavelićeve vojske već uhvatili kontakt i nudili predaju savezničkih jedinicama. Provukli su se neprimijećeni, valjda još prije mog dolaska na položaj. Isto tako me iznenadilo što je oficir za vezu to prešutio. Ustaške glavešine potrudile su se da ostvare ovaj kontakt najbržim putem, jer im je gorjelo pod petama.

Prošao sam zbunjen nekoliko puta predsobljem, a krv mi je navirala u glavu. Odmah mi se nametnulo pitanje: zašto su saveznici prešutjeli da se neprijateljski pregovarači već nalaze u njihovom štabu? Počela me mučiti pomisao da sam pogriješio što sam se odazvao, pozivu. Pošao sam na razgovore sa saveznicima, a očekuju me pregovori s neprijateljem, i to uz asistenciju i vjerovatan pritisak saveznika. Početak ne može biti gori. Doći na pregovore na ovakvom nivou i u ovom kritičnom trenutku odvojiti se od položaja bez ovlaštenja višeg štaba!

Već na prvom koraku osjećao sam se prevarenim.

Pomislih kako bi bilo dobro da kažem engleskom komandantu - kad dođe do razgovora - da ove neprijateljske generale lično poznajem. Na taj način stavio bih mu do znanja da će jugoslavenska javnost saznati ako oni ostanu u inozemstvu pod okriljem saveznika. Ova moja razmišljanja potrajaše samo nekoliko trenutaka. Nisam imao vremena ni da razmijenim misli s drugom iz Slovenije, a već su nas pozvali da uđemo savezničkom komandantu.

Na ulazu nas je dočekao visok suhonjav engleski general, potpuno sijed, brižljivo obrijan i strogog vojničkog držanja. Rukujući se s nama prilično srdačno, izjavio je da mu je naročito milo što je došao u kontakt s Titovom vojskom i njegovim višim oficirima. Rekao je da je o nama dosta slušao za vrijeme kampanje u Italiji i divio se našim naporima i herojstvima.

Odgovorio sam da smo i mi pratili svaku akciju savezničkih snaga u Italiji i na drugim frontovima i da naši ljudi cijene pomoć koju smo od njih dobijali u ratnom materijalu. Napomenuo sam mu da su naši borci često imali i lične kontakte sa savezničkim avijatičarima, koji su, vraćajući se s bombardiranja iz Njemačke, bili prinuđeni da se spuste na naš teritorij. Mi smo ih prihvaćali i ranjene liječili. Mnogo godina ratujemo protiv zajedničkog neprijatelja, što je pridonijelo stvaranju ratnog drugarstva koje mi cijenimo. Dok su moje riječi prevodili, general je odobravao glavom.

Ponudio nas je da sjednemo pokazujući rukom na čelo dugačkog stola u svojoj kancelariji. Pored mene, s desne strane, sjeo je Ivan Kova-

čič-Efenko, a s lijeve general, komandant 5. engleskog ekspedicionog korpusa čije su trupe zaposjele teritorij Koruške. Kraj prozora je stajalo pet do šest štapskih oficira. Nešto iza generala sjeo je oficir za vezu koji nas je doveo. On je vršio ulogu prevodioca. Iskoristio sam tada malu pauzu prije prelaska na razgovore i napomenuo da sam iznenađen što vidim da su ovdje primljeni Pavelićevi generali, a da o tome prethodno nismo bili obaviješteni. Dodao sam da svu trojicu lično poznajem. General je odmah odgovorio da su oni došli da se predaju i da me je zbog toga pozvao da se kao saveznici dogovorimo.[1]

- Pred vama se nalazi 300 000 neprijateljskih vojnika - poče general mirno svoje izlaganje. - Ta vojska, iz razumljivih razloga, ne želi da se preda vama. Štaviše, ona je spremna da u slučaju neuspjeha ovih pregovora nastavi borbu. Međutim, rat je već zvanično završen i nema nikakvog smisla dalje prolijevati krv. Oni žele da se predaju nama, a pošto smo saveznici, mi ćemo kasnije stvar lako riješiti.

Reagirao sam, nenaviknut na ovakve razgovore, prilično brzo i nervozno i iznio da ustaško-domobranske jedinice nemaju više od 30 000 ljudi (tada sam stvarno vjerovao da ih nema više, međutim, tek kasnije se ispostavilo da je u toj posljednjoj grupaciji bilo oko 100 000 Pavelićevih vojnika, ne računajući četnike ni one koje smo ranije zarobili, kao ni civilne izbjeglice). Dodao sam, već mirnijim tonom, da je general pogrešno obaviješten o jačini neprijateljskih snaga i da naš protivnik, zato što mu je to u interesu, uveličava broj svojih vojnika. On nema snage za borbu jer je desetkovan, demoraliziran i pritisnut sa svih strana našim snagama. Ukratko sam iznio naš stav: saveznici ovo pitanje moraju tretirati kao čisto jugoslavensko. Mi imamo snage da situaciju sami riješimo u svoju korist. Naša je želja, ako već ne mogu da nam pomognu, da nam bar u tom pogledu ne čine smetnje.

General se osmijehnuo, zatim je ponovno ozbiljnim glasom inzistirao na tome da je teško uvjeriti vojnike da treba da ginu kad je rat već završen.

- Ne, naprotiv - rekao sam. - U pitanju je takav neprijatelj koji je četiri godine uz pomoć okupatora žario i palio u našoj zemlji. Zato su naši borci spremni da se tuku do konačnog rješenja, bez obzira na to koliko će sukob trajati. Uostalom, po istoj logici, samo s mnogo više razloga, može se postaviti pitanje: tko će uvjeriti većinu demoraliziranih i malaksalih neprijateljskih vojnika, koji se danonoćno povlače iz svoje zemlje i napuštaju svoja ognjišta, da se i dalje, bez ikakvih izgleda na uspjeh, bore za račun Pavelića i njegovih komandanata, koji bježe od odgovornosti za učinjene ratne zločine.

Instinktivno sam osjetio da je general u nedoumici i zato sam nastavio govoriti o vojničkom ponosu, s kojim se također mora računati, jer je riječ o tome da neprijatelje treba da prisile na predaju one snage koje su ga uzastopnim udarima već gotovo bacile na koljena. Obična voj-

[1] Komandant engleskog 5 korpusa general-lajtnant Charlies Keighty.

nička solidarnost zahtijeva da tu pobjedu ne može uzeti nitko, čak ni ratni saveznici, iz ruku onih koji su je najviše zaslužili. Osim toga, glavnina neprijateljskih snaga nalazi se još na teritoriju Jugoslavije, bez velikih izgleda da se prebaci preko granice.

- Imam izričito naređenje - rekao sam na kraju - da preuzmem neprijateljsku vojsku i da je, snagama koje mi stoje na raspolaganju, prisilim na kapitulaciju, ukoliko to ona poslije svih pretrpljenih poraza ne učini sama bez otpora. Kao vojnik, dužan sam da to naređenje poštujem i učinim sve da ga izvršim, bez obzira na sve okolnosti. Ovamo sam došao radi dogovora da se to najbolje i što bezbolnije izvrši.

Osjetio sam da me ovaj stari engleski vojnik, general, čim sam spomenuo da kao vojnik moram izvršiti naređenje, vidjevši našu riješenost, prvi put duže gleda s pažnjom.

Poslije kraće šutnje general me je upitao što mislim o roku kada treba početi kapitulaciju. Odgovorio sam da to treba učiniti najkasnije jedan sat poslije povratka na front. Tada je bilo, mislim, već blizu 14 sati.

Engleski komandant je izrazio sumnju u mogućnost izvođenja tako brze predaje velike neprijateljske vojske i tehnike te predložio da se čitava stvar odgodi za sutra ujutro. Preko noći bi se mogle izvršiti ipak nekakve pripreme, tako da bi predaja tekla organizirano. Treba popisati oružje, ljude itd.

Brzo sam objasnio da ovdje nije riječ o tome da se u roku od jednog sata izvrši primopredaja cjelokupne vojske i materijala po spisku - nego da u roku od jednog sata od završenih pregovora, odnosno vraćanja pregovarača na položaje, počne kapitulacija. Važno je da predaja počne u najkraćem mogućem roku, a ona može poslije toga trajati, ako treba, i nekoliko dana.

Prekid pregovora

Inzistirajući na tome da se vremenski termin kapitulacije produži, general je dobacio uz uzdržan smiješak i očito želeći da ublaži primjedbu da jugoslavenski komandant za jedan sat ne može obavijestiti ni svoje jedinice o roku kapitulacije i izdati sve potrebne upute. Na tu njegovu primjedbu odgovorio sam istim tonom da imamo na raspolaganju američki džip, a u štabu engleske telefone preko kojih ćemo izvijestiti jedinice o vremenu kapitulacije najkasnije za 10 do 15 minuta. Svoje zadatke u vezi s primopredajom neprijateljskog ljudstva, tehnike i sprovođenja zarobljenika znaju naše jedinice otprije. »Uostalom«, zaključih, »pobijeđenog i razoružanog neprijatelja nije teško voditi; teže je s njim ratovati.«

Začas je stvoreno dobro raspoloženje.

- Cuo sam ja za partizansku dovitljivost i spremnost - reče sijedi general - ali bih ipak htio da o svim tim uvjetima razgovaram ponovno s predstavnicima neprijateljske vojske.

Ponovno odlaganje definitivne odluke djelovalo je na nas dosta neugodno. Obuzelo me dvostruko osjećanje. S jedne strane, bio sam zadovoljan svojim istupanjem. Ispalo je mnogo bolje nego što sam mogao zamisliti. Odlučno su iznijeti naši stavovi i zahtjevi, a ipak nismo zatvorili vrata za razgovore i eventualnu savezničku suradnju. Ali odmah zatim pitao sam se što sada saveznici imaju ponovno razgovarati s neprijateljskim pregovaračima. Očito je da je saveznički general bio dobro obaviješten o stanju i broju i naših, i neprijateljskih jedinica. Po svemu se činilo da je on ustašama dao i neka obećanja, jer zašto bi inače stalno zastupao stavove koji su se razlikovali od naših. I sada, kada je dobio obavještenja i s druge strane, kad je vidio naš stav i odlučnost, osjetio se nesiguran u pogledu odlučivanja. Trebalo je, očito, nešto mijenjati u prvobitnim stavovima. Možda je svoj viši štab obavijestio o događaju, pa na osnovi našeg razgovora traži novu odluku odozgor. Zato, valjda, ponovno i poziva ustaške generale da s njima opet nasamo razgovara i da i on dobije na vremenu. U svakom slučaju, njegove su namjere nejasne. Sve te misli rojile su se i letjele mi kroz glavu munjevitom brzinom.

S nama je u drugu sobu pošao i jedan viši saveznički oficir. Sjedili smo i čekali da nas pozovu da nastavimo razgovore. Naš novi pratilac stavio nam je na znanje da ne poznaje naš jezik. Razgovarao sam tiho s drugom Efenkom. Obojica smo smatrali da su prethodni razgovori tekli sasvim dobro. Iako nismo imali vremena i mogućnosti da se dogovorimo 0 tome kako treba izložiti naš stav, moj drug Slovenac bio je zadovoljan onim što sam kazao engleskom generalu.

Dok smo čekali na nastavak razgovora, najviše nas je mučio utisak da je saveznički general uzeo nekakvu ulogu arbitra. On već drugi put pregovara s neprijateljskim delegatima ne obavještavajući nas, svoje saveznike, o tome što su pregovarači zahtijevali, kakve podatke i uvjete iznose sa svoje strane. Pored toga, nije niti zaustio da nas pita treba li 1 o čemu ponovno razgovarati s neprijateljem.

Sumnje su se javile ponovno. Opet sam osjetio kajanje što sam pristao na ove pregovore. Neizvjesna situacija s pregovorima, nepoznavanje stanja na našim položajima dok sam bio odsutan, sve me to učinilo toliko nervoznim da mi se onih desetak minuta čekanja učini kao vječnost. Stalno sam šetao po sobi, gledao kroz prozor i ponešto od svoje sumnje tiho saopćavao svome drugu.

Na kraju smo, mučeći se, pola na francuskom, pola na njemačkom, saopćili našem pratiocu da dugo čekamo i zamolili ga da saopći generalu kako treba ubrzati ove razgovore. On je izašao i brzo se vratio. Nismo ga ništa razumjeli. Trenutak kasnije tražili smo od njega da saopći komandantu našu odluku: ako nas za pet minuta ne pozove na konačne razgovore, prekidamo sastanak i pregovore i vraćamo se.

Izišao je valjda da izvijesti o našem zahtjevu. U odsustvu pratioca izrazio sam glasno sumnju da nas mogu ovdje zadržati čak nekoliko dana ... Moj drug je samo zabrinuto zavrtio glavom.

U jednom trenutku kolega mi pokaza na cestu. Stotinjak metara ispred dvorca, ubrzanim maršom, prolazile su neke pješadijske jedinice i artiljerija. Nije mi bilo teško prepoznati da su to pristizale naše jedinice: 12. proleterska slavonska brigada i artiljerija divizije, koje je iz Dravograda uputio komandant naše divizije Kolja. E, kako je lijepo vidjeti ih u žurnom maršu. Pa oni su stigli u rekordnom vremenu, u pravi čas! Pravi proleteri!

- To su naši, to su naši - povikao sam punim glasom. Bio sam uzbuđen. Zagrlio sam Slovenca. On je bio pomalo zbunjen naglim izljevom moje radosti. Pripitao me kakve su to jedinice. Tek sad sam shvatio da on ne zna da nam iz Dravograda šalju obećanu pomoć, jer ranije nije s nama bio u vezi. Pojavio se sa savezničkim oficirom za vezu prije nepuna dva sata u našem štabu kod Hrusta. Objasnio sam mu da je to sigurno 12. proleterska brigada i artiljerijska brigada 51. divizije. Iznio sam mu da sam se odlučio da idem na pregovore, između ostalog, i zato da bismo dobili na vremenu dok ne pristignu ove naše snage.

- Onda su to sigurno naši - reče.

- Da, sigurno naši, nema tko drugi da bude - odgovorih.

Tek tada se i on otkravi, osmijehnu i poče krupnim koracima, trljajući ruke, hodati po sobi.

Bitka za vrijeme je dobivena! Pobjeda je tu, nadomak nas!

Ubrzo su nas pozvali k savezničkom komandantu. Pavelićeve generale je prethodno otpustio da se ne bismo sreli. General nam odmah po ulasku saopći da će sada početi definitivni pregovori.

- Prije nego što ponovno uđu neprijateljski predstavnici, mi saveznici sjest ćemo s ove strane - reče general i pokaza rukom.

Nema što, forma je zadovoljena, pomislih, ali ništa nam se ne kazuje kako su tekli ovi posljednji razgovori s neprijateljskim pregovaračima, u čemu su teškoće, na kakve uvjete pristaju i na što su sve spremni. O svemu tome - ni riječi! Ranije je saveznički general izrazio namjeru da preuzme Pavelićevu vojsku. Sada već, čini se, uzima ulogu nekakvog »objektivnog neutralca« koji ne želi oštetiti ni jednu, ni drugu stranu. U svakom slučaju napredak! Ali kakvo će sada na kraju biti njihovo držanje? Nismo došli da pregovaramo s neprijateljem, i to uz ovakvu asistenciju i arbitražu. Stjecajem okolnosti, našli smo se za pregovaračkim stolom. Trebalo je što prije okončati ove razgovore. Uostalom, naše su nove snage pristigle. Vrijeme je radilo u našu korist; i uvjeti su se već izmijenili. Ako od pregovora ne bude koristi, neće biti ni štete, samo ih treba brzo, najviše za 20-30 minuta, okončati i onda se hitno vratiti na položaj.

Završni pregovori

Prije jedne minute otpušteni neprijateljski generali, sada ponovno, valjda po treći put, uđoše u kancelariju komandanta engleskog ekspedicionog korpusa. Međutim, ovoga puta morali su se suočiti i s dvojicom partizanskih oficira.

U sobu su sada stupila samo dva pregovarača. Jedan je imao čin generala, a drugi pukovnika. Druga dvojica nisu se pojavljivala, valjda su ostala u predsoblju. Duboko su se poklonili, ostavši dugo u stavu mirno. Dosta je vremena trebalo da sjednu.

Gledao sam ih ispod oka. Zbunjeni su. Za jednog od ovih ustaških šefova, koji je prvi sjeo, mislio sam da je načelnik generalštaba oružanih snaga NDH. Netko mi je rekao da je to bio Tomislav Sertić, po činu general NDH i ustaški pukovnik.[1] Po ustaškim izvorima, na pregovorima je bio kao šef delegacije ustaški general Herenčić, a drugi oficir je bio ustaški pukovnik, poznati Pavelićev ideolog, profesor Danijel Crljen. Tada sam i za njega mislio da je jedan od Pavelićevih generala i komandanata. Ja sam negdje zabilježio Sertićevo ime, ali se on, čini se, pojavio kasnije u zarobljeničkom logoru. Čitao sam i presudu vojnog suda u kojoj se nalazilo i ime Tomislava Sertića, ali tamo nije izneseno gdje je i kako zarobljen. General Herenčić se zaista nije pojavio u zarobljeničkom logoru. Uspio je da se s nekolicinom ustaških glavešina, isto kao i Crljen, probije preko Karavanki dublje u Austriju i da ostane na Zapadu. Po Crljenovim zapisima, u predsoblju savezničkog štaba čekali su završetak pregovora generali Servatzy i Metikoš. Taj koji je predvodio ustašku delegaciju bio je više plav čovjek, srednjeg rasta, prilično ugojen, ali ne debeo, dosta očuvan čovjek. Učinio mi se da nema više od 45 godina. Možda je bio nešto mlađi. S obzirom na priliku u kojoj se našao, djelovao je glasom i gestama dosta staloženo, odmjereno. Drugi pregovarač bio je crn, bujne kose prilično sijede, iako se ne bi reklo da je bio stariji od prethodnika. Visok, koštunjav, krajnje nervozan, uzbuđeno je gužvao svoju kapu.

[1] U ustaškoj vojsci najviši čin je »ustaški pukovnik«. To datira još iz 1934. kada je Poglavnik imenovao bivšeg austrijskog oficira i poznatog frankovca Narcisa Janišu (Jesenka) za prvog ustaškog pukovnika. Poslije ubojstva svog rivala Perčeca, Pavelić je sebe proglasio za »poglavnika«, Milu Budaka za »doglavnika«, a čin »ustaški pukovnik« uveo je kao najviši čin u ustaškoj vojno-terorističkoj organizaciji. Bivšim oficirima stare jugoslavenske vojske koji su 1941. prešli na stranu Pavelića i postali komandanti i vojne starješine u njegovom domobranstvu, da bi ih vezao što čvršće za sebe, dodjeljivao je čin'generala. Onaj koji bi se naročito isticao u svojoj vjernosti ustaštvu i ličnoj privrženosti Poglavniku i »novom poretku« bio bi i pored čina generala posebno unapređivan u čin ustaškog pukovnika. Kasnije su mnoge ustaše koje po profesiji ranije nisu bili oficiri, a istakli su se u komandiranju i vjernosti, kao i mnogi oficiri koji ranije nisu bili ustaše, dobijali i jedan i drugi čin, tj. generala i ustaškog pukovnika, jer je po zaslugama za NDH i po vjernom služenju fašizmu među mnogim bilo sve manje formalnih i stvarnih razlika.

Nisam potpuno sredio svoje prve utiske, kada saveznički komandant korpusa, bez ikakvog uvoda, saopći da riječ daje jugoslavenskom komandantu da iznese svoje uvjete kapitulacije. Pogledao sam po sobi malo zbunjeno, jer se nisam pripremio za ovakvu vrstu pregovora. Sve je išlo neočekivano brzo. Srećom sam se odmah sjetio uvjeta za predaju koje smo ranije pisali u štabu. Poslije kratke šutnje počeo sam prilično suho i grubo diktirati uvjete kapitulacije. Uostalom, sada smo, dolaskom naših novih snaga, postali uvelike gospodari situacije.

Tekst uvjeta kapitulacije koji sam tada diktirao svodio se uglavnom na izlaganje ovim redom:

- Ostaci vaše ustaško-domobranske vojske nalaze se u bezizlaznoj situaciji. Opkoljeni ste sa svih strana jakim snagama Jugoslavenske armije. Mislim da ste obaviješteni da su četiri armije oslobodilačkih snaga Jugoslavije, brojne snage od nekoliko stotina hiljada ljudi, sa svih strana stegle obruč oko vas. Točno smo obaviješteni preko zarobljenika da ne raspolažete ozbiljnim i organiziranim borbenim snagama sposobnim za proboj. Vrijeme je radilo u našu korist. Sada vas možemo prisiliti na bezuvjetnu predaju ili uništiti. Na ovaj sektor su pristigle i stalno pristižu naše svježe snage. U vašem je interesu i u interesu spašavanja izbjeglog naroda, koji ste poveli u emigraciju, da pristanete na kapitulaciju bez otpora. U ime komande 51. divizije Treće jugoslavenske armije tražim vašu bezuvjetnu kapitulaciju. Rok za predaju je jedan sat po vašem povratku u jedinice, tj. najdalje do *16* sati. Znak za predaju je dizanje bijele zastave. Sama predaja trajat će dok ne preuzmemo cjelokupno ljudstvo i oružje. O izvjesnim detaljima dogovorit ćemo se na licu mjesta.

Poslije kraćeg predaha nastavio sam:

- Mogu vas ipak na kraju nešto pobliže obavijestiti o slijedećem: izbjeglo stanovništvo vratit ćemo kućama; cjelokupna vaša vojska, u slučaju da pristanete na bezuvjetnu kapitulaciju, bit će sprovedena u zarobljeničke logore; prema pripadnicima vaše armije postupat će se po međunarodnom pravu o ratnim zarobljenicima; svim oficirima i vojnicima bit će ostavljena najnužnija sprema; generali mogu da ostave svoje posilne, automobile i lično naoružanje do daljnjeg. Ukoliko se ne prihvate ovi uvjeti, smatrat ćemo da nastavljate ratne operacije poslije zvaničnog obustavljanja drugog svjetskog rata - pa vas više neće štititi međunarodno pravo o ratnim zarobljenicima. U tom slučaju tretirat ćemo vas kao odmetnike čiju će likvidaciju pomoći i naši saveznici.

To da će nas pomoći naši saveznici naročito sam naglasio u želji da ustaše dobiju utisak da smo se mi već dogovorili o njihovoj sudbini.

Pošto sam glasno i energično iznio uvjete kapitulacije, ustaški general je progovorio tihim glasom i pomirljivo:

- Gospodine komesare (znao je, naravno, oznake u našoj vojsci, dok me je engleski general stalno nazivao komandantom), vaše je izlaganje s vašeg stanovišta pravilno, ali mi ne možemo primiti rok predaje. Prvo,

mi u roku od jednog sata ne možemo objasniti cjelokupnoj vojsci vaše uvjete predaje. Osim toga, kod nas ima velik broj ljudi koji su se protiv vas borili četiri godine i njih nije tako lako uvjeriti u potrebu kapitulacije. Pojedine grupe, uprkos našem naređenju, mogu dati otpor. Vi zbog toga možete smatrati da mi kao cjelina nismo prihvatili uslove kapitulacije.

Prekinuo sam ga riječima da ćemo, ako prihvate kapitulaciju u cjelini, svaki izolirani otpor pojedinih grupa kao takav i tretirati.

Ustaše traže milost

Dok je ustaški general govorio, u prostoriju je dva puta ulazio jedan visoki saveznički oficir i nešto tiho referirao engleskom komandantu. Kako je engleski general sjedio blizu, dopirale su mnoge riječi do mene, ali ih ja, naravno, nisam razumio. Osjetio sam samo da se govori nešto o nama partizanima i Jugoslaviji. Primijetio sam da general s velikim zanimanjem sluša svog sugovornika i nešto tiho zapitkuje. Pretpostavljao sam da ga je ovaj obavještavao o pristizanju naših pojačanja.

Međutim, neočekivano, onaj drugi pregovarač, ustaški pukovnik Crljen, ustade, naglo prekide razgovor i poče uzbuđeno da govori obraćajući se engleskom komandantu da mu historija nikada neće oprostiti ako dozvoli da 300 000 Hrvata padne u ruke neprijatelju koji će ih uništiti itd.

Ustao sam, osjetivši da je svegđ ovoga dosta. Obratio sam se u čitavoj toj galami tumaču da saopći kako je vrijeme da idemo, jer smo se i inače dugo zadržali. Svi su ustali.

Ustaški pukovnik još je govorio u istom stilu o historijskoj odgovornosti, galamio, molio, preklinjao, kad se engleski general, prilično nervozan, obratio meni riječima:

- Gospodine komandante, moji tenkovi su vam na raspolaganju. - Trgnuo sam se. Bio sam iznenađen neočekivanim, oštro izraženim i jasnim stavom kojim se engleski saveznički general definitivno stavljao na našu stranu.

Pomišljao sam da je ovakva njegova oštrina bila neka vrsta reakcije na ustaška preklinjanja i neukusno pozivanje na historiju. To pozivanje na hrvatski narod i historiju zvučalo je utoliko grotesknije što je bio u pitanju ustaški pukovnik. Bio sam uvjeren da su engleskom komandantu bili bar donekle poznati ustaški zločini nad nedužnim stanovništvom. Zbog toga je, vjerovatno, spontano i reagirao. Ali u isto vrijeme morao je biti obaviješten o dolasku naših novih snaga. U svakom slučaju, drukčiji stav ili eventualna intervencija savezničkih snaga u korist ustaša u prisustvu naših jakih snaga predstavljali bi samo avanturu, za posljedice koje bi teško bilo snositi odgovornost. Iz tih je razloga engleski general na kraju odustao od ranije izražene namjere da preuzme Pavelićevu vojsku.

Poslije ovoga, oba ustaška oficira su šutke, oborenih glava, pošla prema izlazu. Već gotovo na vratima, glavni ustaški pregovarač se okrenu i zamoli me da sravnimo satove, jer je njihov išao prema njemačkom vremenu - jedan sat naprijed. Činilo se da jedva čeka da se sve ovo jednom već svrši.

Susret sa slavonskim proleterima

Zahvalio sam komandantu savezničkog korpusa na suradnji i zamolio ga da mi da svoje ime da bih obavijestio svoju višu komandu o savezničkoj suradnji. On je također zapisao moje ime. Na žalost, tu sam zabilješku izgubio. Ponovno smo razmijenili nekoliko riječi o našem ratnom savezništvu i srdačno se oprostili.

Usput smo sreli 12. slavonsku proletersku brigadu i artiljerijske jedinice divizije. Na čelu brigade bili su komandant Dušan Ostojić, zvan Osman, i Rade Knežević, zvan Tihi,[1] zamjenik komandanta 12. slavonske divizije. Ispričao sam im ukratko rezultate pregovora, obavijestio ih o stanju kod neprijatelja i našim položajima do odlaska na pregovore. Objasnio sam njihov zadatak u vezi s prihvaćanjem i sprovođenjem zarobljenika. Naročito im je naglašeno da pripreme borce na strogo vojničko držanje i disciplinu. Moraju izdati izričito naređenje i objasniti borcima da ne smije biti nikakvih grešaka u odnosu prema zarobljenicima. Ta bi mogućnost postojala ako ne bismo izvršili prethodne pripreme, s obzirom na činjenicu da će u koloni biti okorjelih i poznatih ustaških zlikovaca. Među našim borcima ima mnogo takvih kojima su ustaše uništile čitave porodice. Stoga borcima treba objasniti da će naša vlast ispitati stupanj krivice svakog zarobljenika i da će oni koji su okrvavili svoje ruke nevinom krvlju odgovarati pred narodnim sudom i biti zasluženo kažnjeni.

Upozorio sam ih da budu oprezni i da ne dozvole da neprijatelj bježi iz kolone. Ako bi se, eventualno, netko od lokalnih savezničkih komandanata, ne znajući za odluke donijete na pregovorima u komandi savezničkog korpusa, pokušao miješati i intervenirati, treba ga prethodno obavijestiti o rezultatima zajedničkih pregovora. One koji bi pokušali da ometaju naš rad - upozoriti da se o zaključcima pregovora o kapitulaciji neprijatelja mogu informirati u svom višem štabu. U svakom slučaju, od našeg naređenja, koje se zasniva na odlukama zajedničkih pregovora, ne smije se nikako odstupiti.

Sve u svemu, očekivao nas je težak zadatak: sprovesti natrag u Jugoslaviju masu zarobljenika, i to pod ovakvim okolnostima. Znao sam da se sporazumi mogu katkad i prekršiti; nedavna iskustva to nam poka-

[1] Narodni heroj Rade Knežević i Dušan Ostojić penzionirani su u činu general-majora.

zuju. Sve dok neprijateljska soldateska ne bude razoružana i dok se cjelokupna ne nade na našem teritoriju, ne možemo biti sigurni u željeni ishod pregovora.

Vraćajući se u svoj štab, osjećao sam da je dolazak naših svježih snaga bio presudan faktor za povoljan rasplet čitave ove zamršene situacije.

Štancer dolazi na separatne pregovore

Najzad smo stigli u štab, gdje je vladala priličan nervoza zbog toga što smo se dugo zadržali. Već je davno bilo prošlo dogovoreno vrijeme za slanje našeg ultimatuma za predaju neprijatelja. Ali nisam čestito ni sjeo, ni upola ispričao rezultate pregovora, kada najaviše da neki novi ustaški generali traže da budu primljeni kod »glavnog komandanta«. Bila su opet četvorica. Iz vrtne kućice vidjeli smo kako dolaze.

Komandir straže ih uvede. Pristupili su stolu za kojim je sjedila čitava grupa naših oficira i složno, kao po komandi, stali mirno i vojnički pozdravljali. Najstariji od njih, general-pukovnik Slavko štancer, komandant kopnene vojske NDH, suh, visok čičica bez jedne ruke, reče da traže engleskog ili nekog drugog komandanta s kojim bi htjeli razgovarati o predaji. Izjavio je da je njihova delegacija od četiri generala otišla da pregovara i da se još nije vratila. Štancer je, vjerovatno, zaključio da su njegove kolege-pregovarači ostali kod saveznika, ostavljajući ostale na cjedilu, pa je, na svoju ruku, odlučio da i sam pregovara.

Obratio sam se novim pregovoračima i rekao da smo ovdje mi najstarija komanda Jugoslavenske armije i da se jedino nama mogu predati. Upravo prije 20 minuta došao sam s pregovora s predstavnicima njihove vojske i zapadnih saveznika, gdje je riješeno da se ustaško-domobranske jedinice imaju predati ovoj komandi i jedinicama koje se nalaze pred njima. Iznio sam ukratko već spomenute uvjete kapitulacije.

Ovog puta sam naročito naglasio da generalima ostavljamo lično naoružanje, ličnu prtljagu, automobile i posilne. Na kraju mi iznenada sinu misao da nešto kažem o njihovoj sudbini koja ih u ovom momentu sigurno najviše interesira.

- Sve što mogu da kažem o vašoj sudbini - nastavio sam - to je da će se s vama postupati po međunarodnom pravu. Da li će biti formirana mješovita komisija u kojoj bi bili predstavnici saveznika radi ispitivanja vaše odgovornosti i .krivice? Ne mogu vam ništa sigurno reći. Ponavljam, i mi smo regularna armija i držat ćemo se svih pravila.

Medu neprijateljskim generalima nasta živost kad je rečeno da u znak predaje treba da se istaknu bijele zastave. Jedan od njih, mislim da je bio general Tomašević, primijeti da nemaju bijelih zastava, kao da je to najvažnije u čitavoj stvari, na što jedan naš oficir dobaci:

- Istaknite gaće i košulje, to svakako imate.

Nakon kraćeg razmišljanja Stancer dosta zbunjeno progovori:

- Ako je sve tako kao što kažete i ako je to dogovoreno s našim predstavnicima, naredit ću predaju. Ali ja sam vojnik i želio bih da dobijem naređenje od svog pretpostavljenog. Ukoliko to naređenje uskoro ne dobijem, pošto nema druge alternative, inicijativno ću djelovati u duhu ovih uvjeta.

Predočeno mu je da ih svako odugovlačenje može skupo stajati. Obratio sam im se bez okolišanja jasnim zahtjevom:

- Vjerovatno je vaša vrhovna komanda već izdala ili će u najskorije vrijeme izdati naređenje u duhu zaključaka na spomenutim pregovorima. Ali, bez obzira na to kakva ćete naređenja i direktive dobiti i da li će oni uopće biti izdani, naređujem vam u ime Jugoslavenske armije da u roku od jednog sata prestane svaki pokušaj davanja otpora, da predate oružje i disciplinirano izvršite naša naređenja. Ukoliko nas ne poslušate, gorko ćete se kajati. Mi ćemo vas snagom oružja na to prisiliti, a vi preuzimate odgovornost za sudbinu i žrtve svojih ljudi i civilnog stanovništva. Mislim da biste morali toliko znati da ćete, ako dođe do takve ili slične situacije, neobično otežati tretman vaših ljudi, koji će potom pasti u zarobljeništvo. Pružanje otpora i poslije objavljenog završetka drugog svjetskog rata može se okvalificirati samo kao odmetništvo. Mi vam pružamo posljednju šansu, pa ćete, ukoliko dođe do organizirane kapitulacije i izvršenja našeg zahtjeva, bitno olakšati vašu sadašnju i buduću situaciju.

Stancer je poslije ovoga stao mirno, pozdravio, odgovorio da prihvaća uvjete i zatražio da ga otpustim. Četvorici ustaških generala omogućili smo da se vrate svojim trupama.

Iako smo očekivali da posao oko predaje ni sada neće ići glatko, s obzirom na ogroman broj osvjedočenih ratnih zločinaca, petnaestak minuta po Stancerovom odlasku javljeno je s položaja da se bijele zastave viju kao »čadori« i da su prekrile polje i okolne brežuljke svuda gdje se nalazi neprijatelj. Istovremeno, u štab je došao komandant 12. slavonske proleterske brigade, čelo koje je već pristizalo. Naređeno joj je, kao i ostalim našim snagama, da se približi neprijatelju i da otpočne primanje oružja i zarobljenika. Sve je išlo vrtoglavom brzinom. Neprijateljski vojnici kao da su se utrkivali tko će se prije predati. Zarobljenička se kolona sručila poput lavine na cestu ispred samog štaba.

Od Stancera i desetak generala i pukovnika, koji su uskoro došli kao zarobljenici u naš štab, najzad smo saznali da ima sigurno preko 100 000 njihovih vojnika i oficira. I još mnogo civila. S obzirom na posljednje bitke i stalna osipanja, ni oni sami nisu znali točan broj.

Tako je 15. maja 1945. između 16 i 16,30 sati prestao organizirani otpor neprijatelja i time je završen drugi svjetski rat na teritoriju Jugoslavije.

Tok pregovora i predaja iz zapisa[1]
ustaškog pukovnika

»Kako je Basta uzeo riječ, tako ju je u ime partizanske delegacije zadržao do kraja. Slovenac je tek jednom zgodom nešto beznačajno primijetio.

Tumač cijelo vrijeme prevodi u pola glasa engleskom generalu, koji sluša šuteći.

General Herenčić uzima riječ, obraćajući se Englezu:

,Nema ni govora o tome da bi se predaja mogla izvršiti u toku od jednog sata. Kroz to vrijeme ne može se ni obavijestiti sve jedinice. Deseci tisuća ljudi napunili su dolinu gdje smo se ustavili, i pružaju se u koloni cestom sve do Dravograda i dalje. Mi tražimo da nam se dadu 24 sata vremena.'

Ideja je bila jasna. Treba prividno prihvatiti princip predaje, da se dobiju koncesije u vremenu i tako omogući bijeg onima koji se na to odluče.

Basta, koji vjerojatno sluti o čemu se radi, odbija kategorički:

,Mi ne pristajemo na nikakvo produženje roka. Upozoravam vas, ukoliko ne pristanete na naše uvjete, naše će jedinice započeti općim napadom kroz petnaest minuta.'

To znači da bi napadaj počeo prije nego se uopće vratimo k našima da ih obavijestimo. Osjećam da nam je stavljen nož pod grlo. Herenčić se opet obrati tumaču:

,Objasnite, molim, gospodinu generalu, da su uvjeti gospode nemogući, te da se na toj bazi ne da razgovarati. Nije točno da smo mi samo predhodnica, već se s nama nalazila nepregledno mnoštvo vojske i građanskih osoba. Mi bismo željeli da gospodin general pošalje engleske promatrače, da se uvjere o tome čiji su podaci točniji.'

Ne dolazi u obzir. General se ne želi uplitati u stvari koje se tiču samo njegovih saveznika. Međutim, uviđajući nemogućnost partizanskog ultimatuma, general se ipak odlučuje na posredovanje. Tumač prevodi, obraćajući se Basti:

,Gospodin general predlaže da se rok predaje produži na dva sata.'

Basta odreza:

,Ne smatram potrebnim to produženje. Cak je i jedan sat previše.' Zatim nastavi, obraćajući se Herenčiću:

,Vi zapovijedate organiziranom vojskom i sigurno imate svog zamjenika, kojemu treba samo poručiti nalog za predaju. Vi se sami ne morate uopće vraćati k vašim jedinicama, nego pošaljite oficira za vezu, a vi ostanite odmah ovdje s nama.'

Da li smo već u klopci, iz koje nas neće više pustiti? Nastojao sam se pokazati mirnim i ravnodušnim, da bi moje riječi bile uvjerljivije:

,Odluke takvog značaja ne mogu se dojaviti preko posrednika. Osobna prisutnost zapovjednika neophodno je potrebna, da bi mogao čitavim svojim autoritetom djelovati na podređene, jer je prirodno da reakcija na vaše uvjete bude raznolika.'

[1] Iz »Hrvatske revije« br. z-4, 1966. god.

Čekali smo napeto odgovor. Basta, međutim, nije ustrajao na tome da mi moramo odmah ostati. Njemu je sigurno bilo svejedno da li nas ima nekoliko sati prije ili poslije.'

General Herenčić izlazi s novim argumentima, tražeći više vremena. Basta je uporan.

‚Nemojte, gospodo, suvišno zatezati razgovor. Vi nećete imati nikakvih poteškoća za izvršenje predaje, jer mi znamo vrlo dobro da je vaša vojska sita borbe i da jedva čeka da položi oružje.'

Engleski general također gubi strpljenje. Saopćuje nam preko tumača da englesko oružje stoji na raspolaganju partizanima i da su nam engleski tankovi već zatvorili put, imajući na dometu svoje vatre naše logorište. Tumač se zatim okrenu partizanima:

‚Gospodin general pita da li našim saveznicima treba još pomoći u oružju.'

Basta uzvraća ljubazno i oholo:

‚Zahvaljujemo gospodinu generalu na ponudi, ali mislim da za sada neće biti potrebna daljnja pomoć. Ukoliko ustreba, mi ćemo se gospodinu generalu naknadno obratiti.'

U težnji da se pod svaku cijenu postigne barem engleska kontrola sudbine naše vojske, general Herenčić zatraži da Englezi pošalju komisiju, koja bi imala posredovati kod razoružanja i biti jamac zakonitog postupka prema zarobljenicima.

Englez se obrati partizanima:

‚Da li naši saveznici žele da pošaljemo komisiju, koja bi im bila pri ruci kod izvršenja predaje?

Basta glatko odbije:

‚Hvala lijepa. Ne čini nam se potrebno.'

General Herenčić na to replicira:

‚Ali mi ipak tražimo da engleska komisija bude prisutna.'

Englez odsiječe suho:

‚Vi nemate što tražiti. To je stvar samo naših saveznika, ukoliko žele našu prisutnost.'

Sva su nam vrata silovito zalupljena u lice. Izlaza nema. JoŠ jednom uzimamo riječ, da barem neku koncesiju iščupamo u dramatičnoj borbi za vrijeme:

‚Ako već nema odstupanja od vašeg roka, držim da taj sat ultimatuma ne može prije početi teći nego se mi vratimo našoj koloni, za što nam je potrebno 20 minuta vožnje.'

Bio sam uvjeren da će i to biti bez daljnjega odbijeno. Začudio sam se, kad su na tu jedinu koncesiju pristali.

Basta pogleda na sat:

‚Dobro. Rok ultimatuma počet će teći od 20 minuta. Mi smo gotovi.'

Svi smo naglo ustali. Pozdravili smo vojnički i bez riječi požurili k vratima.

Generali Metikoš i Servatzy pročitali su nam istinu sa zemljanih lica.

‚Imamo rok od jednog sata za predaju partizanima. Englezi peru ruke od svega. Idemo žurno natrag.'

Blijedi, bez riječi, odemo kolima. U dvorištu prođemo kraj nekih partizana i partizanki. Gledaju nas ravnodušno, kao da ih se ne tičemo.

Na čelu kolone dočekuje nas puna nervoze i ozbiljnosti velika skupina domobranskih i ustaških časnika. Medu njima su i neki ustaški dužnostnici. Svi se odmah skupe oko nas. General Herenčić ukratko izloži tok razgovora, držanje Engleza, partizanski ultimatum:

Ja se kao ustaški časnik neću predati, već idem u šumu. Mislim da je najbolje da general Štancer preuzme zapovjedništvo i zajedno s vama ostalima donosi daljne odluke.'

General Boban nadovezuje:

,Ni ja se predati neću, nego idem s mojima u šumu.'

Neki se zapovjednici vraćaju odmah jedinicama. Drugi stoje neodlučno. Ubitačna konsternacija zaustavlja mozgove. Totalnost katastrofe je neslućena.

General Tomašević predlaže da se ponovno ide Englezima.

,Neka ide jedan domobranski general zajedno s generalom Stancerom, koji će kao stari austrijski časnik i teški ratni invalid možda više imponirati Englezima.'

,Niste li vi bili tamo?! Nikakva promjena ne dolazi u obzir. Proteći će ovaj dragocjeni sat, vi ćete se naći još kod njih, a onda je sve gotovo.'

,Pa šta možemo? Neću, valjda, kao stari general ići u šumu!'

,Meni drugo ne preostaje.'

Neki domobranski general veli:

,Ja znam da se ustaški generali ne mogu predati, jer im je sudbina zapečaćena, nu mi drugi, koji smo bili samo vojnici, bez veze s politikom, nalazimo se ipak pod zaštitom pteđunarodnog ratnog prava.'

Nema jasne predodžbe o tome što treba činiti. Usprkos mnoštvu, koje nas okružuje, čini mi se da se svatko osjeća sam, pritisnut o zid i suočen s propašću, upućen na svoje misli i odluke.

Iziđem iz skupine i požurim ustaškim dužnostnicima, koji su se bili koncentrirali pod vodstvom stožernika prof. Kaštelana. U najkraćim potezima izložim naše stanje.

Svi nastojimo sabrati misli, koje se kovitlaju, izbjegavaju nadzoru, sukobljavaju, blijede. Usred mozga čekićem tuče nevidljivi sat, odbijajući dragocjene sekunde kobnog roka, koji vrtoglavo promiče, troši se, nestaje.

Koja će sudbina biti onih koji se predadu, koja onih koji bježe?

Diskusija je ubrzana, nervozna. Svatko osjeća potrebu da čim prije zaključi, prekine. Moje je mišljenje da je sudbina viših dužnostnika zapečaćena ako se predadu. Oni ne mogu više nikome pomoći. Naprotiv, mogu otežati sudbinu onima s kojima se nađu.

Dužnostnici se razilaze. Moraju stići čim prije do svojih skupina, do svojih obitelji, rasutih po kotlini, prislonjenih uz obronke duž beskonačnog puta. Jedni su iskoristili preostale minute da se sa svojima dogovore i odluče na bijeg. Drugi će se, ne videći u bijegu nikakva izlaza, bespomoćno predati sudbini.

,Kamo ćete vi, profesore?' pita me neki dužnostnik.

,Moram potražiti neku jedinicu koja se neće predati, nego će krenuti u šumu. Ne vidim drugog izlaza.'

Ubrzo ostajem sam i u nedoumici: ,Komu bih se pridružio?

Pogledam oko sebe... Iz grupe časnika se je izdvojio general Boban.

,Na koju ćete stranu vi?' pitam ga. On će sigurno u šumu, mislim. Možda i mene pozove? On će se u šumi snaći. Njegovu bi se iskustvu, čini mi se, čovjek mogao povjeriti.

Boban samo mahnu rukom u neodređenoj gesti: ,A, idem ovamo.'

Neodlučan, puštam ga da prođe. Ne želim mu se nametati. Ta bira se društvo za život i smrt.

Časničku skupinu napušta i Herenčić. I ode cestom kroz kolonu, te ga presretnem.

,Idem još obavijestiti neke zapovjednike', odgovara mi, ,a onda ću skrenuti lijevo u šumu. Tamo gore možemo se naći.'

Mjesto sastanka i suviše je neodređeno. Mogu, tražeći ga, ostati bez ikoga.

Prošlo je preko zo minuta od ultimativnog sata. Nakon kraćeg razmišljanja, odlučim se pridružiti jedinicama Ustaške obrane.

Od nekud preda me ispade bojnik Obrane M. sa zaručnicom.

,Gdje su naši najbliži položaji? upitam ga.

,Gore u šumi nalazi se na osiguranju lijevog krila jedna naša satnija.'

,Dobro! Idem gore da im se pridružim.'

,Idemo i mi s vama.'

Uzmem strojopušku i dva komada dvopeka, te nas troje krenemo uza stranu.

Do jedinica za osiguranje nije još bila stigla vijest o ultimatumu. Satnija je mirno počivala, razdijeljena u rovove, koji su se bili razasuti po pristrancima. S izloženih točaka pazili su skriveni stražari.

Satnijom je zapovijedao ustaški bojnik Vrban, koji nam iziđe u susret. Govorimo ispod glasa, jer to je pravilo na položajima u vjerojatnoj blizini neprijatelja.

,Saopćite, bojniče, momcima da smo prepušteni partizanima. Držim da se vaša jedinica ni u kojem slučaju ne smije predati. Zato sam i došao pridružiti se vama i dijeliti zajedničku sudbinu.'

Doskora se oko nas okupiše čarkari. Bojnik Vrban ukratko im objasni o čemu se radi i naredi formiranje skupina od desetak vojnika svaka, koje bi se onda samostalno probijale, bilo natrag u Hrvatsku, bilo dublje u Austriju.

Vojnici instinktivno teže da ostanu uz svog zapovjednika. U skupini, kojom krećemo u šumu bojnici Vrban, M. i ja, ima nas već četrdesetak. U brzini se uništava oružje, koje treba napustiti. Samih nekoliko minuta nakon mog dolaska već smo u pokretu probijajući se u Karavanke.

Nad Bleiburškom poljanom prijeteći lete engleski zrakoplovi.«

Kapitulacija Pavelićeve vojske; ustaški general služio četiri gospodara

Neprijateljski generali, pukovnici i svi viši oficiri prikupljali su se pored samog našeg štaba. Medu prvima se javio Stancer s ostalom trojicom generala koji su s njim prije nepunih pola sata bili u našem štabu. Predvečer oko 18 sati skupilo se dvadesetak viših ustaških oficira, većinom generala.

Sjećam se da je jedan general, kad sam ušao u sobu određenu za više oficire, počeo pričati između ostalog kako je služio cara Franju, kralja Aleksandra i Petra, zatim Pavelića, pa će služiti i novog poglavara, jer on je samo profesionalni vojnik koji se ne bavi politikom. Bio je to Ivan Tomašević, bivši austrijski oficir, pukovnik bivše jugoslavenske vojske, general NDH i komandant 5. Pavelićevog korpusa.

Rodom iz Zagreba, odmah po dolasku ustaša stavio im se na raspolaganje. Već 1941. godine postaje komandant grada Karlovca. Svoju odanost ustašama odmah je pokazao istaknuvši se u otkrivanju i hvatanju partizanskog Vojnog komiteta, koji je radio u domobranskim jedinicama u Karlovcu. Učestvovao je lično u hapšenju i likvidaciji oficira koji su se spremali da prijeđu na stranu partizana.

Njegove bojne su na Kordunu i u Pokuplju harale, ubijale i odvodile nedužno stanovništvo u logore Jasenovac i Gradišku, gdje su ga uništavali Ljubo Miloš, fratar Filipović-Majstorović i drugi.

Kao komandant 10. divizije, sjedište koje je bilo u Bihaću, Tomašević je odgovoran za masovno istrebljivanje ljudi, žena i djece u trokutu, Lika-Kordun-Bosna.

Taj isti Tomašević, kad je uhvaćen, bez trunka stida izjavljuje da mu je svejedno što je služio četiri i više gospodara. U njemu je svako osjećanje patriotizma ugušeno.

Po knjizi »Josip Broz Tito«, prilozi za biografiju (str. 6z), Slavko Stancer je 1914. godine bio major, komandant bataljona 25. domobranske pukovnije u austro-ugarskoj vojsci, u kojoj je drug Tito bio podoficir-vodnik. Komandir prvog voda u istoj četi bio je Ivan Tomašević. Stancer se tada, po sjećanju druga Tita, naročito isticao svojom mržnjom prema Srbima.

U vrijeme kada je po zapovijedi druga Tita jaka grupacija krajiških brigada u jesen 1942.. godine napala i oslobodila Bihać, Tomašević je rukovodio obranom grada i komandirao svim ustaško-domobranskim snagama u toj oblasti. I Tomaševića i Stancera, kao ratne zločince, vojni je sud osudio na smrt. General Stancer je uputio molbu za pomilovanje, ali je drug Tito molbu odbio zbog teških zločina koje je Stancer počinio nad našim narodima.

»Vražja divizija« i nove dileme; zarobljenička kolona prešla granicu

Kad se činilo da je završena teška i napeta situacija koja je trajala dosta dugo, iznenada dobijamo depešu od vršioca dužnosti načelnika štaba divizije iz Dravograda da njemačka 369. legionarska SS »Vražja divizija« organizirano kreće od Crne i Mežica u pravcu granice s namjerom da se kompletna preda Englezima.

Pojava nerazoružane »Vražje divizije« na našem sektoru može jako komplicirati situaciju. Ukoliko se pojavi u koloni koja se predaje, pokre-

nut će ustaše ponovno u borbu i omogućiti bijeg upravo onima koji imaju najviše razloga da se plaše padanja u naše zarobljeništvo. Nismo imali dovoljno snaga i za efikasno suprotstavljanje novoj njemačkoj diviziji, i za sprovođenje tolikih neprijateljskih zarobljenika.

Ta vijest o »Vražjoj diviziji« bila je sama po sebi vrlo neprijatna. Uz to se u blizini štaba pojavilo nekoliko teških savezničkih tenkova s upaljenim farovima koji su osvjetljavali našu vrtnu kućicu i masu zarobljenika zaustavljenih na cesti nedaleko od našeg štaba. Jedan tenk se nije zaustavio na vrijeme, pa je nagazio na gusto zbijenu masu i zgazio nekoliko zarobljenika. Među ostalima nastade pometnja.

Mučio nas je problem kako ovu ogromnu masu svrstati u zarobljeničku kolonu i uputiti natrag u zemlju, u Dravograd. Velik broj civila, seljačka kola, ratna tehnika i ostali krš na putu to znatno otežavaju. Nije lako vratiti tu mračnu gomilu koja je stotinama kilometara težila samo naprijed, s namjerom da pošto-poto pobjegne iz Jugoslavije. Za to je potrebno mnogo više naših snaga, utoliko prije što se mogao očekivati lokalni otpor pojedinaca i grupa, kao i bježanje. Noć i šumoviti predio olakšavaju i masovnije bježanje.

Pomišljao sam već ranije da bi bilo najbolje da zarobljeničku kolonu ne okrenemo natrag nego da produži preko Pliberka, Lipica i Labota te da je dolinom Drave uvedemo na teritorij Jugoslavije kod Dravograda. Kretanje će ići brže jer nam neće smetati napuštena tehnička sredstva, oruđe i razna kola, a neprijateljski vojnici imat će utisak da idu u zarobljeničke logore u Austriji. U toku noći prijeći će svi na austrijski teoritorij, marširati jednom poprečnom vrlo pogodnom komunikacijom duž same naše granice i teško će moći primijetiti da se gotovo neosjetno vraćaju u Jugoslaviju. Već izjutra veći dio kolone bit će na mariborskoj komunikaciji, gdje će ih prihvatiti naše snage kod Dravograda.

Ali teško je bilo odlučiti se i izvući s teritorija Jugoslavije čitavu kolonu od preko stotinu tisuća zarobljenika i sprovesti je u dužini od 20-30 kilometara preko tuđeg, austrijskog, teritorija, odnosno engleske okupacione zone.

Međutim, depeša o pojavi »Vražje divizije« koja nastupa iz dubine jugoslavenskog teritorija u pravcu začelja neprijateljske kolone ubrzala je odluka da se opredijelimo za ovu drugu varijantu sprovođenja neprijateljske zarobljeničke kolone preko Labota za Dravograd. S ovom odlukom odmah se složio i zamjenik komandanta 12. divizije Rade Knežević, koji je sa 12. proleterskom brigadom brzo poduzeo mjere za izvršenje tog zadatka.

Komandantu 8. brigade Gliši Opačiću i političkom komesaru 7. brigade Miroslavu Demiroviću-Belom dao sam zadatak da sve prikupljene generale i više oficire, kojih je bilo dvadesetak, smjeste u jedan kamion te da s njima krenu natrag u Jugoslaviju putem kojim je neprijatelj nadirao, preko Prevalja, Guštanja, dolinom Meže prema Dravogradu, usprkos navodnoj pojavi »Vražje divizije« i zakrčenosti komunikacije. Stavljeno

im je na raspolaganje nekoliko kamiona i grupa dobro naoružanih boraca. Ukoliko naiđu na prednje dijelove njemačke divizije, valja im se sa zarobljenicima probiti kroz šumu ka Dravogradu.

Petnaestog maja, u noći, naše snage na sektoru Pliberka bile su raspoređene na ovim zadacima:

- Dvanaesta proleterska brigada sprovodi zarobljeničku kolonu preko Lipica i Labota za Dravograd.

- Dijelovi 8. brigade sprovode neprijateljske generale i oficire preko Prevalja.

- Sedma brigada, dijelovi 8. brigade i slovenski bataljon »Tomšičeve« brigade, s artiljerijom 51. divizije, obezbjeđuju ovaj prostor od eventualne pojave »Vražje divizije«, prikupljaju neprijateljske vojnike i upućuju ih u zarobljeničku kolonu. Kad završe ovaj zadatak, treba da otpočnu s prikupljanjem oružja i tehnike.

Međutim oko pola noći, zbog nesavladivih prepreka, rasute tehnike, raznih kola, mase zarobljenika i izbjeglog stanovništva, vratili su se Opačić i Demirović sa svojim konvojem: nisu se mogli probiti! S još desetak u međuvremenu prikupljenih neprijateljskih viših oficira krenuli su za zarobljeničkom kolonom u pravcu Labota za Dravograd. Poslao sam za njima i jednog motociklista da ih prati do ulaska na naš teritorij te da nas obavijesti o eventualnim nezgodama uz cestu.

Pred zoru se vratio motociklist s izvještajem da su kamioni uspješno prešli na teritorij Jugoslavije i da je velika zarobljenička kolona duboko zašla u našu zemlju marširajući prema Mariboru. Najzad nam je laknulo.

Međutim, »Vražja divizija« nije se pojavila. Depešu o njenom dolasku poslao nam je operativni oficir divizije, koji je vršio dužnost načelnika štaba naše divizije. Da li je bio obmanut od neprijateljske obavještajne službe, ili je u ovom kritičnom trenutku htio pomoći neprijatelju - teško je saznati.

Na takav zaključak navodi činjenica, koja se kasnije odmah poslije rata utvrdila, da se taj oficir vješto uvukao u NOV prikrivajući svoje učešće u ustaškim formacijama. Utvrđeno je da je u početku rata 1941. i 1942. godine, iako je ranije bio kapetan kraljeve garde, pripadao ustaškim jedinicama. Zena mu je bila Židovka. Branio se da je morao prići ustašama da bi spasio ženu. Kasnije mi je također rečeno da je učestvovao u kombinacijama i -pokušajima nekih inozemnih krugova i Vatikana u stvaranju »Mačekove vojske« i »zelenog kadra«, uperenih protiv NOB-a. Cilj je bio da se promjenom režima u NDH i ulaskom saveznika spriječi ulazak Jugoslavenske armije u Hrvatsku. U našu armiju je, koliko se sjećam, došao negdje u drugoj polovici 1944, kada je upućen drugi poziv domobranskim oficirima da prijeđu na stranu NOV-a Jugoslavije.

Uskoro poslije rata otkriveno je njegovo učešće u ustaškim jedinicama i druge makinacije protiv našeg pokreta, te je zbog toga otpušten iz armije, stavljen pred sud i osuđen na robiju.

Dolaskom u diviziju pokazao je izvanrednu aktivnost i zalaganje. Imao je visoku stručnu spremu. Prije rata je završio Višu vojnu akademiju. Vrlo dobro je organizirao štapsku službu. Kao operativni oficir, znao je kratko i jezgrovito komandantove ideje i zamisli oformiti u zapovijed. Po odlasku načelnika štaba divizije zamjenjivao ga je, dok na kraju nije počeo obavljati dužnost načelnika štaba.

Moram priznati da smo mu i ja, i komandant divizije ukazali više povjerenja nego što je trebalo, iako ga većina oficira iz štaba nije trpjela te nam zbog njega često prigovarala. Bilo je u vezi s tim odnosima i nekoliko incidenata koje smo sprečavali iz prostog razloga što smo smatrali da je sposoban oficir, bez obzira na to što je bio domobran. Neki podaci 0 njemu govorili su da se kao domobranski oficir nije naročito kompromitirao. Ako je iskreno i pošteno prišao NOV-u - rezonirali smo - i ako se zalaže, ako je sposoban, ne treba ga sprečavati da se razvija i zauzima odgovorne funkcije. Smatrali smo da su neki naši drugovi iz štaba, stari partizani, nekad pretjerano nepovjerljivi. Međutim, pokazalo se da je njihova nepovjerljivost u ovom slučaju bila opravdana.

Njegov odnos prema komandantu i politkomesaru divizije vjerovatno je bio drukčiji nego prema ostalim oficirima u štabu, prema kojima se, s obzirom na svoju funkciju, morao odnositi starješinski. Kroz taj odnos drugovi iz štaba mogli su lakše otkriti njegove karakterne osobine, defekte u ponašanju i shvaćanju. To su bili kadrovi s razvijenim političkim instinktom i velikim ratnim iskustvom, koji su znali reagirati na sve što unosi disharmoniju u odnose. Većinom su bili borci iz 1941. godine. S takvim kadrovima i drugovima koji su bili u štabu 51. divizije bilo je lako raditi, surađivati i postizati uspjehe. To su bili: Uroš Ostojić Djetić, Dušan Kostić Bire, Boško Čirić, Laza Mišković, Vasa Vesković, Radovan Petković - Bata Jedinac, Jan Kiš i mnogi drugi.

Depeša s lažnim podacima stigla je u najgori čas i mogla je unijeti veliku pometnju. Ali je ona ubrzala našu odluku da sve neprijateljske zarobljeničke kolone uputimo preko austrijskog teritorija prema Labotu 1 Dravogradu. Na sreću, taj se pravac pokazao pogodnim, i svoj smo zadatak u potpunosti izvršili. U toku noći 15/16. maja najveći dio neprijateljskih snaga već je bio na teritoriju Jugoslavije svrstan u zarobljeničku kolonu.

General Servatzy: »Izgubili smo rat od boljeg protivnika«

U zoru 16. maja, kada je već glavna zarobljenička kolona odavno zagazila u našu zemlju i marširala prema Mariboru, kod raskrsnice Hrust predali su se ustaški generali Servatzy i Gustović. Najprije se prijavio Servatzy, a Gustovića su nešto kasnije, kad je već uvelike svanulo, našli daleko u polju u jednom grmu. Vjerovatno su u toku noći obojica pokušala izbjeći zarobljavanje. Bili su to posljednji zarobljenici koji su se tu predali.

Cim sam ugledao Servatzyja, onako visokog i elegantnog, sjetio sam se da sam ga vidio u ustaškoj delegaciji u predsoblju kod savezničkog komandanta korpusa. Servatzy nije bio na završnim pregovorima. Pregovarala su, odnosno primala uvjete kapitulacije, druga dva člana ove pregovaračke četvorke.

Ime generala Servatzyja dobro mi je poznato iz rata. Servatzy je potkraj 1942.. i na početku 1943. bio komandant ustaškog ličkog područja. Njegove su jedinice nanijele veliko zlo narodu toga kraja. Prisjetio sam se da sam jednom prilikom u ratu, pošto je 3. lička brigada ***6.*** divizije zauzela željezničku stanicu Ličko Lešće, neprijateljsko uporište nedaleko od Vrhovina, imao sa Servatzyjem svojevrstan dramatičan susret.

Poslije našeg djelomičnog neuspjeha u napadu na ustaško-domobranski garnizon u Brušanima, III lička proleterska brigada dobila je zadatak da se odmah prebaci s tog terena ispod Velebita na sasvim drugi kraj Like prema otočačkoj dolini. Odmah poslije povlačenja od Brušana, bez odmora smo krenuli na izvršenje zadatka. Marširali smo dva dana. Iz pokreta smo iznenada noću napali na neprijateljske garnizone na željezničkim stanicama Ličko Lešće, Studenci i Sinac, nedaleko od Vrhovina. Zarobljeno je oko 500 domobrana. Predao se bez otpora komandant svih neprijateljskih snaga na tom sektoru - bojnik (major) Ivan Bumber.

Dok je komandant 3. ličke brigade Momčilo Novković[1] pregledao zarobljeni materijal i oružje, saslušavao sam u staničnoj zgradi zarobljenog komandanta Bumbera. Zazvonio je telefon. Digao sam slušalicu. Na telefonu s druge strane žice nalazio se Servatzy, komandant ustaškog ličkog područja iz Gospića. Tražio je od potčinjenog bojnika izvještaj o situaciji. Vjerovatno je bio obaviješten o napadu, ali nije vjerovao da se sve tako brzo svršilo. Nije znao kakve su to snage koje napadaju. Treća brigada, koja je djelovala na širem području Gospića, nalazila se pod Velebitom, a nekih drugih jačih partizanskih snaga u okolini nije bilo. Predstavio sam se kao da je Bumber na telefonu i izvijestio da »partizanske skupine« napadaju s te i te strane, ali da se »mi« držimo čvrsto ...

... Imitirao sam, koliko sam mogao, bojnika Bumbera. Prijevara je uspjela. Servatzy je hrabrio: »Drž' se, Ivane, nisu to velike snage, brzo ću ti poslati pomoć.« Ali, avaj! Komandant ustaških jedinica u Lici uputio je sve svoje raspoložive rezerve na čišćenje terena ispod Velebita od jedinica 3. ličke brigade, a ta ista brigada, kao fantom, pojavila se na sasvim drugom kraju i rušila neprijateljske garnizone na ličkoj pruzi. Ustaški komandant Like bio je bespomoćan. Nije imao ni jednu jedinicu pri ruci.

Ponovno je došlo do telefonskog razgovora i ohrabrenja da izdržim još malo, da će mi poslati lovačku bojnu iz Perušića i da će sve biti dobro. Najkasnije za jedan sat stići će pomoć u ljudstvu i tenkovima. Ali već sam se počeo smijati. Preko telefona je odjekivalo: »Halo! Halo! Pa to nije Bumber ... Partizanski komesar ... zar, za ime Božje!« Servatzy je počeo

[1] Sada viceadmiral u penziji.

zamuckivati, da bi kasnije počeo prostački psovati i prijetiti kako će nas njegovi tenkovi zgaziti. Bio je toliko uzrujan da nije znao što govori. Na sve to sam kroz smijeh odgovorio: »Eto nas u Gospić da se lično upoznamo, a ne samo ovako preko telefona. Samo da ne pritegneš kolane i ne pobjegneš prije nego što dođemo.« Tad je u telefonu nastalo takvo krčanje od navale bijesa da se više ništa nije razumjelo.

A sada, 16. maja, pojavio se ovdje Servatzy kao zarobljenik. Doveden je u štab. Ušao je visok, plav čovjek, pedesetih godina, u elegantno sašivenoj generalskoj uniformi. Bio je vrlo blijed, upalih očiju, malo podbuhlih obraza, ali uspravnog vojničkog držanja. Najzad se obistinila želja, izražena preko telefona, da se lično upoznamo.

Odmah sam mu spomenuo telefonski razgovor koji sam vodio s njim sa željezničke stanice Ličko Lešće negdje u proljeće 1943. godine. Sjetio ga se brzo. »Da, sjećam se«, reče živo. »Znači, vi ste onaj komesar 3. ličke brigade? Da, uvijek sam se divio pokretljivosti partizanskih brigada. Tada sam bio uputio sve raspoložive rezerve protiv vaše brigade prema Brušanima, pod Velebitom, a vi na sasvim drugom kraju zauzimate naše garnizone na pruzi... To je bilo odlično, odlično izvedeno.«

Pažljivo sam ga promatrao dok je govorio. Taj zarobljeni general, koji hvali svoje protivnike, u stvari je bio dvadeset godina frankovački emigrant u Italiji. Još od raspada Austro-Ugarske nastanio se na Rijeci. Bio je u grupi bivših frankovačkih emigranata i habsburških oficira koji su u Italiji prihvatili Pavelića i pomogli ga materijalno i vezama. Servatzy je na Rijeci jedno vrijeme držao glavne Pavelićeve »kanale« za slanje letaka, terorista i paklenih mašina u Jugoslaviji. Kao ličnost od posebnog Pavelićevog povjerenja, Servatzy odlazi u Mađarsku i organizira smjenjivanje i, čini se, ubojstvo Augusta Perčeca, Pavelićevog glavnog rivala. Zatim je postao šef logora u Janka Puszti. Posljednja mu je dužnost bila: zapovjednik grada Zagreba, a nosio je zvučnu titulu »veliki župan Zagrebačke gore i Prigorja«.

Pretpostavljao sam da će, kao i Sudar, na kraju moliti za svoj život, ali sam se prevario. Po završenom razgovoru on svečanim glasom reče: »Izgubili smo sve. Ratna sreća je na vašoj strani. Izgubili smo rat, ali od boljeg protivnika. Vama kao boljem vojniku poklanjam svoj pištolj.«

Sa dosta teatralnosti izvadi i pruži mi svoj lijepo ukrašeni poniklovani pištolj (kasnije sam ga predao Vojnom muzeju). Dakle, stari frankovački emigrant, čovjek od najvećeg Pavelićevog povjerenja, šef zloglasne Janka Puszte, jedan od organizatora uvježbavanja atentatorske grupe koja je ubila kralja Aleksandra u Marseilleu, istaknuti ustaški vojni i politički rukovodilac koji je, eto, prokockao svoj život na strani zločina - stoji tu preda mnom zarobljen i na sva usta hvali našu armiju ne tražeći za sebe ništa.

Logično bi bilo da, dosljedan svom političkom ubjeđenju i terorističkim ciljevima kojima je posvetio sav svoj život, izvrši samoubojstvo kad je vidio da je svemu kraj i da mora pasti u ruke naroda protiv čijih

se osnovnih interesa borio godinama. Stavljajući se u službu fašizma, borio se za njega ne samo riječju i perom nego i paklenim mašinama i kamom, a u ratu ognjem i mačem. Komandirao je jedinicama koje su samo po njegovom naređenju sigurno pobile i unesrećile više desetina hiljada nevinih ljudi. Uništavani su samo zato što su rođeni kao Srbi ili Zidovi, što su Hrvati patrioti i demokrati po uvjerenju ili komunisti, jednom riječju svi oni koji nisu bili njegovi istomišljenici.

Mogao me je u ovom trenutku, jer mu je pištolj bio pun, ubiti kao direktnog protivnika iz prvih ratnih dana, s čijim je jedinicama vodio nepoštednu borbu u Lici, mogao se osvetiti politkomesaru »komunističke divizije«, koji, eto, sjedi pred njim i mirno razgovara. Ne, on to nije niti pokušao. Rezignirano je hvalio svog protivnika i ponudio mu »kao boljem vojniku« svoj puni pištolj. Tu, pred njegovim očima, slomljena je armija koju je i on stvarao i bio cijelo vrijeme rata na njenom vrhu. Tu je kraj ne samo jedne politike i ciljeva, bez obzira na to koliko mračni i jezivi bili, već i slom ličnosti i jednog života. To što je rekao bila je obična potreba da se nešto u posljednjem času kaže; nisam osjetio da je to bio izraz kajanja, još manje dodvoravanja.

Predaja komandanta odmazde na Kozari, viteza Gustovića

Drugi zarobljeni general koji je pronađen toga jutra nešto kasnije bio je Artur Gustović, poznati Pavelićev »vojskovođa«, koji je poslije Sertića imao najviše komandne položaje u oružanoj sili NDH. Iako već blizu 60 godina, taj očuvani bivši austrijski oficir bio je i pukovnik bivše jugoslavenske vojske. Po upadu njemačkog okupatora u zemlju, postaje već 10. aprila 1941. komandant travničkog vojnog okruga. Predaje Nijemcima velike količine neoštećene ratne opreme bivše vojske. Po nalogu Pavelića i Nijemaca, uspostavlja ustaški činovnički aparat i stvara vojnu formaciju - pukovniju, kojoj postaje komandant. Zbog izvanrednog zalaganja i sposobnosti u izvršenju dodijeljenih zadataka, već u oktobru 1941. godine imenovan je komandantom Pavelićeve divizije u Doboju.

Aprila 1942.. Gustović postaje glavni inspektor cjelokupne pješadije u Pavelićevom Glavnom stanu. Ubrzo odlazi u Srijem da organizira borbu protiv srijemskih partizana. Kao istaknutog i provjerenog vojnog rukovodioca, Pavelić i Nijemci postavljaju ga za komandanta I gorske divizije, koja s njemačkim jedinicama učestvuje u poznatoj ofanzivi na slavnu Kozaru. Mnogo je krvi proliveno i mrtvih partizana ostalo na lisnatim proplancima i obroncima Kozare. Sedamdeset hiljada ljudi, žena i djece s Kozare otjerano je u logor Jasenovac, odakle se nisu nikad vratili. To je rezultat »čišćenja i odmazde« koje su vršili Gustovićevi zdrugovi.

Gustović učestvuje u neprijateljskim ofanzivama i »čišćenju terena« u Lici, na Petrovoj gori, u Zumberku, Moslavini i Slavoniji. Njegove se

jedinice svuda svete nedužnom i nemoćnom narodu. Pavelić i njega šalje u opkoljeni Gospić kao pomoć u organiziranju obrane.

Najzad postaje komandant svih Pavelićevih formacija na istočnom bojištu - srijemskom frontu, gdje pod komandom Nijemaca vodi borbe protiv naše armije. Marta 1945. Gustović na srijemskom frontu i u Podravini komandira četvrtom, šestom, osmom, 9. i 15. Pavelićevom divizijom. Za svoju vjernost ustaštvu i »novom poretku« dobio je od Hitlera i Pavelića niz najvećih odlikovanja. Pavelić mu je posebno dodijelio titulu »viteza«.

Poslije razgovora sa Servatzyjem referirali su mi da se zarobljeni Gustović nalazi u vrtnoj kućici. Po držanju vojnika koji su ga čuvali ovaj prepredeni austrijski oficir osjetio je da dolazi neki partizanski starješina. Cim sam naišao - a valjda je raspoznavao i naše činove - skočio je s mjesta, odsječno zauzeo stav mirno, vojnički pozdravio i predstavio se. Nisam mu kazao ništa. Promatrao sam jedan trenutak njegovu bezbojnu, hladnu i poslušnu fizionomiju.

Rekoše mi da na cesti, dvadesetak metara od našeg štaba, u crnoj limuzini sjedi Gustovićeva ljubavnica. Gustović je prethodno kazao našima da je to njegova prijateljica i molio da joj se ništa zlo ne učini. U automobilu je sjedila vrlo mlada ljepuškasta plavuša, veoma našminkana. Nije imala više od dvadeset godina i lice joj je odavalo samrtni strah. Gustović je, s vremena na vrijeme, uznemireno bacao poglede iz otvorene ljetne kućice na tu stranu.

Iako sam ponešto već bio čuo za Gustovića, nisam još znao da je on jedan od najsposobnijih Pavelićevih vojnika koji je učestvovao u svim kritičnim borbama u kojima je trebalo spašavati Pavelićeve i okupatorske pozicije.

Snishodljivog izraza na licu, ovaj stari prepredeni najprije carskokraljevski oficir, potom kraljevski oficir bivše jugoslavenske vojske i, najzad, Pavelićev vitez i zloglasni komandant - našao se toga dana, 16. maja 1945, u zarobljeničkoj koloni, u našim rukama, na putu da pred narodnim sudom odgovara za počinjena djela.

Galerija tipova

Galerija tipova, ratnih komandanata i vojnih funkcionera NDH, generala, pukovnika i drugih oficira, prodefilirala je toga dana ispred vrtne kućice kod raskrsnice Hrust.

General Tomislav Sertić je jedan od glavnih tvoraca ustaške vojske i Pavelićeva desna ruka za sva vojna pitanja tokom čitavog rata Rođen je u Udbini, u Lici. Kao potpukovnik stare jugoslavenske vojske, još je prije rata zbog veza s ustašama emigrirao najprije u Mađarsku, a potom se prebacio u Italiju. Po prelasku u Italiju odmah stupa u vezu s Pavelićem.

Stvaranjem NDH postao je komandant i. ustaške pukovnije. Kao načelnik ustaškog generalštaba spremao je kadrove i davao inicijativu za stvaranje raznih kurseva za oficire i podoficire u zemlji i inozemstvu.

Sertić je igrao glavnu ulogu u formiranju i. ustaške ličke bojne za borbu protiv ustanka 1941. godine, koja je počinila nečuvene zločine u Lici, a nešto kasnije i na Kordunu za vrijeme poznate ofanzive na Petrovu goru 194z. godine. Sertić je formirao zloglasni Francetićev I ustaški zdrug, kasnije nazvan »Crna legija«.

Sertić je ljeti 1943. godine učestvovao u organiziranju obrane opsjednutog ustaškog garnizona Gospić. Za obranu Gospića dobio je od Pavelića titulu »viteza«.

Ratna karijera generala NDH, Dubrovčanina Antuna Nardellija, potpukovnika bivše jugoslavenske vojske, u osnovi se ne razlikuje od »blistave« karijere već spomenutih Pavelićevih komandanata. Odmah na početku rata, nakon predaje Nijemcima u Makedoniji, dolazi u Zagreb, gdje biva postavljen za pomoćnika komandanta sarajevskog vojnog okruga. U augustu 1941. postaje komandant bataljona i učestvuje u gušenju ustanka na terenu Vlasenice. U julu 1942. godine preuzima komandu nad 11. pješadijskom pukovnijom i u oblasti Korduna razvija veliku aktivnost u borbi protiv jedinica NOV-a. I tada se ističe surovim kaznenim pohodima uperenim protiv nezaštićenog naroda. Ubrzo postaje komandant 4. pješadijske divizije, štab koje je stacioniran u Dvoru na Uni. Pod njegovom je komandom bio po zlu čuveni 8. ustaški zdrug, koji je počinio nečuvena zvjerstva na Baniji i u Bosni, naročito na Kozari. Koliko je ovaj potpukovnik bivše jugoslavenske vojske, u ratu surovi ustaški komandant, ogrezao u zločinu, govori i podatak da je jednom za vrijeme borbi (na terenu Ravnice i Poljanice) izdao ovakvo naređenje: »Ono što ima dvije noge nemojte dovoditi, ali ono što ima četiri noge dovedite.« Marta 1945. postaje komandant 1. udarne divizije i vodi borbe protiv naše armije na području Gline.

Vladimir Metikoš, potpukovnik bivše vojske, rodom iz Banjaluke, general NDH i ustaški pukovnik, našao se još od aprila 1941. u Pavelićevoj službi. Učestvovao je u mnogim borbama u Lici i Bosanskoj krajini. U IV neprijateljskoj ofanzivi njegove jedinice, zajedno s Nijemcima, učestvuju u borbama kod Tarčina, a u V ofanzivi u operacijama kod Foče i duž Drine. U maju 1944. postaje komandant operativnog područja »Velebit« sa sjedištem u Gospiću. Njegove jedinice u Lici vrše masovne akcije »čišćenja« i odmazde nad neboračkim stanovništvom. Za vjerno služenje Paveliću imenovan je juna 1944. za ustaškog pukovnika, a u septembru postaje komandant Pavelićeve ***6.*** divizije u Banjaluci. Metikoševe jedinice vršile su masovne likvidacije ljudi pred samo povlačenje iz Siska, desetak dana prije svršetka rata.

Slavko Skoliber, potpukovnik bivše vojske, general NDH i ustaški pukovnik, rodom iz Koprivnice, dugo je bio na dužnosti komandanta jedinica koje su obezbjeđivale strašni logor Jasenovac i pomagale zloglasnom

Luburiću, Ljubi Milošu, fratru Filipoviću i dr. Formirao je i. gardijski ustaški zdrug, u sastavu kojeg je bio i Luburić, s kojim učestvuje u masovnim pokoljima na Psunju. Za te zasluge, uz čin generala, dobio je i čin ustaškog pukovnika. Najzad postaje komandant cjelokupnih policijskih snaga u Hrvatskoj.

Mirko Gregorić, pukovnik bivše vojske, general NDH, rodom iz okolice Gline, odmah po okupaciji postaje komandant grada Mostara i mostarskog vojnog okruga. Ispoljio je veliku aktivnost na uspostavljanju ustaškog aparata i stvaranju ustaške vojske. Već početkom 194z. godine postaje komandant 2. gorskog zdruga, koji je operirao na terenu Kozare sa sjedištem u Bosanskoj Dubici. Zatim je komandant 11. pješačke, pukovnije, koja je vršila masovna ubijanja i deportiranja ljudi u logore na terenu Slunja, Petrove gore i Topuskog. Za vrijeme jednog partizanskog napada, avionom se spustio u opkoljenu Kladušu i organizirao obranu ovog ustaškog uporišta. Ljeti 1944. istakao se u obrani Prijedora i Banjaluke. Pri kraju rata Gregorić postaje komandant grada Zagreba, a uskoro zatim komandant I tjelesne divizije Poglavnikovog tjelesnog zbora (korpusa). Njegova parola »tko nije ustaša, taj nije Hrvat« bila je poznata tamo gdje je mobilizirao ljude u ustaške jedinice.

Bogdan Majetić, pukovnik bivše vojske, general NDH, rodom iz Bjelovara. Odmah po okupaciji formirao je 10. pješačku Pavelićevu pukovniju u Banjaluci, koja učestvuje u masakru građana na početku 1942. godine. Ubrzo postaje komandant Paveli'ćeve 4. divizije u Dobqju. Kasnije je komandirao 5. divizijom u Sarajevu. Učestvuje sa svojim jedinicama u IV i V ofanzivi u borbama protiv NOV-a. Kao komandant divizije u Doboju, po Pavelićevom nalogu, potpisuje 28. maja 1942. sporazum s četnicima s Ozrena o zajedničkoj borbi protiv NOV-a i POJ-a.

U zarobljeničkoj grupi toga su dana na granici bili:

- general NDH, pukovnik bivše vojske, Franjo Dolački, rodom iz okolice Križevaca, posljednja dužnost bila mu je: pomoćnik komandanta zbornog područja u Zagrebu;
- general NDH Mirko Vučković, rukovodilac Sudskog odjela ustaškog generalštaba;
- pukovnik Zlatko Šintić, potpukovnik bivše vojske i pomoćnik vojnog izaslanika u Berlinu prije II svjetskog rata; jedno vrijeme bio je na dužnosti pomoćnika ministra Pavelićevih oružanih snaga; istakao se u borbama na Kozari, gdje je njegova jedinica predala Nijemcima nekoliko hiljada staraca, žena i djece, zatim u ofanzivi na Fruškoj gori;
- pukovnik Ivan Seferović, također potpukovnik bivše vojske, rodom iz okolice Križevaca, pomoćnik zloglasnog Bobana, komandanta 5. divizije;
- pukovnik Mića Mičić, Dubrovčanin, potpukovnik bivše vojske; dugo je radio kao zamjenik rukovodioca obavještajnog odjeljenja u Pavelićevom ministarstvu oružanih snaga.

Zatim su tu na raskrsnici Hrust uhvaćeni mnogi viši oficiri bivše jugoslavenske vojske.

Navodimo samo neka usputno zabilježena imena: pukovnici NDH Josip Lončarević, Antun Hiver, Vladimir Dolazil, Viktor Hencel, potpukovnici: Anton Delec, Ljubomir Tugarčić, Roman Nikpal, Marijan Jožić i mnogi drugi, kojima nisam tada zabilježio imena.

Ovi su dovedeni u naš štab, u vrtnu kućicu kod Pliberka. Drugi su kasnije registrirani u zarobljeničkom logoru. Među ovim oficirima bilo je i njemačkih viših i nižih oficira, kao i manji broj četničkih oficira.

ZAROBLJAVANJE CRNOGORSKIH ČETNIKA

Petnaesti je maj 1945. Već se spustilo veče. Još smo sjedili u vrtnoj kućici iznad same raskrsnice u Hrustu. Poneki novi viši Pavelićev oficir dolazi da se preda.

Promatrao sam na već osvijetljenom trgu ogromnu masu zarobljenika koji su ispunili čitav prostor između kuća, tiskajući se, gusto zbijeni, naprijed. Tu, ispred samog našeg štaba, na toj raskrsnici puteva svi se zaustavljaju, kao da se kolebaju kuda treba da idu i u kojem pravcu da krenu s te raskrsnice života. Odatle su se iz mase kao rijeka koja istječe iz jezera zarobljenici svijali u kolonu, svrstavali se u redove na putu i produžavali dalje. Gomila se leluja kao talasi na vjetru i kreće se najprije lijeno i nevoljko, a zatim brže, odlučnije i žustrije hrli u noć.

U jednom trenutku vidjeh gdje dosta velikom brzinom nailazi veći engleski tenk i naglo staje ispred zarobljeničke mase, natjeravši je na uzmak i povijanje. Odmah zatim posada tenka uperi farove na zarobljenike na trgu i zloslutno poče šarati svjetlosnim mlazom po gomili. To potraja desetak minuta, dok odjednom motor snažno ne zabrekta. Tenk poče manevrirati i, valjda pri okretanju, naletje na masu zarobljenika. Gomila se snažno zatalasa, a kroz noć se prolomi jeziv krik prignječenog ili zgaženog zarobljenika. Skočio sam instinktivno i potrčao u tom pravcu. Ali prije nego što sam uspio da se kroz masu probijem i interveniranim, tenk se okrenu i uz veliku brzinu i buku nestade u noći. Ostalo je potpuno nejasno što je htjela posada engleskog tenka.

Zavlada tišina. Čulo se samo prigušeno ćućorenje gomile i kloparanje vojničkih cokula po kaldrmi. S vremena na vrijeme čula bi se reska komanda nekog od naših starješina.

Sto je kolona dalje odmicala, naši su ih sve organiziranije svrstavali u redove, pojačavali tempo pokreta i broj oružane pratnje. Poslije se ispostavilo da je većina ovih zarobljenika mislila da ide u dubinu austrijskog teritorija, u savezničke logore. To što su ih vodili partizani, nije još značilo da se vraćaju u Jugoslaviju. U svom kretanju naprijed prolazili su kroz austrijski teritorij. Tamo su nailazili na grupe angloameričkih jedinica i na njihove tenkove. Mnogi zarobljenici mislili su da ih sprovodimo zajednički. Noć je i nisu niti primijetili kuda idu. Ovdje-ondje vide se na cesti njemački natpisi. Noću se teško orijentirati, pogotovu u tolikoj masi.

Mnogi su se iznenadili kad su se već sutradan našli na jugoslavenskom teritoriju, na putu u Dravograd i Maribor.

Živeći i djelujući posljednjih dana u izvanrednoj fizičkoj, a naročito psihičkoj, prenapregnutosti, kulminacija napetosti bila je baš tog dana kapitulacije neprijatelja, 15. maja, dana naše konačne pobjede. Sada kada je sve gotovo, kada je neprijateljska vojska razoružana i pala u naše ruke, bio sam radostan, ali i veoma umoran. Snaga i velika energija iz prethodnih dana kao da su odjednom iščezle. Sjedio sam zavaljen, umoran, ali sretan i opušten. Promatrao sam kao hipnotiziran zarobljeničku kolonu i ljude koji se bezumno i izgubljeno tiskaju i guraju.

Slike četvorogodišnjih napora, juriša, povlačenja, iscrpljujućih marševa, gladi, studeni, zbjegova naroda - sve mi je izišlo pred oči te majske večeri 1545. godine. Sjećanja naviru kao bujica.

Da, to je trenutak historije! To je kraj jedne epohe. Krvavi rat protiv fašizma završen je na tlu naše zemlje ovog poslijepodneva.

Dok cio svijet slavi 9. maj kao Dan pobjede, naš Dan pobjede je zapravo 15. maj. Prvi smo od okupiranih naroda razvili zastavu otpora u Evropi i podigli ustanak protiv fašizma, a posljednji odlažemo puške!

Često sam zamišljao da će se završetak rata zbiti negdje na ulasku u neki veliki grad, i to u glavni grad, gdje će nas narod dočekati s cvijećem, zagrljajima, pjesmom, kruhom i vinom. Topovske salve, iluminacije označit će početak slobode! A ja, sa svojim drugovima, opijen od radosti i sreće, neću prestati da kličem i pjevam sve dok ne padnem od umora. Sada sam, eto, ipak nekako u duši pomalo razočaran, jer je sve ispalo drukčije nego što sam maštao.

Žena - četnički emisar

U tom razmišljanju i maštanju trže me glas kurira: »Druže komesare, jedna žena želi da uđe u štab i nosi nekakvo pismo, poruku.« Za njim se pojavi naočita crnooka djevojka u urednoj crnoj đačkoj kecelji, s gustim viticama, blijeda i uplašena. Nije imala više od 19 ili 20 godina. Obrati mi se na francuskom jeziku i pruži mi pismo.

Pogledao sam je malo zbunjeno, jer je pismo bilo na našem jeziku, ćirilicom, napisano tintom na kockastom trgovačkom papiru, adresirano na savezničkog komandanta u Koruškoj.

Trenuci kapitulacije Pavelićeve vojske se pamte. Svaki detalj. Iznenadna pojava četničkog emisara, ljepuškaste djevojke, također se pamti. Ona je naprosto izronila' te večeri iz zarobljene ustaške gomile i nosi pismo u ime četnika, za koje nisam niti znao da se nalaze u ovoj dolini, gdje je ratna mašina II svjetskog rata za nas Jugoslavene konačno stala. U općem porazu Nijemaca i kvislinških snaga našli su se i Đurišićevi četnici. Zbog sadržaja i kratkoće teksta, koji mi se tog trenutka učinio

smušen, naivan i gotovo smiješan, dobro sam ga i skoro u cijelosti zapamtio. Tekst je glasio:

»Jugoslovenska vojska u Otadžbini iz Crne Gore, Boke i Starog Rasa obraća se savezničkom komandantu sa molbom da nas prihvati i pruži politički azil do našeg ponovnog povratka u Otadžbinu. Nama se u borbi protiv okupatora nametnula i borba protiv komunista. Jedva čekamo da dođe dan kada ćemo zajedno sa našim saveznicima nastaviti borbu protiv komunističkih bandi.«

Čitavo pismo bilo je veoma kratko, napisano na zgužvanom papiru. Dolje su stajali nečitki potpisi u ime vojnog a zatim političkog rukovodstva »Jugoslovenske vojske u Otadžbini«.

Pogledao sam i nisam mogao a da se glasno ne nasmijem.

- Znači, to su četnici. Nisam znao da i njih ovdje ima. Došli ste baš kamo treba - izustih.

Međutim, iznenadna gošća, valjda kada je čula »domaći« jezik, videći da tu nema nikakvog savezničkog komandanta Koruške, još jače poblijedi i kao iz puške izletje iz vrtne kućice i izgubi se u tom kaosu i metežu zarobljeničke gomile. Nestala je kao da je propala u zemlju. Dok su kuriri i stražari pokušavali da je pronađu muvajući se lijevo i desno, dovikujući se gdje bi mogla biti, odjednom se iz neposredne blizine javi jedan omanji čiča, izjavivši da je ta djevojka njihov predstavnik koga su oni poslali. S njim se javio i jedan mlađi i viši čovjek.

- Ne treba je tražiti, mi smo je poslali. Mi smo kompetentni predstavnici Jugoslovenske vojske u Otadžbini i želimo s vama razgovarati 0 predaji naše vojske, jer vidimo da je tu komanda kojoj se i ostali predaju - reče čiča.

Stajali su preda mnom u štabu u vrtnoj kućici i u rukama držali kape. Stariji omanji čovjek bio je sijed, ćelav i dosta mršav, izmučenog izgleda u zgužvanom civilnom odijelu. Učinilo mi se, sudeći po izgledu, da ima 65 do 70 godina.

Drugi pregovarač nalikovao je na 50-godišnjaka, naočit, krupan čovjek guste crne kose, crnih odnjegovanih brkova, uredan i izbrijan. Čini mi se da je ovaj drugi bio nekako poluvojnički obučen, u vojnim čakširama 1 civilnom kaputu. Stajao je uspravno i samo je piljio u mene ne trepćući. Dok je čiča govorio, ovaj se nije miješao i s očitim poštovanjem slušao je razgovor između mene i starca, za koga trenutak kasnije saznadoh da je visoki četnički funkcioner.

Razgovor s elanom Nacionalnog komiteta Draže Mihailovića

- Koliko vas ima? - upitah.

- Oko sedam-osam hiljada - odgovori čiča.[1]

[1] Točni podaci o broju zarobljenih Đurišićevih četnika kod Dravograda nisu se mogli naći. Postoje određeni prethodni podaci i kasnije procjene. Lično sam 16. maja

- A odakle ste? - rekoh.

- Najviše iz Crne Gore. Ima nas nešto iz Hercegovine i Bosne - skrušeno odgovori četnički vođa.

- Gdje se nalazite? - nastavih.

- Tu smo, kilometar-dva udaljeni u strahu od ustaške kolone, jer nas posljednjih nekoliko dana napadaju. Ubili su nam nekolicinu ljudi kada su se malo odvojili od naše kolone - odgovori starac.

- Tko vam je komandant? Vi ste, čini se, obojica civili?

- Naš komandant je bio vojvoda Pavle Đurišić - nastavi čiča. - Poginuo je od ustaške ruke, jer ga je izdao on, ta pogan, izdajnik Sekula Drljević.

Čuo sam za Sekulu Drljevića, crnogorskog separatista, da se stavio u službu talijanskog fašističkog okupatora, ali nisam znao da se Sekula Drljević poslije prvih pobjeda ustanka u Crnoj Gori sklonio pod skute Pavelića, stavljajući se u službu tog kvislinga i jednog od najvećih izdajnika u našoj historiji.

Nisam imao pojma da je Sekula na prijevaru prihvatio Đurišića kada se ovaj odvojio od Draže Mihailovića u Bosni i da ga je predao ustašama u Bosanskoj Gradiški, gdje je Đurišić ubijen s većim brojem četničkih oficira i funkcionera. Govoreći o tome, starac je najgorim izrazima grdio Sekulu: »nikogović«, »krvnik«, »izdajnik«, »ustaški sluga«, »šljeme mu se zatrlo« i dr.

U jednom momentu reče: »Ta pogan Sekula je predao ustašama našeg dičnog vojevodu.«

- Zašto, starče, žališ toliko za tim svojim vojvodom Đurišićem, koji se za sve godine rata borio na strani okupatora protiv vlastitog naroda? - upitah ga, jer je bilo očito da starac nije bio dobro orijentiran niti mu je bilo sasvim jasno pred kim se nalazi. Možda se već počeo psihički gubiti

1945.. prošao pored cijele zarobljene četničke kolone koja je marširala preko Prevalja-Soštanja ka Dravogradu. Sa mnom su u džipu sjedili četnički rukovodioci: major Vukčević, Jojić i Jergović. Zarobljenička kolona se otegla desetak kilometara. Po mojoj procjeni i izjavama, četnika je u koloni moglo biti oko 6000, uključujući u taj broj i nekoliko stotina do jedne hiljade izbjeglih civila.

Prema nekim našim ranijim podacima, po dolasku u istočnu Bosnu sredinom februara 1945. bilo je oko 10 000 Đurišićevih četnika. Đurišiću su se pridružili i ostaci bosanskih četnika. Ustaški generalštab u svom izvještaju od 4. IV 1945. (»Dodatak izvješću br. 94«) govori o broju četnika: »Crnogorski nacionalisti (10 000-12 000 ljudi) stigli su u svom pokretu prema zapadu do Lijevča Polja...« U jednom drugom »izvješću« govori se da se početkom aprila predalo iz 5. i 8. crnogorske divizije 3500 četnika, da se 1300 Hercegovaca i 600 Bosanaca prebacilo natrag na istočnu stranu Vrbasa kod sela Kukolja, da se 300 četnika predalo odmetnicima itd. Pored Hercegovaca i Bosanaca, na istočnoj obali Vfbasa u to je vrijeme ostao i Pavle Đurišić s dosta Crnogoraca (jedan četnički puk), koji su se kasnije također predali ustašama. S obzirom na gubitke u borbi s ustašama u Lijevča Polju, na bolesti (tifus je najviše pogodio civile) i osipanje - na Pavelićevu stranu moglo je prijeći oko 8000 četnika. Kod Zidanog Mosta pred frontom Prve armije pri kraju rata zarobljeno je oko 2000-1500 četnika. Prema svemu tome, može se zaključiti da se kod Dravograda moglo predati oko 5500-6000 četnika i civila zajedno.

pod pritiskom događaja, te mu je, čini se, u tom momentu bilo svejedno što i pred kim govori.

- Zao mi je, čoeče - odgovori ožalošćeni politički vođa »Jugoslovenske vojske u Otadžbini« - što ga izdade ona pogan Sekula i što nije s nama dijelio do kraja sudbinu kada smo blizu četiri godine bili zajedno.

Drugi sugovornik bio je šutljiviji, malo je govorio, u stvari odgovarao je jasno, otresito i logično. Izgledao je staloženiji i pametniji od starca. Moram priznati, starac mi je tada izgledao dosta smiješno. Mnogo je pričao i ne sasvim kontrolirano. Valjda je prije toga dugo šutio, te je sada, kada je svemu došao kraj, osjetio potrebu da više govori i da rastereti prenapete nerve.

Nisam zapamtio niti sam sačuvao, bilješku o tome tko je bio taj najstariji četnički glavar koji je vodio glavnu riječ na pregovorima o predaji crnogorskih četnika te majske večeri prije 30 godina. Znam pouzdano da je govorio o tome da je prije rata bio direktor gimnazije u Peći i da je, čini mi se, rekao da je u bivšoj Jugoslaviji bio senator ili poslanik. Dobro sam zapamtio da je tada izjavio da je član Nacionalnog komiteta Draže Mihailovića i član istoimenog komiteta crnogorskog generala Blaža Đukanovića. Kasnije su mi neki poznavaoci crnogorskih prilika govorili da je to, najvjerovatnije, mogao biti Jojić, senator iz Vasojevića. Ali pored svih tih obavještenja, ne mogu sa sigurnošću tvrditi da je to bio baš Jojić.

Drugi četnički vođa bio je bivši cetinjski advokat dr Nikola Jergović. Njegovo ime i osnovne podatke pronašao sam u svojim bilješkama. Kako je bio oženjen kćerkom vojvode Boža Petroviča, bliskog rođaka crnogorskog kralja Nikole, Jergović je negdje pred rat bio primljen na dvor talijanske kraljice (kćerke kralja Nikole). Vjerovatno otada i datiraju njegove simpatije prema talijanskom fašizmu. Pričalo se da se ranije, prije rata, kao čovjek liberalnih pogleda, družio s komunistima, ili čak i bio komunist, ali da se od 1936. godine, poslije poznate provale i masovnog hapšenja komunista, povukao. Za vrijeme rata bio je predsjednik okupatorske općine u Cetinju. Postao je član četničkog crnogorskog Nacionalnog komiteta.

Rascjep u četničkim redovima

Obojica su prenoćila u našem štabu. Tek izjutra su s našim jedinicama pošli ka četničkoj koloni radi njezine predaje i razoružanja. Govorljivi čičica to mi je veče dugo pričao o Sekuli Drljeviću, o odvajanju Pavla Đurišića od Draže Mihailovića u Bosni i o svim tim njihovim peripetijama u posljednjim fazama rata.

S interesom sam slušao o sudbini Đurišićevih četnika. Nisam još sasvim shvatio kako to da su Đurišića ubile ustaše, kada su četnici već od prvih dana izdaje surađivali s ustašama u Lici i Bosni, gdje sam ratovao. Posebno, što se više bližio kraj rata i što su trpjeli više poraza, ta je suradnja i savezništvo bilo sve bliže i čvršće. Kako to da se samo crnogorski

četnici nađoše ovdje, u provaliji poraza, zajedno s ustašama, dok četnika iz drugih krajeva nije bilo? Nisam pojma imao o neslaganju i sukobu Đurišića s Dražom i da je Draža sa srpskim četnicima krenuo natrag u Srbiju, a da Đurišić nikako nije odobrio taj nerealan i samoubilački Dražin plan da se vrati iz Bosne u Srbiju da tobože tamo diže ustanak protiv komunista.

Kasnije sam se, da bih detaljnije provjerio ove događaje, zainteresirao za dokumente u Vojnoistorijskom institutu, pomoću kojih sam upotpunio sliku o sudbini Đurišićeve četničke grupe prije predaje mojoj diviziji. Tako sam saznao nešto više o sukobima među samozvanim četničkim vojvodama i komandantima poslije njihovog istjerivanja iz Srbije i Crne Gore, 0 čemu sam ovdje 15. maja slušao od crnogorskih četničkih političkih vođa.

Brz prodor naših snaga u Srbiju prisilio je četničke snage Draže Mihailovića da se povuku u istočnu Bosnu. U septembru i oktobru 1944. prije povlačenja, na brzinu su izvršili mobilizaciju naroda za popunu svojih redova. Naravno, ta mobilizacija srpskih seljaka u osvit same slobode 1 istjerivanja okupatora iz zemlje nije mogla naročito pomoći četničkom pokretu. Naprotiv! Ona je uvjetovala veliku demoraliziranost i konstantno osipanje i rasulo Dražinih redova. Jedno vrijeme prije odstupanja iz Srbije četničko je vojno i političko rukovodstvo pomišljalo na to da svoju vojsku uputi u Crnu Goru prema Đurišiću. Tamo je bliže more i, u slučaju iskrcavanja Angloamerikanaca - što su četničke glavešine stalno priželjkivale - - našli bi se bliže njihovom okrilju.

četnička vojska s Dražom na čelu krenula je ipak prema zapadu. Angloamerikanci se nisu iskrcali, a Đurišić je i sam, pod pritiskom partizanskih snaga, morao bježati iz Crne Gore. Tako je četnička vojska prezimila u istočnoj Bosni ispod Ozrena i na terenima Trebave i Vučjaka (između Doboja, Modriče i rijeke Save).

Dolazak crnogorskih četnika u Bosnu - metamorfoza Pavla Đurišića

U takvoj situaciji i velikoj dilemi četničkog rukovodstva što treba dalje raditi, sredinom februara 1945. došla je k Draži u Trebavu i istočnu Bosnu Đurišićeva četnička grupa. Došli su veoma iscrpljeni, izgladnjeli i po velikoj zimi.

Za razliku od dobrog dijela srbijanskih četnika, među kojima je bio velik broj mobiliziranih seljaka, većina crnogorskih četnika odavno se zakrvavila u borbi protiv partizana. Oni su bili spremni, čim su se malo odmorili i pothranili, đa nastave borbu protiv NOV-a. To je dobrim dijelom bila ideološka vojska izrazito antikomunističkog karaktera, za koju je Đurišić, bez sumnje, predstavljao neprikosnoveni autoritet.

Pavle Đurišić, kapetan bivše jugoslavenske vojske, u početku ustanka crnogorskog naroda našao se u redovima ustanika. Još 1941. izdao je

NOP i prišao četničkom pokretu te postao jedan od njegovih glavnih nosilaca u Crnoj Gori.

U očekivanju savezničke invazije preko Jadrana na Balkan, bojeći se da četnici ne priđu invazionim trupama, Nijemci su, poslije V ofanzive, razoružali pojedine grupe četnika, naročito crnogorskih (zbog blizine njihova teritorija priobalnom pojasu) i slali ih u zarobljeničke logore u Njemačkoj. Oni su i Đurišića poslali u logor. Ubrzo je pušten na inzistiranje »oca Srbije« Nedića.

Po dolasku u Beograd dolazi do sporazuma s Nedićem, po kojem Đurišić, prema njemačko-nedićevskoj koncepciji, treba raditi na pripajanju Crne Gore Srbiji. Radeći neko vrijeme na provođenju tog sporazuma, Nedić postavlja Đurišića za pomoćnika komandanta Dobrovoljačkog korpusa, a Hitler ga odlikuje najvećim odlikovanjem »Gvozdenim križem«. Kasnije se ponovno okreće Draži Mihailoviću i bori za povratak stare monarhističke Jugoslavije. Pri kraju rata napravio je sporazum - — o kojem će kasnije biti više riječi — sa separatistom Sekulom Drljevićem, po kojem njegova »Jugoslovenska vojska u Otadžbini - Crne Gore, Boke i Starog Rasa« postaje »Crnogorska narodna vojska«; cilj joj je uspostavljanje samostalne crnogorske države.

To bi bila, u najkraćim crtama, politička fizionomija i tok prevrtljive karijere Pavla Đurišića, koji je mijenjao razne odore i »dlake«, ali ćud nikako. Ostao je dosljedan samo u jednom: u slijepoj mržnji i beskompromisnoj borbi protiv NOB-a, ne birajući pri tom sredstva. Đurišićeva vojska najzad se borila protiv nas pod komandom Pavelića, ali sada bez svog komandanta, jer su Đurišića, po Sekulinom nalogu, zaklale ustaše u Bosanskoj Gradiški i bacile u Savu.

Sigurno je da je Đurišićeva vojska (i donekle četničke jedinice popa Đujića) po svojoj organizaciji, borbenosti i zakrvljenosti jedina veća četnička formacija koja se mogla ozbiljnije boriti protiv naših partizanskih jedinica.

Misija američkog pukovnika

Iako su članovi američke vojne misije kod Draže bili ranije povučeni (marta 1944), u augustu iste godine kod sela Pranjana spustio se padobranom k četnicima američki pukovnik Mac Dowell. Njegov zadatak, po svim podacima za koje sam doznao, bio je da pridobije Dražu da ostane u zemlji i da nastavi borbu protiv partizana. Naravno, to bi dobro poslužilo reakcionarnim snagama u svijetu za njihove makinacije i borbu protiv nove Jugoslavije. Obavještajac Mac Dowell stalno je Draži ponavljao svoju ideju kako će angloameričke trupe doći u Jugoslaviju, da će se kurs zapadne politike promijeniti, da će doći do sukoba s Rusima i konačnog obračuna zapadnog kapitalizma s komunizmom.

Sumnjajući na momente u dolazak saveznika, Draža je pokušao iskoristiti prelazak jedinica Crvene armije preko naše granice da se dodvori

Rusima i pokaže kao borac protiv okupatora. Preko četničkog komandanta Rasinskog korpusa, majora Keserovića, stupio je u vezu sa sovjetskim prethodnicama kod Kruševca. Četnici se čak ni tad, u posljednjem času, ogrezli u suradnji s okupatorom i u borbi protiv partizana, nisu htjeli boriti protiv Nijemaca. Sve te špekulacije brzo su otkrivene i pokušaj spašavanja svoje kože pomoću Rusa u samom je početku propao.

S druge strane i nama je bilo u interesu da se Draža odluči da ostane u zemlji i da bude uhvaćen živ. Poznate su veze i depeše koje su naši organi bezbjednosti slali Draži, a koje su govorile o lošem stanju u Srbiji i o mogućnosti dizanja ustanka ne bi li ga pridobili za ideju da se vrati u Srbiju. Takvo rješenje bilo bi najbolje upravo zbog toga što bi odlaskom u inozemstvo neprijatelji naše zemlje prikazivali Dražu kao legendu i koristili ga za špekulacije protiv naše zemlje. S druge strane, na suđenju bi se njegova izdajnička uloga u toku rata do kraja raskrinkala. Tako se naša akcija o Dražinom ostanku u zemlji podudarala s akcijom američkog pukovnika i drugih reakcionarnih krugova i obavještajnih službi, iako su u osnovi takve akcije, naravno, bili različiti ciljevi i namjere, šireći slijepu antikomunističku propagandu u četničkim redovima, američki pukovnik je Dražu ipak ostavio na cjedilu i i. novembra 1944. napustio ga, odletjevši avionom s Ozrena.

Sukob Đurišić - Draža
Memorandum crnogorskih četnika Draži Mihailoviću

Sukob Draže i Đurišića bio je neizbježan. Pavle Đurišić je u osnovi bio sposoban vojni komandant, trezven i logičan u prosuđivanju, energičan, oštar i surov u provođenju svojih odluka. Na žalost, te svoje vojne sposobnosti stavio je u službu okupatora i izdaje. On je, za razliku od Draže, odmah uvidio koliko je ideja o povratku u Srbiju bila samoubilačka za četničku vojsku i glupa sa stanovišta procjene vojno-političke situacije. Draža se proglasio čak vođom »trećeg« srpskog ustanka i imao fiksnu ideju da će saveznici, čim se on vrati u Srbiju i donekle razvije svoju aktivnost, intervenirati vojnički. Za Đurišića, hladnog rezonera, bilo je to samoubilačko buncanje. Nisu se mogli održati u Srbiji ni pod zaštitom moćnih bajoneta njemačkih armija, a kamoli sada kada su potučeni istjerani iz Srbije.

Takvom otporu prema Draži i njegovoj procjeni situacije pridružili su se i komandanti bosansko-hercegovačkih četnika, Ostojić (bosanskih) i Baćević (hercegovačkih).

Kasnije, u Arhivu Vojnoistorijskog instituta, pronašao sam jedan dokument u kojem »Jugoslovenska vojska u Otadžbini, Štab za Crnu Goru, Boku i Stari Ras, pov. broj 39 od 21. februara 1945. godine« izvještava načelnika štaba vrhovne komande da je crnogorska grupa četnika održala

konferenciju na kojoj se razmatrala vojna i politička situacija četničke vojske na teritoriju između Drine i Bosne. Cilj konferencije bio je da se s gledištima grupe crnogorskih četnika upozna vrhovna komanda i ostali komandanti s teritorija Srbije i iz drugih krajeva.

Iz spomenutog dokumenta vide se i osnovni zaključci konferencije, i to:

... neprijatelj je jači, bolje naoružan i bolje snabdjeven, uskoro će se koncentrirati i svako produženje borbe znači uništenje četnika ...

... četnička vojska je premorena, slabo snabdjevena, bez municije, ima puno gubitaka, tako da nije u stanju da produži borbu i s najmanje izgleda na uspjeh ...

... ima dosta izbjeglica za čije je obezbjeđenje potrebno odvojiti jedan dio snaga ...

... potrebno je odmah prijeći najvećom brzinom, najbržim sredstvima u zapadni dio države, sačuvati živu silu, reorganizirati se, izdvojiti bolesne i izbjeglice, popuniti se opremom i municijom i čekati promjenu kursa politike i mogućnost agresivnog produženja borbe ...«

Dokumenat je potpisao komandant crnogorske četničke grupacije, potpukovnik Pavle Đurišić. Kao što se može iz ovog dokumenta vidjeti, s četničkog gledišta ovo je realistička procjena vojno-političke situacije, a zaključci i prijedlozi jedino mogući, nasuprot Dražinoj procjeni situacije i odluci.

Naravno, život je pokazao da i ova orijentacija nije uspjela i da su oni, zajedno s ustaško-domobranskom vojskom i njihovim patronima - njemačkim divizijama - pali u naše ruke. Ali ova orijentacija je imala neke realnije izglede da se nekažnjeno izvuku iz zemlje i predaju zapadnim saveznicima, što im je, s obzirom na to da je rat bio nepovratno izgubljen, i bio jedini cilj. Da nije njemački komandant »jugoistoka«, general Lohr, zadržao sve snage pod svojom komandom na tzv. Zvonimirovoj liniji pet dana dulje nego što je situacija pokazivala da je potrebno, izvukli bi se s ostalima i crnogorski četnici. Međutim, Dražina odluka o povratku u Srbiju pokazala se potpuno nerealnom i bez ikakvih izgleda na uspjeh.

Ratni događaji omeli su ove predstavnike velikosrpske kontrarevolucije u njihovoj namjeri da se nekažnjeno izvuku iz zemlje u kojoj su počinili ratne zločine i da u inozemstvu nastave borbu protiv nove Jugoslavije.

Ustaški izvori također govore o sukobu između Draže i Đurišića. U jednom povjerljivom dokumentu ustaškog generalštaba od 2.5. IV (»dodatak dnevnog izvješća I-a, br. 115/45«), namijenjenom uskom krugu visokih ustaških rukovodilaca, (nađenom u Vojno-historijskom institutu JNA) stoji:

»Velik dio četnika napušta Dražu Mihailovića i raspada se u četničke skupine... Jedan dio je prešao boljševicima, a drugi se krije po trojkama i petorkama na Ozrenu, Trebavi, Majevici... Između Draže Mihailovića i vođe crnogorskih nacionalista došlo je početkom travnja do razilaženja,

jer je Đurišić odbio da učestvuje u namjeravanom pohodu četnika u Srbiju u cilju podizanja narodnog ustanka« (pomoćnik glavara Glavnog stožera ORSA i pročelnik Operativnog odjela Gist, pukovnik Helbich).

Četnički glavari hvataju veze s Pavelićem

Marta 1945. Draža Mihailović je poslao Paveliću svog izaslanika Svetu Đukića, generala bivše jugoslavenske vojske. Uhvaćeni general NDH Đuro Grujić (također general bivše vojske) izjavio je na suđenju da je prisustvovao razgovoru Đukića i Pavelića i da je Dražin izaslanik nudio suradnju četnika s Pavelićem. Pretresala se mogućnost prelaska četnika na teritorij NDH i spajanje s Nedićevim i Ljotićevim snagama, koje su se povukle onamo s Nijemcima poslije protjerivanja iz Srbije. Pavelić je pristao na to da se četnici grupiraju na južnom krilu njegovih snaga na prostoru južno od Kozare. Za daljnje izvršenje ovog sporazuma od strane NDH određen je ustaški general Luburić, poznati koljač iz Jasenovca i ortodoksni istrebitelj srpskog življa. Pavelić je tada poslao Draži hiljadu ampula vakcine protiv tifusa, koji je naveliko harao u četničkim redovima u istočnoj Bosni.

Dva puta, 15. i 23. aprila, Draža Mihailović je poslao Paveliću i nadbiskupu Stepincu svoga izaslanika Ranka Brašića, preko kojeg im je uputio svoj memorandum. Pavelić je preko Brašića pozdravio Dražu i poručio mu da dođe u Zagreb.

U pismu koje je Draža poslao Stepincu vidi se s koliko su se mržnje sve do posljednjeg časa povezivale antinarodne, kontrarevolucionarne snage. U poslanici jezuitu Stepincu kaže se između ostalog:

»Vrhovna komanda, 15. aprila 1945.

Preuzvišenosti!

Preplavivši Srbiju i druge srpske pokrajine, komunistički val od nekog vremena zapljuskuje i one pokrajine koje nastanjuje hrvatski narod. On se sve više širi i naročito poslednjih dana preti da preplavi te krajeve, onako isto kako je bio slučaj u minuloj godini sa srpskim krajevima. Prilikom prve audijencije kojom ste donosiocu ovog pisma učinili čast, imao je prilike da obavesti vašu Preuzvišenost o svim nevoljama i patnjama što ih je komunizam prouzrokovao srpskom narodu u toku nekoliko meseci...

Bez obzira na sve one momente i okolnosti koji su nas ili koji bi nas mogli deliti, ja smatram za svoju dužnost da zamolim i vašu Preuzvišenost da uloži sav svoj uticaj i sve svoje napore u cilju aktiviranja svih nacionalnih snaga hrvatskog naroda u borbi protiv boljševizma .. .«*

Nešto ranije, **6.** aprila 1945, poslao je Draža dvojicu svojih najvažnijih komandanata, Dragoslava Račića i Neška Nedića, u Zagreb, u pratnji

[1] »Dokumenti o protivnarodnom radu«, str. 409.

njemačkog potporučnika, k njemačkom komandantu Balkana, generalu von Löhru, da od njega i Pavelića traže oružje i slobodan prolaz prema Sloveniji i Austriji. Ova dvojica Dražinih predstavnika pozvala su se na već sklopljeni sporazum između Nijemaca i sjevernodalmatinskih četnika popa Đujića, kojima je dozvoljen prolaz preko teritorija NDH na Zapad.

Prema izjavi generala Grujića, još u februaru 1945. njemački poslanik u Zagrebu, Kasche, u sporazumu s komandantom njemačke grupe armija »E«, poslao je Paveliću kategoričan zahtjev da ne vrši nikakvo nasilje prema dalmatinskoj četničkoj grupi popa Đujića, koja uskoro treba da se transportira prema Slovenskom primorju i dalje u Austriju. Pavelić je izdao zapovijed da se Đujićevoj grupi četnika ne prave nikakve smetnje.[1]

Sporazum Đurišić - Drljević

Da bi se prebacila u »zapadni deo države«, Đurišićeva crnogorska četnička grupa trebala je prijeći preko teritorija koji su držale ustaše. Po pričanju ovih zarobljenih četničkih vođa, pronašli su da je najbolje da preko Sekule Drljevića, poznatog crnogorskog separatista i bliskog Pavelićevog suradnika, dobiju suglasnost šefa ustaške države za neometan prelazak preko teritorija NDH.

U drugoj polovici marta u Derventi je, čini se, došlo do sastanka između Drljevića i Đurišića. Tamo je postignut sporazum po kojem Đurišić priznaje Drljevića za crnogorskog poglavara, a Đurišić bi zauzvrat ostao i nadalje komandant vojske i vodio bi s ustašama i Nijemcima rat protiv Jugoslavenske narodne armije.

Drljević je povodom toga sporazuma *zz.* marta 1945. izdao u Zagrebu »Dnevnu zapovijed crnogorskoj narodnoj vojsci«, u kojoj govori da je Pavle Đurišić došao u vezu s njim kao predsjednikom Crnogorskog državnog vijeća i sporazumio se da se ubuduće zovu Crnogorska narodna vojska koja se bori za uspostavljanje samostalne crnogorske države. Sekula Drljević je vrhovni komandant te vojske i njegova je zapovijed da se pokoravaju naredbama potpukovnika Pavla Đurišića, koje će ovaj davati u njegovo ime i po njegovim uputama.

Naročito je interesantno za ocjenu ovog crnogorskog »nacionalnog vođe« i teškog izdajnika naših naroda kako u svojoj zapovijesti veliča ustašku vojsku i Pavelića.

... »Našli ste se na području Nezavisne Države Hrvatske u ratu većem od svih koje je ikada vodio rod ljudski. Dala vam se prilika da neposredno osjetite toplinu prijateljstva hrvatskog naroda i njegovog velikog Poglav-

[1] I srpski dobrovoljački korpus povukao se iz Srbije s Nijemcima. Korpus je prešao u Sloveniju, a krajem rata, desetkovan u borbama, povukao se preko Postojne i Soče u Italiju i tamo predao saveznicima.

nika prema crnogorskom narodu i njegovoj državnoj slobodi... Borit ćete se rame uz rame s junačkom hrvatskom vojskom« .. .[1] itd. I to piše potkraj marta 1945. godine - nešto više od mjesec dana prije svršetka II svjetskog rata.

Tko je Sekula Drljević?

Student, pitomac kralja Nikole na zagrebačkom Sveučilištu, Drljević se vješto dodvoravao kralju Nikoli, postavši kasnije u njegovoj vladi ministar pravde. Glasao je za bezuvjetno ujedinjenje i svrgavanje kralja Nikole na Velikoj narodnoj skupštini 1918/19, da .bi, kako u bivšoj Jugoslaviji nije dogurao dalje od načelnika ministarstva pravde, postao separatist. U staroj Jugoslaviji vodio je crnogorske federaliste. Ranije se bio približio Stjepanu Radiću, a kasnije je kao advokat 1938. godine bio izabran za poslanika na listi Udružene opozicije.

Sekula Drljević je čekao svoj trenutak koji je došao razbijanjem Jugoslavije. Njemu ništa nije smetalo što su Crnu Goru okupirale talijanske fašističke trupe. Još su pripadnici talijanske divizije »Messina« ulazili u Cetinje, šepureći se kao pobjednici u ratu, koji se, u stvari, nije ozbiljno ni vodio, a dio Crnogorske federalističke stranke[2] požurio se da već 17. IV 1941. formira Centralni nacionalni komitet za oslobođenje i uspostavljanje nezavisne Crne Gore. Ubrzo poslije toga komanda okupacionih snaga i taj centralni komitet formirali su »Privremeni administrativni crnogorski komitet« od 13 članova, koji je i formalno preuzeo vlast od bana Zetske banovine.

Separatisti su dolazak talijanskih fašista i rušenje stare Jugoslavije ocjenjivali kao oslobođenje porobljenog crnogorskog naroda od srpskog ugnjetavanja. Dolazak talijanskog kralja Viktora Emanuela, koji je bio oženjen kćerkom posljednjeg crnogorskog kralja Nikole, sredinom juna 1941..U Cetinje separatisti su koristili za prikazivanje Talijana kao oslobodilaca i prijatelja Crne Gore i za ubrzanje svojih želja oko proglašenja Nezavisne Države Crne Gore i uspostavljanje monarhije.

Krajem aprila 1941. komandant invazionih talijanskih snaga u Albaniji general Ugo Cavalero, čije su trupe zaposjele Crnu Goru, naredio je stvaranje »Civilnog komesarijata za Crnu Goru«. Visoki civilni komesar bio je vrhovna vlast u Crnoj Gori; njemu su bili podređeni svi drugi organi. Upravni aparat stare vlasti, kotarski i općinski službenici, financijski i porezni službenici, zatim cio jugoslavenski žandarmerijski puk, koji je za vrijeme stare Jugoslavije bio dislociran na teritoriju Crne Gore, stavio

[1] Dokument Vojnoistorijskog instituta JNA - Inv. br. 21560.

[1] Stranka koja je bila sasvim mala, sastavljena je uglavnom od bivših viših tunkcionera vlade kralja Nikole, bez ozbiljnog utjecaja u narodu; vodili su je uglavnom stari ljudi.

se na raspolaganje okupatoru. U svim kotarima postojali su civilni delegati kao produžna ruka i podređeni organ visokog komesara.

Granice Crne Gore s NDH bile su one iz vremena Austro-Ugarske. Budući da je okupator krojio granicu kako je njemu odgovaralo, Ulcinj, Tuzi, Gusinje, Plav i Rožaj pripali su Albaniji. Crnoj Gori je pripao teritorij u Bosni između Drine i Lima, s Fočom i Cajničem. Dio Sandžaka u početku je pripao NDH, pošto su ga prethodno okupirali Nijemci. Kasnije su Talijani dobili Sandžak kao svoju zonu (osim novopazarskog kotara) te su odatle protjerali ustaše.

Početkom maja 1941. Talijani su raspustili Privremeni administrativni crnogorski komitet i umjesto njega je civilni komesar imenovao »Savjetodavno vijeće Crnogoraca«, također od 13 članova. Počasni predsjednik postao je Mihailo Ivanović,[1] a predsjednik (radni) Jovo Popović.® To »Vijeće« (konsulta) pripremalo je proglašenje Kraljevine Crne Gore.®

Uz blagoslov Talijana, izvršene su pripreme za održavanje tzv. Crnogorskog sabora. Crnogorski je sabor (u svojstvu ustavotvorne skupštine) sazvan i 12. jula 1941. donio je deklaraciju kojom se Crna Gora proglašava ustavnom monarhijom.

Tu izdajničku rabotu crnogorskih separatista i njihovog istaknutog vođe Sekule Drljevića prekinuo je sutradan (13. jula) narodni ustanak pod vodstvom komunista. Sekula je pobjegao svom starom prijatelju, još poznatijem separatistu Anti Paveliću.[4] Najprije se nastanio u Zemunu, a kasnije je živio i djelovao u Zagrebu, postavši najbliži Pavelićev suradnik. Vrlo brzo se eksponirao pišući članke pune mržnje prema srpskom narodu, dodvoravajući se na taj način svojoj subraći ustašama. Sam Drljević je pisao kako su Crnogorci bili uvijek orijentirani prema Mediteranu, Rimu i Veneciji, napadajući jugoslavensku ideju i svaku misao o državnoj zajednici naših naroda.

Sve do ovog susreta s četničkim glavešinama ovdje na granici nisam imao pojma da je Sekula Drljević, igrajući do kraja svoju separatističku ulogu, uspio crnogorsku četničku vojsku, koja je bježala ispred partizana, pretvoriti u vojsku koja se bori za samostalnu Crnu Goru, da joj se samozvano nametnuo kao vrhovni komandant i da je na prijevaru uhvatio Đurišića i predao ga ustašama na likvidaciju.

[1] Bivši ministar u penziji.

® Opunomoćeni bivši ministar u penziji.

® Vijeće su još sačinjavali: Dušan Vučinić, Bogdan Ivanović, Savo Milunović, Petar Lompar, dr Ivo Jovičević, Krsto Petrovič, Đuro Đurišić, Ivo Radonjić, Vaso Banović, Đuro Popović i Jovan Klisić. Polovica od njih već su bili penzioneri.

[4] Mladen Lorković, ustaški ministar, još je prije rata 1939. izdao knjigu »Narod i zemlja Hrvata« u izdanju »Matice hrvatske«, u kojoj je u hrvatske zemlje, osim Bosne i Hercegovine, ubrojao Crnu Goru i Sandžak. Nisu tako pisali samo ustaški historičari i drugi kvaziučenjaci, nego je i sam Pavelić na sastanku s Hitlerom 7. juna 1941. govorio: »Hrvati uopće nisu slavenskog porijekla. Oni su potomci Gota, a slavenska ideja im je umjetno naturena«.

Sklapajući sporazum s Đurišićem, ovom nezajažljivom karijeristu i u historiji naših naroda rijetko beskrupuloznom, beskarakternom političaru pružila se prilika da se, makar i nepuna dva mjeseca pred kraj rata, proglasi šefom Crne Gore, vrhovnim komandantom četničke crnogorske vojske, izbjegle u oblast između gornjeg toka Bosne i Vrbasa.

Njegova namjera bila je da crnogorske četnike gurne u prve redove borbe protiv nastupajućeg NOV-a. Po svemu se čini da je četnički vojvoda Đurišić vidio da je rat potpuno izgubljen i nije htio da žrtvuje i sebe, i svoju vojsku, da izgine za račun Drljevićevih bolesnih ambicija i spašavanja ustaša. Kako se iz svega može zaključiti, njemu je bio cilj da sa cijelom svojom vojskom emigrira. Sam, bez vojske i u emigraciji, ne bi predstavljao ništa. Zato je najvjerovatnije i došlo do sukoba između ove dvojice izdajnika i kršenja postignutog sporazuma. Svoje ambicije Sekula najvjerovatnije nije mogao ostvariti pored živog i autoritativnog Đurišića.

Izvještaj Pavelićevog generalštaba od 4. IV1945. govori o tome sukobu: »Crnogorski nacionalisti (10 000-12 000) stigli su u svome pokretu prema zapadu do Lijevča Polja i ceste Banjaluka-Bosanska Gradiška. Crnogorske vođe otkazale su poslušnost svome vrhovnom komandantu dru Sekuli Drljeviću.«

Ako se usporedi datum Sekuline dnevne zapovijesti s ovim obavještenjem o rascjepu, može se zaključiti da ovo novo »prijateljstvo« nije moglo trajati više od 12 dana.

Löhrov načelnik štaba balkanske grupe armija »E«, general Erich Schmidt Richberg u svojoj knjizi »Završne borbe na Balkanu« iznosi:

»Otprilike 10. aprila 1945. godine komandant četničkih jedinica u Crnoj Gori i Sandžaku, Đurišić, izjavio je Poglavniku da je spreman da se potčinjava sa svojim crnogorskim četnicima koji su se tada infiltrirali u prostoru zapadno od Doboja. Četnicima je onda naređeno da se kreću južno od Save prema Jastrebarskom. Glavni komandant (misli se na Lohra - M. B.) obaviješten je o toj odluci.«

Početkom aprila Đurišić je sa svojom vojskom napustio rajon Vučjaka i krenuo prema zapadu. S njima su pošli bosanski i hercegovački četnički komandanti Zaharije Ostojić i Petar Baćević i još dva oficira iz Vrhovne komande Draže Mihailovića. Interesantno je napomenuti da je s Đurišićem čini se krenuo i Dragiša Vasić, poznati književnik između dva rata, jedan od najeminentnijih četničkih vođa poslije Draže Mihailovića.

Pokušaj samostalnog proboja

Đurišić se poslije sukoba sa Sekulom pokušao sa svojom četničkom grupom probiti sam, bez ičije pomoći, na zapad. Prešli su preko rijeke Ukrine i ispred planine Motajice pokušali forsirati Vrbas i prijeći preko ceste Banja Luka-Gradiška. U Lijevča Polju kod Nove Topole, u rajonu

Razboj-Trašelji-Kukolje, došlo je do sukoba s ustašama, koji su vjerovatno pod Drljevićevim utjecajem dobili naređenje da ih ne puste naprijed. Na otvorenom terenu Lijevča Polja došlo je do žestokog okršaja, u kojem su se smjenjivali napadi i kontranapadi. Ustaše su bile bolje organizirane, bolje naoružane, raspolagale su i s nešto tenkova te su odbile sve napade četnika nanijevši im osjetne gubitke. Ustaški avioni su, za vrijeme borbe i kasnije, bacali na četničke položaje Drljevićeve letke, u kojima se ovi pozivaju da ubiju svog komandanta Đurišića i da sa svojom braćom ustašama nastave borbu protiv partizana.

Vidjevši da je pretrpio neuspjeh i velike gubitke, Đurišić je poslao u Banjaluku Petra Baćevića, komandanta hercegovačkih četnika, da pregovara s ustašama. Ustaše su četničku vojsku, koja im se stavlja na raspolaganje, povele u Bosansku Gradišku.

Pavelić je iskoristio ovu situaciju i prikazao predaju četnika kao svoj veliki uspjeh. U povjerljivim izvještajima ustaškog generalštaba, namijenjenim užem krugu ustaških izabranika, govori se kako se na području jugoistočno od Bosanske Gradiške početkom aprila predalo iz V i VIII crnogorske divizije 3500 četnika, da se 1300 Hercegovaca i *600* Bosanaca prebacilo natrag na istočnu obalu Vrbasa kod sela Kukolja (20 km jugoistočno od Bos. Gradiške), da se 300 četnika predalo odmetnicima.

Ustaše su četnike obukle, naoružale i odmah gurnule u borbu protiv naših snaga pod Kozarom, a Pavle Đurišić se s ostatkom svoje vojske, u kojoj je osim Crnogoraca bilo dosta Hercegovaca i Bosanaca, povukao na istočnu obalu Vrbasa i na zapadne obronke Motajice. Poslije izvjesnog kolebanja, najzad se i Đurišić s preostalim većim dijelom svoje vojske predao ustašama. Prema nekim podacima, Đurišića su, zajedno sa 1500 oficira i četničkih prvaka, ustaše, po nalogu Sekule Drljevića, zaklale i leševe bacile u Savu. Tu je navodno ubijen i Dragiša Vasić.

Sekula Drljević je uspio prebjeći preko granice. Sklonio se u jednu bolnicu u Celovcu. Ali ga je tamo ubrzo sustigla četnička osveta. Zaklali su ga u toj bolnici, zajedno s njegovom ženom.

Crnogorski četnici su se i dalje, rame uz rame s ustašama, borili protiv nas sve do same granice; tu su se zajedno s ustašama našli u ponoru poraza.

Predaja Đurišićevog zamjenika. Govor pomoćnika politkomesara četnicima

U svojstvu komandanta četničke kolone i zamjenika vojvode Đurišića pojavio se u Hrustu major Vaso Vukčević. On je bio kapetan bivše kraljevske vojske. U početku ustanka dobio je položaj komandanta partizanskog bataljona, ali je ubrzo izdao i prešao na četničku stranu. Njegovom izdajom, kako sam kasnije obaviješten, uhvaćen je i pogubljen politkomesar toga bataljona, poznati predratni komunist, partijski funkcioner

i jedan od organizatora ustanka Vido Usković. Poslije te usluge stekao je povjerenje svojih novih gazda, te ga je četnička komanda, ubrzo po prelasku na njihovu stranu, postavila za komandanta četničkog bataljona i unaprijedila u čin majora.

Zabilježio sam i to da se na granici predao i potpukovnik bivše vojske Blagota Pajović, rodom iz Bjelopavlića, star, jako bolestan i iscrpljen čovjek. Sumnjam da je uslijed bolesti uspio i doći do logora. Prije rata bio je komandant cetinjskog vojnog okruga.

U zoru 16. maja uputio sam bivšeg direktora gimnazije, kao »visoku« četničku ličnost, prema četničkoj koloni zajedno s pomoćnikom politkomesara naše 7. brigade Dušanom Sekićem Šacom i jednim našim bataljonom.

Čim su stigli do čela kolone udaljenog 1-2 km od već spomenute raskrsnice, četnički vođa, koga su njegovi očekivali s nestrpljenjem, popeo se odmah na jedna seljačka kola i održao svojoj vojsci govor, osnovni tekst kojega glasi otprilike ovako:

»Braćo, ratna sreća nam je okrenula leđa. Mi smo konačno izgubili rat. Rat su dobili naši protivnici i nama ne preostaje ništa drugo nego da se predamo novoj jugoslavenskoj armiji. Moramo disciplinirano i mirno primiti konačan poraz i poći u zarobljeništvo. Dobio sam uvjeravanja da će pobjednici u ratu ispitivati našu krivicu, a to će biti predstavnici nove jugoslavenske armije (na povik nekog iz kolone: ,Živjela nova jugoslovenska armija!' bradata masa složno je i glasno odgovorila: .Živjela!'), predstavnici Engleske, Amerike i Rusije. Posljednji put vam se, braćo, obraćam i nek nam Svevišnji Bog bude u pomoći«. Na spominjanje Engleske, Amerike i Rusije četnici su isto aklamirali poklikom »živjeli«.

Opet se na neki način stvorila tragikomična situacija, u kojoj četnici kliču novoj jugoslavenskoj armiji, a ta je armija ona ista partizanska armija protiv koje se većina njih borila čitavog rata. Zato su upravo i bježali iz zemlje probijajući se prema zapadnoj granici, bježeći od odgovornosti za izdaju. Obraćajući se svojim zemljacima žargonom njima dobro poznatim, govor četničkog predstavnika kretao se u okvirima našeg sinoćnjeg dogovora.

U međuvremenu, dok je glavni četnički politički lider držao govor, približio se koloni i komandant naše 8. brigade, Dalmatinac Glišo Opačić, koji je pred kraj rata poslan u našu diviziju. Glišo je za vrijeme rata dugo bio u crnogorskim jedinicama te je započeo razgovor s jednom grupom četnika, među kojima je bio jedan pop i neki poručnik bivše vojske.

U početku je razgovor tekao glatko, od obične konverzacije o njihovom brojnom stanju, o broju izbjeglog naroda, do toga da li imaju hrane i dijele li je s narodom, ali iznenada se počeo zaoštravati. Na Glišino pitanje zašto se nisu ranije predali, mladi bradati kočoperni četnički

oficir odgovorio je da se nisu htjeli niti su se imali kome predati. Glišo je planuo.

- A imali ste kome služiti, mrskom okupatoru i ustašama, najvećim krvnicima našeg naroda.

Četnička je grupa ustuknula. Glišo, izvan sebe od Ijutine, počeo je riječima kako samo nikogovići mogu služiti tuđinu. Mladi oficir, naoružan do zuba, počeo je da koluta i strijelja očima, izdvajajući se i pritežući čvršće pušku. Saca je jedva uspio umiriti i odvesti razljućenog Glišu da izbjegne incident i ne pokvari ovaj zbor, koji treba da objasni uvjete kapitulacije i privoli četnike na predaju bez otpora. Glišine emocije i istup mogli su u ovom momentu štetiti i izazvati nepotrebno uzbuđenje, možda i prolijevanje krvi.

Taman su se temperamentni komandant Gliša i situacija oko njega malo umirili, kad četnički vođa, završivši svoj govor, najavi da će sada govoriti predstavnik nove jugoslavenske armije. Iako se o tome prethodno nisu ništa dogovorili, Sacu su za tili čas četnici koji su stajali oko kola pridigli na seljačka kola. Pogledavši ogromnu naoružanu bradatu masu, Saca se malo stresao. Nije mu bilo prijatno. U drugoj prilici ova bi ga bradata gomila kao partizanskog komesara raznijela na komade.

Saca se brzo snašao i također održao govor, u kojem je naglasio da je II svjetski rat završen, da se nema kamo nego bezuvjetno predati jedinicama Jugoslavenske armije, koje se"nalaze na ovom sektoru. Sve ustaško-domobranske i njemačke snage već su se predale našoj armiji. Da bi umirio i one koji su, možda, još pomišljali na bijeg ili eventualni pojedinačni otpor, Saca je na kraju govora izjavio da će ih kao zarobljenike preuzeti jedan srpski bataljon 51. vojvođanske divizije Treće jugoslavenske armije. Naravno, u vojvođanskim jedinicama, pored Srba, bilo je i dosta drugih nacionalnosti - Hrvata-Bunjevaca, Mađara, Slovaka i Rumunja. Ipak, te su riječi imale pozitivan efekt i izazvale su živost kod •četnika.

Pravilnim Sačinim istupanjem i držanjem, cjelokupna četnička kolona predala se bez ikakvog incidenta. Sami četnici bili su demoralizirani, jako uznemireni, slabo obučeni, bez dovoljno hrane i snage za nekakav organiziran otpor. Ukoliko bi u toj situaciji netko nešto i pokušao učiniti, bio bi to tek otpor pojedinaca.

Eto, takvi su bili posljednji sati i trenuci naoružane Đurišićeve četničke vojske. Predalo ih se tu pet-šest hiljada, uključivši i nešto civila. Bez teškoća, rano ujutro 16. maja 1945, okrenuli smo četničku kolonu ne preko austrijskog teritorija kao ustaše, nego natrag odakle su i došli, preko Prevalja-Guštanja ka Dravogradu i Mariboru. Budući da čelo njihove kolone u stvari nije ni bilo prešlo granicu (svega nekoliko stotina metara), a nisu posjedovali teško naoružanje i motorizaciju, bilo ih je lako okrenuti, svrstati brzo u kolonu i uputiti u zarobljenički logor u Maribor.

Izgledali su jadno .

Šesnaestog maja oko 8 sati krenuo sam džipom preko granice od raskrsnice Hrust također preko Prevalja, Guštanja natrag u štab divizije ka Dravogradu. U džipu su sjedila i sva tri zarobljena četnička glavara. Pred nama se usput pružalo pravo razbojište njemačke i ustaške tehnike, topova, tenkova, kamiona, mnogobrojnih zaprežnih vojničkih i seljačkih kola. Tisuće metaka i čahura ležale su na putu. Dva-tri puta imali smo na džipu »gumidefekt«, jer smo nagazili na čahure puščanih metaka.

U drugom automobilu iza nas nalaze se ustaški generali Servatzy i Gustović sa svojom preplašenom ljubavnicom - mladom Zagrepčankom. Iza nas je išao naš kamion s desetinom boraca u pratnji.

Ubrzo smo sustigli zarobljenu četničku kolonu koja se kretala sporo, jedan do dva u koloni. Marševska se kolona jako otegla. Izgledali su jadno onako odrpani, pocijepani, mnogi bosi i s obućom u žalosnom stanju. U koloni sam zapazio i mršavih žena u crnini, s djecom. Duge prljave brade i kosa do ramena također su avetinjski i zlokobno djelovale i upotpunjavale tu mračnu sliku zarobljene četničke vojske.

Zaustavljali smo se nekoliko puta na cesti zbog montiranja i krpanja probušenih guma. Za vrijeme jednog takvog zastanka naše kolone, grupa četnika je promatrala šofera kako radi oko guma i radoznalo zagledala moju uniformu i četničke vođe koje su bile sa mnom. Pitam nekolicinu najbližih četnika od kada su u četnicima. Svi su mi odgovarali da se u četničkim redovima nalaze od 1942. godine. Jedan krupan četnik, otprilike četrdesetogodišnjak - koliko se to moglo procijeniti od one guste bradurine i duge kose - gledajući me pravo u oči, prkosno, dubokim glasom i glasno odgovori na moje pitanje: »Bogami, pod komandom vojvode Đurišića nalazim se još od 1941. godine.«

Ovaj mora da je neki fanatik. Sjedam u kola i razmišljam o ovim zarobljenim četnicima, čupavim i prljavim, kojima su nož i izdaja bili zanat za sve četiri godine rata. Međutim, ima dosta mladih i zavedenih. Slobodarski crnogorski narod, koji je vjekovima bivstvovao i održavao se u borbi protiv tuđina na onim svojim vrletima i kamenitom dijelu zemlje, boreći se za svoje ime, slobodu i nacionalni ponos, doživio je da se u njegovim njedrima našlo takvih ljudi koji su četiri godine kaljali crnogorsko ime, čast i svijetlu historiju stavljajući se u službu tuđinskog osvajača.

U koloni je bilo dosta popova i bivših oficira, podoficira, žandara, policajaca, poreznika, viših i nižih činovnika koji su se stavili u službu okupatora. Oni su, u stvari, i nosioci kontrarevolucije i četničke izdaje. Ovdje su se našli u kaosu poraza zajedno s Nijemcima i ustašama. U ustanku je dobar dio ovih četnika bio s nama, a ubrzo su nas mučki i kukavički izdali. Jedan broj bio je zaveden i gurnut u izdaju i zločin iz kojeg nema povratka.

Dok su nedićevci i ljotićevci radi očuvanja starog kapitalističkog poretka išli protiv NOB-a uz cijenu otvorene izdaje i svjesnog prihvaćanja nacionalnog ropstva, dotle su četnici, polazeći iz istih pobuda, špekulirali s podrškom zapadnih saveznika, surađivali s okupatorom u početku prikriveno, a ubrzo i otvoreno, u borbi protiv slobodarskih težnji narodnih masa, protiv revolucionarnih snaga naše zemlje. Pored antikomunističkih parola pozajmljenih iz arsenala Göbbelsove propagande, četnici su se zaogrnuli plaštem »spasioca srpstva i kralja i otadžbine«. Pod tom parolom dosljedno su provodili bratoubilačku borbu, služeći se pokoljima i paljevinama i ne prezajući ni od najstrašnijih zločina.

Razgovor u džipu

Poslije izvjesne šutnje, ponesen razmišljanjima o četnicima i tražeći neku potvrdu svojih misli, obratio sam se vrlo šutljivom, uznemirenom zamjeniku vojvode Đurišića, komandantu svih ovih četnika, majoru Vukčeviću, koji je sjedio iza mene slijeva.

- Zašto, pobogu, napustiste redove ustanika, kada smo 1941. zajedno počeli, i zašto odoste pod skute talijanskih okupatora?

Vukčević je nervozno i žustro odgovorio: - Vi niste iz Crne Gore i ne znate kako je tamo bilo. Napustio sam jer su mi komunisti iz moga kraja zaprijetili ubojstvom.

- Nemate potrebe da budete nervozni, gospodine majore. Zar vas je zaista strah natjerao na izdaju i na suradnju s okupatorom i ustašama? Zar zbog straha u zločin? Ne vjerujem da ste toliko plašljiv čovjek. Prilično ste neubjedljivi u svom odgovoru.

- Ali mene su htjeli ubiti komesari - »mudro« progovori četnički major. - Ubili su kod nas mnoge. Vi sigurno niste upoznati sa svim tim događajima u Crnoj Gori.

- To zvuči kao fašistička i antikomunistička propaganda, gospodine majore - odgovorih sada i ja nešto povišenim tonom. - Vi ste bivši oficir. Da govorimo otvoreno i bez propagande. Kako to da ne ubismo toliki broj oficira bivše vojske koji su s nama od 1941. i koji su postali visoki komandanti i vojne starješine u našoj armiji. Zar su vas greške koje su pojedinci u našem pokretu u nekim krajevima učinili mogle otjerati u službu porobljivača naše zemlje? To je isto kao kad bi vaš otac ili djed zbog krvne osvete služio Turke i borio se s njima protiv svog naroda. Za svakog Crnogorca bila bi to sramna izdaja i velika ljaga bačena na potomstvo.

- Vi dobro znate da svaki pokret u svom početku ima spontanosti i da se dešavaju i greške - nastavih više svoj monolog nego pravi razgovor. - Nesuglasice i greške ne traju vječno. Život ih brzo ispravlja. Vi ste zreo i iskusan čovjek. Sto ste učinili da te greške ispravite? Zašto se negdje, ako je bilo tako kao što vi kažete, bar ne skloniste privremeno

dok kriza nije prošla, nego baš odoste pravo pod okrilje okupatora? Vi optužujete druge da biste sakrili svoj kukavičluk i strah da u partizanskoj borbi protiv okupatora ne poginete. To vas je otjeralo pod skute okupatorskih fašističkih garnizona da tamo sačuvate glavu. Neću govoriti 0 tome da vam je stara, trula kapitalistička Jugoslavija bila vjerovatno milija od neke nove Jugoslavije, za koju se trebalo tek boriti, i to krvavo. Zar karijerizam, politička i ljudska uskogrudnost nisu bili predominantni u toj vašoj odluci da prijeđete na stranu neprijatelja naših naroda. Lagodniji život?! Svakako. Teško je bilo spavati na snijegu po bespućima Jugoslavije, jesti katkad travu i jurišati gotovo goloruk na neprijateljske bunkere i tenkove. Ali koliko god sve to bilo teško, za vas Crnogorce to nije ništa novo ni posebno. Crnogorci su u svojoj mučnoj ali svijetloj historiji naučili na nevolje, glad i odricanja i nikad se nisu pokoravali tuđinu.

Navirale su mi riječi u jednom dahu; bio sam razljućen majorovim odgovorom koji je teško mogao zadovoljiti i neupućenog i neukog čovjeka. Nastala je mučna situacija. Vukčević je stao blijedjeti, crvenjeti, vrpoljiti se na svom sjedištu i zamuckivati kako ja ipak ne poznam dovoljno situaciju kod njih i kako mi je sada lako govoriti... kako je on spasio dosta ljudi 1 komunista od strijeljanja ...

Vidio sam da više nema smisla voditi takve razgovore, pogotovu sada kada je on moj zarobljenik i kad nismo u ravnopravnom položaju, ali nisam mogao otrpjeti da mu na kraju, sada već smireno, ne kažem:

- Vrlo je lako pravdati se pred svojom savješću, zavaravati sebe i druge da se moralo ići u izdaju zbog straha od ubojstva. Ali to je slab izgovor, jako slab, gospodine majore, teško da će itko u to ozbiljno povjerovati.

Ostali su šutjeli. Zašutio je i Vukčević, blijed i unezvijeren. Očito mu savjest nije bila čista. Uostalom, kao četnički komandant mora da je bio u bezbroj akcija čišćenja terena od partizana. Naravno, najčešće su njegovi četnici progonili ilegalce i svetili se nezaštićenim partizanskim porodicama i nenaoružanim simpatizerima NOP-a.

Mali Dravograd odjednom je postao velika raskrsnica puna ljudi. Zarobljena ustaško-domobranska kolona uvelike je prolazila kroz mjesto dolazeći s druge strane Drave, preko Labota. U štabu divizije vrilo je kao u košnici. U jednoj prostoriji već je bilo skupljeno oko tridesetak Pavelićevih generala i viših oficira. Priključili smo im dva ustaška generala i trojicu četničkih vođa.

Sat-dva kasnije jedan vojnik ih je postrojavao i komandirao: »Generali, mirno!« S cjelokupnom Pavelićevom vojskom i zarobljenim četnicima transportirani su u zarobljenički logor u Maribor. Već sutradan, 17. maja 1945, 51. divizija je odmarširala preko prevoja Rädel u Austriji da bi zaposjela određenu okupacionu zonu južno od Graza po zadatku koji smo dobili još ranije, prije ovih borbi kod Dravograda.

ZAROBLJAVANJE KOMANDANTA JUGOISTOKA GENERALA ALEXANDERA VON LÖHRA

General-armije Alexander von Lohr, komandant njemačke grupe armija »E«, nalazio se s jakim snagama u Grčkoj, kada su jedinice Crvene armije izbile ljeti 1944. na Dunav kod Turnu Severina, a armije zapadnih saveznika na Rajnu. U toj situaciji bilo je apsurdno dalje izvršavati Hitlerovo naređenje da se na zatečenim položajima treba »braniti pod svaku cijenu«. Zadržavanje u Grčkoj, u novonastaloj situaciji, već je otežalo položaj njemačkih snaga. Svaki dan, svaki sat zadržavanja produbljavao je postojeću krizu i umanjivao izglede uspješnog povlačenja. Postojala je opasnost od potpunog okruženja, zarobljavanja, odnosno uništenja njemačke grupe armija »E« već potkraj 1944. godine.

Svojom izvanrednom upornošću general Lohr je uspio izvući veći dio njemačkih snaga iz Grčke, makar i uz dosta velike gubitke. Mnoge njegove jedinice, povlačeći se kroz Makedoniju i Srbiju, bile su desetkovane, dijelom uništene i zarobljene. Mnoge druge bile su prinuđene na povlačenje preko planinskih masiva samo s lakim naoružanjem.

Suviše dugim zadržavanjem njemačkih snaga u Grčkoj, njemačko je komandiranje u operativno-strategijskom pogledu izgubilo inicijativu. Zbog toga grupa armija »E« nije stigla da na vrijeme ojača njemački front u Mađarskoj. Ona nije uspjela zbog izgubljenog vremena i pretrpljenih gubitaka ozbiljnije ugroziti južni bok 3. ukrajinskog fronta Crvene armije 11a Dravi. Trebalo je dosta vremena da se stabilizira front u Jugoslaviji.

Preuzevši komandu svih njemačkih snaga na jugoistoku, general Lohr se u Jugoslaviji na isturenom položaju u odnosu na druge frontove u Mađarskoj i Italiji također držao uporno i nastojao svim silama da njegove trupe ne budu zarobljene u Jugoslaviji. Njemačke jedinice borile su se krajnjim požrtvovanjem, iako je agonija Njemačke bila očita, a posljednji dani konačnog poraza odbrojani.

To se ne može drukčije objasniti nego činjenicom da je nacistički okupator u našoj zemlji vodio prljav rat. Masovno je ubijao potpuno nevino stanovništvo, među njima djecu, žene i starce. U svojim bezbrojnim kaznenim ekspedicijama uništavao je čitava sela i brisao ih s lica zemlje. Za jednog ubijenog Nijemca za odmazdu je ubijano 100 ljudi, bez obzira na njihovu krivicu. To su javno iznosili i plakatirali. Upravo strah od odgovornosti za barbarske zločine i genocid gonio je hitlerovce da se

na našem ratištu posljednjih dana rata žilavo bore da bi stvorili povoljne uvjete da pobjegnu iz naše zemlje. Samo tako se može objasniti borbenost u probijanju i izvlačenju pojedinih njemačkih jedinica iz vrlo teških situacija u povlačenju prema zapadu. Tako se može objasniti i taj paradoks da su se Nijemci tukli u Hrvatskoj, Bosni i Sloveniji, iako je Beč pao već mnogo ranije (13. aprila), a savezničke snage izbile na rijeku Elbu (25. aprila). Na prilazima Zagrebu vodile su se oštre borbe i poslije pada Berlina (2. maja). Zagreb je oslobođen tek šest dana kasnije. Nijemci, potpomognuti Pavelićevim snagama, borili su se i poslije bezuvjetne kapitulacije Njemačke 8/9. maja i zvaničnog prestanka II svjetskog rata u Evropi.

Lohr traži kontakte s Englezima preko Draže Mihailovića

Löhrov načelnik štaba general Erich Schmidt Richberg u svojoj knjizi »Završne borbe na Balkanu« piše o tome da je Lohr direktno pozvao Engleze da što prije zauzmu Trst i južnu Austriju, a on će svim silama sprečavati nastupanje Jugoslavenske armije.

Još u periodu priprema za atentat na Hitlera, a naročito poslije njega, bilo je podataka o kombinacijama trojice Hitlerovih generala Austrijanaca koji su bili spremni da oslanjajući se na Zapad porade na spašavanju svoje uže domovine Austrije i da je separatnim sporazumom otrgnu iz Hitlerovog carstva. Bili su to, čini se, Glaise Horstenau, opunomoćeni general Trećeg Reicha u Zagrebu, komandant balkanske grupe armija »E«, general armije Alexander Lohr, i Austrijanac general Julius Ringel.

Po svemu se čini da su posrijedi bile kombinacije izdvajanja jugoistočnog prostora Trećeg Reicha i pokušaj stvaranja, uz pomoć i pokroviteljstvo saveznika, podunavske konfederacije, u sastavu koje bi bile Austrija, Hrvatska, Slovenija i Mađarska. Kasnije, po maksimalnom planu i pod povoljnim okolnostima, toj bi se konfederaciji mogle pridružiti i druge države: Srbija, Bugarska, Rumunjska, Slovačka i Češka. Poduzimani su koraci da se za takvu ideju pridobije i Vatikan. Ove koncepcije se, naravno, podudaraju sa sličnim stavovima i akcijama određenih reakcionarnih krugova na Zapadu.

Na toj liniji opunomoćeni general u NDH Glaise Horstenau igrao je između ostalih i na Andriju Hebranga i zalagao se za njegovo puštanje iz ustaškog zatvora. Hebrang je u tom planu trebao da kao sekretar CK KPH (na koje je mjesto došao po izlasku iz ustaškog zatvora putem razmjene i gdje nas je izdao i pristao da radi za neprijatelja) posluži kao akter izdvajanja NOP Hrvatske -iz NOP Jugoslavije. To bi mu bilo naročito olakšano likvidacijom vrhovnog komandanta NOV-a i POJ-a maršala Tita, što je pokušano pomoću zračnog desanta na Drvar u proljeće 1944. godine. Pokušaji atentata na Tita poduzimani su i kasnije. Jedna vlada Hebrang-Maček ili s drugim predstavnicima HSS-a (Košutić, Torbar,

Pernar i dr.) spriječila bi stvaranje nove Jugoslavije i olakšala ulazak trupa zapadnih saveznika. Time bi se stvorili povoljni uvjeti za stvaranje podunavske konfederacije, bar u manjem opsegu.

General Lohr bio je najintimniji prijatelj generala Glaise Horstenaua, koji je, usput rečeno, bio u svijetu poznati austrijski historičar. Pored potvrde načelnika štaba balkanske grupe armija o Löhrovom otvorenom koketiranju s Englezima posljednjih dana rata, ni bijeg Löhrovog ađutanta, baruna von Schenka, Englezima u vrijeme povlačenja iz Grčke nije bio slučajan. Vjerovatno je Lohr preko Schenka tražio vezu s Englezima i mogućnost separatnih pregovora.

Po povratku u Jugoslaviju Lohr je još jednom, čini se preko Neubachera (Ribbentropova izaslanika za »jugoistok« koji je igrao na Dražu Mihailovića i također bio u najbližim vezama s generalom Glaise Horstenauom), pokušao da posredstvom Draže Mihailovića uhvati vezu sa zapadnim saveznicima i izrazi spremnost da svoju balkansku vojsku preda njima. Kao stari obavještajac, Draža se bojao da Nijemci ne dešifriraju i ne otkriju sadržaj depeša, pa poruku o Löhrovoj ponudi nije niti poslao u London. On je samo tražio da saveznici hitno pošalju svog predstavnika u njegov štab radi vrlo važnog saopćenja. To značajno obavještenje on može dati samo usmeno, ali odgovor saveznika nije stigao. Tako je propao i taj Löhrov pokušaj vođenja separatnih pregovora sa zapadnim saveznicima.

Pregovori s generalom Löhrom u Letušu i Topolšici

Lohr je 9. maja na temelju ultimatuma štaba IV slovenske operativne zone pristao putem radio-veze na kapitulaciju svojih snaga i predaju jedinicama JA. Na bazi te njegove odluke došlo je do razoružavanja njemačke divizije u Šoštanju. Ostavši tako bez radio-veze sa svojom divizijom, Lohr je automatski ostao bez kontakta sa štabom naše zone. Uplašivši se da bi mogao biti napadnut sa zemlje i iz zraka, Lohr je poduzeo mjere da sam potraži naše jedinice i s njima stupi u vezu. U njegovoj blizini nije ih bilo.

Prema njegovim podacima i procjeni, učinilo mu se da se najjače partizanske snage ne nalaze u rajonu Šoštanja nego u Savinjskoj dolini i zato je onamo poslao jednog majora da stupi u vezu sa tim našim snagama. Löhrov izlaslanik, njemački major, stigao je do politkomesara 14. slovenske divizije Ivana Dolničara 9. maja oko 10 sati. Dolničar je rukovodio 6. i 11. brigadom svoje divizije, koje su se iz Savinjske doline preko Solčave i Kaple također trebale prebaciti u Korušku prema Velikovcu. U pismu koje je nosio taj njemački parlamentarac Lohr poziva »predstavnike Titove vojske« da dođu u selo Braslovče na »razgovor« o daljem povlačenju njemačke vojske.

Löhrov izaslanik se naročito trudio da i usmeno objasni važnost razgovora koji se predlaže i inzistirao je da se prihvati Löhrov poziv. Nije propustio da naglasi kako bi bilo najbolje da pristanemo da njegovim trupama omogućimo nesmetano napuštanje naše države. Dolničar je prihvatio poziv na pregovore, ali se nije složio da mjesto sastanka bude u sjedištu Löhrovog štaba, nego na pola puta, u selu Letušu. Iako Löhrov izaslanik nije prihvatio ovaj prijedlog, naši su istrajali na njemu.

Po pričanju samog Dolničara i po njegovom napisu u Spomenici povodom desetogodišnjice formiranja četiri slovenske brigade[1] stoji da je točno u odredeno vrijeme (9. maja oko 13 sati) Lohr ipak stigao na mjesto koje je predlagao Dolničar - u Letuš - sa svojim štabom, tumačem i jakom naoružanom pratnjom, u sastavu koje su bila čak i jedna oklopna kola. Oko gostionice kod mosta u Letušu, gdje su odsjeli, bilo je postavljeno nekoliko teških mitraljeza. Dolničar i još jedan njegov drug došli su bez pratnje, naoružani samo pištoljima.

Lohr je s nama pregovarao najvjerovatnije da bi dobio na vremenu, jer su ceste bile jako zatrpane a radio-veze dosta pokidane. Sigurno je posredstvom pregovora htio saznati točan broj snaga kojima raspolažemo da bi procijenio svrhu namjeravanog proboja prema Austriji uprkos tome što je rat zvanično završen.

Soba u kojoj se nalazio Lohr sa svojim štapskim oficirima bila je tako pripremljena kao da se njegov štal> nalazi tu već duže vremena. Na zidovima su visile brojne geografske karte, a na stolu je ležala štapska geografska karta; oko stola poredane su stolice. Sve je bilo spremno i režirano za predstojeće pregovore.

Na ulazu u kuću dočekao ih je u stavu mirno major koji je ranije dolazio kao Löhrov izaslanik. Major je izjavio da je »general Lohr pristao zbog ozbiljnosti razgovora na naš prijedlog da dođe na pola puta i da je spreman da otpočne pregovore«.

Komandant »jugoistoka«, general Lohr, do posljednjeg je trenutka htio održati na visini vojničko dostojanstvo svoga štaba. Sve je išlo po nekakvom određenom redu i uigranom protokolu. Upadljivo najmanji od sedam prisutnih oficira bio je Lohr. Ogrnut crnom pelerinom, izgledao je još manji. Ispružio je nervozno ruku u znak pozdrava. Predstavio se i brzo počeo da predstavlja članove svog štaba, koji su stajali nasred sobe. Pored Lohra bila su tu još dva generala i pet oficira.

Zatim je nastavio nabrajati čime sve komandira, iako su mnoge jedinice koje je spomenuo prestale već postojati. Pitanje je bilo koliko ima utjecaja i na preostale jedinice* Kada je to izlaganje, koje je bilo sračunato na to da nas impresionira, završio, zapitao nas je kakvim snagama raspolažemo, gdje su raspoređene i što je Dolničar po činu. Iako na pitanje

* »Iz borbe in življenja prvih štirih slovenskih brigad«, Ljubljana, septembar 1951.

o jačini naših snaga i njihovom rasporedu nije dobio zadovoljavajući odgovor, Lohr je počeo glavni dio pregovora izjavom:

»Odlučio sam da se stavim na raspolaganje maršalu Titu, da predam veću količinu naoružanja i preuzmem odgovornost da moje čete disciplinirano napuste jugoslavensko tlo.« Zauzvrat što se, navodno, ovaj njemački komandant Balkana i »jugoistoka« predaje maršalu Titu zahtijeva od naših snaga da njegove trupe pustimo da prođu u Austriju. Lohr traži da im omogućimo nesmetano povlačenje do granice. Naglašava da njihovo brojčano stanje iznosi oko 300 000 ljudi, a s hranom raspolažu samo za 3-4 dana. Naročito je naglasio da je brzo povlačenje neophodno dok su čete još disciplinirane, jer, u protivnom, neće moći odgovarati za njihovu disciplinu, eventualno nasilja i pljačku stanovništva. Istakao je da se to naročito odnosi na vlasovce,[1] ustaše i četnike koji se nalaze u njegovoj koloni.

Na pitanje koliko i kakvo to oružje treba da predaju jugoslavenskoj armiji, Löhrov načelnik štaba, stariji general visokog rasta,[2] odgovorio je da će sve rezerve oružja i dio vojničke opreme staviti nama na raspolaganje. Ali za održavanje reda traži da svaki deseti vojnik zadrži pušku, a svi podoficiri i oficiri lično oružje. Za prijevoz hrane treba da zadrže potreban broj kamiona, a na svaki kilometar kolone da zadrži po jedan tenk, odnosno oklopna kola, radi održavanja reda i potrebe komandiranja.

Skoro da se vrate kao pobjednici!

Naši se nisu složili sa zahtjevima Lohra i njegovog štaba. Kada im je postavljeno pitanje da li im je poznato potpisivanje bezuvjetne kapitulacije, da li poštuju taj akt i zašto sada poslije zvanično objavljenog prestanka rata zadržavaju kompletne štabove i tolike količine oružja, Lohr i njegovi generali izbjegavali su jasan odgovor. Jasno su rekli kako se potpisani akt o kapitulaciji ne odnosi na Jugoslaviju, zatim kako ne mogu jamčiti da će se svi pokoriti naredbi da polože oružje itd.

U svojim uspomenama napisanim u članku: »Obruč bez pukotine« (»Narodna armija« od *6.* V 1966) Dolničar piše:

»Razgovor je trajao oko 30 minuta, i kako nisam mogao sam odlučiti o prijedlogu generala Lohra, zahtijevao sam od njega da ide sa mnom u štab IV operativne zone Slovenije na daljnje razgovore. Poslije kraćeg savjetovanja sa svojim štabom i kolebanja, suglasio se da pođe sa mnom. Oko 14 sati krenuli smo u pravcu Letuš-šoštanj«.

Put od Letuša do Šoštanja bio je dosta težak. Cesta je na mnogo mjesta porušena i pretrpana vozilima i ljudstvom. Na putu su ih presretali naročito vlasovci, zaustavljali Lohra i molili ga da ih ne predaje partizanima

[1] Pripadnici armije sovjetskog generala Vlasova koji se na istočnom frontu sa svojom armijom predao Nijemcima i kasnije organizirao jedinice koje su se borile na strani fašističke Njemačke i u našoj zemlji.

[2] Stariji general koga Dolničar spominje bio je Löhrov načelnik štaba Erich Schmidt Richberg koji je kasnije pušten iz našeg zarobljeništva i napisao knjigu: »Završne operacije na Balkanu« VIŽ JNA, i u njoj potvrdio gornje navode.

i Rusima, dajući mu obećanje da su spremni pod njegovom komandom i dalje na svaku žrtvu. Svi koji su prilazili pozdravljali su sa »Heil Hitler«, a Lohr je otpozdravljao istim pozdravom.

Budući da je cesta na jednom mjestu bila jače porušena, nije se moglo više ići automobilom. Löhrova pratnja morala je ostati, dok su Lohr i njegovi oficiri iz štaba zajedno s Dolničarom nastavili put kroz šumu pješice. Nisu se odmicali od Dolničara. Plašili su se. Čini se da im je strah od šume bio duboko ušao u kosti. O tome u svome rukopisu Dolničar piše:

»Veliki dio Löhrovog ljudstva morao je ostati u automobilima i oklopnim kolima na cesti. Lohr i njegovi generali ponašali su se vrlo bojažljivo. Nisu se ni trenutka odvajali od mene. Svaki čas su me upozoravali na nužnu opreznost da ne bismo upali u kakvu zasjedu. Stalno su mi govorili da nisu voljni po našim šumama ići pješke, pogotovu bez pratnje.«

Ali poslije dvosatnog pješačenja našli su se najzad u štabu IV operativne zone u Topolšici. Pregovori su počeli negdje oko 16,50 sati (9. maja). S naše strane u pregovorima su učestvovali: Matevž Hace, politkomesar zone, Petar Brajević, načelnik štaba zone, Ivan Dolničar (Janošek), politkomesar 14. divizije, zatim razni načelnici i šefovi odsjeka i službi u štabu. Kapetan Tone Turner pokazao je njemačkim generalima pismeni proglas štaba zone o potrebi organizirane kapitulacije njemačke oružane sile.

U svojoj knjizi »Srečanje z nemškimi generali« u izdanju »Kmečki kalendar«, Ljubljana 1959,[1] Matevž Hace piše:

»... S moje strane sjedili su komesar 14. Janošek, naš korpulentni i veseli liječnik dr Jože Binigar. Bili su tu i načelnik štaba Brajević, obavještajac Nace Miklič, Jože Lampret, potom operativni oficiri i kulturnjaci...

- Koliko ljudi imate sada pod svojom komandom? - upitao sam. General me pogledao i mirno odgovorio:

Samo 300 000 ljudi.[2] Od toga je oko 200 000 u Donjoj Štajerskoj.

Njegov načelnik ga je dopunjavao i nabrajao SS-divizije, planinske, lovačke, tenkovske i avio-jedinice. Spomenuo sam da bi njihove divizije mogle otpočeti odmah predavati oružje, da treba raznijeti pismenu zapovijed o najskorijoj predaji i da ne smiju zaplijenjeni ratni materijal kvariti. Sav vojni materijal mora se skupiti u označenom prostoru. Lohr je odgovorio:

- Razoružanje svoje armije htio bih izvesti oko Celovca. Tamo ima za to dovoljno prostora.

Načelnik štaba Brajević dopunio me je i rekao:

[1] P. Brajević - isto djelo - nastavak 54 (citirano u spomenutom feljtonu objavljenom u mariborskom »Večeru«).

* U cifru od 300 000 vojnika Lohr je vjerovatno uračunao i Pavelićevu vojsku, crnogorske četnike, slovenske domobrance i kvislinge.

- Naprijed nećete ići ni koraka. Razoružanje mora otpočeti tu.

General Lohr nas je pogledao ironično i, kao da nas je htio ustrašiti odgovori: »Sto ako usprkos tome budemo ipak išli naprijed?«

- To se neće dogoditi, jer smo u radnom kontaktu s Glavnim štabom Slovenije i Vrhovnim štabom JNA. Lako ćemo dobiti nekoliko eskadrila aviona. Predaju morate potpisati, inače ćemo vaše kolone bombardirati - - naglo sam mu odgovorio.

Lohr je na to nervozno uskliknuo:

- Molim vas, ne bombardirajte moju ionako očajnu armiju koja želi mir i povratak kući.«

Tako o tim trenucima pregovora piše politkomesar zone Hace. Tog istog dana ujutro oko 8,15 sati poslije kontakta preko radio-stanice, posredstvom njemačke divizije u Šoštanju, Lohr je, prije ovih pregovora, bio pristao na kapitulaciju svojih snaga. Ali to on i njegovi komandanti nisu poštovali. Njegove jedinice i dalje su s nama vodile borbe, osim njemačke divizije u Šoštanju, koja je izvršila Löhrovo jutrošnje naređenje i kapitulirala, i nekih manjih jedinica koje su se pred našim jačim snagama predavale i bez odobrenja svojih pretpostavljenih.

Na pitanje zbog čega nije poštovao svoju jutrošnju odluku, Lohr je odgovorio da su kapitulaciju Njemačke potpisali Angloamerikanci i Rusi, a da Jugoslaveni nisu u tome potpisivanju učestvovali niti su spominjani. Löhru je predočeno da se naša zemlja i naša armija nalazi u okviru antihitlerovske koalicije i da kao član te koalicije ratuje u sklopu općih ratnih planova savezničkih armija, a da je i formalni dokaz za to i činjenica da se pri našem štabu nalazi angloamerička vojna misija. Naglašeno je da Löhru ne preostaje ništa drugo nego da potpiše kapitulaciju i izda zapovijed svim svojim jedinicama da se predaju najbližim jedinicama Jugoslavenske narodne armije.

Najzad je u štabu zone učinjen zapisnik o bezuvjetnoj kapitulaciji, koji je potpisao general Alexander von Lohr i njegov načelnik štaba general Erich Schmidt Richberg, a u ime štaba IV operativne zone politkomesar Matevž Hace i načelnik štaba zone Petar Brajević. O potpisivanju kapitulacije obaviješten je Glavni štab Slovenije, od koga su tražena pojačanja radi razoružanja i prihvata njemačkih jedinica. S obostrano potpisanim propusnicama od strane generala Lohra i majora Brajevića upućeni su i njemački oficiri u njemačke korpuse i divizije, s ovlaštenjem da se odmah otpočne s razoružanjem i predajom. Lohr se nije prihvatio odgovornosti za predaju ustaša i četnika.

Naši su odmah uputili jednu njemačku diviziju u Kamnik, gdje se nalazila 15. slovenska divizija koja ih je tamo razoružala. Ostale njemačke snage razoružavale su *6.* i u. slovenska brigada, jedinice Kamniško-zasavskog, Kozjanskog i Lackovog partizanskog odreda te dijelovi Prekomurske brigade i 3. brigada KNOJ-a. Po pristizanju, razoružavanje su vršile i divizije 3. jugoslavenske armije i dijelovi ostalih dviju naših armija.

Zaštitni bataljon štaba zone osiguravao je Lohra i njegov štab, koji je ostao u zarobljeništvu u Topolšici. Stab zone predložio je GSS-u da urgira brže nastupanje JA prema Štajerskoj i Koruškoj. Na zahtjev štaba **4.** operativne zone, general Lohr je uputio svom 2,1. korpusu ovakav radiogram:

»Grupa armija ,E' preko radio-stanice 21. korpusa šalje 9. maja 45. od 18,59 sati svim komandama i ustanovama naređenje: jugoslavenski predstavnik Vrhovne komande garantirao mi je da vojni zarobljenici ni u jednom slučaju neće biti izručeni Rusima nego će biti iz Jugoslavije pušteni svojim kućama. Rok trajanja zarobljeništva i drugo ovisit će o konferenciji saveznika. General Lohr.«

Ta radio-depeša prenijeta je 369. poljskoj diviziji istog dana u *12* sati, *22.* pješadijskoj diviziji u 9 sati, 11. njemačkoj poljskoj diviziji 10. maja u *6* sati izjutra.

Budući da su mnoge njemačke jedinice tražile objašnjenje što da rade jer u njihovoj blizini nema naših jedinica, poslana je svim njemačkim jedinicama depeša (slanje depeša bilo je pod kontrolom štaba zone). Načelnik štaba grupe armija »E«, general Schmidt Richberg, poslao je dopunu Löhrovu naređenju, koje glasi:

»Jugoslavenska armija označila je konačne uvjete koji proizlaze iz kapitulacije, i sve njemačke čete koje stoje južno od Drave treba da odlože i predaju oružje i opremu. Za oficire i vojnike bit će označeni posebni odvojeni zarobljenički logori. Naloge jugoslavenskih i njemačkih oficira koji su određeni da tu odluku provedu treba ispunjavati. U slučaju opasnosti i nesigurnosti od strane legionarskih jedinica bit će izdana pravovremeno posebna zapovijed. Poljske kuhinje, zaprežna i motorna vozila za prevoz hrane ostaju pri četama. Za legionarske jedinice Jugoslaveni će izdati posebne odluke. Njihova je sudbina zasad neizvjesna.«

Legionarske čete bile su po njemačkim nazivima ustaško-domobranske, četničke i ostale kvislinške jedinice, za koje Lohr nije htio odgovarati. U posljednjem kritičnom trenutku kad se rješava njihov opstanak, kao kvislinzi i sluge odbačeni su i prepušteni svojoj sudbini.

Pavelićeva vojska povlačila se Mislinjskom dolinom preko Slovenj Gradeča prema Dravogradu i Pliberku. Ta vojska se predavala samo pod pritiskom, neprekidnom borbom, u sukobima i uz prolijevanje krvi. S njima su se najprije borile jedinice Kamniško-zasavskog i Kozjanskog odreda, 6. Slanderova, 11. Zidanšekova brigada i drugi dijelovi 14. slovenske divizije, dijelovi Prekomurske brigade, KNOJ-a i Narodne zaštite, a nešto kasnije nekoliko divizija 3. jugoslavenske armije, među kojima se u tim borbama s ustašama najviše istakla 51. vojvođanska i 17. istočnobosanska divizija.

Pored proglasa upućenog vojsci o potrebi kapitulacije pred jugoslavenskom armijom, štab zone uputio je 9. maja i proglas narodu u kojem se naglašava da treba spriječiti svaki pokušaj da se neprijatelj uz pomoć

oružja prebacuje preko teritorija IV operativne zone u Austriju. Svako kretanje raznih grupa tuđih vojski treba javljati najbližoj komandi mjesta. Time će se najbolje ukloniti moguća nasilja i nesreće. Letak su potpisali Hace i Brajević.

Narod je otkrivao i hvatao mnoge neprijateljske vojnike koji su se čak presvlačili u civilna odijela. Pored pokušaja da izbjegne zarobljeništvo u Jugoslaviji, neprijatelj se, posebno vlasovci, veoma plašio da ne padne u zarobljeništvo sovjetske armije.

Löhrova depeša o predaji njemačkih jedinica nije kod nižih komandi naišla svuda na povoljan prijem. Interesantan je opis Drage Markoviča, oficira iz štaba IV operativne zone, koji je s jednim našim kurirom i njemačkim majorom nosio Löhrovo naređenje o predaji njemačkih jedinica u Slovenjgradecu i Dravogradu.

Kasno uvečer 9. maja pošli su automobilom iz Topolšice prema Mislinjskoj dolini. Već u Gornjem Doliču zaustavili su ih vlasovci i nisu htjeli dugo da ih puste. Sutradan u Smartnom, naročito u Podklancu, podivljali Kozaci-vlasovci zamalo ih nisu pobili kada su doznali da nose naređenje o kapitulaciji. Spasio ih je u posljednjem trenutku jedan kozački major.

U Slovenj Gradecu, u ime štaba njemačke divizije, primio ih je neki visoki pukovnik. Njemački pukovnik je pristao na kapitulaciju, ali je tražio da dođu određene jugoslavenske snage, jer ne može Kozake i ustaše natjerati na predaju. Kako nismo mogli osigurati neku našu jedinicu, njemačka je divizija nastavila pokret.

Grupa s Markovičem donijela je Löhrovo pismo u štab 69. njemačkog korpusa u Dravograd. Stab se okupio i dugo vijećao. Dok su Nijemci u svome štabu konferirali, dobili su u međuvremenu preko radija novo Löhrovo naređenje da prijeđu u Korušku i tamo se predaju angloameričkim trupama.

Marković je bio zaprepašten. Evo što se dogodilo.

Löhrov bijeg iz prvog zarobljeništva

Po zahtjevu svoga komandanta Petra Stantea-Skale, preostali dio štaba IV operativne zone krenuo je 11. maja iz Topolšice u Korušku, u Velikovec. Lohr je sa svojim štabom ostao u zarobljeništvu u Topolšici s jednim našim bataljonom kao zaštitom.

Dan prije kretanja za Korušku Brajević i Hace oputili su GSS-u depešu: »Skala (Stante) i Primožič u Velikovcu. Skala traži da sav aparat zone ide u Korušku. Velika je potreba za ljudstvom i aparatom u Štajerskoj, a još veća u Koruškoj. Nužno je da što prije dođe u Štajersku neka jača jedinica«. GSS je proslijedio ovu depešu generalštabu JA s ciljem da se požure napadi armija koje su frontalno nastupale prema Štajerskoj.[1]

[1] Iz arhiva IZDG-a u Ljubljani (Glavni štab Slovenije).

Franc Stegnar-Kolomb, ratni komandant Šoštanja (u izjavi datoj u Mariboru 1970. godine), govori da je tih zadnjih dana rata komanda Šoštanja formirala od mobiliziranog ljudstva jedan bataljon. Stab zone je pomogao slanjem iskusnijeg boračkog sastava i komandnog kadra, uzetog iz svoga zaštitnog bataljona. Novoformirani bataljon čuvao je u Šoštanju zarobljeničke logore, razoružavao neprijateljske jedinice, uskladištavao oružje i opremu, sakupljao hranu za zarobljenike itd. Formiranje jedinica nastavilo se i dalje. Stegnar je izjavio da su sa šireg područja Šoštanja i Velenja bila formirana čak četiri nova bataljona, iako o tome nema podataka. Činjenica je bila da su u nedostatku postojećih naših jačih snaga na ovom terenu novoformirane jedinice odigrale vrlo korisnu ulogu, iako je u toj zamršenoj situaciji prolaska i razoružanja ogromne mase raznovrsnog neprijatelja bilo potrebno neusporedivo više naših snaga.

Kod zarobljenog Lohra i njegovog štaba ostavljen je zaštitni bataljon, koji je bio također sastavljen većinom od novomobiliziranog ljudstva. Stab zone ostavio je u Topolšici majora Majnika-Džemsa, bivšeg komandanta I Tomšičeve brigade, sposobnog oficira koji je nešto ranije bio ranjen i nakon ozdravljenja nalazio se u operativnom odjeljenju štaba zone. Po odlasku štaba zone u Velikovec, general Lohr je majoru Majniku 11. maja postavio određene zahtjeve. Majnik je samoinicijativno pošao u Ljubljanu da bi Glavnom štabu Slovenije i političkom rukovodstvu obrazložio situaciju i ukazao na nedovoljnost naših snaga obezbjeđenja u Topolšici. Tražio je da se urgira i ubrza pokret snaga JA, koje frontalno gone neprijatelja. Taj Majnikov prvi odlazak, kako piše Brajević, bio je pozitivan, jer su s njime u Štajersku i Korušku pošli predstavnici vojnog i političkog rukovodstva Slovenije.

Ali poslije povratka iz Ljubljane Majnik je trebao ostati u Topolšici, a ne da produži pokret za Korušku. Novomobiliziranom ljudstvu zaštitnog bataljona bio je na licu mjesta potreban jedan iskusan komandant. U Majnikovoj odsutnosti, najodgovorniji starješina bataljona ostao je jedan mlad partizan učitelj iz Topolšice, koji je uspio samo javiti da je Lohr iz zarobljeničkog logora pobjegao.

Kod zarobljenih Nijemaca u Topolšici bilo je mnogo raznih vozila koja su se u cilju njihove opskrbe hranom slobodno kretala. Osjetivši da je osiguranje malobrojno i sastavljeno od novomobiliziranog ljudstva, vidjevši da se major Majnik ne pojavljuje, Lohr, oficiri njegovog štaba i ostali Nijemci iz njegove pratnje i drugih jedinica koji su se nalazili u logoru uzeli su kamione i druga motorna vozila i napustili Topolšicu. Vrlo brzo dočepali su se Šoštanja. Uključili su se u jednu od njemačkih kolona koja se povlačila u **pravGU** Dravograda, odnosno Črne i Pliberka. Krećući se prema granici, Lohr je poslao svim potčinjenim jedinicama koje se još nisu bile predale novu radio-depešu da ne kapituliraju pred jugoslavenskom armijom nego da nastave kretanje prema Austriji. Time je pogazio ranije potpisanu odluku o kapitulaciji.

Presudno u svemu tome bilo je to što u vrijeme Löhrova bijega u rajonu Šoštanj nije bilo naših jačih snaga i što prednji dijelovi naših operativnih armija još nisu bili pristigli u taj rajon. Potrebno je bilo ubrzati njihovo nastupanje prema glavnom odstupnom pravcu njemačkih oružanih snaga i njihovih satelita.

Lohr je iskoristio odlazak štaba zone i odsutnost majora Majnika i pobjegao iz zarobljeničkog logora. Po povratku iz Koruške, major Majnik nije zatekao Lohra u Topolšici. Osjećajući odgovornost za učinjeni propust, Majniku nije preostalo ništa drugo nego da pođe u potragu za Löhrom.

Dne 13. maja predvečer našao je Lohra u Bistrici kod Pliberka. Ovaj je već bio uhvatio vezu s engleskom tenkovskom jedinicom. Majnik je zahtijevao od Lohra da na temelju ranijeg sporazuma o kapitulaciji izda novo naređenje svojim snagama da obustave borbu koju i dalje vode protiv naših jedinica. Lohr to nije prihvatio, pravdajući se da je već noć i kasno te da njegovo naređenje ne bi stiglo do njemačkih jedinica. Lohr je i na suđenju pred Vojnim sudom u Beogradu pokušao za nastavljanje borbe okriviti svoje potčinjene jedinice.

U Celovcu se s Motoriziranim odredom 4. jugoslavenske armije nalazio politkomesar armije Boško Siljegović, koji je od štaba zone tražio da se general Lohr i njegov štab dovede i preda njemu. Radi izvršenja toga naređenja načelnik štaba Brajević pošao je 12. maja s pratnjom natrag za Topolšicu. Na komunikaciji Pliberk-Mežica-Crna-Soštanj sretao je esesovce, ustaše i vlasovce u tenkovima, bornim kolima i drugim vozilima. Na Brajevićevu automobilu, koji je ranije pripadao štabu generala Lohra, nalazila se svježe obojana crvena petokrata zvijezda i jugoslavenska zastava. Pojedini njemački oficiri i ustaški komandanti zaustavljali su automobil s uperenim mašinkama, ali su ga ipak propuštali da nastavi put. Kretanje je zbog mnogobrojne tehnike i raznih vozila bilo jako usporeno. Najzad su stigli do komande Šoštanja, gdje im je saopćeno da je Lohr napustio Topolšicu i s jednom njemačkom kolonom nastavio put prema granici. U Celju se nalazila ***6.*** Slanderova brigada. Brajević je pohitao u Celje da organizira potjeru za Löhrom. O tome Dolničar kaže:

»Dne 12. maja popodne u Celje je stigao načelnik štaba IV operativne zone, major Petar Brajević, i saopćio mi je da je general Lohr sa svojom užom pratnjom iz Topolšice pobjegao, vjerovatno u pravcu Crne i dalje prema Austriji. Naredio mi je da uzmem pojačani bataljon Slanderove brigade i da organiziram potjeru za Löhrom, s napomenom da primim borbu i da Lohra zarobim živoga ili mrtvog. Dne 12. maja poslije podne prvi bataljon i dvije čete drugog bataljona ukrcali su se u kamione i pošli sa mnom u pravcu Crne.«[1]

[1] Petar Brajević: Isto djelo - nastavak feljtona br. *iz.*

Dolničar je imao dosta teškoća u probijanju kroz gustu neprijateljsku kolonu koja je hrlila prema granici. Čak ga je neko vrijeme jedna grupa esesovaca zarobila, odnosno zadržala kao taoca. Dolničareva potjerna grupa bila ga je negdje po svojoj prilici kod Poljana sustigla, ali se Lohr u jednim bornim kolima i s dosta jakom pratnjom vješto probio u Korušku, ostavivši svoje osiguranje da drži položaje, gine i vodi borbe sa 7. vojvođanskom brigadom 51. divizije i dijelovima Tomšičeve brigade 14. divizije. Budući da je dospio pod zaštitu Engleza, Löhrova predaja predstavnicima JA nije išla tako glatko.

Ignac Miklič-Nace, pomoćnik načelnika obavještajnog centra, bio je od strane komandanta Stantea također iz. maja upućen u Topolšicu da dovede Lohra u Korušku. Kapetan Miklič s izviđačkim vodom krenuo je kamionom u pravcu Topolšice. Teško se probijao kroz zgusnutu masu neprijateljske pješadije i motorizacije. Na pojedinim uzanim prolazima čekao je po čitav sat i više. Naš kapetan nije tada znao da je Lohr iz Topolšice pobjegao. Negdje na putu vjerovatno se s njim mimoišao. Neprijateljske kolone hrlile su prema granici. Nitko se nije obazirao na ranije Löhrovo naređenje o kapitulaciji. Miklič je nakon dosta dugog putovanja tek u Šoštanju saznao za Löhrov bijeg.

Da se ne bi u općoj gužvi vraćala istim putem i izgubila mnogo vremena, Mikličeva grupa vratila se u Velikovec zaobilazno preko Kamnika, Kranja i prevoja Jezerskog i tek sutradan, 13. maja, javila štabu zone o Löhrovom bijegu.

Po dru Tonetu Ferencu, Lohr je iz Topolšice pobjegao iz. maja poslije podne. Cilj njegova bijega bio je da izradi da Englezi prihvate njegove preostale jedinice. Njegov načelnik štaba, general Schmidt-Richberg, pregovarao je o tome s predstavnikom engleske armije u mjestu Porečah na obali Vrbskog jezera. Prvog dana pregovora engleski je pukovnik obećao da će pokušati udovoljiti tim zahtjevima. Već drugi dan saopćio je da je spreman preuzeti Löhrov štab, ali ne i samog Lohra, jer se već jednom predao jugoslavenskoj armiji. Vjerovatno je ta promjena u stavu engleskog oficira uslijedila nakon intervencije štaba IV operativne zone, koji je inzistirao na zahtjevu da se Lohr preda našima, jer je u štabu zone potpisao kapitulaciju. Potpisani dokument drže naši u svojim rukama. Dne 15. maja Lohr i njegov štab predani su našim jedinicama. Naravno, sve to nije išlo lako. Bilo je dosta traganja da se sazna gdje se Lohr nalazi i dosta intervencija kod engleskih komandanata.

Definitivno u našim rukama

U borbi kod Prevalja na raskrsnici Poljana, 7. vojvođanska i dijelovi Tomšičeve brigade morali su dočekati jaku neprijateljsku kolonu koja nije htjela stati na uzastopne pozive. Ubijeno je oko 300 a zarobljeno oko 10 000 ljudi. Lohr se s najužom pratnjom probio preko tih položaja

u Bistricu do engleskog tenkovskog puka. Tamo je bilo i nerazoružanih dijelova 369. njemačke divizije. Kasnije je uz pomoć Engleza prešao u Velikovec.

Stab 4. operativne zone poduzeo je energičnije mjere da se Lohr pronađe. Preko naših obavještajaca i stanovništva, nakon čitavog dana traganja i pregovora u štabu engleske tenkovske divizije, Lohr i njegov štab najzad su pronađeni. Među prvima ga je, čini se, otkrio major Majnik, koji se na taj način bar djelomično iskupio za ranije načinjenu grešku. I sam politkomesar 4. jugoslavenske armije tražio je od Engleza da nam predaju Lohra.

Engleskom pukovniku koji je došao u štab zone u Velikovec predočili su Stante, Hace, Brajević i Dolničar pismeni dokumenat na kojem je stajao Löhrov potpis o bezuvjetnoj kapitulaciji preostalih njemačkih snaga jugoslavenskim jedinicama. Predočeno je da je Lohr pogazio svoju potpisanu odluku i da nas je obmanuo, jer njegove jedinice usprkos potpisanoj kapitulaciji još uvijek vode borbe u našoj zemlji.

Energičan demarš štaba 4. operativne zone urodio je plodom. Naš je zahtjev prenesen štabu 55. engleskog korpusa, koji je odobrio Löhrovo izručenje našim predstavnicima. Tako se Lohr nakon trodnevnog zarobljeništva u Topolšici ponovno našao u našim rukama. Predan je 14. diviziji u Velikovcu, a potom ga je preuzeo politkomesar Treće jugoslavenske armije i odveo u zarobljenički logor u Maribor.

Engleski pukovnik obavijestio je naše da Lohra možemo preuzeti ako potpišemo pismeni revers. Prilikom prijema pismene potvrde o njegovoj predaji rekao je: »Eto vam ga! Sada je vaš zarobljenik!«

Kada su se poslije svega ovoga naši drugovi pojavili u kući na periferiji Velikovca gdje se nalazio Lohr s ostalima, ovi su bili iznenađeni i deprimirani. Nisu vjerovali da su ih Englezi morali predati ako su htjeli izbjeći s nama sukob i zaplet koji bi mogao imati šire implikacije. Molili su da im se dozvoli da se spreme. Bili su u novim uniformama, s mnogobrojnim Hitlerovim odlikovanjima na grudima. U Velikovcu se, osim štaba zone i jedinica naše 14. divizije, nalazilo dosta njemačke vojske koja se ovdje predala i više angloameričkih jedinica i štabova. Mnoge grupe njemačkih vojnika, esesovaca, Kozaka i drugih još su lutale naoružane po selima i šumama. U takvoj situaciji, iako se Lohr nalazio pod kontrolom naše 14. divizije, njegovo zadržavanje u našem zarobljeništvu u Velikovcu nije bilo sasvim sigurno i definitivno sve dok se ne prebaci preko granice u našu zemlju. Postojala je mogućnost i opasnost da *ga.* neke savezničke jedinice ili grupe vojnika ne preotmu. I sami zarobljenici mogu se u jednom trenutku dočepati oružja i pobjeći s Löhrom, potpomognuti nekom grupom nerazoružanih njemačkih vojnika.

O prebacivanju Lohra i njegovog štaba iz Velikovca u Maribor napisao je tadašnji politkomesar Treće jugoslavenske armije Branko Petričević u svojoj kratkoj zabilješci da je negdje 16. ili 17. maja 1945. štab Treće armije dobio naređenje od Generalštaba JA da u armijski sastav uključi

14- slovensku diviziju. Došavši u Velikovec, upoznao se sa štabom, gdje su mu referirali o stanju u diviziji. Tom im je prilikom predao i šifru za održavanje radio-veze sa štabom armije.

U štabu divizije, prisjeća se Petričević, vodili su se tada razgovori 0 tome kome treba da predaju blindirani automobil generala Lohra. Dogovorili su se da ga pošalju vrhovnom komandantu, maršalu Titu. U međuvremenu, Lohr je povodom oduzimanja toga automobila poslao štabu divizije pismeni protest navodeći da je oduzimanje automobila u suprotnosti s međunarodnom konvencijom. Na osnovi toga protesta, Petričević je saznao da se Lohr sa svojim štabom nalazi u zarobljeništvu 14. divizije u Velikovcu.

Löhru i oficirima oko njega bili su ostavljeni pištolji. To je odgovaralo stavu i praksi saveznika da ostavljaju lično naoružanje zarobljenim visokim njemačkim oficirima. Budući da je odlučeno da Lohra i članove njegovog štaba politkomesar armije vodi u Maribor, na Petričevićevo inzistiranje odmah im je oduzeto oružje. To razoružanje izvršio je jedan oficir iz štaba 14. slovenske divizije i, po kazivanju Petričevića, zastavnik Ivica, njegov pratilac, kojem se ne sjeća prezimena, ali navodi da je Ivica bio prvoborac iz Dalmacije.

S desetinom pratećeg bataljona armije, s Löhrom, njegovim štabom 1 blindiranom limuzinom, Petričević je pred mrak krenuo iz Velikovca u Maribor, kamo su stigli brzo i bez teškoća.

Naravno, postavlja se pitanje tko je odgovoran za to što je u zarobljeničkom logoru u Topolšici ostavljen nedovoljno obezbjeđen komandant njemačkog »jugoistoka«, zloglasni general Lohr, najodgovorniji njemački komandant za cijelo vrijeme rata u Jugoslaviji, ratni zločinac odgovoran za bombardiranje Beograda (otvorenog grada), odgovoran za organiziranje IV i V neprijateljske ofanzive itd. Čudilo me da je komandant njemačkog »jugoistoka«, general armije Alexander von Lohr, ostavljen nedovoljno osiguran blizu glavne komunikacije kojom su se kretale nerazoružane njemačke divizije, ustaško-domobranska vojska i druge neprijateljske formacije.

U razgovoru o tome događaju s generalom Petrom Brajevićem, koji je s politkomesarom zone Haceom bio jedan od glavnih aktera svih tih zbivanja oko generala Lohra, saznao sam dosta interesantnih detalja i dobio određena objašnjenja vrijedna pažnje. Po njegovom mišljenju postojale su tada velike dileme oko Lohra, a ogledale su se u slijedećem:

- Ako se Lohr bude vodio sa štabom zone u Korušku u dubinu teritorija zapadnih saveznika, nije se moglo znati da će njihovi odnosi prema nama u odnosu na Löhrov status biti sasvim saveznički s obzirom na već ispoljena neka negativna iskustva. U svakom slučaju nije bilo pametno voditi ga izvan zemlje, iako na sektoru Šoštanja nismo imali dovoljno naših snaga. Postojala je umogućnost da ga tamo u Koruškoj kidnapiraju SS njemačke jedinice ili vlasovci, koji tamo nisu bili potpuno

razoružani ni dobro čuvani u zarobljeničkim logorima, nego su se u početku kretali dosta slobodno.

- S druge strane, da smo ga poveli, morali bismo ga voditi kroz nerazoružanu jaku ustaško-domobransku kolonu u dolini Meže, zatim kroz kolonu jednog broja njemačkih jedinica i Kozaka, koji su u borbenom poretku nastupali prema Austriji i nisu bili spremni da se predaju bez borbe i prisile. Postojala je mogućnost i opasnost da ga njemačke ili satelitske snage preotmu. Međutim točno je i to da je Topolšica udaljena svega 4 km od Šoštanja i glavne komunikacije, kuda su prolazile još nerazoružane neprijateljske formacije. Novo formirane naše jedinice i obnovljeni zaštitni bataljon nisu bili dovoljni da spriječe otmice Lohra.

- Osim toga, računalo se da je II svjetski rat završen, da je Lohr pošteno potpisao kapitulaciju i da tu odluku neće iznevjeriti.

- Komandant zone Stante do dolaska politkomesara 4. armije u Korušku nije svome štabu u Topolšici postavio zahtjev da sa sobom vodi Lohra u Velikovec. Situacija u Koruškoj nije bila sasvim jasna. Tamo su stalno u borbenom poretku nadirale neprijateljske jedinice.

- Prije polaska iz Topolšice štab zone je razmatrao mogućnost prebacivanja Lohra i njegovog štaba u rajon Celja, gdje je naših snaga bilo više, što bi bilo svakako realnije nego voditi ga u Korušku. Ali o tome je trebalo odlučiti kasnije, kada se štab zone sakupi u Velikovcu i kada se situacija nešto više razjasni.

- Prije pokreta za Velikovec štab IV operativne zone procjenjivao je da će prednji dijelovi nastupajućih triju jugoslavenskih armija stići u rajon Celje-Soštanj mnogo brže. Preko Glavnog štaba Slovenije, štab IV zone urgirao je depešom da se ubrza pokret tih naših glavnih snaga prema Štajerskoj.

Uslijed nedovoljne obaviještenosti o kretanju velike mase još nerazoružanog neprijatelja u Štajerskoj i gornjem toku rijeke Drave i Koruškoj, bilo je nepotrebnog zadržavanja nekih naših divizija, koje su do tada frontalno gonile neprijatelja, kako smo to već ranije naglasili na primjeru 51. vojvođanske divizije. Jedanaesta divizija I jugoslavenske armije stigla je u Celje tek u zoru 12. maja. S obzirom na velike količine zaplijenjene neprijateljske motorizacije, koja se nalazila u našim rukama, bilo je moguće organizirati i hitno uputiti prema Šoštanju i dalje prema sjeveru barem jednu motomehaniziranu brigadu. Da je bilo više obavještenja, koordinacije i veze, sigurno bi bilo i više uspjeha, odnosno bilo bi manje nevolja, teškoća i neizvjesnosti.

Da su se bile ispunile sve te ili samo neke iznesene pretpostavke, vjerovatno bi bio spriječen Löhrov bijeg iz Topolšice ili bi bio uhvaćen kasnije u rajonu Dravograda. Sve to zajedno, s drugim odlaskom majora Majnika iz Topolšice (ovaj put u Korušku), učinilo je da se situacija s Löhrom krajnje iskomplicirala i tek nakon mnogih peripetija, traganja i našeg demarša kod zapadnih savezničkih komandi uspjeli smo ga definitivno dobiti u naše ruke.

Löhrov načelnik štaba, general Erich Schmidt Richberg pisao je u svojoj knjizi »Završne borbe na Balkanu« da je Lohr dobrovoljno došao u jugoslavensko zarobljeništvo. Pisac naročito žali što je njemačka vrhovna komanda dugo zadržala 300 000 njemačkih vojnika na egejskim i jonskim otocima. Naročito mu je teško što su se te iste trupe u teškim borbama i dugim marševima probijale hiljade kilometara i nadomak domovine, kada su ih »Alpe pozdravljale«, bile većinom bačene u »ambis sudbine balkanskog zarobljenika« i što je najzad »150000 vojnika bilo daleko od domovine samo 7z sata«.

Pored toga što iznosi neke interesantne pojedinosti, general Schmidt piše pravi panegirik svome komandantu Löhru i ne osvrće se objektivno na rad i djelovanje štaba balkanske grupe armija »E«.

Lohr je porijeklom Austrijanac. Još u Austro-Ugarskoj služio je kao potporučnik u Višegradu. U aprilskom ratu 1941. bio je komandant Hitlerove Četvrte zračne flote, koja je s oko 700 bombardera i lovaca rušila nezaštićeni Beograd. Još u vrijeme okupacije Cehoslovačke Hitler je upoznao general-lajtnata avijacije Lohra koji ga je »zadivio« poznavanjem balkanskih prilika. Hitler mu je kasnije ponudio mjesto komandanta balkanske grupe armija »E«, a pred kraj rata postavio ga je na dužnost komandanta »jugoistoka«. Lohr je, po tvrđenju Schmidta, bio jedan od rijetkih oficira koji je mogao tada i kasnije iznijeti Hitleru i svoja politička gledišta.

Löhrova upornost nije proizlazila samo iz želje da preda svoje trupe zapadnim saveznicima. On je Austrijanac. Njemu kao Austrijancu bilo je stalo da što više uspori napredovanje jugoslavenske armije da ne uđe u Korušku prije Engleza i Amerikanaca. S druge strane, Lohr je smatrao da će svojom upornošću u izvlačenju prema Austriji i približavanjem zapadnim saveznicima uspostaviti bar neku angloameričku kontrolu nad zarobljenicima koji padnu u ruke Jugoslavena.

Kako je »njemačka stvar« već odavno bila izgubljena, trebalo je navodno djelovati u nekakvom »evropskom duhu i spašavati Evropu od »istočnoazijske poplave«. Löhrov načelnik štaba tvrdi da je upravo zbog toga Lohr direktno pozvao Engleze da ubrzano zaposjednu Trst i južnu Austriju, a da će on što duže i do krajnjih granica pružati otpor jugoslavenskoj armiji.

Austrijanac Lohr, iako mu je majka bila Ruskinja, potpuno se vezao za njemačku sudbinu. Kao velikonijemac po ideologiji i duhu, ostao je do kraja vjeran Njemačkoj, sve do propasti Trećeg Reicha. Da bih potkrijepio te karakteristike njegove ličnosti, iznosim samo detalj njegove naredbe upućene vojnicima, napisane z. maja 1945. godine, dakle poslije smrti Hitlera i 6 dana prije službene obustave II svjetskog rata.

»Vođa Reicha Adolf Hitler umro je danas na svom komandnom mjestu. Veliki admiral Dönitz, u suglasnosti s posljednjom željom palog, preuzeo je funkcije vođe Reicha. Zakletva data Hitleru prenosi se na Dönitza ... Vojnici moje armije! To što nas je najviše potreslo neka nađe

odraza jedino u vojničkim dužnostima i hrabrosti... Stojte na braniku domovine!« U toj naredbi Lohr dalje traži poslušnost svojih vojnika do kraja »herojske borbe«, jer to zahtijeva »interes naše domovine« itd.[1]

Odgovoran za smrt preko 20 000 nedužnih Beograđana, poginulih od bombardiranja aprila 1941. godine, odgovoran za direktnu pripremu IV i V neprijateljske ofenzive, za masovno ubijanje naših ranjenika u tim ofenzivama, za masovne zločine i ubijanja i odmazde u našoj zemlji, Lohr je bio izveden pred Vojni sud i osuđen na smrt. Ovaj rastom sitni Austrijanac, ali velikonjemački nacionalist, odgojen u strogo vojničkom duhu, držao se na suđenju hladno i dosta rezervirano.

Na pitanja tužioca i sudaca odgovarao je kratko i jasno. Nije se naročito branio. Branio je više vojnički poziv i potrebu izvršavanja naređenja pretpostavljene komande, iako se taj poziv, stavljen u službu fašizma, agresije i genocida, ne može braniti. Njegovo držanje odudaralo je od držanja mnogih drugih optuženih njemačkih generala, koji su svaki čas mijenjali svoje iskaze. Neki su molili za oproštaj, a jedan je čak i plakao kada mu je saopćena presuda. Kad je Löhru data posljednja riječ, ovaj oholi njemački general izjavio je da je, birajući vojničku karijeru, znao da neće umrijeti prirodnom smrću i stoga kaznu na koju je osuđen smatra kao pogibiju na izvršenju vojnog zadatka.

[1] Izvod iz njemačkog arhiva Vojnoistorijskog instituta JNA.

MRAČNA KOLONA PORAŽENIH - - ZLOČIN U SLUŽBI FAŠIZMA

Poslijepodne i6. maja 1945. krenuo sam u Maribor u štab armije na referiranje. Ogromna kolona zarobljenika omela me je da na vrijeme stignem. Automobil se probijao s mukom. Cesta je bila prohodna tek na nekoliko kilometara od Maribora. Kolona se otegla od Dravograda do Maribora, na dužini od gotovo *60* kilometara. Već predvečer čelo kolone počelo je ulaziti u pripremljene zarobljeničke logore u gradu.

Put je trajao puna tri sata. Pružila mi se prilika da za vrijeme te usporene vožnje promatram ljude, njihova lica i ponešto razmišljam o ustaškoj izdaji. Na nekoliko mjesta zaustavljao sam se uslijed zastoja, zastanka ili odmora kolone.

Među zarobljenicima bilo je dosta mladih, ali više sredovječnih, čak i potpuno sijedih ljudi u vojničkim uniformama i s rancima na leđima. Na neobrijanim licima umor, nespokojstvo i apatičnost. S velikim interesom zagledali su u moja kola. Pao mi je u oči jedan lijep, plav mladić, bezazlenog izraza. Poželio sam da ga zapitam tko je, odakle je i otkada je u Pavelićevoj vojsci. Ali nisam to učinio. Možda je zagazio u zločin, a možda i nije. Volio bih da nije. Bilo mi ga je žao. Bio je mlad i pomalo me podsjećao na moga poginulog mlađeg brata. Jedan naš komandir čete iz iz. proleterske brigade, koja je sprovodila kolonu, reče mi da i među njima ima ljudi koji su u Pavelićevim jedinicama od 1941. godine. Uz cestu se moglo naći bezbroj pobacanih raznih znački, odlikovanja i naročito ustaških znakova »U«, koje su ustaše nosile na kapi. U ovoj koloni bilo je mnogo ustaša, ratnih zločinaca iz Kupresa, Livna, Udbine, Gospića, Slunja, Bihaća, Širokog Brijega, Imotskog, Drniša i drugih mjesta. Pripadnici ove kolone većinom su sačinjavali elitne jedinice Pavelićeve vojske, koja je našem narodu nanijela nezapamćeno zlo.

Gledam mračnu kolonu koja je još prije 24 sata bila u borbenim formacijama. Mnogi su još jučer divljali i ubijali nedužno slovensko stanovništvo, a sada pognute glave odlaze u zarobljenički logor. Osjećam se nekako tužno, premda bi trebalo da se radujem. Sloboda je tu, a ova mračna kolona pritišće poput more. Sve me podsjeća na četiri godine strašnog rata i razaranja. Koliko godina borbi, napora, gladi, neprospavanih noći, smrzavanja, danonoćnih marševa po vijavici, blatu i žezi, kroz bespuća naših šuma i klanaca! Četiri godine radosti radi naših pobjeda

i jačanja naše moći, ali i suza i bola za izgubljenima. Četiri godine gledali smo krv, zgarišta, slušali mitraljesko štektanje, topovske kanonade i buku aviona. Ova poražena armija, koju gledam kako maršira pognute glave, bila je pune četiri godine u službi zločina. Četiri su godine krv, nož i logori smrti bili njeni simboli.

Jedno razmišljanje

Siroka je panorama grupa, slojeva i pojedinaca, pripadnika ove poražene vojske. Još je veća šarolikost pobuda, uzroka i uvjeta koja je ljude različitih profesija i starosti iz raznih krajeva dovela u redove ove kolone. Kako objasniti uzrok monstruoznih ustaških i četničkih zločina u našoj zemlji? Sto je to što je mnoge, u predratnom periodu ispravne i normalne ljude, bacilo u kovitlac krvavih obračuna u službi zločina? To mi se pitanje tada, gledajući zarobljeničku kolonu, pa i kasnije, neodoljivo nametalo. Nisam mogao naći zadovoljavajući odgovor. Historijska, sociološka i psihološka objašnjenja tog fenomena zahtijevaju naučnu studiju.

Rodom sam iz Like, gdje sam se našao nakon sloma stare Jugoslavije. Ubrzo nakon stvaranja NDH u Lici su se odigravala takva krvoprolića pred kojima blijede slike iz Danteovog »Pakla«. Uništavan je nevin narod. Četiri godine rata okupator i njegove sluge sistematski su vršili genocid. Sve se to ne može jednostavno objasniti isključivo političkim ili vojnim razlozima, iako, bez sumnje, i jedan i drugi razlog u određivanju politike istrebljivanja naroda imaju i mogu imati važnu, a ponekad i odlučujuću, ulogu.

Fizionomiju samog ustaškog pokreta sačinjavale su različite struje i razdirale suprotnosti, kao na primjer: pristalice koje su se u početku više orijentirale prema Hitlerovoj Njemačkoj, i druge koje su bile više naklonjene Mussolinijevoj Italiji, zatim pristalice radikalne, ekstremne struje, koju su sačinjavali uglavnom ustaše emigranti, skloni svakoj vrsti zločina i genocida, i drugi »umjereniji« članovi pokreta, pripadnici buržoaskih i sitnoburžoaskih slojeva koji su bili manje skloni radikalizmu i otvorenom zločinu. Postojale su i regionalne suprotnosti i borbe ustaša za prestiž u hercegovačkim, ličkim i drugim krajevima. Prihvaćajući razbijanje Jugoslavije, jedan dio Muslimana se poistovjetio s ustašama, ali najveći dio je manifestirao svoje autonomističke težnje i u odnosu na NDH, što je također na određeni način slabilo koheziju ustaštva. Ali sve su to bile nebitne suprotnosti i nikako principijelnog suštinskog karaktera. Sve je njih ujedinjavala zajednička orijentacija antijugoslavenstva, separatizma, antikomunizma, klasni interes i reakcionarna protunarodna svijest. Sve te razlike bile su više pitanje metode vladanja i većeg učešća pojedinih grupa u vlasti.

Postojao je i jedan sloj konzervativnog građanstva, propale aristokracije, dijela bivših oficira, koji - organizaciono gledajući - nisu bili ustaše niti su nešto predstavljali u ustaškom pokretu, ali su zadržali svoje stare

simpatije prema Austro-Ugarskoj i sada Trećem Reichu kao nekom prirodnom nasljedniku »žute monarhije«. Oni su dakako bili nastrojeni antijugoslavenski, antikomunistički i prihvatili su i prigrlili NDH kao ostvarenje svojih separatističkih i nacionalističkih stremljenja. Bili su isto tako spremni da kritiziraju ustaše kao nekulturne divljake, avanturiste, nesposobne da vrše vlast, što im nimalo nije smetalo da služe Paveliću i da od njega primaju odlikovanja, položaje i razna priznanja.

Različiti su se ljudi iz vrlo oprečnih razloga opredjeljivali za NDH, mnogi od njih zagazili su u zločin često neosjetno, spontano, bez neke čvrsto određene volje ili svjesno'izražene namjere i odluke.

Tako su se u ovoj zarobljeničkoj koloni našle i svjesne ustaše, pripadnici ustaškog, odnosno klerikalno-frankovačkog pokreta još od prije rata. Mnogi su se kao ustaše formirali i odgajali u emigraciji, u prvom redu u Italiji. Te ustaše, ideolozi, svjesno su stvarali državu i vojnu organizaciju kakva je bila NDH. Neriješena pitanja državnog života stare Jugoslavije, nacionalno ugnjetavanje, socijalna nepravda, nemilosrdna eksploatacija radnih masa i politička diktatura vojnomonarhofašističke klike pogodovali su ustaško-klerikalnoj fašističkoj propagandi.

Činjenica je da su mnogi ljudi, zbog teškoga stanja u staroj Jugoslaviji, pritisnuti propagandom, počeli vjerovati da će nova država donijeti ne samo nacionalnu samostalnost Hrvatima nego da će riješiti mnoga druga pitanja koja stara država nije riješila. Kada se otkrila prava zločinačka priroda ustaško-fašističke državne tvorevine, poslije masovnih zločina nad nedužnim stanovništvom, a naročito poslije prodaje Dalmacije i Primorja Talijanima i Međimurja Mađarskoj, mnogi su se ohladili i otrijeznili, ali je već priličan broj duboko zagazio i nije se moglo više natrag. Kompleks straha od odgovornosti sve se više razvijao. Nije se našlo snage za traženje nekog izlaza. Cesto se po inerciji išlo dalje.

Od nove države jedni su očekivali materijalne koristi, povoljnije mogućnosti bogaćenja, a drugi izlaz iz teške bijede i siromaštva. Nije slučajno i>to su ustaške glavešine i svi ustaški propagatori odmah, još 1941. godine, obećavali blagostanje svima onima koji učestvuju u pokolju, nudili imovinu i zemlju istrijebljenih srpskih i židovskih obitelji.

Mnogi ljudi, mobilizirani u redove neprijateljske vojske i državnog aparata, iako nikada ranije nisu bili ustaški ni frankovački nastrojeni, smatrali su u svom kukavičluku da će u Pavelićevoj vojsci spasiti glavu. Postepeno se počelo vjerovati u nepobjedivost nacizma, armije kojeg su u to vrijeme pokorile Evropu i nezadrživo napredovale u sovjetske prostore. Kukavičluk i gubljenje vjere u pobjedu slobodoljubivih snaga gurali su pojedine malogradane u ustaštvo. Za druge se, opet, pojavila mogućnost i perspektiva zauzimanja određenog položaja u državnom i vojnom aparatu NDH, koji neće biti naodmet u »novoj Evropi« poslije pobjede nacizma.

Postepeno, ali sigurno, srljalo se u propast. Kada se fašizam počeo raspadati i doživljavati poraze, mnogima se bilo teško izvući iz paukove

mreže izdaje. Izdaja Mačeka i vodstva HSS-a još je više potencirala psihozu kukavičluka i nevjericu u snage slobode i razuma. Otvorena ustaško-fašistička orijentacija rimokatoličke crkve, naročito višega klera, još je više dezorijentirala mnoge ljude, još više utjecala na njihovu pasivnost, a mnoge je opredijelila za Pavelića. Pokazalo se da je klerikalizam bio jedan od glavnih i moćnih stupova ustaštva.

Jasno se vidjelo da je jedan dio većinom mlađih ljudi iz ove kolone silom obučen u ustaško-domobranske uniforme posljednjih mjeseci rata i da nije imao veze s ustaškom odgovornošću za učinjena nedjela i izdaju.

Većinu ovih ovlaš nabrojanih raznovrsnih kategorija ljudi bacio je vihor ratnih zbivanja s onu stranu barikade, na stranu mračnog fašizma i kontrarevolucije, na stranu zločina. Točak historije je nemilosrdan žrvanj. Melje sve one koji su pokušali, iz ovih ili onih razloga, da ga zaustave.

Nemali broj pripadnika ove mračne zarobljene Pavelićeve armije sačinjavali su ljudi kojima su društvena neodgovornost i zločin bili sastavni dio prirode. Tanane kutke ljudske psihe, društvene i druge uvjetovanosti zločina neka istražuju psihologija i druge naučne discipline. Ja sam vidio da su u početnim i kasnijim ustaškim pokoljima glavnu udarnu pesnicu i izvršioce činili većim dijelom razni probisvijeti, neradnici, kockari, hohštapleri, pljačkaši, siledžije, džepari, nezreli i nezadovoljni ljudi, slabići, kukavice, inferiorne i zaostale osobe, jednom riječju deklasirani i društveno otuđeni ljudi.

Ustaški i četnički pokreti pokrenuli su sve ono mračno, rušilačko i životinjsko, potiskivano u dubinama ljudskog bića. Upravo ljudi bez ikakvih moralnih i ljudskih vrijednosti, kojima zločin leži u prirodi, mogli su u tom pokretu doći do punog izražaja. Kod takvih ljudi zločin je dobijao čudovišne razmjere, ne samo po masovnosti nego i po metodama mučenja i uništavanja.

Kod ovakvih ljudi, uvjeren sam, ne radi se o takvom padanju u blato nacionalne izdaje i kontrarevolucije, gdje pobude svirepog ubijanja nalaze isključivo korijena u klasnim, nacionalnim i nekakvim drugim političkim ciljevima. Naprotiv, nosioci ove vrste zločina u najvećim su broju slučajeva deklasirani i deformirani ljudi kojima je ustaška kama i uniforma dala vlast nad ljudima i njihovom imovinom te oko njih stvorila neku aureolu lažne veličine. Odatle ona neshvatljiva sklonost ka afirmaciji zločinom. A zločin je kao rijeka, ne zaustavlja se. Te stravične junake, koljače nejakih, staraca i žena, specijaliste za rukovanje nožem i bacanje žrtava u jame fašizam je iskoristio protiv slobode, protiv čovjeka i čovječnosti.

Sjećanja iz prvih dana okupacije i stvaranja NDH u Lici 1941. godine neodoljivo su mi navirala. Tada su između ostalih najbrojniji bili razni hohštapleri, siledžije i probisvijeti u ustaškim uniformama. Prolazili su selima, hapsili i ubijali ljude. U pokolju u Donjoj Suvaji, gdje su u jednom danu, i. jula 1941. godine, pobili 300 ljudi, žena, staraca i djece, zaklali su mi očevu sestru Anđeliju, njenog muža i četvoro male djece. Jedno

jedino dijete, mala Jela, ostala je živa. Nju je jedan stariji učesnik ove kaznene ekspedicije gurnuo pod jasle u štali i sakrio od domašaja razbješnjelih koljača. Dok su drugi palili štalu, taj nepoznati čovjek, u kojem se čovječnost probudila u tom ponoru krvi i ubijanja, pod skutima svog šinjela kriomice je odnio dijete iz već zapaljene štale i spustio ga u jedan grm blizu kuće. Kasnije su malu našli njeni preživjeli seljani na povratku iz zbjega u popaljeno i potpuno opustošeno selo.

Starog oca su mi zaklali mjesec dana prije oslobođenja Like u kući ujaka u Gromačima, nedaleko od sela Gornje Ploče. Kuću su zapalili i u njoj su ti neljudi spalili četvoro žive ujakove djece zajedno s njihovom majkom. Tu je živa izgorjela sestra mi Jelica, djevojka od 18 godina. Ostalo su bila djeca od 4 do 11 godina.

Dušan, jedini brat, partizanski vodnik, poginuo je od četničke ruke. Koliko je Jela i Dušana nestalo pod udarcima mračne ustaške i četničke rulje!

Iznad mog sela Kurjaka, na Pločanskom klancu, ljeti 1941. u jednoj udolici zaklano je na nekoliko kamenova dvadesetak potpuno nedužnih ljudi. U selu Jošanima udbinske su ustaše zapalile desetak djevojaka iz zaseoka Mašića vezavši ih žive za stogove sijena i slame. Lomača je bila velika i zasljepljujuća. Samo u Divoselu, nedaleko od Gospića, zaklano je i ubijeno ljeti 1941. godine 700 ljudi, žena i djece. U Petrovom Selu, blizu Plitvičkih jezera, 1941. godine u jednom je danu ubijeno 780 ljudi. Slično se desilo i u obližnjem selu Prijeboju, ništa bolje nije prošlo ni selo Smiljan, rodno mjesto Nikole Tesle. Da ne spominjem ustaški logor u Jadovnom na Velebitu, gdje je uništeno i bačeno u jame preko 35 000 ljudi, i razna druga mučilišta i mjesta zločina u Lici.

Udbina, ustaški osinjak, nalazi se na puškomet od mog sela. Od udbinskih ustaša zakukala je mnoga majka. Nije samo ustaški doglavnik Mile Budak na velikoj skupštini ustaša u Gospiću podstrekivao na masovne zločine i govorio: »Jedan dio Srba ćemo pobiti, drugi raseliti, a ostale ćemo prevesti na katoličku vjeru i tako pretvoriti u Hrvate.«[1]

Katolički svećenik, udbinski župnik Mate Moguš, tumač »Kristovog evanđelja«, još je žešće od Budaka raspaljivao ustaše na zločine. Na Poglavnikov rođendan 13. juna 1941. održao je u Udbini govor slijedećeg sadržaja: »Dosad smo za katoličku vjeru radili molitvenikom i križem, a sada je došlo vrijeme da radimo puškom i revolverom. Iselit ćemo i istrijebit ćemo srpski narod u Hrvatskoj, i bit ću sretan kada budem mogao dijeliti srpsku zemlju Hrvatima. Ustaše će se nemilosrdno boriti . i istrebljivati sve one koji ne budu vjerni NDH i njenom poglavniku i stvaraocu Anti Paveliću. Pogledaj, narode, onih 16 hrabrih ustaša koji imaju 16 000 metaka i koji će pobiti *16* 000 Srba, poslije čega ćemo dijeliti Mutiličko i Krbavsko polje.«[1] Tada su počela masovna strijeljanja i klanja.

[1] »Hrvatski narod« od 22. i 24. VI1941.
* Dokument o protunarodnom radu.

Fratar Jole Bujanović, ustaški bojnik, a poslije smrti Jurice Frkovića i veliki župan Like i Gacke, zatim kateheta Nikola Mašić, obojica iz Gospića, takmičili su se s udbinskim župnikom Mogušem u širenju otrovne mržnje. Uz ustaške organizacije, i svećenici su bili sijači strahovite mržnje i bratske nesloge. Inspirirali su i sami učestvovali u najgorim pogromima. Nije im bilo nimalo teško da masovno daju i oprost grijeha zločincima koji su ubijali za ustaštvo.

Ovo su samo istrgnuti fragmenti bratoubilačkog rata 1941. godine u Lici.

A u istoj Lici nekada su se i Hrvati, i Srbi zajedno odupirali turskoj najezdi. U narodnim masama živi u sjećanju ime župnika Marka Mesića, koji je digao Hrvate i Srbe na ustanak protiv Turaka. Na čelu ustaničke vojske protjerao je iz Like Osmanlije i oslobodio 1689. godine tu istu Udbinu, posljednju tursku tvrđavu.

Ti isti Ličani, ljuti Krajišnici, Hrvati i Srbi, dizali su nekoliko puta zajedničke ustanke protiv bečke carske vlasti i njenih emisara, koji su htjeli da ih pokmete. Godine 1692. pobunjeni Krajišnici, Hrvati i Srbi, ubili su komandanta Like grofa Antuna Koroninija. Župnik Marko Mesić stavio se na stranu naroda i štitio ga pred cesarskom vojskom. U velikoj buni ličkih Krajišnika 1719. godine učestvovali su zajednički i srpski Krajišnici od Otočca, Vrhovina, Brloga, Dabra, i hrvatski od Brinja i sela iz okolice Otočca. Digli su se protiv teških nameta i izdržavanja njemačke vojske za vrijeme austrijsko-turskog rata. Nekoliko hiljada pobunjenih Ličana opsjedalo je njemačku posadu u utvrđenom gradu Senju. Ustanici su pravili barikade na prilazima preko Velike i Male Kapele. Karlovački carski generalitet bio je prisiljen na ustupke.

U periodu od 1728. do 1732. godine ponovno su se pobunili lički Krajišnici. Na čelu ustanka stajali su Hrvati Jurilin Tomljenović iz Smiljana, a kasnije Joso Devčić, i Srbin Dobrivoje Knežević iz Bunića. Jadovno na Velebitu, taj zloglasni ustaški logor u drugom svjetskom ratu, u toj buni u prošlosti bio je centar ustaničke komande i vođenja gerilskog rata protiv austrijskih feudalaca. Tada su se digla na ustanak hrvatska sela Bilaj, Ribnik, Smiljan, Budak, Lovinac i srpska sela Trnovac, Dobroselo, Raduč, Vrebac, Počitelj, Bunić i Debelo Brdo. Godine 1746. digla se protiv pokmećenja »božja vojska«, koja se borila za »božja prava« u Lovincu i Pazarištu. Feudalna vojska kaznila je ustanike raznim kaznama, kao što su pogubljenje mačem, vješanje, konfiskacija imovine, rastrzavanje čerečenjem na točku, a zatim su im glave naticali - za opomenu drugima - - na kolac. Slično je bilo i za vrijeme ustanka 1751. godine u srpskom selu Bruvnu i hrvatskom selu Lovincu. Vlasti su u nemoćnom bijesu promijenile za kaznu i nazive sela.[1]

[1] Sela, imena kojih su »na smrt osuđena«, morala su promijeniti svoje nazive. Selo Bruvno dobilo je ime Sveti Petar, a selo Lovinac - Sveti Mihovil. Kasnije su morali vratiti stara imena, jer nova narod nije prihvatio.

Decenijima kasnije borili su se i Hrvati, i Srbi protiv tuđina, bratski dijelili dobro i zlo. Uskoci - i Srbi, i Hrvati - jednakim su se žarom i junaštvom borili protiv tuđina. Neprekidna zajednička težnja naroda za slobodom naročito se manifestirala za vrijeme ilirskog pokreta i otpora protiv germanizacije i mađarizacije. Čitava historija pruža bezbroj primjera suradnje i zajedničke borbe obaju bratskih naroda koji naseljavaju ovaj teritorij između Velebita, Kapele i Plješivice.

Na svijetu nema tako bliskih naroda kao što su Hrvati i Srbi. Govore istim jezikom, a isto im je i porijeklo. U vrijeme velike seobe oba su naroda došla iz Zakarpatskih nizina. Vijekovima su se borili protiv istih neprijatelja: Rimljana, Bizantinaca, Franaka, Turaka, Nijemaca i Mađara. U tim borbama toliko su se selili i križali, da Srbi i Hrvati zajednički žive u Bosni i Hercegovini, Lici, Dalmaciji, Kordunu, Baniji, Slavoniji, Srijemu, Baranji i Bačkoj. Ženili su se međusobno, kumovali, slavili iste svetkovine, jedan drugom dolazili na praznike, pomagali u nevolji itd. Vjekovni neprijatelji, razni osvajači, uvijek su pokušavali i najminimalnije razlike među našim narodima iskoristiti po onoj staroj lukavoj devizi »zavadi pa vladaj«. Sva nastojanja neprijatelja da napravi jaz na bazi pripadanja različitim vjerama bila su bezuspješna. (I ta razlika u vjeri nametnuta je jednima i drugima sa strane. Srbima je Istočno Rimsko Carstvo nametnulo svoj vjerski obred, a Hrvatima Zapadno.)

Nakon buđenja nacionalne svijesti, u borbi protiv Mlečana i Habsburgovaca, osjećaj bratstva i jedinstva još je više porastao. Andrija Kačić-Miošić, dalmatinski pjesnik, podjednako pjeva o srpskim junacima Stojanu Jankoviću, Iliji Smiljaniću, kao i o Hrvatu Ivanu Senjaninu. Njegoš pjeva o »junačkim Hrvatima«. Petar Preradović i Jovan Jovanović Zmaj pjevaju o bratstvu Srba i Hrvata. Strossmayer, Rački, Gaj, Mrazović i drugi propovijedali su bratstvo i željeli zajedničku državu Južnih Slavena. Eugen Kvaternik podiže ustanak u Rakovici 1871. godine, u kraju gdje žive Srbi i Hrvati, i postavlja Srbina za komandanta ustaničke vojske. O bratstvu Južnih Slavena govorili su i pisali Sima Milutinović Sarajlija, Dositej Obradović, Jovan Subotić, Vuk Karadžić, Ivan Kukuljević, Stanko Vraz, Đuro Daničić, Jernej Kopitar, Pavao Ritter-Vitezović, Valentin Vodnik, Matija Ban, Ivan Cankar i mnogi drugi poznati Jugoslaveni. Da ne govorimo o širokom pokretu jugoslavenstva i težnji za zajedničkom državom Južnih Slavena na početku ovog stoljeća i u toku I svjetskog rata.

Ustanak u Lici 1941. godine, koji je buknuo pod rukovodstvom KP, organizirali su i stajali mu na čelu Hrvati Marko Orešković i Jakov Blažević. Oni su poveli mase u borbu protiv okupatora i izdajnika, za bratstvo i jedinstvo Srba i Hrvata, za sprečavanje bratoubilačkog klanja i istrebljivanja naroda.

Kada je Marko Orešković mučki ubijen od izdajničke četničke ruke, ustaničke srpske mase u Lici pjevale su: »Drug je Marko hrvatskoga roda, al' je majka srpskoga naroda.«

U Lici su se hrabro borile 1941. godine dalmatinske čete, sastavljene pretežno od Hrvata, a kasnije u toku NOB-a borili su se i ginuli borci Primorci pripadnici 13. divizije. Poznat je po svojim borbama lički partizanski bataljon »Matija Gubec«, sastavljen od ličkih Hrvata. U operaciji za konačno oslobođenje Like učestvovale su, pored ostalih, devetnaesta, dvadeseta i dvadeset šesta dalmatinska divizija te 13. primorsko-goranska divizija. U zajedničkoj borbi krvlju se kovalo bratstvo Hrvata i Srba.

U Liku je za vrijeme rata došao velik broj radnika i partijskih kadrova iz Zagreba. Oni su pružili dragocjenu pomoć ustaničkim jedinicama i oslobodilačkom pokretu.

Dva su, po mojem mišljenju, osnovna faktora koja su bitno utjecala i pomogla Paveliću da uspije organizirati državni aparat i vojsku te da u početku dobije u nekim krajevima izvjesnu podršku, naročito zaostalijeg dijela naroda.

Prvi je faktor vojna i politička podrška i pomoć u naoružanju i kadrovima koju je fašistički okupator pružio NDH. Okupator je ne samo na svojim tenkovima i bajonetama doveo Pavelića i njegove ustaše iz Italije i drugih zemalja već mu je pomogao da po fašističkom uzoru organizira državnu administraciju, vojnu organizaciju, policiju i privredu. Okupator se naročito trudio da na ustaški aparat prenese "svoja iskustva u potčinjavanju naroda i organizaciji koncentracionih logora. NDH je za naciste bila samo formalno država, vanjski efekt i fasada za zavaravanje masa i njihovu jaču mobilizaciju i uprezanje u fašistička kola, a od prvog dana u njoj su radili što su htjeli, pretvarajući cio Pavelićev aparat u svoje obične sluge.

Nacisti našim narodima nisu donijeli samo ropstvo. Oni su uvezli i svoju mračnu rasističku ideologiju i ideje »novog poretka u Evropi«. Na nesreću, iza tih sumanutih Hitlerovih ideja stajala je takva materijalna snaga kao što je najmoćnija ratna mašina na svijetu, stajao je gotovo cio jedan narod. Hitlerovi vojnici postali su najveće i najbeskrupuloznije profesionalne ubojice u historiji. Za njih su Slaveni i Zidovi niža ljudska rasa, vrsta koju treba istrijebiti ili, eventualno, natjerati na najteže ropske fizičke radove.

Okupiravši Jugoslaviju, nacisti su odmah u praksi pokazali ustašama, četnicima i ostalim izdajnicima kako se u ime »novog poretka« ubija i uništava. Za jedan cigli dan ubili su u Kragujevcu 7000 ljudi. Od toga su više od trećine bili đaci-djeca. Svih tih 7000 vjerovalo je u život. Vjerovali su da se nije rodio zločinac koji će usmrtiti toliki broj nevinih ljudi. Strijeljali su djecu od 4 do 14 godina koja su nevino gledala nož i oči zločinaca. Svirepi okupator počinio je masovne zločine u Kraljevu, Sapcu, Banjici, Jajincima i drugim mjestima. Mađarska Horthyjeva fašistička soldateska nije htjela zaostati za svojim gospodarima. I ona kao da je htjela pokazati našim izdajnicima kako treba u ime »nove Evrope« djelovati.

Njemački i talijanski fašizam rodio je i svesrdno pomagao domaće kvislinške oružane snage: ustaše, četnike, ljotićevce, nedićevce, bjelogardiste, baliste i dr. Nikada Nijemci i Talijani ne bi stigli izvršiti toliko masovnih zločina da ih mračne izdajničke snage u zemlji od početka nisu obilno pomagale. Učenici su se trudili da prestignu svoje učitelje.

Tako je, uz pomoć njemačkih nacista i talijanskih fašista, stvorena nakazna Pavelićeva država, u kojoj su, po uzoru na konclogore u Njemačkoj, osnivani strašni logori smrti (o kojima je detaljnije pisano u poglavlju »Konclogori smrti po ugledu na naciste«).

Drugi ne manje važan faktor odgovoran za zločine u NDH i početno učvršćenje Pavelićevog režima jest angažiranje moćnih reakcionarnih krugova katoličke crkve na čelu s nadbiskupom Stepincem, uz asistenciju moćnih krugova Vatikana i raznih klerikalnih organizacija (o čemu je ranije opširnije pisano), koje su se nedvosmisleno stavile na stranu ustaša.

Sav ustaški teror organiziran i podstrekivan od oba okupatora ne bi ni izdaleka dobio toliko na zamahu i širini da ga nije pomogao i raspaljivao katolički klerikalizam. U čitavoj aktivnosti i politici okupatora i njihovih ustaških plaćenika učestvuju ne samo mnogobrojni viši i niži »predstavnici neba« nego i sav ostali klerofašistički aparat, pripreman i odnjegovan još u staroj Jugoslaviji.

Ti mračni i reakcionarni svećenici koji su se stavili u službu fašizma i ustaštva provodili su i podržavali politiku istrebljivanja naših naroda, služeći se za te sramne ciljeve crkvenim oltarom i Kristovom vjerom, koja s takvim ciljevima nema ništa zajedničko. Oni su besramno varali i iskorištavali povjerenje katoličkih vjernika koji su dolazili u svoje crkve na vršenje tradicionalnog vjerskog obreda i koji su odvajali vjeru od politike. Ti neljudi u svećeničkoj odori zaklanjali su se iza autoriteta »božjih pastira« i tumača »svetog evanđelja«, skrnavili kršćansku nauku, u osnovi koje je bila ljudska tolerancija i ljubav prema bližnjima.

Mnogi svećenici bili su aktivne ustaše i oficiri u ustaškoj vojsci ili funkcioneri u ustaškom aparatu, neki su se proslavili kao koljači u konclogorima, posebno u Jasenovcu. Pred njima blijede najveći egzekutori i mučitelji iz doba inkvizicije. Hiljade drugih ideološki se zalagalo za Pavelićev režim. Crkva je korištena kao politička tribina za propovijedanje ustaštva i zajedno s vjerskim i poluvjerskim organizacijama podstrekivala je teror i pokolj.

Katolička crkva, zahvaljujući klerofašističkoj orijentaciji pretežnog dijela svojeg rukovodstva, dala je ustaštvu legitimitet u očima masa. Frankovština i klerikalizam su, u stvari, stvorili ustaštvo i trudili se da ga održe pune četiri godine, nadajući se da će im uvjeti okupacije pomoći da se definitivno nametnu hrvatskom narodu. Cesto se nije moglo razlikovati što je ustaško, a što klerikalno.

Odatle takva intimna simbioza ustaštva i klerofašizma. Odatle tako agresivno manifestirana ustaška i proustaška orijentacija najvećeg dijela

katoličkog klera i suprotstavljanje nacionalnim slobodarskim težnjama širokih narodnih masa. Odatle tolika mržnja prema narodnooslobodilačkoj borbi naših naroda.

Jedan broj svećenika nije se utopio u ovu poplavu ustaštva i nije odobravao rad visokog katoličkog klera. Neki su čak aktivno učestvovali u NOB-u. S obzirom na teško stanje u redovima crkve, utoliko je dragocjenije takvo držanje, opredjeljenje i doprinos ovih slobodoljubivih svećenika narodnooslobodilačkoj borbi.

Na ta dva stupa - podršci fašističkog okupatora i klerikalizmu - počivala je vlast najvećeg kvislinga Evrope. U državi koja je imala manje od 5 milijuna ljudi taj je kvisling pobio 16 %> svog naroda. Imao je namjeru da istrijebi cjelokupno srpsko stanovništvo, što znači jednu trećinu stanovništva NDH. I najmanju opoziciju kod Hrvata, i najmanje neslaganje s njegovom politikom istrebljivanja i prodajom nacionalnih teritorija nemilosrdno je progonio. Ultranacionalisti i rasisti obično se krvavo obračunaju sa svima onima iz redova svoje nacije koji se i najmanje ne slažu s njihovom politikom. Da bi mogao provesti masovni teror i istrebljenje naroda, Pavelić je odmah na početku ubio najbolje sinove hrvatskog naroda: Augusta Cesarca, Božidara Adžiju, Otokara Keršovanija i druge.

Pavelić je najveći izdajnik u historiji hrvatskog naroda. On je prodao hrvatske krajeve vjekovnim neprijateljima Hrvata. Fašističkoj Italiji je prodao Dalmaciju, dio Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i jadranske otoke. Horthyjevoj Mađarskoj prepustio je Međimurje i Baranju. Ostatak NDH pretvorio je u najgori njemački pašaluk u kojem je sam igrao ulogu krvavoga paše. Najgori janjičari bili su blijede sjenke njegovih ustaša. Barbarske horde Džingis-kana i Tamerlana kao da su ponovno oživjele u najgorem izdanju.

Pavelić je talijanskom dvoru ponudio krunu kralja Zvonimira. Clan talijanske kraljevske kuće, vojvoda od Spoleta, imenovan je za kralja Hrvatske. Iako je Italija vjekovima žudjela za teoritorijem s ove strane Jadrana, nikada se na čelu Hrvatske nije našao čovjek koji bi bio voljan da se odrekne Dalmacije, kolijevke hrvatske države i kulture. Jedini u hiljadugodišnjog povijesti hrvatskog naroda koji je to učinio bio je Ante Pavelić.

Zločin i kazna

Bježeći iz Zagreba preko Slovenije u Austriju, grupa visokih ustaških funkcionera, desetak ministara i još više raznih drugih »dužnostnika« i generala, s predsjednikom Pavelićeve vlade drom Nikolom Mandićem i doglavnikom drom Milom Budakom, predala se u blizini Celovca engleskim trupama. Kako se u to vrijeme u Koruškoj i Celovcu nalazila naša kompletna 14. slovenska divizija i štab IV operativne partizanske zone s Motoriziranim odredom IV jugoslavenske armije, saveznici

su na njihovo traženje predali našim vlastima 17. maja 1945. znatan broj visokih ustaških funkcionera.

Na presudu nije trebalo dugo čekati.

»Vojni sud II armije održao je 6. juna 1945. godine u Zagrebu glavnu raspravu protiv optuženih dra Mile Budaka i ostalih zbog djela veleizdaje i ratnog zločinstva.

Nakon održane glavne rasprave sud je izrekao i proglasio presudu, kojom se presuđuje:

1. ustaški doglavnik Mile BUDAK

2. ustaški pukovnik Juco RUKAVINA i

3. ustaški predsjednik prijekog suda Ivan VIGNJEVIĆ - na kaznu smrti vješanjem, trajan gubitak građanske časti i konfiskaciju imovine.

4. Dr. Nikola MANDIC, predsjednik ustaške vlade

5. Dr. Julije MAKANEC, ministar ustaške vlade

6. Nikola STEINFEL, ministar ustaške vlade

7. Dr. Pavao CANKI, ministar ustaške vlade - na kaznu smrti strijeljanjem, gubitak građanske časti i konfiskaciju imovine.

8. Ademaga MESlC, ustaški doglavnik - na kaznu doživotne robije.

9. Lavoslav MILIC, domobranski intendantski general-poručnik - na kaznu robije u trajanju od 20 godina.

10. Dr. Bruno NARDELLI, ustaški guverner Dalmacije - na kaznu robije u trajanju od 20 godina.

Optuženi Ademaga Mešić, Lavoslav Milić i dr. Bruno Nardelli presuđeni su pored toga na trajan gubitak građanske časti i konfiskaciju imovine.

Ova presuda je izvršna.

VOJNI SUD II ARMIJE.«

Sam proces protekao je u kukavnom opravdavanju. Optuženi se pojedinih nedjela nisu sjećali i za sve su krivili Poglavnika.

Učitelj ustaških koljača, bivši književnik Mile Budak, koji je u emigraciji zajedno s Pavelićem u logoru na Liparima i na Janka Puszti odgajao ustaške koljače, jedan od glavnih ustaških ideologa, bio je glavni podstrekač i pokretač pokolja Srba koji je urlao na ustaškim skupštinama i zborovima »Srbe na vrbe« Na suđenju se svega toga ne sjeća. Budak bezočno izjavljuje da se bavio samo »kulturno-prosvjetnim radom« i »analfabetskim tečajevima«. Kada su mu na sudu predočili nepobitne .činjenice i utvrdili njegovu veliku krivicu za masovne zločine i pokolje u Lici, Kordunu, Baniji i Slavoniji, kada su poslije svakog njegovog govora ustaše uništavale i istrebljivale čitava sela, Budak je kukavički, sav blijed, drhtao i bacao krivicu na svoga poglavnika Pavelića.

Juco Rukavina, po zlu čuveni ustaški pukovnik, pod čijom su komandom ustaše izvršile nebrojene zločine u Kninskoj krajini, Lici i drugim krajevima, ubijali ljude, žene i djecu i punili jame na Pagu, u Jadovnom i drugim mjestima, bestidno, stisnutom šakom, moli milost isto kao zlo-

glasni predsjednik ustaškog prijekog suda Ivan Vignjević, koji je izrekao hiljade smrtnih osuda, iz čijih se krvavih šapa nije izvukao ni jedan rodoljub koji je u njih upao.

Predsjednik Pavelićeve vlade Nikola Mandić, u čijem je džepu pronađeno 220 000 švicarskih franaka, brani se na sudu da nije odgovoran za zločine jer se bavio samo »opskrbom«. Vjerni sluga bečkog dvora za vrijeme austro-ugarske vladavine, nudio se u staroj kraljevskoj Jugoslaviji za senatora, bio je spreman da protiv svoga naroda služi i crnog đavola. Svoju izdajničku slavu i vrhunac zločinačke karijere postigao je u NDH.

I austrijski mornarički oficir, admiral bivše jugoslavenske mornarice i Pavelićev ministar oružanih snaga Nikola Steinfel, iako je ustašku vojsku i domobranstvo pod njemačkom komandom vodio u borbe protiv narodnooslobodilačke vojske, pokušao se opravdati tvrdnjom da je zaveden. Da je zaveden - tvrdila je i stara budala, »doglavnik« Ademaga Mešić. On je još 1915. u službi Nijemaca organizirao »šuckor«, koji je ubijao Srbe i pljačkao i palio njihova dobra, koji je za vrijeme NDH opet nastavio svoju protunarodnu rabotu u Bosni i Hercegovini. Da je zaveden - tvrdio je i stari ustaški ideolog, zvučnik Göbbelsove otrovne propagande Julije Makanec i ustaški ministar »pravosuđa i bogoštovlja« Pavao Canki te Bruno Nardelli, ustaški guverner Dalmacije. Jedino domobranski general-poručnik Lavoslav Milić priznaje otvoreno da je kriv i tvrdi pred sudom da se stidi svojih nedjela. Taj domobranski intendant snabdijevao je oružjem ubojice i palikuće, dok su nesretne majke kukale nad svojom poklanom dječicom.

7 *još samo nešto ...*

Da li bivši sistem stare Jugoslavije, način kako je stvorena državna zajednica Južnih Slavena, njena unutrašnja i vanjska politika, da li vladavina koja je trajala preko dvadeset godina i sve ono što je iz te vladavine proisteklo, u prvom redu glavni nosioci te vlasti, ne snose, sa svoje strane, svu onu historijsku odgovornost za gubljenje nezavisnosti, tako reći bez otpora, opću pometnju duhova, zbrku i konfuziju, veći dio odgovornosti za sve one nevolje i stradanja koja su zadesila naše narode aprilskim slomom i okupacijom zemlje? Na to pitanje i najmanje objektivan promatrač koji raspolaže minimumom znanja historijskih fakata mora odgovoriti potvrdno. Nosioci takvog sistema, vladajući krugovi stare Jugoslavije, buržoazija svih nacionalnosti i boja svojom politikom bezobzirne klasne eksploatacije, nacionalnog ugnjetavanja i pljačke nacionalnog bogatstva, dodvoravajući se Hitleru i Mussoliniju, ostavili su narode Jugoslavije bez obrane. Zajedno s dvorskom kamarilom snose glavnu društveno-historijsku odgovornost za sve ono što se dogodilo: katastrofalan poraz u ratu, okupaciju i komadanje zemlje, izdaju i stvaranje kvislinških državica i protektorata, bezobzirnu pljačku zemlje, bratoubilačko obračunavanje i čudovišne masovne zločine nazvane genocid.

Naravno, za masovne zločine nad našim narodima snose historijsku odgovornost i fašistički agresori koji su iskoristili to stanje rascjepkanosti, nesloge, nesposobnosti i pokvarenosti jugoslavenskih vladajućih krugova te su se svom snagom svoje ratne mašine i fašističkog aparata sručili kao strvinari na nezaštićene narode Jugoslavije, stavljajući ih u najteže iskušenje u njihovoj historiji.

Po svim posljedicama koje su dovele do žalosnog toka događaja svi smo mi manje ili više svjesni odgovornosti bivše vladavine, protagonista te vlasti i historijskih pouka koje iz toga proistječu. Ali mlađe generacije ne znaju mnoge činjenice i događaje oko stvaranja versajske Jugoslavije i sistema koji se u njoj stvorio. Zbog toga je moguće nerazumijevanje i pogrešno shvaćanje naše nedavne prošlosti, što ima izvjesnog odraza i prelama se i na sadašnja shvaćanja naših međusobnih odnosa. Tome pridonosi i svjesno iskrivljavanje činjenica naše prošlosti od strane raznih nacionalističkih elemenata, svakovrsnih konzervativaca i protagonista birokratskog centralizma, nosilaca starih shvaćanja i prevladane svijesti, što se najčešće povlači i koristi za političke špekulacije i karijerističke ciljeve. Da pogledamo malo unatrag na neke historijske fakte kako bismo u kontekstu tretiranih događaja bacili nešto više svjetlosti na događaje koji su kumovali opisanom toku rata i okupacije.

Prvog decembra 1918. godine stvorena je Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca s dinastijom Karađorđevića. U zamršenoj vanjskopolitičkoj situaciji i strahu pred revolucionarnim valom koji je zahvatio široke narodne mase, pod utjecajem velike oktobarske socijalističke revolucije, agresivna i nastupajuća srpska buržoazija i ambiciozna monarhija s regentom Aleksandrom na čelu, uz pomoć preplašene buržoazije ostalih jugoslavenskih nacija, stvorila je novu državu prema svojoj zamisli i svojim interesima.

U višenacionalnoj državi, stvorenoj na centralističko-unitarističkoj osnovi, ne samo da se silom lomio otpor nacija nezadovoljnih svojim položajem nego, po nekakvoj teorijsko-idejnoj osnovi, te nacije nisu uopće priznavane. Bile su samo »plemena jednog naroda«. Tako je bila ostvarena prevlast hegemonistički nastrojene srpske buržoazije, koja se oslanjala na dvor i vojnu silu. Neriješeno i zaoštreno nacionalno pitanje, teška bijeda i osiromašivanje masa, potpuno kolebljiva i defetistička vanjska politika bili su faktori stalne krize starog društva i ogromnog nezadovoljstva masa.

Stvaranjem Jugoslavije, najveći dio južnoslavenskih naroda prvi put se poslije dolaska na Balkan našao u zajedničkoj državi. To je odgovaralo vjekovnom snu i težnji svih naših naroda. Za to su se borili najbolji sinovi svih jugoslavenskih naroda. Ta težnja i ideja jugoslavenstva bila je naročito prisutna kod naših naroda u XIX i na početku XX stoljeća. Ideja jugoslavenstva i stvaranja zajedničke države postala je ideja-vodilja mnogih političkih i kulturnih pokreta i akcija, naročito u jugoslavenskim zemljama francjozefinskog carstva, koje su željele da se otrgnu ispod tuđinskog jarma i tutorstva.

Poslije pobjede Srbije i sloma Austro-Ugarske u I svjetskom ratu pojavili su se za ostvarenje tih težnji najpovoljniji historijski uvjeti. Na žalost, ti ideali stvaranja zajedničke jugoslavenske države, u kojoj će se svi narodi osjećati ravnopravni i slobodni, bili su grubo izigrani. Može se slobodno reći da je jedno nacionalno ugnjetavanje zamijenjeno drugim. Stvorena je država koja je bila tamnica naroda. Teška eksploatacija radnih ljudi, osiromašenje seljaštva i pljačkaško lice buržoazije svih boja i nacija sve se više pokazivalo i unosilo kamen smutnje i teško nezadovoljstvo u široke narodne silojeve.

U novoj državi otpočela su naglo velika društvena gibanja, rasli su nacionalni pokreti otpora protiv hegemonije, gušenja elementarnih sloboda i nasilja policijske vlasti. Svemu tome razlog je bio to što nije došlo do ujedinjenja na progresivnoj osnovi i stvaranja zajednice ravnopravnih naroda i rješavanja naslijeđenih i iskrslih socijalnih pitanja, usprkos postojanju revolucionarnog raspoloženja i želje osnovnih masa da se nova država stvori na federativnom i demokratskom principu. U to vrijeme stvaranja nove države buržoazije svih jugoslavenskih naroda, zbog svoje klasne ograničenosti, to pitanje nisu mogle niti htjele bar djelomično rješavati. Naprotiv! Buržoazija je koristila svoju šansu beskrupuloznog zelenaškog bogaćenja na račun pauperizacije radnih ljudi i jeftine prodaje naših nacionalnih bogatstava stranom kapitalu, kupeći mrvice sa stola stranih kapitalista. S druge strane, revolucionarni radnički pokret bio je u samom formiranju i nije bio sazreo i sposoban da bude nosilac oslobodilačke borbe jugoslavenskih naroda i društvenog preobražaja društva.

To su bili oni unutrašnji društveno-politički uvjeti cvjetanja separatističkih nacionalističkih pokreta, stvaranja antikohezionih i protujugoslavenskih raspoloženja, širenja šovinističke mržnje i revanšizma, što su, sa svoje strane, vješto potpirivale fašističke države. Sve je to u teškim i sudbonosnim trenucima dovelo do izdaje vladajućih krugova i svih građanskih partija, do katastrofalnog poraza u aprilskom ratu i kasnijeg divljanja okupatora i domaćih fašista, koji su od naše zemlje u početku stvorili poligon za ubijanje ljudi. Nacionalističke strasti i obračuni nagomilavani preko dva decenija, podgrijavani od okupatora, bili su 1941. godine dovedeni do vrhunca i prijetili su sveopćom nacionalnom katastrofom. Sto vrijeme više odmiče, sve se više vidi da je ustanak naroda Jugoslavije, pod vodstvom komunista, spasio naše narode od uništenja i izveo ih na put nacionalne nezavisnosti, dostojanstva, slobode, ravnopravnosti i stvaranja društvenog poretka koji im osigurava svijetlu perspektivu i budućnost.

Osnovno obilježje Austro-Ugarske bilo je nacionalno ugnjetavanje, kojem su otpor pružali svi slavenski narodi. Taj se otpor u posljednjim danima njene agonije pretvorio u borbu protiv rata i nametanja ratnih tereta na pleća naroda. Jedan dio građanske klase jugoslavenskih zemalja tražio je rješenja svojih nacionalnih prava unutar žute monarhije pomoću reformi i ustupaka. Drugi dio građanskih snaga, posebno onih okupljenih oko Jugoslavenskog odbora u Londonu, bio je za razbijanje Austro-Ugar-

ske i za ujedinjenje Južnih Slavena u jednu državu. Jugoslavenski odbor, formiran na početku samog rata,[1] radio je na ujedinjenju svih jugoslavenskih naroda i borio se protiv provođenja tajnih klauzula Londonskog ugovora, koji je sklopljen 25. IV 1915. godine između Engleske, Francuske i Rusije s jedne strane i Italije s druge strane. Italija je ulaskom u rat trebala dobiti velik dio jugoslavenskog teritorija (Trst, Slovensko primorje, Istru, dio Hrvatskog primorja, srednju Dalmaciju i mnoge otoke).

Kraljevina Srbija također je istakla svoj cilj oslobođenja jugoslavenskih teritorija pod austro-ugarskom vlašću i stvaranja nove države, podrazumijevajući u njoj svoju vodeću ulogu. Srpska vlada i dvor išli su u stvari više na priključenje tih teritorija nego na istinsko ujedinjenje, što je i kasniji razvitak pokazao u punoj svjetlosti.

Pod utjecajem Jugoslavenskog odbora, mnogi jugoslavenski iseljenici iz Sjeverne i Južne Amerike i iz Australije javljali su se kao dobrovoljci u jedinice srpske vojske i učestvovali u borbama za stvaranje Jugoslavije. Dobrovoljački odredi u zemlji odigrali su važnu ulogu u oslobođenju Međimurja, Prekomurja, Maribora i dijelova Koruške.

Da bi se olakšala borba protiv Londonskog ugovora i spriječila Italija da zaposjedne naše etničke teritorije i zbog neslaganja oko koncepcije stvaranja nove države sa srpskom vladom, Jugoslavenski odbor tražio je da se dobrovoljačke jedinice priznaju kao vojska Jugoslavenskog odbora, odnosno Narodnog vijeća Srba, Hrvata i Slovenca, koje je odmah sutradan nakon sloma Austro-Ugarske proglasilo posebnu državu. Srpska vlada nije se s tim slagala, jer se bojala jačanja Jugoslavenskog odbora i Narodnog vijeća, pa su dobrovoljačke jedinice ostale sastavni dio srpske vojske.

Da bi se ujedinili napori i suzbile pretenzije Italije na naš teritorij, došlo je u junu 1917. do potpisivanja Krfske deklaracije između predstavnika srpske vlade Nikole Pašića i predstavnika Jugoslavenskog odbora Ante Trumbića o budućoj zajedničkoj državi. Obje strane potpisale su deklaraciju po onim pitanjima u kojima su se složile. Očito je bilo neslaganja oko budućeg uređenja države, iako su se pregovarači složili da buduća država bude parlamentarna monarhija, na čelu s dinastijom Karađorđevića, s tim da se definitivno unutrašnje uređenje konačno uredi ustavom koji će donijeti Ustavotvorna skupština kvalificiranom većinom. Predstavnici Jugoslavenskog odbora bili su za federativno uređenje države, zastupajući interese jugoslavenske buržoazije izvan Srbije, kojoj bi buržoaziji takvo uređenje države omogućilo slobodniji razvoj. Predstavnici srpske buržoazije i dvor tražili su svoju dominaciju i centralističko-unitarističko uređenje.

[1] Jugoslavenski odbor formirao se na početku I svjetskog rata u Londonu. Cilj ovog odbora bio je razbijanje Austro-Ugarske kao države i ujedinjenje jugoslavenskih zemalja koje su bile u njenom sastavu sa Srbijom i Crnom Gorom u zajedničku državu i borba protiv Londonskog ugovora, kojim se Italiji ustupa znatan dio jugoslavenskog teritorija. Predsjednik odbora je bio dr Ante Trumbić, a članovi su mu bili Frano Šupilo, Ivan Meštrović, dr Milivoj Jambrišek i mnogi drugi tadašnji prvaci iz Hrvatske, Slovenije i BiH.

Poslije februarske, a naročito oktobarske, revolucije u Rusiji 1917. godine, Engleska, Francuska i SAD pokušale su odvojiti Austro-Ugarsku od Njemačke, ostavljajući u tom slučaju mogućnost njenog opstanka, s tim što bi podređene nacije koje ostaju u njenim okvirima imale veća prava i autonomiju. Izgubivši dotadašnji oslonac u carskoj Rusiji, koja je oktobarskom revolucijom izbačena iz imperijalističkog rata, srpska se vlada, poslije izvjesnih diplomatskih zaokreta velikih sila prema Habsburzima, pobojala za sudbinu ostvarenja plana stvaranja Jugoslavije. Ona pokušava da se prilagodi i provede mimo Krfske deklaracije i Jugoslavenskog odbora svoj plan proširenja Srbije na teritorij Bosne i Hercegovine i dio Dalmacije radi izlaska na more.[1]

U Narodnom vijeću Slovenaca, Hrvata i Srba,[2] koje je 28. 10.1918. proglasilo državu, nalazili su se predstavnici: Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Vojvodine. Revolucionarna kretanja u cijeloj Evropi, posebno u zemljama Austro-Ugarske, i strah da razvoj događaja ne ode mimo njih i da se stvori Jugoslavija na drugoj osnovi nego što je ona željela natjerala su srpsku vladu da ponovno pristupi pregovorima i suradnji s Jugoslavenskim odborom. Već ***6.*** XI 1918. osam dana nakon proglašenja

[1] Separatističkim idejama služili su se razni političari i u razno vrijeme, kako je to odgovaralo njihovim političkim i trenutnim interesima. Kao što vidimo, prve separatističke poteze vukao je kralj Aleksandar krajem 1917. On se s Pašićem praktički brzo odrekao Jugoslavije kao državne zajednice i Krfske deklaracije.

Kralj Aleksandar je i kasnije (1928) iznio svoju ideju cijepanja države i amputacije Hrvatske. Prema knjizi Svetozara Pribićevića »Diktatura kralja Aleksandra« (Beograd, 1952), predsjednika Samostalno-demokratske stranke i jednog od tvoraca unitarističke Jugoslavije, kada se 7. jula 1928. u svojstvu predstavnika Seljačko-demokratske koalicije i teško ranjenog Stjepana Radića našao u audijenciji kod kralja - Aleksandar mu je tom prilikom rekao:

»Hteo sam da vam pročitam da bude tačnije. Ali mogu isto tako i da vam kažem. Gospodine Pribićeviću, izgleda mi da gospodin Radić odlazi sutra u Zagreb. Molim vas da mu predate moju poruku da sutra mftže u Zagrebu da proklamuje rascep. Mi više ne možemo da ostanemo zajedno, sa Hrvatima. Neću da imam nikakav rat sa Hrvatima. Pošto ne možemo da ostanemo zajedno, bolje je da se razdvojimo. Bolje je da se rastanemo u miru, kao Švedska i Norveška. Ako Radić prima moj predlog, on sutra može da proklamuje otcepljenje. Mi ćemo otuda povući naše trupe, a ostavićemo tamo samo nekoliko jedinica na granici, da ne može da se kaže da smo te krajeve ostavili Italijanima. Pa kad tamo bude uređena narodna odbrana, povući ćemo i te jedinice.«

Pribićević je odbio tu izjavu kao veleizdaju. S time se složio i Radić.

Istu misao je kralj ponovio pred Pribićevićem dva dana kasnije.

Slično se dogodilo i Gregoru Žerjavu, poznatom prvaku samostalnih demokrata u Sloveniji. Kad je o amputaciji zemlje čuo na prijemu kod kralja 11. jula 1928, zaprepašteno je uzviknuo:

»Veličanstvo, iz svega ovoga vidim samo jedan jedini izlaz, a to je vaša abdikacija. Koliko ja znam, u cjelokupnoj historiji vi ste jedini kralj koji noće da smanji svoju državu«.

Kralj ga je istjerao iz kancelarije bijesnim povikom: »Marš napolje!«

[2] Za predsjednika »Narodnog vijeća« izabran je dr Antun Korošec, a za potpredsjednika Svetozar Pribićević i dr Ante Pavelić (po zanimanju zubar, koji, osim imena i prezimena, nema ničeg zajedničkog s ustaškim poglavnikom; umro je pred rat). Sekretari Vijeća bili su: dr Mate Drinković, dr Srđan Budisavljević i dr Ivan Lorković. Od ukupno 80 delegata, iz Hrvatske, Slavonije i Rijeke bilo ih je 28, iz BiH 18, iz Slovenije 14, iz Bačke, Banata i Baranje 10, iz Dalmacije i Istre 3.

države Narodnog vijeća SHS dolazi do pregovora u Zenevi između delegacije Srbije, Jugoslavenskog odbora i Narodnog vijeća SHS. S delegacijom Srbije nalaze se predstavnici vlade i svih opozicionih partija. U Zenevi Nikola Pašić priznaje Narodno vijeće SHS kao državu i dolazi do neke vrste konfederacije između Srbije i države Narodnog vijeća sa zajedničkim ministarstvima: vanjskih poslova, vojske i mornarice, pomorstva i pripreme za konstituantu. Odlučeno je da sva pitanja unutrašnjeg uređenja treba riješiti Ustavotvorna skupština, koja treba da donese ustav nove države. Pašićev zamjenik Stojan Protić i kralj Aleksandar nisu se slagali sa Ženevskim odlukama te zbog toga dolazi do pada Pašićeve vlade.

Oktobarska revolucija je uzdrmala svijet. U svim jugoslavenskim zemljama imala je velik odjek. Nastao je opći pokret i gibanje masa, što se očitovalo u antiratnom raspoloženju, u traženju da se riješi agrarno pitanje. Pojavio se »zeleni kadar« s više od stotinu hiljada vojnika koji su bježali iz vojske, izjašnjavali se protiv rata i sa seljacima zauzimali veleposjednika imanja. Sve je to ubrzalo postojeću krizu i raspad žute monarhije, a pokret masa je poslije njenog pada još više ojačao, tražeći republiku i socijalnu pravdu.

Buržoazija u svim jugoslavenskim zemljama bila je u golemom strahu. Ona traži da srpska vojska zaposjedne važnije punktove u Hrvatskoj, Bosni i Sloveniji. »Velika narodna skupština srpskog naroda u Crnoj Gori« odlučila je z6. XI 1918. da sruši dinastiju Petroviča i da se priključi Kraljevini Srbiji. Dva dana ranife donosi Velika narodna skupština Srba, Bunjevaca i ostalih Slavena u Banatu, Bačkoj i Baranji odluku o priključivanju Vojvodine Srbiji. U takvoj situaciji izvršeno je 1. iz. 1918. proglašenje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, tj. ujedinjenje bez ikakvih uvjeta o državnom uređenju, a dinastija Karađorđevića je priznata kao vladajuća dinastija nove kraljevine[1]. Takva odluka značila je prejudiciranje i kršenje ranijih odluka po kojima je sva pitanja uređenja države trebala riješiti Ustavotvorna skupština.

Vidovdanski ustav sankcionirao je centralistički sistem i monarhiju. Izglasan je **z8. 6.19Z1.** godine sa ZZ3 glasa protiv **35,** a glasanju nije pristupio **161** poslanik. Uslijed bezobzirnosti i makinacija pristaša unitarističko-centralističkog uređenja, apstinirali su od glasanja poslanici KPJ i Radićeve HRSS. KPJ je bila treća stranka po broju glasača i imala je **59** mandata. Većina glasova za izglasavanje ustava dobijena je potkupljivanjem glasova na osnovi sporazuma vlade s Jugoslavenskom musliman-

[1] Delegacija države Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba od 28 članova doputovala je 28. novembra 1918. u Beograd. Određen je zajednički odbor šestorice koji je imao zadatak da konačno formulira prijedlog o ujedinjenju, odnosno adresu koja treba da bude upućena regentu Aleksandru. U odbor su za Srbiju ušli: Stojan Protić, Ljuba Jovanović i dr Momčilo Ninčić, a od Narodnog vijeća drAnte Pavelić, Svetozar Pribićević i dr Josip Smodlaka. Regent Aleksandar primio je I. XII1918. delegaciju Narodnog vijeća, u ime koje je dr Ante Pavelić pročitao adresu. Poslije toga Aleksandar je u ime kralja Petra I proglasio »ujedinjenje Srbije sa zemljama nezavisne države Slovenaca, Hrvata i Srba u jedinstveno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca.

skom zajednicom i tzv. Džemijetom (Turskom nacionalnom strankom). Vlada je tim sporazumom obećala izvjesne ustupke begovima prilikom provođenja agrarne reforme. Na taj su način dobivena 32 glasa.

Vidovdanski ustav ozakonio je kapitalistički sistem, nacionalnu i socijalnu neravnopravnost, državni unitarizam i monarhijski oblik vladavine s velikim ovlaštenjima kralja. Posebni državno-pravni status Crne Gore, Hrvatske i drugih nacija, bez obzira na dotadašnji razvoj i stupanj autonomije, državnosti i prava kroz čitava stoljeća, potpuno je zanemaren.

Poslije stvaranja nove države nastaje 19x9-1922. veliki štrajkaški pokret. Zbog nedemokratskih metoda vladavine, uperenih protiv naroda, nastaje val nezadovoljstva u zemlji. Kao izraz toga nezadovoljstva dolazi do atentata na regenta Aleksandra sutradan nakon donošenja Vidovdanskog ustava. Već 21. jula iste godine izvršen je u Delnicama atentat na ministra unutrašnjih poslova M. Draškovića. To je bio protest zbog donošenje Obznane, kojom je 29. 12. 1920. bila zabranjena KPJ i stavljena izvan zakona. Skupština Kraljevine SHS donosi 30. jula 1921. Zakon o zaštiti države, kojim se KPJ stavlja izvan zakona. Taj je zakon dobro došao i kao oružje u borbi protiv svake opozicije režimu.

Tako postavljena i na takav način stvorena država nalazila se u stalnoj političkoj krizi. O dubini krize najrječitije govori podatak da su se u periodu od 1918. do 1929. godine, kada je uvedena diktatura kralja Aleksandra, u zemlji izredale 24 vlade! To je značilo da su se vlade mijenjale prosječno svakih 5 mjeseci! Skoro sve krize (izuzev dviju) izazvao je kralj i ljudi oko njegova dvora. Za postojanja stare Jugoslavije promijenjene su 34 vlade!

I na drugu opozicionu partiju, Hrvatsku republikansku seljačku stranku, primijenjen je 1.1. 1925. Zakon o zaštiti države. Uhapšen je i šef stranke Stjepan Radić (5. januara 1925). Poslije perioda lojalnosti i suradnje HSS s radikalima, dolazi 20. juna 1928., po nalogu dvora, do atentata u Narodnoj skupštini, gdje radikalni poslanik atentator Puniša Račić smrtno ranjava Stjepana Radića, ubija Antuna Radića i dra Đuru Basaričeka i ranjava nekoliko drugih.

Taj zločin u skupštini utro je put uvođenju vojno-monarhističke diktature u zemlji ***6.*** januara 1929. Ukinut je ustav. Vlast je preuzeo kralj Aleksandar. Na čelo vlade dolazi general Petar Zivković. Kralj, dvorska kamarila i vojna soldateska gospodarili su zemljom kako su htjeli. Ukinut je zakon o štampi i dopunjen zakon o zaštiti i javnoj bezbjednosti i poretku u zemlji. Trećeg septembra 1931. donesen je Oktroirani ustav, kojim je ozakonjena diktatura (tzv. prikriveni apsolutizam).

Pogibijom kralja Aleksandra u Marseilleu (oktobra 1934) okončana je njegova lična vladavina. Oslanjajući se do tada na pobjedničke sile iz I svjetskog rata, koje su inaugurirale sistem zasnovan na Versajskom ugovoru, a naročito na Francusku, jugoslavenski se vlastodršci počinju sve više okretati prema fašističkim silama: Italiji i Njemačkoj. Već na po-

četku 1937. sklopljen je ugovor o suradnji s fašističkom Italijom, a sve tješnja suradnja s hitlerovskom Njemačkom dovela je do potpisivanja poznatog Trojnog pakta i svih onih događaja o kojima se detaljnije govori u uvodnom dijelu ove knjige.

Takvo stanje dovelo je do zaoštravanja i usijanja svih suprotnosti, nagomilavanja nacionalizma i mržnje koju su sijale u zemlji najreakcionarnije profašističke snage potpomognute izvana. U zemlji je vladala bijeda, diktatura, kundačenje, teror i masovna hapšenja, ubijanja političkih protivnika, od komunističkih vođa do ubojstva Stjepana Radića kao građanskog političara u skupštini i najistaknutijeg vođe nacionalnog pokreta Hrvatske.

Velikosrpska buržoazija i monarhija izdale su, iznevjerile nade i obmanule i srpske mase, koje su se herojski borile protiv najezde austro-ugarske, njemačke i bugarske vojske u I svjetskom ratu. Srpski narod i seljačke mase branile su svoju zemlju i slobodu ne žaleći žrtve. Poznate su velike pobjede srpske vojske nad Austrijancima, zatim sve patnje, glad i umiranje pri povlačenju pred nadmoćnijim neprijateljem preko Albanije i žrtve u kasnijim borbama na proboju solunskog fronta. U tom ratu pretrpljena su ogromna razaranja i dato blizu 1 200 000 žrtava. Taj je isti narod zbog kasnije politike svojih grabežljivih i prodanih vlastodržaca i monarhije u okupiranoj zemlji podnosio teška iskušenja.

U toj agoniji sistema i permanentnoj krizi ležao je korijen izdaje i teške katastrofe u aprilskom ratu 1941. godine. Bilo je potpuno političko sljepilo ne vidjeti da je takvo stanje pogodovalo i ustaškom pokretu da relativno brzo stvori ustašku vojsku i aparat te brzo mobilizira dio zaostalijih i nezadovoljnih masa i, potpomognut od okupatora i klerofašista, gurne ih u obračun i masovno uništenje srpskog stanovništva, bacajući krivicu na srpski narod za sve ono što su u prošlosti uradili njegovi vlastodršci i monarhija.

Za četiri godine NOR-a narodi Jugoslavije izgubili su 1 700 000 ljudi. Po iznijetim podacima o gubicima 18 savezničkih zemalja, izuzimajući SSSR i' Poljsku,[1] u izvještaju Međusavezničke reparacione konferencije, održane u novembru i decembru 1945. u Parizu, jugoslavenski gubici iznose 34% od ukupnih gubitaka 18 država.

Drugi svjetski rat je najsuroviji, najkrvaviji i najstrašniji rat u historiji ljudskog roda. Milijuni ljudi nestali su u vihoru ratnih okršaja, uništeni u konclogorima i plinskim komorama i umrli od gladi i iscrpljenosti.

' Samo u ratu u Jugoslaviji poginulo je 305 000 a ranjeno 425 000 boraca. Ta brojka ukupnih naših gubitaka predstavlja 24% od gubitaka 18 savezničkih zemalja zajedno.[8]

[1] SSSR je u II svjetskom ratu izgubio 20 milijuna ljudi, a Poljska 4 milijuna i 300 hiljada. U odnosu na broj stanovnika, najveće gubitke u II svjetskom ratu imala je Poljska, SSSR, pa Jugoslavija.

* Sovjetska armija imala je 13 milijuna poginulih i ranjenih boraca. Od toga broja 9 milijuna je poginulo. Istočni front je angažirao 8o°/o kopnene vojske Njemačke

Oko i 600 000 Jugoslavena bilo je zarobljeno, internirano, prisilno raseljeno, na prinudnom radu i prinudno mobilizirano od okupatora i kvislinga. Prema tome, broj poginulih, ranjenih, trajno i djelomično onesposobljenih Jugoslavena u II svjetskom ratu iznosio je blizu četiri milijuna ljudi.

Spaljeno je, porušeno i djelomično oštećeno 504 160 stambenih zgrada. Bez krova je ostalo 25% stanovništva ili blizu 4 milijuna ljudi. Poljoprivreda je izgubila više od 60% stočnog fonda. Saobraćaj je na kraju rata bio skoro potpuno dezorganiziran. Tri četvrtine mostova bilo je porušeno. Uništene su bile gotovo sve željezničke pruge, a vagoni opljačkani (41 542 vagona). Bila su uništena i onesposobljena 222 rudnika. Popaljena je i onesposobljena većina škola i velik broj bolnica, kulturnih ustanova, uništeni i oštećeni mnogobrojni spomenici kulture itd.

Kako se iz ove žalosne statistike vidi, narodi Jugoslavije dali su ogromne žrtve za svoju slobodu i novi život. Te žrtve nisu bile uzaludne. Revolucija je porazila i zbrisala s historijske pozornice sve one reakcionarne snage koje nisu bile sposobne da vode jugoslavenski državni brod, koji je u prvoj većoj buri brzo potonuo. Vladajući krugovi bivše Jugoslavije, zbog svoje kukavičke izdajničke politike, snose odgovornost pred historijom ne samo za gubljenje nezavisnosti zemlje već i za velike žrtve i stradanja koje su naši narodi podnijeli pod fašističkom okupacijom. Služeći vjerno okupatoru, buržoazija svih boja i nacija izgubila je u toku rata sav moralno-politički kapital i materijalno-klasne pozicije koje su joj omogućavale dugogodišnju vladavinu nad narodom.

Revolucija je riješila osnovna pitanja koja su historijski trenuci nametali jugoslavenskom društvu. To su bili: uzimanje vlasti iz ruku buržoazije i rušenje buržoaskog poretka, rješenje nacionalnog pitanja i ravnopravnost svih nacija na bazi federativnog uređenja, zatim pitanja samostalnog puta socijalističkog razvitka i nezavisnosti Jugoslavije. Jugoslavija je izišla iz rata kao snažna i jedinstvena zajednica naroda, zemlja s velikim ugledom u svijetu. Sve su to velike tekovine revolucije koje treba u njenom kontinuitetu u novim uvjetima usavršavati i rješavati ona društvena pitanja koja neravnomjerni razvitak i određena etapa razvoja nalaže i dopušta. Revolucionarni pokret naše zemlje u svojoj je prošlosti pokazao da je sposoban i u najtežim uvjetima postizavati velika dostignuća, očuvati postignute tekovine i dalje ih razvijati.

i njenih saveznika. O dimenzijama II svjetskog rata najbolje govore podaci da su ratom bile obuhvaćene 1 milijarde ljudi iz *61* države, što je sačinjavalo 96% tada ukupnog stanovništva svijeta. Poginulo je 55, a ranjeno 35 milijuna ljudi. Bilo je 45 milijuna uhapšenih, deportiranih i raseljenih lica. Broj zatočenih u konclogorima iznosio je 26 milijuna ljudi.

PRILOG

DOKUMENT PRONAĐEN U ARHIVU MINISTARSTVA VOJSKE I MORNARICE POD NASLOVOM:[1]

»Izvadak iz jedne strogo povjerljive okružnice hrvatskog narodnog pokreta«[M]

Hrvatski pokret teži - kaže se u tom »izvatku« pored ostaloga - i nastoji da iskorištavajući svaku situaciju postigne što veći uspjeh i baš zato je i sklopio »sporazum« kao zgodno sredstvo i oružje borbe Hrvatskog seljačkog narodnog pokreta. Neka stoga bude svakom jasno, da »sporazumom« Hrvatsko narodno vodstvo nije se odreklo postojećih krajnjih ciljeva hrvatskog naroda. Prema pristašama treba to uvijek i posebno naglašavati. Pod tim pretpostavkama ima se raditi i postupiti ovako:

»Sporazumom su postignuta dva važna cilja pokreta:

a) Slomljena je državna cjelina. Država je razdijeljena na dva područja. Bit će to zadatak hrvatskog narodnog vodstva da ovu razdiobu sve to više i jače razvija. Zato u svima našim izjavama, govorima i člancima, kao i razgovorima nećemo nikad upotrijebiti ime Jugoslavija, nego državna zajednica. Ovim ćemo kazati i naglasiti da je država sastavljena od više dijelova. Govorit ćemo i pisati 0 narodima državne zajednice, čime hoćemo naglasiti da ima više naroda, time naglašujemo posebnost hrvatskog naroda.

b) Postignuto je da su beogradski faktori - mislimo na vlast kneza-namjesnika - odstupili od pojma narodnog jedinstva, što je vrlo važno, jer je time izgubljeno opravdanje za postojanje države. Srušen je tim sam temelj Jugoslavije, a to je najvažnije. Oni su već počeli da ističu posebno srpstvo, čime su nama olakšali borbu protiv jugoslavenstva, kao našeg najvećeg neprijatelja. Trebat će zbog toga čuvati se napadaja na srpstvo, dok ćemo voditi nesmanjenu akciju protivu jugoslavenstva u našoj štampi, u izjavama itd. Ističemo uvijek hrvatski, slovenski i srpski narod. Time laskamo najvećoj slovenskoj stranci dra Korošeca i škakljamo javno mišljenje u Srbiji.

n.

»Sporazumom« smo postigli, da su naši poduzetnici kao hrvatski ministri ušli u centralnu vladu. Treba da se oni uvijek u štampi, u našim izjavama 1 u razgovorima nazivaju hrvatski ministri, jer se time ističe njihov državnopravni položaj. Postigli smo time:

a) Sudjelovanje u vladanju, dakle utjecaj u vladanju.

- b) Kontrolu vladanja, tj. saznanje o odlukama vlasti.

c) Kontrolu dohodaka sa pravom da iskorišćujemo državne dohotke u ciljeve Hrvatskog narodnog pokreta.

[1] Iz knjige dra Ferde Culinovića: Slom stare Jugoslavije«, »Školska knjiga«, Zagreb, 1958. godina, str. 97-101.

Fusnota F. Culinovića pod br. 93) istog djela str. 97: »Nalazi se na istom mjestu pod oznakom 'Arhiva neprijateljskih jedinica' i gornjim naslovom (u tekstu) te podnaslovom 'upućen poslije sporazuma' od 28. VII 1939. (datum pogrešno naveden umjesto 26. VIII 1939) te pod registr. brojem 53/8-I, K. *61;* fotokopija kao gore.«

Na taj način beogradska centralna vlada jako je oslabila i bez obzira na umanjeno područje njezinog utjecaja posebnim položajem Hrvatske. Sudjelovanjem hrvatskih ministara u toj vladi činimo ih ovisnim o daljnjim ustupcima na štetu države. Kod svake zgodne prilike hrvatski ministri zaprijetit će ostavkom i time izvojštiti daljnje ustupke hrvatskoj osobnosti, jer je od njih ovisna, bez njihovog sudjelovanja nema vlade. Taj položaj daje hrvatskim ministrima ključ koji otvara sve i omogućuje veliko iskorištavanje svih prigoda.

m.

Kneza-namjesnika držimo u našoj vlasti. Pred njim smo uvijek na oko vjerni, ali oprezni, dok u stvari on je igračka u našim rukama. Laskanjem njegovim visokim kulturnim sposobnostima odličnog državnika evropskog kova, umnog i dalekovidnog političara, koji je uvidio opravdanost hrvatskih zahtjeva, mi ćemo uvijek moći da ga upotrijebimo za naše ciljeve. On zna da ga Srbi ne vole, za nas je to povoljno. Stoga naša štampa treba o njemu pisati najljepše, treba ga hvaliti i laskati mu, dok o kralju neka se vrlo malo piše. Uvijek isticati kneza--namjesnika, a kralja ostaviti u pozadini. Knez-namjesnik je neiskren i podmukao, ali vrlo pristupačan laskanju i sugeriranja da bi trebao da on ostane na vodstvu državne zajednice. Isticati da ga Hrvati poštuju i cijene. Ona druga dva namjesnika nisu važna, njihova uloga potpuno je podređena i mi se na njih ne smijemo osvrtati. Ako ih spominjemo u našoj štampi, spomenut ćemo ih suho i kratko. Oni su zadovoljni da u miru uživaju slasti i koristi visokog položaja. Ali i oni su pristupačni sugeriranju da bi namjesništvo trebalo ostati na vodstvu državne zajednice i kašnje.

IV.

Neka se naši pristaše ni malo ne smućuju izjavama koje će hrvatski ministri ili sam predsjednik davati u Beogradu. To je sve samo formalno, bez značenja, to je zavaravanje. Ali zato će svaka takva izjava biti ovdje korigirana službenim izjavama ovlaštenih predstavnika hrvatskog narodnog pokreta, koje će točno iskazivati stanovište hrvatskog narodnog vodstva. Postojat će stoga opreka između izjava ministra i predsjednika i izjava vodstva, ali to samo vanjski i samo dok su oni u Beogradu.

V.

U našoj štampi, u našim izjavama i razgovorima treba i sada poslije »Sporazuma« nastaviti udaranjem protiv hegemonije, treba naglašavati zlodjelo diktatorskih režima, treba napadati sve one, koji ne shvaćaju da je svakoj akciji i ideji narodnog i državnog jedinstva za uvijek odzvonilo. Treba tražiti dalje izgrađivanje autonomije i naglašavati nezadovoljstvo sa postignutim »Sporazumom«, treba se uvijek tužiti da se »Sporazum« ne izvršuje i stavlja u djelo itd. Na taj način hrvatski ministri i predsjednik moći će se uvijek žaliti i pokazivati pred centralnom vladom i pred knezom-namjesnikom, tražeći nove ustupke i nova prava za Hrvatsku, pozivajući se na potrebu da se nezadovoljstvo narodno ukloni u interesu državne jajednice i zbog izgrađivanja boljih odnošaja Hrvata i Srba.

VI.

Treba izbjegavati upotrebu riječi Banovina Hrvatska, a nasuprot treba se više služiti oznakom Hrvatska, Hrvatska vlada itd. Treba uvijek pisati i govoriti 0 odnošajima Hrvata, hrvatskog naroda i Hrvatske prema drugim državama 1 narodima. Treba uvijek Hrvatsku, hrvatski narod i Hrvate isticati kao faktor međunarodne politike nezavisno od državne zajednice. Uopće, u vanjskim člancima i govorima neće se spominjati državna zajednica, a pogotovo ne Jugoslavija.

VII.

Treba dobiti svoju posebnost u sportu, treba dobiti ured za štampu, svoj radio, i u svakoj prigodi pred vanjskim svijetom istupiti kao predstavnik Hrvatske ili hrvatskog naroda. I naši hrvatski ministri nastojat će da svoju posebnu pripadnost hrvatskom narodu uvijek prikladno uključe u njihove službene izjave. Tu će oni nastojati naglasiti i posebnost Hrvatske ili hrvatskog naroda.

VIII.

Treba sve ustanove, društva, poduzeća, kulturne zavode itd. označiti uvijek kao hrvatske. Isticanje Hrvatske uvijek na svakom mjestu i u svakoj prigodi. Treba izlučiti strogo hrvatske književnike od srpskih, hrvatsku literaturu ođ srpske, hrvatsku povijest od srpske itd. Ukratko uvijek rastaviti i dijeliti. Dobro će nam doći i izvjesna nastojanja dijeljenja jezika. Neka se i to pokuša.

IX.

Bit će zadatak naših mjerodavnih faktora malo po malo uklanjati i ukloniti sve oznake državnog jedinstva. U »Sporazumu« nema spomena ni o hrvatskoj zastavi, ni o hrvatskom grbu, ali baš zato je i moguć put, da se to via facti uvede. Kod toga nas središnja vlada ne će smetati, jer nas ne može omesti. Zaprijetit ćemo istupanjem iz vlade i gotovo je.

X.

Treba sistematski ukloniti sve riječi, sve nazive i sve oznake, do sada upotrebljavane po srpskom načinu. Za to treba uspostaviti i opet uvesti hrvatske nazive činovnika. Uputiti treba štampu da se kloni srpskih naziva uopće. Naše novine trebaju donositi vijesti iz hrvatskih krajeva odjelito od vijesti iz ostalih dijelova državne zajednice. Sve te vijesti treba pak unositi skupa s vijestima iz inostranstva.

XI.

Tražit ćemo malo po malo, putem naših pouzdanika iz hrvatskog narodnog pokreta, da uklonimo razna činovnička mjesta isto kao i mjesta privatnih poduzeća, društava i ustanova. Pri tome se poslužiti unižavanjem predšasnih osoba,

napadajući ih kao izdajnike hrvatskog naroda i si. Treba dobiti u svoje ruke redarstvo; doduše je »Sporazumom« političko redarstvo ostavljeno državnoj zajednici, ali to ne smeta da se via facti dobije nadzor redarstva. Diranje u oružništvo i vojsku je teško, jer su Srbi tu vrlo osjetljivi, pak bi izazvalo reakciju. To treba na drugi način potkopati. Neka se kod toga upotrijebe prokušane metode iz austrougarskog vremena. Posebno treba pažnju posvetiti da naši pristaše kao vojni liječnici zauzmu važne položaje u vojnim ustanovama. Po njima ćemo slabiti vojsku i rušiti disciplinu u njoj. Svakako treba organizirati našu snagu. Nju treba dalje razvijati i jačati po selima i gradovima. Nju ćemo predstavljati kao pomoćnicu kod čuvanja reda i mira. Nastojat ćemo da vlasti dobiju povjerenje u Zaštitu. Ona će na taj način doći do saznanja vojne organizacije. Ali nju treba budno čuvati od utjecaja srpske vojske. Njezino organiziranje treba se ravnati po metodama bivšeg hrvatskog domobranstva, da budu isti nazivi, iste oznake, iste zapovijedi itd. Posebno paziti pak na duh Zaštite, kao i isticati duh hrvatskog narodnog pokreta za posebne hrv. ciljeve.

XII.

Naši pristaše moraju sada u vremenu svoje službe sudjelovati u raznim paradama državne zajednice. Neka to ne zavede naše pristaše ni najmanje. Oni će kod toga tako nastupiti, da bude širokim narodnim slojevima vidljivo, da oni to čine jer moraju, ali ne od svoje volje. Kod takvih svečanosti nastojat će se da se broj predstavnika svede na najmanje, a oni će se ograničiti na pasivnu prisutnost. Treba izbjegavati svako manifestiranje i kod toga ne će se izdavati ni proglasi, ni pozivi na sudjelovanje. Treba malo po malo učiniti da nestane proslave Vidovdana, a proslavu kraljevog dana treba upriličiti kao čisto službenu, bez sudjelovanja naroda, a tako isto i još u jačoj mjeri treba sužavati proslavu i. decembra. Organizacijama kao npr. Sokolu, kada priređuje svoje proslave, treba praviti smetnje, osobito ih treba zaprečavati da svoje proslave vrše javno.

XIII.

Treba uvijek isticati da je stanje »Sporazuma« samo prvi stupanj, prvi za postignuće daljnjih i viših ciljeva. Za to uvijek treba govoriti i spominjati slobodnu i nezavisnu samostalnu Hrvatsku itd. Neka se uvijek govori o hrvatskim interesima, o hrvatskim narodnim pravima, hrvatskoj dužnosti itd. Hrvatske narodne mase neka su budne uvijek. Njima treba uvijek spominjati hrvatsko nar. zastupstvo, hrv. nar. zastupnike, hrvatski Sabor itd.

XIV.

Držeći se gornjih uputa mi ćemo izrabiti svaku konjunkturu za naše ciljeve. Međunarodna situacija ide nama u korist. Ruši se sistem Versaillesa, a Jugoslavija je umjetna tvorevina tog sistema. Naše će vodstvo balansirati između Osovine i demokracije. Imamo ljude za jedno i drugo. Glavno je da se ruši Jugoslavija.

Kod toga nas u veliko pomaže katolička crkva s jedne strane i međunarodni komunizam s druge strane. Treba svagdje uzdizati katoličanstvo kao glavni branik Hrvatske. Na pravoslavnu kao na bizantinsku kulturu treba navaljivati i isticati da su specijalne odlike.

XV.

Ovih se uputa treba strogo pridržavati i neka ih pozvani tumače na zgodan način svojim pristašama. Treba ih držati kao strogo povjerljive i tajne. Za to odgovaraju vodje mjesnih organizacija. Upute pak detaljno dat će svima hrvatski zastupnici.

Naprijed svi za slobodnu i nezavisnu Hrvatsku državu! Vjera u Boga i seljačka sloga.[94]

Fusnota F. Culinovića isto djelo pod br. 94 strana 102. »Ovaj se ,izdavak' nalazi u arhivu beogradskog Vojnoistorijskog instituta JNA, a njegova fotokopija u Institutu za historiju države i prava na Pravnom fakultetu u Zagrebu.

POGOVOR AUTORA

Za razliku od ranije knjige »Agonije i slom NDH«, izašle u izdanju »Rada« 1971. godine u Beogradu, ova knjiga koja izlazi u povodu 35. godišnjice oslobođenja Jugoslavije znatno je dopunjena, s dosta novih poglavlja, naslova i podnaslova. Osim toga mnoga ranija zadržana poglavlja također su znatno dopunjena i prestrukturirana. Po broju novih stranica i nešto promijenjenoj koncepciji ovaj rad predstavlja zapravo novu knjigu povećanu za više od 40 °!o novih stranica, iako joj je kao baza poslužila prethodna knjiga.

Drugi dio knjige koji govori o zadnjoj fazi rata, a posebno o 7 dana rata poslije rata, predstavlja po svojem opsegu preko 60 °lo rukopisa. Zbog toga sam odlučio da knjizi dam novi naslov: »Rat se završio 7 dana kasnije«. Ovaj naslov adekvatnije odražava osnovni sadržaj knjige i njezin najveći dio. Osim toga izlazak knjige pada u vrijeme 35. godišnjice našeg oslobođenja i tome je jubileju knjiga posvećena.

Poglavlje »Razvitak ustaškog pokreta, separatizam u službi fašističke ekspanzije« proširen je s novih pet naslova. To su: »Pokušaj atentata na kralja u Zagrebu«, »Ubojstvo kralja Aleksandra; očekivao se raspad Jugoslavije«, »Aktiviranje ustaša poslije atentata u Marseilleu«, »Pojačana ustaška aktivnost u zemlji«, »Ustaška i proustaška štampa«. Proširena su ranija poglavlja »Teroristički logori u Italiji i Mađarskoj« i »Istina o takozvanom velebitskom ustanku«.

U poglavlju »Stvaranje NDH i borba partnera za dominaciju u njoj« napisana su nova tri naslova: »Mačekova zaštita uspostavlja ustašku vlast«, »Maček i ustaše« i »Oružane snage NDH«. Znatno su prošireni naslovi: »Čišćenje terena i kaznene ekspedicije« (s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu) i »Konclogori smrti po ugledu na naciste«.

Novo poglavlje »Vatikan i fašizam. Prekrštavanje Srba« sadrži 16 novih poglavlja.

Novo je i poglavlje »Posljednje poprište II svjetskog rata u Evropi bilo je u Jugoslaviji, u Sloveniji«, također s novim naslovima.

Poglavlje »Zločin bježi na zapad« ima devet novih naslova. To su: »Djelovanje IV operativne zone Slovenije od 1. do 9. maja«, »14. slovenska divizija ušla je u Korušku 6. maja«, »Djelovanje 6. i 11. slovenske brigade«, »Prvi kontakt s komandantom jugoistoka«, »S ustašama išlo je

teze«, »Borba slovenskih jedinica generalom Löhrom poslije 9. maja«, »14. divizija u borbi za dravske prijelaze u unutrašnjosti Koruške«, »Osamdeset dva borca 17. istočnobosanske divizije pala su u borbama s ustašama od 12. do 14. maja«, »7. SS i 373. legionarska divizija zarobljene kod Zidanog Mosta«.

Poglavlje »Zarobljavanje komandanta jugoistoka Alexandra von Lohra« znatno je dopunjeno i inovirano, posebno s novim podnaslovom »Pregovori s generalom Löhrom u Letušu i Topolšici«.

Dopunjen je i naslov »Na Batini i Szekesfehervdru riješena je sudbina Budimpešte«.

Nema sumnje da je jedan od glavnih nedostataka ranije knjige bio u tome što su u njoj bile nedovoljno obrađene djelatnosti i aktivnosti slovenskih jedinica u posljednjoj fazi rata, posebno u trokutu Celje-Dravograd-Celovec. To se nije desilo uslijed pomanjkanja dobre volje ni umanjivanja značenja tih djelovanja. Objektivne teškoće bile su u tome što slovenski drugovi, sudionici tih ratnih događaja, nisu do tada o tom razdoblju pisali, niti su imali sređene arhive i dokumentaciju. Sređeni materijali i određeni značajniji napisi o ratnim događajima na kraju rata pojavili su se tek 1971. godine, kada je ranija knjiga već bila izašla. Sada je u ovoj knjizi taj nedostatak uvelike otklonjen.

Suradnja Treće jugoslavenske armije i ostalih dijelova drugih armija s IV operativnom zonom i ostalim jedinicama Slovenije na djelu je potvrdila našu iskušanu ratnu doktrinu kada u pozadini nastupajućih naših armija djeluju krupne partizanske jedinice (korpusi, divizije, brigade i odredi), a iza njih u dubini neprijateljskog rasporeda opet manji partizanski odredi i grupe, odnosno naroužani narod. To je osnova naše doktrine općenarodnog rata, koja ima za nas u današnje vrijeme veliko značenje.

U korištenju podataka o djelovanju slovenskih jedinica, uz određenu građu, osobito mi je koristio opsežan rukopis generala Petra Brajevića, ratnog načelnika štaba IV operativne zone, objavljen u feljtonu koji je izlazio u mariborskom listu »Večer« 1971. godine. Korisno su mi poslužile i njegove lične sugestije.

Prvi dio predstavlja više publicističko-historiografski informativni prilog objašnjenju ustaškog pokreta, klerikalizma, fenomena NDH, uloge reakcionarnog dijela HSS-a u njoj itd. Sve je to, po mojem dubokom uvjerenju, bilo potrebno radi lakšeg razumijevanja sveukupnosti događaja. Iako to može možda ići na uštrb jedinstvenoj metodi i pristupu materiji, jer se po tome razlikuje prvi od drugog dijela knjige koja je više memoarskog karaktera, knjiga ipak daje jednu suštinski jedinstvenu materiju, neophodno sabranu u jednoj knjizi koja olakšava, posebno mlađim čitaocima, da prime i shvate njima do tada mnoge nepoznate činjenice, događaje i ocjene. Ona im na taj način omogućuje da bolje shvate mnoge suvremene pojave prema kojima valja zauzeti stav. U drugom dijelu knjige više memoarskog karaktera (iako je i u njemu zastupljeno dosta faktografije (detaljno se govori o definitivnom slomu i propasti NDH, njezine oružane

sile i zarobljavanju Pavelićeve vojske i preostalih snaga okupatora i drugih satelita u maju 194s. godine).

Od mnogobrojne literature kojom sam se služio za pisanje pretežno prvog historiografsko-informativnog dijela knjige ističem interesantnu i korisnu knjigu Mladena Colića »Tzv. NDH-Nezavisna Država Hrvatska 1941« u izdanju »Delta-pressa« 1973. godine u Beogradu, kao i magistralno djelo Viktora Novaka »Magnum Crimen« koje je izašlo 1948. godine u Zagrebu.

Kao što sam istakao, priličan broj stranica i poglavlja u knjizi posvećen je ulozi Vlatka Mačeka, HSS-a i klera u stvaranju i održavanju NDH i njihovoj mržnji i borbi protiv NOP-a. Kada je u pitanju posebice uloga Mačeka i reakcionarnog dijela HSS-a u NDH, nisam mogao zaobići ni najnovije djelo Ljube Bobana »Maček i politika HSS-a 1928/1941« u izdanju »Libera« (Zagreb, 1974). U dvije Bobanove knjige sabrana je velika i zanimljiva grada u kojoj su iznesene mnoge nove ocjene i pristupi. Međutim, u osnovnim ocjenama o ulozi Mačeka i njegova vodstva prije i u toku II svjetskog rata služio sam se u prvom redu ocjenama Tita, Bakarića, Kardelja i drugih, kao i spoznajama i konkretnim političkim akcijama vođenim, u odnosu na Mačeka i HSS, u toku NOR-a.

Sigurno je da u ovom radu ne treba tražiti suptilne i iznijansirane historiografske podatke i ocjene, posebno o nekim nedovoljno rasvijetljenim događajima, niti treba tražiti polemiku sa svim ostalim ocjenama s kojima se autor ovih redova ne slaže. To nije bila ideja i namjera autora u koncepciji knjige, iako se bilo teško odrvati a da se kritički ne pristupi pojedinim ocjenama i tvrdnjama na koje sam nailazio. Jedno je sigurno: svaka ocjena pojedinih događaja i ličnosti, posebno iz naše bliske prošlosti, ima svoj politički pristup, i pojedini im autori prilaze sa stanovišta svoje političke angažiranosti i idejne orijentacije. Iako je direktna polemika izbjegnuta zbog karaktera knjige posvećene i pripremljene u povodu svečanosti 30. godišnjice našeg oslobođenja, ne znači da na drugom mjestu i na određenoj tribini pogodnoj za to nisam spreman objasniti svoje stavove i kritički se osvrnuti na druge.

U svakom slučaju, od kritičkog stava i prilaza našoj prošlosti, posebno neposrednoj prošlosti koja je ostavila snažan pečat na tokove našeg današnjeg života i razvitka i na naša shvaćanja, kod većine ljudi to znatno utječe na njihovo pravilno političko angažiranje i pravilan odnos prema stvarnosti u kojoj žive. Ako je historija učiteljica života (a ako se pravilno tumači, ona to zaista i jest), bit ću zadovoljan ako moja knjiga bude značila određen doprinos čitaocima mlađe generacije u njihovu angažiranju u borbi protiv nacionalističkih i birokratsko-centralističkih pojava i tendencija, koje su nam u prošlosti nanijele mnogobrojna zla a koje se i danas pojavljuju ne samo kao ostatak povampirene prošlosti i zaostale svijesti nego traže hranu u određenim slabostima, deformacijama i pojedinim neuspjesima u našem društvenom životu.

S druge strane, ne možemo zanemariti da nas danas razni protivnici socijalističke Jugoslavije, kojima ne pogoduje i ne svida se naš samoupravljački put izgradnje socijalizma, naša nezavisna nesvrstana pozicija i ostvareno bratstvo i jedinstvo naših naroda i narodnosti, koristeći se određenim teškoćama razvoja, pokušavaju svojom propagandom sistematski negirati našu revolucionarnu prošlost i uspjehe u NOR-u, negirati naše uspjehe i izgradnju naše zemlje. 1 ne samo to. Oni organiziraju subverzivnu djelatnost protiv naše zemlje, ubacuju teroriste, organiziraju atentate na naše predstavnike u inozemstvu i čak ruše u pojedinim mjestima partizanske spomenike podignute palim borcima i žrtvama fašizma. Oni žele razbiti naše jedinstvo, oslabiti nas i na taj način nešto ušićariti za sebe. U nekim zemljama čak 35 godina nakon pobjede nad mračnim silama fašizma jačaju i slobodno djeluju fašističke i revanšističke snage. Sve te dosadašnje neprijateljske aktivnosti razbile su se o naše jedinstvo i snagu. Sve su to pojave koje su nastajale u prošlosti u znatno većim razmjerima. Zelja mi je da mladi čitalac nađe u mojoj knjizi bar djelimična objašnjenja za sve te i slične pojave i da ga nitko zbog nepoznavanja određenih činjenica ne može obmanuti. To su bili motivi u pisanju ove knjige, i ako ona bar djelimično postigne tu svoju svrhu, namjena joj je ispunjena.

U posljednjim bojevima za naše oslobođenje, u tih sedam »prekobrojnih« dana rata, sudjelovalo je više od četrnaest divizija Treće, Druge i Prve jugoslavenske armije, kao i jedinica IV operativne zone Slovenije i njoj pridodatih jedinica. Naravno, težište se borbe u toku izvođenja operacija pomicalo, kako na cijelom frontu, tako i u okviru jedne armije, zatim divizije i manjih jedinica. Na historičarima i vojnim stručnjacima kao i drugim učesnicima ovih događaja, ostaje da dalje razmatraju ne samo momente i uvjete stvaranja NDH, agonije i sloma njene oružane sile i druge događaje nego da analiziraju i sve druge vojne i političke aspekte završnih operacija, pojedinih bojeva i borbi svake jedinice posebno.

Takve precizne historijske ocjene i vojno-stručne zaključke ne treba u ovoj knjizi niti tražiti. Ukoliko ih na pojedinim mjestima ima, one nisu bile predominantne u namjeri pisca pri određivanju cilja i karaktera knjige. Za svaku i najmanju tvrdnju ne treba tražiti potvrdu u citiranju pojedinih dokumenata i stavova historičara. Publicistu je dopušteno da sam odredi stupanj korištenja izvora i koje će tvrdnje i dokumente uzeti u razmatranje. Za sve važnije tvrdnje i ocjene maksimalno sam obilježavao izabrane izvore, kako u fusnotama, tako i na kraju knjige u pregledu korištene literature. Ukoliko moja knjiga kao publicističko-memoarsko djelo bude jedan skroman prilog proučavanju historije, utoliko će zadovoljstvo pisca biti veće.

NDH je u prvom redu srušio NOP Hrvatske i njegova oslobodilačka armija, koja je u zajednici s ostalim narodima Jugoslavije i njihovim borcima svrstanim u armije, korpuse i divizije zadala neprijatelju konačan udarac na sjeverozapadu naše zemlje. Evocirajući te dramatične majske

događaje iz 1945. godine, onako kako su u datom trenutku doživljeni i viđeni s položaja politkomesara ji. vojvođanske divizije, pisac je ovim redom, svjestan svih mogućih manjkavosti, želio koliko je to bilo u njegovoj moći da sva ta zbivanja približi u prvom redu mladim čitaocima i osvijetli, makar fragmentarno i djelimično, blistavu pobjedu naše armije, kraj fašističke okupacije i završetak oružane pobjede naše revolucije te da, poučen iskustvom prošlosti, istakne potrebu neprekidne borbe protiv mračnih snaga koje i danas pokušavaju točak historije upraviti unatrag.

Autor

LITERATURA

Bakarić Vladimir: Razvoj narodnooslobodilačke borbe u Hrvatskoj, stvaranje i razvoj JNA, Beograd, 195z.
Baien Sime: Pavelić, Zgb. 1952.
Basta Milan - Klišanić Vjekoslav: Italija, Beograd, i960.
Bilandžić Dušan: Od ustanka do pobede, Beograd, 1961.
Bogdanov Vaso: Historija političkih stranaka u Hrvatskoj, Zagreb, 1958.
Broz Josip Tito: Borbe za oslobođenje Jugoslavije 1941-1945, Beograd, 1949.
Broz Josip Tito: Vojna dela, I—III deo, Beograd, 1961.
Broz Josip Tito: Stvaranje i razvoj jugoslovenske armije, Beograd, 1949.
Butić Jelić-Sikreta: Prilozi proučavanju djelatnosti ustaša do 1941 - Zagreb
Brajević Petar: Feljton u listu »Večer« - Maribor, jul-avgust 1970. i »Politika Ekspres«, april-maj - Beograd, 1975.
Crljen Danijel: Blajburg, »Hrvatska Revija«, br. 2-4, Buenos Aires, 1966.
Culinović Ferdo: Seljačke bune u Hrvatskoj, Zagreb, 1951.
Culinović Ferdo: Jugoslavija među dva rata, I i II dio, Zagreb, 1961.
Culinović Ferdo: Slom stare Jugoslavije, Zagreb, 1958.
Dedijer Vladimir: Josip Broz Tito, Beograd, 1953.
Dnevnik grofa Cana, Zagreb, 1948.
Enciklopedija Jugoslavije, I-V, Zagreb, 1955-1962.
Enciklopedija vojna, I-IV, Beograd, 1958-1961.
Horvat Rudolf: Hrvatska na mučilištu, Zagreb, 1942.
Hrvatska lijeva intelegencija - grupa autora, Knjiga I, Zagreb
Kardelj Edvard: Put nove Jugoslavije 1941-1945, Beograd, 1949.
Kardelj Edvard: Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja, Beograd, 1954.
Krizman Bogdan: Svjedočanstvo o drugom svjetskom ratu, Zagreb, 1952.
Kvaternik Eugen: Ustaška emigracija u Italiji i 10. IV., 1941. - »Hrvatska revija«, Buenos Aires, 1952.
Lika u NOB 1941, Beograd, 1963.
Marjanović Jovan i Pero Morača: Naš oslobodilački rat i narodna revolucija 1941-1945, Beograd, 1958.
Marjanović Milan: Londonski ugovor 1915. - Prilog povijesti borbe za Jadran 1914-1917, Zagreb, i960.
Mihovilović Ive: Tajni dokumenti o odnosu Vatikana i ustaške NDH, Zagreb, 1953.
Morača Pero: Prelomne godine NOB-e, NOP krajem 1941. i početkom 1942, Beograd, 1957-
Milatović Mile: Slučaj Andrije Hebranga, Beograd, 1952.
Marić Milan: Tajna ubistva kralja Aleksandra: »Večernje novosti«, Beograd, mart - 1972.
Milanović Nikola: Od Marseljskog atentata do trojnog pakta - Zagreb, 1963.
Nikolić Nikola: Jasenovački logor, Zagreb, 1948.
Naša obramba: Časopis br. 6 - Ljubljana, 1970. god.
Odić Slavko: Neostvareni planovi, Zagreb, 1961. god.

Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945, I, i II, Beograd, 1957-1958.
Oljača Mladen: »Kozara« - Beograd, 1967.
Peršen Mirko: Ustaški logori, Zagreb, 1966.
Peti kongres KPJ, Beograd, 1948.
Plenča Dušan: Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku II svetskog rata, Beograd, 1962.
Pregled istorije SKJ, Beograd, 1963.
Popović Jovica: Sedam zapovednika zločina, »Vjesnik«, Zagreb, decembar - januar, 1975-1976.
Pribičević Svetozar: Diktatura kralja Aleksandra - Beograd, 1946.
Raušning Herman: Moji poverljivi razgovori sa Hitlerom, Zagreb, 1945.
Ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom, Beograd, 1946. (stenografske beleške)
Ribar Ivan: Politički zapisi, I-IV, Beograd, 1948-1952.
Rajković Mato: 510 dana NDH, »Vjesnik«, Zagreb, januar - mart, 1975.
Savić Sreta: Borbe u Sremu 1941-1944, Novi Sad, 1967.
Strugar Vlado: Rat i revolucija naroda Jugoslavije 1941-1945, Beograd, 1962.
Šupilo Franjo: Politika u Hrvatskoj, Zagreb, 1953.
Sepić Dragovan: Oktobarska revolucija i jugoslovensko pitanje u Austro-Ugarskoj 1917-1918, Istorijski zbornik, Zagreb, 1958-1959.
Schmidt-Richberg-Erich: Završne borbe na Balkanu, Heidelberg, 1955.
Tajna pisma Hitler-Musolini 1941-1943, Zagreb, 1953.
Tuđman Franjo: Rat protiv rata, Zagreb, 1957.
Tuđman Franjo: Stvaranje socijalističke Jugoslavije, Zagreb, 1960.
Tuđman Franjo: Okupacije i revolucija, Zagreb, 1963.
Vojnović Aleksa: Neobjavljen rukopis - Zločin beži na zapadna vrata.
Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije 1944-1945, Beograd, 1957.
Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, I-IX, Beograd, 1952-1961.
Zločini okupatora u Vojvodini 1941-1944, knjiga I i IV, Novi Sad 1946.
Zene Hrvatske NOB - Zagreb, 1955.
Drugi razni dokumenti kao što su: ratni dnevnik 51. vojvođanske divizije III jugosl. armije, napisi o 14. slovenačkoj diviziji, pojedini listovi iz perioda NDH i poslijeratni listovi »Borba«, »Politika«, »Vjesnik«, i dr., Arhiv Zemaljske komisije za ispitivanje ratnih zločinaca i dr.

SADRŽAJ

Drugi dio

RAT POSLIJE RATA

Milan Basta

RAT JE ZAVRŠEN
7 DANA KASNIJE

Izdavač:

SPEKTAR ZAGREB
FORUM NOVI SAD
JEDINSTVO PRIŠTINA
PRVA KNJIŽEVNA KOMUNA MOSTAR
CENTAR ZA INFORMACIJE ZAGREB-OPATIJA
PARTIZANSKA KNJIGA LJUBLJANA

Za izdavača
Drago Zdunić

Oprema
Boris Dogo

Tisak:
Kočevski tisk, Kočevje, 1980